माध्यन्दिन-संहितायाः पदपाठः

(त्रिविधावान्तरपाठैः समन्वितः)

सम्पादक :-

युधिष्ठिरो मीमांसकः

ओ३म्

माध्यन्दिन-संहितायाः पदपाठः

त्रिविधावान्तरपाठैः संयुतः

पदपाठानां तुलनात्मकाध्ययनेन विविधैः परिशिष्टैश्चालंकृतः

सम्पादकः—

युधिष्ठिरो मीमांसकः

द्वितीयवारम् ५०० | माघ सं० २०५२ जनवरी सन् १९९६ | मूल्य १००.००

प्रकाशक—
रामलाल कपूर ट्रस्ट, बहालगढ़,
जिला सोनीपत (हरियाणा) १३१०२१

समर्पणम्

राजस्थान-संस्कृतशिक्षाविभाग-संचालकानां
संस्कृतविदुषां परमसहायकानां
निष्कारणमित्रमणीनां
विद्वद्वर्याणां

स्व० श्री माधवकृष्णशर्मणं

पुण्य-स्मृतौ
समर्पयति ग्रन्थमिमं युधिष्ठिरो मीमांसकः ।

मुद्रकः—
कमाल प्रिंटिंग प्रेस, नई सड़क, दिल्ली
में आफसेट से मुद्रित ।

सम्पादकीयम्

अस्माकं भारतीयानां कृते वेदा एव परमं प्रमाणमित्यत्र नास्ति सन्देहावसरः। वैदिकाः संहिताग्रन्था यथा भारतीयैर्ब्राह्मणैः कण्ठस्थीकृत्याद्य-यावत् सुरक्षिताः, तादृशमुदाहरणं क्वचिदपि देशान्तरे नोपलभ्यते।

वैदिकमन्त्राणामर्थ-परिज्ञानाय प्राचीनैराचार्यैः पदग्रन्थानां प्रवचनं कृतम्। पदप्रवचने च प्रगृह्यत्वावग्रहत्वादिप्रदर्शनेनार्थपरिज्ञाने महत्साहाय्यं लभ्यते। पदपाठमेव प्रकृतिं कृत्वा संहितारक्षणाय प्रवृत्ताः क्रम-जटा-घनाद्या अष्टौ विकृतयः। एवं पदपाठो मन्त्रार्थपरिज्ञानं संहितापाठरक्षणं चोभयमपि प्रयोजनं साधयन् महान्तमुपकारं विदधाति।

चतुर्विधः पाठः—अस्य ग्रन्थस्य सम्पादनकर्मणः प्राग् आसीन्मदीयो विचारो यथा संहितायां नैकोऽपि पाठभेदस्तथैव पदग्रन्थोऽपि पाठभेद-विरहित एव। परं यदा मया विविधानां कोशानां पारस्परिकी तुलना सूक्ष्मे-क्षिकया व्यधायि, तदैतत् सत्यं प्रथमतः प्रकटीभूतं यन्माध्यन्दिनपदपाठे सन्ति केचन व्यवस्थिताः पाठभेदाः। तान् आलोच्य वर्गीकृत्य च विज्ञातं यत् सम्पादनकर्मण्युपयुज्यमानाः कोशाः पदपाठस्य चतुर्विधान् व्यवस्थितपाठान् व्यञ्जयन्ति। तत्रैकः पाठः प्रधानभूतः, अपरे त्रयोऽवान्तरपाठरूपाः। एतेषां चतुर्विधपाठानां विषये 'माध्यन्दिनपदपाठस्य चतुर्विधः पाठः' इत्यस्मिन् प्रकरणेऽस्माभिर्विस्तरेण विवेचना कृता, सा तत्रैव द्रष्टव्या। अस्मिन् ग्रन्थे वैदिकैः प्रायेण पठ्यमानः पाठः प्राधान्येन यथासम्प्रदायं स्थूलाक्षरैर्मुद्रितः। अपरयोः द्वयोः पाठयोर्यावानंशो भिन्न आसीत्, तावान् एव सूक्ष्माक्षरेषु यथास्थानं संगृहीतः। मुख्यरूपेण मुद्रापितात् पाठाद् अतिस्वल्पेषु पदेषु स्वर-विषयको यो व्यवस्थितो भेदः काशिकपाठ उपलभ्यते, स अधस्तात् टिप्पण्यां यथास्थानमुट्टङ्कितः। एवमयमस्मत्प्रयासः माध्यन्दिनपदपाठस्य चतुर्विधानेव पाठान् संगृह्णाति।

माध्यन्दिनानां संहितायां पदग्रन्थे च यकारवकारयोर्लेखन उच्चारणे चान्यवेदेभ्यो यद् वैशिष्ट्यं तत्र लेखनविषये 'माध्यन्दिनसंहितायां पदपाठे च

यकारवकारयोर्विशिष्टा लेखनपद्धतिः' इत्यस्मिन् प्रकरणे (पृष्ठ ३४-४१), उच्चारणविषये च तुरीये परिशिष्टे (पृष्ठ ६४१-६४४) विचारः कृतः । अस्मिन्नेव च परिशिष्टे षकारस्य यत् खकाररूपमुच्चारणं तस्यापि यथाशास्त्र-मालोचनं विहितम् ।

ॡ ॡ विषयको विचारः – माध्यन्दिनपाठे ॡ ॡ इत्येवं संकेतितः को वर्णः, कथं च तस्योच्चारणं शिक्षाशास्त्रसम्मतमित्यस्मिन् विषये तृतीये परिशिष्टे (पृष्ठ ६३८-६४०) विचारो विहितः ।

के यमाः कति च—यमानां किं स्वरूपं, कति यमाः, कश्च तेषां लेखन-प्रकार इत्यस्मिन् विषये द्वितीये परिशिष्टे (पृष्ठ ६३५-६३७) विचारः कृतः ।

पदपाठानां पारस्परिकी तुलना—सर्वेषामपि पदग्रन्थानां प्रवचन-प्रकारो यथाशाखं भिद्यते । तेषु यावानपि पारस्परिको भेद उपलभ्यते, स सर्वोऽपि **'पदपाठानां तुलनात्मकमध्ययनम्'** इत्यस्मिन् प्रकरणे (पृष्ठ ११-३३) यथाशास्त्रं यथाशाखं च विस्तरेण प्रपञ्चितः । अनेन प्रकरणेन सर्वेषामेव समुपलब्धानां पदग्रन्थानां प्रवचनप्रकारोऽञ्जसा परिज्ञातुं शक्यते ।

एतत्कार्ये प्रवर्तने निमित्तम्—एकोनविंशत्युत्तरद्विसहस्रसंख्याके (२०१९) वैक्रमाब्दे राजस्थानान्तर्गत 'केकड़ी' नगरवास्तव्याः पण्डितप्रवराः श्रीमदन-मोहनव्यासशर्माणोऽकस्मात् केनचिन्निमित्तेन ममावसथमलंकृतवन्तः । वार्तालापे तेषां हस्तलिखितग्रन्थानां संग्रहे रुचिमुपलभ्य मया निवेदितं—यत्कदाचित् संयोगात् वेदव्याकरणविषयकः कोऽपि हस्तलेखो भवतां दृग्गोचरो भवेच्चेत् पुस्तकस्वामिने पत्रं पुष्पं समर्प्य मदर्थं ग्रहीतव्यः । द्वित्रिमासानन्तरं यदा पण्डितवर्याः पुनः मम गृहं समागतास्तदानीं द्वौ हस्तलिखितौ ग्रन्थौ मह्यमर्पित-वन्तः । तयोरेको माध्यन्दिनपदपाठस्य १४७१ वैक्रमाब्दे लिखितः कोश आसीद्, अपरो भर्तृहरिविरचित-शतकत्रयस्य द्विशतवर्षपूर्वं राजस्थानभाषामिश्रितायां व्रजभाषायां पद्यमयः कोशः । सार्धपञ्चशतवर्षपुरातनं माध्यन्दिन-पदपाठस्य कोशमकस्मादुपलभ्याहं हर्षातिरेकेण पुलकितगात्रोऽभूवम् । यतो ह्यस्य पदग्रन्थ-स्यैतावत्प्राचीनः कोशः क्वचिदपि पुस्तकालयेषु नास्तीति सुविदितमासीन्मम ।

कार्यान्तरे व्यापृतत्वान्मया किञ्चित् कालं नायं ग्रन्थः सूक्ष्मया दृष्ट्याऽवलोकितः । यदा कालान्तरे मयाऽयं कोशः सूक्ष्मया दृशा परिशीलितः, **भिन्नस्थानेषु मुद्रितैश्च** पाठैरस्य तुलना विहिता, तदास्मिन् कोशे महद् वैशिष्ट्य-मुपलभ्यातितरां मुदितोऽभूवम्, प्रकाशने चास्य मतिं कृतवान् ।

राजस्थानसंस्कृतशिक्षाविभागतः साहाय्यम्—कोशमिममहं तात्कालिक-राजस्थानसंस्कृतशिक्षासंचालकेभ्यो गीर्वाणवाणीप्रसाराय बद्धपरिकरेभ्यो मित्र-वर्येभ्यः स्वर्गीयेभ्यो विद्वद्वर्येभ्यो माधवकृष्णशर्ममहोदयेभ्यः प्रदर्शितवान् । तेऽप्येतावत्कालप्राचीनं महार्घं कोशं दृष्ट्वाऽत्रत्यं वैशिष्ट्यं चावगम्य नितरां प्रसन्ना अभवन् । वार्तालापे मयोऽक्तम्—यदि भवतां राजस्थानसंस्कृतशिक्षा-विभागोऽस्य ग्रन्थस्य सम्पादन-कर्म्मणि साहाय्यं विदध्यात्, तर्ह्यहं ग्रन्थमिमं विविधानां प्राचीनकोशानां साहाय्येन सम्पादयितुमिच्छामि । अनुसन्धानकार्य-कुशलैः श्रीमद्भिर्माधवकृष्णशर्मभिरस्य कार्यस्य यथावद् गौरवं परिज्ञाय ग्रन्थस्यास्य सम्पादनकर्मणि स्वविभागतो यथोचितसाहाय्यप्रदानं प्रतिज्ञातम् ।

त्रिवर्षं यावत् प्रतिमासं सार्धशतमुद्राणां साहाय्यम्—राजस्थानसंस्कृत-शिक्षाविभागसंचालकेभ्यः साहाय्यविषयकं समाश्वासनं प्राप्य विविध-पुस्तकालयेभ्यः हस्तलिखितग्रन्थान् संगृह्य सुदूरस्थानीयेषु पुस्तकालयेषु गत्वा विविधान् कोशान् आलोच्यास्य ग्रन्थस्य सम्पादनकर्मणः रूपरेखां निश्चित्य मया राजस्थानसंस्कृतशिक्षाविभागसंचालकेभ्यः साहाय्यार्थं प्रतिवेदनं प्रदत्तम् ।

तत्रभवन्तो राजस्थानसंस्कृतशिक्षासंचालका विद्वद्वर्या माधवकृष्ण-शर्माणो विविधै राजनियमैः प्रतिबद्धहस्ता अपि स्वविभागात् सार्धशतमुद्रा-मासिकसाहाय्यप्रदानाय स्वीकृतिमुपलभ्य मामस्य सम्पादनकर्मणि नियोजित-वन्तः । यद्यपि राजकीयसाहाय्यं द्वाभ्यां वर्षाभ्यामेव स्वीकृतमभूत्, तथापि कार्यस्यास्य गौरवं जानानैः संचालकमहोदयैरेकवर्षाय साहाय्यं परिवर्धितम् । एवं राजस्थानसंस्कृतशिक्षाविभागस्य महता साहाय्येनास्य ग्रन्थस्य सम्पादन-कार्यस्य त्रिभिर्वर्षैर्मया पूर्तिर्विहिता ।

प्रकाशनकार्ये साहाय्यम्—एतादृशस्य महतो ग्रन्थस्य प्रकाशनमप्यति-व्ययसाध्यं भवति । तावद् व्ययीकर्तुं मादृशोऽकिञ्चनो जनो न कथमपि समर्थः । अतोऽस्य ग्रन्थस्य प्रकाशनकर्मणि सहायतार्थं केन्द्रीयशिक्षायुवक-सेवामन्त्रालयस्य संस्कृतविभागाध्यक्षेभ्यः २०२५ वैक्रमाब्दे प्रतिवेदनं प्रेषितम् । संस्कृतविभागाध्यक्षैः सहायतानिर्णायकसमितेश्चान्यैः सदस्यवर्यैरस्य कार्य-स्योपयोगितां महत्त्वं च विज्ञाय प्रकाशनकर्मणि साहाय्यमुररी कृतम् ।

श्रीरामलालकपूरन्यास(ट्रस्ट)स्य महान् सहयोगः—सस्वरस्य वैदिक-ग्रन्थस्य मुद्रणव्यवस्था भारतस्य राजधान्यां विद्यमानेषु अनेकेषु बृहन्मुद्रणालयेषु क्वचिदपि नास्ति । दूरदेशे च मुद्रणकार्ये महान् विलम्बो जायते । अतो मया श्रीरामलालकपूरन्यासाधिकारिभ्यो निवेदितं यत् स्वकीये नवस्थापिते मुद्रणा-

नयेऽस्य ग्रन्थस्य मुद्रणव्यवस्थां कुर्वन्त्विति । तैर्महतौदार्य्येण पञ्चसहस्रमुद्रमितं धन व्ययीकृत्य वैदिकग्रन्थप्रकाशनयोग्यानि द्विविधानि महार्घाणि सस्वराणि मुद्राक्षराणि (टाइप) मुम्बईनगरस्थनिर्णयसागरसंस्थानः परिक्रीयाऽस्य ग्रन्थस्य मुद्रणे महत्साहाय्यमाचरितम् ।

कृतज्ञता-प्रकाशनम्

१—श्रीमतां पण्डितमदनमोहनव्यासमहाभागानामहमत्यन्तं कृतज्ञोऽस्मि, यैरतिदुर्लभः सार्धपञ्चशतवर्षपुरातनः माध्यन्दिन-संहितायाः पदपाठस्य हस्तलेखो मह्यं प्रदत्तः ।

२—राजस्थानसंस्कृतशिक्षाविभागस्य तात्कालिकानां संचालकानां विद्वन्मूर्धन्यानां स्वर्गीयमाधवकृष्णशर्मणामतिशयं कृतज्ञोऽस्मि । यैरस्य ग्रन्थस्य सम्पादनाय स्वविभागात् त्रिवर्षं यावत् प्रतिमासं सार्धशतमुद्राणां साहाय्यं विहितम् ।

३—श्रीरामलालकपूरन्यासस्य (ट्रस्टस्य) अधिकारिणामप्यहमति कृतज्ञोऽस्मि, यैरस्य ग्रन्थस्य मुद्रणाय पञ्चसहस्रमुद्रा व्ययीकृत्य यथावद् व्यवस्था विहिता ।

४—अस्मन्मित्राणां श्रीमहेन्द्रशास्त्रिमहोदयानामप्यहं नितान्तं कृतज्ञोऽस्मि, यैरस्य महत्त्वपूर्णग्रन्थस्य मुद्रणपत्रशोधनं महता परिश्रमेण सम्पादितम्, तदनु च संशोधनपत्र-विधानार्थं समग्रो ग्रन्थः पुनरवलोकितः । यदि तेषामस्मिन् कर्मणि साहाय्यं नाभविष्यत्तर्ह्यस्य ग्रन्थस्य शुद्धं मुद्रणमसम्भवमेवासीत् । एतेषां साहाय्यस्य गौरवन्त्वनेनैव ज्ञातुं शक्यते, यदेषां सहयोगप्राप्तेः प्राग् यावन्ति पृष्ठानि मुद्रितान्यासन् तेषु मम दृष्टिदोषेण स्खलनान्यधिकान्यभूवन् ।

नम्रनिवेदनम्—अस्य ग्रन्थस्य सम्पादने वैदिकानां साम्प्रदायिकपाठस्य व्यवस्थापने महति प्रयत्ने कृतेऽपि ममाज्ञानात् प्रमादाद्वा क्वचित् स्खलनं संजातं स्यादिति नातिसम्भवम् । तदर्थं विद्वद्वरेण्याः वैदिकवाङ्मयस्य रक्षणे कृतपरिश्रमाः क्षमायाचनपुरःसरं प्रार्थ्यन्ते यन्ममाल्पज्ञस्य दोषान् संमार्ज्य ग्रन्थमिमं पठनपाठनकर्मण्युपयुज्य मामकीनं परिश्रमं सफलयन्तु, संशोधन-पत्रानुसारं च पूर्वं ग्रन्थं संशोध्य पठन्त्विति ।

सं० २०२८, ज्येष्ठ कृष्णा ३
सोनीपत (हरयाणा)

विदुषा वशंवदः
युधिष्ठिरो मीमांसकः

माध्यन्दिन-पदपाठस्य विषय-सूची

विषयः — पृष्ठसंख्या

प्रारम्भिक भागे—

१—हस्तलिखितानां मुद्रितानां च ग्रन्थानां परिचयः — १—१०

२—पदपाठानां तुलनात्मकमध्ययनम् — ११—२६

पदपाठानां प्रयोजनम् (११); अवगृह्यमाणपदेषु पदप्रवचन-प्रकारः (१२); प्रगृह्यत्वनिदर्शनप्रकारः (१४); उपसर्ग-निर्देशप्रकारः (१६); अवगृह्यमाणपदेषु स्वराङ्कनप्रकारः (१७); अवग्रहे विसंवादः (२०); सांहितिकदीर्घत्व-षत्व-णत्व-विषयः (२२); द्वन्द्वसमासेऽवग्रहे मतभेदः (२३); नञ्समासेऽवग्रहे वैमत्यम् (२४); साम्ततः पदपाठस्यावग्रहे वैशिष्ट्यम् (२४); पदपाठे पुनरुक्तांशानां लोपालोपौ (२६)।

३—माध्यन्दिनपदपाठस्य परिचयः — २७—२९

४—माध्यन्दिनपदपाठस्य प्रक्रिया — ३०—३३

५—यकारवकारयोर्विशिष्टा लेखनपद्धतिः — ३४—४१

६—माध्यन्दिन-पदपाठस्य चतुर्विधः पाठः — ४२—५१

माध्यन्दिन-संहितायाः पदपाठः — १—६२८

परिशिष्टानि—

१—पाठभेदनिदर्शनम् — ६२९—६३४

२—यमानां स्वरूपं संख्याः लेखन-प्रकारश्च — ६३५—६३७

३—ँ ॅ चिह्नयोः स्वरूपं तदुच्चारणं च — ६३८—६४०

४—यकारवकारयोर्जकारलकारोच्चारणयोर्विवेचनम् — ६४१—६४४

५—संशोधनं परिवर्तनं परिवर्धनं च — ६४५—६५०

माध्यन्दिनपदपाठस्य सम्पादनकर्मण्युपयुक्तानां

हस्तलिखितानां मुद्रितानां च ग्रन्थानां परिचयः

माध्यन्दिनपदपाठस्यास्य सम्पादनकर्मणि विभिन्नस्थानीया ये ये हस्तलेखा मुद्रिता वा ग्रन्था उपयुक्तास्तेषां परिचयोऽधस्तात् प्रस्तूयते—

हस्तलिखिताः कोशाः

१. क—अयं हस्तलेखोऽस्माभिर् 'अजयमेरु' (अजमेर) मण्डलान्तर्वर्तिनि 'केकड़ी' नगरे निवसतां मित्रवर्याणां व्यासोपाह्वानां पण्डित मदनमोहनमहोदयानां कृपयाऽधिगतः। अस्य विवरणम्—

आकारः—४×१० 'इञ्च' मितः।

पङ्क्तयः—प्रतिपृष्ठं ९ नवसंख्यामिताः।

अक्षराणि—प्रतिपङ्क्ति चत्वारिंशदक्षराणि प्रायेण।

लिपिः—प्राचीना देवनागरी।

लेखनकालः—१४७१ तमो वैक्रमाब्दः, १३३६ तमः शकाब्दः।

पत्राणि—पूर्वार्धे भूरामचन्द्र (१३१) मितानि, उत्तरार्धे ऋषिद्वीप (७७) मितानि। आहत्योभयोर्भागयोर् २०८ अष्टोत्तरद्विशतमितानि पत्राणि सन्ति।

अन्त्यपाठः—पूर्वार्धस्यान्त इत्थं पाठ उपलभ्यते—

"शुभं भवतु मंगलं॥ संवत् १४७१ वर्षे शाके १३३६ बहमेने[1]"।

---

१. 'वहमाने' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः। उत्तरार्धस्यान्त्यपाठे शुद्धो निर्देश उपलभ्यते।

श्रषाढ शुदि १५ भौमे। [1]श्रद्य हंसीघणी ग्रामवास्तव्य ज्योतिरामदेव-सुत योतिपीपासुत असेस्वरपठनार्थे लिषितम्। [2]य्यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया। [2]य्यदि शुद्धमशुद्धं वा। मम दोषो न दीयते ॥१ तैलाद् रक्षेज्जलाद् रक्षेद् रक्षे शिथिलबन्धनात्। परहस्ते गता रक्षे। एवं वदति पुस्तिकं॥ शांति भवतु। गुरुभ्यो नमः। परमगुरुभ्यो नमः।"

उत्तरार्धस्यान्ते त्वित्थं पठ्यते—

"समाप्तम्। शिवमस्तु। य्यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितम्मया। य्यदि शुद्धमशुद्धम्वा। मम दोषो न दीयते ॥१ संवत् कालातीत विक्रमसम्वत् १४७१ वर्षे शाके १३३६ वहमाने। सींधणीग्राम्यवास्तव्य ज्योतिरामदेवशुत ज्योतिपीपाशुत श्रमरेश्वरपठनार्थे लिषितं। शुभं भवतु मंगलं। भग्नपृष्ठकटिग्रीवा। दिव्यदृष्टिरनेकधा। कष्टेन लिखितं चेदं। य्यत्नेन प्रतिपालयेत ॥३ तैलाद्रक्ष जलाद्रक्ष। रक्षे शिथिलबन्धनात्। मूर्खहस्ते गता रक्षे। एवं वदति पुस्तकम्। हरसूर उपाध्याय गुरुनमस्कृत्य येनेदं पुस्तकं ददौ।"

प्रत्यध्यायमन्ते पाठनिर्देशः—श्रस्मिन् कोशे प्रत्यध्यायमन्तइत्थं पाठ उपलभ्यते—

'इति श्री व्वाजशनेयसंहितायां पदपाठने प्रथमोध्यायः।'

एवमेवाऽऽत्रिंशदध्यायान्तं पाठ उपलभ्यते। तत्र प्रायेण 'व्वाजसनेयीसंहितायां' 'पदपाठेन' 'पदेन' वा इत्येवं पाठभेदमात्रमुपलभ्यते। एकत्रिंशदध्यायादारभ्याऽऽचत्वरिंशदध्यायान्तं दशस्वध्यायेषु 'शाकल्य कृते[3]पदे' इत्येवं विशिष्टः पाठो दृश्यते। तद्यथा—

"इति श्रीव्वाजसनेयी-संहितायां शाकल्यकृते पदेन एकत्रिंशोध्यायः।"

---

१. श्रस्याः पङ्क्त्या मूलपाठः पत्रघर्षणादपमृष्टः, तदुपरि केनचिदवकालजेन लेखकेन श्रयं पाठो लिखितः। पुनर्लिखितेऽस्मिन् पाठे ग्रामादिनामानि भ्रष्टानि। शुद्धनामानि उत्तरार्धस्यान्ते निर्दिष्टे पाठे द्रष्टव्यानि।

२. याज्ञवल्क्यशिक्षायां पदादेर्यकारवकारयोर्गुरुत्वमुपदिष्टम्। वैदिका पदादेर्वकारस्य गुरुत्वद्योतनाय यथा 'व्व' इत्येवं निर्दिशन्ति तथैवात्र हस्तलेखे यकारस्य गुरुत्वद्योतनाय यकारोऽपि 'य्य' इत्येवं लिख्यते।

३. श्रस्ति कलकत्तानगरस्थे 'रायल एशियाटिक सोसायटी'नाम्नि पुस्तकालये माध्यन्दिनपदपाठस्यैको हस्तलेखः, तस्यान्तेऽपि 'शाकल्य कृते' इति पाठो दृश्यते। श्रस्य विवरणमग्रे यथास्थानं द्रष्टव्यम्।

"इति श्री वाजसनेयीसंहितायां शाकल्यकृते पदे चत्वारिंशोऽध्यायः ।"

लेखः—सम्पूर्णोऽप्ययं कोश एकेनैव लेखकेन लिखितो वर्तते। मध्ये मध्ये क्वचित् जीर्णेषु पत्रांशेषु पत्रान्तरं संयोज्य लेखकान्तरेण कृता पाठपूर्तिरुपलभ्यते । हस्तलेखोऽयं प्रायेण शुद्धो वर्त्तते ।

अक्षरविन्यासः—कोशस्यातिप्राचीनत्वात् केषाञ्चिद् वर्णानां लेखविन्यासो भिन्नप्रकारक उपलभ्यते । तत्र सन्ध्यक्षराणामुपरितना मात्रा वङ्गलिपिवत् पुरस्तान्निर्दिश्यते । तद्यथा—

ादे ावो वः=देवो वः ।

ात्रै ष्टु ाभे न=त्रैष्टुभेन ।

ाद्योः=द्यौः ।

इमां मात्रानिर्देशपद्धतिमाधुनिका विपश्चितः **'पृष्ठमात्रा'** पदेन व्यवहरन्ति । वयं त्वस्याः पद्धतेः कृते **पूर्वमात्रा प्राङ्मात्रा** पदस्य वा व्यवहार उचित इति मनुमः । एषा मात्रानिर्देशपद्धतिश्चतुः शतवर्षेभ्यः प्राचीनेषु देवनागराक्षरलिखितेषु ग्रन्थेषूपलभ्यते ।

वैशिष्ट्यम्—अस्मिन् कोशे बहुविधं वैशिष्ट्यमुपलभ्यते । तत्र द्वित्रिस्थानवर्जं सर्वत्रैवास्मिन् हस्तलेखे मन्त्रपाठानुसारं सकलपदानां पाठ उपन्यस्यते । अन्येषु पदग्रन्थेषु पुनरुक्तानां पदानां मन्त्राणां च पदानि लुप्यन्ते[1] (पदपाठे न पठ्यन्ते) । तल्लोपाच्च मन्त्रकण्डिकासंख्याभिः सह पदकण्डिकासंख्यानां बहुधा भेदः संजायते । इह पुनरुक्तानां पदानामपि सकलपाठनिर्देशान्न कण्डिकासंख्या मन्त्रसंख्यातो भिद्यते । क्वचित् पुनरुक्तमन्त्रपाठे प्रतीकनिर्देशं कृत्वा सकलपाठलेखनाय स्थानं रिक्तमप्युपलभ्यते ।

एतदतिरिक्तमत्र कोशे यत्किञ्चिद्वैशिष्ट्यमुपलभ्यते तत्सर्वं **'माध्यन्दिनपदपाठस्य चतुर्विधः पाठः'** इत्यस्मिन् प्रकरणे विस्तरेण विहितं, तत्तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

२. ख—अयं हस्तलेखः पूनानगरस्थाद् **भण्डारकर प्राच्यविद्याशोधप्रतिष्ठानाद्** उपलब्धः । अयं कोशस्तत्र संग्रहे 'क्रमाङ्क ८, सन् १८८१, ८२' इत्येवं निर्दिष्टो वर्तते । अस्य विवरणम्—

आकारः—२½×११½ 'इञ्च' मितः ।

---

१. वैदिका अस्य निर्देशं 'गलितपाठ' शब्देन कुर्वन्ति ।

पङ्क्तयः—प्रतिपृष्ठं ४ चतस्रः ।

अक्षराणि—प्रतिपङ्क्ति द्वात्रिंशत्त्रयस्त्रिंशद् वा प्रायेण ।

लिपिः—देवनागरी ।

लेखनकालः—१६९१ तमो वैक्रमाब्दः, १५५६ तमः शकाब्दः ।

पत्राणि—पूर्वार्धे २४३, उत्तरार्धे १७८; आहत्य ४२१ एकविंशत्युत्तरचतुःशतानि सन्ति ।

अन्त्यपाठः—पूर्वार्धस्यान्त इत्थं पाठ उपलभ्यते—

"इति पदे विंशतितमोऽध्यायः ।। संवत् १६९१ व शाके १५५६ श्रावणवदि १० लिखितं ।। श्रीरस्तु ।। ॐ नरसिंहाय नमः ।। श्री रामाय नमः ।। ॐ नमः कृष्णाय नमः ।। ॐ नमः श्री विन्दुमाधवाय नमः ।। ॐ नमः विश्वेश्वराय नमः ।।

श्री रामाय नमः ।। श्री कृष्णाय नमः । प्रथमविंशतिपदानि २० ।।"

उत्तरार्धस्यान्ते—

"इति श्रीवाजसनेयसंहितापदे चत्वारिंशतितमोध्या ।। संवत् १६९१ वर्षे मागसरमासे कृष्णपक्षे द्वितीयाया तिथै । श्रीरामाय नमः ।। ।। श्रीरामाय नमः पदपुस्तकं समाप्तं श्रीबिन्दुमाधवाय नम ।"

प्रत्यध्यायमन्ते पाठनिर्देशः—

"इति वाजसनेयसंहितायां दीर्घपाठे पदे प्रथमोध्यायः ।

इति वाजसनीये संहितायाः पदे द्वितीयोध्यायः ।

इति वाजसनीये संहिताया दीर्घपाठे तृतीयोध्यायः ।

इति वाजसनेय पदसंहितायां एकविंशोध्यायः ।"

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यः ।

लेखः—पूर्वार्धे ४८ अष्टाचत्वारिंशत्पत्रपर्यन्तस्यैको लेखकः, इतोऽग्रे आग्रन्थसमाप्ति (पूर्वार्धे चोत्तरार्धे च) यावद् अपरो लेखकः वर्णविन्यासः साधुतरः, लेखोऽपि प्रायेण शुद्धः ।

३. ग—अयमपि हस्तलेखः पूर्वस्मादेव ग्रन्थागारादुपलब्धः । अयं कोशस्तत्र संग्रहे 'क्रमाङ्क ४४, सन् १८९२-९५' इत्येवं निर्दिष्टः । अस्य विवरणम्—

आकारः—४×८½ 'इञ्च' मितः।

पङ्क्तयः—प्रतिपृष्ठं षट् सप्त वा।

अक्षराणि—प्रतिपङ्क्ति २६-२८ संख्याकानि।

लिपिः—देवनागरी।

लेखनकालः—१८५० तमो वैक्रमाब्दः, १७१५ शकाब्दः।

पत्राणिः—पूर्वार्धे १७४, उत्तरार्धे १४१; आहृत्य ३१५ पञ्चदशोत्तरशतत्रयमितानि।

अन्त्यपाठः—पूर्वार्धस्यान्ते १७४ तमे पत्र इत्थं पाठ उपलभ्यते–

"इति संहितापदे विंशतितमोऽध्यायः ॥२॥ छ॥ ओ३म्। इमम्। मे। संवत् १८५०। का शाके १७१५ मार्गशिरमासे कृष्णपक्षे १० गुरौ ब्रह्मपुरी मध्ये वास्तव्य उदीच्य ज्ञातीय आ० जीवणजीसुत मोतीरामेण संहितायाः पदानि आत्मपठनार्थं लिखितानि ॥ परोपकारार्थं च ॥ चिरंजीवभाई संपत्रामस्येदं पुस्तकम् ॥ शुभं भवतु ॥ कल्याणमस्तु ॥"

उत्तरार्धस्यान्ते १४१ तमे पत्रे—

"…असौ। अहम् ॥१४॥ हरिः ओम्३ ॥ खम्। ब्रह्म ॥ इति वाजसनेयसंहिता पदे च…।"

इतोऽग्रे पत्रस्य नाशात् पाठः खण्डितो वर्तते।

प्रत्यध्यायमन्ते पाठनिर्देशः—

"इति पदे प्रथमोध्यायः।

इति संहितापदे विंशतितमोऽध्यायः।

इति वाजसनेयपदे संहितायां एकविंशोध्यायः।

इति वाजसनेय संहितायां पदे चतुस्त्रिंशतिमोध्यायः।"

इत्येवं प्रकारो द्रष्टव्यः।

लेखः—अयं सम्पूर्णोऽपि कोश एकेनैव लेखकेन लिखितो वर्तते। ३५ पञ्चत्रिंशत्तमोऽध्यायः स्वरचिह्नविरहितो वर्तते।

४. घ—अयमपि कोशो भण्डारकरप्रतिष्ठानत एवास्माभिर्लब्धः। अयं कोशस्तत्र संग्रहे 'क्रमाङ्क ३५३, सन् १८८३-८४' इत्येवं निर्दिष्टो वर्तते। अस्य विवरणम्—

आकारः—४×८ 'इञ्च' मितः ।

पङ्क्तयः—प्रतिपृष्ठं सप्त वाऽष्टौ वा ।

अक्षराणि—प्रतिपङ्क्ति २०-२४ संख्यामितानि ।

लिपिः—देवनागरी ।

लेखनकालः—१७४१ तमः शकाब्दः (=१८७६ वैक्रमाब्दः)।

पत्राणि—सर्वाणि संकलय्य ३२७ सप्तविंशत्युत्तरशतत्रय-मितानि ।

अन्त्यपाठः—एकोनविंशस्याध्यायस्यान्ते त्वयं पाठ उपलभ्यते—

"इति पदे संहितायां एकोनविंशोध्यायः । ३१११ ।। श्रीराम् ।। छ ।। श्री गंगागोदावरी प्रसन् ।। छ ।। श्री कृष्णाबाई प्रसन्न् ।। श्री रामचन्द्रप्र । सन् ।। छ ।। कृष्णार्पणमस्तु ।। श्री वेदमूर्तिप्रसन्न् ।"

उत्तरार्धस्यान्ते—

"......असौ । ब्रह्म ।।१४।। ओम् । खम् ।। ब्रह्म ।।१५।। इति-वाजसनेयसंहितायां पदेषु चत्वारिंशतिमोऽध्यायः । शक १७४०१ प्रमाथिनाम संवत्सरे भाद्रपदबद्धतृतीया सौम्यवासरे तद्दिने तृतीय-प्रहरे इदं पुस्तकं समाप्तम् ।"

प्रत्यध्यायमन्ते पाठनिर्देशः—

"इति वाजसनेय संहितायां पदे प्रथमोध्यायः ।

इति वाजसनेयपदे चतुर्दशोध्यायः ।

इति पदे संहितायामेकोनविंशोध्यायः ।

इति वाजसनेयपदसंहितायां एकविंशोध्यायः ।"

लेखः—अयं कोशो मध्ये मध्ये बहुशः खण्डितः सन् प्रपूरित इत्यनुमीयते । अत एवात्र बहुरूपाणि पत्राणि बहूनां लेखकानां चाक्षरविन्यासो दृश्यते । यद्वाऽयं कोशो बहुभिः खण्डितैः कोशैः प्रपूरितः स्यात् ।

५. ङ—अयं कोशो वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्थे सर-स्वतीभवनसंग्रहे विद्यते । अस्य कोशस्य प्रवेशसंख्या ४१२११, संख्या च ००१०५२ वर्तते । अस्य विवरणम्—

आकारः—४·३ × ६·१ 'इञ्च' मितः।

पङ्क्तयः—प्रतिपृष्ठं प्रायेण १६ षोडश।

अक्षराणि—प्रतिपङ्क्ति प्रायेण १८ अष्टादश।

लिपिः—देवनागरी।

पत्राणि—३०१ संख्यामितानि। पूर्वार्धस्येदं पुस्तकम्।

अन्त्यपाठः—कोशान्तेऽयं पाठ उपलभ्यते—

"इति वाजसनेयसंहितायां दीर्घपाठे विंशतिमोऽध्यायः।

विशेषः—अयं कोशः पूर्वार्धस्यैव वर्तते। लेखनकालोऽत्र निर्दिष्टो नास्ति। यद्ययं कोशोऽग्रे निर्दिष्टस्य कोशस्यैव पूर्वभागः स्यात्, तथा सति अस्य लेखनकालः १६३५ तमो वैक्रमाब्दः, १८०० तमः शकाब्दश्च भवितुमर्हति।

६. च—अयं कोशोऽपि **वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्थ**-सरस्वतीभवनस्थ एव। अस्य प्रवेशसंख्या ४१२१२, संख्या च ००१०५३ वर्तते। अस्य विवरणम्—

आकारः—४·२ × ६·१ 'इञ्च' मितः।

पङ्क्तयः—प्रतिपृष्ठं प्रायेण १६ षोडश।

अक्षराणि—प्रतिपङ्क्ति प्रायेण १८ अष्टादश।

लिपिः—देवनागरी।

लेखनकालः—१६३५ तमो वैक्रमाब्द; १८०० तमः शकाब्दः।

पत्राणि—८६ षडशीतितमानि। उत्तरार्धस्येदं पुस्तकम्

अन्त्यपाठः—अस्यान्ते त्वयं पाठ उपलभ्यते—

"इति वाजसनेयसंहितायां दीर्घपाठे पदे चत्वारिंशद्दशमोऽध्यायः ॥४०॥ संवत् १६३५ शाके १८०० आश्विन कृष्ण ११ भानुवासरे।"

विशेषः—पत्राणां सदृशाकाराद् अक्षरविन्यासस्य च सादृश्यादयं कोशः पूर्वनिर्दिष्टस्यैव कोशस्योत्तरभागः प्रतीयते। संग्रहसूचीनिर्मातुः प्रमादात्, संग्रहस्थकोशानां वा संख्यापरिवृद्ध्यर्थमेक एव-कोशो विभज्य द्विर्निर्दिष्टः।

७. छ—अयमपि कोशः वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयीय-सरस्वतीभवनस्थः। अस्य प्रवेशसंख्या ६८५०, संख्या च ००१०६२ वर्तते।

अस्मिन् कोशे स्वल्पान्येव पत्राणि सन्ति, पदपाठोऽपि स्वर-विहीन एव। अतोऽयमुपयोगानर्ह एव समपद्यत।

८. ज—अयं कोशोऽस्माभिर्होशियारपुरस्थाद् विश्वेश्वरानन्द-शोधसंस्थातः समधिगतः। अयं तत्संग्रहे ७९ एकोनाशीतिसंख्यायां निर्दिष्टो वर्तते। अस्य विवरणम्—

आकारः—४×९ 'इञ्च' मितः।

पङ्क्तयः—प्रतिपृष्ठं ८ अष्टौ।

अक्षराणि—प्रतिपङ्क्ति पञ्चत्रिंशत् प्रायेण।

लिपिः—देवनागरी।

पत्राणि—अयं कोश उत्तरार्धमात्रस्यैव विद्यते। आदौ २, ३, ४ संख्याकानि पत्राणि लुप्तानि सन्ति, एवमन्तेऽपि ८५ पञ्चाशीति पत्रादग्रे चत्वारिंशदध्यायस्य द्वादशमन्त्रभागमारभ्य समाप्तिपर्यन्तो भागो विलुप्तो वर्तते।

लेखनकालः—अस्य कोशस्यान्त्यपत्रस्यानुपलम्भाद् लेखन-कालोऽज्ञात एवास्ति। तथाप्यक्षरविन्यासात् त्रिशतवर्षपूर्वलिखितोऽयं कोशः प्रतिभाति।

लेखः—अस्मिन् कोशे लेखन्याः स्थूलसूक्ष्मभावाद् अक्षराणां स्थूलसूक्ष्मभावेऽपि एकेनैव लेखकेनायं समग्रः कोशो लिखित इत्यक्षर-विन्यासात् स्पष्टं प्रतिभाति।

प्रत्यध्यायमन्ते पाठनिर्देशः—

"इति पदसंहितायामेकविंशतिमोध्यायः।

इति पदसंहिताया एकोनत्रिंशतिमोध्यायः।

इति पदसंहिताया एकोनचत्वारिंशतिमोध्यायः"।

लेखनपद्धतिः—अस्मिन् कोशे पदादौ यकारवकारौ सर्वत्र 'य' 'व' इत्येवं सामान्यरूपेणैव लिखितौ, केवलम् एकत्रिंशदध्यायस्य षट्सु मन्त्रेषु पदादिर्यकारः 'य' इत्येवं लिखितो दृश्यते।

६. भ--अयं कोशः **कलकत्तानगरस्थे 'रायल एशियाटिक सोसाइटी**'नाम्नि पुस्तकालये वर्तते। अयमस्माभिस्तत्रैव गत्वा समवलोकि। अयं कोशस्तत्संग्रहे १६६०तमे क्रमाङ्के निर्दिष्टो विद्यते। अस्य विवरणम्—

१. अयं हस्तलेख **उत्तरार्धमात्रस्यैव** विद्यते। अस्मिन् ग्रन्थेऽष्टाविंशत्यध्यायस्य द्वितीयमन्त्रं यावत् (४४ पत्रं यावद्) स्वराङ्कमुपलभ्यते, नेतः परम्।

२. अस्मिन् कोशे १०२ द्व्युत्तरशतमितानि पत्राणि सन्ति।

३. कोशान्ते च **'इति शाकल्यकृतपदे विंशतिमोऽध्यायः'** इत्येवं पाठ उपलभ्यते।

अत्र चत्वारिंशत्तमोऽध्याय एवोत्तरार्धस्याध्यायसंख्यामाश्रित्य विंशतितमया संख्ययाऽभिहितो ज्ञेयः।

मुद्रित-पदग्रन्थाः

१०. ञ—काश्यां गौरीशयन्त्रालये मुद्रितः पत्राकारः स्थूलाक्षरयुतः। अस्मिन् कोशे संयुक्तव्यञ्जनानां प्रायेण यथायथं द्वित्वनिर्देशः, यकारवकारयोश्चापि साम्प्रदायिकनिर्देश उपलभ्यते। स्वरसंचारे केषुचिद् विशिष्टेषु स्थलेषु भेद उपलभ्यते। अयं भेदः **'माध्यन्दिनपदपाठपरिचय**'प्रकरणे **'माध्यन्दिनपदपाठस्य चतुर्विधः पाठः'** इत्यस्मिन् प्रकरणे च निरूपितः, स तत एवावगन्तव्यः। अस्माभिस्त्वयं स्वरसंचारभेदो यथास्थानं **'इति काशिकः पाठः'** इत्येवं रूपेण टिप्पण्यां संगृहीतः। अयं कोशः प्रायेणाशुद्धिबहुलो वर्तते।

११. ट—अयं पदपाठग्रन्थो मुम्बय्यां तत्त्वविवेचक-यन्त्रालये मुद्रितः पत्राकारो मध्यमाक्षरयुतः। अस्मिन् पदपाठे प्रायेण रेफोत्तरवर्तिन एव व्यञ्जनस्य द्वित्वमुपलभ्यते। अयं ग्रन्थः काशीमुद्रितापेक्षया शुद्धः।

१२. ठ—श्रीमद्दयानन्दसरस्वतीप्रणीते यजुर्वेदभाष्ये मुद्रितः पदपाठः। अस्य प्रथमं तृतीयं च संस्करणमस्माभिरिहोपयुक्तम्। अनयोः संस्करणयोः क्वचिद् भेदोऽपि दृश्यते। इह पदपाठे लुप्तानि सर्वाणि पदानि मन्त्रपाठवत् यथास्थानं पठितानि। अपूरितेषु पदेषु क्वचित् स्वरराहित्यं, स्वरान्यथानिर्देशः, अवग्रहाभावः, अव-

ग्रहान्यथानिर्देशः, इतिपदेनावेष्टनाभाश्चेत्येवं रूपा लिपिकृतो बहवो दोषा उपलभ्यन्ते।

१३. ङ—अयं पदपाठः श्रीपण्डितब्रह्मदत्तजिज्ञासुभिः संशोधिते स्वकृतविवरणेन परिबृंहिते श्रीमद्दयानन्दसरस्वतीप्रणीतयजुर्वेदभाष्ये (प्रथमे भागे) मुद्रितो ज्ञेयः। अस्य ग्रन्थस्य काश्यां मुद्रितं द्वितीयं संस्करणमिहोपयुक्तम्। यद्यप्यत्र संयुक्तानां वर्णानां द्वित्वपाठः, पदाद्योश्च यकारवकारयोः साम्प्रदायिकपद्धत्या निर्देशो नास्ति, तथाऽप्यत्र 'ठ' ग्रन्थस्था लिपिकरदोषा न सन्ति। स्वरसंचारे चायं माध्यन्दिनपाठस्य काशिकं (काश्यां मुद्रितं) पाठमनुसरति।

इत्युपयुक्तानां कोशानां विवरणं समाप्तम्॥

वैदिकपदपाठानां तुलनात्मकमध्ययनम्

वैदिकवाङ्मये संहिताग्रन्थानामनन्तरं तत्पदग्रन्थानां विद्यते विशिष्टं स्थानमित्यत्र नास्ति कश्चिद विवादावसरः। इमे हि पदग्रन्थाः संहितापाठं विच्छिद्य पदस्वरूपप्रदर्शनेन, अवग्रहद्वारा प्रकृतिप्रत्ययविभागनिदर्शनेन पूर्वोत्तरपदविज्ञापनेन च मन्त्रार्थपरिज्ञाने महान्तमुपकारं विदधतीति सर्व एव वैदिका विद्वांसः स्वीकुर्वते। एतेन पदग्रन्थाः संहितानां संक्षिप्ततमा आद्या व्याख्याग्रन्था इत्यपि शक्यते निःसंशयं वक्तुम्।

तत्र प्रतिसंहितं पदप्रवचनप्रकारः प्रायेण भिद्यते। तत्तत्संहितानां पदप्रवचननियमास्तत्तत्प्रातिशाख्यग्रन्थेषु विस्तरेण प्रदर्शिताः सन्ति। तदनुसारं पदपाठानां तुलनात्मकमध्ययनं तात्कालिकानां विविधव्याकरणनियमानां परिज्ञाने महत् साहाय्यं विदधाति। बहुत्र च तादृशां संस्कृतभाषातो विलुप्तानां पदानां प्रकृत्यन्तराणां वा सद्भावं प्रदर्शयति, येषां कृते पाणिन्यादयो वैयाकरणा आदेशागमवर्णविकारान् उपदिशन्ति[१]।

सर्वेषु पदग्रन्थेषु सामपदपाठो महद् वैलक्षण्यं भजते। यत्रान्ये पदकारा ऐकमत्येन अविभागार्हं पदं मन्वाना अवग्रहं न प्रदर्शयन्ति, सामपदकारस्तु तत्रापि प्रायेणावग्रहं प्रदर्शयति। सामपदग्रन्थस्येदं वैशिष्ट्यमुपरिष्टाद् यथास्थानं निदर्शयिष्यते। इह तावत् सामान्येन पदग्रन्थानां प्रवचनप्रकारो यथायथं प्रविभज्य प्रदर्श्यते—

---

१. पाणिनीयव्याकरणे प्रकृत्यंशे निर्दिशिता लोपागमादेशादयो लुप्तानां प्रकृत्यन्तराणां ज्ञापका, इत्यस्मिन् विषये आस्माकीनः 'आदिभाषायां प्रयुज्यमानानामपाणिनीयप्रयोगाणां साधुत्वविवेचनम्' नाम्ना निबन्धो द्रष्टव्यः। अयं वेदवाण्याश्चतुर्दशवर्षस्य प्रथमद्वितीयचतुर्थपञ्चषष्ठाङ्केषु प्रकाशितः।

१—अवगृह्यमाणपदेषु प्रवचनप्रकारः

प्रथमं तावद् अवगृह्यमाणानां पदानां प्रवचनप्रकार उच्यते—

क—ऋगथर्वपदेषु सावग्रहं पदम् अवगृह्यैव सकृत् प्रदर्श्यते। तद्यथा—

पुरःऽहितम् । ऋ० १।१।१ ॥ चित्रश्रवःऽतमः । ऋ० १।१।५ ॥
त्रिऽसप्ताः । अ० १।१।१ ॥ परिऽयन्ति । अ० १।१।१ ॥

ख—शुक्लकृष्णयजुःपदपाठेषु अवगृह्यमाणं पदमितिना पूर्वं निर्दिश्य पश्चादवगृह्यते । तद्यथा—

[1]श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय । शु० य० १।१ ॥

प्रजावतीरितिप्रजा वतीः । शु० य० १।१ ॥

श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय । तै० सं० १।१ ॥

प्रजावतीरितिप्रजा वतीः । तै० सं० १।१ ॥

मैत्रायणीयपदग्रन्थेऽपि द्विरावृत्तिर्भवति, परन्तु तत्रैकः कोशोऽवग्रहोत्तरभागस्थस्वरनिर्देशे शुक्लयजुषः पदपाठमनुसरति, अपरश्च तैत्तिरीयपदपाठम् । तद्यथा—

[2]श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय । श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय ।
मै० १।१।१ ॥

ग—सामपदग्रन्थेऽप्यवग्रहनिदर्शनाय द्विरावृत्तिः क्रियते, परन्तु तत्रावगृह्यमाणेन मन्त्रपदेन सहेतिपदं न पठ्यते । तद्यथा—

हव्यदातये हव्य दातये । सा० पू० १।१।१ ॥

१ माध्यन्दिनपदपाठे संहितेव व्यञ्जनानां द्विर्वचनरूपः यो यथायथं पाठ उपलभ्यते, तदपमृज्येह प्रदर्शनं लाघवाय ज्ञेयम् ।

२. मैत्रायणीयस्वराङ्कनप्रकार ऋगथर्वयजुषां स्वराङ्कनप्रकाराद् भिद्यते । इह तु मैत्रायणीयपदनिदर्शनाय ऋग्यजुरथर्वसु सामान्येनादृतः स्वराङ्कनप्रकारः स्वीकृतो विस्पष्टार्थम् ।

विश्ववेदसम् विश्व वेदसम् । स० पू० १।१।१ ॥

अत्रावग्रहकाले पूर्वभागान्ते वर्तमान उदात्तो विरामे वर्तमानोदात्त इव '२' द्वयङ्केन[1] निर्दिश्यते, उत्तरभागश्च तैत्तिरीयपदवत् स्वतन्त्रपद इव पूर्वभागान्ते वर्तमानादुदात्तात् स्वरिताद्वा यथायोगं स्वरितत्वमैकश्रुत्यं वा न लभते।

घ—इवपदप्रयोगे केचन पदकारा इवेन समासमाश्रित्यावग्रहं प्रदर्शयन्ति, अपरे 'इव' शब्दं स्वतन्त्रं पदं मन्यन्ते। तद्यथा—

इवपदेन समासस्तावत्—

पिताऽइंव । ऋ० १।१।९; अथर्व० २।१३।१ ॥

पितेवेतिंपिता इंव । शु० य० ३।२४ ॥

पितेवेतिंपिता इव, पितेवेतिंपिता इंव । मै० १।५ ॥

इह मैत्रायणीयपाठे पूर्ववदेव कोशभेदेनावग्रहोत्तरभागे द्विविधः स्वरसंचारो ज्ञेयः।

इवपदस्य स्वातन्त्र्यम्—

पिता । इव । तै० सं० १।५।६ ॥

राजा । इव । तै० सं० १।२।१४ ॥

चर्म । इव । सा० पू० २।६।८ ॥

महिषी । इव । सा० पू० १।६।६ ॥

अत्रेदमपि ज्ञेयम्—सूत्रकारः पाणिनिरिवेन समासं नेच्छति, वार्तिककारस्तु 'इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' (वा० २।२।१८) इत्यनेन समासं विदधाति।

---

१. द्र० अस्मदीया वैदिकस्वरमीमांसा। पृष्ठ २०३, सूत्र १६; पृष्ठ १५६, सूत्र ५३।

२–प्रगृह्यत्वनिदर्शनप्रकारः

प्रगृह्यत्वनिदर्शनाय यद्यपि सर्वेषु पदग्रन्थेष्वितिना निर्देशः सामान्यरूपेणोपलभ्यते, तथापि प्रगृह्यत्वनिदर्शनप्रकारः पदग्रन्थेषु बहुधा भिद्यते—

क—ऋक्सामाथर्वतैत्तिरीयमैत्रायणपदपाठेषु यत्र केवला प्रगृह्यसंज्ञैव निदर्शनीया भवति, तत्र केवलमितिपदं परं प्रयुज्यते। तद्यथा—

वायो इति। ऋ० १।२।३; अ० ६।६८।१॥

त्वे इति। सा० पू० १।१।३॥ **अस्मे इति**। सा०पू० २।१।३॥

विष्णो इति। तै० १।१।३; मै० १।१।३॥

अत्रेदमपि ध्येयम्—तैत्तिरीयपदपाठे ओकारान्तं सम्बुद्ध्यन्तं पदं प्रगृह्यत्वमप्रगृह्यत्वं चोभयं लभते, तस्य व्याख्यानमनुपदं (ग-सन्दर्भे) द्रष्टव्यम्।

ख—शुक्लयजुषः पदपाठे प्रगृह्यत्वनिदर्शनाय मन्त्रपदमितिना निदर्श्य पुनरपि पठ्यते। तद्यथा—

विष्णो इति विष्णो। य० १।४॥

अयं प्रकारः प्रातिशाख्यकारैरुपस्थितपदेन स्मर्यते (द्र० का० प्रा० ४।९०)। पाणिनीयेऽपि '**अप्लुतवदुपस्थिते**' (अ० ६।१।१२५) इत्यस्मिन् सूत्रे तथैव व्यवहारो दृश्यते।

ग—तैत्तिरीये पदपाठे सम्बुद्ध्यन्तमोकारान्तं पदं प्रगृह्यत्वमप्रगृह्यत्वं चोभयं लभते। तत्रेयं व्यवस्था—

यत्र मन्त्रपाठे सम्बुद्ध्यन्ताद् ओकारान्तात् पदात् परं व्यञ्जनाद्युत्तरपदं भवति, तत्र सम्बुद्धिनिमित्तकोऽयमोकार इति प्रदर्शनाय निरवग्रहं सावग्रहं चोभयरूपं पदमितिना संयोज्य प्रगृह्यत्वरूपेण प्रदर्श्यते। तद्यथा—

निरवग्रहं पदम्—

विष्णो हव्यम्—विष्णो इति। तै० १।१।३॥

सावग्रहं पदम्—

शतक्रतो या—शतक्रतो इतिशत क्रतो ।

तै० १।६।१२ (१) ॥

यत्र तु मन्त्रपाठे सम्बुद्धिनिमित्तक ओकार उत्तरपदादिस्वरेण सन्धि लभते तत्र निरवग्रहं पदं विनेतिना पठ्यते, सावग्रहं च पदमितिना सन्धि लभते । तद्यथा—

निरवग्रहं पदम्—

विष्णवुत—विष्णो । तै० १।२।१३ ॥

सावग्रहं पदम्—

शतक्रतवुद्धंशम्—शतक्रतवितिशत-क्रतो ।

तै० १।६।१२ (३) ॥

कृशानवेते—कृशानवितिकृश-अनो । तै० १।२।७ ॥

घ—सामपदकारस्तु सम्बुद्धावोकारान्तस्य पदस्य सर्वथा प्रगृह्यत्वं नेच्छति । तेन तत्रेतिकारो न प्रयुज्यते । तद्यथा—

विभावसो विभा वसो । सा० पू० १।६।६; ३।२।१० ॥

पुरूवसो पुरु वसो । सा० पू० ३।६।८ ॥

ङ—यत्र पदे प्रगृह्यत्वनिदर्शनेन सहावग्रहनिर्देशोऽपि कर्तव्यो भवति, तत्रेतिना प्रगृह्यत्वं निदर्श्य तत्पदं पुनरावर्त्यावग्रहः प्रदर्श्यते । तद्यथा—

द्रवत्पाणी इति द्रवत्ऽपाणी । ऋ० १।१।३ ॥

छन्दःपक्षे इति छन्दःऽपक्षे । अथर्व १।१।३ ॥

शतक्रतो इति शत-क्रतो[1] । तै० १।६।१२ (१) ॥

---

१. एतस्मिन् विषये पूर्वत्र (ङ-संदर्भे) विशेषेणोक्तं तदिहाप्यनुसन्धेयम् ।

च—साम्नः पदग्रन्थे तु यत्र प्रगृह्यत्वावग्रहत्वयोरेकस्मिन्नेव पदे निर्देश इष्यते, तत्र मन्त्रपदं यथावत् पठित्वा पुनरावृत्तौ पूर्वमवगृह्य चेतिना प्रगृह्यत्वं प्रदर्श्यते । तद्यथा—

विषुरूपे विषु रूपे इति । सा० पू० १।८।३ ॥

अहनी अ हनी इति । सा० पू० १।८।३ ॥

अत्रेदमप्यवधेयम्—अन्ये पदकाराः 'अहनी' इत्येतत् पदं नावगृह्णन्ति । पदावग्रहविषये सामपदग्रन्थोऽन्यपदग्रन्थेभ्योऽत्यन्तं वैलक्षण्यं भजत इत्युक्तं पुरस्तात् । तस्य च निदर्शनमग्रे यथास्थानं करिष्यते ।

३—उपसर्ग-निर्देश-प्रकारः

संहितापाठे उपसर्गो द्विधा प्रयुज्यते—स्वतन्त्रपदत्वेन क्रियया समस्य च । तत्र यः समस्य प्रयुज्यते, तत्र तन्निर्देशे यथापदपाठं तत्तन्निर्देशप्रकार उपयुज्यते । यस्तु स्वतन्त्रपदत्वेन प्रयुज्यते, स ऋगथर्वसामशुक्लयजुषां पदपाठेष्वन्यस्वतन्त्रपदमिव पठ्यते, परन्तु तैत्तिरीयपदग्रन्थे स इतिना निर्दिश्यते । यत्र च तत्रैव द्वयोरुपसर्गयोः स्वतन्त्रपदत्वेन सहपाठ उपलभ्यते, तत्र पर इतिना संयुज्यते न पूर्वः । तद्यथा—

एकोपसर्गस्य—

प्रेति । तै० १।१।१ ॥ **अन्विति** । तै० १।२।३ ॥

द्वयोरुपसर्गयोः—

संप्रयच्छति—सम् । प्रेति । यच्छति । तै० ६।३।२ ॥

अनुप्रेहि—अनु । प्रेति । इहि । तै० १।१।१० ॥

मैत्रायणीयपदपाठस्यैकस्मिन् कोशे उपसर्गनिर्देशस्तैत्तिरीयपदग्रन्थस्येवेतिना निर्दिश्यतेऽपरस्मिन्नन्यपदग्रन्थवत् विनैवेतिना ।[1]

१. मैत्रायणीयपदकोशेष्वेके शुक्लयजुषः पदग्रन्थमनुसरन्ति, अपरे तैत्तिरीयपदपाठमित्युक्तं पुरस्तात् (पृष्ठ १२) ।

४—अवगृह्यमाणपदेषु स्वराङ्कनप्रकारः

अवगृह्यमाणपदेषु स्वराङ्कनविषयेऽपि पदग्रन्थेषु बहु वैमत्य-मुपलभ्यते । तद्यथा—

क—ऋगथर्वशुक्लयजुषां पदपाठेष्ववगृह्यमाणपदस्योत्तर-भागः पूर्वभागस्थं स्वरमनुरुध्य संहितावत् स्वरं लभते, अर्थात् पूर्वभागस्थमुदात्तं स्वरितं वाश्रित्य उत्तरभागस्थमनुदात्तं यथाक्रमं स्वरितत्वमैकश्रुत्यं च लभते । यथा—

उदात्तात्स्वरितत्वम्—

घृतऽप्रतीकः । ऋ० ३।१।१८ ॥ अथर्व० २।१३।१ ॥

प्रजावतीरितिप्रजा वतीः । शु० य० १।१ ॥

स्वरितादैकश्रुत्यम्—

अग्निऽस्वात्ताः । ऋ० १०।१५।१ ॥ अथर्व १८।३।४४ ॥

श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय । शु० य० १।१ ॥

इदमप्यवधेयम्—उक्तपदपाठेषु यत्र प्रगृह्यत्वावग्रहत्वादि-निर्देशाय इतिपदं पदग्रन्थेषु प्रयुज्यते तत्र यदि मन्त्रपदं सर्वानुदात्तं भवन्ति तत्र पूर्वोत्तरावुभावपि भागौ इतिपदस्य तकारोत्तरवर्त्तिनं स्वरितमिकारमाश्रित्यैकश्रुत्यं प्राप्नुतः । तद्यथा—

चित्रभानो इति चित्र भानो ।

ऋ० १।३।४ ॥ अ० २०।८४।३ ॥ शु० य० २०।८७ ॥

शतक्रतोऽइतिशत क्रतो । शु० य० ३।४६ (पदग्रन्थे[१] ३।४८)

ख—साम्नः पदग्रन्थे काण्वे तैत्तिरीये चावग्रहस्थलेषूत्तरभागस्य स्वतन्त्रपदत्वमाश्रित्य पूर्वभागनिमित्ता स्वरितत्वैकश्रुत्योः प्रवृत्ति-रुत्तरभागे नोपलभ्यते । तद्यथा—

---

१. माध्यन्दिनपदपाठे पुनरुक्तानां पदानां लोपाद् यत्र मन्त्रपदकण्डिका-संख्यासु मिथो भेदो जायते तत्र उभयोः कण्डिकासंख्याऽत्र निर्दिष्टा ।

बृहदनीकः बृहत् अनीकः । सा० पू० १।६।१० ॥

वाजकर्मभिः वाज कर्मभिः । सा० पू० २।२।२ ॥

प्रजावतीरितिप्रजा वतीः । का० १।१; तै० १।१।१ ॥

श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय । का० १।१; तै० १।१।१ ॥

एतादृशेषु स्थलेषु मैत्रायणीयपदपाठस्यैकः कोशस्तैत्तिरीयपदक्रममवरुणद्धि, अपरः शुक्लयजुष इत्युक्तं प्राक् ।

ग—अवगृह्यमाणपदेषु यत्रोत्तरभाग आद्युदात्तो भवति पूर्वभागश्च सर्वानुदात्तस्तत्र शुक्लयजुषः पदपाठे संहितावत् स्वरविधानमाश्रित्य पूर्वभागान्ते वर्तमानस्यानुदात्तस्य उत्तरभागादौ वर्तमानमुदात्तमाश्रित्य स्वरितत्वं (अष्टा० ८।४।६७) ऐकश्रुत्यं (अष्टा० १।२।४०) च न भवति, अर्थादनुदात्त एवावतिष्ठते । तैत्तिरीयपदपाठे तूत्तरभागस्य स्वतन्त्रपदत्वस्याऽऽश्रयणात् पूर्वभागस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वमैकश्रुत्यं चोपलभ्यते । तद्यथा—

अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् ।

शु० यजु० ८।४७ (पदग्रन्थे ८।४१) ।

अनुष्टुबित्यनु स्तुप् । तै० १।८।१३ ॥

इह तैत्तिरीयपदग्रन्थे उत्तरभागस्य स्वतन्त्रपदत्वाश्रयणात् 'स्तु' इत्युदात्तात्परेऽपि 'नु' इत्यनुदात्तस्यैकश्रुत्यं भवति, अर्थात् '**उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः**'(अष्टा० १।२।४०) इति नियमो न प्रवर्तते ।

घ—माध्यन्दिनपदपाठेषु यत्रावग्रहाद् उत्तरभागे उत्तम[1] उपोत्तमो वोदात्तो भवति, तस्माच्च पूर्वं द्वौ वा त्रयो वाऽनुदात्ता भवन्ति, तादृशस्थलेषु एकस्मिन् कोशे[2] उदात्तपूर्वम् अनुदात्तं विहायाऽपरोऽपरौ वानुदात्तौ पूर्वभागस्थादुदात्तादैकश्रुत्यं लभेते । अपरेषु कोशेषु

---

१. त्रिप्रभृतीनामन्त्य उत्तम इत्युच्यते, तत्पूर्वश्चोपोत्तमः, द्र० काशिका ४।१।७८ ॥

२. अयं पाठः काशीमुद्रिते पदपाठे दृश्यते ।

तैत्तिरीयपदग्रन्थ इवोत्तरभागस्य स्वातन्त्र्यविवक्षया अनुदात्तत्वमेवोपलभ्यते। तद्यथा—

प्रथमपक्षे—

विज्ञानतऽइतिवि जानतः। मा० य० ४०।७॥

विचचक्षिरऽइतिवि चचक्षिरे। मा० य० ४०।१०॥

परिवत्सरायेतिपरि वत्सराय।

मा० य० ३०।१५ (पदपाठे ३०।१३)॥

अत्र प्रथमोदाहरणे 'जा' इत्येकः, द्वितीयोदाहरणे 'चच' इति द्वौ, तृतीयोदाहरणे 'व' इत्येकोऽनुदात्त ऐकश्रुत्यं भजते।

अपरपक्षे—

विज्ञानातऽइतिवि ज्ञानतः। मा० य० ४०।७॥

विचचक्षिरऽइतिवि चचक्षिरे। मा० य० ४०।१०॥

परिवत्सरायेतिपरि वत्सराय।

मा० य० ३०।१५ (पदपाठे ३०।१३)॥

अस्मिन् पाठे तैत्तिरीयपदग्रन्थ इवानुदात्ता एवावतिष्ठन्ते।

अयं च स्वरभेदो माध्यन्दिनकोशेषु नियतरूपेणोपलभ्यते। विशेषविचारस्तु **'माध्यन्दिनपदपाठस्य वैशिष्टयम्'** इत्यस्मिन् प्रकरणे द्रष्टव्यः।

ङ—काण्वपदपाठस्यैकः कोशोऽस्माभिः कलकत्तानगरस्थे रायलएशियाटिकसोसाइटीनाम्नि ग्रन्थालये दृष्टः। तस्मिन् कोशे आवेष्टने क्रियमाणे इतिशब्दस्यान्त्यात् स्वरितादिकारात् पराणि अवगृह्यमाणपदस्य पूर्वभागस्थान्यप्यनुदात्तानि ऐकश्रुत्यं न लभन्ते। तद्यथा—

सजातवनीतिसजात ऽ वनिं। १।६।३॥

कुमारीपुत्रमितिकुमारी ऽ पुत्रम्। ३४।१।६॥

धनुःकारमितिधनुः ऽ कारम्। ३४।१।७॥

च—काण्वपदपाठस्यैकस्मिन् कोशे उदात्तानुदात्तस्वरितानां त्रयाणामपि स्वराणां चिह्नान्युपलभ्यन्ते । अवग्रहोत्तरभागे च स तैत्तिरीयक्रममवरुणद्धि । तद्यथा—

प्रजावतीरितिप्रजा वतीः । १।१।२ ॥[1]

अत्राक्षरस्याधस्तान्निर्दिष्टं ^ चिह्नमनुदात्तं द्योतयति, उपरिभागे वर्तमानं ˇ चिह्नम् उदात्तम्, एवमुपरिवर्तमानं ऽ चिह्नं स्वरितं च ।

मैत्रायणीयसंहितायाम् ऋग्वेदस्य कश्मीरपाठे चोदात्तस्वरनिर्देशायाक्षरस्युपरिभागे ‾ इत्येवमूर्ध्वरेखा निर्दिश्यते (अन्यत्रेदं चिह्नं स्वरितार्थं व्यवह्रियते) ।

५—अवग्रहे विसंवादः

अवग्रहविषयेऽपि पदपाठेषु बहुत्र विसंवाद उपलभ्यते—

क—सन्ति कानिचिदेतादृशि पदानि यान् केचन पदकारा अवगृह्णन्ति, अपरे नावगृह्णन्ति । तद्यथा—

अधीवासमित्यधि वासम् । तै० ४।६।६ ॥

अधीवासम् । अधिवासमित्यधि वासम् ।

शु० य० २५।३६ (पदपाठे २५।३७), [2]मै० ३।१६।१ ॥

ऋग्वेदे काण्वे च पदपाठे 'अधीवासम्' नावगृह्यते । द्र० ऋ० १।१४०।६; काण्व० २७।१४।१ ॥

ख—कतिपयान्येतादृशान्यपि पदानि सन्ति यत्रावग्रहं कुर्वन्तः केचन पदकारा पूर्वभागे विद्यमानं दीर्घत्वं छान्दसमितिमन्यमाना ह्रसयन्ति, अपरे तानि प्रकृतिदीर्घाणीति मत्वा न ह्रसयन्ति । तद्यथा—

---

१. द्र० वैदिकवाङ्मय का इतिहास 'वेदों के भाष्यकार' पृष्ठ १५७ ।

२. मैत्रायणीयपदग्रन्थस्योदाहरणान्यस्माभिः मैत्रायणीसंहितायाः 'लिपजिग' संस्करणे यत्र तत्र निर्दिष्टपदपाठेभ्यः संगृहीतानि ।

अशीतम । अशितमेत्यशि तम । मा० २।२० ॥

प्लीहाकर्णः । प्लीहुकर्णऽइतिप्लीहु कर्णः । मा० २४।४ ॥

शुण्ठाकर्णः । शुण्ठकर्णऽइतिशुण्ठ कर्णः । मा० २४।४ ॥

काण्वानां मते एषु पदेषु—

अशीतमेत्यशी तम । २।५।१ ॥

प्लीहाकर्णऽइतिप्लीहा कर्णः । २६।१।७ ॥

शुण्ठाकर्णऽइतिशुण्ठा कर्णः । २६।१।७ ॥

इत्येवं दीर्घत्वमेव पूर्वपदस्येष्टम्, न ह्रस्वत्वम् । तदुक्तम्—

अशीतमः—काण्वानामिदं प्रकृतिदीर्घम्, पदपाठेऽपि ह्रस्वाभावात् । द्र० का० प्राति० ३।१२६ सूत्रेऽनन्तव्याख्यानम् ।

'**प्लीहाकर्णशुण्ठाकर्णौ प्रकृतिदीर्घौ**' इति कात्यायनप्रातिशाख्यवचनं व्याचक्षाणोऽनन्तभट्ट आह—**तेन काण्वव्यतिरिक्तानां केषाञ्चित् पदकाले ह्रस्वपाठो भवति**—

इदमप्यत्रावधेयम्, प्रातिशाख्यव्याख्याताऽनन्तभट्टः काण्वशाखाध्यायी वर्तते इति ।

ग—कानिचित् पदान्येतादृशान्यपि विद्यन्ते यत्र वैयाकरणैरात्वादेशो विधीयते (द्र० अष्टा० ६।३।४५-४८), तान्यपि केचन पदकाराः प्रकृतिदीर्घाणीति मन्वानास्तथैवावग्रहयन्ति । तद्यथा—

महाव्रीहीणामितिमहा व्रीहिणाम् । तै० १।८।१२ ॥

अष्टाचत्वारिंशतः । अष्टाचत्वारिंशत इत्यष्टा चत्वारिंशतः । मै० २।२।६ ॥

घ—इत्थमेव तैत्तिरीयास्तत्राप्यवग्रहं निदर्शयन्ति यत्र वैयाकरणाः 'देवताद्वन्द्वे च' (अष्टा० ६।३।२५) इति नियमेन पूर्वपदस्यानङादेशं विदधति । तद्यथा—

अग्नाविष्णू इत्यग्नी विष्णू । तै० १।१।१२ ॥

इन्द्रावरुणावितीन्द्रा वरुणौ । तै० २।३।१३ ॥

इन्द्राबृहस्पती इतीन्द्रा बृहस्पती । तै० ३।३।११ ॥

अन्ये पदकारास्तु द्वन्द्वसमासेऽवग्रहमेव न प्रदर्शयन्ति । तदेतद् अग्रे वक्ष्यते ।

६–सांहितिकदीर्घत्वषत्वणत्वविषये

पदकारा यत्र सांहितिकं दीर्घत्वं षत्वं णत्वं वा मन्यन्ते तत्र पदनिदर्शने विवदन्ते—

क—शुक्लयजुःपदपाठे मैत्रायणीये च प्रथमं यथारूपं छान्दसं पदं निर्दिश्य, सांहितिकं कार्यमपमृज्येतिनाऽऽवेष्टयन्ति । तद्यथा—

दीर्घत्वस्य—

मामहानः । ममहानऽइतिममहानः ।

शु० य० १७।५५ (पदपाठे १७।५१), मै० २।१०।५ ॥

षत्वस्य—

त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । शु० य० १०।११ ॥

मध्यमेष्ठेयाय । मध्यमेस्थेयायेतिमध्यमे स्थेयाय ।

मै० २।१२।५ ॥

णत्वस्य—

प्रणिनाय । प्रनिनायेतिप्र निनाय ।

शु० य० ५।४३ (पदपाठे ५।४१)

तैत्तिरीयसंहितापदपाठे यथारूपं छान्दसं पदमेवेतिना निदर्श्य षत्वणत्वविरहितं रूपमावर्त्यते । तद्यथा—

अनुष्टुबित्यनु स्तुप् । तै० १।८।१३ ॥

प्रणिनायेतिप्र निनाय । तै० १।३।५ ॥

'मामहानः इत्यादिषु यत्रान्ये पदकाराश्छान्दसं दीर्घत्वं मन्यन्ते, तत्र तैत्तिरीयपदकारः स्वाभाविकं दीर्घत्वं मत्वा न ह्रसयति । तद्यथा—

मामहानः । तै० ४।६।३ ॥

ग—ऋग्वेदाथर्ववेदयोरेतादृशेषु स्थलेषु पदकारा सांहतिकं कार्यमपमृज्य सकृदेव लौकिकं रूपमासाद्य पठन्ति । तद्यथा—

दीर्घत्वस्य—

ममहानम् । ऋ० १।११७।१७ ॥

षत्वस्य—

त्रिऽस्तुप् । ऋ० १०।१४।१६ ॥ अ० ८।९।२० ॥

णत्वस्य—

प्रऽनियार्य । ऋ० ३।८।११ ॥

प्रऽनीयते । अ० ६।२३।२ ॥

घ—सन्ति वेदे केचन लेट्लकारस्य वैयाकरणदृशा (अष्टा० ३।४।९४) अडाडागमयुक्तानि पदानि, तत्र आडागयुक्तेषु पदेषु छान्दसदीर्घत्वं मत्वा मैत्रायणीये पदग्रन्थे ह्रस्वत्वं प्रदर्श्यते । तद्यथा—

यजासि । यजसीतियजसि । मै० २।७।१ ॥

अपरेषु पदपाठेषु 'यजासि' इत्येवोच्यते ।

ङ—'दाधार' इत्येतत् पदमेतादृग् वर्तते यत्र पाणिनीयमतेन (६।१।७) 'मामहानः तूतुजानः' इव अभ्यासस्य दीर्घत्वं विधीयते, परन्तु पदकाराः पदकाले नेदं ह्रसयन्ति ।

७—द्वन्द्वसमासेऽवग्रहे मतभेदः

यत्र यत्र वैदिकपदेषु द्वन्द्वसमासो भवति, पदकाले तेषामवग्रहविषयेऽपि विसंवाद उपलभ्यते । तद्यथा—

क—ऋगथर्वशुक्लयजुषां पदकारा द्वन्द्वसमासेऽवग्रहं न प्रदर्शयन्ति । तद्यथा—

अग्नाविष्णू इति । अथर्व ७।३०।१ ॥

इन्द्राबृहस्पती इति । ऋ० ४।४६।५ ॥

इन्द्रावरुणौ । ऋ० ६।६८।१ ॥

शुक्लयजुषः पदपाठे यत्र द्वन्द्वसमासे प्रगृह्यत्वं भवति तत्राऽवग्रहाभावेऽपीतिनाऽऽवेष्टयन्ति । तद्यथा—

इन्द्राबृहस्पतीऽइतीन्द्राबृहस्पती । मा० २५।६ ॥

ख—तैत्तिरीयपदपाठे तु द्वन्द्वसमासेऽप्यवग्रहः प्रदर्श्यते । तद्यथा—

अग्नाविष्णू इत्यग्ना विष्णू । तै० १।१।१२ ॥

इन्द्राविष्णू इतीन्द्रा विष्णू । तै० ३।२।११ ॥

इन्द्राबृहस्पती इतीन्द्रा बृहस्पती । तै० ३।३।११ ॥

८—नञ्समासेऽवग्रहविषये वैमत्यम्

क—ऋगथर्वशुक्लकृष्णयजुषां सर्वेऽपि पदकारा नञ्समासेऽवग्रहं न प्रदर्शयन्ति ।

ख—सामपदकारो नञ्समासेऽप्यवग्रहमिच्छति । तद्यथा—

१ २र २ ३
अरातेः अ रातेः । सा० पू० १।१।६ ॥

३ १ २ ३ १ २र
अमित्रम् अ मित्रम् । सा० पू० १।२।१ ॥

३ १ २ ३ १ २र
अमृतम् अ मृतम् । सा० पू० १।४।१ ॥

९—साम्नः पदपाठस्य अवग्रहे वैशिष्ट्यम्

साम्नः पदपाठोऽवग्रहविषयेऽन्यपदपाठेभ्योऽत्यन्तं विसंवदति ।

तत्र तादृशानामपि पदानामवग्रहो दृश्यते, यान्यन्ये सर्वे पदकारा ऐकमत्येन विभागानर्हाणीति स्वीकुर्वते । तद्यथा—

मन्त्रपदम् पदपाठः

३ २ ३ २
[1]मित्रम् मि त्रम् । १।८ ॥[2]

३२ ३ २
अद्य अ द्य । ५।६ ॥

३ २ ३ २
सख्ये स ख्ये । ९।४ ॥

३ १र ३ २ ३
चन्द्रमसः चन्द्र मसः । २१।३ ॥

३ २ ३ ३२
समुद्रम् सम् उद्रम् । २७।४ ॥

[3]स्वस्तये सु अस्तये । ३६।४ ॥

उस्रियाः उ स्रियाः । ८५।१० ॥

पुत्रस्य पुत् त्रस्य । १८८।२ ॥

इदं चात्रावधेयम्—सामपदकारोऽत्रावग्रहप्रदर्शनेन यमर्थविशेषं द्योतयति स नैरुक्तपदनिर्वचनेनापि पुष्यति । एतदर्थविज्ञापनाय पुरस्तान्निर्दिष्टानां पदानां यथाक्रमं यास्कीयं निर्वचनमुद्ध्रियते—

मित्र—प्रमीतेस्त्रायतेः । १०।२१ ॥

अद्य—अस्मिन् द्यवि । १।६ ॥

सख्य—समानख्यानाः ।७।३० ॥

चन्द्रमस्—चन्द्रो माता··· । ११।१५ ॥

समुद्र—सम् उद्द्रवन्त्यस्मादापः··· । २।१० ॥

स्वस्ति—सु अस्तीति । ३।२१ ॥

---

१. इमान्युदाह्रियमाणानि पदानि, अग्रे च निर्दिश्यमानस्तुलनात्मको निरुक्तपाठः पण्डितभगवद्दत्तकृताद् 'वैदिक वाङ्मय का इतिहास' ग्रन्थात् संगृहीतः (द्र० वेदों के भाष्यकार, भाग पृष्ठ १५४-१५५) ।

२. अत्र प्रथमा संख्या कलकत्तामुद्रितस्य सामपदपाठस्य पृष्ठसंख्यां द्योतयति, अपरा तत्र वर्तमानां मन्त्रसंख्याम् ।

३. मुद्रणकाले समग्रस्य सामपदग्रन्थस्यास्मत्समीपेऽविद्यमानत्वात् स्वर-रहितान्येव त्रीणि पदानि प्रदर्श्यन्ते ।

उस्रिया—उस्राविणोऽस्यां भोगाः । ४।१६ ॥
पुत्र—पुन्नरकं ततस्त्रायते । २।२१ ॥

१०—पदकाले पुनरुक्तांशानां लोपालोपौ

संहितापाठे यानि पदानि तस्मिन्नेव मन्त्रे मन्त्रान्तरे वा पुनः पठ्यन्ते सम्पूर्णो वा मन्त्रः पुनः पठ्यते, तेषां पदकाले पुनः पाठविषयेऽप्युपलभ्यते विसंवादः । केषुचित् पदग्रन्थेषु पुनरुक्ता भागा मन्त्रा वा पुनर्न पठ्यन्ते, अपरेषु तादृशामपि भवति पाठः । एतदेव लक्ष्यीकृत्योक्तं (कात्या० प्रति० ४।१७७, १८१ टीका) केनचिदाचार्येण—

पुनरुक्तानि लुप्यन्ते पदानीत्याह शाकलः ।
अलोप इति गार्ग्यस्य काण्वस्यार्थवशादिति ॥

माध्यन्दिनानामपि पुनरुक्तानि पदानि लुप्यन्ते[1], काण्वैः सह क्वचिद् विसंवादोऽपि दृश्यते, अत एवोक्तम्—**काण्वस्यार्थवशादिति ।**

येषु पदपाठेषु पुनरुक्तांशानां लोप इष्यते तेष्वपि न सर्वेषामेव पुनरुक्तानां पदानां लोपो भवति, तत्रापि प्रातिशाख्यकारैर्विशेषविधानमुक्तम् । तद्विधानमपि परस्परं विसंवदते ।

एवं वैदिकपदग्रन्थानां तुलनात्मकाध्ययनेन प्रतीयते यदेषां पदकाराः स्वस्वकाले प्रसिद्धान् व्याकरणग्रन्थान् आश्रित्य स्वस्वपदपाठनियमान् निश्चितवन्तः । एषु पदकारेषु गार्ग्य-शाकल्य-शौनकास्त्वसंशयं व्याकरणप्रवक्तारोऽप्यासन् । तस्मादेतैस्तु स्वीयव्याकरणनियमानुसारमेव पदविभागः कृतः स्याद् इति संभाव्यते । पाणिनीयव्याकरणानुसारं क्वचिदवग्रहविषये विसंवादोऽप्युपलभ्यते । तदभिप्रेत्य तत्रभवता महाभाष्यकृता उक्तम्—

नहि लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् ।

महाभाष्य ३।१।१०९; ६।१।२०७; ८।२।१६ ॥

एतेन पाणिनीयलक्षणानुसारं मन्त्रणामन्यथाऽपि पदविभागः कर्तुं शक्य इति ज्ञाप्यते ।

इत्थं वैदिकपदपाठनां तुलनात्मकमध्ययनं प्रस्तुत्य माध्यन्दिनपदपाठस्य परिचयः प्रदीयते ।

---

१. अस्मदीयेऽतिप्राचीने कसंज्ञके कोशे पुनरुक्तानि पदानि मन्त्रानुसारं यथायथं पठ्यन्ते । पुनरुक्तानां मन्त्राणामपि पदपाठो यथास्थानं दृश्यते ।

माध्यन्दिन-पदपाठस्य परिचयः

पदग्रन्थानां प्रयोजनम् अस्माभिः संक्षेपेण पदपाठानां तुलनात्मकेऽध्ययने पुरस्तादुक्तम्। पुराकाले वेदानां यावत्यः शाखा आसन् तेषां सर्वेषामेव पदपाठा आसन्निति शक्यं प्राचीनेतिहासाद् अभ्यूहितुम्। परन्तु यथा सम्प्रति वेदानां ११३१ चन्द्ररामभूब्रह्ममितासु शाखासु उपद्वादशा एव शाखा उपलभ्यन्ते तथा पदग्रन्थास्तु ततोऽप्यल्पसंख्यका एव प्राप्यन्ते। ते चेमे—

१—ऋक्पदपाठः
२—माध्यन्दिनपदपाठः
३—काण्वपदपाठः
४—तैत्तिरीयपदपाठः
५—मैत्रायणीयपदपाठः
६—सामपदपाठः
७—अथर्वपदपाठः

एषु पदग्रन्थेषु—

ऋक्पदपाठः—ऋग्वेदस्य पदकारः **तत्रभवान् शाकल्य** इत्यत्र नास्ति कस्यापि विप्रतिपत्तिः। निरुक्तकारो यास्कोऽप्याह—

वा इति च य इति च चकार शाकल्य उदात्तं त्वेवमाख्यातमभविष्यद् असुसमाप्तश्चार्थः। ६।२८॥

कात्यायनप्रातिशाख्यव्याख्यातृभिः संक्रम (=पुनरुक्तपदलोप) प्रकरणे (४।१७७, १८१) कस्यचित् प्राचः श्लोक एवं पठ्यते—

> **पुनरुक्तानि लुप्यन्ते पदानीत्याह शाकलः।**
> **अलोप इति गार्ग्यस्य काण्वस्यार्थवशादिति॥**

अस्मिन्नपि श्लोके पदकारः कश्चित् शाकलः[1] (=शाकल्यः) स्मर्यते।

१. क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गः प्रवर्तत इति न्यायेन यञः स्थानेऽण् अपि भवति। यथा **प्रदीयतां दाशरथाय मैथिलिः** (रामा० युद्ध० १४।३) इत्यत्राण्।

पुराणेष्वपि शाखा प्रकरणे शाकल्यः **'पदवित्तमः'** इति विशेषणेन असकृत् स्मर्यते ।

सामपदपाठः—सामवेदस्य पदपाठो **गार्ग्य**-प्रोक्त इति सम्प्रदायविद आचक्षते । यास्कीये निरुक्ते **'मेहना'** पदनिर्वचनप्रकरणे पठितस्य **'यन्म इह नास्तीति'** (४।४) वचनस्य व्याख्याने स्कन्दस्वामिना निरुक्तव्याख्यायां **'सामपदग्रन्थो गार्ग्यकृतः'** इति व्यक्तीकृतम् ।

'पूर्वनिर्दिष्टे श्लोकेऽपि **'अलोप इति गार्ग्यस्य'** इति वचनात् सामपदपाठस्य गार्ग्यकृतत्वमेव समर्थ्यते ।

गार्ग्य आचार्यो नैरुक्तानामन्यतम इति यास्कीयनिरुक्तग्रन्थाद् असकृद् व्यज्यते । पदपाठानां तुलनात्मकेऽध्ययने सामपदपाठस्य यास्कीयनिर्वचनेन साकं या समानता प्रदर्शिता (पूर्वपृष्ठ २५) तेनाप्येतन्मतं पुष्यति यन्नैरुक्तो गार्ग्य एव सामपदग्रन्थस्य प्रवक्तेति । पाणिनीयाष्टके गार्ग्यस्यासकृत्स्मरणादयं व्याकरणप्रवक्ताऽपि ज्ञेयः ।

तैत्तिरीयपदग्रन्थः—तैत्तिरीयः पदपाठ **आत्रेय**-कृत इति सम्प्रदायविदः प्रतिजानते । तैत्तिरीयकाण्डानुक्रमण्यां तु पदकार आत्रेय इति स्पष्टमुच्यते । तथाहि—

यस्याः पदकृदात्रेयो वृत्तिकारस्तु कुण्डिनः । इति ।

आपस्तम्बादिगृह्येष्वपि तर्पणप्रकरणे **'आत्रेयः पदकारः'** इत्येव स्मर्यते ।

काण्वपदपाठः—काण्वसंहितायाः पदपाठस्य कः प्रवक्ता इत्यत्र न किंचित् स्पष्टं प्रमाणमुपलभ्यते । पुनरपि पूर्वोद्धृते (पृष्ठ २६, २७) **'पुनरुक्तानि लुप्यन्ते'** इति श्लोके यथा गार्ग्यशाकल्ययोः पदकारत्वं व्यज्यते तथा **'कण्वस्यार्थवशात्'** इति वचनेन काण्वपदपाठस्य काण्वप्रोक्तत्वमपि शक्यमभ्यूहितुम् ।

अथर्वमैत्रायणीय—संहितयोः पदपाठस्य प्रवचनं काभ्यां कृतमिति न केनापि प्रमाणेन ज्ञायते ।

माध्यन्दिनपदपाठस्य प्रवक्ता

माध्यन्दिनपदपाठस्य कः प्रवक्ता इति न साम्प्रदायिका वैदिका विदन्ति । आधुनिकाः शोधप्रिया अपि विद्वांसोऽस्मिन् विषये

मौनमेवावलम्बन्ते । कलकत्तानगरस्थे एशियाटिकसोसाइटीपुस्तकालये विद्यत एको वाजसनेयपदपाठस्यैतादृशो हस्तलेखो यत्र ग्रन्थान्ते **'शौनककृते पदे'** इति लेखनं दृश्यते । यद्यपि शोधप्रिया विद्वांसो बहोः कालाद् एतेन हस्तलेखेन परिचितास्सन्ति, तथापि ते तत्र न श्रद्दधति, कोशस्यार्वाक्कालिकत्वाद् अपरस्मिश्च कस्मिश्चित् कोशे तादृश-पाठस्यादर्शनात् ।

परमिदमस्माकमत्यन्तं सौभाग्यं यदेकोऽपरोऽप्येतादृशः कोशः संप्राप्तो यस्मिन् अन्तिमेषु दशस्वध्यायेषु **'शाकल्यकृते पदे'** इति पाठो दशकृत्वः पठ्यते । अयं च कोशः सर्वेष्वपि विज्ञातेषुः कोशेषु प्राचीनतमः । अस्य लेखनकालः पूर्वार्धस्योत्तरार्धस्य चान्ते **१४७१ वैक्रमाब्दः १३३६ शाकाब्दश्च** निर्दिष्टो वर्तते । अयं परमदुर्लभः कोशोऽस्माभिः अजमेरमण्डलान्तर्वर्ति-केकड़ीनगर-वास्तव्यस्य परम सुहृदः **पण्डितमदनमोहनव्यासशर्मणः** सकाशाल्लब्धः । सम्प्रत्ययम-स्मत्संग्रहे सुरक्षितो वर्तते (एतस्य कोशस्यान्यद्वैशिष्ट्यमुत्तरत्र **'माध्यन्दिनपदग्रन्थस्य चतुर्विधः पाठः'** इत्यस्मिन् प्रकरणे वक्ष्यते) ।

एतस्य प्राचीनतमस्य कोशस्य समुपलब्ध्या माध्यन्दिनपदपाठो-ऽपि शाकल्यप्रोक्त एवेति निश्चये न प्रमाणान्तरस्यापेक्षा जायते । यदि कश्चिद् ब्रूयात्—ऋक्पदप्रवक्तुः शाकल्यस्य शुक्लयजुषः साकं न संबन्धः सम्भवतीति । तन्न, दृश्यते हि आथर्वणशौनकशाखायाः प्रवक्तुः शौनकस्य ऋगनुक्रमणीनां बृहद्देवताग्रन्थस्य च प्रवक्तृत्वम्, शुक्लयजुषः पुरुषाध्यायस्य च व्याख्यातृत्वम्[१] । एवमेव वाजसनेय-चरणस्य कात्यायनशाखायाः प्रातिशाख्यस्य श्रौतसूत्रस्य च प्रवक्तुः कात्यायनस्य ऋक्सर्वानुक्रमण्याः प्रवक्तृत्वम् । सत्येवं शाकल्यस्य वाजसनेयपदपाठप्रवक्तृत्वं को नाम वारयितुं प्रभवेत् । वयं तु न तत्र कांचन विप्रतिपत्तिं पश्यामः ।

एवं संक्षेपेण पदप्रवक्तृणां विषय उक्त्वा माध्यन्दिनपदपाठस्य प्रक्रिया किञ्चित् प्रदर्श्यते—

---

१. द्रष्टव्यम् पुरुषाध्यायस्य (शु० यजुः ३१) उव्वटव्याख्याया आरम्भे । अस्यवामीय सूक्तस्य (ऋक् १।१६४) आत्मानन्दीयव्याख्यारम्भेऽप्ययमर्थः सूच्यते ।

माध्यन्दिन-पदपाठस्य प्रक्रिया

वैदिकपदपाठानां पदविभागे प्रगृह्यत्वावग्रहत्वादिप्रदर्शने स्वर-संचारे च यः प्रक्रियाभेदः स समासेन यथायथं पूर्वं प्रदर्शितः[१] । माध्यन्दिनपदपाठ-प्रवचने यदन्यपदपाठेभ्यो वैलक्षण्यं तद् यद्यपि पुरस्तात् यथास्थानं निदर्शितम्, तथापि सुग्रहायेह संक्षेपेण पुनः प्रदर्श्यते—

१—पदविभागे यत्र केवलं पदस्वरूपमेव प्रदर्शनीयं भवति तत्र मन्त्रपाठे संहितापाठानुरोधेन जायमानं संहिताकार्यं स्वरसंचारं चापहाय यथायथं पदं स्वस्वरसंयुक्तं प्रदर्श्यते । तद्यथा—

मन्त्रपाठः—

इषेत्वोर्जेत्वावायवस्थ । १।१ ॥

पदपाठः—

इषे । त्वा । ऊर्जे । त्वा । वायवः । स्थ । १।१ ॥

२—यत्पदं व्याकरणानुसारं प्रगृह्यसंज्ञक भवति तत्पदकाले यथायथं पठित्वा इतिकरणेन तस्य प्रगृह्यत्वं प्रदर्श्य पुनरावर्त्यते । तद्यथा—

अस्मेऽइत्यस्मे । ४।२२, २६ ॥

विष्णोऽइतिविष्णो । १।४ ॥

३—यत्र पदेऽवग्रहः[२] प्रदर्शनीयो भवति, तत्र मन्त्रपदं स्वरूपतः पठित्वा इतिनाऽऽवेष्टयाऽवग्रहः प्रदर्श्यते । तद्यथा—

---

१. द्रष्टव्यम् पूर्वत्र 'वैदिकपदपाठानां तुलनात्मकमध्ययनम्' प्रकरणे (पृष्ठ ११-२६) ।

२. यस्मिन् पदेऽवान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्यायजादिसर्वनामस्थानेषु सुप्सु (=विभक्तिषु तद्धितप्रत्ययेषु) क्वचि च पूर्वस्य यावद्भागस्य पदसंज्ञा भवति तावद्भागं पृथक्कृत्य प्रदर्शनमवग्रह उच्यते । तत्रोभयोर्भागयोरुच्चारणे मात्राकालपरिमितं व्यवधानं क्रियते । अवग्रहस्य विशेषनियमास्तत्तत्संहितायाः प्रातिशाख्याद् विज्ञेयाः ।

श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय । १।१ ॥

प्रजावतीरितिप्रजा वतीः । १।१ ॥

४—यत्र प्रगृह्यत्वम् अवग्रहत्वं चोभयं प्रदर्शनीयं भवति, तत्र प्रथमं मन्त्रपदोत्तरमितिपदप्रयोगेण प्रगृह्यत्वं प्रदर्श्य पुनरावर्त्यावग्रहः प्रदर्श्यते । तद्यथा—

बृहद्भानोऽइतिबृहत् भानो ।

१२।१०६ [1] (पदपाठे १२।६७) ॥

शतक्रतोऽइतिशत क्रतो । ३।४६ (पदपाठे ३।४८) ॥

५—यत्रावगृह्यभागे मन्त्रपदे पदकारश्छान्दसं दीर्घत्वं सांहितिकं षत्वं सत्वं णत्वं वा मनुते, तत्र स प्रथमं मन्त्रपदं यथायथं पठति, तदनु च दीर्घत्वादिकार्यविरहितं पदं पठित्वा इतिनाऽऽवेष्टयावग्रहं प्रदर्शयति । तद्यथा—

दीर्घत्वस्य—

अशीतम । अशितमेत्यशि तम । २।२० ॥

षत्वस्य—

त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । १०।११ ॥

सत्वस्य—

वयस्कृतम् । वयःकृतमितिवयः कृतम् । ३।१८ ॥

णत्वस्य—

प्रणिनाय । प्रनिनायेतिप्र निनाय ।

५।४३ (पदपाठे ५।४१) ॥

---

१. इह मन्त्रसंख्या एव प्राधान्येन निर्दिष्टा, यत्र पदग्रन्थे पुनरुक्तानां पदानां मन्त्राणां वा लोपात् कण्डिकासंख्या भिद्यते, तत्र पदकण्डिकासंख्याऽपि निर्दिश्यते ।

६—यत्रानवगृह्यमाणेऽपि पदे पूर्ववत् पदकारश्छान्दसं दीर्घत्वं सांहितिकं वा षत्वादिकार्यं स्वीकरोति तत्रापि स प्रथमं यथायथं मन्त्रपदं स्वतन्त्रतया पठति, तदनु च दीर्घत्वादिविरहितं पदं पठित्वेतिनाऽऽवेष्टयति । तद्यथा—

दीर्घत्वस्य--

शमीष्व । शमिष्वेतिशमिष्व । १।१५ ॥

षत्वस्य—

सुषुवुः । सुसुवुरितिसुसुवुः ।
२०।६३ (पदपाठे २०।३६) ॥

णत्वस्य—

त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ । त्रिनवत्रयस्त्रिंशावितित्रिनवत्रयस्त्रिंशौ ।
१०।१४ ॥

एवं पदकाले स्वरसंचारेऽपि—

७—सामान्येन पदपाठे पदानि स्वमूलभूतं स्वरं प्राप्य पठ्यन्ते । तद्यथा—

इषे । त्वा । ऊर्जे । त्वा । वायवः । स्थ ।

८—यत्र मन्त्रपदमितिपदेन निर्दिश्य पुनः पठ्यते, तत्र त्रीण्यपि पदानि परस्परं संहितावत् स्वरं सन्धिकार्यं च लभन्ते । तद्यथा—

विष्णोऽइति विष्णो । १।४ ॥

अस्मेऽइत्यस्मे । ४।२२, २६ ॥

९—यत्र मन्त्रपदेऽवग्रहः प्रदर्शनीयो भवति तत्रावग्रहोत्तरभागोऽपि संहितावत् स्वरं लभते । तद्यथा—

श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय । १।१ ॥

प्रजावतीरितिप्रजा वतीः । १।१ ॥

१०—यत्र त्ववगृह्यमाणपदस्योत्तरभागे उत्तम[1] उपोत्तमो वोदात्तो वा स्वरितो वा भवति, तस्माच्च पूर्वं यत्र द्वौ वा त्रयो वा अनुदात्ता भवन्ति, तत्र तेऽनुदात्तत्वमेव भजन्ते, अर्थात् पूर्वभागस्थ-मुदात्तं स्वरितं वाऽऽश्रित्य स्वरितत्वमैकश्रुत्यं च न लभन्ते । तद्यथा—

विजानतऽइतिवि जानतः । ४०।७ ॥

विचचक्षिरऽइतिवि चचक्षिरे । ४०।१० ॥

परिवत्सरायेतिपरि वत्सराय ।

३०।१५ (पदपाठे ३०।१३) ॥

आहनन्न्यायेत्या हनन्न्याय । १६।३५ ॥

अपरस्मिन्नैकस्मिन् कोशे तु उदात्तपरं स्वरितपरं वाऽनुदात्तं[2] विहायावशिष्टानामनुदात्तानामैकश्रुत्यं दृश्यते । तद्यथा—

विजानतऽइतिवि जानतः । ४०।७ ॥

विचचक्षिरऽइतिवि चचक्षिरे । ४०।१० ॥

परिवत्सरायेतिपरि वत्सराय ।

३०।१५ (पदपाठे ३०।१३)

आहनन्न्यायेत्या हनन्न्याय । १६।३५ ॥

अयमुभयथापि स्वरसंचारनियमो वाजसनेयप्रातिशाख्ये (१।१४८,१४९) मतान्तरेण विहितो दृश्यते ।

---

१. त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमम्, उत्तमस्य समीपम् (अन्त्यात्पूर्वभावी) उपोत्तमम् । एते उभे अपि संज्ञे व्याकरणनिकाये प्रसिद्धे। द्र० अष्टा० ४।१।७८ सूत्रस्य भाष्यं काशिकादयो वृत्तिग्रन्थाश्च ।

२. उदात्तस्वरितपरोऽनुदात्तोऽनुदात्तत्वमेव भजते नैकश्रुत्यं स्वरितत्वं च लभते । तदुक्तम्—उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः (अष्टा० १।२।४०), नोदात्तस्वरितोदयम्० (८।४।६६) इति च ।

माध्यन्दिनसंहितायां तदीये पदपाठे च

यकारवकारयोर्विशिष्टा लेखन-पद्धतिः

माध्यन्दिनसंहितायामस्त्यन्यसंहिताभ्य उच्चारणे वैशिष्ट्यम्। तद् द्विविधम्—वर्णविषयकं स्वरविषयकं च। तद्द्विविधस्याप्युच्चारणवैशिष्ट्यस्यानुरूपमस्याः संहिताया लेखनेऽपि वर्णानां स्वरविशेषाणां चाङ्कनप्रकारो भिद्यतेऽन्याभ्यः। अयमेव लेखनप्रकारो माध्यन्दिनपदपाठेऽपि स्वल्पभेदेन व्यवह्रियते। अत इह प्रथमं संहितायां वर्णोच्चारणवैशिष्ट्यार्थं यस्तदीयो लेखनप्रकारः स निर्दिश्यते—

१—अस्याः संहिताया यः पाठः साम्प्रतिकैरुत्तरदेशीयैरधीयते, तत्र रेफहकारोत्तरवर्तिनां व्यञ्जनानाम्, अनच्पराणामच उत्तराणां यरां, यणः पराणां मयां, मयः पराणां वा यणाम्, शरः पराणां खयाम्, खयः पराणां वा शराम्, अन्येषां च वर्णानां यथालक्षणं द्वित्वं विलिख्यते; तदर्थं च कात्यायनीयं प्रातिशाख्यमेवैकं शरणम्। इयं व्यञ्जनानां द्वित्वविशिष्टलेखनपद्धतिर्माध्यन्दिनसंहितायाः पाठेऽपि यथायथमुपलभ्यते। तद्यथा—

सविताप्प्रार्प्पयतुश्श्रेष्ठतमायकर्म्मणऽआप्प्यायद्ध्वमग्घ्न्याऽइन्द्रायभागम्प्रजावतीरनमीवाऽअयक्क्ष्मा········बह्वीर्य्यजमानस्य··· । १।१ ॥

साविश्श्वायु···सोमेनातनच्मिद्विष्ण्णोहव्यꣳरक्क्ष । १।४॥

२—माध्यन्दिनसंहितापाठेऽनुस्वारस्य रेफोष्मवर्जं सर्वत्रैव परसवर्णत्वं नित्यं भवति। रेफोष्मसु अनुस्वार एवावतिष्ठते, 'रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति'[1]इति वचनात्। अनुस्वारमपि माध्यन्दिना ह्रस्वदीर्घभेदेन द्विप्रकारकमाचक्षते। तयोर्निदेशपद्धतिरपि बहुधा भिद्यते। सम्प्रति दीर्घोऽनुस्वारः ꣳ चिह्नेनाङ्क्यते, ह्रस्वश्च ꣴ चिह्नेन।

---

१. आपिशली पाणिनीया च शिक्षा, द्र० षष्ठ-प्रकरणम्।

ह्रस्वसंज्ञकात् स्वरात् परोऽनुस्वारो दीर्घ उच्चार्यते लिख्यते च, एवं दीर्घसंज्ञकात् स्वरात् परो ह्रस्वः।

अनन्तभट्टस्तु प्रतिज्ञापरिशिष्टस्य (३।२) व्याख्यानेऽनुस्वारस्य ह्रस्वदीर्घगुरुभेदेन त्रिविधत्वमुक्त्वा एकस्योच्चारणं लेखनं च नष्टमित्याह[1]।

अस्मन्मते तु ह्रस्वदीर्घभेदेन द्विविधस्यानुस्वारस्य यत् साम्प्रतिक 'ग्वम्' 'गुं' वोच्चारणं तच्छास्त्रविरुद्धम्। तस्यानुस्वारत्वादनुस्वाररूपेणैवोच्चारणं कर्तव्यम्, नान्यथा।

३—माध्यन्दिना यकारवकारौ गुरुलघुलघुतरभेदेन त्रिविधाविति मन्यन्ते। तेषां च याज्ञवल्क्यशिक्षायां लघुमाध्यन्दिनशिक्षायां च यः प्रविभाग उक्तः, स इत्थं समासतो ज्ञेयः—

क—गुरु-यकारः—पादादिः, पदादिः, रेफह्यस्त्रवर्णैश्च संयुक्तः पदमध्यगः, आम्रेडने पूर्वपदादिश्च यो यकारः स गुरुः स्मर्यते (अयं गुरुर्यकारः सम्प्रति य, य़, उदरगतबिन्दुयुतो यकार इत्येवं त्रिभिः प्रकारैर्लिख्यते। तत्र 'य' इत्ययं प्रकारः प्रायेणाश्रीयते)। तद्यथा—

पादादिः—

यज्ञेन[2] यज्ञमयजन्त। ३१।१६॥

पदादिः—

यज्ञमयजन्त। ३१।१६॥

रेफेण संयुक्तः—

सूर्य्यः। ३।९॥

हकारेण संयुक्तः—

गेह्याय। १६।४४॥

---

१. प्रतिज्ञापरिशिष्टे (३।२) अनुस्वारस्य रेफोष्मपरस्य त्रिविधत्वमुक्तम्। ह्रस्वात् परो दीर्घः, दीर्घात् परो ह्रस्वः, गुरौ परे गुरुः। अत्र तृतीयस्य चिह्नं परिभ्रष्टम्। द्र० अनन्त-टीका ३।२॥

२. इह पदादित्वादेव गुरुत्वे सिद्धे पादादिवचनं किमर्थमित्यनुसन्धेयम्।

यकारेण संयुक्तः—

धाव्यारूपम् । १९।२४ ॥

ऋकारेण संयुक्तः—

सामान्यृग्भिः । २०।१२ ॥

आम्रेडने पूर्वस्य—

यत्रयत्र । २९।४३ ॥

इह परस्यापि पदादित्वात् प्राप्तं गुरुत्वं प्रतिषेद्धुं पूर्वस्य पुनर्गुरुत्वमुच्यते ।

ख—लघु-यकारः—पदमध्यगः केवलः, रेफादीन् पूर्वनिर्दिष्टान् चतुरो वर्णान् विहायान्यवर्णैश्च संयुक्तः, पञ्चमाक्षरात् परः पदादिः, उपसर्गाच्च परः पादमध्यगः पदादिश्च यकारो लघुः स्मर्यते (अयं सामान्यरूपेण लिख्यते) । तद्यथा—

पदमध्यगः केवलः—

देवयजनम् । ४।१ ॥

रेफादिभिन्नवर्णैः संयुक्तः—

आप्यायध्वम् । १।१ ॥

पञ्चमात् परः पदादिः—

रेवान्यो० । ३।२६ ॥

उपसर्गात् परः पादमध्यगः पदादिः—

व्वियत् । २४।३४ ॥ अनुयं । ३३।८० ॥

इह पादमध्यग इति विशेषणाद् उपसर्गात् परः पादादिर्यकारो गुरुरेव । तद्यथा—

अनु योजा । ३।५२ ॥ उपयज्ञं च । ८।३५ ॥

अनयोरुदाहृणयोरुपसर्गः पूर्वपादान्तः, यकारश्चोत्तरपादादिर्ज्ञेयः ।

आम्रेडन उत्तरस्य—

यत्रयत्र । २९।४३ ॥

अयमत्र विशेषः—सनवर्णाभ्यां परः '**सयोजते** (१५।३३) **सुयुधऽइ०** (१७।३५) **नयन्तु** (३७।७)'। इति प्रयोगविशेषेष्वेव श्रूयमाणो यकारो लघुः स्मर्यते, एभ्योऽन्यत्र गुरुरेव। तद्यथा—

सयन्ता । ६।२९ ॥ मनोनयेषु । ७।१७ ॥

ग —लघुतरो यकारः—पदान्ते 'अय्-आय्'रूपः सन्धिजो यकारो लघुतरः स्मर्यते । परन्तु माध्यन्दिनसंहितायामयं न श्रूयते, लोप एवास्यामनन्ति। पाणिनीया अपि पदान्तगौ सन्धिजौ यकारवकारौ लघुप्रयत्नतराविति प्रतिजानते । तथा ह्याहुः—**व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्यैव** (अष्टा० ८।३।१८) इति।

३—माध्यन्दिना वकारमपि गुरुलघुलघुतरप्रयत्नभेदेन त्रिविधं स्मरन्ति। तद्यथा—

क—गुरुवकारः—पदादौ यो वकारः स गुरुः स्मर्यते। तस्य गुरुत्वस्य द्योतनाय स द्विर्लिख्यते। तद्यथा—

व्वायवस्थ । १।१ ॥

ख—लघुवकारः—पदमध्यगस्य, पदादेश्च युष्मदादेशस्य, वा वै इत्यनयोर्निरर्थकयोर्निपातयोः, विकल्पार्थस्य वा पदस्य, उपसर्गाच्च परस्य वकारस्य लघुत्वं स्मर्यते। तद्यथा—

पदमध्यगः—

प्रजावतीः १।१ ॥

युष्मदादेशः—

देवो वः । १।१ ॥ या वाङ्कशा । ७।११ ॥

वा वै निपातौ—

वातो वा । ९।७॥ न वा ऽ उ २३।१६ ॥(इह वै निप

वा विकल्पार्थः—

मित्रावरुणनेत्रा वा मरुन्नेत्रा वा । ९।३६ ॥

ग—लघुतरो वकारः—यः पदान्तीयः 'अव्-आव्'रूपः सन्धिजो वकारः स लघुतरः स्मृतः । तद्यथा—

वायवृतस्पते । २७।३४ ॥

इह ऋकारपूर्वो वकारो लघुतरः । अयं पाणिनीयैरपि लघु-प्रयत्नतर इत्येवं स्मर्यते (द्र० अ० ८।३।१८) ।

पदपाठे यकारवकारयोर्लेखनपद्धतिः

माध्यन्दिनसंहितायां व्यञ्जनानां द्विर्लेखनरूपा यकारवकार-योश्च गुरुत्वादिद्योतनाय च या विशिष्टा लेखनपद्धतिरवलोक्यते सा प्रायेण तत्पदपाठेऽपि उत्तरदेशीयैर्व्यवह्रियते । परन्तु यकारवकारयो-र्गुरुत्वादिविषयेऽस्ति कश्चन भेदः । तद्यथा—

क—गुरुयकारः—माध्यन्दिनपदपाठेऽधोलिखितेषु प्रसङ्गेषु यकारो गुरुः स्मर्यते—

पदादौ—

यज्ञेन । यज्ञम् । ३१।१६ ॥

रेफेण संयुक्तः—

सूर्य्यः । ३।९ ॥

हकारेण संयुक्तः—

गेह्याय । १६।४४ ॥

यकारेण संयुक्तः—

धाय्यारूपमितिधाय्या रूपम् । १९।२४(पदपाठे १९।२२)

अवग्रहे परभागादिः—

देवयजनमितिदेव यजनम् । ४।१ ॥

आम्रेडिते तूभयत्र (पदादाववग्रहे च) यथानियमम्—

यत्रयत्रेतियत्र यत्र । २९।४३ ॥

विशेषः—इतिनाऽऽवेष्टने क्रियमाणे इतिपदात् परो यकारः पदादिः सन्नपि गुरुर्न स्मर्यते । तद्यथा—

यत्रयत्रेतियत्र यत्र । २९।४३ ॥

य्यज्ञपतिरितियज्ञ पतिः । १।२ ॥

ककोशस्था विशिष्टा लेखनपद्धतिः—आस्माकीनेऽतिप्राचीने (वि० सं० १४७१) पदग्रन्थे यत्र-यत्र यकारो गुरुरिष्यते तत्र-तत्र वकारवद् यकारोऽपि द्विर्लिख्यते । तद्यथा—

य्यज्ञेन, सूर्य्यः, गेहूय्याय, धाय्यारूपमितिधाय्या रूपम् ।

ककोशेऽन्यद् वैशिष्ट्यम्—अन्यकोशेषु आवेष्टने क्रियमाणे इतिपदात् परो यकारो लघुः स्मर्यते, परन्त्वस्मिन् कोशे पदादित्वात् तस्य संहितावद् गुरुत्वमाश्रित्य द्विर्लिख्यते । तद्यथा—

य्यत्रयत्रेतिय्यत्र यत्र । २९।४३ ॥

य्यज्ञपतिरितिय्यज्ञ पतिः । १।२ ॥

ख—लघुयकारः—गुरुयकारनिर्देशादन्यत्र पदमध्यगो यकारो लघुः स्मर्यते । तद्यथा—

देवयजनमितिदेव यजनम् । ४।१ ॥

ककोशे तु न केवलं य-र-हवर्णैरेवासंयुक्तोऽपि तु व्यञ्जनान्तरमात्रेणासंपृक्तः पदमध्यगो यकारो लघुः स्मर्यते ।

एवमावेष्टने क्रियमाणे इतिपदात् परः पदादिरपि यकारो लघुरेव स्मर्यते । तद्यथा—

यज्ञपतिरितियज्ञ पतिः । १।२ ॥

कसंज्ञके प्राचीनतमे कोशे तु इतिपदात् परोऽपि यकारो गुरुः स्मर्यते । तेन स द्विर्लिख्यत इत्युक्तं पुरस्तात्[1] ।

---

१. य्यत्रयत्रेतिय्यत्र यत्र (२९।४३) य्यज्ञपतिरितिय्यज्ञ पतिः (१।२)॥

लघुयकारस्य विशिष्टः संकेतः—आस्माकीने ककोशे यकारस्य लघुत्वं द्योतनाय यकारस्य मध्येऽधस्ताच्च बिन्दुर्निक्षिप्यते । तद्यथा—

देवयजनमितिदेव यजनम्[1] । ४।१ ॥

क्वचित् मध्येऽधस्ताद्वैक एव बिन्दुर्दृश्यते । मुद्रणाक्षरेषु मध्येऽधस्ताच्च बिन्दोर्निक्षेपो न संभवतीति कृत्वा केवलमधस्तादेव निर्दिष्टः । तद्यथा—

देवयजनमितिदेव यजनम् । ४।१ ॥

ग—लघुतरो यकारः—संहितापाठ इव पदपाठेऽपि लघुतरस्य यकारस्य लोप एव भवति । तद्यथा—

वृत्रतूर्य्यऽइतिवृत्र तूर्य्ये । १।१३ ॥

तस्मान्नायं पदपाठे श्रूयते ।

क—गुरुवकारः—माध्यन्दिनपदपाठे निम्ननिर्दिष्टो वकारो गुरुः श्रूयते—

पदादिः--पदपाठे सर्वोऽपि पदादिर्वकारो गुरुर्भवति । तद्यथा—

व्वायवः । व्विष्णोः । वः । व्वाम् ।

विशेषः—संहितापाठे वः वाम् इत्यनयोर्युष्मदादेशयोः, **वा वै** इत्यनर्थकयोर्निपातयोः, **वा** इतिविकल्यार्थस्य च वकारस्य लघुत्वमुक्तम्, परन्तु कसंज्ञकं प्राचीनं कोशं विहायान्येषु पदकोशेषु एषामपि गुरुत्वमाश्रित्य द्विर्लेखनं भवति, तथा चैवोदाहृतम् । ककोशे त्वेतेषां संहितावदेव लघुत्वमाश्रित्य सकृदेव वकारलेखनं दृश्यते । एवमेव वृत्रादिपदेषु ऋकारे परतः श्रूयमाणो वकारोऽपि ककोशे लघुरेव स्मयते ।

अवग्रह उत्तरभागादिः—अवग्रहे यत्रोत्तरभागस्यादौ वकारः श्रूयते स गुरुर्भवति, तस्माद् द्विश्च लिख्यते । तद्यथा—

देववीतयऽइतिदेव व्वीतये । १।१५ ॥

---

१. कहस्तलेखे 'य्य' इत्येवं लेखनं लिपिकारप्रमादजम् ।

विशेषः—कनज्ञके प्राचीने पदकोशे त्ववग्रहे परभागादिर्वकारोऽपि लघुरेव स्मर्यते, सकृच्च लिख्यते । तद्यथा—

देववीतयऽइतिदेव वीतये । १।१९ ॥

यत्र वकारादिपदस्य इतिनाऽऽवेष्टनं क्रियते तत्र कसंज्ञके कोशे यकारवद् वकारस्यापि गुरुत्वमाश्रीयते, तस्माद् द्विश्च लिख्यते । तद्यथा—

व्विष्णोऽइतिव्विष्णो । १।४ ॥

व्व्रतपतऽइतिव्व्रत पते । १।५ ॥

अन्यपदकोशेषु इतिपदात् परो पदादिर्वकारोऽपि लघुत्वात् सकृदेव लिख्यते ।

ख—लघुवकारः—पदग्रन्थे पदमध्यग इतिकरणाच्च परो वकारो लघुः स्मर्यते । तद्यथा—

पदमध्यगः—

देवयजनमितिदेव यजनम् । ४।१ ॥

इतिकरणात् परः—

व्विष्णोऽइतिविष्णो । १।४ ॥

व्व्रतपतऽइतिव्रत पते । १।५ ॥

विशेषः—कसंज्ञके कोशे इतिपदात् परस्यावेष्टयमानस्य पदादेर्वकारस्य गुरुत्वमेव स्मर्यते द्विश्च लिख्यते, अवग्रह उत्तरभागादिश्च लघुः स्मर्यते सकृच्च लिख्यत इत्युभयं पुरस्तादुक्तम् ।

ग—लघुतरो वकारः—पदपाठेऽपि पदान्तीयः सन्धिजो वकारो लघुतर एव स्मर्यते । तद्यथा—

त्रिनवत्रयस्त्रिंशाविति त्रिनवत्रयस्त्रिंशौ । १०।१४ ॥

एष यकारवकारयोरुच्चारणनिमित्तो लेखनपद्धत्तौ यो भेदः स सामान्येन निर्दिष्टः, विशेषस्तु यथासम्प्रदायपाठमूहनीयः ।

माध्यन्दिन-पदपाठस्य चतुर्विधः पाठः

माध्यन्दिनपदपाठस्य येषां हस्तलिखितानां मुद्रितानां च कोशानां साहाय्येन मयेदं संस्करणं व्यधायि, तेषां पारस्परिकतुलनया यो निष्कर्षो मया समुपलब्धस्तदनुसारं माध्यन्दिनपदपाठस्य चतुर्विधः पाठो वर्तते । स चैवम्—

१—**प्रथमः पाठः**—स वर्तते, यमुत्तरभारतीया वैदिकाः पठन्ति । अस्मिन् पाठे संयुक्तानां व्यञ्जनानां यथालक्षणं द्विर्वचनमुपलभ्यते । अस्य पाठस्य प्रातिनिध्यं वाराणसीस्थे सरस्वतीभवनपुस्तकालये विद्यमानौ ङचसंज्ञकौ (ग्रन्थसंख्या ००१०५२-५३) कोशौ पूनानगरस्थो धसंज्ञकः (क्रमसंख्या ३५३) कोशश्च पूर्णरूपेण कुर्वन्ति । काश्यां मुद्रितो ग्रन्थोऽपि स्वल्पतमभेदेनामुमेव पाठमनुसरति (अत्र यो भेदः सोऽनुपदं द्रष्टव्यः) ।

अयं पाठोऽस्माभिः प्रधानरूपेण प्रथमं स्थूलाक्षरैर्निर्दिष्टः ।

२—**द्वितीयः पाठः**—स विद्यते, यः प्रथमं पाठमनुसरन्नपि विशिष्टेषु स्थलेषु स्वरविधाने स्वराङ्कने वा कञ्चिद् भिन्नं प्रकारमनुसरति । तद्यथा—

अस्मिन् पाठेऽवगृह्यमाणे पदे यत्रोत्तरभाग उत्तम उपोत्तमो[1] वोदात्तो वा स्वरितो वा भवति, ततश्च पूर्वं द्वौ वा त्रयो वाऽनुदात्ता भवन्ति, तत्रोदात्तात् स्वरिताद्वाऽव्यवहितं पूर्वमनुदात्तं विहायाऽन्येऽनुदात्ता इतिपदस्यान्त्यं स्वरितमाश्रित्य तथैवैकश्रुत्यं लभन्ते, यथा पूर्वभागस्था अनुदात्ताः । तद्यथा—

सुवँविदानाऽइतिंसम् व्विदानाः । १२।७९ ॥

देवकिल्ल्विषादितिंदेव किल्ल्विषात् । १२।८१ ॥

---

१. त्रिप्रभृतीनामन्त्य उत्तमः, तत्समीपस्थः (अन्त्यात् पूर्वः) उपोत्तमः (द्र० काशिका ४।१।७८) ॥

व्वैश्वकर्म्मणमितिवैश्व कर्म्मणम् । १३।५० ॥

आहुनन्द्युायेत्या हनन्द्याय । १६।३५ ॥

अयं स्वराङ्कनप्रकारः काशीमुद्रिते पदपाठे प्रायेण दृश्यते। यत्र क्वचिद् अस्मिन् ग्रन्थे प्रथमपाठानुसारी स्वराङ्कनमुपलभ्यते, स प्रमादपाठ इत्यस्माकं मतम् । तद्यथा—

सुपिप्पलाऽइतिसु पिप्पलाः । ११।४५ ॥

कुतः प्रमादपाठ इति चेद्, अग्रे अस्यैव पदस्य द्वितीयपाठानुसारमेव स्वरसंचारदर्शनात् । तद्यथा—

सुपिप्पलाऽइतिसु पिप्पलाः । १२।६० ॥

एतादृशेषु विशिष्टेषु स्थलेषु प्रथमे पाठे इतिपदस्यान्त्यं स्वरितमाश्रित्य पूर्वभागस्था अनुदात्तास्त्वैकश्रुत्यं लभन्ते नापरभागस्थाः, तथा सति तत्रैवं स्वरविन्यासः क्रियते—

सवँविदानाऽइतिसम् व्विदानाः । १२।७९ ॥

देवकिल्विषादितिदेव किल्विषात् । १२।८१ ॥

व्वैश्वकर्म्मणमितिवैश्व कर्म्मणम् । १३।५० ॥

आहुनन्द्युायेत्या हुनन्द्याय । १६।३५ ॥

विशेषः—अनुपदं वक्ष्यमाणयोस्तृतीयचतुर्थपाठयोरप्येतादृशेषु विशिष्टेषु स्थलेषु प्रथमपाठानुसार्येव स्वरसंचार उपलभ्यते । स्वामिदयानन्दभाष्येऽप्ययमेव पाठः प्रायेण वर्तते (द्र० 'ठ' संज्ञकः कोशः) । तस्यैव ग्रन्थस्य 'ड' संज्ञके कोशे तु सम्पादकेन द्वितीयपाठानुसारी (पाणिनीयव्याकरणसिद्धः) पाठः कृत इति ज्ञेयम् । कात्यायनप्रातिशाख्ये १।१४८, १४६ सूत्रयोरुभयथाऽपि स्वरसंचार उपदिश्यते । वैदिकग्रन्थेष्वेतादृशेषु स्थलेषु यथापाठं व्यवस्थाऽऽश्रीयते । तेन प्रातिशाख्यानुसारं स्वरसंचारविषयको द्विविधोऽपि पाठो नियतव्यवस्थया प्रामाणिक इति शक्यते विज्ञातुम् ।

द्वितीयपाठस्य स्वराङ्कनप्रकारभेदः सर्वत्र यथास्थानं टिप्पण्यामुट्टङ्कितः ।

३—**तृतीयः पाठः**—सोऽस्ति, यत्र केवलं रेफोत्तरवर्तिनां संयुक्तानां व्यञ्जनानामेव द्विर्लेखनमुपलभ्यते, नान्येषाम् । अस्मिन् पाठे 'गच्छ'[1] आदिषु पदेषु छकारात् पूर्वं पठ्यमानश्चकारोऽपि न दृश्यते ।

अयं पाठः प्राधान्येन **खजकोशयोः मुम्बय्यां मुद्रिते** च ग्रन्थे उपलभ्यते । प्राचीनतमः '**क**' **कोशो**ऽपि व्यञ्जनानां द्वित्वाद्वित्वविषय इममेव पाठमनुसरति । अयं तृतीयः पाठः स्वरसंचारविषये प्रथमं पाठमेवावरुणद्धि ।

अस्मिन् पाठे संयुक्तव्यञ्जनानां द्वित्वाद्वित्वविषयको यावत्सु पदेषु भेदस्तावतां पदानां पाठो मुख्यपाठानन्तरं सूक्ष्माक्षरेषु निर्दिष्टः ।

विशेषः—एषु त्रिष्वपि पाठेषु पुनरुक्तानि पदानि मन्त्राश्च यथालक्षणं लुप्यन्ते । तल्लोपात् पदपाठस्य या कण्डिकासंख्या सा संहिताया मन्त्रकण्डिकासंख्यया सह प्रायेण भिद्यते ।

४—**चतुर्थः पाठः**—स ज्ञेयो, य आस्माकीने प्राचीनतमे **कसंज्ञके** कोश उपलभ्यते । अयं पाठो यद्यपि संयुक्तव्यञ्जनानां द्वित्वाद्वित्वविषये स्वरसंचारे च **तृतीयमेव पाठमनुसरति**, तथाप्यत्र सन्ति केचन विशिष्टा भेदा, येऽस्य स्वतन्त्रं पाठं व्यवस्थापयन्ति । तद्यथा—

क—अस्मिन् पाठे **वाम् वः वा वै** आदीनां पदादिर्वकारः संहितापाठ इव लघुः स्मर्यते । अत एवात्र एषां वकार एक एव लिख्यते । सर्वेष्वन्यकोशेषु एषां पदानामपि वकारो गुरुः स्मर्यते द्विश्च लिख्यते 'व्व' इति ।

एवमेव ऋकारोत्तरः पदादिवकारोऽप्यस्मिन् पाठे संहितावत् '**वृ**' इत्येवं ह्रस्व एव श्रूयते । अन्यत्र तु '**व्वृ**' इत्येवं गुरुराश्रीयते ।

---

१. मुम्बईमुद्रिते बहुत्र रेफोत्तरवर्तिनो व्यञ्जनस्य द्विर्वचनाभावः, छकारस्य च सचकारः 'च्छ' इत्येवं पाठ उपलभ्यते । अस्य कोशस्य 'च्छ' इत्येवं रूपः पाठो दशमाध्यायपर्यन्तं निदर्शनार्थं टिप्पण्यां निर्दिष्टः । घसंज्ञके कोशे व्यञ्जनानां यथायथ द्विर्वचनपाठेऽपि छकारश्चकाररहित एव प्रायेण दृश्यते । पाणिनीयव्याकरणानुसारं यत्र तुगागमस्य नित्यत्वमुक्तं, तत्रापि वैदिकपाठे व्यवस्थया विकल्प उपलभ्यते ।

संहितायां वाम् वै वः वा वु एषां वकारस्य लघुत्वं याज्ञवल्क्यशिक्षाया-मभिहितम् ।

ख—अस्मिन् पाठे आवेष्टनकाले इतिकारात् परः पदादिर्वकारो गुरुः स्मर्यते द्विश्च लिख्यते । तद्यथा—

व्विष्णोऽइतिव्विष्णो । १।४ ॥

व्विश्वायुरितिव्विश्व आयुः । १।४ ॥

अन्यपदकोशेषु इतिकारात् परः पदादिर्वकारो लघुः स्मर्यते सकृच्च लिख्यते । तद्यथा—

व्विष्णोऽइतिविष्णो । १।४ ॥

व्विश्वायुरितिविश्व आयुः । १।४ ॥

ग—अस्मिन् पदपाठेऽवग्रहात् पर उत्तरभागादिर्वकारो लघुः स्मर्यते सकृच्च लिख्यते । तद्यथा—

देववीतयऽइतिदेव वीतये । १।१५ ॥

ब्रह्मवनीतिब्रह्म वनि । १।१८ ॥

अपरेषु कोशेष्ववग्रहात् परो वकारो गुरुः स्मर्यते द्विश्च लिख्यते । तद्यथा—

देववीतयऽइतिदेव व्वीतये । १।१५ ॥

ब्रह्मवनीतिब्रह्म व्वनि । १।१८ ॥

घ—अस्मिन् पदपाठ आवेष्टने इतिकरणात् परो यकारो गुरुः स्मर्यते द्विश्च लिख्यते । तद्यथा—

य्यज्ञपतिरितिय्यज्ञ पतिः । १।२ ॥

अन्येषु पदकोशेषु इतिकारात् परो यकारो लघुः स्मर्यते सामान्यरूपेण च लिख्यते । तद्यथा—

यज्ञपतिरितियज्ञ पतिः । १।२ ॥

विशेषः—अस्मिन् कोशे गुरुर्यकारोऽपि गुरुवकारस्येव द्विर्लिख्यते। अन्यकोशेषु तु प्रायेण 'य' इत्येवं निर्दिश्यते।

ङ—अस्मिन् पदकोशेऽवग्रहादुत्तरो यकारो लघुः स्मर्यते। तद्यथा—

देवयुवमितिदेव युवम्। १।१२॥

अन्येषु कोशेषु अवग्रहात् परो यकारो गुरुः स्मर्यते 'य' इत्येवं च लिख्यते। तद्यथा—

देवयुवमितिदेव युवम्। १।१२॥

विशेषः—अस्मिन् कोशे यकारवकारयोर्गुरुत्वलघुत्वयोः स्वतन्त्रायां व्यवस्थायां सत्यपि बहुत्र प्रथमद्वितीयतृतीयपाठवद् वैपरीत्येनापि लेखनं दृश्यते। स लेखककृतः प्रमादपाठो ज्ञेयः। एतादृशेषु स्थलेषु शुद्धः पाठष्टिप्पण्यां प्रदर्शितः।

च—अस्मिन् पदपाठे व्यञ्जनान्तरेणासंपृक्तो लघुयकारो मध्येऽधस्ताच्चोभयत्र बिन्दुना सह निर्दिश्यते, क्वचिदेकेनापि बिन्दुना। तद्यथा—

देवयज्यायाऽइतिदेव यज्यायै। १।१३॥

अत्र इतिपदात् पूर्वौ य या, परौ च य यै इत्यत्र यकारः।

टिप्पणी—मध्यवर्तिनो बिन्दोर्मुद्रणे निर्देशो न संभवति, तादृशमुद्राक्षरस्याभावात्। अतोऽस्माभिरिह मध्यबिन्दुर्न निर्दिष्टः, अधस्तादेक एव बिन्दुः 'य' इत्येवं निर्दिष्टः। अपि च 'य' इत्यस्मिन् मुद्राक्षरे उकारमात्रायाः संबन्धः शक्यो नाभूदिति कृत्वा तादृशेषु स्थलेषु उकारमात्राया अधस्तात् 'यु' इत्येवं बिन्दुना निर्देशो विहितः।

छ—अस्मिन्नपि पाठे 'गच्छ' आदिषु तृतीयपाठ इव छकारात् पूर्वं श्रूयमाणश्चकारो न दृश्यते।

ज—अस्मिन् पदपाठे सकारात् पूर्ववर्ती वर्गीयः **प्रथमो** वर्णः प्रायेण द्वितीय उपलभ्यते। तद्यथा—

ऋख्सामाभ्याम्। ४।१॥ ऋख्सामयोः। ४।९॥

एवमेवान्यत्रापि ऋक्साम-शब्दे खकारो दृश्यते[1] । तथा—

अर्व॒थ्स्वित्यर्व॑त् सु । हु॒थ्स्वितिंहु॒त् सु । ४।३१ ॥

पु॒थ्स्वितिंपु॒त् सु । ६।२६ (पदपाठे ६।२७) ॥

म॒थ्स्व॒ । ८।५ (पदपाठे ८।४) ॥

प॒थ्स्वितिंप॒त् सु । ९।८ ॥

प॒श्चाथ्सद॒ऽइतिंपश्चा॒त् सदः॑ । ९।३५ ॥

इत्येवमादिषु प्रथमवर्णस्य स्थाने द्वितीयवर्णापत्तिर्दृश्यते । न केवलं पदपाठ एवापि त्वस्मिन् पदकोशे मन्त्रप्रतीकनिर्देशेऽपि द्वितीय-वर्णापत्तिरुपलभ्यते । तद्यथा—

तथ्स॑वि॒तुः । तत् ! स॒वि॒तुः । ३।३५ मन्त्रपदे ॥

विशेषः—अस्मिन् पदकोशे **वत्स-उत्स-अप्स-गृत्स-अप्सरा** इत्यादिषु द्वितीयवर्णापत्तिर्न दृश्यते ।

ककोशं विहायान्यकोशेषु द्वितीयवर्णापत्तिर्नदृश्यते, परन्तु मुम्बईमुद्रिते 'ट' संज्ञके कोशे क्वचित् द्विवर्चनेन सह द्वितीयवर्णा-पत्तिरुपलभ्यते । तद्यथा—

उत्थ्सौं । १३।३१ ॥ उत्थ्सम् । १३।४४ ॥

अप्फ्सः॑ । १४।४ ॥ द्र॒प्फ्सः॒ । १४।९ ॥

मुम्बईमुद्रिते क्वचिदेव द्वितीयवर्णापत्तेर्दर्शनात् मुद्रणप्रमादः स इत्यस्माकं मतम् ।

वर्गीयप्रथमवर्णस्थाने तद्वर्गीयद्वितीयवर्णलेखनपद्धतिस्तैत्तिरी-याणां संहितादिषूपलभ्यते । वार्तिककारः कात्यायनोऽपि पौष्कर-सादेराचार्यस्य मते **'चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः'** (८।४।४८) इति वार्तिकेन प्रथमानां द्वितीयत्वमादिशति ।

---

१. यथा—१३।५६ (पदपाठे १३।५१), १८।४३ (पदपाठे १८।४१) ।

भ—अस्मिन् पदपाठे क्वचिद् अन्यकोशेभ्यः पाठभेदा अप्युपलभ्यन्ते, ते प्रायेण लेखकप्रमादजाः, परन्तु क्वचित् तादृशा अपि पाठभेदाः सन्ति, ये पाठभेदत्वेनैव स्वीकर्तुमर्हाः । तद्यथा—

(i) ऊर्णम्म्रदसमित्यूर्णम् म्रदसम् । २।२, ५ ॥

ऊर्णम्म्रदाऽइत्यूर्णम् म्रदाः । २१।३३ (पत्रा ४, क) ॥

अन्येषु पदकोशेषु तु 'ऊर्णम्म्रदाऽइत्यूर्ण म्रदाः' इत्येवमवगृह्यते । कपाठानुसारी पदविभागो मैत्रायणीसंहितायाः लिपजिग'-संस्करणे प्रथमभागे एकादशे (११) पृष्ठे टिप्पण्यां 'ऊर्णम्रदा इत्यूर्ण म्रदाः' इत्येवं निर्दिष्ट उपलभ्यते ।

ककोशेऽपि द्वयोः स्थानयोः (४।१०; २१।५७ पत्रा ६, क) 'ऊर्णम्म्रदाऽइत्यूर्ण म्रदाः' इत्येव पाठो दृश्यते, स च प्रमादपाठः स्यात् ।

(ii) पितरो यथाभागमा वृषायिषत । २।३१ ॥ इत्यत्र—

आ । वृषायिषत ।

इति पदच्छेदो दृश्यते । अन्यपदकोशेषु तु—

आ । अवृषायिषत । इति दृश्यते।

(iii) शुक्लयजुषि १७।३ मन्त्रे श्रूयते—

घृतश्चुतो मधुश्चुतः ।

पदग्रन्थेष्वस्य पाठ एवमुपलभ्यते—

घृतश्चुतऽइतिघृत श्चुतः । मधुश्चुतऽइतिमधु श्चुतः ।

परन्त्वस्मिन् ककोशे—

घृतश्च्युतऽइतिघृत श्च्युतः । मधुश्च्युतऽइतिमधु श्च्युतः ।

मधुश्चुतः पदं यजुषि २१।४२ मन्त्रेऽपि श्रूयते । तत्रापि कपाठे सयकारः 'मधुश्च्युतः' इत्येव पाठो दृश्यते ।

इदं चावधेयम्—यजुषः १७।३ मन्त्रस्य मुम्बईमुद्रिते उव्वट-महीधरभाष्यग्रन्थे स्वामिदयानन्दभाष्ये च सयकारवान् **'घृतश्च्युतो मधुश्च्युतः'** पाठो दृश्यते, तथैव च व्याख्यायते। परन्तु २१।४२ मन्त्रस्थे **'मधुश्चुतः'** पदे' यकार एषु भाष्यग्रन्थेषु नोपलभ्यते।

अयं पाठो लेखकप्रमाज इति न शक्यते वक्तुम्, द्वयोः स्थानयोः समानरूपेण पाठात्। नैतावदेव, मैत्रायणीपदग्रन्थेऽपि **'मधुश्च्युत इतिमधुः च्युतः'** इति सयकारपाठ उपलभ्यते[1]। सकारस्तत्र पूर्वस्यांश इति तु विशेषः[2]।

(iv) माध्यन्दिनसंहितायां १२।४ मन्त्रे तदीये पदपाठे च 'वामदेव्यम्' इति पदमन्तोदात्तं श्रूयते। परन्तु ककोशे 'वामदेव्यम्' इति पदमन्तस्वरितं पठ्यते। तद्यथा—

वामदेव्यमितिवाम देव्यम्।

अन्तस्वरितत्वं च वामदेव्यस्य नान्यत्रोपलब्धे वैदिकवाङ्मयेऽस्माभिरुपलब्धः। भगवान् पाणिनिस्तु—**वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ** (अष्टा० ४।२।८) इति सूत्रेण **ड्यत्-ड्यौ** द्वौ प्रत्ययौ विदधाति। तत्र ड्यप्रत्यये प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो वामदेव्यशब्दो निष्पद्यते, ड्यति तु **तित्स्वरितम्** (अष्टा० ६।१।१७९) इत्यनुशासनाद् अन्तस्वरितः, यथा चात्र कपाठ उपलभ्यते।

एतादृशाः पाठविशेषा अस्य ककोशस्य माध्यन्दिनसंहितायाः कस्याश्चिदवान्तरशाखायाः पदपाठत्वं द्योतयन्ति।

(v) माध्यन्दिन-पदपाठे यत्र यत्र 'ऊँऽइत्यूँ' पाठो दृश्यते तत्रास्मिन् कोशे 'उंऽइत्युम्' इत्येवं पाठ उपलभ्यते।

महाभाष्ये उञ ऊँ (१।१।१८) सूत्रभाष्ये योगविभागेन 'ऊँ इति' 'उ इति' च द्वौ प्रयोगौ प्रदर्शितौ। तैत्तिरीयसंहितायां मन्त्रपाठे यत्र यत्र 'उ' पदं श्रूयते, तत्र तत्र पदपाठे 'उ' इत्येव प्रयुज्यते। तत्र इतिना प्रगृह्यत्वमपि न प्रदर्श्यते।

---

१. द्रष्टव्यम्—अस्मिन्नेव संस्करणे १७।३ मन्त्रस्य पदपाठस्य टिप्पण्याम्।

२. [illegible]नीयम्—सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्यः (वा० ३।१।११), दधिस्यति, मधुस्यति।

ञ—अस्मिन् कोशेऽन्तिमे दशके प्रत्यध्यायमन्ते '**शाकल्यकृते पदेन**' इत्येवं पाठो दृश्यते ।

कलकत्तानगरस्य 'रायलएशियाटिक-सोसाइटी' इत्याख्यस्य पुस्तकालयेऽप्यस्ति १६६० संख्याक उत्तरार्धस्यैकः कोशो, यस्य चत्वारिंशत्तमेऽध्याये '**शाकल्यकृते पदे**' इत्येवं पाठ उपलभ्यते ।

अनयोर्द्वयोर्हस्तलेखयोस्तत्राप्यास्माकीनस्यातिप्राचीनस्य हस्तलेखस्य प्रामाण्येन वाजसनेयसंहितायाः पदपाठोऽपि शाकल्यप्रोक्त इति शक्यते वक्तुम् ।

ट—अस्मिन् पदपाठे पुनरुक्तानां पदानां मन्त्रांशानां मन्त्राणां च संक्रमो (=गोरो) न दृश्यते[1], ते यथास्थानं पठ्यन्ते । अतोऽस्मिन् ग्रन्थे मन्त्रकण्डिकासंख्यया साकं पदकण्डिकासंख्यायाः क्वचिदपि भेदो नोपलभ्यते (अन्यकोशेषु पुनरुक्तानां लोपात् संख्याभेदो जायते) । यत्र क्वचित् पुनरुक्तानां मन्त्राणां पाठो नापि दृश्यते, तत्रापि प्रतीकमात्रं निर्दिश्य स्थानं रिक्तं परित्यज्यते पाठलेखनाय ।

गलितागलितपाठयोः को मुख्यः पाठः

कपाठवर्जमन्येषु सर्वेषु कोशेषु पुनरुक्तानां पदानां मन्त्रांशानां मन्त्राणां च संक्रमो दृश्यते । वाजसनेयप्रातिशाख्येऽपि संक्रमविधानं दृश्यते । ततो जायते विचारणा यत् कपाठस्य किं मूलमिति ?

एतस्मिन् विषये पदपाठस्य **संक्रमरूपः पाठ एव मूलभूत** इत्यस्माकं मतम् । तत्रैते हेतवः—

क—वाजसनेयप्रातिशाख्ये संक्रमपाठविषयकाणां नियमानामुपलम्भात् ज्ञायते यत्तन्मते संक्रमरूप एव पाठो, न तु सकलपाठ इति ।

ख—क-हस्तलेखे यत्र यत्र अन्यकोशे लुप्तानां पदानां मन्त्रांशानां मन्त्राणां वा पदानि लिख्यन्ते, तत्र प्रायेण पदस्वरोऽशुद्धो निर्दिश्यते । क्वचिच्च संहितास्वर एव पदस्वरस्थाने निर्दिश्यते । तद्यथा—

पात । स्वस्तिभिरिति । सदा । नः । २७।२८ ॥

---

१. केवलमेकस्मिन् स्थाने प्रथमाध्यायस्यैकविंशतितमस्य मन्त्रस्य पदपाठे 'अर्धं गलितम्' इति निर्देश उपलभ्यते ।

अत्र पदस्वरानुसारम्—

पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥

इत्येवं पाठेन भाव्यम् । इमानि पदान्यन्यकोशेषु न पठ्यन्ते पुनरुक्तत्वात् ।

ग—अन्यत्र गलितानां पदानामिह पाठे बहुत्र अवग्रहेऽप्यशुद्धयो दृश्यन्ते ।

घ—बहुत्र गलितमन्त्रपदेषु क-कोशे मन्त्रस्य प्रतीकमात्रं दृश्यते, पाठपूर्त्यर्थं च स्थानं रिक्तमुलभ्यते ।

एभिर्हेतुभिः संक्रमपाठस्यैव मुख्यत्वं द्योत्यते । लेखकेन कदाचित् ककोशस्याऽऽधारभूते कोशे लुप्तानां पदानां पूर्त्यथः प्रयत्नः कृतः स्यात् । तत्पूर्तिकाले पूर्वपठितस्य पदपाठस्य यथायथमस्मरणात् स्वरावग्रहयोरशुद्धयः संजाताः स्युरिति संभाव्यते ।

विशेषः--अत्र मुद्रणे ककोशस्य तावानेव पाठः प्रदर्शितः, यो मुख्यपाठात् द्विरावृत्यभावरूपात् पाठाच्च कथंचिदपि भिद्यते । अत्र कपाठे पदमध्यस्य लघुयकारस्य निदर्शनाय यो विशेषः बिन्दुनिक्षेपरूपः प्रयासो दृश्यते, सोऽप्यत्र यथास्थानं निर्दशितः ।

इत्थमस्मिन् प्रकरणे माध्यन्दिन-पदपाठस्य चतुर्विधः पाठः' इति यथामति सम्यक् प्रतिपादितम् । आशासे वैदिका विद्वांसोऽस्मिन् विषये विचार्य तथ्यमुपस्थापयिष्यन्ति ।

* ओम् *

अथ माध्यन्दिन-संहितायाः पदपाठः

प्रथमोऽध्यायः

[उदीच्य-पाठः]

ओ३म् । इषे । त्वा । ऊर्ज्जे । त्वा । वायवं÷ । स्थ । देवः॒ । वः॒ । सविता । प्र । अर्प्पयतु । श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय । कर्म्मणे । आ । प्यायद्धुम् । अग्घ्न्याः॒ । इन्द्राय । भागम् । प्रजावंतीरितिप्रजा वंतीः॒ । अनमीवाः॒ । अयक्क्ष्माः॒ । मा । वः॒ । स्तेनः॒ । ईशत । मा । अघशंस्स-ऽइत्यघ शंस्सः॒ । ध्रुवाः॒ । अस्म्मिन् । गोपताविति गो पतौ । स्यात । बह्वीः॒ । यजमानस्य । पशून् । पाहि ॥१॥

[दाक्षिणात्यपाठस्य विशिष्टांशाः]

श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय । प्यायध्वम् । अघ्न्याः । प्रजावंतीरितिप्रजा वंतीः । अयक्ष्माः । अघशंस्सऽइत्यघ शंस्सः । अस्मिन् । बह्वीः ॥१॥

[कहस्तलेखस्य विशिष्टाः पाठाः][1]

वायवं÷ । वः । अर्प्पयतु । श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय । प्यायध्वम् । इन्द्राय । प्रजावंतीरितिप्रजा वंतीः । अयक्ष्माः । वः । यजमानस्य ॥१॥

---

१. विशेषः—इतोऽग्रे दाक्षिणात्यपाठस्य कपाठस्य च पार्थक्यं रेखया प्रदर्शयिष्यते । सर्वत्रोपरितनो दाक्षिणात्यपाठोऽधस्तनश्च कपाठो विज्ञेयः ।

वसोः। पवित्रम्। असि। द्यौः। पृथिवी। मातरिश्वनः। घर्म्मः। विश्वधाऽइतिविश्व धाः॥ परमेण। धाम्ना। दृꣳहस्व। मा। ह्वाः। मा। ते। यज्ञपतिरितियज्ञ पतिः। ह्वार्षीत् ॥२॥

शतधारमितिशत धारम्। सहस्रधारमितिसहस्र धारम्॥ देवः। त्वा। सविता। पुनातु। वसोः। पवित्रेण। शतधारेणेतिशत धारेण। सुप्प्वेतिसु प्वा। काम्। अधुक्क्षः ॥३॥

सा। विश्वायुरितिविश्व आयुः। विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा। विश्वधायाऽइतिविश्व धायाः॥ इन्द्रस्य। त्वा। भागम्। सोमेन। आ। तनच्मि। विष्ण्णोऽइतिविष्ण्णो। हृव्यम्। रक्क्ष ॥४॥

अग्ने। व्व्रतपतऽइतिव्व्रत पते। व्व्रतम्। चरिष्ष्यामि। तत्। शकेयम्। तत्। मे। राद्ध्यताम्॥ इदम्। अहम्। अनृतात्। सत्त्यम्। उप। एमि ॥५॥

पवित्रम्। मातरिश्वनः। विश्वधाऽइतिविश्व धाः। धाम्ना। यज्ञपतिरितियज्ञ पतिः ॥२॥

पवित्रेण। सुप्वेतिसु प्वा। अधुक्षः ॥३॥

विश्वायुरितिविश्व आयुः। विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा। विश्वधायाऽइतिविश्व धायाः। तनच्मि। विष्णोऽइतिविष्णो। हव्यम्। रक्ष ॥४॥

अग्ने। चरिष्यामि। राध्यताम्। सत्यम् ॥५॥

विश्वधाऽइतिविश्व धाः। य्यज्ञपतिरितिय्यज्ञ पतिः ॥२॥

विश्वायुरितिविश्व आयुः। विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा। विश्वधायाऽइतिविश्व धायाः। विष्णोऽइतिविष्णो ॥४॥

व्व्रतपतऽइतिव्व्रत पते। शकेयम् ॥५॥

कः । त्वा । युनक्ति । सः । कस्मैं । तस्मैं ॥ कर्म्मणे । वाम् । वेषाय । वाम् ॥६॥

प्रत्युष्टमितिप्प्रति उष्टम् । रक्क्षः । प्रत्युष्टाऽइतिप्प्रति उष्टाः । अरातयः । निष्टप्तम् । निस्तप्तमितिनिः तप्तम् । रक्क्षः । निष्टप्ताः । निस्तप्ताऽइतिनिः तप्ताः । अरातयः ॥ उरु । अन्तरिक्क्षम् । अनु । एमि ॥७॥

धूः । असि । धूर्व्व । धूर्व्वन्तम् । धूर्व्व । तम् । यः । अस्म्मान् । धूर्व्वति । तम् । धूर्व्व । यम् । वयम् । धूर्व्वामः ॥ देवानाम् । असि । वह्निंतममितिवह्निं तमम् । सस्निंतममितिसस्निं तमम् । पप्रिंतममितिपप्रिं तमम् । जुष्टंतममितिजुष्ट तमम् । देवहूतममितिदेव हूतमम् ॥८॥

अह्रुतम् । असि । हविर्द्धानमितिहविः धानम् ॥ विष्णुः । त्वा । क्रमताम् । उरु । वाताय । अपहतमित्त्यप हतम् । रक्क्षः । यच्छन्ताम् । पञ्च ॥९॥

युनक्ति । कस्मैं । तस्मैं ॥६॥

प्रत्युष्टमितिप्रति उष्टम् । रक्षः । प्रत्युष्टाऽइतिप्रति उष्टाः । निष्टप्तम् । निस्तप्तमितिनिः तप्तम् । रक्षः । निष्टप्ताः । निस्तप्ताऽइतिनिः तप्ताः । अन्तरिक्षम् ॥७॥

अस्मान् । वह्नितममितिवह्नि तमम् । सस्नितममितिसस्नि तमम् । पप्रितममितिपप्रि तमम् । जुष्टतममितिजुष्ट तमम् ॥८॥

विष्णुः । अपहतमित्यप हतम् । रक्षः । यच्छन्ताम् ॥९॥

ब्युनक्ति । वाम् । बेषाय । वाम् ॥६॥ अरातयः । अरातयः ॥७॥

ब्यः । ब्यम् । बयम् । बह्नितममितिबह्नि तमम् ॥८॥

बाताय । ब्यच्छन्ताम् ॥९॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवऽइतिप्र सवे । अश्विनोः । बाहुभ्यामितिबाहु भ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् । अग्नये । जुष्टम् । गृह्णामि । अग्नीषोमाभ्याम् । जुष्टम् । गृह्णामि ॥१०॥

भूताय । त्वा । न । अरातये । स्वः । अभिविख्येषमित्यभि विख्येषम् । दृंहन्ताम् । दुर्याः । पृथिव्याम् । उरु । अन्तरिक्षम् । अनु । एमि । पृथिव्याः । त्वा । नाभौ । सादयामि । अदित्याः । उपस्थऽइत्युप स्थे । अग्ने । हव्यम् । रक्ष ॥११॥

पवित्रेऽइतिपवित्रे । स्थः । वैष्णव्यौ । सवितुः । वः । प्रसवऽइतिप्र सवे । उत् । पुनामि । अच्छिद्रेण । पवित्रेण । सूर्यस्य । रश्मिभिरितिरश्मि भिः । देवीः । आपः । अग्रेगुवऽइत्यग्रे गुवः । अग्रेपुवऽइत्यग्रे पुवः । अग्रे । इमम् । अद्य । यज्ञम् । नयत । अग्रे । यज्ञ-

प्रसवऽइतिप्र सवे । अश्विनोः । बाहुभ्यामितिबाहु भ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् । अग्नये । जुष्टम् । गृह्णामि । अग्नीषोमाभ्याम् । जुष्टम् । गृह्णामि ॥१०॥

अभिविख्येषमित्यभि विख्येषम् । पृथिव्याम् । अन्तरिक्षम् । पृथिव्याः । अदित्याः । उपस्थऽइत्युप स्थे । अग्ने । हव्यम् । रक्ष ॥११॥

पवित्रेऽइतिपवित्रे । वैष्णव्यौ । प्रसवऽइतिप्र सवे । अच्छिद्रेण । पवित्रेण । रश्मिभिरितिरश्मि भिः । अग्रेगुवऽइत्यग्रे गुवः । अग्रेपुवऽइत्यग्रे पुवः । अग्रे ।

अग्नये ॥१०॥

भूताय । अरातये । अभिविख्येषमित्यभि विख्येषम् । दुर्याः । सादयामि ॥११॥

वः । सूर्यस्य । यज्ञम् । नयत । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् ।

पतिमितियज्ञ पतिम् । सुधातुमितिसु धातुम् । यज्ञ-
पतिमितियज्ञ पतिम् । देवयुवमितिदेव युवम् ॥१२॥

युष्माः । इन्द्रः । अवृणीत । वृत्रतूर्य्यऽइतिवृत्र
तूर्य्ये । यूयम् । इन्द्रम् । अवृणीध्वम् । वृत्रतूर्य्यऽइतिवृत्र
तूर्य्ये । प्रोक्षिताऽइतिप्र उक्षिताः । स्थ । अग्नये । त्वा ।
जुष्टम् । प्र । उक्षामि । अग्नीषोमाभ्याम् । दैव्याय ।
कर्म्मणे । शुन्धध्वम् । देवयज्ज्यायाऽइतिदेव यज्ज्यायै । यत् ।
वः । अशुद्धाः । पराजघ्नुरितिपरा जघ्नुः । इदम् । वः ।
तत् । शुन्धामि ॥१३॥

शर्म्म । असि । अवधूतमित्यव धूतम् । रक्षः । अव-
धूताऽइत्यव धूताः । अरातयः । अदित्याः । त्वक् । असि ।
प्रति । त्वा । अदितिः । वेत्तु । अद्रिः । असि ।

अद्य । यज्ञम् । अग्ने । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् । यज्ञपतिमितियज्ञ
पतिम् ॥१२॥

युष्माः । वृत्रतूर्य्यऽइतिवृत्र तूर्य्ये । अवृणीध्वम् । वृत्रतूर्य्यऽइतिवृत्र
तूर्य्ये । प्रोक्षिताऽइतिप्र उक्षिताः । अग्नये । जुष्टम् । उक्षामि । अग्नीषोमा-
भ्याम् । दैव्याय । शुन्धध्वम् । देवयज्ज्यायाऽइतिदेव यज्ज्यायै । अशुद्धाः ।
पराजघ्नुरितिपरा जघ्नुः ॥१३॥

अवधूतमित्यव धूतम् । रक्षः । अवधूताऽइत्यव धूताः । अदित्याः ।

यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् । देवयुवमितिदेव युवम् ॥१२॥

युष्माः । वृत्रतूर्य्यऽइतिवृत्र तूर्य्ये । यूयम् । वृत्रतूर्य्यऽइतिवृत्र
तूर्य्ये । अग्नये । दैव्याय । देवयज्ज्यायाऽइतिदेव यज्ज्यायै । यत् । वः ।
वः ॥१३॥

अरातयः ॥१४॥

वानस्पत्यः । ग्रावा । असि । पृथुबुध्नऽइतिपृथु बुध्नः । प्रति । त्वा । अदित्याः । त्वक् । वेत्तु ॥१४॥

अग्नेः । तनूः । असि । वाचः । विसर्जनमितिवि सर्जनम् । देववीतयऽइतिदेव वीतये । त्वा । गृह्णामि । बृहद्ग्रावेतिबृहत् ग्रावा । असि । वानस्पत्यः । सः । इदम् । देवेभ्यः । हविः । शमीष्व । शमिष्वेतिशमिष्व । सुशमीतिसु शमी । शमीष्व । शमिष्वेतिशमिष्व ॥ हविष्कृत् । हविःकृदितिहविः कृत् । आ । इहि ॥१५॥

कुक्कुटः । असि । मधुजिह्वऽइतिमधु जिह्वः । इषम् । ऊर्जम् । आ । वद । त्वया । वयम् । सङ्घातसङ्घातमिति सङ्घातम् सङ्घातम् । जेष्म । वर्षवृद्धमितिवर्ष वृद्धम् । असि । प्रति । त्वा । वर्षवृद्धमितिवर्ष वृद्धम् । वेत्तु । परापूतमितिपरा पूतम् । रक्षः । परापूताऽइतिपरा पूताः । अरातयः । अपहतमित्यप हतम् । रक्षः । वायुः । वः । वि । विनक्तु । देवः । वः । सविता । हिरण्यपाणि-

---

अद्रिः । वानस्पत्यः । पृथुबुध्नऽइतिपृथु बुध्नः । अदित्याः ॥१४॥

अग्नेः । गृह्णामि । बृहद्ग्रावेतिबृहत् ग्रावा । वानस्पत्यः । देवेभ्यः । शमीष्व । शमिष्वेतिशमिष्व । शमीष्व । शमिष्वेतिशमिष्व ॥१५॥

मधुजिह्वऽइतिमधु जिह्वः । जेष्म । वर्षवृद्धमितिवर्ष वृद्धम् । वर्षवृद्धमितिवर्ष वृद्धम् । रक्षः । अपहतमित्यप हतम् । रक्षः । विनक्तु । हिरण्य-

---

विसर्जनमितिवि सर्जनम् । देववीतयऽइतिदेव वीतये ॥१५॥

त्वया । वयम् । वर्षवृद्धमितिवर्ष वृद्धम् । वर्षवृद्धमितिवर्ष वृद्धम् । अरातयः । वायुः । वः । वः ॥१६॥

रितिहिरण्य पाणिं । प्रति । गृभ्णातु । अच्छिद्रेण । पाणिना ॥१६॥

धृष्टिः । असि । अप । अग्ने । अग्निम् । आमादमित्यांम अदम् । जहि । निः । क्रव्यादमितिक्रव्य अदम् । सेध । आ । देवयजमितिदेव यजम् । वह ॥ ध्रुवम् । असि । पृथिवीम् । दृꣳह । ब्रह्मवनीतिब्रह्म वनि । त्वा । क्षत्रवनीतिक्षत्र वनि । सजातवनीतिसजात वनि । उप । दधामि । भ्रातृव्यस्य । वधाय ॥१७॥

अग्ने । ब्रह्म । गृभ्णीष्व । धरुणम् । अन्तरिक्षम् ॥ धर्त्रम् । दिवम् ॥ विश्वाभ्यः । त्वा । आशाभ्यः । उप । दधामि । चितः । स्थ । ऊर्ध्वचितऽइत्यूर्ध्व चितः । भृगूणाम् । अङ्गिरसाम् । तपसा । तप्यध्वम् ॥१८॥

धिषणा । असि । पर्वती । प्रति । त्वा । अदित्याः । त्वक् । वेत्तु । दिवः । स्कम्भनीः । असि । धिषणा । असि । पार्वतेयी । प्रति । त्वा । पर्वती । वेत्तु ॥१९॥

पाणिरितिहिरण्य पाणिं । गृभ्णातु । अच्छिद्रेण ॥१६॥

धृष्टिः । अग्ने । अग्निम् । आमादमित्यांम अदम् । क्रव्यादमितिक्रव्य अदम् । ब्रह्मवनीतिब्रह्म वनि । क्षत्रवनीतिक्षत्र वनि । भ्रातृव्यस्य ॥१७॥

अग्ने । ब्रह्म । गृभ्णीष्व । अन्तरिक्षम् । विश्वाभ्यः । आशाभ्यः । ऊर्ध्वचितऽइत्यूर्ध्व चितः । तप्यध्वम् ॥१८॥

अदित्याः । स्कम्भनीः ॥१९॥

देवयजमितिदेव यजम् । ब्रह्मवनीतिब्रह्म वनि । क्षत्रवनीतिक्षत्र वनि । सजातवनीतिसजात वनि । वधाय ॥१७॥

पार्वतेयी ॥१९॥

धान्यम् । असि । धिनुहि । देवान् । प्राणाय । त्वा । उदानायेत्युत् आनाय । व्यानायेतिवि आनाय । दीर्घाम् । अनु । प्रसितिमितिप्र सितिम् । आयुषे । धाम् । चक्षुषे । त्वा । मही नाम् । पयः । असि ॥२०॥

सम् । वपामि । आपः । ओषधीभिः । ओषधयः । रसेन । रेवतीः । जगतीभिः । पृच्यन्ताम् । मधुमतीरितिमधु मतीः । मधुमतीभिरितिमधु मतीभिः । पृच्यन्ताम् ॥२१॥

जनयत्यै । त्वा । सम् । यौमि । इदम् । अग्नेः । इदम् । अग्नीषोमयोः । इषे । त्वा । घर्म्मः । असि । विश्वायुरितिविश्व आयुः । उरुप्रथाऽइत्युरु प्रथाः । उरु । प्रथस्व । उरु । ते । यज्ञपतिरितियज्ञ पतिः । प्रथताम् । अग्निः । ते । त्वचम् । मा । हिंसीत् । देवः । त्वा । सविता । श्रपयतु । वर्षिष्ठे । अधि । नाके ॥२२॥

धान्यम् । उदानायेत्युत् आनाय । दीर्घाम् । प्रसितिमितिप्र सितिम् । चक्षुषे ॥२०॥

पृच्यन्ताम् । पृच्यन्ताम् ॥२१॥

जनयत्यै । अग्नेः । अग्नीषोमयोः । विश्वायुरितिविश्व आयुः । उरुप्रथाऽइत्युरु प्रथाः । यज्ञपतिरितियज्ञ पतिः । अग्निः । वर्षिष्ठे ॥२२॥

प्राणाय । उदानायेत्युत् आनाय । व्यानायेतिवि[1] आनाय । आयुषे । पयः ॥२०॥

ओषधयः ॥२१॥

जनयत्यै । यौमि । अग्नीषोमयोः । विश्वायुरितिविश्व आयुः । यज्ञपतिरितियज्ञ पतिः । श्रपयतु ॥२२॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्यानायेतिवि आनाय' इति पाठेन भाव्यम् ।

मा । भेः । मा । सम् । विक्क्थाः । अतमेरुः । यज्ञः । अतमेरुः । यजमानस्य । प्रजेतिप्र जा । भूयात् । त्रिताय । त्वा । द्विताय । एकताय ॥२३॥

आ । ददे । अध्वरकृतमित्यध्वर कृतम् । देवेभ्यः । इन्द्रस्य । बाहुः । असि । दक्षिणः । सहस्रभृष्टिरितिसहस्र भृष्टिः । शततेजाऽइतिशत तेजाः । वायुः । असि । तिग्मतेजाऽइतितिग्म तेजाः । द्विषतः । वधः ॥२४॥

पृथिवि । देवयजनीतिदेव यजनि । ओषध्याः । ते । मूलम् । मा । हिंसिषम् । व्रजम् । गच्छ । गोष्ठानम् । गोस्थानमितिगो स्थानम् । वर्षतु । ते । द्यौः । बधान । देव । सवितरितिसवितः । परमस्याम् । पृथिव्याम् । शतेन । पाशैः । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः । तम् । अतः । मा । मौक् ॥२५॥

विक्क्थाः । यज्ञः । प्रजेतिप्र जा ॥२३॥

अध्वरकृतमित्यध्वर कृतम् । देवेभ्यः । दक्षिणः । सहस्रभृष्टिरितिसहस्र भृष्टिः । तिग्मतेजाऽइतितिग्म तेजाः ॥२४॥

ओषध्याः । गच्छ । गोष्ठानम् । गोस्थानमितिगो स्थानम् । पृथिव्याम् । अस्मान् । द्वेष्टि । द्विष्मः ॥२५॥

यज्ञः । यजमानस्य । भूयात् । त्रिताय । द्विताय । एकताय ॥२३॥

वायुः ॥२४॥

देवयजनीतिदेव यजनि । यः । यम् । वयम् ॥२५॥

अयं । अररुम् । पृथिव्यै । देवयजनादितिदेव यजनात् । वध्यासम् ॥ अररोऽइत्यररो । दिवम् । मा । पप्तः । द्रप्सः । ते । द्याम् । मा । स्कन् ॥२६॥

गायत्रेण । त्वा । छन्दसा । परि । गृह्णामि ॥ त्रैष्टुभेन । त्रैस्तुभेनेतित्रैस्तुभेन । जागतेन । सुक्ष्मा । च । असि । शिवा । च । असि । स्योना । सुषदा । सुसदेतिसु सदा । ऊर्जस्वती । पयस्वती ॥२७॥

पुरा । क्रूरस्य । विसृपऽइतिवि सृपः । विरप्शिन्निति वि रप्शिन् । उदादायेत्युत् आदाय । पृथिवीम् । जीवदानुमितिजीव दानुम् ॥ याम् । ऐरयन् । चन्द्रमसि । स्वधाभिः । ताम् । ऊँऽइत्यूँ । धीरासः । अनुदिश्येत्यनु दिश्य । यजन्ते ॥ प्रोक्षणीरितिप्र उक्षणीः । आ । सादय । द्विषतः । वधः । असि ॥२८॥

पृथिव्यै । वध्यासम् । अररोऽइत्यररो । पप्तः । द्रप्सः ॥२६॥

गायत्रेण । गृह्णामि । त्रैष्टुभेन । त्रैस्तुभेनेतित्रैस्तुभेन । सुक्ष्मा ॥२७॥

विरप्शिन्नितिवि रप्शिन् । उदादायेत्युत् आदाय । ऊँऽइत्यूँ । अनुदिश्येत्यनु दिश्य । प्रोक्षणीरितिप्र उक्षणीः ॥२८॥

देवयजनादितिदेव [1]यजनात् ॥२६॥

गायत्रेण । पयस्वती ॥२७॥

विसृपऽइतिवि सृपः । विरप्शिन्नितिवि रप्शिन् । उदादायेत्युत् आदाय । याम् । ऐरयन् । ऊँ इत्युम्[2] । यजन्ते । सादय ॥२८॥

---

१. ककोशशील्यनुसारमवग्रहादौ द्वित्वं न भवति, तेन 'यजनात्' इति युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

२. 'ऊँऽइत्यूँ' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

अनिंशितुऽइत्यनिं शितꣳ । अुसि । सुपत्नुक्क्षिदितिंसपत्त्नु क्षित् । वुाजिनम् । त्वा । वुाजेद्ध्यायाऽइतिंवाज इुद्ध्यायै । सम् । मार्ज्जि्म ॥ अनिंशितेत्त्यनिं शिता । अुसि । सुपत्त्नक्क्षिदितिंसपत्त्न क्षित् । वुाजिनीम् । त्वा । वुाजेद्ध्याया-ऽइतिंवाज इुद्ध्यायै । सम् । मार्ज्जि्म ॥२९॥

अदिंत्त्यै । रास्त्ना । अुसि । विष्णोंꣳ । वेष्पः । अुसि । ऊर्ज्जे । त्वा । अदंब्धेन । त्वा । चक्क्षुषा । अवं । पुश्श्यामि ॥ अुग्ग्नेः । जिुह्वा । अुसि । सुहूरितिंसु हूः । देवेब्भ्यं÷ । धाम्म्नेधाम्म्नुऽइतिुधाम्म्नें धाम्म्ने । मे । भुव । यजुंषेयजुषुऽइतियजुंषे यजुषे ॥३०॥

अनिंशितुऽइत्यनिं शितꣳ । सुपत्नुक्षिदितिंसपत्नु क्षित् । वुाजेध्यायाऽइतिंवाज इुध्यायै । अनिंशितेत्यनिं शिता । सुपत्नुक्षिदितिंसपत्नु क्षित् । वुाजेध्यायाऽइतिंवाज इुध्यायै ॥२९॥

अदिंत्यै । रास्ना । विष्णोंꣳ । वेष्पः । अदंब्धेन । चक्षुंषा । पुश्यामि । अुग्नेः । जिुह्वा । देवेभ्यं÷ । धाम्नेधाम्नुऽइतिुधाम्नें धाम्ने ॥३०॥

वुाजेध्यायाऽइतिंवाज[1] इुध्यायै । मार्यि्म[2] । वुाजेध्यायाऽइतिंवाज[1] इुध्यायै । मार्यि्म[2] ॥२९॥

[3]वेष्पः । य्यजुंषेय्यजुषुऽइतिुय्यजुंषे [4]य्यजुषे ॥३०॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्वाज' इति युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

२. यकारस्य जकारोच्चारणजोऽपपाठः । 'मार्ज्जि्म' इत्येव शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. इह 'वेष्पः' इत्यपि पठितुं शक्यः । यतो हि बहुत्र ककोशे यकार-सदृशः पकारो लिख्यते । द्रष्टव्यं प्रथमपरिशिष्टान्ते 'वेष्पः—निवेष्पम्—निवेष्प्याय' पदानां विवेचनम् ।

४. ककोशशैल्यनुसारमवग्रहादौ द्वित्वं न भवति तेन 'यजुषे' इति युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

सवितुः । त्वा ॥ तेजः । असि । शुक्रम् । अमृतम् । धाम । नाम । प्रियम् । देवानाम् । अनाधृष्टम् । देवयजनमितिदेव यजनम् । असि ॥३१॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे प्रथमोऽध्यायः ॥

शुक्रम् । अनाधृष्टम् ॥३१॥

प्रियम् । देवयजनमितिदेव [1]यजनम् ॥३१॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदपाठेन प्रथमोऽध्यायः ॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यजनम्' इति युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

द्वितीयोऽध्यायः

कृष्णः । असि । आखरेष्ठः । आखरेस्थऽइत्याखरे स्थः । अग्नये । त्वा । जुष्टम् । प्र । उक्षामि । वेदिः । असि । बर्हिषे । त्वा । जुष्टाम् । प्र । उक्षामि । बर्हिः । असि । स्रुग्भ्यऽइतिस्रुक् भ्यः । त्वा । जुष्टम् । प्र । उक्षामि ॥१॥

अदित्यै । व्युन्दनमितिवि उन्दनम् । असि । विष्णोः । स्तुपः । असि । ऊर्णम्म्रदसमित्यूर्णा म्रदसम् । त्वा । स्तृणामि । स्वासस्थामितिसु [1]आसस्थाम् । देवेभ्यः ।

कृष्णः । आखरेष्ठः । आखरेस्थऽइत्याखरे स्थः । अग्नये । जुष्टम् । उक्षामि । जुष्टाम् । उक्षामि । स्रुग्भ्यऽइतिस्रुक् भ्यः । जुष्टम् । उक्षामि ॥१०॥

अदित्यै । विष्णोः । ऊर्णम्म्रदसमित्यूर्णा[2] म्रदसम् । स्वासस्थामितिसु

अग्नये ॥१॥

व्युन्दनमितिवि उन्दनम् । ऊर्णम्म्रदसमित्यूर्णम्[2] म्रदसम् ।

---

१. 'स्वासस्थामितिसु आसस्थाम्' इति काश्या मुद्रिते पाठः । विशेषस्त्वत्र चतुर्विधपाठनिरूपणावसरे उक्तः, स तत्रैव द्रष्टव्यः । इतोऽग्रे केवलम् अवग्रहादुत्तरभाग एव प्रदर्शयिष्यते, यत्र स्वरभेदो दृश्यते ।

२. स्वामिदयानन्दस्वीकृतात् पदपाठादन्यत्र यत्र व्यञ्जनद्विर्वचन नोपलभ्यते तत्रापि सर्वेषु अस्मदुपलब्धेषु कोशेषु म्म्र इत्येव पाठ उपलभ्यते । ककोशे त्ववग्रहे स्वष्टमेव ऊर्णम् म्रदसम् इत्येवमवगृह्यते । अत्र ४।१० मन्त्रस्थः ककोशपाठोऽपि द्रष्टव्यः ।

भुवपतयऽइतिभुव पतये । स्वाहा । भुवनपतयऽइतिभुवन पतये । भूतानाम् । पतये ॥२॥

गन्धर्वः । त्वा । विश्वावसुः । विश्ववसुरितिविश्व वसुः । परि । दधातु । विश्वस्य । अरिष्ट्यै । यजमानस्य । परिधिरितिपरि धिः । असि । अग्निः । इडः । ईडितः ॥ इन्द्रस्य । बाहुः । असि । दक्षिणः ॥ मित्रावरुणौ । त्वा । उत्तरतः । परि । धत्ताम् । ध्रुवेण । धर्म्मणा ॥३॥

वीतिहोत्रमितिवीति होत्रम् । त्वा । कवे । द्युमन्तमितिद्यु मन्तम् । सम् । इधीमहि ॥ अग्ने । बृहन्तम् । अध्वरे ॥४॥

आसद्याम् । देवेभ्यः ॥२॥

विश्वावसुः । विश्ववसुरितिविश्व वसुः । विश्वस्य । अरिष्ट्यै । अग्निः । दक्षिणः । मित्रावरुणौ ॥३॥

वीतिहोत्रमितिवीति होत्रम् । द्युमन्तमितिद्यु मन्तम् । अग्ने । अध्वरे ॥४॥

भुवपतयऽइतिभुव पतये । भुवनपतयऽइतिभुवन पतये । [1]भूतानांपतयऽइतिभूतानाम् पतये ॥२॥

विश्ववसुरितिविश्व वसुः । यजमानस्य ॥३॥

वीतिहोत्रमितिवीति होत्रम् ॥४॥

---

१. अयं पाठोऽशुद्धः प्रतिभाति, 'भूतानाम्पतये' इत्यत्र द्वयुदात्तस्वदर्शनात् पदद्वयमेव साधु । तेनात्रापि 'भूतानाम् । पतये' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

सुमिदिर्तिसम् इत् । असि । सूर्य्यः । त्वा । पुरस्त्तात् । पातु । कस्यांः । चित् । अभिर्शस्त्याऽइत्त्यभि शस्त्यैं ॥ सुवितुः । बाहूऽइतिबाहू । स्थः । ऊर्णीम्म्रदसम्-मित्त्यूर्णी म्रदसम् । त्वा । स्तृणामि । स्वासुस्त्थमितिसु 'आसुस्त्थम् । देवेभ्यः । आ । त्वा । वर्सवः । रुद्राः । आदित्याः । सुदन्तु ॥५॥

घृताची । असि । जुहूः । नाम्म्ना । सा । इदम् । प्रियेण । धाम्म्ना । प्रियम् । सर्दः । आ । सीद । उपभृदित्युप भृत् । ध्रुवा ॥ ध्रुवा । असदन् । ऋतस्य । योनौं । ता । विष्णोऽइतिविष्णो । पाहि । पाहि । यज्ञम् । पाहि । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् । पाहि । माम् । यज्ज्ञ-न्युमितियज्ज्ञ न्यम् ॥६॥

पुरस्तात् । अभिशस्त्याऽइत्यभि शस्त्यै । ऊर्णम्म्रदसमित्यूर्णां[२] म्रदसम् । स्वासुस्थमितिसु आसुस्थम् । देवेभ्यः । रुद्राः । आदित्याः ॥५॥

नाम्ना । धाम्ना । उपभृदित्युप भृत् । विष्णोऽइतिविष्णो । यज्ञम् । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् । यज्ञन्युमितियज्ञ न्यम् ॥६॥

सूर्य्यः । ऊर्णम्म्रदसमित्यूर्णम्[२] म्रदसम् ॥५॥

प्रियेण । प्रियम् । योनौं । विष्णोऽइतिविष्णो । य्यज्ञम् । य्यज्ञपति-मितिय्यज्ञ पतिम् । य्यज्ञन्युमितिय्यज्ञ न्यम् ॥६॥

---

१. 'स्वासुस्थमितिसु आसुस्थम्' इति काशिकोऽपपाठः । 'आसुस्थम्' इत्येवं शुद्धः पाठोऽत्र ज्ञेयः । द्रष्टव्याऽत्र पृष्ठ १३ टि० १ ।

२. द्रष्टव्याऽत्र पृष्ठ १३ टि० २ ।

अग्ने । वाजजिदितिवाज जित् । वाजम् । त्वा । सरिष्यन्तम् । वाजजितमितिवाज जितम् । सम् । मार्ज्मि । नमः । देवेभ्यः । स्वधा । पितृभ्यइतिपितृ भ्यः । सुयमेइतिसु यमे । मे । भूयास्तम् ॥७॥

अस्कन्नम् । अद्य । देवेभ्यः । आज्यम् । सम् । भ्रियासम् । अङ्घ्रिणा । विष्णोइतिविष्णो । मा । त्वा । अव । क्रमिषम् । वसुमतीमितिवसु मतीम् । अग्ने । ते । छायाम् । उप । स्थेषम् । विष्णोः । स्थानम् । असि । इतः । इन्द्रः । वीर्यम् । अकृणोत् । ऊर्ध्वः । अध्वरः । आ । अस्थात् ॥८॥

अग्ने । वेः । होत्रम् । वेः । दूत्यम् । अवताम् । त्वाम् । द्यावापृथिवीइतिद्यावापृथिवी । अव । त्वम् ।

अग्ने । सरिष्यन्तम् । देवेभ्यः । पितृभ्यइतिपितृ भ्यः । भूयास्तम् ॥७॥

अस्कन्नम् । अद्य । देवेभ्यः । आज्यम् । विष्णोइतिविष्णो । अग्ने । विष्णोः । ऊर्ध्वः । अध्वरः । अस्थात् ॥८॥

अग्ने । होत्रम् । दूत्यम् । द्यावापृथिवीइतिद्यावापृथिवी । द्यावापृथिवी-

---

वाजजिदितिवाज जित् । वाजजितमितिवाज जितम् । मार्ष्मि[1] । सुयमेइतिसु [2]यमे । भूयास्तम् ॥७॥

भ्रियासम् । विष्णोइतिविष्णो । वसुमतीमितिवसु मतीम् । छायाम् । वीर्यम् ॥८॥

अवताम्[3] । त्वाम्[3] ॥९॥

---

१. यकारस्य जकारोच्चारणजोऽपपाठः । 'मार्ज्मि' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यमे' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

३. संहितायाम् 'अवत्त्वं' इति दर्शनादपपाठोऽयम् । तेन 'अव । त्वम्' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

द्यावापृथिवीऽइतिद्द्यावापृथिवी । स्विष्टकृदितिस्विष्ट कृत् । देवेभ्यः । इन्द्रः । आज्ज्येन । हविषा । भूत् । स्वाहा । सम् । ज्योतिषा । ज्योतिः ॥९॥

मयि । इदम् । इन्द्रः । इन्द्रियम् । दधातु । अस्स्मान् । रायः । मघवानऽइतिमघ वानः । सचन्ताम् ॥ अस्स्माकम् । सन्तु । आशिषऽइत्त्या शिषः । सत्त्याः । नः । सन्तु । आशिषऽइत्त्या शिषः । उपहूतेत्त्युप हूता । पृथिवी । माता । उप । माम् । पृथिवी । माता । ह्वयताम् । अग्निः । आग्नीद्ध्रात् । स्वाहा ॥१०॥

उपहूतऽइत्त्युप हूतः । द्यौः । पिता । उप । माम् । द्यौः । पिता । ह्वयताम् । अग्निः । आग्नीद्ध्रात् । स्वाहा ॥ प्रति । गृह्ण्णामि । अग्नेः । त्वा । आस्येन । प्र । अश्नामि ॥११

एतम् । ते । देव । सवितः । सज्ज्ञम् । प्र । आहुः । बृहस्स्पतये । ब्रह्मणे ॥ तेन । सज्ज्ञम् । अव । तेन । सज्ज्ञपतिमितियज्ज्ञ पतिम् । तेन । माम् । अव ॥१२॥

ऽइतिद्यावापृथिवी । स्विष्टकृदितिस्विष्ट कृत् । देवेभ्यः । आज्येन ॥९॥
अस्मान् । अस्माकम् । आशिषऽइत्या शिषः । सत्याः । आशिषऽइत्या शिषः । उपहूतेत्युप हूता । अग्निः । आग्नीध्रात् ॥१०॥
उपहूतऽइत्युप हूतः । अग्निः । आग्नीध्रात् । गृह्णामि । अग्नेः । अश्नामि ॥११॥
यज्ञम् । बृहस्पतये । ब्रह्मणे । यज्ञम् । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् ॥१२॥

मयि । इन्द्रियम् । रायः । मघवानऽइतिमघ वानः । ह्वयताम् ॥१०॥
ह्वयताम् ॥११॥
य्यज्ञम् । बृहस्पतये । य्यज्ञम् । य्यज्ञपतिमितिय्यज्ञ पतिम् ॥१२॥

मर्न॑ऽ । जू॒तिः । जु॒षता॒म् । आज्य॑स्य । बृह॒स्पति॒ऽ । य॒ज्ञम् । इ॒मम् । त॒नो॒तु । अरि॑ष्टम् । य॒ज्ञम् । सम् । इ॒मम् । द॒धा॒तु ॥ विश्वे॑ । दे॒वासः॑ । इ॒ह । मा॒द॒य॒न्ता॒म् । ओ३म् । प्र । ति॒ष्ठ॒ ॥१३॥

ए॒षा । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । स॒मिदि॑ति॑स॒म्ऽइत् । तया॑ । वर्द्ध॑स्व । च॒ । आ । च॒ । प्या॒य॒स्व॒ ॥ व॒र्द्धि॒षी॒महि॑ । च॒ । व॒यम् । आ । च॒ । प्या॒सि॒षी॒म॒हि॒ ॥ स॒स॒वा॒ᳪ᳚स॒मिति॑सस॒वाᳪ᳚सम् । वा॒ज॒जित॒मिति॑वाज॒ऽजित॑म् ॥१४॥

अ॒ग्नीषोम॑योः । उज्जि॑ति॒मित्यु॑त्ऽजि॑तिम् । अनु॑ । उत् । जे॒ष॒म् । वाज॑स्य । मा॒ । प्र॒स॒वेनेति॑प्र॒ऽस॒वेन॑ । प्र॒ । ऊ॒हा॒मि॒ ॥ अ॒ग्नीषोमौ॑ । तम् । अप॑ । नु॒द॒ता॒म् । वाज॑स्य । ए॒न॒म् । प्र॒स॒वेनेति॑प्र॒ऽस॒वेन॑ । अप॑ । ऊ॒हा॒मि॒ ॥ इ॒न्द्रा॒ग्न्योः ॥ इ॒न्द्रा॒ग्नीऽइती॑न्द्रा॒ग्नी ॥१५॥

आज्य॑स्य । बृह॒स्पति॒ऽ । य॒ज्ञम् । अरि॑ष्टम् । य॒ज्ञम् । विश्वे॑ । ओ३म् । ति॒ष्ठ ॥१३॥

अ॒ग्ने । वर्ध॑स्व । व॒र्धि॒षी॒महि॑ ॥१४॥

अ॒ग्नीषोम॑योः । उज्जि॑ति॒मित्यु॑त्ऽजि॑तिम् । प्र॒स॒वेनेति॑प्र॒ऽस॒वेन॑ । अ॒ग्नीषोमौ॑ । प्र॒स॒वेनेति॑प्र॒ऽस॒वेन॑ । इ॒न्द्रा॒ग्न्योः । इ॒न्द्रा॒ग्नीऽइती॑न्द्रा॒ग्नी ॥१५॥

य॒ज्ञम् । य॒ज्ञम् । मा॒द॒य॒न्ता॒म् ॥१३॥

तया॑ । प्या॒य॒स्व॒ । व॒यम् । स॒स॒वा॒ᳪ᳚स॒मिति॑सस॒वाᳪ᳚सम् । वा॒ज॒जित॒मिति॑वाज॒ऽजित॑म् ॥१४॥

अ॒ग्नीषोम॑योः ॥१५॥

वसुभ्य॒ऽइति॒वसु भ्यः॑ । त्वा॒ । रु॒द्रेभ्यः॑ । आ॒दि॒त्येभ्यः॑ । सम् । जा॒ना॒था॒म् । द्यावा॑पृथि॒वीऽइति॒द्यावा॑पृथि॒वी । मि॒त्रावरु॑णौ । त्वा॒ । वृष्ट्या॑ । अ॒व॒ता॒म् ॥ व्यन्तु॑ । वयः॑ । अ॒क्तम् । रिहा॑णाः । म॒रुता॑म् । पृष॑तीः । ग॒च्छ॒ । व॒शा । पृश्निः॑ । भू॒त्वा । दिव॑म् । ग॒च्छ॒ । ततः॑ । नः॒ । वृष्टि॑म् । आ । व॒ह॒ ॥ च॒क्षु॒ष्पाः । च॒क्षु॒ष्पाऽइति॑ च॒क्षुः पाः । अ॒ग्ने॒ । अ॒सि॒ । चक्षुः॑ । मे॒ । पा॒हि॒ ॥१६॥

यम् । प॒रि॒धिमिति॑परि धिम् । प॒र्यध॑त्था॒ऽइति॑परि॒ अध॑त्थाः । अग्ने॑ । दे॒व॒ । प॒णिभि॒रिति॑प॒णि भिः॑ । गु॒ह्यमा॑नः । तम् । ते॒ । ए॒तम् । अनु॑ । जोष॑म् । भ॒रा॒मि॒ । ए॒षः । न । इत् । त्वत् । अ॒प॒चे॒तया॑ता॒ऽइत्यप॑ चे॒तया॑तै । अ॒ग्नेः । प्रि॒यम् । पाथः॑ । अपि॑ । इ॒तम् ॥१७॥

वसुभ्य॒ऽइति॒वसु भ्यः॑ । रु॒द्रेभ्यः॑ । आ॒दि॒त्येभ्यः॑ । द्यावा॑पृथि॒वीऽइति॒द्यावा॑पृथि॒वी । मि॒त्रावरु॑णौ । वृष्ट्या॑ । अ॒क्तम् । ग॒छ॒[1] । पृश्निः॑ । भू॒त्वा । ग॒छ॒[1] । वृष्टि॑म् । च॒क्षु॒ष्पाः । च॒क्षु॒ष्पाऽइति॑च॒क्षुः पाः । अ॒ग्ने॒ । चक्षुः॑ ॥१६॥

प॒र्यध॑त्था॒ऽइति॑परि॒ अध॑त्थाः । अग्ने॑ । गु॒ह्यमा॑नः । अ॒प॒चे॒तया॑ता॒ऽइत्यप॑ चे॒तया॑तै । अ॒ग्नेः ॥१७॥

वसुभ्य॒ऽइति॒वसु भ्यः॑ । [2]वृष्ट्या॑ । वयः॑ । [2]वृष्टि॑म् ॥१६॥

यम् । प॒र्यध॑त्था॒ऽइति॑परि॒ अध॑त्थाः । गु॒ह्यमा॑नः । अ॒प॒चे॒तया॑ता॒ऽइत्यप॑ चे॒तया॑तै । प्रि॒यम् ॥१७॥

---

१. मुम्बईमुद्रिते 'ग॒च्छ॒' इति सचकारः पाठः ।

२. कर्काशे ऋकारपरो वकारो न गुरुर्भवति ।

संस्रवभागाऽइतिसंस्रव भागाः । स्थ । इषा । बृहन्तः । प्रस्तरेष्ठाः । प्रस्तरेस्थाऽइतिप्रस्तरे स्थाः । परिधेयाऽइतिपरि धेयाः । च । देवाः ॥ इमाम् । वाचम् । अभि । विश्वे । गृणन्तः । आसद्येत्याऽसद्य । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयध्वम् । स्वाहा । वाट् ॥१८॥

घृताचीऽइतिघृताची । स्थः । धुर्य्यौ । पातम् । सुम्नेऽइतिसुम्ने । स्थः । सुम्ने । मा । धत्तम् ॥ यज्ञ । नमः । च । ते । उप । च । यज्ञस्य । शिवे । सम् । तिष्ठस्व । स्विष्टऽइतिसु इष्टे । मे । सम् । तिष्ठस्व ॥१९॥

अग्ने । अदब्धायोऽइत्यदब्ध आयो । अशीतम । अशितमेत्यशि तम । पाहि । मा । दिद्योः । प्रसित्या-ऽइतिप्र सित्यै । दुरिष्ट्याऽइतिदुः इष्ट्यै । दुरद्मन्या-ऽइतिदुः [1]अद्मन्यै । अविषम् । नः । पितुम् । कृणु ॥

प्रस्तरेष्ठाः । प्रस्तरेस्थाऽइतिप्रस्तरे स्थाः । विश्वे । आसद्येत्या सद्य । अस्मिन् । मादयध्वम् ॥१८॥

सुम्नेऽइतिसुम्ने । सुम्ने । यज्ञ । यज्ञस्य । तिष्ठस्व । स्विष्टऽइतिसु इष्टे । तिष्ठस्व ॥१९॥

अग्ने । अदब्धायोऽइत्यदब्ध आयो । अशितमेत्यशि तम । दिद्योः । प्रसित्याऽइतिप्र सित्यै । दुरिष्ट्याऽइतिदुः इष्ट्यै । दुरद्मन्याऽइतिदुः अद्मन्यै ।

परिधेयाऽइतिपरि धेयाः । मादयध्वम् ॥१८॥

धुर्यौ । यज्ञ । यज्ञस्य ॥१९॥

अदब्धायोऽइत्यदब्ध आयो । योनौ । अग्नये । [2]संवेशपतयऽइति

---

१. 'दुरद्मन्याऽइतिदुः अद्मन्यै' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'संवेशपतयऽइतिसंवेश पतये' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

सुषदा । सुसदेतिसु सदा । योनौ । स्वाहा । वाट् । अग्नये । संवेशपतयऽइतिसंवेश पतये । स्वाहा । सरस्वत्यै । यशोभगिन्याऽइतियशः भगिन्यै । स्वाहा ॥२०॥

वेदः । असि । येन । त्वम् । देव । वेद । देवेभ्यः । वेदः । अभवः । तेन । मह्यम् । वेदः । भूयाः ॥ [1]देवाः । गातुविद्ऽइतिगातु विदः । गातुम् । वित्वा । गातुम् । इत ॥ मनसः । पते । इमम् । देव । यज्ञम् । स्वाहा । वाते । धाः ॥२१॥

सम् । बर्हिः । अङ्क्ताम् । हविषा । घृतेन । आदित्यैः । वसुभिरितिवसु भिः । मरुद्भिरितिमरुत् भिः ॥ इन्द्रः । विश्वदेवेभिरितिविश्व देवेभिः । अङ्क्ताम् । दिव्यम् । नभः । गच्छतु । यत् । स्वाहा ॥२२॥

अग्नये । सरस्वत्यै । यशोभगिन्याऽइतियशः भगिन्यै ॥२०॥

देवेभ्यः । मह्यम् । [1]देवाः । वित्वा । यज्ञम् ॥२१॥

आदित्यैः । मरुद्भिरितिमरुत भिः । विश्वदेवेभिरितिविश्व देवेभिः । दिव्यम् । गछतु[2] ॥२२॥

संवेश पतये । य्यशोभगिण्याऽइतिय्यशः भगिण्यै[3] ॥२०॥

ययेन । महाम्[3] । भूयाः । [1]देवाः । गातुविद्ऽइतिगातु विदः । यज्ञम्[3] । यज्ञइतियज्ञम्[3] ॥२१॥

ब्रसुभिरितिब्रसु भिः । विश्वदेवेभिरितिविश्व देवेभिः । य्यत ॥२२॥

१. अत्र दीर्घात् स्वरितात् परस्य विसर्गचिह्नस्य ÷, ः इत्येव द्वैविध्यं दृश्यते ।

२. मुम्बईमुद्रिते 'गच्छतु' इति सचकारः पाठः ।

३. पत्रभागस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽपपाठः ।

कः॒ । त्वा॒ । वि । मु॒ञ्च॒ति॒ । सः॒ । कस्मै॑ । तस्मै॑ ॥ पोषा॑य । रक्क्ष॑साम् । भा॒गः॒ । अ॒सि॒ ॥२३॥

सम् । वर्च॑सा । पय॑सा । सम् । त॒नूभि॑ः । अग॑न्महि । मन॑सा । सम् । शि॒वेन॑ ॥ त्वष्टा॑ । सु॒दत्त्र॒ऽइति॑सु दत्त्र॑ः । वि । द॒धा॒तु॒ । राय॑ः । अनु॑ । मा॒र्ष्टु॒ । त॒न्व॒ः । यत् । विलि॑ष्टमिति॒वि लि॑ष्टम् ॥२४॥

दि॒वि । वि॒ष्णु॑ः । वि । अ॒क्क्र॒ꣳस्त॒ । जाग॑तेन । छन्द॑सा । तत॑ः । निर्भ॑क्क्त॒ऽइति॒निः भ॑क्क्तꣳ । अ॒न्त॒रि॑क्क्षे । त्रैष्टु॑भेन । त्रैस्तु॑भेनेति॒त्त्रैस्तु॑भेन । पृ॒थि॒व्याम् । गा॒य॒त्त्रेण॑ । अ॒स्मात् । अन्ना॑त् । अ॒स्यै । प्र॒ति॒ष्ठाया॑ꣳ[1] ।

कस्मै॑ । तस्मै॑ । रक्ष॑साम् ॥२३॥

अग॑न्महि । त्वष्टा॑ । सु॒द॒त्र॒ऽइति॑सु द॒त्र॑ः । मा॒र्ष्टु॒ । त॒न्व॒ः । विलि॑ष्टमिति॒वि लि॑ष्टम् ॥२४॥

वि॒ष्णु॑ः । अ॒क्र॒ꣳस्त॒ । निर्भ॑क्त॒ऽइति॒निः भ॑क्तꣳ । अ॒न्तरि॑क्षे । त्रैष्टु॑भेन । त्रैस्तु॑भेनेति॒त्रैस्तु॑भेन । पृ॒थि॒व्याम् । गा॒य॒त्रेण॑ । अ॒स्मात् । प्र॒ति॒ष्ठाया॑ꣳ ।

पोषा॑य ॥२३॥

पय॑सा । राय॑ः । व्यत् । विलि॑ष्टमिति॒वि लि॑ष्टम्[2] ॥२४॥

गा॒य॒त्रेण॑ । [प्र॒ति॒ष्ठाया॑ꣳ । प्र॒ति॒स्थाया॒ऽइति॑प्र][3]ति स्थाया॑ꣳ ।

---

१. अत्र २३ पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

२. पत्रभागस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽपपाठः । विलि॑ष्टमिति॒वि लि॑ष्टम्' इति साधीमान् पाठः ।

३. कोष्ठान्तर्गतः पाठः पत्रभागस्य नाशान्नष्टः ।

प्रतिस्स्थायाऽइतिंप्रति स्थायांं[1] । अगंन्म । स्वरितिस्व÷ । सम् । ज्योतिंषा । अभूम ॥२५॥

स्वयम्भूरितिंस्वयम् भूः । असि । श्रेष्ठं÷ । रश्मिः । वर्चोदाऽइतिंवर्चंः दाः । असि । वर्चं÷ । मे । देहि ॥ सूर्य्यंस्य । आवृतमित्या वृतम् । अनु । आ । वर्ते ॥२६॥

अग्ने । गृहपतऽइतिंगृह पते । सुगृहपतिरितिंसु [2]गृहपतिः । त्वयां । अग्ने । अहम् । गृहपतिनेतिंगृह पतिना । भूयासम् । सुगृहपतिरितिंसु [2]गृहपतिः । त्वम् । मयां । अग्ने । गृहपंतिनेतिंगृह पतिना । भूयाः ॥ अस्थूरि । नौ ।

प्रतिस्थायाऽइतिंप्रति स्थायांं । अगंन्म ॥२५॥

श्रेष्ठं÷ । रश्मिः । आवृतमित्या वृतम् ॥२६॥

अग्ने । अग्ने । अग्ने । अस्थूरि । गार्हंपत्यानीतिगार्हं पत्यानि । [3]ज्योतिंषा ॥२५॥

[स्वयम्भूरितिंस्वयम् भूः ।][4]वर्चोदाऽइतिंवर्चंः दाः । [सूर्य्यंस्य । आवृतमित्या वृतम्][4] ॥२६॥

त्वयां । भूयासम् । मयां । भूयाः[5] ......

१. 'प्रतिष्ठायै । प्रतिष्ठायाऽइति प्रतिऽस्थायै' इति स्वामिदयानन्दस्वीकृतः पाठः । उव्वटोऽप्यस्य मन्त्रस्य व्याख्याने 'अस्यै प्रतिष्ठायै । अस्या भूमेः प्रतिष्ठाया निर्भक्त.' इत्येवं व्याख्यन् चतुर्थ्यन्तमेव पदं स्वीचकार । मन्त्रपाठे 'अस्यै' चतुर्थ्यन्तपाठात् 'प्रतिष्ठाया अगन्म' इत्यत्र चतुर्थ्यन्तः 'प्रतिष्ठायै' पदच्छेद एव साधीयान् प्रतिभाति । पदकाराभिप्रायस्त्वत्र मृग्यः ।

२. 'गृहपतिः' इति काशिकः पाठः ।

३. यकारस्य जकारोच्चारणजोऽपपाठः । 'ज्योतिंषा' इति पाठेन भाव्यम् ।

४. पत्रभागस्य नाशान्नोपलभ्यतेऽयं पाठः ।

५. इहोत्तरपृष्ठस्था प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

गार्हपत्यानीतिगार्ह पत्यानि । मन्तु । शतम् । हिमाः । [1]अचारिषम् । तत् । अशकम् । तत् । मे । अराधि । इदम् । अहम् । यः । एव । अस्मि । सः । अस्मि ॥२७॥

अग्नये । कव्यवाहनायेतिकव्य वाहनाय । स्वाहा । सोमाय । पितृमतऽइतिपितृ मते । स्वाहा ॥ अपहताऽइत्यप हताः । असुराः । रक्षांसि । वेदिषदः । वेदिसदऽइति-वेदि सदः ॥२८॥

ये । रूपाणि । प्रतिमुञ्चमानाऽइतिप्रति मुञ्चमानाः । असुराः । सन्तः । स्वधया । चरन्ति ॥ परापुरऽइतिपरा

अस्मि । अस्मि ॥२७॥

अग्नये । कव्यवाहनायेतिकव्य वाहनाय । अपहताऽइत्यप हताः । रक्षांसि ॥२८॥

प्रतिमुञ्चमानाऽइतिप्रति मुञ्चमानाः । अग्निः । अस्मात् ॥२९॥

...[2]अचारिषम् । [3]अहम् य एवा अस्मि । [3]सः । अस्मि ॥२७॥

अग्नये । कव्यवाहनाग्नेतिकव्य वाहनाग्न । सोमाय[3] । वेदिसद-ऽइतिवेदि सदः ॥२८॥

ये । स्वधया । ये ॥२९॥

---

१. 'अचारिषम् । अस्मि ।' पर्यन्तो भागः संहितापाठानुसारम् अष्टाविंशतितमायाः कण्डिकायाः । अयं भागः ककोशवर्जमन्येषु लिखितेषु मुद्रितेषु च पुस्तकेषु सप्तविंशतितमायां कण्डिकायां प्रदर्श्यते । तेन पदपाठे संहितापाठापेक्षया एकस्याः कण्डिकासंख्याया न्यूनता समजनि । क-कोशे तु प्रायेणैतादृशेषु स्थलेषु संहितापाठानुसारमेव विभाग उपलभ्यते । अत एव ककोशे बहुत्र कण्डिकासंख्याया भेद उपलभ्यते । इह त्वस्माभिः ककोशपाठेऽपि सारल्याय सामान्यपदपाठनिर्दिष्टैव कण्डिकासंख्या निर्दिश्यते ।

२. अत्रस्था प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

३. पत्रभागस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽस्वरोऽपपाठः स्पष्टः ।

पुरः । निपुर इतिनि पुरः । ये । भरन्ति । अग्निः । तान् । लोकात् । प्र । नुदाति । अस्मात् ॥२९॥

अत्र । पितरः । मादयध्वम् । यथाभागमितियथा भागम् । आ । वृषायध्वम् । वृषयध्वमितिवृष यध्वम् ॥ अमीमदन्त । पितरः । यथभागमितियथा भागम् । आ । अवृषायिषत ॥३०॥

नमः । वः । पितरः । रसाय । शोषाय । जीवाय । स्वधायै । घोराय । मन्यवे । नमः । वः । पितरः । पितरः । नमः । वः । गृहान् । नः । पितरः । दत्त । सतः । वः । पितरः । देष्म । एतत् । वः । पितरः । वासः ॥३१॥

अत्रे । मादयध्वम् । वृषायध्वम् । वृषयध्वमितिवृष यध्वम् ॥३०॥

मन्यवे । देष्म ॥३१॥

मादयध्वम् । यथाभागमितियथा भागम् । वृषायध्वम् । वृषयध्वमितिवृषयध्वम् । यथाभागमितियथा भागम् । वृषायिषत[1] ॥३०॥

व्वः[2] । रसाय । [3]व्वः । शोषाय । [3]व्वः । जीवाय । [3]व्वः । स्वधायै । [3]व्वः । घोराय । [2]व्वः । [2]व्वः । [2]व्वः । [2]व्वः ॥३१॥

---

१. एतत् कोशादन्यत्र 'अवृषायिषत' इति पाठः । उभयथापि पदच्छेदस्य सम्भवः, स्वरदोषाभावात् ।

२. कपाठे (वः) पदे वकारः संहितावदेव गुरुर्न भवति । तस्मादिह गुरुत्वेन 'व्वः' वकारद्वयवान् पाठश्चिन्त्यः ।

३. कपाठे पुनरुक्तान्यपि पदानि संहितावत् पुनः पठ्यन्ते । तदनुसारमिह पुनः पाठेऽपि 'व्वः' इति द्विवकारवान् पाठोऽशुद्धः ।

आ । धत्त । पितरः । गर्भम् । कुमारम् । पुष्क्करस्त्रजमितिपुष्क्कर स्त्रजम् । यथा । इह । पुरुषः । असत् ॥३२॥

ऊर्ज्जम् । वहन्तीः । अमृतम् । घृतम् । पयः । कीलालम् । परिस्रुतमितिपरि स्रुतम् । स्वधाः । स्थ । तर्प्पयत । मे । पितॄन् ॥३३॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे द्वितीयोऽध्यायः ॥

गर्भम् । पुष्कंरस्त्रजमितिपुष्कंर स्त्रजम् ॥३२॥

यथा ॥३२॥

पयः । तर्प्पयत ॥३३॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः

समिधेतिसम् इधा । अग्निम् । दुवस्यत । घृतैः । बोधयत । अतिथिम् ॥ आ । अस्मिन् । हव्या । जुहोतन ॥१॥

सुसमिद्धायेतिसु समिद्धाय । शोचिषे । घृतम् । तीव्रम् । जुहोतन ॥ अग्नये । जातवेदसऽइतिजात वेदसे ॥२॥

तम् । त्वा । समिद्भिरितिसमित् भिः । अङ्गिरः । घृतेन । वर्द्धयामसि ॥ बृहत् । शोच । यविष्ठ्य ॥३॥

उप । त्वा । अग्ने । हविष्मतीः । घृताचीः । यन्तु । हर्य्यत ॥ जुषस्व । समिधऽइतिसम् इधः । मम ॥४॥

अग्निम् । अस्मिन् । हव्या ॥१॥
तीव्रम् । अग्नये ॥२॥
समिद्भिरितिसमित् भिः । अङ्गिरः । यविष्ठ्य ॥३॥
अग्ने । हविष्मतीः ॥४॥

बोधयत ॥१॥
सुसमिद्धायेतिसु समिद्धाय । अग्नये ॥२॥
वर्द्धयामसि । यविष्ठ्य ॥३॥
[1]यन्तु । हर्य्यत ॥४॥

---

१. 'व्यन्तु' इत्येव शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

भूः । भुवः । स्वः । द्यौरिवेतिद्यौः इव । भूम्ना । पृथिवीवेतिपृथिवी इव । वरिम्णा ॥ तस्याः । ते । पृथिवि । देवयजनीतिदेव यजनि । पृष्ठे । अग्निम् । अन्नाद-मित्यन्न अदम् । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय । आ । ददे ॥५॥

आ । अयम् । गौः । पृश्निः । अक्रमीत् । असदत् । मातरम् । पुरः ॥ पितरम् । च । प्रयन्नितिप्र यन् । स्वरितिस्वः ॥६॥

अन्तरित्यन्तः । चरति । रोचना । अस्य । प्राणात् । अपानतीत्यप [1]अनती ॥ वि । अख्यत् । महिषः । दिवम् ॥७॥

त्रिंशत् । धाम । वि । राजति । वाक् । पतङ्गाय । धीयते ॥ प्रति । वस्तोः । अह । द्युभिरितिद्यु भिः ॥८॥

द्यौरिवेतिद्यौः इव । भूम्ना । वरिम्णा । पृष्ठे । अग्निम् । अन्नादमित्यन्न अदम् । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय ॥५॥

पृश्निः । अक्रमीत् । प्रयन्नितिप्र यन् ॥६॥

अन्तरित्यन्तः । अपानतीत्यप अनती । अख्यत् ॥७॥

द्युभिरितिद्यु भिः ॥८॥

—

देवयजनीतिदेव [2]यजनि । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय ॥५॥

अयम् । प्रयन्नितिप्र यन् ॥६॥

[3]अन्तः । [3]रोचनादितिरो चना ॥७॥

पतङ्गाय । धीयते ॥८॥

---

१. 'अनति' इति पाठान्तरम् ।

२. कपाठशैल्यनुसारं 'यजनि' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. मूलपत्रांशस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽस्वरोऽपपाठः ।

अ॒ग्निः । ज्योति॒रिति॑ । ज्योतिः॑ । अ॒ग्निः । स्वाहा॑ । सूर्य्यः॑ । ज्योति॑ः । ज्योतिः॑ । सूर्य्यः॑ । स्वाहा॑ ॥ अ॒ग्निः । वर्चः॑ । ज्योतिः॑ । वर्चः॑ । स्वाहा॑ । सूर्य्यः॑ । वर्चः॑ । ज्योतिः॑ । वर्चः॑ । स्वाहा॑ ॥ ज्योतिः॑ । सूर्य्यः॑ । सूर्य्यः॑ । ज्योतिः॑ । स्वाहा॑ ॥९॥

स॒जूरिति॑स॒ जूः । दे॒वेन॑ । स॒वि॒त्रा । स॒जूरिति॑स॒ जूः । रात्र्या॑ । इन्द्र॑व॒त्येतीन्द्र॑ऽवत्या । जु॒षा॒णः । अ॒ग्निः । वे॒तु । स्वाहा॑ ॥ उ॒षसा॑ । सूर्य्यः॑ ॥१०॥

उ॒प॒प्र॒यन्त॒ऽइत्यु॑प प्र॒यन्तः॑ । अ॒ध्व॒रम् । मन्त्र॑म् । वो॒चे॒म॒ । अ॒ग्नये॑ ॥ आ॒रे । अ॒स्मेऽइत्य॒स्मे । च॒ । शृ॒ण्व॒ते ॥११॥

अ॒ग्निः । अ॒ग्निः । अ॒ग्निः ॥९॥

स॒वि॒त्रा । रात्र्या॑ । इन्द्र॑व॒त्येतीन्द्र॑ वत्या । अ॒ग्निः ॥१०॥

उ॒प॒प्र॒यन्त॒ऽइत्यु॑प प्र॒यन्तः॑ । अ॒ध्व॒रम् । अ॒ग्नये॑ । अ॒स्मेऽइत्य॒स्मे ॥११॥

---

[1]ज्योतिः॑ । [1]ज्योतिः॑ । सूर्य्यः॑ । [1]ज्योतिः॑ । [1]ज्योतिः॑ । सूर्य्यः॑ । [1]ज्योतिः॑ । सूर्य्यः॑ । [1]ज्योतिः॑ । [1]ज्योतिः॑ । सूर्य्यः॑ । सूर्य्यः॑ । [1]ज्योतिः॑ ॥९॥

सूर्य्यः॑ ॥१०॥

उ॒प॒प्र॒यन्त॒ऽइत्यु॑प प्र॒यन्तः॑ । अ॒ग्नये॑ ॥११॥

---

१. यकारस्य जकारोच्चारणजोऽपपाठः ।

अग्निः । मूर्द्धा । दिवः । ककुत् । पतिः । पृथिव्याः । अयम् ॥ अपाम् । रेताᳬंसि । जिन्वति ॥१२॥

उभा । वाम् । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । आहुवद्ध्याऽइत्याहुवद्ध्यै । उभा । राधसः । सह । मादयद्ध्यै ॥ उभा । दातारौ । इषाम् । रयीणाम् । उभा । वाजस्य । सातये । हुवे । वाम् ॥१३॥

अयम् । ते । योनिः । ऋत्वियः । यतः । जातः । अरोचथाः ॥ तम् । जानन् । अग्ने । आ । रोह । अथ । नः । वर्द्धय । रयिम् ॥१४॥

अयम् । इह । प्रथमः । धायि । धातृभिरितिधातृभिः । होता । यजिष्ठः । अध्वरेषु । ईड्यः ॥ यम् ।

अग्नि? । पृथिव्या? । जिन्वति ॥१२॥

इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । आहुवध्याऽइत्या हुवध्यै । मादयध्यै ॥१३॥

ऋत्वियः । अग्ने ॥१४॥

यजिष्ठः । अध्वरेषु । ईड्यः । अप्नवानः । चित्रम् ॥१५॥

अय्रम् ॥१२॥

मादय्रध्यै । रय्रीणाम् । सातय्रे ॥१३॥

अय्रम् । य्योनिः । ऋत्विय्रः । य्यतः । व्वद्र्धय्र । राय्रिम् ॥१४॥

अय्रम् । धाय्रि । य्यजिष्ठः । य्यम् । भृगवः[1] । व्विरुरुचुरितिवि[2]

---

१. मूलपत्रनाशात् पुनर्लिखितोऽस्वरोऽपपाठः ।

२. 'वि' इत्येवं पाठेन भाष्यम् ।

अप्स्वानꣳ । भृगवꣳ । विरुरुचुरितिवि रुरुचुः । वनेषु । चित्रम् । विभ्वमितिवि भ्वम् । विशेविशऽइतिविशे विशे ॥१५॥

अस्य । प्रत्नाम् । अनु । द्युतम् । शुक्रम् । दुदुह्रे । अह्रयꣳ ॥ पयः । सहस्रसामितिसहस्र साम् । ऋषिम् ॥१६॥

तनूपाऽइतितनू पाः । अग्ने । असि । तन्वम् । मे । पाहि । आयुर्दाऽइत्यायुꣳ दाः । अग्ने । असि । आयुः । मे । देहि । वर्चोदाऽइतिवर्चꣳ दाः । अग्ने । असि । वर्चः । मे । देहि ॥ अग्ने । यत् । मे । तन्वाः । ऊनम् । तत् । मे । आ । पृण ॥१७॥

इन्धानाꣳ । त्वा । शतम् । हिमाꣳ । द्युमन्तमितिद्यु मन्तम् । सम् । इधीमहि ॥ वयस्वन्तꣳ । वयस्कृतम् । वयꣳ-

---

प्रत्नाम् । शुक्रम् ॥१६॥

अग्ने । तन्वम् । अग्ने । अग्ने । अग्ने । तन्वाः ॥१७॥

द्युमन्तमितिद्यु मन्तम् । अग्ने । सपत्नदम्भनमितिसपत्न दम्भनम् ।

रुरुचुः । विभ्वमितिवि भ्वम् । [2]विशेविशऽइतिविशे [3]विशे ॥१५॥

अहृस्यꣳ । पयः ॥१६॥

आयुर्दाऽइत्यायु दाः । वर्चोदाऽइतिवर्चꣳ दाः । यत् । तत्[4] । वा···॥१७॥

[4]वयस्वतः । वयस्कृतम् । वयꣳकृतमितिवयꣳ कृतम् ।

---

१. 'रुरुचुः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'विशेविश' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. 'विशे' इति पाठेन भाव्यम् ।

४. मूलपत्रस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽस्वरोऽपपाठः ।

कृतमितिविय॒ꣳ कृतम् । सहस्वन्तꣳ । स॒हु॒स्कृतम् । स॒हु॒ꣳ-कृतमितिसहुꣳ कृतम् ॥ अग्ने । [1]स॒प॒त्न॒द॒म्भ॒न॒मितिसपत्न॒ दम्भनम् । अदब्धासꣳ । अदाभ्यम् ॥ चित्रावसो । चित्रवसो॒ऽइति॒चित्र वसो । स्व॒स्ति । ते॒ । पा॒रम् । अ॒शी॒य ॥१८॥

सम् । त्वम् । अ॒ग्ने॒ । सूर्य्यस्य । वर्चसा । अ॒ग॒थाꣳ । ऋषीणाम् । स्तुतेन ॥ प्रियेण । धाम्ना । अ॒हम् । आयुषा । वर्चसा । प्र॒जयेतिप्र॒ जया । रा॒यः॒ । पोषेण । ग्मि॒षी॒य ॥१९॥

अन्धः । स्थ॒ । अन्धः । वुꣳ । भ॒क्ष॒षी॒य । महः । स्थ॒ । महः । वुꣳ । भ॒क्ष॒षी॒य । ऊर्जः । स्थ॒ । ऊर्जम् । वुꣳ । भ॒क्ष॒षी॒य । रा॒यः॒ । पोषः । स्थ॒ । रा॒यः॒ । पोषम् । वुꣳ । भ॒क्ष॒षी॒य ॥२०॥

अदब्धासः । अदाभ्यम् ॥ चित्रावसो । चित्रवसो॒ऽइति॒चित्र वसो ॥१८॥

अ॒ग्ने॒ । धाम्ना । प्र॒जयेतिप्र॒ जया ॥१९॥

भ॒क्षी॒य । भ॒क्षी॒य । भ॒क्षी॒य । भ॒क्षी॒य ॥२०॥

चित्रावसो[2] । चित्रवसो॒[2]ऽइति॒चित्र [2]वसो । अ॒शी॒य ॥१८॥

सूर्य्यस्य । प्रियेण । आयुषा । प्र॒जयेतिप्र॒ जया । रा॒यः॒ । ग्मि॒षी॒य ॥१९॥

भ॒क्षी॒य । भ॒क्षी॒य । भ॒क्षी॒य । [3]रा॒यस्पोषः । रा॒यः॒ । भ॒क्षी॒य ॥२०॥

---

१. 'सपत्नदम्भनम्' इति वेङ्कटेश्वरमुद्रणालयमुद्रितः मन्त्रपाठः । पञ्चमस्य समानवर्गीयेऽक्षरे परतः द्वित्वस्य प्रतिषेधादपपाठोऽयम् ।

२. द्वित्वकारपाठो लेखकप्रमादजः ।

३. मूलपत्रस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽपपाठः ।

रेवतीः । रमंध्वम् । अस्मिन् । योनौ । गोष्ठे । गोस्थऽइतिगो स्थे । लोके । क्षये ॥ इह । एव । स्त । मा । अप । गात ॥२१॥

सꣳहितेतिसम् हिता । असि । विश्वरूपीतिविश्व रूपी । ऊर्जा । मा । आ । विश । गौपत्येन ॥ उप । त्वा । अग्ने । दिवेदिवऽइतिदिवे दिवे । दोषावस्तरितिदोषा वस्तः । धिया । वयम् ॥ नमः । भरन्तः । आ । इमसि ॥२२॥

राजन्तम् । अध्वराणाम् । गोपाम् । ऋतस्य । दीदिविम् ॥ वर्द्धमानम् । स्वे । दमे ॥२३॥

सः । नः । पितेवेतिपिता इव । सूनवे । अग्ने ।

रमंध्वम् । अस्मिन् । गोष्ठे । गोस्थऽइतिगो स्थे । व्विश्वरूपीतिविश्व रूपी । गौपत्येन । अग्ने । दोषावस्तरितिदोषा वस्तः ॥२२॥

अध्वराणाम् ॥२३॥

क्षये ॥२१॥

व्विश्वरूपीतिविश्व रूपी । [1]दोषावस्तरितिदोषा वस्तः । धिया । व्वयम् ॥२२॥

दीदिव्यम्[2] ॥२३॥

---

१. 'व्वस्त' इति द्विवकारः पाठः प्रमादजः ।

२. लेखकप्रमादजोऽपपाठः ।

सूपायनऽइतिसु [1]उपायनः । भव ॥ सचस्व । नः । स्वस्तये ॥२४॥

अग्ने । त्वम् । नः । अन्तमः । उत । त्राता । शिवः । भव । वरूथ्यः ॥ वसुः । अग्निः । वसुश्रवाऽइतिवसु श्रवाः । अच्छ । नक्षि । द्युमत्तममितिद्युमत् तमम् । रयिम् । दाः ॥२५॥

तम् । त्वा । शोचिष्ठ । दीदिवऽइतिदीदि वः । सुम्नाय । नूनम् । ईमहे । सखिभ्यऽइतिसखि भ्यः ॥ सः । नः । बोधि । श्रुधि । हवम् । उरुष्य । नः । अघायतः । अघयतऽइत्यघ यतः । समस्मात् ॥२६॥

इडे । आ । इहि । अदिते । आ । इहि । काम्याः ।

अग्ने । स्वस्तये ॥२४॥

अग्ने । वरूथ्यः । अग्निः । वसुश्रवाऽइतिवसु श्रवाः । अछ[2] । नक्षि । द्युमत्तममितिद्युमत् तमम् ॥२५॥

शोचिष्ठ । सुम्नाय । सखिभ्यऽइतिसखि भ्यः ॥ उरुष्य । अघयतऽइत्यघ यतः । समस्मात् ॥२६॥

काम्याः ॥२७॥

सूपायनऽइतिसु उपायनः । स्वस्तये ॥२४॥

वसुश्रवाऽइतिवसु श्रवाः । रयिम् ॥२५॥

सुम्नाय । अघायतः । अघयतऽइत्यघ [3]यतः ॥२६॥

---

१. 'उपायनः' इति पाठान्तरम् ।

२. क्वचित् कोशेषु 'अछा' क्वचित् 'अछ' इत्युपलभ्यते ।

३ कपाठशैल्यनुसारमवग्रहे 'यतः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

आ । इत ॥ मयि । वुः । कामधरणमितिकाम धरणम् । भूयात् ॥२७॥

सोमानम् । स्वरणम् । कृणुहि । ब्रह्मणः । पते ॥ कक्षीवन्तम् । यः । औशिजः ॥२८॥

यः । रेवान् । यः । अमीवहेत्त्यमीव हा । वसुविदितिवसु वित् । पुष्टिवर्द्धनऽइतिपुष्टि वर्द्धनः ॥ सः । नः । सिषक्तु । सिसक्तिवतिसिसक्तु । यः । तुरः ॥२९॥

मा । नः । शंसः । अररुषः । धूर्तिः । प्रणक् । मर्त्यस्य ॥ रक्ष । नः । ब्रह्मणः । पते ॥३०॥

ब्रह्मणः । पते । कक्षीवन्तम् ॥२८॥

अमीवहेत्यमीव हा । पुष्टिवर्द्धनऽइतिपुष्टि वर्द्धनः । सिषक्तु । सिसक्त्विर्तिसिसक्तु ॥२९॥

धूर्तिः[1] । मर्त्यस्य[1] । रक्ष । ब्रह्मणः ॥३०॥

मयि । [3]व्वः । भूयात् ॥२७॥

यः ॥२८॥

यः । यः । [2]अमीवहइत्यमी वहा । व्वसुविदितिवसु वित । [4]पुष्टिवर्द्धनइतिपुष्टि वर्द्धनः । यः ॥२९॥

मानः ॥ मा । धूर्तिः । मर्त्यस्य ॥३०॥

---

१. 'धूर्त्तिः' 'मर्त्त्यस्य' इत्येव साधीयान् पाठः, रेफोत्तरस्य सर्वत्र द्विः पाठात्।

२. मूलपत्रांशस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽस्वरोऽपपाठः ।

३. कपाठशैल्यनुसारमिह 'वः' इत्येकवकार एव युक्तः ।

४. 'व्वर्द्धन' इति साधीयान् पाठः ।

महिं । त्रीणाम् । अवं÷ । अस्तु । द्युक्क्षम् । मित्त्रस्यं । अर्य्यम्णः॑ ॥ दुराधर्षमितिंदुः᳖ आधर्षम् । वरुणस्य ॥३१॥

नहि । तेषाम् । अमा । चन । न । अद्ध्वस्वित्त्यद्ध्व सु । वारणेषु ॥ ईशें । रिपुः॑ । अघशंस्सऽइत्त्यघ शंस्सः᳖ ॥३२॥

ते । हि । पुत्त्रासं÷ । अदितेः᳖ । प्र । जीवसें । मर्त्यीय ॥ ज्योतिं÷ । यच्छन्ति । अजस्रम् ॥३३॥

कदा । चन । स्तरीः॑ । असि । न । इन्द्र । सश्चसि । दाशुषें ॥ उपोपेत्युपं उप । इत् । नु । मघवन्नितिंमघ वन् । भूयं÷ । इत् । नु । ते । दानम् । देवस्यं । पृच्यते ॥३४॥

तत् । सवितुः॑ । वरेंण्यम् । भर्ग्गो÷ । देवस्यं । धीमहि ॥ धियं÷ । यः॑ । नः᳖ । प्रचोदयादितिंप्र चोदयात् ॥३५॥

अस्तु । द्युक्षम् । मित्रस्यं ॥३१॥

अध्वस्वित्यध्व सु । अघशंस्सऽइत्यघ शंस्सः᳖ ॥३२॥

पुत्रासंः । [1]मर्त्यीय । यच्छन्ति ॥३३॥

सश्चसि । उपोपेत्युपं उप । पृच्यते ॥३४॥

वरेण्यम् । भर्गो÷ । प्रचोदयादितिंप्र चोदयात् ॥३५॥

महित्रीणाम् ॥ महिं । अर्य्यम्णः॑ ॥३१॥

नहितेषाम् ॥ नहि ॥३२॥

मर्त्यीय । य्यच्छन्ति ॥३३॥

मघवन्नितिंमघ वन् । [2]भूर्य÷ ॥३४॥

भर्ग्गो÷ । धिय्यं÷ । य्यः॑ । प्रचोदय्यादितिंप्र चोदय्यात् ॥३५॥

---

१. 'मर्त्यीय' द्र० पृ० ३५ टि० १ ।

२. 'भूय्यं÷' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

परि । ते । दूडभं÷ । दुर्दभऽइतिदुः दभं÷ । रथं÷ । अस्म्मान् । अश्नोतु । विश्श्वतं÷ ॥ येनं । रक्क्षंसि । दाशुषं÷ ॥३६॥

स्वरितिस्व÷ । सुप्प्रजाऽइतिसु प्रजा॰ । प्रजाभिरितिप्प्र जाभि÷ । स्याम् । सुवीरऽइतिसु वीरं÷ । वीरै॰ । सुपोषऽइतिसु पोषं÷ । पोषैः ॥ नर्य्यं । प्रजामितिप्प्र जाम् । मे । पाहि । शꣳस्य । पशून् । अथर्य्य । पितुम् ॥३७॥

आ । अगन्म्म । व्विश्श्ववेदसमितिविश्श्व वेदसम् । अस्म्मब्भ्यम् । वसुवित्त्तममितिवसुवित् तमम् ॥ अग्ने । सम्म्राडितिसम् राट् । अभि । द्युम्म्नम् । अभि । सहं÷ । आ । यच्छस्व ॥३८॥

अयम् । अग्निः॰ । गृहपतिरितिगृह पतिः । गार्हपत्त्यऽइतिगार्ह पत्त्यः । प्रजायाऽइतिप्प्र जायाः । वसुवित्त्तम-

---

अस्मान् । अश्नोतु । विश्वतं÷ । रक्षांसि ॥३६॥

सुप्रजाऽइतिसु प्रजा॰ । प्रजाभिरितिप्र जाभि÷ । प्रजामितिप्र जाम् ॥३७॥

अगन्म । विश्ववेदसमितिविश्व वेदसम् । अस्मभ्यम् । अग्ने । सम्राडितिसम् राट् । द्युम्नम् । यच्छस्व ॥३८॥

श्येनं ॥३६॥

नर्य्यं । पशून् । अथर्य्य ॥३७॥

व्विश्ववेदसमितिव्विश्व वेदसम् । व्वसुवित्तममितिव्वसुवित् तमम् । [1]सम्म्राडितिसम् राट् । य्यच्छस्व ॥३८॥

---

१. एतादृशस्थलेष्वेकमकारवान् पाठो युक्तः ।

ऽइतिवसुवित् तमः ॥ अग्ने । गृहपतऽइतिगृह पते । पुरीष्य ÷ । रयिमानितिरयि मान् । पुष्टिवर्द्धनऽइतिपुष्टि वर्द्धनः ॥ अग्ने । पुरीष्य ॥३९॥

गृहाः । मा । बिभीत । मा । वेपद्धम् । ऊर्ज्जम् । बिभ्रतः । आ । इमसि ॥ ऊर्ज्जम् । बिभ्रत् । वः । सुमनाऽइतिसु मनाः । सुमेधाऽइतिसु मेधाः । गृहान् । आ । एमि । मनसा । मोदमानः ॥४०॥

येषाम् । अध्येतीत्यधि एति । प्रवसन्नितिप्र वसन् । येषु । सौमनसः । बहुः ॥ गृहान् । उप । ह्वयामहे । ते । नः । जानन्तु । जानतः ॥४१॥

उपहूताऽइत्युप हूताः । इह । गावः ÷ । उपहूताऽइत्युप

अग्निः । गार्हपत्यऽइतिगार्ह पत्यः । प्रजायाऽइतिप्र जायाः । अग्ने । पुरीष्य ÷ । पुष्टिवर्द्धनऽइतिपुष्टि वर्धनः । अग्ने । पुरीष्य ॥३९॥

वेपध्वम् । बिभ्रतः । बिभ्रत् ॥४०॥

अध्येतीत्यधि एति । प्रवसन्नितिप्र वसन् ॥४१॥

उपहूताऽइत्युप हूताः । उपहूताऽइत्युप हूताः । अथोऽइत्यथो ।

अग्रमग्निः । अग्रम् । प्रजायाऽइतिप्र जायाः । वसुवित्तमऽइतिवसुवित् तमः ॥३९॥

वः[1] ॥४०॥

येषाम् । प्रवसन्नितिप्र वसन् । येषु । ह्वयामहे ॥४१॥

अजावयः ÷ । क्षेमाय । [2]शंय्योरितिशम् योः । [2]शंय्योरितिशम्

---

१. कपाठशैल्यनुसारमिह 'वः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'शँय्योः०' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

हुताᳩ । अज्ञावयः ॥ अथोऽइत्यथो । अन्नस्य । कीलालः । उपहूतऽइत्युप हूतᳩ । गृहेषु । नः ॥ क्षेमाय । वः । शान्त्यै । प्र । पद्ये । शिवम् । शग्मम् । शंय्योरितिशम् योः । शंय्योरितिशम् योः ॥४२॥

प्रघासिनऽइतिप्र घासिनः । हवामहे । मरुतः । च । रिशादसः ॥ करम्भेण । सजोषसऽइतिस जोषसः ॥४३॥

यत् । ग्रामे । अरण्ण्ये । सभायाम् । इन्द्रिये ॥ एनः । चकृम । वयम् । इदम् । तत् । अव । यजामहे । स्वाहा ॥४४॥

मोऽइतिमो । सु । नः । इन्द्र । अत्त्र । पृत्स्वितिपृत् सु । देवैः । अस्ति । हि । स्म्म । ते । शुष्मिन् । अवयाऽइत्यव याः ॥ महः । चित् । यस्य । मीढुषः । यव्या । हविष्म्मतः । मरुतः । वन्दते । गीः ॥४५॥

अक्क्रन् । कर्म्म । कर्म्मकृतऽइतिकर्म्म कृतः । सह । वाचा । मयोभुवेतिमयः भुवा ॥ देवेब्भ्यः । कर्म्म ।

उपहूतऽइत्युप हूतᳩ । पद्ये । शग्मम् ॥४२॥

प्रघासिनऽइतिप्र घासिनः ॥४३॥

अरण्ये ॥४४॥

अत्र । अस्ति । स्म । शुष्मिन् । अवयाऽइत्यव याः । यव्या । हविष्मतः ॥४५॥

अक्रन् । देवेभ्यः । कृत्वा । अस्तम् ॥४६॥

योः ॥४२॥

य्यत् । सभाय्याम् । इन्द्रिय्ये । व्वयम् । य्यजामहे ॥४४॥

अवय्याऽइत्यव [1]य्याः । य्यस्य । य्यव्या । मय्योभुवेतिमय्यः

---

१. कपाठशैल्यनुसारमवग्रहादौ द्वित्वाभावात् 'य्या' इत्येव शुद्धः पाठः स्यात् ।

कृत्वा[1] । अस्तम् । प्र । इत । सचाभुवऽइतिसचा भुवः ॥४६॥

अवभृथेत्यव भृथ । निचुम्पुणेतिनि चुम्पुण । निचेरुरितिनि चेरुः । असि । निचुम्पुणऽइतिनि चुम्पुणः ॥ अव । देवैः । देवकृतमितिदेव कृतम् । एनः । अयासिषम् । अव । मर्त्यैः । मर्त्यकृतमितिमर्त्य कृतम् । पुरुराव्णऽइति-पुरु राव्णः । देव । रिषः । पाहि ॥४७॥

पूर्णा । दर्वि । परा । पत । सुपूर्णेतिसु पूर्णा । पुनः । आ । पत ॥ वस्नेवेतिवस्ना इव । वि । क्रीणावहै । इषम् । ऊर्जम् । शतक्रतोऽइतिशत क्रतो ॥४८॥

देहि । मे । ददामि । ते । नि । मे । धेहि । नि । ते । दधे ॥ निहारमितिनि हारम् । च । हरासि । मे । निहारमितिनि हारम् । नि । हराणि । ते । स्वाहा ॥४९॥

अवभृथेत्यव भृथ । पुरुराव्णऽइतिपुरु राव्णः ॥४७॥

पूर्णा । सुपूर्णेतिसु पूर्णा । वस्नेवेतिवस्ना इव । शतक्रतोऽइतिशत क्रतो ॥४८॥

भुवा ॥४६॥

अयासिषम् ॥४७॥

पूर्णा । सुपूर्णेतिसु पूर्णा ॥४९॥

---

१. इह सर्वपुस्तकेषु (लिखितेषु मुद्रितेषु च) 'कृत्वा' इत्येकतकारवानेव पाठ उपलभ्यते, तथाऽपान्यत्र 'कृत्वा, कृत्वाय, भूत्वा' आदिषु पदेषु द्वितकारवतः पाठादिहापि तथैव युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

अक्क्षन् । अमीमदन्त । हि । अव । प्रियाः । अधूषत ॥ अस्तोषत । स्वभानवऽइतिस्व भानवः । विप्राः । नविष्ठया । मती । योज । नु । इन्द्र । ते । हरीऽइतिहरी ॥५०॥

सुसन्दृशमितिसु सन्दृशम् । त्वा । वयम् । मघवन्नितिमघ वन् । वन्दिषीमहि ॥ प्र । नूनम् । पूर्णबन्धुरऽइतिपूर्ण बन्धुरः । स्तुतः । यासि । वशान् । अनु ॥५१॥

मनः । नु । आ । ह्वामहे । नाराशꣳसेन । स्तोमेन ॥ पितृणाम् । च । मन्मभिरितिमन्म भिः ॥५२॥

आ । नः । एतु । मनः । पुनरितिपुनः । क्रत्वे । दक्क्षाय । जीवसे ॥ ज्योक् । च । सूर्य्यम् । दृशे ॥५३॥

पुनः । नः । पितरः । मनः । ददातु । दैव्यः । जनः ॥ जीवम् । व्रातम् । सचेमहि ॥५४॥

अक्षन । अस्तोषत । विप्राः । नविष्ठया ॥५०॥
पूर्णबन्धुरऽइतिपूर्ण बन्धुरः ॥५१॥
ह्वामहे । मन्माभिरितिमन्म भिः ॥५२॥
क्रत्वे । दक्षाय ॥५३॥
दैव्यः ॥५४॥

प्रियाः । नविष्ठया । योज ॥५०॥
त्वयम् । मघवन्नितिमघ वन् ॥ पूर्णबन्धुरऽइतिपूर्ण बन्धुरः । यासि । [1]वशान् ॥५१॥
[2]पितुणाम् ॥५२॥
दक्षाय । सूर्य्यम् ॥५३॥

---

१. अपपाठः, 'वशान्' इति साधुः ।
२. अपपाठः, 'पितृणाम्' इति साधुः ।

व॒यम् । सो॒म॒ । व्र॒ते । तव॑ । मनः॑ । त॒नूषु॑ । बिभ्र॑तः ॥ प्र॒जाव॑न्त॒ऽइति॑ प्र॒जाऽव॑न्तः । स॒चे॒म॒हि॒ ॥५५॥

ए॒षः । ते॒ । रु॒द्र॒ । भा॒गः । स॒ह । स्वस्रा॑ । अम्बि॑कया । तम् । जु॒ष॒स्व॒ । स्वाहा॑ । आ॒खुः । ते॒ । प॒शुः ॥५६॥

अव॑ । रु॒द्रम् । अ॒दी॒म॒हि॒ । अव॑ । दे॒वम् । त्र्य॑म्बक॒मिति॑ त्रि॒ऽअ॒म्ब॒क॒म् ॥ यथा॑ । नः॒ । वस्य॑सः । कर॑त् । श्रेय॑सः । व्य॒व॒सा॒यया॒दिति॑ वि॒ऽअ॒व॒सा॒यया॑त्[1] ॥५७॥

भे॒ष॒जम् । अ॒सि॒ । भे॒ष॒जम् । गवे॑ । अश्वा॑य । पुरु॑षाय । भे॒ष॒जम् ॥ सु॒खमिति॑ सु॒ऽखम् । मे॒षाय॑ । मे॒ष्यै॑ ॥५८॥

बिभ्र॑तः । प्र॒जाव॑न्त॒ऽइति॑ प्र॒जाऽव॑न्तः ॥५५॥

रु॒द्र ॥५६॥

रु॒द्रम् । त्र्य॑म्बक॒मिति॑ त्रि॒ऽअ॒म्ब॒क॒म्[2] ॥५७॥

अश्वा॑य । मे॒ष्यै ॥५८॥

व्वयम् । प्र॒जाव॑न्त॒ऽइति॑ प्र॒जाऽव॑न्तः ॥५५॥

अम्बि॑कय्या ॥५६॥

यथा॑ । श्रेय्य॑सः । व्य॒व॒साय्य॒या॒दिति॑ वि[3] अ॒व॒साय्य॒या॑त् ॥५७॥

अश्वा॑य्य । पुरु॑षाय्य । मे॒षाय्य॑ ॥५८॥

---

१. 'अवसायात्' इति काशिकः पाठः ।

२ 'त्र्यम्बकमितित्रि अम्बकम्' इति बम्बईमुद्रिते द्वयोर्हस्तलेखयोश्च पाठ उपलभ्यते, सोऽपपाठः । तथा सति 'मिति' स्वरितेन भाव्यम् । अपि च तस्मिन्नेव ग्रन्थे, उत्तरमन्त्रे (५९ संख्याके) यथामुद्रितः साधुपाठ एवोपलभ्यते ।

३ कण्वशैल्यनुसारमिह '०व्वि' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

त्र्यम्बकमितित्रि अंम्बकम् । यजामहे । सुगन्धिमितिसु गन्धिम् । पुष्टिवर्द्धनमितिपुष्टि वर्द्धनम् ॥ उर्वारुकमि- वेत्युर्वारुकम् इव । बन्धनात् । मृत्योः । मुक्षीय । मा । अमृतात् ॥ पतिवेदनमितिपति वेदनम् । इतः । मुक्षीय । मा । अमुतः ॥५९॥

एतत् । ते । रुद्र । अवसम् । तेन । परः । मूजवत- ऽइतिमूज वतः । अति । इहि ॥ अवततधन्वेत्यवतत धन्वा । पिनाकावसऽइतिपिनाक अवसः । कृत्तिवासाऽइतिकृत्ति वासाः । अहिंसन् । नः । शिवः । अति । इहि ॥६०॥

त्र्यायुषमितित्रि [1]आयुषम् । जमदग्नेरितिजमत् अग्नेः । कश्यपस्य । त्र्यायुषमितित्रि आयुषम् ॥ यत् । देवेषु ।

त्र्यम्बकमितित्रि अंम्बकम् । पुष्टिवर्द्धनमितिपुष्टि वर्द्धनम् । उर्व्वा- रुकमिवेत्युर्वारुकम् इव । मृत्योः । मुक्षीय । मुक्षीय ॥५९॥

रुद्र । अवततधन्वेत्यवतत धन्वा ॥६०॥

त्र्यायुषमितित्रि आयुषम् । जमदग्नेरितिजमत् अग्नेः । कश्यपस्य ।

त्र्यम्बकमिति [2]त्री अम्बकम् । यजामहे । पुष्टिवर्द्धनमितिपुष्टि [3]वर्द्धनम् । उर्व्वारुकमिवेत्युर्वा [2]रुकम् इव । मुक्षीय । पतिवेदनमितिपति वेदनम् । [5]मुक्षीय । [5]मा । [5]मुतः ॥५९॥

मूजवतऽइतिमूज वतः । कृत्तिवासाऽइतिकृत्ति वासाः ॥६०॥

त्र्यायुषमितित्रि आयुषम् । त्र्यायुषमितित्रि आयुषम् । त्र्यायुष-

---

१. 'आयुषम्' इति काशिकः पाठः ।

२. पत्रांशनाशात् पुनर्लिखितोऽपपाठः ।

३. अपपाठः, '०वर्द्धन०' इति साधुः ।

४. 'कपाठानुसारं 'वर्द्धनम्' इति युक्तः पाठः ।

५. पत्रांशस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽपपाठः ।

त्र्यायुषमितित्रि आयुषम्[1] । तत् । नः । अस्तु । त्र्यायुषमितित्रि आयुषम्[1] ॥६१॥

शिवः । नाम । असि । स्वधितिरितिस्व धितिः । ते । पिता । नमः । ते । अस्तु । मा । मा । हिंसीः ॥ नि । वर्त्तयामि । आयुषे । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय । प्रजननायेतिप्र जननाय । रायः । पोषाय । सुप्रजास्त्वायेतिसुप्रजाः त्वाय । सुवीर्य्यायेतिसु वीर्य्याय ॥६२॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे तृतीयोऽध्यायः ॥

त्र्यायुषमितित्रि आयुषम् । त्र्यायुषमितित्रि आयुषम् । अस्तु । त्र्यायुषमितित्रि आयुषम् ॥६१॥

अस्तु । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय । प्रजननायेतिप्र जननाय । सुप्रजास्त्वायेतिसुप्रजाः त्वाय ॥६२॥

मितित्रि[2] आयुषम् । त्र्यायुषमितित्रि आयुषम् ॥६१॥

वर्त्तयामि । आयुषे । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय । प्रजननायेतिप्र जननाय । रायः । पोषाय । सुप्रजास्त्वायेतिसुप्रजाः त्वाय । सुवीर्य्यायेतिसु वीर्य्याय ॥६३॥[2]

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदे तृतीयोऽध्यायः ॥

---

१. 'आयुषम्' इति काशिकः पाठः ।

२. पत्रांशस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽस्वरोऽपपाठः ।

३. इह ६२ संख्यास्थाने ६३ संख्या निर्दिष्टा । अस्मिन् पाठे गलितानां पदानां मन्त्रांशानां च पुनः पाठः क्रियते । तेन नेहान्यग्रन्थवत् ४० चत्वारिंशत्तमस्य मन्त्रस्य पदपाठ एकोनचत्वारिंशन्मन्त्रपदपाठ एव एकीकृतः । समग्रपाठे सत्यपीह ४० तममन्त्रस्य पदपाठान्ते ४० संख्यास्थाने पुनः ३९ संख्यैव निर्दिष्टा, अत इयमेकस्याः संख्याया न्यूनता इह ६२ स्थाने ६३ संख्या निर्दिश्य पूरिता ।

चतुर्थोऽध्यायः

आ । इदम् । अगन्म । देवयजनमितिदेव यजनम् । पृथिव्याः । यत्र । देवासः । अजुषन्त । विश्वे ॥ ऋक्क्सामाभ्यामित्यृक् सामाभ्याम् । सन्तरन्तऽइतिसम् तरन्तः । यजुर्भिरितियजुः भिः । रायः । पोषेण । सम् । इषा । मदेम ॥ इमाः । आपः । शम् । ऊँऽइत्यूँ । मे । सन्तु । देवीः । ओषधे । त्रायस्व । स्वधितऽइतिस्व धिते । मा । एनम् । हिंसीः ॥१॥

आपः । अस्मान् । मातरः । शुन्धयन्तु । घृतेन । नः । घृतप्वऽइतिघृत प्वः । पुनन्तु ॥ विश्वम् । हि । रिप्रम् । प्रवहन्तीतिप्र वहन्ति । देवीः । उत् । इत् ।

अगन्म । पृथिव्याः । विश्वे । ऋक्सामाभ्यामित्यृक् सामाभ्याम् । ऊँऽइत्यूँ ॥१॥

अस्मान् । घृतप्वऽइतिघृत प्वः । विश्वम् । रिप्रम् । प्रवहन्तीतिप्र

देवयजनमितिदेव [1]य्यजनम् । य्यत्र । [2]ऋख्सामाभ्यामित्यृक् सामाभ्याम् । य्यजुर्भिरितिय्यजुः भिः । राय्यः । त्रायस्व ॥१॥

शुन्धय्यन्तु । घृतप्वऽइतिघृत प्वः । प्रवहन्तीतिप्र वहन्ति ॥२॥

---

१. 'य्यजनम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. सकारे परतः प्रथमस्य द्वितीयापत्तिरस्य विशिष्टा शैली । तैत्तिरीयपाठेऽपीयं शैली दृश्यते ।

आब्भ्युद्दं । शुचिः । आ । पूतः । एमि ॥ दीक्क्षातपसोद्दं । तनूः । असि । ताम् । त्वा । शिवाम् । शग्ग्माम् । परि । दधे । भद्रम् । वर्ण्णम् । पुष्ष्यन् ॥२॥

व्वृत्रस्य । असि । कनीनकद्दं । चक्क्षुर्द्दाऽइतिचक्क्षुद्दं दाः । असि । चक्क्षुः । मे । देहि ॥३॥

चित्त्पतिरितिचित् पतिः । मा । पुनातु । व्वाक्क्पतिरितिवाक् पतिः । देवः । सविता ॥ तस्य । ते । पवित्त्रपतेऽइतिपवित्त्र पते । पवित्त्रपूतस्येतिपवित्त्र पूतस्य । यत्कामऽइतियत् कामद्दं । पुने । तत् । शकेयम् ॥४॥

आ । वद्दं । देवासद्दं । ईमहे । व्वामम् । प्रयतीतिप्र यति । अद्ध्वरे ॥ आ । वद्दं । देवासद्दं । आशिषऽइत्त्या शिषः । यज्ञियासद्दं । हवामहे ॥५॥

बर्हन्ति । आभ्युद्दं । दीक्षातपसोद्दं । शग्माम् । भद्रम् । वर्णम् । पुष्यन् ॥२॥

व्वृत्रस्य । चक्षुर्दाऽइतिचक्षुः दाः । चक्षुः ॥३॥

चित्पतिरितिचित् पतिः । व्वाक्पतिरितिवाक् पतिः । पवित्रपतेऽइतिपवित्र पते । पवित्रपूतस्येतिपवित्र पूतस्य । यत्कामऽइतियत् कामद्दं ॥४॥

प्रयतीतिप्र यति । अध्वरे । आशिषऽइत्या शिषः । यज्ञियासः ॥५॥

वृत्रस्य ॥३॥

व्वाक्पतिरितिव्वाक पतिः । य्यत्कामऽइतिय्यत् कामद्दं । शकेय्यम् ॥४॥

प्रय्यतीतिप्र [1]य्यति । य्यज्ञिय्यासद्दं ॥५॥

---

१. 'यति' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

स्वाहा । यज्ञम् । मनसः । उरोः । अन्तरिक्षात् । द्यावापृथिवीभ्याम् । वातात् । आ । रभे । स्वाहा ॥६॥

आकूत्याऽइत्या कूत्यै । प्रयुजऽइतिप्र युजे । अग्नये । स्वाहा । मेधायै । मनसे । दीक्षायै । तपसे । सरस्वत्यै । पूष्णे । अग्नये । स्वाहा ॥ आपः । देवीः । बृहतीः । विश्वशम्भुवऽइतिविश्व शम्भुवः । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । उरोऽइत्युरो । अन्तरिक्ष ॥ बृहस्पतये । हविषा । विधेम । स्वाहा ॥७॥

विश्वः । देवस्य । नेतुः । मर्त्तः ॥ वुरीत । सख्यम् ॥ विश्वः । राये । इषुध्यति । द्युम्नम् । वृणीत । पुष्यसे । स्वाहा ॥८॥

आकूत्याऽइत्या कूत्यै । प्रयुजऽइतिप्र युजे । अग्नये । दीक्षायै । सरस्वत्यै । पूष्णे । अग्नये । विश्वशम्भुवऽइतिविश्व शम्भुवः । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । उरोऽइत्युरो । अन्तरिक्ष । बृहस्पतये ॥७॥

विश्वः । सख्यम् । विश्वः । इषुध्यति । द्युम्नम् । पुष्यसे ॥८॥

—

यज्ञम् ॥६॥

प्रयुजऽइतिप्र युजे[1] । अग्नये । मेधायै । [2]द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । बृहस्पतये ॥७॥

विश्वोदेवस्य । विश्वः । राये ॥८॥

---

१. 'युजे' इति साधुः पाठ इह द्रष्टव्यः ।

२. मन्त्रपाठेऽन्यपदकोशेषु च 'द्यावापृथिवी' इत्याद्युदात्त पदं दृश्यते ।

ऋक्क्सामयोरित्त्यृक् सामयोः । शिल्प्पेऽइतिशिल्प्पे । स्थः । तेऽइतिते । वाम् । आ । रभे । तेऽइतिते । मा । पातम् । आ । अस्य । यज्ज्ञस्य । उदृचऽइत्त्युत् ऋचः ॥ शर्म्म । असि । शर्म्म । मे । यच्छ ॥९॥

उर्क्क् । असि । आङ्गिरसी । ऊर्णम्म्रदाऽइत्त्यूर्ण म्रदाः । ऊर्जम् । मयि । धेहि ॥ सोमस्य । नीविः । असि । विष्णोः । शर्म्म । असिः । शर्म्म । यजमानस्य । इन्द्रस्य । योनिः । असि । सुसस्याऽइतिसु सस्याः । कृषीः कृधि ॥ उत् । श्रयस्व । वनस्प्पते । ऊर्द्ध्वः । मा । पाहि । अꣳहसः ॥१०॥

व्व्रतम् । कृणुत । व्व्रतम् । कृणुत । अग्निः । ब्रह्म । अग्निः । यज्ज्ञः । वनस्प्पतिः । यज्ज्ञियः ॥ दैवीम् ।

ऋक्सामयोरित्यृक् सामयोः । शिल्पेऽइतिशिल्पे । यज्ञस्य । उदृचऽइत्युत् ऋचः ॥९॥

आङ्गिरसी । ऊर्णम्रदाऽइत्यूर्ण [2]म्रदाः । विष्णोः । व्वनस्पते । ऊर्ध्वः ॥१०॥

अग्निः । ब्रह्म । अग्निः । यज्ञः । वनस्पतिः । यज्ञियः ।

---

[3]ऋख्सामय्योरित्यृक् सामय्योः । य्यज्ञस्य । य्रछ ॥९॥

मयि । य्यजमानस्य । य्योनिः । [4]ऋषीः । [4]स्कृधि । श्रयस्व ॥१०॥

य्यज्ञः । य्यज्ञियः । धियम् । अभिष्टये । व्वर्चोधामितिवर्च्चः

---

१. 'आङ्गिरसि' इति सम्बुद्ध्यन्तमिति दयानन्दः । उभयथाऽपि पदच्छेदस्य संभवः स्वरदोषाभावात् ।

२. द्र० 'ऊर्णम्म्रदसम्' पदम् । अ० २।२, ५; तथा २१।३३,५७ ।

३. द्रष्टव्यम् 'ऋख्सामाभ्याम्' पदम् । अ० ४ मं० १ ॥

४. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः ।

श्रियम् । मनामहे । सुमृडीकामितिसु मृडीकाम् । अभिष्टये । वर्चोधामितिवर्चःधाम् । यज्ञवाहसमितियज्ञ वाहसम् । सुतीर्थेतिसु तीर्था । नः । असत् । वशे ॥ ये । देवाः । मनोजाताऽइतिमनः जाताः । मनोयुजाऽइतिमनः युजः । दक्षक्रतवऽइतिदक्ष क्रतवः । ते । नः । अवन्तु । ते । नः । पान्तु । तेभ्यः । स्वाहा ॥११॥

श्वात्राः । पीताः । भवत । यूयम् । आपः । अस्माकम् । अन्तः । उदरे । सुशेवाऽइतिसु शेवाः ॥ ताः । अस्मभ्यम् । अयक्ष्माः । अनमीवाः । अनागसः । स्वदन्तु । देवीः । अमृताः । ऋतावृधः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः ॥१२॥

इयम् । ते । यज्ञिया । तनूः । अपः । मुञ्चामि । न । प्रजामितिप्र जाम् ॥ अंहोमुचऽइत्यंहः मुचः ।

सुमृडीकामितिसु मृडीकाम् । अभिष्टये । यज्ञवाहसमितियज्ञ वाहसम् । सुतीर्थेतिसु तीर्था । दक्षक्रतवऽइतिदक्ष क्रतवः । तेभ्यः ॥११॥

श्वात्राः । अस्माकम् । अस्मभ्यम् । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः ॥१२॥

यज्ञिया । प्रजामितिप्र जाम् । अंहोमुचऽइत्यंहः मुचः ।

धाम् । व्यज्ञवाहसमितिव्यज्ञ वाहसम् । [1]वशो । व्ये । मनोयुजइतिमनः [2]व्युजः ॥११॥

व्यूयम् । अयक्ष्माः । ऋतवृधइत्यृत वृधः ॥१२॥

इयम् । व्यज्ञिया ॥१३॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'व्वशे' इति साधुः पाठो ज्ञेयः ।

२. 'युजः'इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

स्वाहाकृताऽइतिस्वाहा कृताः । पृथिवीम् । आ । विशत । पृथिव्या । सम् । भव ॥१३॥

अग्ने । त्वम् । सु । जागृहि । वयम् । सु । मन्दिषीमहि ॥ रक्ष । नः । अप्रयुच्छन्नित्यप्र युच्छन् । प्रबुधऽइतिप्र बुधे । नः । पुनरितिपुनः । कृधि ॥१४॥

पुनः । मनः । पुनः । आयुः । मे । आ । अगन् । पुनरितिपुनः । प्राणः । पुनः । आत्मा[1] । मे । आ । अगन् । पुनरितिपुनः । चक्षुः । पुनरितिपुनः । श्रोत्रम् । मे । आ । अगन् ॥ वैश्वानरः । अदब्धः । तनूपाऽइतितनू पाः । अग्निः । नः । पातु । दुरितादितिदुः इतात् । अवद्यात् ॥१५॥

त्वम् । अग्ने । व्रतपाऽइतिव्रत पाः । असि । देवः । आ । मर्त्येषु । आ ॥ त्वम् । यज्ञेषु । ईड्यः ॥ रास्व । इयत् । सोम । आ । भूयः । भर । देवः । नः । सविता । वसोः । दाता । वसु । अदात् ॥१६॥

एषा । ते । शुक्र । तनूः । एतत् । वर्चः । तया ।

पृथिव्या ॥१३॥

अग्ने । रक्ष । अप्रयुच्छन्नित्यप्र युच्छन् । प्रबुधऽइतिप्र बुधे ॥१४॥

आत्मा । चक्षुः । श्रोत्रम् । वैश्वानरः । अग्निः । अवद्यात् ॥१५॥

अग्ने । यज्ञेषु । रास्व ॥१६॥

त्वग्नम् । अप्रयुच्छन्नित्यप्र युच्छन् ॥१४॥

आयुः ॥१५॥

व्रतपाइतिव्रत पाः । यज्ञेषु । इयत् । भूयः ॥१६॥

१. 'आत्त्मा' इति केचन लिखन्ति । यमस्वरूपविचारो ग्रन्थान्ते द्रष्टव्यः ।

मम् । भव । भ्राजम् । गच्छ ॥ जूः । असि । धृता । मनसा । जुष्टा । विष्णवे ॥१७॥

तस्याः । ते । सत्यसवसऽइति सत्यऽसवसः । प्रसवऽइति प्रऽसवे । तन्वः । यन्त्रम् । अशीय । स्वाहा ॥ शुक्रम् । असि । चन्द्रम् । अमृतम् । वैश्वदेवमिति वैश्वऽदेवम् ॥१८॥

चित् । मना । धीः । दक्षिणा । क्षत्रिया । यज्ञिया । उभयतःशीर्ष्णीत्युभयतः शीर्ष्णी ॥ सा । नः । सुप्राचीतिसु प्राची । सुप्रतीचीतिसु प्रतीची । एधि । मित्रः । त्वा । पदि । बध्नीताम् । पूषा । अध्वनः । पातु । इन्द्राय । अध्यक्षायेत्यधि अक्षाय ॥१९॥

शुक्र । [1]गछ । जुष्टा । विष्णवे ॥१७॥

सत्यसवसऽइतिसत्य संवसः । प्रसवऽइतिप्र सवे । तन्व । शुक्रम् । वैश्वदेवमितिवैश्व देवम् ॥१८॥

दक्षिणा । क्षत्रिया । यज्ञिया । उभयतःशीर्ष्णीत्युभयतः शीर्ष्णी । सुप्राचीतिसु प्राची । सुप्रतीचीतिसु प्रतीची । मित्रः । बध्नीताम् । अध्वनः । अध्यक्षायेत्यधि अक्षाय ॥१९॥

तस्या । गछ ॥१७॥

य्यन्त्रम् । अशीय ॥ व्वैश्वदेवमितिव्वैश्व देवम् ॥१८॥

दक्षिणा । आ[2] । क्षत्रिया । य्यज्ञिया । उभयतःशीर्ष्णीत्युभयतः शीर्ष्णी । इन्द्राय । अध्यक्षायेत्यधि अक्षाय ॥१९॥

---

१. मुम्बईमुद्रिते सचकारः 'गच्छ' इति पाठः ।

२. 'आ' पदमन्यकोशेषु नोपलभ्यते । स्वरदोषाच्चेदं पदं न संभवति ।

अनु । त्वा । माता । मन्यताम् । पिता । भ्राता । सगर्भ्यऽइतिस गर्भ्यः । सखा । सयूथ्यऽइतिस यूथ्यः ॥ सा । देवि । देवम् । अच्छ । इहि । इन्द्राय । सोमम् । रुद्रः । त्वा । आ । वर्त्तयतु । स्वस्ति । सोमसखेतिसोम सखा । पुनः । आ । इहि ॥२०॥

वस्वी । असि । अदितिः । आदित्या । रुद्रा । चन्द्रा ॥ बृहस्पतिः । त्वा । सुम्ने । रम्णातु । रुद्रः । वसुभिरितिवसु भिः । आ । चक्रे ॥२१॥

अदित्याः । त्वा । मूर्द्धन् । आ । जिघर्म्मि । देवयजनऽइतिदेव यजने । पृथिव्याः । इडायाः । पदम् । असि । घृतवदितिघृत वत् । स्वाहा ॥ अस्मेऽइत्यस्मे । रमस्व । अस्मेऽइत्यस्मे । ते । बन्धुः । त्वेऽइतित्वे । रायः ।

मन्यताम् । सगर्भ्यऽइतिस गर्भ्यः । सयूथ्यऽइतिस यूथ्यः । [1]अछ । रुद्रः । स्वस्ति ॥२०॥

आदित्या । रुद्रा । बृहस्पतिः । सुम्ने । रम्णातु । रुद्रः ॥२१॥

अदित्याः । पृथिव्याः । अस्मेऽइत्यस्मे । अस्मेऽइत्यस्मे । त्वेऽइतित्वे ।

सयूथ्यइतिस । [2]य्यूथ्यः । इन्द्राय । वर्त्तयतु ॥२०॥

वसुभिरितिवसु भिः ॥२१॥

देवयजनऽइतिदेव [3]य्यजने । इडायाः । घृतवदितिघृत वत् । रायः ।

---

१. मुम्बईमुद्रिते 'अच्छ' इति सचकारः पाठः ।

२. 'यूथ्यः' इति शुद्धः पाठोऽत्र ज्ञेयः ।

३. 'यजने' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

मेऽइतिमे । रायं÷ । मा । व्रयम् । रायः॒ । पोषेण । वि । य्रौष्म्म । तोतं÷ । रायं÷ ॥२२॥

सम् । अक्ख्ये । देव्व्या । धिया । सम् । दक्षिर्णया । उरुचक्क्षप्रमेत्युरु चक्क्षसा ॥ मा । मे । आयुः÷ । प्र । मोषीः । मोऽइतिमो । अहम् । तव । व्वीरम् । व्विदेय । तव । देवि । सन्दृशीतिसम् दृशि ॥२३॥

एषः॒ । ते । गायत्रः॒ । भागः॒ । इति । मे । सोमाय । ब्रूतात् । त्रैष्टुभं । त्रैस्त्तुभऽइतित्रैस्त्तुभं । जार्गतं । छन्दोनामानामितिच्छन्दः नामानाम् । साम्म्राज्ज्यमितिसाम् राज्ज्यम् । गच्छ । आस्म्माकः॒ । असि । शुक्कः॒ । ते । ग्रह्ह्य÷ । व्विचितऽइतिवि चितं÷ । त्वा । वि । चिन्वन्तु ॥२४॥

अभि । त्यम् । देवम् । सवितारम् । ओण्योः÷ । कविक्क्रतुमितिकवि क्रतुम् । अर्चामि । सत्त्यसवमितिसत्त्य

य्रौष्म ॥२२॥

अख्ये । देव्या । दक्षिणया । उरुचक्षसेत्युरु चक्षसा ॥२३॥

गायत्रः । त्रैष्टुभं । त्रैस्तुभऽइतित्रैस्तुभं । साम्राज्यमितिसाम् राज्यम् । गछ । आस्माकः॒ । शुक्रः॒ । चिन्वन्तु ॥२४॥

कविक्रतुमितिकवि क्रतुम् । सत्यसवमितिसत्य सवम् । रत्नधामिति-

राय्रं÷ । व्व्यसम् । राय्रं÷ । य्यौष्म । राय्रं÷ ॥२२॥

धिय्रा । दक्षिणय्रा । आयुः÷ । व्विदेय्र ॥२३॥

गाय्रत्र॒ । सोमाय्र । व्विचितऽइतिव्वि चितं÷ ॥२४॥

सवम् । रत्नधामितिरत्न धाम् । अभि । प्रियम् । मतिम् । कविम् ॥ ऊर्ध्वा । यस्य । अमतिः । भाः । अदिद्युतत् । सवीमनि । हिरण्यपाणिरितिहिरण्य पाणिः । अमिमीत । सुक्रतुरितिसु क्रतुः । कृपा । स्वरितिस्वः ॥ प्रजाभ्य-ऽइतिप्र जाभ्यः । त्वा । प्रजाऽइतिप्र जाः । त्वा । अनुप्राणन्त्वित्यनु प्राणन्तु । प्रजाऽइतिप्र जाः । त्वम् । अनुप्राणिहीत्यनु प्राणिहि ॥२५॥

शुक्रम् । त्वा । शुक्रेण । क्रीणामि । चन्द्रम् । चन्द्रेण । अमृतम् । अमृतेन ॥ सग्मे । ते । गोः । अस्मे-इत्यस्मे । ते । चन्द्राणि । तपसः । तनूः । असि । प्रजापतेरितिप्रजा पतेः । वर्णः । परमेण । पशुना । क्रीयसे । सहस्रपोषमितिसहस्र पोषम् । पुषेयम् ॥२६॥

मित्रः । नः । आ । इहि । सुमित्रधऽइतिसु मित्रधः । इन्द्रस्य । उरुम् । आ । विश । दक्षिणम् । उशन् ।

रत्न धाम् । ऊर्ध्वा । अदिद्युतत् । सुक्रतुरितिसु क्रतुः । प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः । प्रजाऽइतिप्र जाः । अनुप्राणन्त्वित्यनु प्राणन्तु । प्रजाऽइतिप्र जाः । अनुप्राणिहीत्यनु प्राणिहि ॥२५॥

शुक्रम् । शुक्रेण । सग्मे । अस्मेऽइत्यस्मे । प्रजापतेरितिप्रजा पतेः ॥२६॥

मित्रः । सुमित्रधऽइतिसु मित्रधः । दक्षिणम् । हस्ते । सुहस्तेतिसु

प्रियम् । यस्य ॥२५॥

वर्णः । क्रीयसे । पुषेयम् ॥२६॥

उशन्तम् । स्योनः । स्योनम् ॥ स्वान । भ्राज । अङ्घारे । बम्भारे । हस्त । सुहस्तेतिसु हस्त । कृशानोऽइति कृशानो । एते । वः । सोमक्रयणाऽइतिसोम क्रयणाः । तान् । रक्षध्वम् । मा । वः । दभन् ॥२७॥

परि । मा । अग्ने । दुश्चरितादितिदुः चरितात् । बाधस्व । आ । मा । सुचरितऽइतिसु चरिते । भज ॥ उत् । आयुषा । स्वायुषेतिसु आयुषा । उत् । अस्थाम् । अमृतान् । अनु ॥२८॥

प्रति । पन्थाम् । अपद्महि । स्वस्तिगामितिस्वस्ति गाम् । अनेहसम् ॥ येन । विश्वाः । परि । द्विषः । वृणक्ति । विन्दते । वसु ॥२९॥

अदित्याः । त्वक् । असि । अदित्यै । सदः । आ । सीद ॥ अस्तभ्नात् । द्याम् । वृषभः । अन्तरिक्षम् । अमिमीत । वरिमाणम् । पृथिव्याः ॥ आ । असीदत् । विश्वा ।

हस्त । सोमक्रयणाऽइतिसोम क्रयणाः । रक्षध्वम् ॥२७॥

अग्ने । दुश्चरितादितिदुः चरितात् । अस्थाम् ॥२८॥

अपद्महि । स्वस्तिगामितिस्वस्ति गाम् । विश्वाः ॥२९॥

अदित्याः । अदित्यै । अस्तभ्नात् । अन्तरिक्षम् । पृथिव्याः । विश्वा ।

सोमक्रयणाऽइतिसोम क्रयणाः ॥२७॥

आयुषा । स्वायुषेतिसु आयुषा ॥२८॥

येन ॥२९॥

भुर्वनानि । सुम्म्राडितिसुम् राट् । विश्श्वा । इत् । तानि । वरुणस्य । व्व्रतानि ॥३०॥

वनेषु । वि । अन्तरिक्क्षम् । ततान् । वाजम् । अर्व्वत्स्वित्यर्व्वत् सु । पर्यः । उस्रियासु ॥ हृत्स्विति हृत् सु । क्रतुम् । वरुणः । विक्क्षु । अग्निम् । दिवि । सूर्य्यम् । अदधात् । सोमम् । अद्रौ ॥३१॥

सूर्य्यस्य । चक्क्षुः । आ । रोह । अग्ने३ । अक्क्षणः३ । कुनीनकम् ॥ यत्र । एतशेभिः । ईयसे । भ्राजमानः । व्विपश्चितेतिविपः चिता ॥३२॥

उस्रौ । आ । इतम् । धूर्षाहौ । धूःसहाविति धूः सहौ । युज्ज्येथाम् । अनश्श्रूऽइत्त्यनश्श्रू । अवीरहणौ । अवीरह-

---

सम्राडितिसम् राट् । विश्वा ॥३०॥

अन्तरिक्षम् । अर्व्वत्स्वित्यर्व्वत् सु । हृत्स्वितिहृत् सु । विक्षु । अग्निम् । अद्रौ ॥३१॥

चक्षुः । अग्ने? । अक्षण? । विपश्चितेतिविपः चिता ॥३२॥

युज्येथाम् । अनश्रूऽइत्यनश्रू । अवीरहणावित्यवीर हनौ । ब्रह्मचोदना-

---

[1]सुम्म्राडितिसुम् राट् ॥३०॥

[2]अर्व्वत्स्वित्यर्व्वत् सु । पर्यः । उस्रियासु । [2]हृत्स्विति हृत् सु । सूर्य्यम् ॥३१॥

सूर्य्यस्य । यत्र । ईयसे । विपश्चितेतिविपः चिता ॥३२॥

---

१. द्र० पूर्वत्र अ० ३ । मं० ३८ ।

२. द्र० पूर्वत्र अ०४ । मं० १ ।

नाविच्यवीर हनौ । ब्रह्ममचोदनाविर्तिब्रह्म चोदनौ ॥ स्वस्ति । यजमानस्य । गृहान् । गच्छतम् ॥३३॥

भद्रः । मे । असि । प्र । च्यवस्व । भुवः । पते । विश्वानि ॥ अभि । धामानि । मा । त्वा । परिपरिणऽइति-परि परिणः । विदन् । परिपन्थिनऽइतिपरि पन्थिनः । वृकाः । अघायवः । अघयवऽइत्यघ यवः ॥ श्येनः । भूत्वा । परा । पत । यजमानस्य । गृहान् । गच्छ । तत । नौ । सँस्कृतम् ॥३४॥

नमः । मित्रस्य । वरुणस्य । चक्षसे । महः । देवाय । तत् । ऋतम् । सपर्यत ॥ दूरेदृशऽइतिदूरे दृशे । देवजातायेतिदेव जाताय । केतवे । दिवः । पुत्राय । सूर्याय । शंसत ॥३५॥

विर्तिब्रह्म चोदनौ । स्वस्ति । गछतम् ॥३३॥

भद्र? । विश्वानि । अघयवऽइत्यघ यवः । भूत्वा । गछ । सँस्कृतम् ॥३४॥

मित्रस्य । चक्षसे । पुत्राय ॥३५॥

युज्येथाम् । यजमानस्य ॥३३॥

[1]वृकाः । अघाय्रवः । अघय्रवऽइत्यघ [2]य्रवः । यजमानस्य ॥३४॥

देवाय्र । सपर्यत । देवजाताय्रेतिदेव जाताय्र । पुत्राय्र । सूर्याय्र ॥३५

---

१. ककोशशैल्यनुसारम् ऋकारोत्तरो वकारो न गुरुर्भवति । तेनेह 'वृकाः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्रवः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

वरुणस्य । उत्तम्भनम् । असि । स्कम्भसर्जनीऽइतिस्कम्भ सर्जनी । स्थः । ऋतसदनीत्यृत सदनी । ऋतसदनमित्यृत सदनम् । आ । सीद ॥३६॥

या । ते । धामानि । हविषा । यजन्ति । ता । ते । विश्वा । परिभूरितिपरि भूः । अस्तु । यज्ञम् ॥ गयस्फानऽइतिगय स्फानः । प्रतरणऽइतिप्र तरणः । सुवीरऽइतिसु वीरः । अवीरहेत्यवीर हा । प्र । चर । सोम । दुर्य्यान् ॥३७॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे चतुर्थोऽध्यायः ॥

उत्तम्भनम् । ऋतसदनीत्यृत सदनी । ऋतसदनमित्यृत सदनम् ॥३६॥

विश्वा । अस्तु । यज्ञम् । गयस्फानऽइतिगय स्फानः । प्रतरणऽइतिप्र तरणः । अवीरहेत्यवीर हा ॥३७॥

ऋतसदनीत्यृत सदनी । ऋतसदनमित्यृत सदनम् ॥३६॥

ख्या । य्यजन्ति । य्यज्ञम् । गय्यस्फानऽइतिगय्य स्फानः । सुवीरऽइतिसु वीरः । दुर्य्यान् ॥३७॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदपाठेन चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः

अग्ने॒ । तनूः॒ । अ॒सि॒ । विष्ण॑वे । त्वा । सोम॑स्य । अति॑थेः । आ॒ति॒त्थ्यम् । श्ये॒नाय॑ । सो॒म॒भृत॒ऽइति॑सोम भृते॑ । अ॒ग्नये॑ । रा॒य॒स्प्पो॒ष॒दऽइति॑रायस्प्पोष दे ॥१॥

अग्ने॒ । ज॒नित्र॑म् । अ॒सि॒ । वृष॑णौ । स्थः॒ । उ॒र्वशी॑ । आ॒युः॒ । पु॒रू॒रवाः॑ । म॒न्था॒मि॒ ॥२॥

भव॑तम् । न॒ः । सम॑नसा॒वि॒ति॒स मन॑सौ । सचे॑तसा॒-वि॒ति॒स चे॑तसौ । अ॒रे॒पसौ॑ ॥ मा । य॒ज्ञम् । हि॒ꣳसि॒ष्टम् । मा । य॒ज्ञप॑ति॒मिति॑य॒ज्ञ प॑तिम् । जा॒त॒वे॒द॒सा॒वि॒ति॑जात वेदसौ । शि॒वौ । भ॒व॒त॒म् । अ॒द्य । न॒ः ॥३॥

अ॒ग्नौ । अ॒ग्निः॒ । च॒र॒ति॒ । प्रवि॑ष्ट॒ऽइ॒ति॒प्र वि॑ष्टः । ऋषी॑णाम् । पु॒त्त्रः॒ । अ॒भि॒श॒स्त्ति॒पावे॒त्य॑भिशस्त्ति पावा॑ ॥

अ॒ग्ने॒? । वि॒ष्ण॑वे । आ॒ति॒थ्यम् । अ॒ग्नये॑ । रा॒य॒स्पो॒ष॒दऽइ॒ति॒राय॒स्पो॒ष॒ दे ॥१॥
अ॒ग्ने॒? । ज॒नित्र॑म् ॥२॥
य॒ज्ञम् । हि॒ꣳसि॒ष्टम् । य॒ज्ञप॑ति॒मिति॑य॒ज्ञ प॑तिम् । अ॒द्य ॥३॥
अ॒ग्नौ । अ॒ग्निः? । प्र॒वि॑ष्ट॒ऽइ॒ति॒प्र वि॑ष्टः । पु॒त्रः? । अ॒भि॒श॒स्ति॒पावे॒त्य॑-

श्ये॒नाय॑ । अ॒ग्नये॑ । रा॒य॒स्पो॒ष॒दऽइ॒ति॒राय॒स्पो॒ष॒ दे ॥१॥
वृष॑णौ । आ॒युः? ॥२॥
य॒ज्ञम् । य॒ज्ञप॑ति॒मिति॑य॒ज्ञ प॑तिम् । जा॒त॒वे॒द॒सा॒वि॒ति॑जात वेदसौ ॥३॥
प्रवि॑ष्ट॒ऽइ॒ति॒प्र वि॑ष्टः । सु॒य॒जेति॑सु [1]य॒जा । य॒ज॒ । अप्र॑यु॒च्छ-

1. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यजा' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

सः । नः । स्योनः । सुयजेतिसु यजा । यज । इह । देवेभ्यः । हव्यम् । सदम् । अप्रयुच्छन्नित्यप्र युच्छन् । स्वाहा ॥४॥

आपतयऽइत्या पतये । त्वा । परिपतयऽइतिपरि पतये । गृह्णामि । तनूनप्त्रऽइतितनू नप्त्रे । शाक्वराय । शक्वने । ओजिष्ठाय ॥ अनाधृष्टम् । असि । अनाधृष्यम् । देवानाम् । ओजः । अनभिशस्तीत्यनभि शस्ति । अभिशस्तिपाऽइत्यभिशस्ति पाः । अनभिशस्तेन्यमित्यनभि शस्तेन्यम् । अञ्जसा । सत्यम् । उप । गेषम् । स्वितऽइतिसु इते । मा । धाः ॥५॥

अग्ने । व्रतपाऽइतिव्रत[1] पाः । त्वेऽइतित्वे । व्रतपाऽइतिव्रत[1] पाः । या । तव । तनूः । इयम् । सा । मयि ।

भिशस्ति पावा । देवेभ्यः । हव्यम् । अप्रयुच्छन्नित्यप्र युच्छन् ॥४॥

आपतयऽइत्या पतये । गृह्णामि । तनूनप्त्रऽइतितनू नप्त्रे । शाक्वराय । शक्वने । ओजिष्ठाय । अनाधृष्टम् । अनाधृष्यम् । अनभिशस्तीत्यनभि शस्ति । अभिशस्तिपाऽइत्यभिशस्ति पाः । अनभिशस्तेन्यमित्यनभि शस्तेन्यम् । सत्यम् ॥५॥

अग्ने । त्वेऽइतित्वे । दीक्षाम् । दीक्षापतिरितिदीक्षा पतिः ।

न्नित्यप्र युच्छन् ॥४॥

आपतयऽइत्या पतये । परिपतयऽइतिपरि पतये । शाक्वराय । ओजिष्ठाय ॥५॥

व्रतपाऽइतिव्रत पाः । व्रतपाऽइतिव्रत पाः । या । इयम् ।

1. 'इतिव्रत' इति कण्वनिरिक्तेष्वपि हस्तलेखेषु पाठः । स च अपपाठः । ककोशे तु युक्तस्तादृशः पाठः, नान्यकोशीयः ।

योऽइतियो[1] । मम । तनूः । एषा । सा । त्वयि ॥ सह । नौ । व्रतपतऽइतिव्रत पते । व्रतानि । अनु । मे । दीक्क्षाम् । दीक्क्षापतिरितिदीक्क्षा पतिः । मन्यताम् । अनु । तपः । तपस्पतिः । तपःपतिरितितपः पतिः ॥६॥

अꣳशुरꣳशुरित्यꣳशुः अꣳशुः । ते । देव । सोम । आ । प्यायताम् । इन्द्राय । एकधनविदऽइत्त्यैकधन विदे ॥ आ । तुब्भ्यम् । इन्द्रः । प्यायताम् । आ । त्वम् । इन्द्राय । प्यायस्व ॥ आ । प्यायय । अस्म्मान् । सखीन् । सन्न्या । मेधया । स्वस्ति । ते । देव । सोम । सुत्त्याम् । अशीय ॥ एष्ट्राऽइत्त्या इष्ट्राः । रायः । प्र । इषे । भगाय । ऋतम् । ऋतवादिब्भ्यऽइत्त्यृतवादि भ्यः । नमः । द्यावापृथिवी-ब्भ्याम् ॥७॥

मन्यताम् ॥६॥

अꣳशुरꣳशुरित्यꣳशुः अꣳशुः । एकधनविदऽइत्यैकधन विदे । तुभ्यम् । अस्मान् । सन्या । स्वस्ति । सुत्याम् । एष्टाऽइत्या इष्टाः । ऋत-वादिभ्यऽइत्यृतवादि भ्यः । द्यावापृथिवीभ्याम् ॥७॥

मयि । य्योऽइतिय्यो । त्वयि । व्रतपतऽइतिव्रत पते ॥६॥

प्यायताम् । इन्द्राय । एकधनविदऽइत्यैकधन विदे । आप्यायताम्[2] । इन्द्राय । प्यायस्व । प्यायय । मेधया । अशीय । रायः । भगाय । ऋतवादिभ्यऽइत्यृतवादि भ्यः ॥७॥

---

१. यो या उ या च' इति महीधरः । 'या चैषा मम' इत्युव्वटः । अत्राह दयानन्दस्वामी—'(यो) या । अत्र महीधरेण या उ इत्यशुद्ध व्याख्यातम्, ओदन्तोऽयं निपातः ।' यजुर्भाष्ये ५।६ ॥

२. इह मन्त्रे 'प्यायताम्' इत्येव श्रूयते । तस्मादिह 'आप्यायताम्' इति पदच्छेदः, स्वरश्च चिन्त्यः ।

या । ते । अग्ने । अयःशयेत्ययःशया । तनूः । वर्षिष्ठा । गह्वरेष्ठा । गह्वरेस्थेतिगह्वरे स्था ॥ उग्रम् । वचः । अप । अवधीत् । त्वेषम् । वचः । अप । अवधीत् । स्वाहा ॥ रजःशयेतिरजःशया । हरिशयेतिहरि शया ॥८॥

तप्तायनीतितप्त अयनी । मे । असि । वित्तायनीतिवित्त अयनी । मे । असि । अवतात् । मा । नाथितात् । अवतात् । मा । व्यथितात् ॥ विदेत् । अग्निः । नभः । नाम । अग्ने । अङ्गिरः । आयुना । नाम्ना । आ । इहि । यः । अस्याम् । पृथिव्याम् । असि । यत् । ते । अनाधृष्टम् । नाम । यज्ञियम् । तेन । त्वा । आ । दधे । द्वितीयस्याम् । तृतीयस्याम् ॥ अनु । त्वा । देववीतयऽइतिदेव वीतये ॥९॥

सिंही । असि । सपत्नसाही । सपत्नसहीतिसपत्न सही । देवेभ्यः । कल्पस्व । शुन्धस्व । शुम्भस्व ॥१०॥

अग्ने । अयःशयेत्ययःशया । वर्षिष्ठा । गह्वरेष्ठा । गह्वरेस्थेतिगह्वरे स्था । उग्रम् ॥८॥

तप्तायनीतितप्त अयनी । अग्निः । अग्ने । अङ्गिरः । नाम्ना । पृथिव्याम् । अनाधृष्टम् । यज्ञियम् । ९॥

सपत्नसाही । सपत्नसहीतिसपत्न सही । देवेभ्यः । कल्पस्व ॥१०॥

या । अयःशयेत्ययःशया । रजःशयेतिरजःशया । हरिशयेतिहरि शया ॥८॥

तप्तायनीतितप्त अयनी । वित्तायनीतिवित्त अयनी । आयुना । यः । यत् । यज्ञियम् । द्वितीयस्याम् । तृतीयस्याम् । देववीतयऽइतिदेव वीतये ॥९॥

इन्द्रघोषऽइतीन्द्र घोषः । त्वा । वसुभिरितिवसु भिः । पुरस्तात् । पातु । प्रचेताऽइतिप्र चेताः । रुद्रैः । पश्चात् । मनोजवाऽइतिमनः जवाः । पितृभिरितिपितृ भिः । दक्षिणतः । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । आदित्यैः । उत्तरतः । इदम् । अहम् । तप्तम् ॥ वाः । बहिर्द्धेतिबहिः धा । यज्ञात् । निः । सृजामि ॥११॥

सिꣳही । असि । स्वाहा । आदित्यवनिरित्यादित्य वनिः । ब्रह्मवनिरितिब्रह्म वनिः । क्षत्त्रवनिरितिक्षत्त्र वनिः । सुप्रजावनिरितिसुप्रजा वनिः । रायस्पोषवनिरितिरायस्पोष वनिः । आ । वह । देवान् । यजमानाय । स्वाहा । भूतेभ्यः । त्वा ॥१२॥

ध्रुवः । असि । पृथिवीम् । दृꣳह । ध्रुवक्षिदितिध्रुव क्षित् । अन्तरिक्षम् । अच्युतक्षिदित्यच्युत क्षित् । दिवम् । अग्नेः । पुरीषम् । असि ॥१३॥

पुरस्तात् । प्रचेताऽइतिप्र चेताः । रुद्रैः । पश्चात् । दक्षिणतः । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । आदित्यैः । तप्तम् । यज्ञात् ॥११॥

आदित्यवनिरित्यादित्य वनिः । ब्रह्मवनिरितिब्रह्म वनिः । क्षत्रवनिरितिक्षत्र वनिः । सुप्रजावनिरिसुप्रजा वनिः । रायस्पोषवनिरितिरायस्पोष वनिः । भूतेभ्यः ॥१२॥

ध्रुवक्षिदितिध्रुव क्षित् । अन्तरिक्षम् । अच्युतक्षिदित्यच्युत क्षित् । अग्नेः ॥१३॥

वसुभिरितिवसु भिः । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । यज्ञात् ॥११॥

आदित्यवनिरित्यादित्य वनिः । ब्रह्मवनिरितिब्रह्म वनिः । क्षत्रवनिरितिक्षत्र वनिः । सुप्रजावनिरितिसुप्रजा वनिः । रायस्पोषवनिरितिरायस्पोष वनिः । यजमानाय ॥१२॥

युञ्जते । मनः । उत । युञ्जते[1] । धियः । विप्राः । विप्रस्य । बृहतः । विपश्चितऽइतिविपःचितः ॥ वि । होत्राः । दधे । वयुनावित् । वयुनविदितिवयुन वित् । एकः । इत् । मही । देवस्य । सवितुः । परिष्टुतिः । परिस्तुतिरितिपरि स्तुतिः । स्वाहा ॥१४॥

इदम् । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे । पदम् । समूढमितिसम् ऊढम् । अस्य । पांसुरे । स्वाहा ॥१५॥

इरावतीऽइतीरा वती । धेनुमतीऽइतिधेनु मती । हि । भूतम् । सूयवसिनी । सुयवसिनीऽइतिसु [2]यवसिनी । मनवे । दशस्या ॥ वि । अस्कभ्नाः । रोदसीऽइतिरोदसी । विष्णोऽइतिविष्णो । एतेऽइत्येते । दाधर्थ । पृथिवीम् । अभितः । मयूखैः । स्वाहा ॥१६॥

विप्राः । विप्रस्य । विपश्चितऽइतिविपःचितः । होत्राः । परिष्टुतिः । परिस्तुतिरितिपरि स्तुतिः ॥१४॥

विष्णुः । चक्रमे ॥१५॥

अस्कभ्नाः । विष्णोऽइतिविष्णो । एतेऽइत्येते ॥१६॥

य्युञ्जते । य्युञ्जते । धियः । विपश्चितऽइतिविपःचितः । वयुनावित् । वयुनविदितिवयुन वित् ॥१४॥

इरावतीऽइतीरा वती । [3]सूयवसिनीऽइतिसु य्यवसिनी । विष्णोऽइतिविष्णो । मयूखैः ॥१६॥

---

१. क्वचित् 'युञ्जते' इत्यपपाठः, मन्त्रे सर्वनिघातस्य दर्शनात् ।

२. 'यवसिनी' इति काशिकः पाठः ।

३. अत्र पाठभ्रंशः प्रतीयते । 'सूयवसिनी । सुयवसिनीऽइतिसु य्यवसिनी' एव पाठेन भाव्यम् ।

देवश्श्रुताविर्तिदेव श्रुतौ । देवेषु । आ । घोषतम् । प्राचीऽइतिप्राची । प्र । इतम् । अद्धरम् । कल्प्पयन्ती-ऽइतिकल्प्पयन्ती । उर्द्धम् । यज्ञम् । नयतम् । मा । जिह्वरतम् ॥ स्वम् । गोष्ठम् । गोस्थमितिगो स्थम् । आ । वदतम् । देवीऽइतिदेवी । दुर्य्येऽइतिदुर्य्ये । आयुः । मा । नि३ । वादिष्ट्टम् । प्रजामितिप्र जाम् । मा । नि३ । वादिष्ट्टम् । अत्र । रमेथाम् । वर्ष्मन् । पृथिव्याः ॥१७॥

विष्णोः । नु । कम् । वीर्य्याणि । प्र । वोचम् । य३ । पार्त्थिवानि । विममऽइतिवि ममे । रजांसि ॥ य३ । अस्कभायत् । उत्तरमित्युत् तरम् । सधस्थमितिसध स्थम् । विचक्क्रमाणऽइतिवि चक्क्रमाण३[1] । त्रेधा । उरुगाय-ऽइत्युरु गाय३ । विष्णवे । त्वा ॥१८॥

देवश्श्रुताविर्तिदेव श्रुतौ । प्राचीऽइतिप्राची । अध्वरम् । कल्पयन्ती-ऽइतिकल्पयन्ती । यज्ञम् । जिह्वरतम् । गोष्ठम् । गोस्थमितिगो स्थम् । व्वादिष्टम् । प्रजामितिप्र जाम् । व्वादिष्टम् । अत्र । पृथिव्याः ॥१७॥

व्विष्णोः । पार्थिवानि । अस्कभायत् । उत्तरमित्युत् तरम् । व्विच-क्रमाणऽइतिवि चक्रमाणः । उरुगायऽइत्युरु गायः । व्विष्णवे ॥१८॥

कल्पय्यन्तीऽइतिकल्पय्यन्ती । य्यज्ञम् । नय्यतम् । दुर्य्येऽइतिदुर्य्ये । आयुः । [2]वादिष्टम् ॥१७॥

व्वीर्य्याणि । य्यः । व्विममऽइतिवि ममे । य्यः । अस्कभाय्यत्[3] । व्विचक्रमाणऽइतिवि चक्रमाणः । उरुगाय्यऽइत्युरु गाय्यः ॥१८॥

---

१. 'चक्क्रमाणः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'व्वादिष्टम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठः, 'अस्कभाय्यत्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

दिवः । वा । विष्णोऽइतिविष्णो । उत । वा । पृथिव्याः । महः । वा । विष्णोऽइतिविष्णो । उरोः । अन्तरिक्षात् ॥ उभा । हि । हस्ता । वसुना । पृणस्व । आ । प्र । यच्छ । दक्षिणात् । आ । उत । सव्यात् । विष्णवे । त्वा ॥१९॥

प्र । तत् । विष्णुः । स्तवते । वीर्येण । मृगः । न । भीमः । कुचरः । गिरिष्ठाः । गिरिस्थाऽइतिगिरि स्थाः ॥ यस्य । उरुषु । त्रिषु । विक्रमणेष्वितिवि क्रमणेषु । अधिक्षियन्तीत्यधि क्षियन्ति । भुवनानि । विश्वा ॥२०॥

विष्णोः । रराटम् । असि । श्नप्त्रेऽइतिश्नप्त्रे । स्थः । स्यूः । ध्रुवः । वैष्णवम् । विष्णवे । त्वा ॥२१॥

विष्णोऽइतिविष्णो । पृथिव्याः । विष्णोऽइतिविष्णो । अन्तरिक्षात् । हस्ता । दक्षिणात् । सव्यात् । विष्णवे ॥१९॥

विष्णुः । गिरिष्ठाः । गिरिस्थाऽइतिगिरि स्थाः । विक्रमणेष्वितिवि क्रमणेषु । अधिक्षियन्तीत्यधि क्षियन्ति । विश्वा ॥२०॥

विष्णोः । श्नप्त्रेऽइतिश्नप्त्रे । वैष्णवम् । विष्णवे ॥२१॥

विष्णोऽइतिविष्णो । [1]वा । महः । [1]वा । विष्णोऽइतिविष्णो । यच्छ ॥१९॥

वीर्येण । यस्य । विक्रमणेष्वितिवि[2] क्रमणेषु । अधिक्षियन्तीत्यधि क्षियन्ति ॥२०॥

[3]स्युः ॥२१॥

---

१. कपाठे 'वा' पदे वकारः संहितावन्न गुरुर्भवति ।

२. कपाठानुसारमिह 'व्वि' इत्येव पाठः साधुः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'स्यूः' इत्येवं साधुः ।

नारी[1] । असि । इदम् । अहम् । रक्षसाम् । ग्रीवाः । अपि । कृन्तामि ॥ बृहन् । असि । बृहद्ग्रवाऽइतिबृहत् रवाः । बृहतीम् । इन्द्राय । वाचम् । वद ॥२२॥

रक्षोहणम् । रक्षोहनमितिरक्षःहनम् । वलगहनमितिवलग हनम्[2] । वैष्णवीम् । इदम् । अहम् । तम् । वलगम् । उत् । किरामि । यम् । मे । निष्ट्यः । यम् । अमात्यः । निचखानेतिनि चखान । समानः । असमानः । सबन्धुरितिस बन्धुः । असबन्धुरित्यस बन्धुः । सजातऽइतिस जातः । असजातः । उत् । कृत्याम् । किरामि ॥२३॥

रक्षसाम् । बृहद्ग्रवाऽइतिबृहत् रवाः ॥२२॥

रक्षोहणम् । रक्षोहनमितिरक्षःहनम् । वैष्णवीम् । निष्ट्यः । अमात्यः । कृत्याम् ॥२३॥

इन्द्राय ॥२२॥

वलगहनमितिवलग हनम् । यम् । यम् ॥२३॥

---

१. 'नारि' इति संबुद्ध्यन्तमिति स्वामिदयानन्दः । स्वरदोषाभावात् वाक्यस्य चोभयथा सामञ्जस्याद् उभयथापि पदच्छेदः संभवति । अत्र ४८ पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पण्यप्यनुसंधेया ।

२. 'बलगहनऽइति बलगऽहनः, बलगहनाविति बलगऽहनौ' (५।२३, २५) इति स्वामिदयानन्दस्वीकृतः बकारवान् पाठः । अपि चात्र **'बलानि गाहते' 'बलानि गाहेथे'** इति भाष्यानुसारं **'गाहनः' 'गाहनौ'** इत्युत्तरपदे स्वीकृते इति प्रतीयते । स्वरदोषाभावात् तादृशश्छेदोऽपीह संभवति । तथा हि युक्तं भगवता महाभाष्यकृता—**'न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम्'** (३।१।१०९ तथा ८।२।१६) उभयत्रापि **'अवग्रहदोष'** समाधानायेदमुक्तम् । तेन पदकारविहितादवग्रहादन्यत्रापि लक्षणानुसारं प्राप्नुवन्नवग्रहो न दोषावह इति सूच्यते ।

स्वराडिति स्व राट् । असि । सपत्नहेति सपत्न हा । सत्त्रराडिति सत्त्र राट् । अभिमातिहेत्यभिमाति हा । जनराडिति जन राट् । रक्क्षोहेति रक्क्षः हा । सर्व्वराडिति सर्व्व राट् । अमित्त्रहेत्यमित्र हा ॥२४॥

रक्क्षोहणः । रक्क्षोहन ऽइति रक्क्षः हनः । वुः । वलगहन ऽइति वलग हनः । प्र । उक्क्षामि । वैष्णवान् । अव । नयामि । अव । स्तृणामि । रक्क्षोहणौ । रक्क्षोहनाविति रक्क्षः हनौ । वाम् । वलगहनाविति वलग हनौ । उप । दधामि । वैष्णवी ऽइति वैष्णवी । परि । ऊहामि । वैष्णवी ऽइति वैष्णवी । वैष्णवम् । असि । वैष्णवाः । स्थ ॥२५॥

यवः । असि । यवय । अस्मत् । द्वेषः । यवय । अरातीः । दिवे । त्वा । अन्तरिक्क्षाय । पृथिव्यै ।

सपत्नहेति सपत्न हा । सत्रराडिति सत्र राट् । अभिमातिहेत्यभिमाति हा । रक्षोहेति रक्षः हा । अमित्रहेत्यमित्र हा ॥२४॥

रक्षोहणः । रक्षोहन ऽइति रक्षः हनः । उक्षामि । वैष्णवान् । रक्षोहणौ । रक्षोहनाविति रक्षः हनौ । वैष्णवी ऽइति वैष्णवी । वैष्णवी ऽइति वैष्णवी । वैष्णवम् । वैष्णवाः ॥२५॥

अस्मत् । अन्तरिक्षाय । पृथिव्यै ॥२६॥

---

[2]व्रः । व्वलगहन ऽइति व्वलग हनः । नयामि । वाम् । व्वलगहनाविति व्वलग हनौ ॥२५॥

य्यवः । य्यवय । य्यवय । अन्तरिक्षाय ॥२६॥

---

१. अत्र ६७ पृष्ठाङ्किता २३ मन्त्रस्था द्वितीया टिप्पणी द्रष्टव्या ।

२. कपाठशैल्यनुसारमिह 'व्रः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

शुन्धन्ताम् । लोकाः । पितृषदनाः । पितृसदनाऽइतिपितृ सदनाः । पितृषदनम् । पितृसदनमितिपितृ सदनम् । असि ॥२६॥

उत् । दिवम् । स्तभान । आ । अन्तरिक्क्षम् । पृण । दृꣳहस्व । पृथिव्याम् । द्युतानः । त्वा । मारुतः । मिनोतु । मित्रावरुणौ । ध्रुवेण । धर्म्मणा ॥ ब्रह्मवनीतिब्रह्म वनि । त्वा । क्षत्रवनीतिक्क्षत्र वनि । रायस्पोषवनीतिरायस्पोष वनि । परि । ऊहामि ॥ ब्रह्म । दृꣳह । क्षत्रम् । आयुः । प्रजामितिप्र जाम् ॥२७॥

ध्रुवा । असि । ध्रुवः । अयम् । यजमानः । अस्मिन् । आयतनऽइत्या यतने । प्रजयेतिप्र जया । पशुभिरितिपशु भिः । भूयात् ॥ घृतेन । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । पूर्य्येथाम् । इन्द्रस्य । छदिः । असि । विश्वजनस्येतिविश्व जनस्य । छाया ॥२८॥

अन्तरिक्षम् । पृथिव्याम् । मित्रावरुणौ । ब्रह्मवनीतिब्रह्म वनि । क्षत्रवनीतिक्षत्र वनि । रायस्पोषवनीतिरायस्पोष वनि । ब्रह्म । क्षत्रम् । प्रजामितिप्र जाम् ॥२७॥

अस्मिन् । आयतनऽइत्या यतने । प्रजयेतिप्र जया । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । विश्वजनस्येतिविश्व जनस्य ॥२८॥

रायस्पोषवनीतिरायस्पोष वनि ॥२७॥

अयम् । यजमानः । आयतनइत्या [1]यतने । प्रजयेतिप्र जया । भूयात् । विश्वजनस्येतिविश्व जनस्य । छाया ॥२८॥

---

१. 'यतने' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

परि॑ । त्वा॒ । गि॒र्व॒ण॒ऽ । गिर॑ऽ । इ॒माः । भ॒व॒न्तु॒ । वि॒श्वत॑ऽ । वृ॒द्धायु॒मिति॑वृ॒द्ध आ॑युम् । अनु॑ । वृ॒द्धय॑ऽ । जुष्टा॑ऽ । भ॒व॒न्तु॒ । जुष्ट॑यऽ ॥२९॥

इन्द्र॑स्य । स्यूः । अ॒सि॒ । ध्रु॒वः । ऐ॒न्द्रम् । वि॒श्वदे॒वमिति॑वै॒श्व दे॒वम् ॥३०॥

वि॒भूरिति॑वि॒ भूः । अ॒सि॒ । प्र॒वाह॑णऽ । प्र॒वाह॑न॒ऽइति॑प्र॒ वाह॑नऽ । वह्नि॑ऽ । ह॒व्य॒वाह॑न॒ऽइति॑ह॒व्य॒ वाह॑नऽ । श्वा॒त्रः । प्रचे॑ता॒ऽइति॒प्र चे॑ताऽ । तु॒थः । वि॒श्ववे॑दा॒ऽइति॑वि॒श्व वे॑दाऽ ॥३१॥

उ॒शिक् । क॒विः । अङ्घा॑रिऽ । बम्भा॑रिऽ । अ॒व॒स्यूः । दुव॑स्वान् । शु॒न्ध्यूः । मा॒र्जा॒लीय॑ऽ । स॒म्म्रा॒डिति॑स॒म् राट् ।

वि॒श्वत॑ऽ । वृ॒द्धायु॒मिति॑वृ॒द्ध आ॑युम् । वृ॒द्धय॑ऽ । जुष्टा॑ऽ । जुष्ट॑यऽ ॥२९॥

वै॒श्व॒दे॒वमिति॑वै॒श्व दे॒वम् ॥३०॥

प्र॒वाह॑न॒ऽइति॑प्र॒ वाह॑नऽ । व॒ह्नि॑ऽ । ह॒व्य॒वाह॑न॒ऽइति॑ह॒व्य॒ वाह॑नऽ । श्वा॒त्रः । प्रचे॑ता॒ऽइति॒प्र चे॑ताऽ । वि॒श्ववे॑दा॒ऽइति॑वि॒श्व वे॑दाऽ ॥३१॥

स॒म्रा॒डिति॑स॒म् राट् । प॒रि॒षद्य॑ऽ । प॒रि॒सद्य॒ऽइति॒परि॒ सद्य॑ऽ ।

वृ॒द्धायु॒मिति॑वृ॒द्ध आ॑युम् । [1]वृ॒द्धय॑ऽ । जुष्ट॑यऽ ॥२९॥

वै॒श्व॒दे॒वमिति॑वै॒श्व दे॒वम् ॥३०॥

वि॒भूर॑सि । वि॒भूरिति॑वि॒ भूः । प्र॒वाह॑न॒ऽइति॑प्र॒ वाह॑नऽ । ह॒व्य॒वाह॑न॒ऽइति॑ह॒व्य॒ वाह॑नऽ । वि॒श्ववे॑दा॒ऽइति॑वि॒श्व वे॑दाऽ ॥३१॥

[2]स॒म्रा॒डिति॑स॒म् राट् ॥३२॥

---

१. ऋकारपरो वकारोऽस्मिन् पाठे न गुरुर्भवति ।

२. 'सम्म्राडिति॑सम् राट्' इति पूर्वत्र (अ० ३।३८) पाठः ।

कृशानु॒ः । परि॒षद्य॒ऽइति॒ परि॒ सद्य॒ः । पव॑मानः । नभ॒ः । प्र॒त॒क्केति॒ प्र तक्का॑ । मृ॒ष्टः । ह॒व्य॒सूद॒न॒ऽइति॑ ह॒व्य सूद॑नः । ऋ॒तधा॒मे॒त्यृ॒त धा॑मा । स्व॑र्ज्योति॒रिति॒ स्व॑ः ज्योति॑ः ॥३२॥

स॒मु॒द्रः । वि॒श्वव्य॑चा॒ऽइति॑ वि॒श्व व्य॑चाः । अ॒जः । एक॑पा॒दित्येक॑ पात् । अहि॑ः । बु॒ध्न्य॒ः । वाक् । ऐ॒न्द्रम् । सद॑ः । ऋ॒तस्य॑ । द्वा॒रौ॑ । मा । मा॒ । मम् । ता॒प्त॒म् । अ॒ध्व॒नाम् । अ॒ध्व॒प॒त॒ऽइत्य॑ध्व पते । प्र । मा॒ । ति॒र॒ । स्व॒स्ति । मे॒ । अ॒स्मिन् । प॒थि । दे॒व॒या॒न॒ऽइति॑ दे॒व॒ यानै॑ । भू॒यात् ॥३३॥

मि॒त्रस्य॑ । मा॒ । चक्षु॑षा । ई॒क्ष॒ध्व॒म् । अग्न॑यः । स॒ग॒राः । सग॑राः । स्थ॒ । सग॑रेण । नाम्ना॑ । रौद्रे॑ण । अनी॑केन । पा॒त॒ । मा॒ । अग्न॒यः । पि॒पृ॒त । गो॒पा॒य॒त॒ । नम॑ः । वः॒ । अ॒स्तु॒ । मा॒ । मा॒ । हि॒ꣳसि॒ष्ट॒ ॥३४॥

प्र॒त॒क्केति॒ प्र तक्का॑ । मृ॒ष्टः । ह॒व्य॒सूद॒न॒ऽइति॑ ह॒व्य सूद॑नः । ऋ॒तधा॒मे॒त्यृ॒त धा॑मा ॥३२॥

स॒मु॒द्रः । वि॒श्वव्य॑चा॒ऽइति॑ वि॒श्व व्य॑चाः । एक॑पा॒दित्येक॑ पात् । बु॒ध्न्य॒ः । ता॒प्त॒म् । अध्व॑नाम् । अ॒ध्व॒प॒त॒ऽइत्य॑ध्व पते । स्व॒स्ति । अ॒स्मिन् ॥३३॥

मि॒त्रस्य॑ । चक्षु॑षा । ई॒क्ष॒ध्व॒म् । अग्न॑यः । नाम्ना॑ । रौद्रे॑ण । अ॒ग्न॒यः । अ॒स्तु॒ । हि॒ꣳसि॒ष्ट॒ ॥३४॥

दे॒व॒या॒न॒ऽइति॑ दे॒व [1]यानै॑ । भू॒यात् ॥३३॥

अग्न॑यः । अ॒ग्न॒यः । अ॒ग्न॒यः । गो॒पा॒य॒त॒ । वः॒ ॥३४॥

---

१. 'यानै' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

ज्योतिः । असि । विश्वरूपमितिविश्व रूपम् । विश्वेषाम् । देवानाम् । समिदितिसम् इत् ॥ त्वम् । सोम । तनूकृद्भ्यइतितनूकृत् भ्यः । द्वेषोभ्यइतिद्वेषः भ्यः । अन्यकृतेभ्यइत्यन्य कृतेभ्यः । उरु । यन्ता । असि । वरूथम् । स्वाहा । जुषाणः । अप्तुः । आज्यस्य । वेतु स्वाहा ॥३५॥

अग्ने । नय । सुपथेतिसु पथा । राये । अस्मान् । विश्वानि । देव । वयुनानि । विद्वान् ॥ युयोधि । अस्मत् । जुहुराणम् । एनः । भूयिष्ठाम् । ते । नमऽउक्तिमितिनमः उक्तिम् । विधेम ॥३६॥

अयम् । नः । अग्निः । वरिवः । कृणोतु । अयम् । मृधः । पुरः । एतु । प्रभिन्दन्नितिप्र भिन्दन् ॥ अयम् ।

विश्वरूपमितिविश्व रूपम् । विश्वेषाम् । तनूकृद्भ्यइतितनूकृत् भ्यः । द्वेषोभ्यइतिद्वेषः भ्यः । अन्यकृतेभ्यइत्यन्य कृतेभ्यः । अप्तुः । आज्यस्य ॥३५॥

अग्ने । अस्मान् । विश्वानि । अस्मत् । भूयिष्ठाम् । नमऽउक्तिमितिनमः उक्तिम् ॥३६॥

अग्निः । प्रभिन्दन्नितिप्र भिन्दन् । शत्रून् ॥३७॥

[1]ज्योतिः । विश्वरूपमितिविश्व रूपम् । यन्ता ॥३५॥

नय । राये । वयुनानि । [2]युयोधि । भूयिष्ठाम् [3]नमः उक्तिमितिनमः उक्तिम् ॥३६॥

अयम् । अयम् । अयम् । जयन् । वाजंमातावितिवाज मातौ ।

१. जकारोच्चारणजोऽपपाठः ।

२. अपपाठोऽयम् । ककोशेऽस्य मन्त्रस्य पुनः पाठे (अ० ७ मं० ४३) 'युयोधि' इति शुद्धः पाठो दृश्यते ।

३. अपपाठोऽयम् । अ० ७ मं० ४३ इत्यत्रापीत्थमेवापपाठः ।

वाजान् । जयतु । वाजसाताविति वाजे साता । अयम् । शत्रून् । जयतु । जर्हृषाणः । स्वाहा ॥३७॥

उरु । विष्णोऽइति विष्णो । वि । क्रमस्व । उरु । क्षयाय । नः । कृधि । घृतम् । घृतयोनऽइति घृत योने । पिब । प्रप्रेति प्र प्र । यज्ञपतिमिति यज्ञ पतिम् । तिर । स्वाहा ॥३८॥

देव । सवितः । एषः । ते । सोमः । तम् । रक्षस्व । मा । त्वा । दभन् ॥ एतत् । त्वम् । देव । सोम । देवः । देवान् । उप । अगाः । इदम् । अहम् । मनुष्यान् । सह । रायः । पोषेण । स्वाहा । निः । वरुणस्य । पाशात् । मुच्ये ॥ अभूत् । यथायथमितियथा यथम् । अमर्श्स्त ॥३९॥

विष्णोऽइतिविष्णो । प्रप्रेतिप्र प्र । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् ॥३८॥

रक्षस्व । मनुष्यान् । मुच्ये ॥३९॥

अयम् । जयतु ॥३७॥

विष्णोऽइतिविष्णो । क्षयाय । घृतयोनऽइतिघृत योने । [1]यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् ॥३८॥

रायः । मुच्ये । [2]यथायथमितियथा यथम् ॥३९॥

---

१. मूलपाठं प्रमृज्येह केनचित् पाठकेन 'यज्ञ' इत्येवं कृतः ।

२. संहितायाश्चत्वारिंशत्तमस्य मन्त्रस्य पदकोशेषु 'अभूत् । यथायथमितियथा यथम् । अमर्श्स्त' इति त्रीण्येव पदानि पठितानि । तानि च पूर्वमन्त्रपदपाठान्ते एव संयोजितानि । तेनेह एकसंख्याया न्यूनता समजनि । ककोशे तु चत्वारिंशत्तमस्य सर्वाण्येव पदानि पठ्यन्ते ।

अति । अन्वयान् । उप । अगाम् । अर्वाक् । त्वा । परेभ्यः । अविदम् । परः । अवरेभ्यः ॥ तम् । त्वा । जुषामहे । देव । वनस्पते । देवयज्ज्याया इति देव यज्ज्यायै । देवाः । त्वा । देवयज्ज्याया इति देव यज्ज्यायै । जुषन्ताम् । विष्णवे । त्वा ॥४०॥

द्याम् । मा । लेखीः । अन्तरिक्क्षम् । मा । हिंसीः । पृथिव्या । सम् । भव ॥ अयम् । हि । त्वा । स्वधितिरिति स्व धितिः । तेतिजानः । प्रणिनाय । प्रनिनायेति प्र निनाय । महते । सौभगाय । अतः । त्वम् । देव । वनस्पते । शतवल्श इति शत वल्शः । वि । रोह । सहस्रवल्शा इति सहस्र वल्शाः । वि । वयम् । रुहेम ॥४१॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे पञ्चमोऽध्यायः ॥

अन्वयान् । परेभ्यः । अवरेभ्यः । वनस्पते । देवयज्यायाऽइतिदेव यज्यायै । देवयज्यायाऽइतिदेव यज्यायै । विष्णवे ॥४०॥

अन्तरिक्षम् । पृथिव्या । प्रनिनायेतिप्र निनाय । वनस्पते ॥४१॥

देवयज्यायाऽइतिदेव यज्यायै । देवयज्यायाऽइतिदेव यज्यायै ॥४०॥

अयम् । प्रणिनाय । प्रनिनायेतिप्र निनाय । सौभगाय । शतवल्शाऽइतिशत वल्शः । सहस्रवल्शाऽइतिसहस्र वल्शाः । वयम् ॥४१॥

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदे पञ्चमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः

अग्रेणीः । अग्रेनीरित्यग्रे नीः । असि । स्वावेशऽइतिसु [1]आवेशः । उन्नेतृणामित्युत् नेतृणाम् । एतस्य । वित्तात् । अधि । त्वा । स्थास्यति । देवः । त्वा । सविता । मध्वा । अनक्तु । सुपिप्पलाभ्यऽइतिसु पिप्पलाभ्यः । त्वा । ओषधीभ्यः ॥ द्याम् । अग्रेण । अस्पृक्षः । आ । अन्तरिक्षम् । मध्येन । अप्राः । पृथिवीम् । उपरेण । अदृंहीः ॥१॥

या । ते । धामानि । उश्मसि । गमध्यै । यत्र । गावः । भूरिशृङ्गाऽइतिभूरि शृङ्गाः । अयासः ॥ अत्र ।

अग्रेणीः । अग्रेनीरित्यग्रे नीः । स्वावेशऽइतिसु आवेशः । उन्नेतृणामित्युन् नेतृणाम् । मध्वा । अनक्तु । सुपिप्पलाभ्यऽइतिसु पिप्पलाभ्यः । ओषधीभ्यः । अग्रेण । अस्पृक्षः । अन्तरिक्षम् । मध्येन । अप्राः ॥१॥

उश्मसि । गमध्यै । यत्र । अत्र । उरुगायस्येत्युरु गायस्य ।

[2]अग्रेणीः । अदृंहीः ॥१॥

ध्या । य्यत्र । अय्यासः । उरुगाय्यस्येत्युरु गाय्यस्य । ब्रह्मवनीनि-

---

१. 'आवेशः' इति काशिकः पाठः ।

२. पदपाठे प्रथममन्त्रस्य पदानां पूर्वत्र (अ. ५ मं. २६) पठितत्वा-न्नेह पुनः पठ्यन्ते । कपाठे तु पुनरुक्तानि पदान्यपि यथास्थानं पठ्यन्ते । अतः प्रथममन्त्रपदानामपीह पाठात् ककोशे कण्डिकासंख्या भिद्यते । परमिहा-स्माभिः पदपाठसंख्याया एव निर्देशः क्रियते ।

अह । तत् । उरुगायस्येत्युरु गायस्य । [1]विष्ण्णोः । परमम् । पदम् । अव । भारि । भूरि ॥२॥

विष्ण्णोः । कर्म्माणि । पश्यत । यतः । व्रतानि । पस्पशे ॥ इन्द्रस्य । युज्ज्यः । सखा ॥३॥

तत् । विष्ण्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्यन्ति । सूरयः ॥ दिवीवेतिदिवि इव । चक्क्षुः । आततमित्त्याततम् ॥४॥

परिवीरितिपरि वीः । असि । परि । त्वा । दैवीः । विशः । व्ययन्ताम् । परि । इमम् । यजमानम् । रायः । मनुष्ष्याणाम् ॥ दिवः । सूनुः । असि । एषः । ते । पृथिव्व्याम् । लोकः । आरण्ण्यः । ते । पशुः ॥५॥

विष्णोः ॥२॥

विष्णोः । पस्पशे । युज्यः ॥३॥

विष्णोः । चक्षुः । आततमित्याततम् ॥४॥

मनुष्याणाम् । पृथिव्याम् । आरण्यः ॥५॥

ब्रह्म वनि । क्षत्रवनीतिक्षत्र वनि । रायस्पोषवनीतिरायस्पोष वनि । आयुः ॥२॥

व्यतः । व्युज्यः ॥३॥

सूरयः ॥४॥

परिवीरितिपरि वीः । व्ययन्ताम् । व्यजमानम् । रायः ॥५॥

---

१. काशिकपाठेऽत्र 'विष्ण्णोः' इत्यत्र द्विषकारः पठ्यते । स चापपाठः । ऋकारोत्तरस्य व्यञ्जनस्य सर्वत्र द्वित्वदर्शनात् ।

उपावीरित्युप अवीः । असि । उप । देवान् । दैवीः । विशः । प्र । अगुः । उशिजः । वह्नितमानितिवह्नितमान् ॥ देव । त्वष्टः । वसु । रम । हव्या । ते । स्वदन्ताम् ॥६॥

रेवतीः । रमध्वम् । बृहस्पते । धारय । वसूनि ॥ ऋतस्य । त्वा । देवहविरितिदेव हविः । पाशेन । प्रति । मुञ्चामि । धर्षे । मानुषः ॥ अग्नीषोमाभ्याम् । जुष्टम् । नि । युनज्मि ॥ अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । त्वा । ओषधीभ्यः ॥७॥

अपाम् । पेरुः । असि । आपः । देवीः । स्वदन्तु । स्वात्तम् । चित् । सत् । देवहविरितिदेव हविः ॥ सम् । ते ।

उपावीरित्युप अवीः । वह्नितमानितिवह्नि तमान् । त्वष्टः । हव्या ॥६॥

रमध्वम् । बृहस्पते । अग्नीषोमाभ्याम् । जुष्टम् । युनज्मि । अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । ओषधीभ्यः ॥७॥

[1]गच्छताम् । सर्जलैः । यज्ञपतिरितियज्ञ पतिः । आशिषेत्या शिषा ॥८॥

वह्नितमानितिवह्नि तमान ॥६॥

धारय ॥ [2]अग्नीषोमाभ्याम् । युनज्मि ॥७॥

---

१. मुम्बईमुद्रिते मचकारः पाठः ।

२. अस्य मन्त्रस्य 'अग्नीषोमाभ्याम्' इत्यारभ्य 'ओषधीभ्यः' इत्यन्तान्येव पदानि कर्वाजिने पदपाठे पठ्यन्ते । तथा चेमानि पदानि पदपाठे पूर्वमन्त्रपदान्तरमेव पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य ककांशे कण्डिकासंख्यायाम् द्विसङ्ख्याया भेदो जायते । इह तु काकोशपाठनिर्देशेऽपि पदपाठोक्तैव सङ्ख्याऽस्माभिर्निदिश्यते ।

प्राणः । वातेन । गच्छताम् । अङ्गानि । यजत्रैः । यज्ञ-पतिरितियज्ञ पतिः । आशिषेत्या शिषा ॥८॥

घृतेन । अक्तौ । पशून् । त्रायेथाम् । रेवति । यजमाने । प्रियम् । धाः । आ । विश ॥ उरोः । अन्तरिक्षात् । सजूरितिसजूः । देवेन । वातेन । अस्य । हविषः । त्मना । यज । सम् । अस्य । तन्वा । भव ॥ वर्षोऽइतिवर्षो । वर्षीयसि । यज्ञे । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् । धाः । स्वाहा । देवेभ्यः । देवेभ्यः । स्वाहा ॥९॥

मा । अहिः । भूः । मा । पृदाकुः । नमः । ते । आतानेत्या तान । अनर्वा । प्र । इहि ॥ घृतस्य । कुल्याः । उप । ऋतस्य । पथ्याः । अनु ॥१०॥

देवीः । आपः । शुद्धाः । वोढ्वम् । सुपरिविष्टाऽइतिसु परिविष्टाः । देवेषु । सुपरिविष्टाऽइतिसु परि-

---

अक्तौ । अन्तरिक्षात् । तन्वा । यज्ञे । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् । देवेभ्यः । देवेभ्यः ॥९॥

आतानेत्या तान । कुल्याः । पथ्याः ॥१०॥

शुद्धाः । सुपरिविष्टाऽइतिसु परिविष्टाः । सुपरिविष्टाऽइतिसु परि-

---

य्यजत्रैः । य्यज्ञपतिरितिय्यज्ञ पतिः ॥८॥

त्रायेथाम् । य्यजमाने । प्रियम् । य्यज । वर्षीयसि । य्यज्ञे । य्यज्ञपतिमितिय्यज्ञ पतिम् ॥९॥

विष्टाः । वयम् । परिवेष्टारऽइतिपरि वेष्टारः । भूयास्म ॥११॥

वाचम् । ते । शुन्धामि । प्राणम् । चक्षुः । श्रोत्रम् । नाभिम् । मेढ्रम् । पायुम् । चरित्रान् ॥१२॥

मनः । ते । आ । प्यायताम् । वाक् । प्राणः । चक्षुः । श्रोत्रम् ॥ यत् । ते । क्रूरम् । यत् । आस्थितमित्या स्थितम् । तत् । ते । आ । प्यायताम् । निः । स्त्यायताम् । तत् । ते । शुद्ध्यतु । शम् । अहोभ्यऽइत्यहः भ्यः ॥१३॥

विष्टाः । परिवेष्टारऽइतिपरि वेष्टारः । भूयास्म ॥११॥

चक्षुः । श्रोत्रम् । मेढ्रम् । चरित्रान् ॥१२॥

चक्षुः । श्रोत्रम् । आस्थितमित्या स्थितम् । शुध्यतु । अहोभ्यऽइत्यहः भ्यः ॥१३॥

वयम् । परिवेष्टारऽइतिपरि वेष्टारः । [1]भूयास्म ॥११॥

पायुम् ॥१२॥

[2]तत् । प्यायताम् । तत् । यत् । यत् । प्यायताम् । स्त्यायताम् ॥१३॥

---

१. लेखकप्रमादाद् इह यकारस्य लघुत्वद्योतनाय सबिन्दुयकारो (य्ना) न पठ्यते ।

२. अत्र मन्त्रपाठे पदपाठकोशेषु च 'ते' पदं श्रूयते, परन्त्वस्मिन् पाठे 'तत्' पदं सर्वत्र (=पुनरुक्तपदनिर्देशेषु च) पुनः पुनः पठ्यते ।

निरस्तमितिनिः अस्तम् । रक्षः । इदम् । अहम् । रक्षः । अभि । तिष्ठामि । अव । बाधे । अधमम् । तमः । नयामि ॥ घृतेन । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । प्र । ऊर्णुवाथाम् । वायोऽइतिवायो । वेः । स्तोकानाम् । अग्निः । आज्ज्यस्य । वेतु । स्वाहा । स्वाहाकृतेऽइतिस्वाहाकृते । ऊर्द्ध्वनभसमित्यूर्द्ध्व नभसम् । मारुतम् । गच्छतम् ॥१४॥

इदम् । आपः । प्र । वहत । अवद्यम् । च । मलम् । च । यत् ॥ यत् । च । अभिदुद्रोहेत्त्यभि दुद्रोह । अनृतम् । यत् । च । शेपे । अभीरुणम् ॥ आपः । मा । तस्मात् । एनसः । पवमानः । च । मुञ्चतु ॥१५॥

सम् । ते । मनः । मनसा । सम् । प्राणः । प्राणेन । गच्छताम् ॥ रेट् । असि । अग्निः । त्वा । श्रीणातु ।

रक्षः । रक्षः । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अग्निः । आज्यस्य । ऊर्ध्वनभसमित्यूर्ध्व नभसम् । [2]गच्छतम् ॥१४॥

अवद्यम् । अभिदुद्रोहेत्यभि दुद्रोह । तस्मात् ॥१५॥

---

[3]भागः । नयामि । वायोऽइतिवायो ॥१४॥

यत् । यत् । यत् ॥१५॥

---

१. क्वचित् 'मुञ्च्चतु' इति द्विचकारवान् अपपाठः, स्ववर्गीये व्यञ्जने परतः सानुनासिकस्य द्वित्वप्रतिषेधात् ।

२. मुम्बईमुद्रिते सचकारः पाठः ।

३. अत्र पुनरुक्तपदनिर्देशे 'भागः' पदस्य स्वरनिर्देशोऽशुद्धः क्रियते । 'भागः' इतीह शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

आपः । त्वा । सम् । अरिणन् । वातस्य । त्वा । ध्राज्यै । पूष्णः । रᳬह्यै । ऊष्मणः । इयथिषत् । प्रयुतमितिप्र युतम् । द्वेषः ॥१६॥

घृतम् । घृतपावानऽइतिघृत पावानः । पिबत । वसाम् । वसापावानऽइतिवसा पावानः । पिबत । अन्तरिक्क्षस्य । हविः । असि । स्वाहा ॥ दिशः । प्रदिशऽइतिप्र दिशः । आदिशऽइत्त्या दिशः । विदिशऽइतिवि दिशः । उद्दिश-ऽइत्त्युत् दिशः । दिग्भ्यऽइतिदिक् भ्यः । स्वाहा ॥१७॥

ऐन्द्रः । प्राणः । अङ्गेऽअङ्गऽइत्त्यङ्गे अङ्गे । नि । दीद्ध्यत् । ऐन्द्रः । उदानऽइत्त्युत् आनः । अङ्गेऽअङ्ग-ऽइत्त्यङ्गे अङ्गे । निधीतऽइतिनि धीतः ॥ देव । त्वष्टः । भूरि । ते । सᳬसमितिसम् सम् । एतु । सलक्क्ष्मेतिस

अग्निः । भ्राज्यै । पूष्णः । ऊष्मणः । [1]गच्छताम् । प्रयुतमितिप्र युतम् ॥१६॥

अन्तरिक्षस्य । प्रदिशऽइतिप्र दिशः । आदिशऽइत्या दिशः । दिग्भ्यऽइतिदिक् भ्यः ॥१७॥

दीध्यत् । उदानऽइत्युत् आनः । सलक्ष्मेतिस लक्ष्म । देवत्रेति-

प्रयुतमितिप्र [2]थ्युतम् ॥१६॥

व्वसापावानऽइतिव्वसा पावानः । व्विदिशऽइतिव्वि दिशः ॥१७॥

१. मुम्बईमुद्रिते सचकारः पाठः ।

२. 'युतम्' इति शुद्धः पाठोऽत्र ज्ञेयः ।

लक्क्म । यत् । विषुरूपमितिविषु रूपम् । भवाति । देव-त्रेतिदेव त्रा । यन्तम् । अवसे । सखायः । अनु । त्वा । माता । पितरः । मदन्तु ॥१८॥

समुद्रम् । गच्छ । स्वाहा । अन्तरिक्क्षम् । देवम् । सवितारम् । मित्रावरुणौ । अहोरात्रेऽइत्यहोरात्रे । छन्दांसि । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । यज्ञम् । सोमम् । दिव्यम् । नभः । अग्निम् । वैश्वानरम् । मनः । मे । हार्दि । यच्छ । दिवम् । ते । धूमः । गच्छतु । स्वः । ज्योतिः । पृथिवीम् । भस्मना । आ । पृण । स्वाहा ॥१९॥

मा । अपः । मा । ओषधीः । हिंसीः । धाम्नो-धाम्नऽइतिधाम्नः धाम्नः । राजन् । ततः । वरुण । नः । मुञ्च ॥ यत् । आहुः । अघ्न्याः । इति । वरुण ।

देव त्रा ॥१८॥

समुद्रम् । [1]गछ । अन्तरिक्षम् । मित्रावरुणौ । अहोरात्रेऽइत्यहोरात्रे । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । यज्ञम् । दिव्यम् । अग्निम् । वैश्वानरम् । [1]यछ । [1]गछतु । भस्मना ॥१९॥

धाम्नोधाम्नऽइतिधाम्नः धाम्नः । अघ्न्याः । सुमित्रियाऽइतिसु

ऐन्द्रः । य्यत् । विषुरूपमितिविषु रूपम् । य्यन्तम् । सखायः ॥१८॥

य्यज्ञम् । य्यछ ॥१९॥

य्यत् । सुमित्रियाऽइतिसु मित्रियाः । ओषधयः । दुर्मित्रिया-

१. मुम्बईमुद्रिते सचकारः पाठः ।

इति । शपामहे ॥ सुमित्रियाऽइतिसु ¹मित्रिया२ । नः । आपः । ओषधयः । सन्तु । दुर्म्मित्रियाऽइतिदुः ¹मित्रिया२ । तस्मै । सन्तु ॥२०॥

हविष्मतीः । इमा२ । आपः । हविष्मान् । आ । विवासति ॥ हविष्मान् । देव२ । अध्वर२ । हविष्मान् । अस्तु । सूर्य्यः ॥२१॥

अग्ने२ । वः । अपन्नगृहस्येत्यपन्न गृहस्य । सदसि । सादयामि । इन्द्राग्न्योः२ । भागधेयीरितिभाग धेयीः । स्थ । मित्रावरुणयोः । विश्वेषाम् । देवानाम् ॥ अमूः । या२ । उप । सूर्य्ये । याभिः । वा । सूर्य्यः । सह ॥ ता२ । नः । हिन्वन्तु । अध्वरम् ॥२२॥

मित्रिया२ । दुर्मित्रियाऽइतिदुः मित्रिया२ । तस्मै ॥२०॥

हविष्मतीः । हविष्मान् । हविष्मान् । अध्वर२ । हविष्मान् ॥२१॥

अग्ने२ । अपन्नगृहस्येत्यपन्न गृहस्य । इन्द्राग्न्यो२ । मित्रावरुणयोः । विश्वेषाम् । हिन्वन्तु । अध्वरम् ॥२२॥

इतिदुः मित्रिया२ । यय२ । ययम् । व्ययम् ॥२०॥

²विवासति । सूर्य्यः ॥२१॥

सादयामि । भागधेयीरितिभाग धेयीः । मित्रावरुणयोः । या२ । सूर्य्ये । याभिः । वा । सूर्य्यः ॥२२॥

---

१. 'मित्रिया२' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम् । 'विवासति' इति साधुः ।

हृदे । त्वा । मनसे । दिवे । सूर्य्याय ॥ ऊर्द्ध्वम् । इमम् । अद्धरम् । दिवि । देवेषु । होत्राः । यच्छ ॥२३॥

सोम । राजन् । विश्वाः । त्वम् । प्रजाऽइतिप्र जाः । उपावरोहेत्युप अवरोह । विश्वाः । त्वाम् । प्रजाऽइतिप्र जाः । उपावरोहन्त्वित्युप अवरोहन्तु ॥ शृणोतु । अग्निः । समिधेतिसम् इधा । हवम् । मे । शृण्वन्तु । आपः । धिषणाः । च । देवीः ॥ श्रोत । ग्रावाणः । विदुषः । न । यज्ञम् । शृणोतु । देवः । सविता । हवम् । मे । स्वाहा ॥२४॥

देवीः । आपः । अपाम् । नपात् । यः । वः । ऊर्म्मिः । हविष्यः । इन्द्रियावान् । इन्द्रियवानितीन्द्रिय वान् । मदिन्तमऽइतिमदिन् तमः ॥ तम् । देवेभ्यः ।

ऊर्ध्वम् । अध्वरम् । होत्राः । [1]यछ ॥२३॥

विश्वाः । प्रजाऽइतिप्र जाः । उपावरोहेत्युप अवरोह । विश्वाः । प्रजाऽइतिप्र जाः । उपावरोहन्त्वित्युप अवरोहन्तु । अग्निः । यज्ञम् ॥२४॥

हविष्यः । देवेभ्यः । देवत्रेतिदेव त्रा । शुक्रपेभ्यऽइतिशुक्र

सूर्य्याय । [2]होत्रा । य्यछ ॥२३॥

य्यज्ञम् ॥२४॥

य्यः । वः । इन्द्रि [या] वान् । इन्द्रियवानितीन्द्रिय वान् ।

---

१. सचकारः पाठो मुम्बईमुद्रिते ।

२. अपपाठोऽयम्, 'होत्राः' इति साधुः ।

देवत्रेतिदेव त्रा । दत्त । शुक्रपेभ्यऽइतिशुक्र पेभ्यः । येषाम् । भागः । स्थ । स्वाहा ॥२५॥

कार्षिः । असि । समुद्रस्य । त्वा । अक्षित्यै । उत् । नयामि ॥ सम् । आपः । अद्भिरिग्मत भिः । अग्मत । सम् । ओषधीभिः । ओषधीः ॥२६॥

यम् । अग्ने । पृत्स्वितिपृत् सु । मर्त्यम् । अवाः । वाजेषु । यम् । जुनाः ॥ सः । यन्ता । शश्वतीः । इषः । स्वाहा ॥२७॥

रावा । असि । गभीरम् । इमम् । अध्वरम् । कृधि । इन्द्राय । सुषूतमम् । सुसूतममितिसु सूतमम् । उत्तमेनेत्युत् तमेन । पविना । ऊर्जस्वन्तम् । मधुमन्तमितिमधु मन्तम् । पयस्वन्तम् । निग्राभ्याऽइतिनि ग्राभ्याः । स्थ । देवश्रुतऽइतिदेव श्रुतः । तर्प्पयत । मा ॥२८॥

पेभ्यः ॥२५॥

समुद्रस्य । अक्षित्यै । अद्भिरित्यत् भिः । अग्मत ॥२६॥

अग्ने । पृत्स्वितिपृत् सु । शश्वतीः ॥२७॥

अध्वरम् । उत्तमेनेत्युत् तमेन । निग्राभ्याऽइतिनि ग्राभ्याः ॥२८॥

य्येषाम् ॥२५॥

नयामि ॥२६॥

य्यम् । [1]पृथ्सुवतिपृत् सु । य्यम् । य्यन्ता ॥२७॥

तर्प्पयत ॥२८॥

---

१. अपपाठोऽयम् । 'पृथ्स्वितिपृत् सु' इति शुद्धेन पाठेनेह भाव्यम् । तकारस्य थकारापत्तिः पूर्ववत् (४।३१) द्रष्टव्या ।

मनः॑ । मे॒ । त॒र्प्पय॒त॒ । वाच॑म् । प्रा॒णम् । चक्क्षुः॑ । श्रोत्र॑म् । आ॒त्मान॑म् । प्र॒जामिति॑प्र॒ जाम् । प॒शून् । ग॒णान् । ग॒णाः॒ । मे॒ । मा । वि । तृ॒षन् ॥२९॥

इन्द्रा॑य । त्वा॒ । व॒सुम॑त॒ऽइति॒वसु॑ मते । रु॒द्रव॑त॒ऽइति॑रु॒द्र व॑ते । आ॒दि॒त्यव॑त॒ऽइत्या॑दि॒त्य व॑ते । अ॒भि॒मा॒ति॒घ्नऽइत्य॑भिमाति॒ घ्ने ॥३०॥

यत् । ते॒ । सो॒म॒ । दि॒वि । ज्योतिः॑ । पृ॒थि॒व्याम् । उ॒रौ । अ॒न्तरि॑क्क्षे । तेन॑ । अ॒स्मै । यज॑मानाय । उ॒रु । रा॒ये । कृ॒धि॒ । अधि॑ । दा॒त्त्रे । वो॒च॒ः ॥३१॥

श्वा॒त्त्राः॒ । स्थ॒ । वृ॒त्र॒तुर॒ऽइति॑वृ॒त्र तुरः॑ । राधो॑-गू॒र्त्ताऽइति॒राधः॑ गूर्त्ताः । अ॒मृत॑स्य । पत्नीः॑ ॥ ताः॒ । दे॒वीः॒ । दे॒व॒त्त्रेति॑दे॒व त्रा । इ॒मम् । य॒ज्ज्ञम् । न॒य॒त॒ । उप॑हू॒ता॒ऽइत्युप॑ हूताः । सोम॑स्य । पि॒ब॒त॒ ॥३२॥

चक्षुः॑ । श्रोत्र॑म् । आ॒त्मान॑म् । प्र॒जामिति॑प्र॒ जाम् ॥२९॥

रु॒द्रव॑त॒ऽइति॑रु॒द्र व॑ते । आ॒दि॒त्यव॑त॒ऽइत्या॑दि॒त्य व॑ते । अ॒भि॒मा॒ति॒घ्न-इत्य॑भिमाति॒ घ्ने ॥३०॥

पृ॒थि॒व्याम् । अ॒न्तरि॑क्षे । अ॒स्मै । दा॒त्रे ॥३१॥

श्वा॒त्राः॒ । वृ॒त्र॒तुर॒ऽइति॑वृ॒त्र तुरः॑ । पत्नीः॑ । दे॒व॒त्रेति॑दे॒व त्रा । य॒ज्ञम् । उप॑हू॒ता॒ऽइत्युप॑ हूताः ॥३२॥

त॒र्प्प॒य॒त॒ ॥२९॥

इन्द्रा॑य । व॒सुम॑त॒ऽइति॒वसु॑ मते । रु॒द्रव॑त॒ऽइति॑रु॒द्र व॑ते । आ॒दि॒त्यव॑त॒-ऽइत्या॑दि॒त्य व॑ते ॥३०॥

य्यत् । य्यज॑मानाय । रा॒ये ॥३१॥

'व्वृ॒त्र॒तुर॒ऽइति॑व्वृ॒त्र॒' तुरः॑ । य्य॒ज्ञम् । न॒य॒त॒ ॥३२॥

---

१. ककोशे ऋकारपरो वकारो न गुरुर्भवति, तेन 'वृ॒त्र, वृ॒त्र' पाठौ युक्तौ ।

ऊर्ज्जम्। धत्स्व। धिषणेऽइतिधिषणे। वीड्वीऽइतिवीड्वी। सतीऽइतिसती। वीडयेथाम्। ऊर्ज्जम्। दधाथाम्। पाप्मा। हतः। न। सोमः ॥३३॥

प्राक्। अपाक्। उदक्। अधराक्। सर्वतः। त्वा। दिशः। आ। धावन्तु॥ अम्ब। निः। पर। सम्। अरीः। विदाम् ॥३४॥

त्वम्। अङ्ग। प्र। शꣳसिषः। देवः। शविष्ठ। मर्त्यम्। न। त्वत्। अन्यः। मघवन्नितिमघ वन्। अस्ति। मर्डिता। इन्द्र। ब्रवीमि। ते। वचः ॥३५॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे षष्ठोऽध्यायः ॥

धत्स्व। वीड्वीऽइतिवीड्वी। पाप्मा ॥३३–३४॥

शविष्ठ। अन्यः। मर्डिता ॥३५॥

वीडयेथाम् ॥३३॥

मघवन्नितिमघ वन् ॥३५॥

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदे [1]षष्टमोऽध्यायः ॥

---

१. अपपाठोऽयम्।

सप्तमोऽध्यायः

व्राचः । पर्तये । प्वस्व । व्वृष्ण्णः । अ॒ꣳशुब्भ्या॒मित्त्य॒ꣳशु भ्याम् । गर्भस्तिपूत॒ऽइति॒गर्भस्ति पूतः ॥ देवः । देवेब्भ्यः । प्वस्व । येषाम् । भागः । असि ॥१॥

मधुमतीरिति॒मधु मतीः । नः । इषः । कृधि । यत् । ते । सोम । अदाब्भ्यम् । नाम । जागृवि । तस्म्मै । ते । सोम । सोमाय । स्वाहा ॥२॥

स्वाङ्कृत॒ऽइति॒स्वाम् कृतः । असि । व्विश्श्वेब्भ्यः । इन्द्रियेब्भ्यः । दिव्येब्भ्यः । पार्थिवेब्भ्यः । मनः । त्वा । अष्टु । स्वाहा । त्वा । सुभवेति॒सु भव । सूर्य्याय । देवेब्भ्यः । त्वा । मरीचिपेब्भ्य॒ऽइति॒मरीचि पेब्भ्यः । देव ।

वृष्णः । अ॒ꣳशुभ्या॒मित्य॒ꣳशु भ्याम् । देवेभ्यः ॥१॥

अदाभ्यम् । तस्मै ॥२॥

विश्वेभ्यः । इन्द्रियेभ्यः । दिव्येभ्यः । पार्थिवेभ्यः । अष्टु । देवेभ्यः । मरीचिपेभ्य॒ऽइति॒मरीचि पेभ्यः । अ॒ꣳशोऽइत्य॒ꣳशो । तस्मै ।

पतंग्ये । ब्येषाम् ॥१॥

ब्यत् । सोमाय ॥२॥

इन्द्रियेभ्यः । [1]दिवेभ्यः । सूर्य्याय । ब्यस्मै । प्राणाय ।

---

१. ककोशेऽत्र, षष्ठमन्त्रे च पुनःपठितेषु (अन्यत्रापठितेषु पदेषु) 'दिवेभ्यः' पाठ उपलभ्यते । उभयत्रापि 'दिव्येभ्यः' इत्येव शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

अ॒ꣳशोऽइत्य॑ꣳशो । यस्मै॑ । त्वा । ई॒डे । तत् । स॒त्यम् । उ॒प॒रि॒प्रु॒तेत्यु॑परि प्रु॒ता । भ॒ङ्गेन॑ । ह॒तः । अ॒सौ । फट् । प्रा॒णाय॑ । त्वा । व्या॒नायेति॑वि आ॒नाय॑ । त्वा ॥३॥

उ॒प॒या॒मगृ॑हीत॒ऽइत्यु॑पया॒म गृ॒हीतः॑ । अ॒सि । अ॒न्तः । य॒च्छ । म॒घ॒व॒न्निति॑मघ वन् । पा॒हि । सोम॑म् ॥ उ॒रु॒ष्य । रायः॑ । आ । इषः॑ । य॒ज॒स्व ॥४॥

अ॒न्तरित्य॒न्तः । ते । द्यावा॑पृथि॒वीऽइति॒द्यावा॑ पृथि॒वी । द॒धा॒मि॒ । अ॒न्तः । द॒धा॒मि॒ । उ॒रु । अ॒न्तरि॑क्षम् ॥ स॒जूरिति॑स॒ जूः । दे॒वेभि॑ः । अव॑रैः । परैः॑ । च ।

स॒त्यम् । [1]उ॒परि॒प्रुतेत्यु॑परि प्रु॒ता ॥३॥

उ॒प॒या॒मगृ॑हीत॒ऽइत्यु॑पया॒म गृ॒हीतः॑ । य॒च्छ । उ॒रु॒ष्य ॥४॥

अ॒न्तरित्य॒न्तः । द्यावा॑पृथि॒वीऽइति॒द्यावा॑पृथि॒वी । अ॒न्तरि॑क्षम् ।

व्या॒नाये॒ति॑वि[2] आ॒नाय॑ ॥३॥

उ॒प॒या॒मगृ॑हीतऽइत्युपया॒म गृ॒हीतः॑ । य॒च्छ । म॒घ॒व॒न्निति॑मघ वन् । रायः॑ । य॒ज॒स्व ॥४॥

अ॒न्तस्ते॑ ॥ अ॒न्तरित्य॒न्तः । अ॒न्तर्या॒मऽइत्य॒न्तः [3]या॒मे । म॒घ॒व॒न्नि॑-

---

१. 'उ॒परि॒प्प्लु॒तेत्यु॑परि प्लु॒ता' इति गृहस्तलेखे बम्बईमुद्रिते पदपाठे च लत्ववान् पाठः ।

२. 'व्वि' इत्येव शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

३. इह 'या॒मे' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

अन्तर्य्यामऽइत्यन्तः॑ यामे । मघवन्निति॑मघ वन् । मादयस्व ॥ [1]उदानायेत्युत् आनाय । त्वा ॥५॥

आ । वायोऽइति॑वायो । भूष । शुचिपाऽइति॑शुचि पाः॑ । उप॑ । नः॑ । सहस्रम् । ते । नियुतऽइति॑नि युतः॑ । विश्ववारेति॑विश्व वार ॥ उपोऽइत्युपो॑ । ते । अन्धः॑ । मद्यम् । अयामि । यस्य॑ । देव । दधिषे । पूर्व्वपेयमिति॑पूर्व्व पेयम् । वायवे॑ । त्वा ॥६॥

इन्द्रवायूऽइतीन्द्र॑वायू । इमे । सुताः॑ । उप॑ । प्रयोभिरिति॑प्रयः॑ भिः॑ । आ । गतम् ॥ इन्द॑वः॑ । वाम् । उशन्ति॑ । हि ॥ वायवे॑ । इन्द्रवायुभ्यामितीन्द्रवायु भ्याम् । त्वा ।

अन्तर्य्यामऽइत्यन्तः॑ यामे । उदानायेत्युत् आनाय ॥५॥

आ । विश्ववारेति॑विश्व वार । उपोऽइत्युपो॑ । मद्यम् ॥६॥

प्रयोभिरिति॑प्रयः॑ भिः॑ । इन्द्रवायुभ्यामितीन्द्रवायु भ्याम् ।

मघ वन् । मादयस्व ॥ [1] उदानायेत्युत् आनाय ॥५॥

वायोऽइति॑वायो । नियुतऽइति॑नि युतः॑ । विश्ववारेति॑विश्व वार । [2]अन्धः॑ । अयामि । यस्य॑ । पूर्व्वपेयमिति॑पूर्व्व पेयम् । वायवे॑ ॥६॥

इन्द्रवायूऽइतीन्द्र॑वायू । प्रयोभिरिति॑प्रयः॑ भिः॑ । वाम् । वायवे॑ ।

---

१. षष्ठमन्त्रस्य पदद्वयं विहायान्यानि पदानि पुनरुक्तत्वात् पदपाठेषु न पठ्यन्ते । अत एव च इमे पदे पदपाठे पञ्चममन्त्रपदान्त एव पठ्येते । ककोशे पुनरुक्तानां पदानां पाठदर्शनादत्रैककण्डिकासंख्याया भेदः समजनि । इह त्वस्माभिः पदपाठक्रममनुरुध्य ककोशीयः पाठोऽपि पञ्चमकण्डिकायामेव प्रदर्शितः ।

२. व्यर्थोऽयं पाठो मन्त्रेऽदर्शनात् ।

एषः । ते । योनिः । सजोषोभ्यामितिसजोषः भ्याम् । त्वा ॥७॥

अयम् । वाम् । मित्रावरुणा । सुतः । सोमः । ऋतावृधा । ऋतवृधेत्यृत वृधा ॥ मम । इत् । इह । श्रुतम् । हवम् ॥ मित्रावरुणाभ्याम् । त्वा ॥८॥

राया । वयम् । ससवांसऽइतिसस वांसः । मदेम । हव्येन । देवाः । यवसेन । गावः । ताम् । धेनुम् । मित्रा-वरुणा । युवम् । नः । विश्वाहा । धत्तम् । अनपस्फुरन्ती-मित्यनप स्फुरन्तीम् । ऋतायुभ्याम् । ऋतयुभ्यामित्यृतयु भ्याम् । त्वा ॥९॥

या । वाम् । कशा । मधुमतीतिमधु मती । अश्विना । सूनृतावतीतिसूनृता वती ॥ तया । यज्ञम् । मिमिक्षतम् ॥ अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । त्वा । माध्वीभ्याम् । त्वा ॥१०॥

सजोषोभ्यामितिसजोषः भ्याम् ॥७॥

मित्रावरुणा । ऋतवृधेत्यृत वृधा । मित्रावरुणाभ्याम् ॥८॥

हव्येन । मित्रावरुणा । विश्वाहा । अनपस्फुरन्तीत्यनप स्फुरन्ती । ऋतायुभ्याम् । ऋतयुभ्यामित्यृतयु भ्याम् ॥९॥

अश्विना । यज्ञम् । मिमिक्षतम् । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । माध्वीभ्याम् ॥१०॥

इन्द्रवायुभ्यामितीन्द्रवायु भ्याम् । योनिः ॥७॥

अयम् । वाम् । ऋतवृधेत्यृत वृधा ॥८॥

राया । वयम् । यवसेन । युवम् । ऋतायुभ्याम् । ऋतयुभ्या-मित्यृतयु भ्याम् ॥९॥

या । वाम् । तया । यज्ञम् ॥१०॥

तम् । प्रत्नथेतिप्रत्न थां । पूर्वथेतिपूर्व थां । विश्वथेतिविश्व थां । इमथेतीम थां । ज्येष्ठतातिमितिज्ज्येष्ठ तातिम् । बर्हिषदम् । बर्हिसदमितिबर्हि सदम् । स्वर्विदमितिस्वः विदम् । प्रतीचीनम् । वृजनम् । दोहसे । धुनिम् । आशुम् । जयन्तम् । अनु । यासु । वर्द्धसे ॥ शण्डाय । त्वा । वीरताय । पाहि । अपमृष्टऽइत्यप मृष्टः । शण्डः । देवाः । त्वा । शुक्रपाऽइतिशुक्र पाः । प्र । नयन्तु । अनाधृष्टा । असि ॥११॥

सुवीरऽइतिसु वीरः । वीरान् । प्रजनयन्नितिप्र जनयन् । परि । इहि । अभि । रायः । पोषेण । यजमानम् ॥ सञ्जग्मानऽइतिसम् जग्मानः । दिवा । पृथिव्या । शुक्रः । शुक्रशोचिषेतिशुक्र शोचिषा । निरस्तऽइतिनिः अस्तः । शण्डः । शुक्रस्य । अधिष्ठानम् । अधिस्थानमित्यधि स्थानम् । असि ॥१२॥

प्रत्नथेतिप्रत्न थां । विश्वथेतिविश्व थां । ज्येष्ठतातिमितिज्येष्ठ तातिम् । अपमृष्टऽइत्यप मृष्टः । शुक्रपाऽइतिशुक्र पाः । अनाधृष्टा ॥११॥

प्रजनयन्नितिप्र जनयन् । सञ्जग्मानऽइतिसम् जग्मानः । पृथिव्या । शुक्रः । शुक्रशोचिषेतिशुक्र शोचिषा । शुक्रस्य । अधिष्ठानम् । अधिस्थानमित्यधि स्थानम् ॥१२॥

—

ज्येष्ठतातिमितिज्येष्ठ तातिम् । जयन्तम् । अनु । यासु । वर्द्धसे । उपयामगृहीतऽइत्युपयाम गृहीतः । शण्डाय । योनिः । नयन्तु ॥११॥

सुवीरऽइतिसु [2]वीरः । प्रजनयन्नितिप्र जनयन् । रायः । यजमानम् ॥१२॥

---

१. 'जग्मानः' इति काशिकाः पाठः ।

२. 'वीरः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ककोशीयः ।

अच्छिन्नस्य । ते । देव । सोम । सुवीर्य्यस्येतिसु वीर्य्यस्य । रायः । पोषस्य । दुदितारः । स्याम ॥ सा । प्रथमा । सँस्कृतिः । विश्ववारेतिविश्व वारा । सः । प्रथमः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ॥१३॥

सः । प्रथमः । बृहस्पतिः । चिकित्वान् । तस्मै । इन्द्राय । सुतम् । आ । जुहोत । स्वाहा । तृम्पन्तु । होत्राः । मध्वः । याः । स्विष्टाऽइतिसु इष्टाः । याः । सुप्रीताऽइतिसु प्रीताः । सुहुताऽइतिसु हुताः । यत् । स्वाहा । अयाट् । अग्नीत् ॥१४॥

अयम् । वेनः । चोदयत् । पृश्निगर्भाऽइतिपृश्नि गर्भाः । ज्योतिर्जरायुरितिज्योतिः जरायुः । रजसः । विमानऽइतिवि मानै ॥ इमम् । अपाम् । सङ्गमऽइतिसम्

अच्छिन्नस्य । विश्ववारेतिविश्व वारा । मित्रः । अग्निः ॥१३॥

बृहस्पतिः । चिकित्वान् । तस्मै । होत्राः । मध्वः । स्विष्टाऽइतिसु इष्टा । सुप्रीताऽइतिसु प्रीताः । अग्नीत् ॥१४॥

पृश्निगर्भाऽइतिपृश्नि गर्भाः । ज्योतिर्जरायुरितिज्योतिः जरायुः ।

अच्छिन्नस्यते । अच्छिन्नस्य । सुवीर्य्यस्येतिसु [1]वीर्य्यस्य । रायः । विश्ववारेतिविश्व वारा ॥१३॥

इन्द्राय । याः । याः । यत् । अयाट् ॥१४॥

अयम् । चोदयत् । ज्योतिर्जरायुरिति ज्योतिः जरायुः । विमान-

---

१. 'वीर्य्यस्य' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ककोशीयः ।

गुभे । सूर्य्यस्य । शिशुम् । न । विप्राः । मतिभिरितिमति भिः । रिहन्ति ॥ मर्काय । त्वा ॥१५॥

मन्द्रः । न । येषु । हवनेषु । तिग्ग्मम् । विपः । शच्या । वनुथः । द्रवन्ता ॥ आ । यः । शर्य्याभिः । तुविनृम्म्णऽइतितुवि नृम्म्णः । अस्य । अश्श्रीणीत । आदिशमित्त्या दिशम् । गभस्तौ । प्रजाऽइतिप्र जाः । पाहि । अपमृष्टऽइत्त्यप मृष्टः । मर्कः । देवाः । त्वा । मन्थिपाऽइतिमन्थि पाः । प्र । नयन्तु । अनाधृष्टा । असि ॥१६॥

सुप्रजाऽइतिसु प्रजाः । प्रजाऽइतिप्र जाः । प्रजनयन्नितिप्र जनयन् । परि । इहि । अभि । रायः । पोषेण । यजमानम् । सञ्जग्ग्मानऽइतिसम् जग्ग्मानः । दिवा । पृथिव्या । मन्थी । मन्थिशोचिषेतिमन्थि शोचिषा ।

विप्राः ॥१५॥

तिग्मम् । शच्या । तुविनृम्णऽइतितुवि नृम्णः । अश्रीणीत । आदिशमित्या दिशम् । गभस्तौ । प्रजाऽइतिप्र जाः । अपमृष्टऽइत्यप मृष्टः । अनाधृष्टा ॥१६॥

सुप्रजाऽइतिसु प्रजाः । प्रजाऽइतिप्र जाः । प्रजनयन्नितिप्र जनयन् । सञ्जग्मानऽइतिसम् जग्मानः । पृथिव्या । अधिष्ठानम् । अधिस्थानमित्यधि

ऽइतिविप्र मानैः । सूर्य्यस्य । मर्काय ॥१५॥

य्येषु । यः । शर्य्याभिः । नयन्तु ॥१६॥

प्रजनयन्नितिप्र जनयन् । रायः । य्यजमानम् ॥१७॥

---

१. 'जग्मानः' इति काशिकः पाठः ।

निरस्तऽइतिनिः अस्तः । मर्कः । मन्थिनः । अधिष्ठानम् । अधिस्थानमित्यधि स्थानम् । असि ॥१७॥

ये । देवासः । दिवि । एकादश । स्थ । पृथिव्याम् । अधि । एकादश । स्थ ॥ अप्सुक्षितऽइत्यप्सु क्षितः । महिना । एकादश । स्थ । ते । देवासः । यज्ञम् । इमम् । जुषध्वम् ॥१८॥

आग्रयणः । असि । स्वाग्रयणऽइतिसु आग्रयणः ॥ पाहि । यज्ञम् । पाहि । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् । विष्णुः । त्वाम् । इन्द्रियेण । पातु । विष्णुम् । त्वम् । पाहि । अभि । सवनानि । पाहि ॥१९॥

सोमः । पवते । सोमः । पवते । अस्मै । ब्रह्मणे । क्षत्राय । सुन्वते । यजमानाय । इषे । ऊर्जे । अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । ओषधीभ्यः । द्यावापृथिवीभ्याम् । सुभूतायेतिसु भूताय । विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः ॥२०॥

स्थानम् ॥१७॥

पृथिव्याम् । अप्सुक्षितऽइत्यप्सु क्षितः । यज्ञम् । जुषध्वम् ॥१८॥

आग्रयण? । स्वाग्रयणऽइतिसु आग्रयणः । यज्ञम् । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् । विष्णुः । विष्णुम् ॥१९॥

अस्मै । ब्रह्मणे । सुन्वते । अद्भ्यऽइत्यत् भ्य? । ओषधीभ्यः । द्यावापृथिवीभ्याम् । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः ॥२०॥

य्ये । य्यज्ञम् ॥१८॥

आग्रयण? । स्वाग्रयणऽइतिसु आग्रयणः । य्यज्ञम् । य्यज्ञपतिमितिय्यज्ञ पतिम् । इन्द्रियेण ॥१९॥

क्षत्राय । य्यजमानाय । सुभूतायेतिसु भूताय ॥२०॥

इन्द्राय । त्वा । बृहद्वतऽइतिबृहत् वते । वयस्वते । उक्कथाड्युमित्युक्कथ अड्यम् । गृह्णामि ॥ यत् । ते । इन्द्र । बृहत् । वयः । तस्मै । त्वा । विष्णवे । त्वा । उक्कथेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः । त्वा । देवाड्युमितिदेव अड्यम् । यज्ञस्य । आयुषे । गृह्णामि ॥२१॥

मित्रावरुणाभ्याम् । इन्द्राय । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि भ्याम् । इन्द्रावरुणाभ्याम् । इन्द्राबृहस्पतिभ्यामितीन्द्रा-बृहस्पति भ्याम् । इन्द्राविष्णुभ्यामितीन्द्राविष्णु भ्याम् ।२२।

मूर्द्धानम् । दिवः । अरतिम् । पृथिव्याः । वैश्वानरम् । ऋते । आ । जातम् । अग्निम् ॥ कविम् । सम्राज-मितिसम् राजम् । अतिथिम् । जनानाम् । आसन् । आ । पात्रम् । जनयन्त । देवाः ॥२३॥

बृहद्वतऽइतिबृहत् वते । उक्थाद्यमित्युक्थ अद्यम् । गृह्णामि । तस्मै । विष्णवे । उक्थेभ्यः । देवेभ्यः । देवाद्युमितिदेव अद्यम् । यज्ञस्य । गृह्णामि ॥२१॥

मित्रावरुणाभ्याम् । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि भ्याम् । इन्द्रावरुणाभ्याम् । इन्द्राबृहस्पतिभ्यामितीन्द्राबृहस्पति भ्याम् । इन्द्राविष्णुभ्यामितीन्द्राविष्णु भ्याम् ॥२२॥

पृथिव्याः । वैश्वानरम् । अग्निम् । सम्राजमितिसम् राजम् । पात्रम् ॥२३॥

इन्द्राय । बृहद्वतऽइतिबृहत् वते । वयस्वते । यत् । वयः । यज्ञस्य । आयुषे ॥२१॥

इन्द्राय ॥२२॥

[1]सम्राजमितिसम् राजम् । जनयन्त ॥२३॥

---

१. द्र० ३७ पृष्ठस्था टिप्पणी ।

ध्रुवः । असि । ध्रुवक्षितिरितिध्रुव क्षितिः । ध्रुवाणाम् । ध्रुवतमऽइतिध्रुव तमः । अच्युतानाम् । अच्युतक्षित्तमऽइत्यच्युतक्षित् तमः । वैश्वानराय । त्वा ॥ ध्रुवम् । ध्रुवेण । मनसा । वाचा । सोमम् । अव । नयामि ॥ अथ । नः । इन्द्रः । इत् । विशः । असपत्नाः । समनसऽइतिस मनसः । करत् ॥२४॥

यः । ते । द्रप्सः । स्कन्दति । यः । ते । अंशुः । ग्रावच्युतऽइतिग्राव च्युतः । धिषणयोः । उपस्थादित्युप स्थात् ॥ अध्वर्योः । वा । परि । वा । यः । पवित्रात् । तम् । ते । जुहोमि । मनसा । वषट्कृतमितिवषट् कृतम् । स्वाहा । देवानाम् । उत्क्रमणमित्युत् क्रमणम् । असि ॥२५॥

प्राणाय । मे । वर्चोदाऽइतिवर्चः दाः । वर्चसे । पवस्व । व्यानायेतिवि आनाय । उदानायेत्युत् आनाय ।

ध्रुवक्षितिरितिध्रुव क्षितिः । ध्रुवतमऽइतिध्रुव तमः । अच्युतानाम् । अच्युतक्षित्तमऽइत्यच्युतक्षित् तमः । व्वैश्वानराय । असपत्नाः ॥२४॥

द्रप्सः । ग्रावच्युतऽइतिग्राव च्युतः । उपस्थादित्युप स्थात् । अध्वर्य्योः । पवित्रात् । उत्क्रमणमित्युत् क्रमणम् ॥२५॥

उदानायेत्युत् आनाय । क्रतूदक्षाभ्याम् । चक्षुर्भ्यामितिचक्षुः भ्याम् ।

व्वैश्वानराय । नयामि ॥२४॥

यः । व्यः । धिषणयोः । अध्वर्योः । वा । [1]वाव्यः ॥२५॥

प्राणाय । व्वर्चोदाऽइतिव्वर्चः दाः । व्यानायेतिवि[2] आनाय ।

---

१. अपपाठोऽयम्, 'वा । व्यः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अस्मिन् पाठे इतिशब्दोत्तरो वकारः सर्वत्र 'व्व' इत्येवं निर्दिश्यते । अतोऽयमपपाठः ।

व्राचे । क्रतूदक्क्षाभ्याम् । श्रोत्राय । चक्क्षुर्भ्यामिति-चक्क्षुः ऽ भ्याम् । मे । वर्चोदसाविति वर्च्चःऽदसौ । वर्च्चसे । पवेथाम्[१] । आत्मने । ओजसे । आयुषे । विश्वाभ्यः । मे । प्रजाभ्यऽइतिप्र जाऽभ्यः ॥२६॥

कः । असि । कतमः । कस्य । कः । नाम ॥ यस्य । ते । नाम । अमन्महि । यम् । त्वा । सोमेन । अतीतृपाम ॥२७॥

मधवे । त्वा । माधवाय । शुक्राय । शुचये । नभसे । नभस्याय । इषे । ऊर्जे । सहसे । सहस्याय । तपसे । तपस्याय । अꣳहसस्पतये । अꣳहसःपतयऽइत्यꣳहसः पतये ॥२८॥

आत्मने । विश्वाभ्यः । प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः ॥२६॥

अमन्महि ॥२७॥

शुक्राय । अꣳहसस्पतये । अꣳहसःपतयऽइत्यꣳहसः पतये ॥२८॥

उदानायेत्युत आनाय । श्रोत्राय । वर्च्चोदसाविति वर्च्चःदसौ । आयुषे ॥२६

यस्य । यम् ॥२७॥

माधवाय । शुचये । नभस्याय । सहस्याय । तपस्याय । अꣳहसस्पतये । अꣳहसःपतयऽइत्यꣳहसः पतये ॥२८॥

---

१. बम्बईमुद्रिते पदपाठे इह २६ कण्डिका-संख्या प्रदत्ता, 'आत्मने इत्यारभ्य ०प्रजाभ्यः' इत्यनन्तरं च २७ कण्डिका-संख्या निर्दिष्टा । तेन काशीमुद्रिते बम्बईमुद्रिते चेत आरभ्य आध्यायान्तमेका कण्डिकासंख्या भिद्यते । 'आत्मने' इत्यादीन्युत्तरमन्त्रस्य पदानीहैव पठ्यन्ते । तेनेत आरभ्य मन्त्र-पाठानुसारिणि ककोशे द्वे कण्डिकासंख्ये भिद्येते ।

इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । आ । गतम् । सुतम् । गीर्भिरितिगीःऽ भिः । नभः । वरेण्यम् ॥ अस्य । पातम् । धिया । इषिता ॥ इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि भ्याम् । त्वा ॥२९॥

आ । घ । ये । अग्निम् । इन्धते । स्तृणन्ति । बर्हिः । आनुषक् ॥ येषाम् । इन्द्रः । युवा । सखा ॥ अग्नीन्द्राभ्याम् । त्वा ॥३०॥

ओमासः । चर्षणीधृतः । चर्षणिधृतऽइतिचर्षणि धृतः । विश्वे । देवासः । आ । गत ॥ दाश्वांसः । दाशुषः । सुतम् ॥३१॥

शृणुत । मे । इमम् । हवम् ॥ आ । इदम् । बर्हिः । नि । सीदत ॥३२॥

इन्द्र । मरुत्वः । इह । पाहि । सोमम् । यथा । शार्य्याते । अपिबः । सुतस्य ॥ तव । प्रणीती । प्रनीतीतिप्र

इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । वरेण्यम् । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि भ्याम् ॥२९॥
अग्निम् । अग्नीन्द्राभ्याम् ॥३०॥
विश्वे । दाश्वांसः ॥३१॥
शृणुत ॥३२॥
मरुत्वः । प्रनीतीतिप्र नीती । सुयज्ञाऽइतिसु यज्ञाः । मरुत्वते ॥३३
धिया ॥२९॥
ये । येषाम् । युवा ॥३०॥
यथा । शार्य्याते । प्रनीतीतिप्रनीती[1] । [2]विवासन्ति । कवयः ।

---

१. अपपाठोऽयं, स्वरदोषाद् अनवग्रहत्वाच्च ।
२. अपपाठोऽयम्, आदौ 'व्वि' इत्येवं द्वित्वेन भाव्यं गुरुत्वाद्वकारस्य ।

नीती । तत्र । शूर । शर्म्मन् । आ । विवासन्ति । कवयः ।
सुयज्ञाऽइतिसु यज्ज्ञाः ॥ इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते ॥३३॥

मरुत्वन्तम् । वृषभम् । वावृधानम् । ववृधानमितिवव्वृधानम् ।
अर्कवारिमित्यर्कव अरिम् । दिव्यम् । शासम् । इन्द्रम् ।
विश्वासाहम् । विश्वसहमितिविश्व सहम् । अवसे । नूतनाय ।
उग्रम् । सहोदामितिसहः दाम् । इह । तम् । हुवेम ॥
मरुताम् । त्वा । ओजसे ॥३४॥

सजोषाऽइतिस जोषाः । इन्द्र । सगणऽइतिस गणः ।
मरुद्भिरितिमरुत् भिः । सोमम् । पिब । वृत्रहेतिवृत्र हा ।
शूर । विद्वान् ॥ जहि । शत्रून् । अप । मृधः । नुदस्व ।
अथ । अभयम् । कृणुहि । विश्वतः । नः ॥३५॥

मरुत्वन्तम् । अर्कवारिमित्यर्कव अरिम् । दिव्यम् । विश्वासाहम् ।
विश्वसहमितिविश्व सहम् । उग्रम् ॥३४॥

मरुद्भिरितिमरुत भिः । वृत्रहेतिवृत्र हा । शत्रून् ।
विश्वतः ॥३५॥

---

[1]सुयज्ञाऽइतिसु [2]य्यज्ञाः । इन्द्राय ॥३३॥

ववृधानमितिवव्वृधानम् । अर्कवारिमित्यर्क[3] । [3]वा । [3]अरिम् ।
विश्वसहमितिविश्व सहम् । नूतनाय ॥३४॥

[4]वृत्रहेतिवृत्र हा । अभयम् । नः ॥३५॥

---

१. अपपाठोऽयम् । मध्यवर्तियकारो न गुरुर्भवति, तेन 'य्य' इति युक्तः पाठः ।

२. 'यज्ञाः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयम्, '०त्यर्कव अरिम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. ककोशपाठानुसारम् ऋकारपरो वकारो न गुरुर्भवत्यतः 'वृत्रहेतिवृत्र हा' इति पाठः शुद्धो ज्ञेयः ।

मरुत्वान् । इन्द्र । वृषभः । रणाय । पिब । सोमम् । अनुष्वधम् । अनुस्वधमित्यनु स्वधम् । मदाय । आ । सिञ्चस्व । जठरे । मध्वः । ऊर्म्मिम् । त्वम् । राजा । असि । प्रतिपदितिप्रति पत् । सुतानाम् ॥३६॥

महान् । इन्द्रः । नृवदितिनृ वत् । आ । चर्षणिप्रा-इतिचर्षणि प्राः । उत । द्विबर्हाऽइतिद्वि बर्हाः । अमिनः । सहोभिरितिसहः भिः ॥ अस्मद्र्यक् । वावृधे । वृवृध-ऽइतिववृधे । वीर्य्याय । उरुः । पृथुः । सुकृतऽइतिसु कृतः । कर्त्तृभिरितिकर्त्तृ भिः । भर् । महेन्द्रायेतिमहा इन्द्राय । त्वा ॥३७॥

यः । ओजसा । पर्ज्जन्यः । वृष्टिमाँ२॥इव ।

मरुत्वान् । अनुष्वधम् । मध्वः । प्रतिपदितिप्रति पत् ॥३६॥

चर्षणिप्राऽइतिचर्षणि प्राः । द्विबर्हाऽइतिद्वि बर्हाः । अस्मद्र्यक् ॥३७॥

वृष्टिमाँ२॥इव । वृष्टिमानिवेतिवृष्टिमान् इव । ववत्सस्थे ॥३८॥

रणाय । मदाय ॥३६॥

नृवदितिनृ वत् । [1]ववृधऽइतिववृधे । वीर्य्याय । महेन्द्रायेतिमहा इन्द्राय ॥३७॥

[2]वृष्टिमान् इव । [3]वृष्टिमानिवेतिवृष्टिमान् इव । [4]ववध्सस्थे ।

---

१. अपपाठोऽयम्, 'ववृधऽइतिववृधे' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः । द्र० उत्तरमन्त्रपदपाठः ।

२. अपपाठोऽयं संभाव्यते ।

३. द्रष्टव्येह ६।२६ पृ० ७० टि० १ ।

४. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ ४५ टि० २ ।

वृष्ट्टिमानिवेतिवृष्ट्टिमान् इव । स्तोमैः । वृत्सस्य । वावृधे । वृवृधऽइतिवव्वृधे ॥३८॥

उत् । ऊँऽइत्यूँ । त्यम् । जातवेदसमितिजात वेदसम् । देवम् । वहन्ति । केतवः ॥ दृशे । विश्श्वाय । सूर्य्यम् । स्वाहा ॥३९॥

चित्त्रम् । देवानाम् । उत् । अगात् । अनीकम् । चक्क्षुः । मित्त्रस्य । वरुणस्य । अग्ग्नेः ॥ आ । अप्प्राः । द्यावापृथिवीऽइतिद्द्यावापृथिवी । अन्तरिक्क्षम् । सूर्य्यः । आत्मा । जगतः । तस्त्थुषः । च । स्वाहा ॥४०॥

रूपेण । वः । रूपम् । अभि । आ । अगाम् । तुथः । वः । विश्श्ववेदाऽइतिविश्श्व वेदाः । वि । भजतु ॥ ऋतस्य । पथा । प्र । इत । चन्द्रदक्क्षिणाऽइतिचन्द्र दक्क्षिणाः । वि ।

ऊँऽइत्यूँ । विश्वाय ॥३९॥

चित्रम् । चक्षुः । मित्रस्य । अग्नेः । अप्राः । द्यावापृथिवीऽइति-द्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् । आत्मा । तस्थुषः ॥४०॥

विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाः । चन्द्रदक्षिणाऽइतिचन्द्र दक्षिणाः ।

ववृधऽइतिववृधे ॥३८॥

जातवेदसमितिजात वेदसम् । विश्वाय । सूर्यम् ॥३९॥

सूर्यः ॥४०॥

[1]वः । वः । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाः । ऋतस्य ॥४१॥

---

१. इतः पूर्वयोर्द्वयोः कण्डिकयोः पदानि ककोशे मन्त्रपाठानुसारं पुनः पठ्यन्ते । पदपाठे तु पूर्वत्र पठितत्वादनयोः पाठो गलितः । अत इत आरभ्य ककोशे कण्डिकासंख्यानिर्देशे चतुःसंख्या भिद्यते ।

स्वरितिस्व॒÷ । पश्यं । वि । अ॒न्तरि॑क्क्षम् । यतेंस्व । स॒दस्यै॒÷ ॥४१॥

ब्रा॒ह्म॒णम् । अ॒द्य । वि॒दे॒यम् । पि॒तु॒मन्त॒मिति॑पितृ मन्तंम् । पै॒तृ॒म॒त्त्यमिति॑पैतृ म॒त्यम् । ऋषिंम् । आ॒र्षे॑यम् । सु॒धातु॑दक्षिक्क्षण॒मिति॑सु॒धातु॒ दक्षिक्क्षणम् ॥ अ॒स्म॒द्रा॑ता॒ऽइत्य॒स्मत् रा॑ता॑ः । दे॒व॒त्रेति॑दे॒व॒ त्रा । ग॒च्छ॒त । प्र॒दा॒तार॒मिति॑प्र दा॒तार॑म् । आ । वि॒श॒त ॥४२॥

अ॒ग्नये॑ । त्वा॒ । मह्यं॑म् । वरु॑णः । द॒दा॒तु॒ । स॒ः । अ॒मृ॒त॒त्त्वमित्य॑मृत॒ त्वम् । अ॒शी॒य॒ । आयु॒÷ । दा॒त्रे । ए॒धि॒ । मयं॒÷ । मह्यं॑म् । प्र॒ति॒ग्र॒ही॒त्रऽइति॑प्रति ग्र॒ही॒त्रे । रु॒द्राय॑ । प्रा॒णः । व॒÷ । बृ॒ह॒स्पत॑ये । त्वक् । मयं॒÷ । य॒माय॑ । हयं॒÷ । वयं॒÷ ॥४३॥

अ॒न्तरि॑क्षम् ॥४१॥

ब्रा॒ह्म॒णम् । अ॒द्य । पै॒तृ॒म॒त्यमिति॑पैतृ म॒त्यम् । सु॒धातु॑दक्षि॒ण॒मिति॑सु॒धातु॒ दक्षिणम् । अ॒स्म॒द्रा॑ता॒ऽइत्य॒स्मत् रा॑ता । दे॒व॒त्रेति॑दे॒व॒ त्रा । ग॒च्छ॒त । प्र॒दा॒तार॒मिति॑प्र दा॒तार॑म् ॥४२॥

अ॒ग्नये॑ । अ॒मृ॒त॒त्वमित्य॑मृत॒ त्वम् । दा॒त्रे । प्र॒ति॒ग्र॒ही॒त्रऽइति॑प्रति ग्र॒ही॒त्रे । रु॒द्राय॑ । बृ॒ह॒स्पत॑ये ॥४३॥

व्वि॒दे॒य्यम् । आ॒र्षे॑य्यम् ॥४२॥

अ॒ग्नये॑ । [2]मह्यम् । अ॒शी॒य्य॒ । आयु॒÷ । मय्य॒÷ । [2]मह्यम् । रु॒द्राय्य॑ । वय्य॒÷ । मय्य॒÷ । य्य॒माय्य॑ । हय्य॒÷ । वय्य॒÷ ॥४३॥

---

१. 'ग्रहीत्रे' इति काशिकः पाठः ।

२. हकारोत्तरस्य यकारस्य गुरुत्वविधानादिह 'महय्यम्' इति पाठेन भाव्यम् ।

कः । अदात् । कस्मै । कामः । कामाय ॥ कामः । दाता । कामः । प्रतिग्रहीतेतिप्रति [1]ग्रहीता । कामं । एतत् । ते ॥४४॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे सप्तमोऽध्यायः ॥

कस्मै । प्रतिग्रहीतेतिप्रति ग्रहीता ॥४४॥

कामांस्र ॥४४॥

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदे सप्तमोऽध्यायः ॥

---

१. 'ग्रहीता' इति काशिकः पाठः ।

अष्टमोऽध्यायः

आदित्येभ्यः । त्वा ॥ विष्णोऽइतिविष्णो । उरुगायेत्युरु गाय ॥१॥

कदा । चन । प्र । युच्छसि । उभेऽइत्युभे । नि । पासि । जन्मनीऽइतिजन्मनी । तुरीय । आदित्य । सवनम् । ते । इन्द्रियम् । आ । तस्थौ ॥ अमृतम् । दिवि । आदित्येभ्यः । त्वा ॥२॥

यज्ञः । देवानाम् । प्रति । एति । सुम्नम् । आदित्यासः । भवत । मृडयन्तः ॥ आ । वः । अर्वाची । सुमतिरितिसु मतिः । ववृत्यात् । अंहोः । चित् । या ।

आदित्येभ्यः । विष्णोऽइतिविष्णो । उरुगायेत्युरु गाय ॥१॥

युच्छसि । जन्मनीऽइतिजन्मनी । आदित्य । तस्थौ । आदित्येभ्यः ॥२॥

यज्ञः । सुम्नम् । आदित्यासः । ववृत्यात् । आदित्येभ्यः ॥३॥

विष्णोऽइतिविष्णो । उरुगायेत्युरु गाय ॥१॥

[1]य्युच्छसि । तुरीय । इन्द्रियम् ॥२॥

य्यज्ञः । मृडयन्तः । वः । [2]ववृत्यात् । य्या । वरिवोवित्तरेति-

---

१. इतः पूर्वमेकस्याः कण्डिकायाः पदानि पदपाठे न पठ्यन्ते, पूर्वं गतत्वात् । अतएवेतोऽग्रे ककोश एकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो जायते । इह तु ककोशपाठेऽपि पदपाठसंख्यैव प्रदीयते ।

२. अपपाठोऽयम् । 'ववृत्यात्' इति शुद्धः पाठः ।

वरिवोवित्तरेतिवरिवोवित् तरा । असत् । आदित्येभ्यः । त्वा ॥३॥

विवस्वन् । आदित्य । एषः । ते । सोमपीथऽइतिसोम पीथः । तस्मिन् । मत्स्व ॥ श्रत् । अस्मै । नरः । वचसे । दधातन । यत् । आशीर्दाऽइत्याशीः दा । दम्पतीऽइतिदम् पती । वामम् । अश्नुतः ॥ पुमान् । पुत्रः । जायते । विन्दते । वसु । अध । विश्वाहा । अरपः । एधते । गृहे ॥४॥

वामम् । अद्य । सवितः । वामम् । ऊँऽइत्यूँ । श्वः । दिवेदिवऽइतिदिवे दिवे । वामम् । अस्मभ्यम् । सावीः ॥ वामस्य । हि । क्षयस्य । देव । भूरेः । अया । धिया । वामभाजऽइतिवाम भाजः । स्याम ॥५॥

विवस्वन् । आदित्य । तस्मिन् । मत्स्व ॥ असै । आशीर्दैत्याशीः दा । अश्नुतः । पुत्रः । विश्वाहा ॥४॥

अध । ऊँऽइत्यूँ । अस्मभ्यम् ॥५॥

वरिवोवित् तरा ॥३॥

विवस्वन् । मध्स्व[1] । यत् । जायते । [2]अप ॥४॥

क्षयस्य । अया[3] । धिया[3] । वामभाजऽइतिवाम भाजः । स्याम ॥५॥

---

१. द्रष्टव्या ४।१, पृष्ठ ४५, टि० २ ।

२. अपपाठोऽयम् । 'अरपः' इति शुद्धः पाठः ।

३. अत्र यथापूर्वं 'स्व' इत्येवं निर्देशो लेखकप्रमादान्नोपलभ्यते ।

सावित्त्रः। असि। चनोधाऽइतिचनः धाः। चनोधाऽइतिचनः धाः। असि। चनः। मयि। धेहि॥ जिन्व। यज्ञम्। जिन्व। यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम्। भगाय। देवाय। त्वा। सावित्त्रे॥६॥

सुशर्म्मेतिसु शर्म्मा। असि। सुप्प्रातिष्ट्ठानः। सुप्प्रतिस्त्थानऽइतिसु प्प्रतिस्त्थानः। बृहदुक्क्षायेतिबृहत् उक्क्षाय। नमः॥७॥

बृहस्प्पतिसुतस्येतिबृहस्प्पति सुतस्य। देव। सोम। ते। इन्दोः। इन्द्रियावतः। इन्द्रियवतऽइतीन्द्रिय वतः। पत्त्नीवतऽइतिपत्त्नी वतः। ग्रहान्। ऋद्ध्यासम्॥ अहम्। परस्तात्। अहम्। अवस्तात्। यत्। अन्तरिक्क्षम्। तत्। ऊँऽइत्यूँ।

सावित्रः। जिन्व। यज्ञम्। जिन्व। यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम्। सवित्रे॥६॥

सुप्रतिष्ठानः। सुप्रतिस्थानऽइतिसु प्रतिस्थानः[1]। बृहदुक्षायेतिबृहत् उक्षाय॥७॥

बृहस्पतिसुतस्येतिबृहस्पति सुतस्य। पत्नीवतऽइतिपत्नी वतः। ऋध्यासम्। अन्तरिक्षम्। ऊँऽइत्यूँ॥८॥

---

[2]मयि। व्यज्ञम्। व्यज्ञपतिमितिव्यज्ञ पतिम्। भगाय[2]। देवाय[2]॥६

बृहदुक्षायेतिबृहत् उक्षाय[2]॥७॥

इन्द्रियावतः। इन्द्रियवतऽइतीन्द्रिय वतः। पत्नीवतऽइतिपत्नी वतः।

---

१. 'प्रतित्स्थानः' इति काशिकः पाठः।

२. द्र० पूर्वपृष्ठस्था टि० ३।

मे । पिता । अभूत् ॥ अहम् । सूर्य्यम् । उभयतः । ददर्श । अहम् । देवानाम् । परमम् । गुहा । यत् ॥८॥

अग्ना३इ । पत्नीवन्नितिपत्नी वन् । सजूरितिस जूः । देवेन । त्वष्ट्रा । सोमम् । पिब । स्वाहा ॥ प्रजापतिरिति-प्रजा पतिः । वृषा । असि । रेतोधाऽइतिरेतः धाः । रेतः । मयि । धेहि । प्रजापतेरितिप्रजा पतेः । ते । वृष्ण्णः । रेतोधसऽइतिरेतः धसः । रेतोधामितिरेतः धाम् । अशीय ॥९॥

हरिः । असि । हारियोजनऽइतिहारि [1]योजनः । हरिभ्यामितिहरि भ्याम् । त्वा ॥ हर्य्योः । धानाः । स्थ । सहसोमाऽइतिसह सोमाः । इन्द्राय ॥१०॥

अग्ना३इ । पत्नीवन्नितिपत्नी वन् । त्वष्ट्रा । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । प्रजापतेरितिप्रजा पतेः । वृष्ण्णः ॥९॥

हरिभ्यामितिहरि भ्याम् ॥१०॥

यन् । [2]उंऽइत्युम् । सूर्य्यम् । [3]उभयतः । यन् ॥८॥

[4]अग्नाँ३ऽऽइ । [5]पत्नीवनितिपत्नी वन् । मयि । अशीय ॥९॥

हारियोजनऽइतिहारि [6]य्योजनः । [7]हर्य्योः । इन्द्राय ॥१०॥

---

१. 'योजनः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम् ।

३. अपपाठोऽयम्, 'य' इत्येवं सबिन्दुना यकारेण भाव्यम् ।

४. अनुदात्तत्वं सानुनासिकत्वं चान्यकोशेषु नोपलभ्यते ।

५. 'वनिति' इत्येकनकारवान् अपपाठो लेखकप्रमादजः ।

६. इहाग्रे च ककोशशैलीविपरीतमवग्रहात् परो यकारो द्विर्निर्दिश्यते ।

७. स्वररहितोऽपपाठः ।

यः । ते । अश्वसनिरित्यश्व सनिः । भक्षः । यः । गोसनिरितिगो सनिः । तस्य । ते । इष्टयजुष इतीष्ट यजुषः । स्तुतस्तोमस्येतिस्तुत स्तोमस्य । शस्तोक्थस्येतिशस्त उक्थस्य । उपहूतस्येत्युप हूतस्य । उपहूत इत्युप हूतः । भक्षयामि ॥११॥

देवकृतस्येतिदेव कृतस्य । एनसः । अवयजनमित्यव यजनम् । असि । मनुष्यकृतस्येतिमनुष्य कृतस्य । पितृकृतस्येतिपितृ कृतस्य । आत्मकृतस्येत्यात्म कृतस्य । एनसःऽएनसऽइत्येनसः एनसः । अवयजनमित्यव यजनम् । असि ॥ यत् । च । अहम् । एनः । विद्वान् । चकार । यत् । च । अविद्वान् । तस्य । सर्वस्य ॥१२॥

अश्वसनिरित्यश्व सनिः । भक्षः । इष्टयजुषऽइतीष्ट यजुषः । शस्तोक्थस्येतिशस्त उक्थस्य । उपहूतस्येत्युप हूतस्य । उपहूतऽइत्युप हूतः । भक्षयामि ॥११॥

अवयजनमित्यव यजनम् । मनुष्यकृतस्येतिमनुष्य कृतस्य । आत्मकृतस्येत्यात्म कृतस्य । एनसऽएनसऽइत्येनसः एनसः । अवयजनमित्यव यजनम् । विद्वान् । अविद्वान् ॥१२॥

ध्यः । ध्यः । इष्टयजुषऽइतीष्ट [1]ष्टयजुषः । भक्षयामि ॥११॥

अवयजनमित्यव [1]ध्यजनम् । एनसऽएनसऽइत्येनसः [2]एनसः अवयजनमित्यव [1]ध्यजनम् । ध्यत् । ध्यत् ॥१२॥

---

१. द्र० पूर्वपृष्ठस्था टि० ६ ।

२. अपपाठोऽयमाम्रेडितस्यानुदात्तत्वात् ।

सम् । इन्द्र । नः । मनसा । नेषि । गोभिः । सूरिभिरितिसूरि भिः । मघवन्नितिमघ वन् । स्वस्त्या ॥ ब्रह्मणा । देवकृतमितिदेव कृतम् । यत् । अस्ति । देवानाम् । सुमतावितिसु मतौ । यज्ञियानाम् । स्वाहा ॥१३॥

धाता । रातिः । सविता । इदम् । जुषन्ताम् । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । निधिपाऽइतिनिधि पाः । देवः । अग्निः ॥ त्वष्टा । विष्णुः । प्रजयेतिप्र जया । सꣳरराणाऽइतिसम् रराणाः[1] । यजमानाय । द्रविणम् । दधात । स्वाहा ॥१४॥

सुगेतिसु गा । वः । देवाः । सदना । अकर्म । ये । आजग्मेत्या जग्म । इदम् । सवनम् । जुषाणाः ॥

ब्रह्मणा । यज्ञियानाम् ॥१३॥

प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । अग्निः । त्वष्टा । विष्णुः । प्रजयेतिप्र जया ॥१४॥

आजग्मेत्या जग्म । अस्मेऽइत्यस्मे ॥१५॥

[2]मघवन्नितिमघ वन् । यत् । यज्ञियानाम् ॥१३॥

प्रजयेतिप्र जया । यजमानाय ॥१४॥

[3]वः । ये ॥१५॥

१: 'रराणाः' इति का[illegible]: पाठः ।

२. इतः पूर्वस्थाया मन्त्रकण्डिकायाः पदानि पूर्वं (२।२४) पठितत्वाद् पदपाठे न पठ्यन्ते (ककोशे तु पठ्यन्ते) । अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिका-संख्ययोः भेदो जायते ।

३. इतः पूर्वं ककोशे 'संवर्चसा' इति मन्त्रस्य पदानि पठ्यन्ते । तानि पूर्वं (२।२४) गतानीत्यतः पदग्रन्थे न पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

भरमाणाः । वहमानाः । हवींᳪषि । अस्मेऽइत्यस्मे । धत्त । वसवः । वसूनि । स्वाहा ॥१५॥

यान् । आ । अवहः । उशतः । देव । देवान् । तान् । प्र । ईरय । स्वे । अग्ने । सधस्थऽइतिसधस्थे ॥ जक्षिवाᳪसऽइतिजक्षिवाᳪसः । पपिवाᳪसऽइतिपपिवाᳪसः । च । विश्वे । असुम् । घर्म्मम् । स्वः । आ । तिष्ठत । अनु । स्वाहा ॥१६॥

वयम् । हि । त्वा । प्रयतीतिप्रयति । यज्ञे । अस्मिन् । अग्ने । होतारम् । अवृणीमहि । इह ॥ ऋधक् । अयाः । ऋधक् । उत । अशमिष्ठाः । प्रजानन्निति प्रजानन् । यज्ञम् । उप । याहि । विद्वान् । स्वाहा ॥१७॥

यज्ञ । यज्ञम् । गच्छ । यज्ञपतिमितियज्ञपतिम् ।

अग्ने । सधस्थऽइतिसधस्थे । जक्षिवाᳪसऽइतिजक्षिवाᳪसः । विश्वे । तिष्ठत ॥१६॥

प्रयतीतिप्र यति । यज्ञे । अस्मिन् । अग्ने । अशमिष्ठाः । प्रजानन्निति प्र जानन् । यज्ञम् । विद्वान् ॥१७॥

यज्ञ । यज्ञम् । गच्छ । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् । यज्ञ? । यज्ञपत-

---

य्यान् । ईरय । जक्षिवाᳪसऽइतिजक्षि वाᳪसः । पपिवाᳪसऽइतिपपि वाᳪसः ॥१६॥

[1]व्वयम् । य्यज्ञे । [1]अयाः । य्यज्ञम् । य्याहि ॥१७॥

[2]य्यज्ञ । य्यज्ञम् । य्यज्ञपतिमितिय्यज्ञ पतिम् । य्योनिम् । य्यज्ञ? ।

---

१. लेखकप्रमादजः सामान्ययकारनिर्देशः । सर्वत्र 'य्' इत्येवं विशिष्टो निर्देशो युक्तः ।

२. इतः पूर्वं 'देवा गातुविदः' इति मन्त्रस्य पदानि ककोशे पठ्यन्ते । तानि पूर्वं (२।२१) गतानीति कृत्वा पदपाठे न पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य चतसृणां काण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

म्वाम् । योनिम् ॥ एषः । ते । यज्ञः । यज्ञपतऽइतियज्ञ पते । सहसूक्तवाकऽइतिसह सूक्तवाकः । सर्ववीरऽइतिसर्व वीरः । तम् । जुषस्व । स्वाहा ॥१८॥

उरुम् । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्य्याय । पन्थाम् । अन्वेतवाऽइत्यनु एतवै । ऊँऽइत्यूँ ॥ अपदे । पादा । प्रतिधातवऽइतिप्रति धातवे । अकः । उत । अपवक्तेत्यप वक्ता । हृदयाविधः । हृदयविधऽइतिहृदय विधः । चित् । नमः । वरुणाय । अभिष्ठितः । अभि-स्थितऽइत्यभि स्थितः । वरुणस्य । पाशः ॥१९॥

अग्नेः । अनीकम् । अपः । आ । विवेश । अपाम् । नपात् । प्रतिरक्षन्नितिप्रति रक्षन् । असुर्य्यम् ॥ दमेदम-ऽइतिदमे दमे । समिधमितिसम् इधम् । यक्षि । अग्ने । प्रति । ते । जिह्वा । घृतम् । उत् । चरण्यत् । स्वाहा ॥२०॥

ऽइतियज्ञ पते । सहसूक्तवाकऽइतिसह सूक्तवाकः ॥१८॥

अन्वेतवाऽइत्यनु एतवै । ऊँऽइत्यूँ । प्रतिधातवऽइतिप्रति धातवे । अपवक्तेत्यप वक्ता । अभिष्ठितः । अभिस्थितऽइत्यभि स्थितः ॥१९॥

अग्नेः । प्रतिरक्षन्नितिप्रति रक्षन् । यक्षि । अग्ने । चरण्यत् ॥२०॥

यज्ञपतऽइतियज्ञ पते । सर्ववीरऽइतिसर्व वीरः ॥१८॥

सूर्य्याय । [1]पथाम् । हृदयाविधः । हृदयविधऽइतिहृदय विधः । वरुणस्य ॥१९॥

असुर्य्यम् । [2]दमेदमऽइतिदमे । यक्षि ॥२०॥

---

१. काशीमुद्रितेऽपि 'पथाम्' इत्येवं पाठः ।

२. अयं पाठोऽयं लेखकप्रमादजः, आम्रेडितस्य 'दमे' पदस्यानिर्देशात् ।

समुद्रे । ते । हृदयम् । अप्स्वित्यप्सु । अन्तरिक्ष्यन्तः । सम् । त्वा । विशन्तु । ओषधीः । उत । आपः ॥ यज्ञस्य । त्वा । यज्ञपतऽइतियज्ञ पते । सूक्तोक्ताविति सूक्त उक्तौ । नमोवाकऽइतिनमः वाके । विधेम । यत् । स्वाहा ॥२१॥

देवीः । आपः । एषः । वः । गर्भः । तम् । सुप्रीतमितिसु प्रीतम् । सुभृतमितिसु भृतम् । बिभृत ॥ देव । सोम । एषः । ते । लोकः । तस्मिन् । शम् । च । वक्ष्व । परि । च । वक्ष्व ॥ देवानाम् । समिदितिसम् इत् । असि ॥२२॥

एजतु । दशमास्यऽइतिदश मास्यः । गर्भः । जरायुणा । सह ॥ यथा । अयम् । वायुः । एजति । यथा । समुद्रः । एजति ॥ एव । अयम् । दशमास्यऽइतिदश मास्यः । अस्रत् । जरायुणा । सह ॥२३॥

समुद्रे । अप्स्वित्यप् सु । अन्तरित्यन्तः । यज्ञस्य । यज्ञपतऽइतियज्ञ पते । सूक्तोक्ताविति सूक्त उक्तौ ॥२१॥

गर्भः । सुप्रीतमितिसु प्रीतम् । तस्मिन् । वक्ष्व । वक्ष्व ॥२२॥

गर्भः । समुद्रः ॥२३॥

हृदयम् । यज्ञस्य । यज्ञपतऽइतियज्ञ पते । नमोवाकऽइतिनमः वाके । यत् ॥२१॥

वः । परि । च । वक्ष्व[1] ॥२२॥

जरायुणा । यथा । अयम् । वायुः । यथा । अयम् । जरायुणा ॥२३॥

---

१. पदपाठे इत उत्तरस्या मन्त्रकण्डिकायास्त्रीणि पदानि २२ कण्डिकान्त एव पठ्यन्ते । अन्यानि पूर्वं गतत्वान्न पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य ककोशे पञ्चानां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

यस्यै । ते । युज्ञियः । गर्भः । यस्यै । योनिः । हिरण्ययी ॥ अङ्गानि । अह्रुता । यस्य । तम् । मात्रा । सम् । अजीगमम् । स्वाहा ॥२४॥

पुरुदस्म॒ऽइतिपुरु दुस्मः । विपुरूप॒ऽइतिविपु रूपः । इन्दुः । अन्तः । महिमानम् । आनञ्च । धीरः ॥ एकपदीमित्येक पदीम् । द्विपदीमितिद्वि पदीम् । त्रिपदीमितित्रि पदीम् । चतुष्पदीम् । चतुःपदीमितिचतुः पदीम् । अष्टापदीमित्यष्टा पदीम् । भुवना । अनु । प्रथन्ताम् । स्वाहा ॥२५॥

मरुतः । यस्य । हि । क्षये । पाथ । दिवः । विमहस॒ऽइतिवि महसः ॥ सः । सुगोपातम॒ऽइतिसु गोपातमः । जनः ॥२६॥

युज्ञियः । गर्भः । हिरण्ययी । मात्रा ॥२४॥

पुरुदस्म॒ऽइतिपुरु दुस्मः । एकपदीमित्येक पदीम् । त्रिपदीमितित्रि पदीम् । चतुष्पदीम् । अष्टापदीमित्यष्टा पदीम् ॥२५॥

य्यस्यै । य्युज्ञियः । य्यस्यै । य्योनिः । य्यस्यै । हिरण्ययी । य्यस्य ॥२४॥

[1]त्रिपुरूप॒ऽइतित्रिपु[1] रूपः ॥२५॥

य्यस्य । क्षये । विमहस॒ऽइतिवि महसः ॥२६॥

---

१. लेखकप्रमादजोऽपपाठः । 'विपुरूप॒ऽइतिविपु रूपः' इतीह शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

मही । द्यौः । पृथिवी । च । नः । इमम् । यज्ञम् । मिमिक्षताम् । पिपृताम् । नः । भरीमभिरितिभरीम भिः ॥२७॥

आ । तिष्ठ । वृत्रहन्निति वृत्र हन् । रथम् । युक्ता । ते । ब्रह्मणा । हरीऽइतिहरी ॥ अर्वाचीनम् । सु । ते । मनः । ग्रावा । कृणोतु । वग्नुना ॥ इन्द्राय । त्वा । षोडशिने ॥२८॥

युक्ष्व । हि । केशिना । हरीऽइतिहरी । वृषणा । कक्ष्यप्रेतिकक्ष्य प्रा ॥ अथ । नः । इन्द्र । सोमपाऽइतिसोम पाः । गिराम् । उपश्रुतिमित्युप श्रुतिम् । चर ॥२९॥

इन्द्रम् । इत् । हरीऽइतिहरी । वहतः । अप्रतिधृष्टशवसमित्यप्रतिधृष्ट शवसम् ॥ ऋषीणाम् । च । स्तुतीः । उप । यज्ञम् । च । मानुषाणाम् ॥३०॥

यज्ञम् । मिमिक्षताम् ॥२७॥

तिष्ठ । वृत्रहन्निति वृत्र हन् । युक्ता । ब्रह्मणा । वग्नुना ॥२८॥

युक्ष्व । कक्ष्यप्रेतिकक्ष्य प्रा । उपश्रुतिमित्युप श्रुतिम् ॥२९॥

अप्रतिधृष्टशवसमित्यप्रतिधृष्ट शवसम् । यज्ञम् ॥३०॥

य्यज्ञम् ॥२७॥

[1]वृत्रहन्निति वृत्र[1] हन् । य्युक्ता । इन्द्राय ॥२८॥

य्युक्ष्व ॥२९॥

इन्द्रमित् । य्यज्ञम् ॥३०॥

---

१. अपपाठोऽयम्, ककोशशैल्यनुसारम् ऋकारपरो वकारो न गुरुर्भवति ।

यस्म्मात् । न । जातः । परः । अन्न्यः । अस्ति । यः । आविवेशेत्त्या विवेश । भुवनानि । विश्श्वा ॥ प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । प्रजयेतिप्र जया । सꣳरराणऽइतिसम् [१]रराणः । त्रीणि । ज्योतीꣳषि । सचते । सः । षोडशी ॥३१॥

इन्द्रः । च । सम्म्राडितिसम् राट् । वरुणः । च । राजा । तौ । ते । भक्क्षम् । चक्क्रतुः । अग्ग्रे । एतम् ॥ तयोः । अहम् । अनु । भक्क्षम् । भक्क्षयामि । वाक् । देवी । जुषाणा । सोमस्य । तृप्प्यतु । सह । प्राणेन । स्वाहा ॥३२॥

यस्मात् । अन्यः । आविवेशेत्या विवेश । विश्वा । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । प्रजयेतिप्र जया ॥३१॥

सम्राडितिसम् राट् । भक्षम् । चक्रतुः । अग्रे । भक्षम् । भक्षयामि । तृप्यतु ॥३२॥

य्यस्मात् । य्यः । आव्रिवेशेत्त्या विवेश । [२]प्रजयेतिप्र [२]जया ॥३१॥

[३]सम्म्राडितिसम् राट् । [४]अर्ग्ग्रे । तयोः । [५]भक्ष्यम् । भक्षय्यामि ॥३२॥

---

१. 'ररराणः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'य' इति सामान्यरूपेण लेखः प्रमादजः, 'ज्ञ' इत्येवमिष्यते ।

३. इह पूर्वत्र ३।३८ टिप्पणी द्रष्टव्या ।

४. अपपाठोऽयम् । लेखक उत्तरे रेफसंयोगेऽन्यत्रापीत्थं द्विरेफं निर्दिशति । यथा—'उग्र्ग्रैः' (८।४०) इत्यत्रापि द्विरेफो दृश्यते ।

५. अपपाठोऽयम् ।

अग्ने । पर्वस्व । स्वपाऽइतिसु अपाः । अस्म्मेऽइत्त्यस्म्मे । वर्च्चः । सुवीर्य्यमितिसु वीर्य्यम् ॥ दधत् । रयिम् । मयि । पोषम् ॥ अग्नये । त्वा । वर्च्चसे ॥ अग्ने । वर्च्चस्विन् । वर्च्चस्वान् । त्वम् । देवेषु । असि । वर्च्चस्वान् । अहम् । मनुष्येषु । भूयासम् ॥३३॥

उत्तिष्ठन्नित्युत् तिष्ठन् । ओजसा । सह । पीत्वी । शिप्रेऽइतिशिप्रे । अवेपयः ॥ सोमम् । इन्द्र । चमूऽइतिचमू । सुतम् ॥ इन्द्राय । त्वा । ओजसे ॥ इन्द्र । ओजिष्ठ । ओजिष्ठः । त्वम् । देवेषु । असि । ओजिष्ठः । अहम् । मनुष्येषु । भूयासम् ॥३४॥

अदृश्रम् । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनान् । अनु ॥ भ्राजन्तः । अग्नयः । यथा ॥ सूर्याय । त्वा । भ्राजाय ॥ सूर्य । भ्राजिष्ठ । भ्राजिष्ठः । त्वम् । देवेषु । असि । भ्राजिष्ठः । अहम् । मनुष्येषु । भूयासम् ॥३५॥

अग्ने । अस्मेऽइत्यस्मे । अग्नये । अग्ने । मनुष्येषु ॥३३॥

उत्तिष्ठन्नित्युत् तिष्ठन् । पीत्वी । शिप्रेऽइतिशिप्रे । ओजिष्ठ । ओजिष्ठः । ओजिष्ठः । मनुष्येषु ॥३४॥

अदृश्रम् । रश्मयः । अग्नयः । भ्राजिष्ठ । भ्राजिष्ठः । भ्राजिष्ठः । मनुष्येषु ॥३५॥

सुवीर्य्यमितिसु वीर्य्यम् । रयिम् । मयि । अग्नये । अग्ने । भूयासम् ॥३३॥

अवेपयः । भूयासम् ॥३४॥

रश्मयः । अग्नयः । यथा ।[२] सूर्याय । भ्राजाय । सूर्य । भूयासम् ॥३५॥

आ । जिघ्र । कलशम् । महि । आ । त्वा । विशन्तु । इन्दवः । पुनः । ऊर्जा । नि । वर्तस्व । सा । नः । सहस्रम् । धुक्ष्व । उरुधारेत्युरु धारा । पयस्वती । पुनः । मा । आ । विशतात् । रयिः ॥३६॥

इडे । रन्ते । हव्ये । काम्ये । चन्द्रे । ज्योते । अदिति । सरस्वति । महि । विश्रुतीतिवि श्रुति ॥ एता । ते । अघ्न्ये । नामानि । देवेभ्यः । मा । सुकृतमितिसु कृतम् । ब्रूतात् ॥३७॥

वि । नः । इन्द्र । मृधः । जहि । नीचा । यच्छ । पृतन्यतः ॥ यः । अस्मान् । अभिदासतीत्यभि दासति । अधरम् । गमय । तमः ॥ इन्द्राय । त्वा । विमृधऽइतिवि मृधे ॥३८॥

जिघ्र । धुक्ष्व । उरुधारेत्युरु धारा ॥३६॥

हव्ये । काम्ये । विश्रुतीतिवि श्रुति । अघ्न्ये । देवेभ्यः ॥३७॥

यच्छ । पृतन्यतः । अस्मान् । अभिदासतीत्यभि दासति ॥३८॥

[1]आ । जिघ्र । पयस्वती । रयिः ॥३६॥

विश्रुतीतिवि[2] श्रुति ॥३७॥

यच्छ । यः । गमय । इन्द्राय । विमृधऽइतिवि मृधे ॥३८॥

---

१. इतः पूर्वं ककोशे 'उदुत्यम्' इतिकण्डिकायाः पदानि पठ्यन्ते। तानि पूर्वत्र (७।४१) गतत्वात् पदपाठे न पठ्यन्ते। अत इत आरभ्य पण्णां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते।

२. अपपाठोऽयम् । सर्वत्र ककोशे पदादिः इतिशब्दात् परश्च वकारो द्विर्लिख्यते। तेन 'विश्रुतीतिवि श्रुति' एव शुद्धः पाठो ज्ञेयः।

वाचः । पतिम् । विश्वकर्म्माणमितिविश्व कर्म्माणम् । ऊतये । मनोजुवमितिमनः जुवम् । वाजे । अद्य । हुवेम ॥ सः । नः । विश्वानि । हवनानि । जोषत् । विश्वशम्भूरितिविश्व शम्भूः । अवसे । साधुकर्म्मेतिसाधु कर्म्मा ॥ इन्द्राय । त्वा । विश्वकर्म्मणऽइतिविश्व कर्म्मणे ॥३९॥

विश्वकर्म्मन्नितिविश्व कर्म्मन् । हविषा । वर्द्धनेन । त्रातारम् । इन्द्रम् । अकृणोः । अवध्यम् ॥ तस्मै । विशः । सम् । अनमन्त । पूर्वीः । अयम् । उग्रः । विहव्यऽइतिवि हव्यः ॥ यथा । असत् ॥४०॥

अग्नये । त्वा । गायत्रच्छन्दसमितिगायत्र छन्दसम् । गृह्णामि । इन्द्राय । त्रिष्टुप्छन्दसम् । त्रिस्तुप्छन्द-

---

विश्वकर्म्माणमितिविश्व कर्म्माणम् । अद्य । विश्वानि । विश्वशम्भूरितिविश्व शम्भूः । विश्वकर्म्मणऽइतिविश्व कर्म्मणे ॥३९॥

विश्वकर्म्मन्नितिविश्व कर्म्मन् । अवध्यम् । तस्मै । उग्रः । विहव्यऽइतिवि हव्यः ॥४०॥

अग्नये । गायत्रछन्दसमितिगायत्र छन्दसम् । गृह्णामि । त्रिष्टुप्-

विश्वकर्म्माणमितिविश्व कर्म्माणम् । ऊतये । विश्वशम्भूरितिविश्व शम्भूः । साधुकर्म्मेतिसाधु कर्म्मा । इन्द्राय । विश्वकर्म्मणऽइतिविश्व कर्म्मणे ॥३९॥

विश्वकर्म्मन्नितिविश्व कर्म्मन् । अग्नम् । [2]उग्रे? । विहव्यऽइतिवि हव्यः । यथा ॥४०॥

अग्नये । गायत्रछन्दसमितिगायत्र छन्दसम् । इन्द्राय ॥४१॥

---

१. 'असत्' इति काशिकोऽपपाठः, यद्वृत्तस्योदात्तत्वविधानात् (द्र० अष्टा० ८।१।६६) ।

२. अपपाठोऽयम्, 'उग्रः' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः । अत्र ८।३२ कण्डिकाया 'अग्रे' पदस्य टिप्पणी द्रष्टव्या ।

मिति॑त्रिस्तुप् छन्द॑सम् । विश्वे॑भ्यः । देवेभ्य॑ः । जग॑च्छन्दसमिति॒जग॑त् छन्द॑सम् । अ॒नुष्टु॒प् । अ॒नु॒स्तु॒बित्य॑नु स्तुप् । ते॒ । अ॒भि॒गर॒ऽइत्य॑भि गर॒ः ॥४१॥

वे॒शीना॑म् । त्वा॒ । पत्म॑न् । आ । धू॒नो॒मि॒ । कु॒कू॒नना॑नाम् । भ॒न्दना॑नाम् । म॒दिन्त॑मा॒ना॒मिति॑म॒दिन् त॑मानाम् । म॒धुन्त॑मा॒ना॒मिति॑म॒धुन् त॑मानाम् । शु॒क्रम् । त्वा॒ । शु॒क्रे । आ । धू॒नो॒मि॒ । अह्न॑ः । रू॒पे । सूर्य॑स्य । र॒श्मिषु॑ ॥४२॥

क॒कु॒भम् । रू॒पम् । वृ॒ष॒भस्य॑ । रो॒च॒ते॒ । बृ॒हत् । शु॒क्रः । शु॒क्रस्य॑ । पु॒रो॒गा॒ऽइति॑पु॒रः गाः॑ । सोम॑ः । सोम॑स्य । पु॒रो॒गा॒ऽइति॑पु॒रः गाः॑ । त्वा॒ । गृ॒ह्णा॒मि॒ ॥४३॥

उ॒शिक् । इ॒हि॒ । व॒शी । इन्द्र॑स्य । अ॒स्म॒त्स॒खेत्य॑स्मत् सखा॑ । विश्वे॑षाम् । दे॒वाना॑म् ॥४४॥

छन्द॑सम् । त्रि॒स्तु॒प्छन्द॑स॒मिति॑त्रि॒स्तुप् छन्द॑सम् । विश्वे॑भ्यः । दे॒वेभ्य॑ः । अ॒नु॒ष्टुप् । अ॒नु॒स्तु॒बित्य॑नु स्तुप् । अ॒भि॒गर॒ऽइत्य॑भि गर॒ः ॥४१॥

पत्म॑न् । शु॒क्रम् । शु॒क्रे । अह्न॑ः । र॒श्मिषु॑ ॥४२॥

शु॒क्रः । शु॒क्रस्य॑ । गृ॒ह्णा॒मि॒ ॥४३॥

अ॒स्म॒त्स॒खेत्य॑स्मत् सखा॑ ॥४४॥

सूर्य॑स्य ॥४२॥

[1]व॒शी ॥४४॥

---

१ अपपाठोऽयम्, 'व॒शी' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

इह । रतिः । रमद्धम् । धृतिः । स्वधृतिरितिस्व धृतिः । स्वाहा ॥ उपमृजन्निच्युप सृजन् । धरुणम् । मात्रे । धरुणः । मातरम् । धयन् ॥ रायः । पोषम् । अस्मासु । दीधरत् । स्वाहा ॥४५॥

मत्रस्य । ऋद्धिः । आमि । अगन्म । ज्योतिः । अमृताः । अभूम ॥ दिवम् । पृथिव्याः । अधि । आ । अरुहाम । अविदाम । देवान् । स्वः । ज्योतिः ॥४६॥

युवम् । तम् । इन्द्रापर्वता । पुरोयुधेतिपुरः युधा । यः । नः । पृतन्यात् । अप । तन्तमितितम् तम् । इत् । हतम् । वज्रेण । तन्तमितितम् तम् । इत् । हतम् ॥ दूरे । चत्ताय । छन्त्सत् । गहनम् । यत् । इनक्षत् ॥ अस्माकम् । शत्रून् । परि । शूर । विश्वतः । दर्मा । दर्षीष्ट !

रमध्वम् । उपसृजन्नित्युप सृजन् । मात्रे । अस्मासु ॥४५॥

सत्रस्य । अगन्म । पृथिव्याः ॥४६॥

पृतन्यात् । इनक्षत् ॥ अस्माकम् । शत्रून् । विश्वतः । दर्षीष्ट ।

[१] उपसृजमित्युप सृजान् । [२] धरुण । धयन् । रायः ॥४५॥

[३] अ । [३] विदाम ॥४६॥

युवम् । पुरोयुधेतिपुरः [४] [युधा] । यः । चत्ताय । यन्त् । सुवीरा-

१. अपपाठोऽयम्, 'उपसृजन्नित्युप सृजन्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'धरुणः' इति शुद्धः पाठः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'अविदाम' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

४. कोष्ठान्तर्गतः पाठो लेखकप्रमादान्नष्टः ।

विश्वतः ॥ स्याम । सुवीरा इतिसुवीराः । वीरैः । सुपोषा इतिसुपोषाः । पोषैः ॥४७॥

परमेष्ठी । परमेस्थीतिपरमेस्थी । अभिधीत इत्यभिधीतः । प्रजापतिरितिप्रजापतिः । वाचि । व्याहृतायामितिविआहृतायाम् । अन्धः । अच्छेत इत्यच्छेतः । सविता । सन्याम् । विश्वकर्म्मेतिविश्वकर्म्मा । दीक्षायाम् । पूषा । सोमक्रयण्यामितिसोमक्रयण्याम् ॥४८॥

इन्द्रः । च । मरुतः । च । क्रयाय । उपोत्थित इत्युपउत्थितः । असुरः । पण्यमानः । मित्रः । क्रीतः । विष्णुः । शिपिविष्ट इतिशिपिविष्टः । ऊरौ । आसन्न इत्यासन्नः । विष्णुः । नरन्धिषः ॥४९॥

विश्वतः ॥४७॥

परमेष्ठी । परमेस्थीतिपरमेस्थी । अभिधीत इत्यभिधीतः । प्रजापतिरितिप्रजापतिः । अच्छेत इत्यच्छेतः । सन्याम् । विश्वकर्म्मेतिविश्वकर्म्मा । दीक्षायाम् । सोमक्रयण्यामितिसोमक्रयण्याम् ॥४८॥

उपोत्थित इत्युपउत्थितः । पण्यमानः । मित्रः । विष्णुः । शिपिविष्ट इतिशिपिविष्टः । आसन्न इत्यासन्नः । विष्णुः ॥४९॥

इतिसुवीराः ॥४७॥

व्याहृतायामितिवि[1] आहृतायाम् । विश्वकर्म्मेतिविश्वकर्म्मा । दीक्षायाम् । सोमक्रयण्यामितिसोमक्रयण्याम् ॥४८॥

क्रयाय । शिपिविष्ट इतिशिपिविष्टः । [2]ऊरौ ॥४९॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारम् इह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. क्वचिदन्यत्रापि अयमेव पाठ उपलभ्यते ।

प्रोह्य्यमाणꣳ । प्रोह्य्यमानऽइतिप्र उह्य्यमानꣳ । सोमꣲ । आगतऽइत्या गतꣳ । वरुणꣳ । आसन्धामित्त्या सन्धाम् । आसन्नऽइत्त्या सन्नꣳ । अग्निः । आग्नीध्रे । इन्द्रꣲ । हविर्द्धानऽइतिहविः धाने । अथर्वा । उपावह्रियमाण-ऽइत्त्युप [1]अवह्रियमाणꣳ ॥५०॥

विश्श्वे । देवाः । अꣳशुषु । न्युप्तऽइतिनि उप्तꣳ । विष्णुꣲ । आप्रीतपाऽइत्त्याप्रीत पाः । आप्प्याय्यमान-ऽइत्त्या प्याय्यमानꣳ । यमः । सूयमानꣳ । विष्णुꣲ । सम्भ्रियमाणऽइतिसम् भ्रियमाणꣳ । वायुः । पूयमानꣳ । शुक्क्रः । पूतः । शुक्क्रः । क्षीरश्श्रीरितिक्क्षीर श्रीः । मन्थी । सक्क्तुश्श्रीरितिसक्क्तु श्रीः ॥५१॥

विश्श्वे । देवाः । चमसेषु । उन्नीतऽइत्त्युत् नीतꣳ ।

प्रोह्यमाणꣳ । प्रोह्यमानऽइतिप्र उह्यमानꣳ । आगतऽइत्या गतꣳ । आसन्धामित्या सन्धाम् । आसन्नऽइत्या सन्नꣳ । अग्निः । आग्नीध्रे । उपावह्रियमाणऽइत्युप अवह्रियमाणꣳ ॥५०॥

विश्वे । न्युप्तऽइतिनि उप्तꣳ । विष्णुꣲ । आप्रीतपाऽइत्याप्रीत पाः । आप्यायमानऽइत्या प्यायमानꣳ । विष्णुꣲ । शुक्रः । शुक्रः । क्षीर-श्रीरितिक्षीर श्रीः । सक्तुश्रीरितिसक्तु श्रीः ॥५१॥

विश्वे । उन्नीतऽइत्युत् नीतꣳ । उद्यतऽइत्युत् यतꣳ । रुद्रꣲ ।

प्रोह्यमाणꣳ । उपावह्रियमाणऽइत्युप अवह्रियमाणꣳ ॥५०॥

आप्यायमानऽइत्या प्यायमानꣳ । यमः । सूयमानꣳ । सम्भ्रिय-माणऽइतिसम् भ्रियमाणꣳ । वायुः । पूयमानꣳ ॥५१॥

---

१. 'अवह्रियमाणꣳ' इति काशिकः पाठः ।

असुः । होमाय । उद्यंत इत्युत् यतं । रुद्रः । हूयमानं । वातः । अभ्यावृत्त इत्यभि आवृत्तं । नृचक्षा इति नृ चक्षाः । प्रतिख्यात इति प्रति ख्यातं । भक्षः । भक्ष्यमाणं । पितरः । नाराशंसाः ॥५२॥

सन्नः । सिन्धुः । अवभृथायेत्यव भृथाय । उद्यंत इत्युत् यतं । समुद्रः । अभ्यवह्रियमाण इत्यभि अवह्रियमाणं । सलिलः । प्रप्लुत इति प्र प्लुतं । ययोः । ओजसा । स्कभिता । रजांसि । वीर्येभिः । वीरतमेति वीर तमा । शविष्ठा । या । पत्येते इति पत्येते । अप्रतीतेत्यप्रति इता । सहोभिरिति सहः भिः । विष्णू इति विष्णू । अगन् । वरुणा । पूर्वहूताविति पूर्व हूतौ ॥५३॥

अभ्यावृत्त इत्यभि आवृत्तं । नृचक्षा इति नृ चक्षाः । प्रतिख्यात इति प्रति ख्यातं । भक्षः । भक्ष्यमाणं ॥५२॥

अवभृथायेत्यव भृथाय । उद्यंत इत्युत् यतं । समुद्रः । अभ्यवह्रियमाण इत्यभि अवह्रियमाणं । प्रप्लुत इति प्र प्लुतं । शविष्ठा । पत्येते इति पत्येते । अप्रतीतेत्यप्रति इता । विष्णू इति विष्णू ॥५३॥

होमाय । उद्यंत इत्युत् [2]यतं । हूयमानं ॥५२॥

सन्नः । अवभृथायेत्यव भृथाय । उद्यंत इत्युत् [2]यतं । अभ्यवह्रियमाण इत्यभि अवह्रियमाणं । ययोः । वीरतमेति वीर तमा । या ॥५३॥

---

१. 'अवह्रियमाणं' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यं' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

देवान् । दिवम् । अगन् । यज्ञः । ततः । मा । द्रविणम् । अष्टु । मनुष्यान् । अन्तरिक्षम् । पितॄन् । पृथिवीम् । यम् । कम् । च । लोकम् । अगन् । यज्ञः । ततः । मे । भद्रम् । अभूत् ॥५४॥

चतुस्त्रिꣳशदितिचतुः त्रिꣳशत् । तन्तवः । ये । वितत्निरऽइतिवि [1]तत्निरे । ये । इमम् । यज्ञम् । स्वधया । ददन्ते ॥ तेषाम् । छिन्नम् । सम् । ऊँऽइत्यूँ । एतत् । दधामि । स्वाहा । घर्म्मः । अपि । एतु । देवान् ॥५५॥

यज्ञस्य । दोहः । विततऽइतिवि ततः । पुरुत्रेतिपुरु त्रा । सः । अष्टधा । दिवम् । अन्वाततानेत्यनु आततान ॥ सः । यज्ञ । धुक्ष्व । महि । मे । प्रजायामितिप्र

यज्ञः । अष्टु । मनुष्यान् । अन्तरिक्षम् । यज्ञः । भद्रम् ॥५४॥

चतुस्त्रिꣳशदितिचतुः त्रिꣳशत् । विततिनिरऽइतिवि ततिनरे । यज्ञम् । ऊँऽइत्यूँ ॥५५॥

यजस्य । पुरुत्रेतिपुरु त्रा । अष्टधा । अन्वाततानेत्यनु आततान । यज्ञ ।

य्यज्ञः । य्यम् । य्यज्ञः ॥५४॥

य्ये । विततिनिरऽइतिवि[2] ततिनरे । य्ये । य्यज्ञम् । स्वधया । [3]उँऽइत्युम् ॥५५॥

य्यज्ञस्य । विततऽइतिवि ततः । य्यज्ञ । प्रजायामितिप्र जायाम् ।

---

१. 'ततिनरे' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशपाठशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इति द्विर्वकारेण भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम् ।

जायाम् । रायः॑ । पोषम् । विश्वम् । आयुः॑ । अशीय । स्वाहा ॥५६॥

आ । पवस्व । हिरण्यवदितिहिरण्य वत् । अश्व-वदित्यश्व वत् । सोम । वीरवदितिवीर वत् ॥ वाजम् । गोमन्तमितिगो मन्तम् । आ । भर । स्वाहा ॥५७॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदेऽष्टमोऽध्यायः ॥

धुक्ष्व । प्रजायामितिप्र जायाम् । विश्वम् ॥५६॥

हिरण्यवदितिहिरण्य वत् । अश्ववदित्यश्व वत् ॥५७॥

रायः॑ । आयुः॑ । अशीय ॥५६॥

हिरण्यवदितिहिरण्य वत् । अश्ववदित्यश्व वत् । वीरवदितिवीर वत् ॥५७॥

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदेऽष्टमोऽध्यायः ॥

नवमोऽध्यायः

देव॑ । स॒वि॒तुरि॒तिस॑वितः । प्र । सु॒व॒ । य॒ज्ञम् । प्र । सु॒व॒ । य॒ज्ञप॑ति॒मि॒ति॑य॒ज्ञ प॑तिम् । भगा॑य ॥ दि॒व्यः । ग॒न्ध॒र्वः । के॒त॒पूरि॑ति॑केत पूः । केत॑म् । नः । पु॒ना॒तु । वा॒चः । पति॑ः । वाज॑म् । नः । स्व॒द॒तु । स्वाहा॑ ॥१॥

ध्रु॒व॒सद॒मि॒ति॑ध्रु॒व सद॑म् । त्वा॒ । नृ॒षद॑म् । नृ॒सद॒मि॒ति॑नृ॒ सद॑म् । म॒नः॒सद॒मि॒ति॑म॒नः सद॑म् । इ॒न्द्राय॑ । त्वा॒ । जुष्ट॑म् । गृ॒ह्णा॒मि॒ । जुष्ट॑त॒म॒मि॒ति॒जुष्ट॑ तमम् ॥ अ॒प्सु॒षद॑म् । अ॒प्सु॒सद॒मि॒त्य॒प्सु सद॑म् । घृ॒त॒सद॒मि॒ति॑घृ॒त सद॑म् । व्यो॒म॒सद॒मि॒ति॒व्योम सद॑म् ॥ पृ॒थि॒वि॒सद॒मि॒ति॑पृथि॒वि सद॑म् । अ॒न्त॒रि॒क्ष॒सद॒मि॒त्य॑न्तरिक्ष सद॑म् । दि॒वि॒सद॒मि॒ति॑दि॒वि सद॑म् । दे॒व॒सद॒मि॒ति॑दे॒व सद॑म् । ना॒क॒सद॒मि॒ति॑ना॒क सद॑म् ॥२॥

य॒ज्ञम् । य॒ज्ञप॑ति॒मि॒ति॑य॒ज्ञ प॑तिम् । दि॒व्यः ॥१॥

ध्रु॒व॒सद॒मि॒ति॑ध्रु॒व सद॑म् । जुष्ट॑म् । गृ॒ह्णा॒मि॒ । जुष्ट॑त॒म॒मि॒ति॒जुष्ट॑ तमम् । अ॒प्सु॒षद॑म् । अ॒प्सु॒सद॒मि॒त्य॒प्सु सद॑म् । अ॒न्त॒रि॒क्ष॒सद॒मि॒त्य॑न्तरि॒क्ष सद॑म् ॥२॥

य्य॒ज्ञम् । य्य॒ज्ञप॑ति॒मि॒ति॑य्य॒ज्ञ प॑तिम् । भगा॒य ॥१॥

इ॒न्द्राय॑ । व्यो॒म॒सद॒मि॒ति॒व्योम सद॑म् ॥२॥

अपाम् । रसम् । उद्वयसमित्युत् वयसम् । सूर्ये । सन्तम् । समाहितमितिसम् आहितम् ॥ अपाम् । रसस्य । यः । रसः । तम् । वः । गृह्णामि । उत्तममित्युत् तमम् ॥३॥

ग्रहाः । ऊर्जाहुतयऽइत्यूर्जा आहुतयः । इयन्तः । विप्राय । मतिम् ॥ तेषाम् । विशिप्रियाणामितिवि शिप्रियाणाम् । वः । अहम् । इषम् । ऊर्जम् । सम् । अग्रभम् ॥ सम्पृचावितिसम् पृचौ । स्थः । सम् । मा । भद्रेण । पृङ्क्तम् । विपृचावितिवि पृचौ । स्थः । वि । मा । पाप्मना । पृङ्क्तम् ॥४॥

इन्द्रस्य । वज्रः । असि । वाजसाऽइतिवाज साः । त्वया । अयम् । वाजम् । सेत् ॥ वाजस्य । नु । प्रसवऽइतिप्र

उद्वयसमित्युत् वयसम् । गृह्णामि । उत्तममित्युत् तमम् ॥३॥

विप्राय । विशिप्रियाणामितिवि शिप्रियाणाम् । अग्रभम् । भद्रेण । पृङ्क्तम् । पाप्मना । पृङ्क्तम् ॥४॥

वज्रः । प्रसवऽइतिप्र सवे । विश्वम् । आविवेशेत्या

उद्वयसमित्युत् वयसम् । सूर्ये । यः । [1]वः ॥३॥

ऊर्जाहुतयऽइत्यूर्जा आहुतयः । विप्राय । [2]विशिप्रियाणामितिवि[3] शिप्रियाणाम् । वः[1] ॥४॥

वाजसाऽइतिवाज साः । त्वया । अयम् । [4]अनु । व्यस्याम् ।

---

१. ककोशशैल्यनुसारम् 'वः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. 'वि' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमितिपदात् परं 'वि' इत्येवं द्विर्वकारेण भाव्यम् ।

४. 'नु' इति शुद्धः पाठः, मन्त्रे तथा दर्शनात् ।

सुवे । मातरम् । महीम् । अदितिम् । नाम वचसा । करामहे ॥ यस्याम् । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । आविवेशेत्त्या विवेश । तस्याम् । नः । देवः । सविता । धर्म्म । साविषत् ॥५॥

अप्स्वित्यप् सु । अन्तः । अमृतम् । अप्स्वित्यप् सु । भेषजम् । अपाम् । उत । प्रशस्तिष्वितिप्र शस्तिषु । अश्वाः । भवत । वाजिनः ॥ देवीः । आपः । यः । वः । ऊर्म्मिः । प्रतूर्त्तिरितिप्र तूर्त्तिः । ककुन्मानितिककुत् मान् । वाजसाऽइतिवाज साः । तेन । अयम् । वाजम् । सेत् ॥६॥

वातः । वा । मनः । वा । गन्धर्वाः । सप्तविंᳪशतिरितिसप्त विंᳪशतिः ॥ ते । अग्रे । अश्वम् । अयुञ्जन् । ते । अस्मिन् । जवम् । आ । अदधुः ॥७॥

वातरᳪंहाऽइतिवात रᳪंहाः । भव । वाजिन् । युज्यमानः । इन्द्रस्येवेतीन्द्रस्य इव । दक्षिणः । श्रिया ।

विवेश ॥५॥

अप्स्वित्यप् सु । अप्स्वित्यप् सु । प्रशस्तिष्वितिप्र शस्तिषु । अश्वाः । प्रतूर्त्तिरितिप्र तूर्त्तिः । ककुन्मानितिककुत् मान् ॥६॥

सप्तविंᳪशतिरितिसप्त विंᳪशतिः । अग्रे । अश्वम् । अस्मिन् ॥७॥

युज्यमानः । दक्षिणः । विश्ववेदसऽइतिविश्व वेदसः । त्वष्टा ।

आविवेशेत्या विवेश ॥५॥

अप्स्वित्यप् सु । यः । वः । वाजसाऽइतिवाज साः । अश्वम् ॥६॥

वा । वा । अयुञ्जन् ॥७॥

युज्यमानः । श्रिया । युञ्जन्तु । विश्ववेदसऽइतिविश्व वेदसः ।

एधि । युञ्जन्तु । त्वा । मरुतः । विश्ववेदसऽइतिविश्व वेदसः । आ । ते । त्वष्टा । पत्स्वितिपत् सु । जवम् दधातु ॥८॥

जवः । यः । ते । वाजिन् । निहितऽइतिनि हितः । गुहा । यः । श्येने । परीत्तः । अचरत् । च । वाते ॥ तेन । नः । वाजिन् । बलवानितिबल वान् । बलेन । वाजजिदितिवाज जित् । च । भव । समने । च । पारयिष्णुः ॥ वाजिनः । वाजजितऽइतिवाज जितः । वाजम् । सरिष्यन्तः । बृहस्पतेः । भागम् । अव । जिघ्रत ॥९॥

देवस्य । अहम् । सवितुः । सवे । सत्यसवसऽइतिसत्य सवसः । बृहस्पतेः । उत्तममित्युत् तमम् । नाकम् । रुहेयम् ॥ इन्द्रस्य । सत्यप्रसवसऽइतिसत्य प्रसवसः । अरुहम् ॥१०॥

पत्स्वितिपत् सु ॥८॥

जवः । पारयिष्णुः । सरिष्यन्तः । बृहस्पतेः । जिघ्रत ॥९॥

सत्यसवसऽइतिसत्य सवसः । बृहस्पतेः । उत्तममित्युत् तमम् । सत्यप्रसवसऽइतिसत्य प्रसवसः ॥१०॥

---

[1]पत्स्वितिपत् सु ॥८॥

बलवानितिबल वान् । वाजजिदितिवाज जित् । पारयिष्णुः । वाजजितऽइतिवाज जितः ॥९॥

रुहेयम् ॥१०॥

---

१. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ ४४ टि० २ ।

बृहस्पते । वाजम् । जय । बृहस्पतये । वाचम् । वदत । बृहस्पतिम् । वाजम् । जापयत ॥ इन्द्र । इन्द्राय । इन्द्रम् ॥११॥

एषा । वः । सा । सत्या । सँवागितिसम् वाक् । अभूत् । यया । बृहस्पतिम् । वाजम् । अजीजपत । अजीजपत । बृहस्पतिम् । वाजम् । वनस्पतयः । वि । मुच्यद्धम् ॥ इन्द्रम् । वाजजितऽइतिवाज जितं÷ । वाजम् । जेषम् ॥ वाजिनः । वाजजितऽइतिवाज जितः । अद्धनः । स्कभ्नुवन्तं÷ । योजना । मिमानाः । काष्ठाम् । गच्छत ॥१२॥

एषः । सः । वाजी । क्षिपणिम् । तुरण्यति । ग्रीवायाम् । बद्धः । अपिकक्षऽइत्यपि कक्षे । आसनि ।

बृहस्पते । बृहस्पतये । बृहस्पतिम् ॥११॥

सत्या । बृहस्पतिम् । बृहस्पतिम् । वनस्पतयः । मुच्यध्वम् । अध्वनः । स्कभ्नुवन्तं÷ । काष्ठाम् । गछत ॥१२॥

तुरण्यति । बद्धः । अपिकक्षऽइत्यपि कक्षे । दधिक्राऽइतिदधि क्राः ।

जय । बृहस्पतये । जापयत । इन्द्राय ॥११॥

वः । [1]सव्वागितिसम् वाक् । यया । वनस्पतयः । [2]वाजजित-ऽइतिवाज जितं÷ । वाजम् । जेषम् । वाजिनः । वाजजितऽइतिवाज जितः । अध्वनः ॥१२॥

ग्रीवायाम् ॥१३॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'सव्वँागितिसम् वाक्' इति पाठो ज्ञेयः ।

२. इत आरभ्य आकण्डिकान्तो भागोऽन्यकोशेषु पूर्वकण्डिकायामेव पठ्यते । अतः ककोश एकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

क्रतुम् । दुधिक्राऽइतिदधि क्राः । अनु । सुꣳसनिष्ष्यदत् । सुꣳसनिस्यदुदितिसम् सनिस्यदत् । पथाम् । अङ्क्काꣳसि । अनु । आपनीफणदित्या पनीफणत् । स्वाहा ॥१३॥

उत । स्म । अस्य । द्रवतः । तुरण्ण्यतः । पर्णम् । न । व्वेः । अनु । वाति । प्रगर्द्धिनऽइतिप्र गर्द्धिनः ॥ श्येनस्येवेतिश्श्येनस्य इव । ध्रजतः । अङ्क्कसम् । परि । दुधिक्राव्णणऽइतिदधि क्राव्ण्णः । सह । ऊर्ज्जा । तरित्रतः । स्वाहा ॥१४॥

शम् । नः । भवन्तु । वाजिनः । हवेषु । देवतातेतिदेव ताता । मितद्रवऽइतिमित द्रवः । स्वर्क्काऽइतिसु अर्क्काः ॥ जम्भयन्तः । अहिम् । वृकम् । रक्क्षाꣳसि ॥ सनेमि । अस्मत् । युयवन् । अमीवाः ॥१५॥

सुꣳसनिष्यदत् । अङ्काꣳसि । आपनीफणदित्या पनीफणत् ॥१३॥

तुरण्यतः । पर्णम् । प्रगर्धिनऽइतिप्र गर्धिनः । श्येनस्येवेतिश्येनस्य इव । अङ्कसम् । दधिक्राव्णऽइतिदधि क्राव्णः । तरित्रतः ॥१४॥

मितद्रवऽइतिमित द्रवः । रक्षाꣳसि । अस्मत् ॥१५॥

---

[1]तुरण्यतः । [2]वेः । [3]वाति । प्रगर्द्धिनऽइतिप्र गर्द्धिनः ॥१४॥

[4]जम्भयन्तः । युयवन् ॥१५॥

---

१. अपपाठोऽयम्, रेफस्योपरि अनुस्वारो नेष्यते ।

२. 'वेः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. 'वाति' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

४. अत्र 'जम्भयन्तः' इत्यस्य स्थाने 'जम्भयन्त' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

ते । नः । अर्वन्तः । हवनश्रुतऽइतिहवन श्रुतः । हवम् । विश्वे । शृण्वन्तु । वाजिनः । मितद्रवऽइतिमित द्रवः । सहस्रसाऽइतिसहस्र साः । मेधसातेतिमेध साता । सनिष्यवः । महः । ये । धनम् । समिथेष्वितिसम् इथेषु । जभ्रिरे ॥१६॥

वाजेवाजऽइतिवाजे वाजे । अवत । वाजिनः । नः । धनेषु । विप्राः । अमृताः । ऋतज्ञाऽइत्यृत ज्ञाः ॥ अस्य । मध्वः । पिबत । मादयध्वम् । तृप्ताः । यात । पथिभिरितिपथि भिः । देवयानैरितिदेव यानैः ॥१७॥

आ । मा । वाजस्य । प्रसवऽइतिप्र सवः । जगम्यात् । आ । इमेऽइतीमे । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी ।

हवनश्रुतऽइतिहवन श्रुतः । विश्वे । शृण्वन्तु । मितद्रवऽइतिमित द्रवः । सनिष्यवः । समिथेष्वितिसम् इथेषु । जभ्रिरे ॥१६॥

विप्राः । ऋतज्ञाऽइत्यृत ज्ञाः । मध्वः । मादयध्वम् । तृप्ताः ॥१७॥

प्रसवऽइतिप्र सवः । जगम्यात् । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी ।

ष्ये ॥१६॥

वाजेवाजऽइतिवाजे [1]वाजे । [2]ऋतग्याऽइत्यृत [2]ग्याः । मादय्ध्वम् । य्यात । [3]देवय्यानैरितिदेव [3]य्यानैः ॥१७॥

---

१. 'वाजे' इति शुद्धः पाठः कपाठानुसारम् ।

२. अपपाठोऽयमुच्चारणदोषजः ।

३. 'य्या' अपपाठोऽयम् 'या' इत्येवेष्यते ।

विश्वरूपेऽइतिविश्व रूपे ॥ आ । मा । गन्ताम् । [1]पितरा । [1]मातरा । च । आ । मा । सोमः । अमृतत्वेनेत्यमृत त्वेन । गम्म्यात् । मसुवाथंमऽइतिसस्रुवाथंसः । निमृजाना-इतिनि [2]मृजानाः ॥१८॥

आपये । स्वाहा । स्वापयऽइतिसु आपये । अपिजाये-त्यपि जाय । क्रतवे । वसवे । अहुर्प्पतये । अहहंपतय-ऽइत्यहहं पतये । अह्ने । मुग्ग्धाय । मुग्ग्धाय । वैनंशि-नाय । विनंशिनऽइतिवि नंशिने । आन्त्यायनाये-त्यान्त्य [3]आयनाय । अन्त्याय । भौवनाय । भुवनस्य । पतये । [4]अधिपतयऽइत्यधि पतये ॥१९॥

विश्वरुपेऽइतिविश्व रूपे । अमृतत्वेनेत्यमृत त्वेन । गम्यात् ॥१८॥

अपिजायेत्यपि जाय । अहहंपतयऽइत्यहहं पतये । अह्ने । मुग्धाय । मुग्धाय । आन्त्यायनायेत्यान्त्य आयनाय । अधिपतयऽइत्यधि पतये ॥१९॥

विश्वरूपेऽइतिविश्व रूपे ॥१८॥

आपय्ये । स्वापय्यऽइतिसु आपय्ये । अपिजाय्येत्यपि जाय्य । अहुर्प्पतय्ये । अहहंपतय्यऽइत्यहहं पतय्ये । मुग्धाय्य । मुग्धाय्य । वैनंशिनाय्य । विनंशिनऽइतिवि नंशिने । आन्त्याय्यनायेत्यान्त्य आयनाय्य । अन्त्याय्य । भौवनाय्य । भौवनाय्य । पतय्ये । अधिपतय्यऽइत्यधि पतय्ये ॥१९॥

---

१. अत्राह नागेशः—'यद्यपि तैत्तिरीये माध्यन्दिनशाखायां च पितरेत्यादिभिन्नपदत्वेन पदपाठे पठन्ति, तथापि शाखान्तरे ऐकपद्येन पाठो भाष्यप्रामाण्याद् द्रष्टव्यः । यद्वा पदच्छेदपाठो भ्रान्त्येति बोध्यम्, तत्र तत्रावग्रहवत् । आधुनिकानां वा सम्प्रदायभ्रंश इति कल्प्यम् ।।' महाभाष्यप्रदीपोद्योते ६।३।३३ ।

२. मृजाना?' इति काशिकः पाठः ।

३. 'आयनाय' इति काशिकः पाठः ।

४. 'अधिपतयऽइत्यधि पतये' इति काशिकः पाठो मन्त्रस्वरविपरीतः ।

आयुः । यज्ञेन । कल्पताम् । प्राणः । चक्षुः । श्रोत्रम् । पृष्ठम् । यज्ञः । यज्ञेन । कल्पताम् । प्रजापतेरितिप्रजा पतेः । प्रजाऽइतिप्र जाः । अभूम । स्वः । देवाः । अगन्म । अमृताः । अभूम ॥२०॥

अस्मेऽइत्यस्मे । वः । अस्तु । इन्द्रियम् । अस्मेऽइत्यस्मे । नृम्णम् । उत । क्रतुः । अस्मेऽइत्यस्मे । वर्चांसि । सन्तु । वः ॥ नमः । मात्रे । पृथिव्यै । नमः । मात्रे । पृथिव्यै । इयम् । ते । राट् । यन्ता । असि । यमनः । ध्रुवः । धरुणः ॥ कृष्यै । त्वा । क्षेमाय । रय्यै । पोषाय ॥२१॥

वाजस्य । इमम् । प्रसवऽइतिप्र सवः । सुषुवे । सुसुवऽइतिसुसुवे । अग्रे । सोमम् । राजानम् । ओषधीषु । अप्स्वित्यप् सु ॥ ताः । अस्मभ्यम् । मधुमतीरितिमधु मतीः । भवन्तु । वयम् । राष्ट्रे । जागृयाम । पुरोहिताऽइतिपुरः हिताः । स्वाहा ॥२२॥

यज्ञेन । कल्पताम् । चक्षुः । श्रोत्रम् । पृष्ठम् । यज्ञः । यज्ञेन । कल्पताम् । प्रजापतेरितिप्रजा पतेः । प्रजाऽइतिप्र जाः । अगन्म ॥२०॥

अस्मेऽइत्यस्मे । अस्मेऽइत्यस्मे । नृम्णम् । अस्मेऽइत्यस्मे । मात्रे । पृथिव्यै । मात्रे । पृथिव्यै । कृष्यै ॥२१॥

प्रसवऽइतिप्र सवः । अग्रे । अप्स्वित्यप् सु ॥ अस्मभ्यम् । राष्ट्रे ॥२२॥

आयुः । य्यज्ञेन । य्यज्ञः । य्यज्ञेन ॥२०॥

वः । इन्द्रियम् । वः । इयम् । य्यन्ता । य्यमनः । क्षेमाय । रय्यै । पोषाय ॥२१॥

वयम् । जागृयाम ॥२२॥

वाजस्य । इमाम् । प्रसवऽइतिप्र सवः । शिश्रिये । दिवम् । इमा । च । विश्वा । भुवनानि । सम्राडितिसम् राट् ॥ अदित्सन्तम् । दापयति । प्रजानन्नितिप्र जानन् । सः । नः । रयिम् । सर्ववीरमितिसर्व वीरम् । नि । यच्छतु । स्वाहा ॥२३॥

वाजस्य । नु । प्रसवऽइतिप्र सवः । आ । बभूव । इमा । च । विश्वा । भुवनानि । सर्वतः । सनेमि । राजा । परि । याति । विद्वान् । प्रजामितिप्र जाम् । पुष्टिम् । वर्द्धयमानः । अस्मेऽइत्यस्मे । स्वाहा ॥२४॥

सोमम् । राजानम् । अवसे । अग्निम् । अन्वारभामहऽइत्यन्वारभामहे ॥ आदित्यान् । विष्णुम् । सूर्यम् । ब्रह्माणम् । च । बृहस्पतिम् । स्वाहा ॥२५॥

प्रसवऽइतिप्र सवः । शिश्रिये । विश्वा । सम्राडितिसम् राट् । अदित्सन्तम् । प्रजानन्नितिप्र जानन् । यच्छतु ॥२३॥

प्रसवऽइतिप्र सवः । विश्वा । विद्वान् । प्रजामितिप्र जाम् । पुष्टिम् । अस्मेऽइत्यस्मे ॥२४॥

अग्निम् । अन्वारभामहऽइत्यनु आरभामहे । आदित्यान् । विष्णुम् । ब्रह्माणम् । बृहस्पतिम् ॥२५॥

शिश्रिये । [1]सम्राडितिसम् राट् । दापयति । रयिम् । सर्ववीरमितिसर्व वीरम् । यच्छतु ॥२३॥

याति । वर्द्धयमानः ॥२४॥

सूर्यम् ॥२५॥

---

१. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ ३७ टि० १ ।

अर्य्यमणम् । बृहस्पतिम् । इन्द्रम् । दानाय । चोदय ॥ वाचम् । विष्णुम् । सरस्वतीम् । सवितारम् । च । वाजिनम् । स्वाहा ॥२६॥

अग्ने । अच्छ । वद । इह । नः । प्रति । नः । सुमनाऽइतिसु मनाः । भव ॥ प्र । नः । यच्छ । सहस्रजिदितिसहस्र जित् । त्वम् । हि । धनदाऽइतिधन दाः । असि । स्वाहा ॥२७॥

प्र । नः । यच्छतु । अर्य्यमा । पूषा । बृहस्पतिः ॥ वाक् । देवी । ददातु । नः । स्वाहा ॥२८॥

सरस्वत्यै । वाचः । यन्तुः । यन्त्रियेः । दधामि । बृहस्पतेः । त्वा । साम्राज्ज्येनेतिसाम् राज्ज्येन । अभि । सिञ्चामि । असौ ॥२९॥

बृहस्पतिम् । विष्णुम् ॥२६॥

अग्ने । अछ । यछ ॥२७॥

यछतु । बृहस्पतिः ॥२८॥

सरस्वत्यै । बृहस्पतेः । साम्राज्येनेतिसाम् राज्येन ॥२९॥

—

अर्य्यमणम् । दानाय । चोदय ॥२६॥

अग्ने । अछ । य्यछ ॥२७॥

य्यछतु । अर्य्यमा ॥२८॥

य्यन्तुः । य्यन्त्रियेः । [1]साम्राज्येनेतिसाम् राज्येन ॥२९॥

---

१. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ ३७ टि० १ ।

अग्निः । एकाक्क्षरेणेत्त्येकं अक्क्षरेण । प्राणम् । उत् । अजयत् । तम् । उत् । जेषम् । अश्विनौ । द्व्यक्क्षरेणेतिद्वि अक्क्षरेण । द्विपद्ऽइतिद्वि पदंः । मनुष्ष्यान् । उत् । अजयताम् । तान् । विष्ण्णुः । त्र्यक्क्षरेणेतित्रि अक्क्षरेण । त्रीन् । लोकान् । सोमंः । चतुरक्क्षरेणेतिचतुः अक्क्षरेण । चतुंष्पदं । चतुःपद्ऽइतिचतुः पदं । पशून् ॥३०॥

पूषा । पञ्चाक्क्षरेणेतिपञ्च अक्क्षरेण । पञ्च । दिशंः । ताः । सविता । षडंक्क्षरेणेतिषट् अक्क्षरेण । षट् । ऋतून् । मरुतंः । सप्ताक्क्षरेणेतिसप्त अक्षरेण । सप्त । ग्राम्म्यान् । अजयन् । बृहस्प्पतिंः । अष्टाक्क्षरेणेत्त्यष्ट अक्क्षरेण । गायत्त्रीम् । ताम् ॥३१॥

मित्रः । नवाक्क्षरेणेतिनवं अक्क्षरेण । त्रिवृतमितित्रि वृतम् । स्तोमम् । वरुणः । दशाक्क्षरेणेतिदशं अक्क्षरेण ।

अग्निः । एकाक्षरेणेत्येकं अक्षरेण । अश्विनौ । द्व्यक्षरेणेतिद्वि अक्षरेण । द्विपद्ऽइतिद्वि पदंः । मनुष्याम् । विष्णुः । त्र्यक्षरेणेतित्रि अक्षरेण । चतुरक्षरेणेतिचतुः अक्षरेण । चतुंष्पदं ॥३०॥

पञ्चाक्षरेणेतिपञ्च अक्षरेण । षडक्षरेणेतिषट् अक्षरेण । सप्ताक्षरेणेतिसप्त अक्षरेण । सप्त । ग्राम्यान् । बृहस्पतिंः । अष्टाक्षरेणेत्यष्ट अक्षरेण । गायत्रीम् ॥३१॥

मित्रः । नवाक्षरेणेतिनवं अक्षरेण । त्रिवृतमितित्रि वृतम् । दशा-

---

अजय्यन् । अजय्यताम् ॥३०॥

गायुत्रीम् ॥३१॥

विराजमितिवि राजम् । इन्द्रं । एकादशाक्क्षरेणेत्येकादश अक्क्षरेण । त्रिष्टुभम् । त्रिस्तुभमितित्रि स्तुभम् । विश्वे । देवाः । द्वादशाक्षरेणेतिद्वादश अक्क्षरेण । जगतीम् ॥३२॥

वसवः । त्रयोदशाक्क्षरेणेतित्रयोदश अक्क्षरेण । त्रयोदशमितित्रयः दशम् । रुद्राः । चतुर्दशाक्क्षरेणेतिचतुर्दश अक्क्षरेण । चतुर्दशमितिचतुः दशम् । आदित्याः । पञ्च-दशाक्क्षरेणेतिपञ्चदश अक्क्षरेण । पञ्चदशमितिपञ्च दशम् । अदितिः । षोडशाक्क्षरेणेतिषोडश अक्क्षरेण । षोडशम् । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । सप्तदशाक्क्षरेणेति-सप्तदश अक्क्षरेण । सप्तदशमितिसप्त दशम् ॥३३॥

क्षरेणेतिदश अक्षरेण । एकादशाक्षरेणेत्येकादश अक्षरेण । त्रिष्टुभम् । त्रिस्तुभ-मितित्रि स्तुभम् । विश्वे । द्वादशाक्षरेणेतिद्वादश अक्षरेण ॥३२॥

त्रयोदशाक्षरेणेतित्रयोदश अक्षरेण । त्रयोदशमितित्रयः दशम् । रुद्राः । चतुर्दशाक्षरेणेतिचतुर्दश अक्षरेण । चतुर्दशमितिचतुः दशम् । आदित्याः । पञ्चदशाक्षरेणेतिपञ्चदश अक्षरेण । पञ्चदशमितिपञ्च दशम् । षोडशाक्षरेणेतिषोडश अक्षरेण । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । सप्तदशाक्षरेणेति-सप्तदश अक्षरेण । सप्तदशमितिसप्त दशम् ॥३३॥

विराजमितिवि राजम् ॥३२॥

त्रयोदशाक्षरेणेति त्रयोदश अक्षरेण । त्रयोदशमितित्रयः दशम् । [1]पञ्चदशमितिपञ्च दशम् । [2]षोडशमितिषोडशम् ॥३३॥

---

१. अपपाठोऽयम् ।

२. इतिना पुनरावृत्तिरन्यकोशेषु नोपलभ्यते, स्वरदोषश्चापि दृश्यते ।

एषः । ते । निर्ऋतऽइतिनिः ऋते । भागः । तम् । जुषस्व । स्वाहा । अग्निनेत्त्रेभ्यऽइत्यग्नि नेत्त्रेभ्यः । देवेभ्यः । पुरःसद्भ्यऽइतिपुरःसत् भ्यः । स्वाहा ॥ यमनेत्त्रेभ्यऽइतियम नेत्त्रेभ्यः । दक्षिणासद्भ्यऽइतिदक्षिणासत् भ्यः । विश्वदेवनेत्त्रेभ्यऽइतिविश्वदेव नेत्त्रेभ्यः । पश्चात्सद्भ्यऽइतिपश्चात्सत् भ्यः । मित्त्रावरुणनेत्त्रेभ्यऽइतिमित्त्रावरुण नेत्त्रेभ्यः । वा । मरुन्नेत्त्रेभ्यऽइतिमरुत् नेत्त्रेभ्यः । वा । उत्तरासद्भ्यऽइत्युत्तरासत् भ्यः । सोमनेत्त्रेभ्यऽइतिसोम नेत्त्रेभ्यः । उपरिसद्भ्यऽइत्युपरिसत् भ्यः । दुवस्वद्भ्यऽइतिदुवस्वत् भ्यः ॥३४॥

ये । देवाः । अग्निनेत्त्राऽइत्यग्नि नेत्त्राः । पुरःसदऽइतिपुरः सदः । तेभ्यः । यमनेत्त्राऽइतियम नेत्त्राः । दक्षिणासदऽइतिदक्षिणा सदः । विश्वदेवनेत्त्राऽइति-

---

अग्निनेत्रेभ्यऽइत्यग्नि नेत्रेभ्यः । देवेभ्यः । यमनेत्रेभ्यऽइतियम नेत्रेभ्यः । दक्षिणासद्भ्यऽइतिदक्षिणासत् भ्यः । विश्वदेवनेत्रेभ्यऽइतिविश्वदेव नेत्रेभ्यः । पश्चात्सद्भ्यऽइतिपश्चात्सत् भ्यः । मित्रावरुणनेत्रेभ्यऽइतिमित्रावरुण नेत्रेभ्यः । मरुन्नेत्रेभ्यऽइतिमरुत् नेत्रेभ्यः । उत्तरासद्भ्यऽइत्युत्तरासत् भ्यः । सोमनेत्रेभ्यऽइतिसोम नेत्रेभ्यः । उपरिसद्भ्यऽइत्युपरिसत् भ्यः ॥३४॥

अग्निनेत्राऽइत्यग्नि नेत्राः । तेभ्यः । यमनेत्राऽइतियम नेत्राः । दक्षिणासदऽइतिदक्षिणा सदः । विश्वदेवनेत्राऽइतिविश्वदेव नेत्राः ।

य्यमनेत्रेभ्यऽइतिय्यम नेत्रेभ्यः । वा । वा ॥३४॥

य्ये । य्यमनेत्राऽइतिय्यम नेत्राः । [1]पश्चात्सदऽइतिपश्चात्

---

१. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ ४५ टि० २ ।

विश्वदेव नेत्राः । पश्चात्सदऽइतिपश्चात् सदः । मित्रावरुणनेत्राऽइतिमित्रावरुण नेत्राः । मरुन्नेत्राऽइतिमरुत् नेत्राः । उत्तरासदऽइत्युत्तरा सदः । सोमनेत्राऽइतिसोम नेत्राः । उपरिसदऽइत्युपरि सदः । दुवस्वन्तः ॥३५॥

अग्ने । सहस्व । पृतनाः । अभिमातीरित्यभि मातीः । अप । अस्य ॥ दुष्टरः । दुस्तरऽइतिदुस्तरः । तरन् । अरातीः । वर्चः । धाः । यज्ञवाहसीतियज्ञ वाहसि ॥३६॥

उपांशोरित्युप अंशोः । वीर्येण । जुहोमि । हतम् । रक्षः । स्वाहा । रक्षसाम् । त्वा । वधाय । अवधिष्म । रक्षः । अवधिष्म । अमुम् । असौ । हतः ॥३७॥

पश्चात्सदऽइतिपश्चात् सदः । मित्रावरुणनेत्राऽइतिमित्रावरुण नेत्राः । मरुन्नेत्राऽइतिमरुत् नेत्राः । उत्तरासदऽइत्युत्तरा सदः । सोमनेत्राऽइतिसोम नेत्राः । उपरिसदऽइत्युपरि सदः ॥३५॥

अग्ने । अभिमातीरित्यभि मातीः । दुष्टरः । दुस्तरऽइतिदुस्तरः । यज्ञवाहसीतियज्ञ वाहसि ॥३६॥

उपांशोरित्युप अंशोः । रक्षः । रक्षसाम् । अवधिष्म । रक्षः । अवधिष्म ॥३७॥

सदः ॥३५॥

यज्ञवाहसीतियज्ञ वाहसि ॥३६॥

उपांशोरित्युप[2] अंशोः । वीर्येण । [3]रक्षसाम् । वधाय ॥३७॥

---

१. स्वामिदयानन्दस्य भाष्ये 'दुस्तरऽइतिदुः तरः' इत्येव पाठ उपलभ्यते ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । '०रित्युप अंशोः' इत्येव साधुः पाठो द्रष्टव्यः ।

३. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'रक्षसाम्' इत्येव पाठो युक्तः ।

सविता । त्वा । सवानाम् । सुवताम् । अग्निः । गृहपतीनामितिगृह पतीनाम् । सोमः । वनस्पतीनाम् ॥ बृहस्पतिः । वाचे । इन्द्रः । ज्यैष्ठ्याय । रुद्रः । पशुभ्यऽइतिपशु भ्यः । मित्रः । सत्यः । वरुणः । धर्मपतीनामितिधर्म पतीनाम् ॥३८॥

इमम् । देवाः । असपत्नम् । सुवध्वम् । महते । क्षत्राय । ज्यैष्ठ्याय । जानराज्यायेतिजान राज्याय । इन्द्रस्य । इन्द्रियाय ॥ इमम् । अमुष्य । पुत्रम् । अमुष्यै । पुत्रम् । अस्यै । विशे । एषः । वः । अमीऽइत्यमी । राजा । सोमः । अस्माकम् । ब्राह्मणानाम् । राजा ॥३९॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे नवमोऽध्यायः ॥

अग्निः । वनस्पतीनाम् । बृहस्पतिः । ज्यैष्ठ्याय । रुद्रः । पशुभ्यऽइतिपशु भ्यः । मित्रः । सत्यः ॥३८॥

असपत्नम् । सुवध्वम् । क्षत्राय । ज्यैष्ठ्याय । जानराज्यायेतिजान राज्याय । अमुष्यै । पुत्रम् । अमीऽइत्यमी । अस्माकम् । ब्राह्मणानाम् ॥३९॥

सविता । ज्यैष्ठ्याय ॥३८॥

क्षत्राय । ज्यैष्ठ्याय । जानराज्यायेतिजान राज्याय । इन्द्रियाय । वः ॥३९॥

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदे नवमोऽध्यायः ॥

दशमोऽध्यायः

अपः । देवाः । मधुमतीरितिमधु मतीः । अगृभ्णन् । ऊर्जस्वतीः । राजस्वऽइतिराज स्वः । चितानाः ॥ याभिः । मित्रावरुणौ । अभि । असिञ्चन् । याभिः । इन्द्रम् । अनयन् । अति । अरातीः ॥१॥

वृष्णः । ऊर्म्मिः । असि । राष्ट्रदाऽइतिराष्ट्र दाः । राष्ट्रम् । मे । देहि । स्वाहा । अमुष्मै । वृषसेनऽइतिवृष सेनः ॥२॥

अगृभ्णन् । मित्रावरुणौ ॥१॥
वृष्णः । राष्ट्रदाऽइतिराष्ट्र दाः । राष्ट्रम् । अमुष्मै ॥२॥

---

[2]वितानाः । याभिः । [3]असिञ्चन् । याभिः । अनयन् ॥१॥
[4]वृष्णः । [4]वृषसेनऽइतिवृष[4] सेनः ॥२॥

---

१. सर्वकोशेष्वयमेव पाठः । अत्र च 'नाभ्येकाक्षरश्च स्वरसन्धेयेऽकृति' इति प्रातिशाखीयं सूत्रं (६।५) प्रमाणम् । पाणिनीयमतानुसारं त्वत्र 'उदात्तवता गतिमता च तिङा' (वार्तिक ८।२।१८) इति नियमेन समासेन भाव्यम् । तथा सति 'अभ्यसिञ्चन्नित्यभि आसिञ्चन्' इत्येवमवग्रहेण भाव्यम् । अयं मन्त्रः किञ्चिद्भेदेन तैत्तिरीयसंहितायाम् (१।८।११) अपि पठ्यते । तत्र च—'अभ्यषिञ्चन्नित्यभि असिञ्चन्' इत्येवमवगृह्यते । तैत्तिरीयपदपाठेऽवग्रहात् परमुदात्तमाश्रित्य पूर्वस्मिन्नवगृहीतभागे 'उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' (अष्टा० १।२।४०) इति नियमो न प्रवर्तत इति कृत्वा 'भि' इत्यत्रैकश्रुतिर्भवति । वाजसनेयप्रातिशाख्यकारमतेन सह पाणिनीयमतसंगत्यर्थमत्र पाणिनीये मते 'अभे' कर्मप्रवचनीयत्वं व्याख्येयम् ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः ।

३. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, मन्त्रे तिङ आद्युदात्तत्वदर्शनात् ।

४. ककोशशैल्यनुसारमृकारपरो वकारो न गुरुर्भवति, अतोऽपपाठोऽयम् ।

अर्थेतऽइत्यर्थेतः । स्थ । दत्त । ओजस्वतीः । आपः । परिवाहिणीः । परिवाहिनीरितिपरि वाहिनीः । अपाम् । पतिः । अपाम् । गर्भः ॥३॥

सूर्य्यत्वचसऽइतिसूर्य्य त्वचसः । सूर्य्यवर्चसऽइतिसूर्य्य वर्चसः । मान्दाः । व्रजक्षितऽइतिव्रज क्षितः । वाशाः । शविष्ठाः । शक्वरीः । जनभृतऽइतिजन भृतः । विश्वभृतऽइतिविश्व भृतः । आपः । स्वराजऽइतिस्व राजः ॥ महि । क्षत्रम् । क्षत्रियाय । वन्वानाः । अनाधृष्टाः । सीदत । सहौजसऽइतिसह [1]ओजसः । दधतीः ॥४॥

सोमस्य । त्विषिः । असि । तवेवेतितव इव । मे । त्विषिः । भूयात् ॥ अग्नये । स्वाहा । सोमाय । सवित्रे ।

अर्थेतऽइत्यर्थेतः । गर्भः ॥३॥

सूर्य्यत्वचसऽइतिसूर्य्य त्वचसः । व्रजक्षितऽइतिव्रज क्षितः । शविष्ठाः । शक्वरीः । विश्वभृतऽइतिविश्व भृतः । क्षत्रम् । क्षत्रियाय । वन्वानाः । अनाधृष्टाः ॥४॥

अग्नये । सवित्रे । सरस्वत्यै । पूष्णे । बृहस्पतये ॥५॥

सूर्य्यत्वचसऽइतिसूर्य्य त्वचसः । सूर्य्यवर्चसऽइतिसूर्य्य [2]वर्चसः । व्रजक्षितऽइतिव्रज क्षितः । विश्वभृतऽइतिविश्व भृतः । क्षत्रियाय ॥४॥

भूयात् । अग्नये । सोमाय । बृहस्पतये । इन्द्राय । घोषाय ।

---

१. स्वामिदयानन्दः स्वीये यजुर्वेदभाष्ये 'ओजसः' इत्येवं स्वरं स्वीचकार । परन्त्वन्यत्र सर्वत्र 'ओजसः' इत्याद्युदात्तत्वमेवोपलभ्यते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरे 'ओजसः' इति सर्वानुदात्तेन पदेन भाव्यम् । तस्मात् स्वामिदयानन्दनिर्दिष्टः स्वरः पाणिनीयतन्त्रानुकूलः । पदकाराणामुभयपदप्रकृतिस्वरनियमो गवेषणार्हः ।

२. ककोशशैल्यनुसारं 'वर्चसः' इत्येकवकारवान् पाठो ज्ञेयः ।

सरस्वत्यै । पूष्णे । बृहस्पतये । इन्द्राय । घोषाय । श्लोकाय । अꣳशाय । भगाय । अर्य्यम्णे ॥५॥

अनिभृष्टमित्यनि भृष्टम् । असि । वाचः । बन्धुः । तपोजाऽइतितपः जाः । सोमस्य । दात्रम् । असि । स्वाहा । राजस्वऽइतिराज स्वः ॥६॥

सधमादऽइतिसध मादः । द्युम्निनीः । आपः । एताः । अनाधृष्टाः । अपस्यः । वसानाः ॥ पस्त्यासु । चक्रे । वरुणः । सधस्थमितिसध स्थम् । अपाम् । शिशुः । मातृतमास्वितिमातृ तमासु । अन्तरित्युन्तः ॥७॥

क्षत्रस्य । उल्बम् । असि । जरायु । योनिः । नाभिः । इन्द्रस्य । वार्त्रघ्नमितिवार्त्र घ्नम् । मित्रस्य । वरुणस्य । त्वया । अयम् । वृत्रम् । वधेत् ॥ दृवा । रुजा । क्षुमा ॥ पात । एनम् । प्राञ्चम् । प्रत्यञ्चम् । तिर्य्यञ्चम् । दिग्भ्यऽइतिदिक् भ्यः । पात ॥८॥

अनिभृष्टमित्यनि भृष्टम् । दात्रम् ॥६॥

द्युम्निनीः । अनाधृष्टाः । चक्रे । सधस्थमितिसध स्थम् । अन्तरित्युन्तः ॥७॥

क्षत्रस्य । उल्बम् । वार्त्रघ्नमितिवार्त्र घ्नम् । मित्रस्य । वृत्रम् । प्रत्यञ्चम् । दिग्भ्यऽइतिदिक् भ्यः ॥८॥

श्लोकाय । अꣳशाय । भगाय । अर्य्यम्णे ॥५॥

जरायु । योनिः । वार्त्रघ्नमितिवार्त्र घ्नम् । त्वया । अयम् ॥८॥

आत्रिः । मुख्यांऽ । आवित्तऽइत्त्या वित्तंऽ । अग्निः । गृहपतिरितिगृह पतिंऽ । आवित्तऽइत्त्या वित्तंऽ । इन्द्रः । वृद्धश्रवाऽइतिवृद्ध श्रवाःऽ । आवित्तावित्त्या वित्तौ । मित्रावरुणौ । धृतव्रताविर्तिधृत व्रतौ । आवित्तऽइत्त्या वित्तंऽ । पूषा । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाःऽ । आवित्तेऽइत्त्या वित्ते । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । विश्वशम्भुवाविर्ति-विश्व शम्भुवौ । आवित्तेत्त्या वित्ता । अदितिंऽ । उरुशर्म्मे-त्युरु शर्म्मा ॥९॥

अवेष्टाऽइत्त्यव इष्टाःऽ । दन्दशूकाःऽ । प्राचीम् । आ । रोह । गायत्री । त्वा । अवतु । रथन्तरमितिरथम् तरम् । साम । त्रिवृदितित्रि वृत् । स्तोमः । वसन्तः । ऋतुः । ब्रह्म । द्रविणम् ॥१०॥

आवित्तऽइत्त्या वित्तंऽ । अग्निः । आवित्तऽइत्त्या वित्तंऽ । वृद्धश्रवाऽइतिवृद्ध श्रवाःऽ । आवित्तावित्त्या वित्तौ । मित्रावरुणौ । धृतव्रताविर्तिधृत व्रतौ । आवित्तऽइत्त्या वित्तंऽ । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाःऽ । आवित्तेऽइत्त्या वित्ते । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । विश्वशम्भुवाविर्तिविश्व शम्भुवौ । आवित्तेत्त्या वित्ता । उरुशर्म्मेत्युरु शर्म्मा ॥९॥

अवेष्टाऽइत्त्यव इष्टाःऽ । गायत्री । त्रिवृदितित्रि वृत् । ब्रह्म ॥१०॥

मुख्यांऽ । आवित्तऽइत्त्या वित्तंऽ । आवित्तऽइत्त्या वित्तंऽ । [1]वृद्धश्रवाऽइतिवृद्ध श्रवाःऽ । आवित्तावित्त्या वित्तौ । [2]धृतव्व्रताविर्तिधृत व्व्रतौ । आवित्तऽइत्त्या वित्तंऽ । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाःऽ । आवित्तेऽइत्त्या वित्ते । विश्व-शम्भुवाविर्तिविश्व शम्भुवौ । आवित्तेत्त्या वित्ता ॥९॥

गायत्री । त्रिवृदितित्रि वृत् ॥१०॥

---

१. कपाठशैल्यनुसारमृकारपरो वकारो न गुरुर्भवति ।

२. अपपाठोऽयम् । कपाठानुसारमत्र 'धृतव्रताविर्तिधृत व्रतौ' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

दक्षिणाम् । आ । रोह । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । त्वा । अवतु । बृहत् । साम । पञ्चदशऽइतिपञ्च दश॒ । स्तोम॑ः । ग्रीष्म॒ । ऋतु॒ । क्षत्रम् । द्रविणम् ॥११॥

प्रतीचीम् । आ । रोह । जगती । त्वा । अवतु । वैरूपम् । साम । सप्तदशऽइतिसप्त दश॒ । स्तोम॑ः । वर्षा॒ । ऋतु॒ । विट् । द्रविणम् ॥१२॥

उदीचीम् । आ । रोह । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् । त्वा । अवतु । वैराजम् । साम । एकविंशऽइत्येक विंश॒ । स्तोम॑ः । शरत् । ऋतु॒ । फलम् । द्रविणम् ॥१३॥

ऊर्ध्वाम् । आ । रोह । पङ्क्ति॒ । त्वा । अवतु । शाक्वररैवतेऽइतिशाक्वररैवते । सामनीऽइतिसामनी । त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ । त्रिनवत्रयस्त्रिंशावितित्रिनवत्रयस्त्रिंशौ । स्तोमौ । हेमन्तशिशिरौ । ऋतूऽइत्यृतू । वर्च॑ः । द्रविणम् ।

दक्षिणाम् । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । ग्रीष्म॒ । क्षत्रम् ॥११॥

सप्तदशऽइतिसप्त दश॒ ॥१२॥

अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् एकविंशऽइत्येक विंश॒ ॥१३॥

पङ्क्ति॒ । शाक्वररैवतेऽइतिशाक्वररैवते । त्रिनवत्रयस्त्रिंशावितित्रिनवत्रयस्त्रिंशौ । ऋतूऽइत्यृतू । प्रत्यस्तमितिप्रति अस्तम् । मृत्यो॒ ॥१४॥

एकविंशऽइत्येक विंश॒ ॥१३॥

त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ । त्रिनवत्रयस्त्रिंशावितित्रिनवत्रयस्त्रिंशौ ॥१४॥

विरोकऽइतिवि[1] रोके । सूर्य॑ः ॥१५॥

---

१. कपाठशैल्यनुसारमिह 'विरोकऽइतिवि रोके' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

प्रत्यस्तमितिप्रति अस्तम् । नमुचेः । शिरः ॥ [1]मृत्योः । पाहि । ओर्जः । असि । सहः । अमृतम् ॥१४॥

हिरण्यरूपाविति हिरण्य रूपौ । उषसः । विरोक इति वि रोके । उभौ । इन्द्रौ । उत् । इथः । सूर्यः । च ॥ आ । रोहतम् । वरुण । मित्र । गर्त्तम् । ततः । चक्षाथाम् । अदितिम् । दितिम् । च । मित्रः । असि । वरुणः । असि ॥१५॥

सोमस्य । त्वा । द्युम्नेन । अभि । सिञ्चामि । अग्नेः । भ्राजसा । सूर्यस्य । वर्चसा । इन्द्रस्य । इन्द्रियेण ॥ क्षत्राणाम् । क्षत्रपतिरिति क्षत्र पतिः । एधि । अति । दिद्यून् । पाहि ॥१६॥

प्र । पर्वतस्य । वृषभस्य । पृष्ठात् । नावः । चरन्ति । स्वसिच इति स्व सिचः । इयानाः । ताः । आ । अववृत्रन् । अधराक् । उदक्ता इत्युत् अक्ताः । अहिम् ।

हिरण्यरूपाविति हिरण्य रूपौ । मित्र । चक्षाथाम् । मित्रः ॥१५॥
द्युम्नेन । अग्नेः । क्षत्राणाम् । क्षत्रपतिरिति क्षत्र पतिः । दिद्यून् ॥१६॥
पृष्ठात् । अववृत्रन् । उदक्ता इत्युत् अक्ताः । बुध्न्यम् । विष्णोः ।

सूर्यस्य । इन्द्रियाय ॥१६॥
[2]प्र । पर्वतस्य । इयानाः । [3]अववृत्रत् । रीयमाणाः । विक्रमण-

---

१. संहितापाठानुसारमितः पञ्चदशमन्त्रस्य पदान्येतानि । अत इहारभ्यैकस्याः संख्याया भेदो ज्ञेयः ।

२. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पदपाठोऽन्यकोशेषु नोपलभ्यते, पूर्वत्र (६।३६) गतार्थत्वात् । तेनेहारभ्य ककोशे द्वयोः संख्ययोः भेदो जायते ।

३. अपपाठोऽयम् । 'अववृत्रन्' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

बुद्ध्न्यम् । अनु । रीयमाणा३ं । विष्णो३ं । विक्रमणमितिवि क्रमणम् । असि । विक्रान्तमितिवि क्रान्तम् । क्रान्तम् ॥१७॥

प्रजापतऽइतिप्रजा पते । न । त्वत् । एतानि । अन्यः । विश्वा । रूपाणि । परि । ता । बभूव ॥ यत्कामाऽइतियत् कामा३ं । ते । जुहुमः । तत् । नः३ं । अस्तु । अयम् । अमुष्य । पिता । असौ । अस्य । पिता । वयम् । स्याम । पतय३ं । रयीणाम् । स्वाहा ॥ रुद्र । यत् । ते । क्रिवि । परम् । नाम । तस्मिन् । हुतम् । असि । अमेष्ट्रमित्यमा इष्टम् । असि । स्वाहा ॥१८॥

मित्रावरुणयो३ं । त्वा । प्रशास्त्रोरितिप्र शास्त्रोः । प्रशिषेतिप्र शिषा । युनज्मि ॥ अहयथायै । त्वा । स्वधायै ।

विक्रमणमितिवि क्रमणम् । विक्रान्तमितिवि क्रान्तम् ॥१७॥

प्रजापतऽइतिप्रजा पते । अन्यः । विश्वा । यत्कामाऽइतियत् कामा३ं । अमुष्य । तस्मिन् । अमेष्टमित्यमा इष्टम् ॥१८॥

मित्रावरुणयो३ं । प्रशास्त्रोरितिप्र शास्त्रोः । प्रशिषेतिप्र शिषा ।

मितिवि[1] क्रमणम् । विक्रान्तमितिवि[2] क्रान्तम् । [3]क्रान्तम् ॥१७॥

य्यत्कामाऽइतिय्यत् कामा३ं । अय्यम् । व्वय्यम् । पतय्य३ं । रय्यीणाम् । य्यत् ॥१८॥

मित्रावरुणय्यो३ं । [4]य्युनय्मि । अव्ह्यथाय्यै । स्वधाय्यै । जय्य ।

---

१. 'त्रि' इत्यपपाठः ककोशशैल्यनुसारमितिशब्दात् परो वकारो द्विर्लिख्यते । तस्मात् 'व्वि' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, कपाठशैल्यनुसारं 'व्वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, 'क्रान्तम्' इति शुद्धः पाठोऽत्र द्रष्टव्यः ।

४. अपपाठोऽयम्, 'य्युनज्मि' इत्येव शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

त्वा । अरिष्टः । अर्जुनः । मरुताम् । प्रसवेनेतिप्र सवेन । जय । [1]आपाम । मनसा । सम् । इन्द्रियेण ॥१९॥

मा । ते । इन्द्र । ते । वयम् । तुराषाट् । अयुक्तासः । अब्रह्मता । वि । दसाम ॥ तिष्ठ । रथम् । अधि । यम् । वज्रहस्तेतिवज्र हस्त । आ । रश्मीन् । देव । यमसे । स्वश्वानितिसु अश्वान् ॥२०॥

अग्नये । गृहपतयऽइतिगृह पतये । स्वाहा । सोमाय । वनस्पतये । मरुताम् । ओजसे । इन्द्रस्य । इन्द्रियाय ॥ पृथिवि । मातः । मा । मा । हिंसीः । मोऽइतिमो । अहम् । त्वाम् ॥२१॥

हंसः । शुचिषत् । शुचिसदितिशुचि सत् । वसुः । अन्तरिक्षसदित्यन्तरिक्ष सत् । होता । वेदिषत् ।

युनज्मि । अव्यथायै । अरिष्टः । प्रसवेनेतिप्र सवेन ॥१९॥

अयुक्तासः । अब्रह्मता । तिष्ठ । वज्रहस्तेतिवज्र हस्त । रश्मीन् । स्वश्वानितिसु अश्वान् ॥२०॥

अग्नये । वनस्पतये ॥२१॥

अन्तरिक्षसदित्यन्तरिक्ष सत् । ऋतसदित्यृत सत् । व्योमसदिति-

इन्द्रियेण ॥१९॥

वयम् । अयुक्तासः । यम् । वज्रहस्तेतिवज्र हस्त । यमसे ॥२०॥

अग्नये । गृहपतयऽइतिगृह पतये । सोमाय । वनस्पतये । इन्द्रियाय ॥२१॥

---

१. उव्वटमहीधरयोर्बम्बईमुद्रिते भाष्ये तत्र पठिते कात्यायनश्रौतसूत्रे च 'अपाम' इत्येवं पाठो दृश्यते । स च शतपथ (५।४।३।८) पाठविरोधात् चिन्त्यः ।

वेदिसदिति वेदि सत् । अतिथिः । दुरोणसदिति दुरोण सत् । नृषत् । नृसदिति नृ सत् । वरसदिति वर सत् । ऋतसदित्यृत सत् । व्योमसदिति व्योम सत् । अब्जा इत्यप् जाः । गोजा इति गो जाः । ऋतजा इत्यृत जाः । अद्रिजा इत्यद्रि जाः । ऋतम् । बृहत् ॥२२॥

इयत् । अग्ने । आयुः । असि । आयुः । मयि । धेहि । युङ् । वर्चः । ऊर्क् । ऊर्जम् ॥ इन्द्रस्य । वाम् । वीर्य्यकृत इति वीर्य्य कृतः । बाहू इति बाहू । अभ्युपावहरामीत्यभि उपावहरामि ॥२३॥

स्योना । असि । सुषदा । सुसदेति सु सदा । क्षत्रस्य । योनिः ॥ स्योनाम् । आ । सीद । सुषदाम् । सुसदामिति सु सदाम् । क्षत्त्रस्य । योनिम् ॥२४॥

व्योम सत् । अब्जा इत्यप् जाः । ऋतजा इत्यृत[1] जाः । अद्रिजा इत्यद्रि जाः ॥२२॥

अभ्युपावहरामीत्यभि उपावहरामि ॥२३॥

क्षत्रस्य । क्षत्रस्य ॥२४॥

वेदिसदिति वेदि सत् । [2]वरसदिति वर सत् । ऋतसदित्यृत सत् । ऋतजा इत्यृत जाः । [3]अद्रजा इत्यद्रि जाः ॥२२॥

इयत् । आयुः । आयुः । मयि । युङ् । वीर्य्यकृत इति वीर्य्य कृतः ॥२३॥

योनिः । योनिम् ॥२४॥

---

१. 'इत्यृत' इत्येवमपपाठो बम्बईमुद्रिते ।

२. लेखकप्रमादजोऽयमपपाठः, 'वरसदिति वर सत्' इति कपाठशैल्यनुसारं पाठोऽत्रापेक्षते ।

३. अपपाठोऽयम्, 'अद्रिजा०' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

नि । स॒सा॒द॒ । धृ॒तव्र॑त॒ऽइति॑धृ॒त व्र॒तः॑ । वरु॑णः । प॒स्त्या॒सु । आ ॥ साम्म्रा॑ज्ज्या॒येति॒साम् राज्ज्याय । सु॒क्क्रतु॒रिति॑सु क्रतुः॑ ॥२५॥

अ॒भि॒भूरि॑त्त्य॑भि भूः । अ॒सि॒ । ए॒ताः । ते॒ । पञ्च॑ । दिशः॑ । क॒ल्प्प॒न्ता॒म् । ब्र॒ह्म॑न् । त्वम् । ब्र॒ह्मा । अ॒सि॒ । स॒वि॒ता । स॒त्त्यप्प्र॑सव॒ऽइति॑स॒त्यप्र॑सवः । वरु॑णः । स॒त्त्यौ॑जा॒ऽइति॑स॒त्त्य ओजाः॑ । इन्द्रः॑ । वि॒शौ॑जाः । रु॒द्रः । सु॒शेव॒ऽइति॑सु शेवः॑ ॥ ब॒हु॒का॒रेति॑ब॒हु कार । श्रेय॑स्कर । श्रेयः॑क॒रेति॒श्रेयः॑ कर । भूय॑स्कर । भूयः॑क॒रेति॒भूयः॑ कर । तेन॑ । मे॒ । र॒द्ध्य॒ ॥२६॥

अ॒ग्निः । पृ॒थुः । धर्म्म॑णः । पतिः॑ । जु॒षा॒णः । अ॒ग्निः । पृ॒थुः । धर्म्म॑णः । पतिः॑ । आज्ज्य॑स्य । वे॒तु॒ । स्वाहा॑ । स्वाहा॑कृता॒ऽइति॒स्वाहा॑ कृताः॑ । सूर्य्य॑स्य । र॒श्मिभि॒-

---

धृ॒तव्र॑त॒ऽइति॑धृ॒त व्र॒तः॑ । सा॒म्रा॑ज्ज्या॒येति॒साम् राज्याय । सु॒क्रतु॒रिति॑सु क्रतुः॑ ॥२५॥

अ॒भि॒भूरि॑त्य॑भि भूः । क॒ल्प॒न्ता॒म् । ब्रह्म॑न् । ब्र॒ह्मा । स॒त्यप्र॑सव॒ऽइति॑स॒त्य प्र॑सवः । स॒त्यौ॑जा॒ऽइति॑स॒त्य ओजाः॑ । रु॒द्रः । श्रेय॑स्कर । श्रेयः॑क॒रेति॒श्रेयः॑ कर । भूय॑स्कर । र॒ध्य॒ ॥२६॥

अ॒ग्निः । अ॒ग्निः । आज्ज्य॑स्य । र॒श्मिभि॒रिति॑र॒श्मि भिः॑ । व्र॒त॒ध्व॒म् ।

धृ॒तव्व॑त॒ऽइति॑धृ॒त [1]व्व॒तः॑ । सा॒म्रा॑ज्या॒य्ये॒ति॒साम् राज्याय ॥२५॥

श्रेय्य॑स्कर । श्रेय्यः॑क॒रेति॒श्रेय्यः॑ कर । भूय्य॑स्कर । भूय्यः॑ क॒रेति भूय्यः॑ कर ॥२६॥

सूर्य्य॑स्य । व्य॒त॒ध्व॒म् । म॒ध्य॒मेष्ठ्या॑य । म॒ध्य॒मेऽस्थ्या॒येति॑-

---

१. कपाठशैल्यनुसारं 'व्रतः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

रितिरश्मि भिः । यतध्वम् । सजातानामितिस जातानाम् । मद्ध्यमेष्ठ्याय । मद्ध्यमेस्थ्यायेतिमद्ध्यमे स्थ्याय ॥२७॥

सवित्त्रा । प्रसवित्त्रेतिप्र [1]सवित्त्रा । सरस्वत्त्या । वाचा । त्वष्ट्रा । रूपैः । पूष्णा । पशुभिरितिपशु भिः । इन्द्रेण । अस्म्मेऽइत्त्यस्म्मे । बृहस्पतिना । ब्रह्मणा । वरुणेन । ओजसा । अग्निना । तेजसा । सोमेन । राज्ञा । विष्णुना । दशम्म्या । देवतया । प्रसूतऽइतिप्र सूतं । प्र । सप्र्पामि ॥२८॥

अश्विभ्यामित्त्यश्वि भ्याम् । पच्यस्व । सरस्वत्त्यै । इन्द्राय । सुत्राम्म्णऽइतिसु त्राम्म्णे ॥ वायुः । पूतः । पवित्त्रेण । प्रत्त्यङ् । सोमः । अतिस्रुतऽइत्त्यति स्रुतं ॥ इन्द्रस्य । युज्ज्यः । सखा ॥२९॥

कुवित् । अङ्ग । यवमन्तऽइतियव मन्तं । यवम् । चित् । यथा । दान्ति । अनुपूर्व्वमित्त्यनु पूर्व्वम् । वियूयेतिवि

मध्यमेष्ठ्याय । मध्यमेस्थ्यायेतिमध्यमे स्थ्याय ॥२७॥

सवित्रा । प्रसवित्रेतिप्र सवित्रा । सरस्वत्या । त्वष्ट्रा । पूष्णा । अस्मेऽइत्यस्मे । बृहस्पतिना । ब्रह्मणा । अग्निना । राज्ञा । विष्णुना । दशम्या । प्रसूतऽइतिप्र सूतं ॥२८॥

अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । पच्यस्व । सरस्वत्यै । सुत्राम्णऽइतिसु त्राम्णे । पवित्रेण । प्रत्यङ् । अतिस्रुतऽइत्यति स्रुतं । युज्यः ॥२९॥

मध्यमे स्थ्याय ॥२७॥

देवतया ॥२८॥

इन्द्राय । वायुः । युज्यः ॥२९॥

यवमन्तऽइतियव मन्तं । यवम् । यथा । वियुयेतिवि [2]युय । युय ।

---

१. 'सवित्त्रा' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम् अस्थानेऽवग्रहात् यकारस्य द्वित्वाच्च । ककोशशैल्यनुसार 'वियूयेतिवि यूय' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

सूर्य ॥ इहेहेतीह इह । एषाम् । कृणुहि । भोजनानि । ये । बर्हिषः । नमऽउक्तिमितिनमः उक्तिम् । यजन्ति । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । त्वा । सरस्वत्यै । इन्द्राय । सुत्राम्मणऽइतिसु त्राम्मणे ॥३०॥

युवम् । सुरामम् । अश्विना । नमुचौ । आसुरे । सचा ॥ विपिपानेतिवि [1]पिपाना । शुभः । पतीऽइतिपती । इन्द्रम् । कर्म्मस्वितिकर्म्म सु । आवतम् ॥३१॥

पुत्रमिवेतिपुत्रम् इव । पितरौ । अश्विना । उभा । इन्द्र । आवथुः । काव्यैः । दंसनाभिः ॥ यत् । सुरामम् । वि । अपिबः । शचीभिः । सरस्वती । त्वा । मघवन्नितिमघ वन् । अभिष्णक् ॥३२॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे दशमोऽध्यायः ॥

अनुपूर्वमित्यनु पूर्वम् । नमऽउक्तिमितिनमः उक्तिम् । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । सरस्वत्यै । सुत्राम्णऽइतिसु त्राम्णे ॥३०॥

अश्विना ॥३१॥

पुत्रमिवेतिपुत्रम् इव । अश्विना । काव्यैः अभिष्णक् ॥३२॥

ये । यजन्ति । इन्द्राय ॥३०॥

युवम् । [2]विपिपानेतिवि पिपाना । [3]शुभस्य ॥३१॥

यत् । मघवन्नितिमघ वन् ॥३२॥

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदे दशमोऽध्यायः ॥

---

१. 'पिपाना' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'विपिपानेतिवि पिपाना' इति शुद्धः पाठः ककोशशैल्यनुसारं ज्ञेयः ।

३. पदमिदं न मन्त्रे दृश्यते, न चान्येषु कोशेषु ।

एकादशोऽध्यायः

युञ्जानः । प्रथमम् । मनः । तत्त्वाय । सविता । धियः ॥ अग्नेः । ज्योतिः । निचाय्येतिनि चाय्य । पृथिव्याः । अधि । आ । अभरत् ॥१॥

युक्तेन । मनसा । वयम् । देवस्य । सवितुः । सवे ॥ स्वर्ग्यायेतिस्वः ग्याय । शक्त्या ॥२॥

[1]युक्त्वाय । सविता । देवान् । स्वः । यतः । धिया । दिवम् ॥ बृहत् । ज्योतिः । करिष्यतः । सविता । प्र । सुवाति । तान् ॥३॥

युजे । वाम् । ब्रह्म । पूर्व्यम् । नमोभिरितिनमः

तत्वाय । अग्ने? । पृथिव्या? ॥१॥

युक्तेनं । शक्त्या ॥२॥

[1]युक्त्वाय । करिष्यत? ॥३॥

य्युञ्जान? । तत्वाय । धियः ॥१॥

य्युक्तेन । व्वयम् । स्वर्ग्ग्यायेतिस्वः ग्याय ॥२॥

[1]य्युक्त्वाय । य्यत? । धिया ॥३॥

[2]य्युजे । पूर्व्यम् । व्वे ॥४॥

---

१. वेङ्क० निर्णय० आदिषु बहुषु मुद्रितेषु संहिताग्रन्थेषु पदग्रन्थेषु हस्तलिखितेषु च 'युक्त्वाय' इत्येवं पाठः । शतपथे भाष्यग्रन्थेषु च 'युक्त्वाय' पाठः ।

२. इतः पूर्वं च वर्तमानस्य 'युञ्जते मनः' इत्यस्य पदपाठः पूर्वं

भिदं । वि । श्लोकः । एतु । पथ्येवेतिपथ्या इव । सूरेः ॥ शृण्वन्तु । विश्वे । अमृतस्य । पुत्राः । आ । ये । धामानि । दिव्यानि । तस्थुः ॥४॥

यस्य । प्रयाणम् । प्रयानमितिप्र यानम् । अनु । अन्ये । इत् । ययुः । देवाः । देवस्य । महिमानम् । ओजसा ॥ यः । पार्थिवानि । विममऽइतिवि ममे । सः । एतशः । रजांसि । देवः । सविता । महित्वनेतिमहि त्वना ॥ वाचः । पते । वाचम् । नः । स्वदतु ॥५॥

इमम् । नः । देव । सवितः । यज्ञम् । प्र । नय । देवाव्यमितिदेव अव्यम् । सखिविदमितिसखि विदम् । सत्राजितमितिसत्रा जितम् । धनजितमितिधन जितम् । स्वर्जितमितिस्वः जितम् ॥ ऋचा । स्तोमम् । सम् । अर्द्धय । गाय-

---

यस्य । पथ्येवेतिपथ्या इव । शृण्वन्तु । विश्वे । पुत्राः । दिव्यानि । तस्थुः ॥४॥

प्रयानमितिप्र यानम् । अन्ये । पार्थिवानि । महित्वनेतिमहि त्वना ॥५॥

यज्ञम् । देवाव्यमितिदेव अव्यम् । सत्राजितमितिसत्रा जितम् गाय-

---

व्यस्य । प्रस्राणम् । प्रस्रानमितिप्र स्यानम् । ययुः । यः । विममऽइतिवि ममे । महित्वनेतिमहि त्वना । [1]वाचः ॥५॥

यज्ञम् । नय । अर्द्धय । गायत्रेण । सखिविदमितिसखि विदम् ।

गतत्वान्नेह पदग्रन्थेषु पठ्यते । तेनैकस्याः सङ्ख्याया भेदो जायते ककोशे ।

१. उत्तरस्य 'देव सवितः' मन्त्रस्य बहूनां पदानां पूर्वं गतत्वान्नेह पदपाठे पठ्यन्ते, अवशिष्टानि च पञ्च पदानि पञ्चमकण्डिकायां संगृह्यन्ते । अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिकासंख्ययोर्भेदः ककोशे द्रष्टव्यः । इह तु सौकर्यार्थं ककोशीयपाठेऽपि पदपाठानुसारी संख्या प्रदत्ता ।

त्त्रेण । र॒थ॒न्त॒रमि॒तिर॑थम्ऽत॒रम् । बृ॒हत् । गा॒य॒त्त्रव॑र्त्त॒नीति॑गायत्त्रऽव॑र्त्तनि । स्वाहा॑ ॥६॥

आ । द॒दे॒ । गा॒य॒त्त्रेण॑ । छन्द॑सा । अ॒ङ्गि॒र॒स्वत् । पृ॒थि॒व्याः । स॒धस्त्था॒दिति॑स॒धऽस्था॑त् । अ॒ग्निम् । पु॒री॒ष्य॒म् । अ॒ङ्गि॒र॒स्वत् । आ । भ॒र॒ । त्रैष्टु॑भेन । त्रैस्तु॒भे॒नेति॒त्रैस्तु॑भेन ॥७॥

अभ्रिः॑ । अ॒सि॒ । नारि॑ । अ॒सि॒ । त्वया॑ । व॒यम् । अ॒ग्निम् । श॒के॒म॒ । खनि॑तुम् । स॒धस्त्थ॒ऽइति॑स॒धऽस्थे॑ । आ । जाग॑तेन ॥८॥

हस्ते॑ । आ॒धा॒येत्या॒ऽधाय॑ । स॒वि॒ता । बिभ्र॑त् । अभ्रि॑म् । हि॒र॒ण्ययी॑म् । आनु॑ष्टुभेन । आनु॑स्तु॒भे॒नेत्यानु॑ऽस्तुभेन ॥९॥

त्रेण॑ । गा॒य॒त्रव॑र्त॒नीति॑गाय॒त्रऽव॑र्तनि ॥६॥

गा॒य॒त्रेण॑ । पृ॒थि॒व्याः । स॒धस्था॒दिति॑स॒धऽस्था॑त् । अ॒ग्निम् । पु॒री॒ष्य॒म् । त्रैष्टु॑भेन । त्रैस्तु॒भे॒नेति॒त्रैऽस्तुभेन ॥७॥

अभ्रिः॑ । अ॒ग्निम् । स॒धस्थ॒ऽइति॑स॒धऽस्थे॑ ॥८॥

आ॒धा॒येत्या॒ऽधाय॑ । बिभ्र॑त् । अभ्रि॑म् । हि॒र॒ण्यय॑ीम् । आनु॑ष्टुभेन । आनु॑स्तु॒भे॒नेत्यानु॑ऽस्तुभेन ॥९॥

गा॒य॒त्रव॑र्त॒नीति॑गाय॒त्रऽव॑र्तनि ॥६॥

गा॒य॒त्रेण॑ ॥७॥

त्वया॑ । व॒यम् ॥८॥

आ॒धा॒येत्या॒ऽधाय॑ । हि॒र॒ण्यय॑ीम् ॥९॥

प्रतूर्त्तमितिप्र तूर्त्तम् । वाजिन् । आ । द्रव । वरिष्ठाम् । अनु । सँव्वतमितिसम् वतम् ॥ दिवि । ते । जन्म । परमम् । अन्तरिक्क्षे । तव । नाभिः । पृथिव्याम् । अधि । योनिः । इत् ॥१०॥

युञ्जाथाम् । रासभम् । युवम् । अस्म्मिन् । यामे । वृषण्ण्वसूऽइतिवृषण् वसू ॥ अग्निम् । भरन्तम् । अस्म्मयुमित्यस्म्म युम् ॥११॥

योगेयोगऽइतियोगे योगे । तवस्तरमितितवः तरम् । वाजेवाजऽइतिवाजे वाजे । हवामहे ॥ सखायः । इन्द्रम् । ऊतये ॥१२॥

प्रतूर्त्तमितिप्र तूर्त्तम् । वरिष्ठाम् । जन्म । अन्तरिक्षे । पृथिव्याम् ॥१०॥

अस्मिन् । वृषण्वसूऽइतिवृषण् वसू । अग्निम् । अस्मयुमित्यस्म युम् ॥११॥

---

[1]संवतमितिसम् वतम् । य्योनिः ॥१०॥

य्युञ्जाथाम् । य्युवम् । य्यामे । वृषण्वसूऽइतिवृषण् [2]वसू । अस्मयुमित्यस्म [3]य्युम् ॥११॥

य्योगेय्योगऽइतियोगे[4] य्योगे । वाजेवाजऽइतिवाजे [2]वाजे । सखायः । ऊतये ॥१२॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'सँव्वतमितिसम् वतम्' इति शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

२. कपाठशैल्यनुसारमिह एकवकार इष्यते ।

३. कपाठशैल्यनुसारमिह 'युम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

४. कपाठशैल्यनुसारमिह '०य्योगे य्योगे' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

प्रतूर्व्वन्निति॑प्र तूर्व्व॑न् । आ । इ॒हि॒ । अ॒व॒क्राम॒न्नित्य॑व॒ क्राम॑न् । अश॑स्तीः । रु॒द्रस्य॑ । गाण॑पत्य॒मिति॒गाण॑ पत्यम् । म॒यो॒भूरिति॑मयः भूः । आ । इ॒हि॒ ॥ उ॒रु । अ॒न्तरि॑क्क्षम् । वि । इ॒हि॒ । स्व॒स्तिग॑व्यूति॒रिति॑स्व॒स्ति गव्यू॑तिः । अभ॑यानि । कृ॒ण्वन् । पू॒ष्णा । स॒युजेति॑स॒ युजा॑ । स॒ह ॥ अच्छ॑ । इ॒मम् । भ॒रि॒ष्याम॒म् ॥१३॥

अनु॑ । अ॒ग्निः । उ॒षसा॑म् । अग्र॑म् । अ॒क्ख्य॒त् । अनु॑ । अहा॑नि । प्र॒थ॒मः । जा॒तवे॑दा॒ऽइति॑जा॒त वे॑दाः ॥ अनु॑ । सूर्य॑स्य । पु॒रु॒त्रेति॑पु॒रु त्रा । च॒ । र॒श्मीन् । अनु॑ । द्यावा॑पृथि॒वी-ऽइति॒द्यावा॑पृथि॒वी । आ । त॒त॒न्थ॒ ॥१४॥

आ॒गत्येत्या॒ गत्य॑ । वा॒जी । अ॒ध्वान॑म् । सर्वाः॑ ।

प्रतूर्व्वन्निति॑प्र तूर्व्व॑न् । अ॒व॒क्राम॒न्नित्य॑व॒ क्राम॑न् । रु॒द्रस्य॑ । गाण॑पत्य॒मिति॒गाण॑ पत्यम् । अ॒न्तरि॑क्षम् । स्व॒स्तिग॑व्यूति॒रिति॑स्व॒स्ति गव्यू॑तिः । कृ॒ण्वन् । पू॒ष्णा । अच्छ॑ । भ॒रि॒ष्याम॒म् ॥१३॥

अ॒ग्निः । अग्र॑म् । अ॒ख्य॒त् । पु॒रु॒त्रेति॑पु॒रु त्रा । र॒श्मीन् । द्यावा॑पृथि॒वी-ऽइति॒द्यावा॑पृथि॒वी ॥१४॥

आ॒गत्येत्या॒ गत्य॑ । अ॒ध्वान॑म् । अ॒ग्निम् । स॒धस्थ॒ऽइति॑स॒ध स्थे॑ ।

म॒यो॒भूरिति॑मयः भूः । अभ॑यानि । स॒युजेति॑स॒ [1]युजा॑ । [2]अच्छ॑ ॥१३॥

जा॒तवे॑दा॒ऽइति॑जा॒त वे॑दाः । सूर्य॑स्य ॥१४॥

---

१. कपाठशैल्यनुसारमिह 'युजा' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

२. इत आरभ्य उत्तरमन्त्रस्य त्रीण्येव पदानि पूर्वमगतानि पदपाठे त्रयोदशकण्डिकाया एवान्ते पठचन्ते । अत इत आरभ्य ककोशे तिसृणां कण्डिका-संख्यानां भेदो जायते ।

मूर्ध ÷ । वि । धूनुते ॥ अग्निम् । सधस्त्थऽइतिसध स्थे । महति । चक्क्षुषा । नि । चिक्रीषते ॥१५॥

आक्रम्म्येत्त्या क्रम्म्य । वाजिन् । पृथिवीम् । अग्निम् । इच्छ । रुचा । त्वम् ॥ भूम्म्यांॅ । वृत्त्वाय । नः । ब्रूहि । यत÷ । खनेम । तम् । वयम् ॥१६॥

द्यौः । ते । पृष्ठम् । पृथिवी । सधस्त्थमितिसध स्थम् । आत्त्मा । अन्तरिक्क्षम् । समुद्रः । योनि÷ ॥ विक्ख्यायेतिवि ख्याय । चक्क्षुषा । त्वम् । अभि । तिष्ट्ठ । पृतन्न्यतः ॥१७॥

उत् । क्राम । महते । सौभगाय । अस्म्मात् । आस्त्थाना-दित्त्या स्थानात् । द्रविणोदाऽइतिद्रविणॅ दाः । वाजिन् ॥ वयम् । स्याम । सुमताविर्तिसु मतौ । पृथिव्व्याः । अग्निम् । खनन्तॅ । उपस्त्थेऽइत्त्युप स्थे । अस्याः ॥१८॥

चक्षुषा ॥१५॥

आक्रम्येत्या क्रम्य । अग्निम् । इच्छ । भूम्यांॅ । वृत्वाय ॥१६॥

पृष्ठम् । सधस्थमितिसध स्थम् । आत्मा । अन्तरिक्षम् । समुद्रः । विख्यायेतिवि ख्याय । चक्षुषा । तिष्ठ । पृतन्यतः ॥१७॥

अस्मात् । आस्थानादित्या स्थानात् । द्रविणोदाऽइतिद्रविणॅ दाः । पृथिव्याः । अग्निम् । उपस्थऽइत्युप स्थे ॥१८॥

वृत्वाय्य । य्यत ÷ । वय्यम् ॥१६॥

य्योनि ÷ । विख्याय्येतिवि ख्याय्य ॥१७॥

सौभगाय्य । वय्यम् ॥१८॥

उत्। अक्क्रमीत्। द्रविणोदाऽइतिद्रविणः दाः। वाजी। अर्वा। अकरित्यकः। सु। लोकम्। सुकृतमितिसु कृतम्। पृथिव्याम्। ततः। खनेम। सुप्रतीकमितिसु प्रतीकम्। अग्निम्। स्वरितिस्वः। रुहाणाः। अधि। नाकम्। उत्तममित्युत् तमम् ॥१९॥

आ। त्वा। जिघर्म्मि। मनसा। घृतेन। प्रतिक्क्षियन्तमितिप्रति क्षियन्तम्। भुवनानि। विश्श्वा॥ पृथुम्। तिरश्श्चा। वयसा। बृहन्तम्। व्यचिष्ठम्। अन्नैः। रभसम्। दृशानम् ॥२०॥

आ। विश्श्वतः। प्रत्यञ्चम्। जिघर्म्मि। अरक्षसा। मनसा। तत्। जुषेत॥ मर्य्यश्रीरितिमर्य्य श्रीः। स्पृहयद्वर्ण्णऽइतिस्पृहयत् वर्णः। अग्निः। न। अभिमृशऽइत्यभि मृशे। तन्वा। जर्भुराणः ॥२१॥

अक्रमीत्। द्रविणोदाऽइतिद्रविणः दाः। अकरित्यकः। पृथिव्याम्। सुप्रतीकमितिसु प्रतीकम्। अग्निम्। उत्तममित्युत् तमम् ॥१९॥

प्रतिक्षियन्तमितिप्रति क्षियन्तम्। विश्वा। तिरश्चा। व्यचिष्ठम् ॥२०॥

विश्वतः। प्रत्यञ्चम्। अरक्षसा। मर्यश्रीरितिमर्य श्रीः। स्पृहयद्वर्णऽइतिस्पृहयत् वर्णः। अग्निः। अभिमृशऽइत्यभि मृशे। तन्वा। जर्भुराणः ॥२१॥

प्रतिक्षियन्तमितिप्रति क्षियन्तम्। वयसा ॥२०॥

मर्य्यश्रीरितिमर्य्य श्रीः। स्पृहयद्वर्णऽइतिस्पृहयत् वर्णः ॥२१॥

परि॑ । वा॒जप॑ति॒रिति॑वाज॑ पति॑ः । क॒विः । अ॒ग्निः । ह॒व्यानि॑ । अ॒क्र॒मी॒त् ॥ दध॑त् । रत्ना॑नि । दा॒शुषे॑ ॥२२॥

परि॑ । त्वा॒ । अ॒ग्ने॒ । पुर॑म् । व॒यम् । विप्र॑म् । स॒ह॒स्य॒ । धी॒म॒हि॒ ॥ धृ॒षद्व॑र्ण॒मिति॑धृ॒षत् व॑र्ण॑म् । दि॒वेदि॑व॒ऽइति॑दि॒वे दि॑वे । ह॒न्तार॑म् । भ॒ङ्गु॒राव॑ताम् । भ॒ङ्गु॒रव॑ता॒मिति॑भङ्गुर व॑ताम् ॥२३॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । द्यु॒भि॒रिति॑द्यु भिः॑ । आ॒शु॒शु॒क्षणिः॑ । अ॒द्भ्यऽइत्य॒त् भ्यः । अश्म॑नः । परि॑ ॥ वने॑भ्यः । ओष॑धीभ्यः । नृ॒णाम् । नृ॒प॒त॒ऽइति॑नृ पते । जा॒य॒से॒ । शुचि॑ः ॥२४॥

अ॒ग्निः । ह॒व्यानि॑ । अ॒क्र॒मी॒त् । रत्ना॑नि ॥२२॥

अ॒ग्ने॒ । विप्र॑म् । धृ॒षद्व॑र्ण॒मिति॑धृ॒षत् व॑र्ण॑म् ॥२३॥

अ॒ग्ने॒ । द्यु॒भि॒रिति॑द्यु भिः॑ । आ॒शु॒शु॒क्षणिः॑ । अ॒द्भ्यऽइत्य॒त् भ्यः । अश्म॑नः । वने॑भ्यः । ओष॑धीभ्यः ॥२४॥

---

[1]वा॒जप॑ति॒रिति॑वाज॑ पति॑ः ॥२२॥

व॒यम् । धृ॒षद्व॑र्ण॒मिति॑दृ॒षत्[2] व॑र्ण॑म् । भ॒ङ्गु॒रव॑ता॒मिति॑भङ्गुर व॑ताम् ॥२३॥

जा॒य॒से॒ ॥२४॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'वा॒जप॑ति॒रिति॑वाज॑ पति॑ः' इति कपाठशैल्यनुसारं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. '०दृषत्' इत्यपपाठो लेखकप्रमादजः ।

अ॒ङ्गि॒र॒स्वत् । ख॒ना॒मि॒ ॥ ज्योति॑ष्मन्तम् । त्वा॒ । अ॒ग्ने॒ । सु॒प्रती॑क॒मिति॑सु प्रती॑कम् । अज॑स्रेण । भा॒नुना॑ । दीद्य॑तम् ॥ शि॒वम् । प्र॒जाभ्य॒ऽइति॑प्र जाभ्यः॑ । अहि॑ꣳसन्तम् । ख॒ना॒म॒ः ॥२५॥

अ॒पाम् । पृ॒ष्ठम् । अ॒सि॒ । योनिः॑ । अ॒ग्नेः॒ । स॒मु॒द्रम् । अ॒भितः॑ । पिन्व॑मानम् ॥ वर्द्ध॑मानः । म॒हान् । आ । च॒ । पुष्क॑रे । दि॒वः । मात्र॑या । व॒रि॒म्णा । प्र॒थ॒स्व॒ ॥२६॥

शर्म॑ । च॒ । स्थः॒ । वर्म॑ । च॒ । स्थः॒ । अच्छि॑द्रे॒ऽइत्यच्छि॑द्रे । ब॒हु॒ले॒ऽइति॑ब॒हुले । उ॒भेऽइत्यु॒भे ॥ व्य॒च॑स्वती॒ऽइति॒व्यच॑स्वती । सम् । व॒सा॒था॒म् । भृ॒तम् । अ॒ग्निम् । पु॒री॒ष्य॒म् ॥२७॥

सम् । व॒सा॒था॒म् । स्व॒र्विदेति॑स्वः॒ विदा॑ । स॒मीची॒ऽइति॑स॒मीची॑ । उर॑सा । त्मना॑ । अ॒ग्निम् । अ॒न्तः॒ ।

ज्योति॑ष्मन्तम् । अ॒ग्ने॒ । सु॒प्रती॑क॒मिति॑सु प्रती॑कम् । दीद्य॑तम् । प्र॒जाभ्य॒ऽइति॑प्र जाभ्यः॑ ॥२५॥

पृ॒ष्ठम् । अ॒ग्नेः॒ । स॒मु॒द्रम् । पिन्व॑मानम् । पुष्क॑रे । मात्र॑या । व॒रि॒म्णा ॥२६

अच्छि॑द्रे॒ऽइत्यच्छि॑द्रे । उ॒भेऽइत्यु॒भे । व्यच॑स्वती॒ऽइति॒व्यच॑स्वती । अ॒ग्निम् । पु॒री॒ष्य॒म् ॥२७॥

योनिः॑ । मात्र॑या ॥२६॥

[1]स्व॒र्विदेति॑स्वः॒ विदा॑ ॥२८॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'स्व॒र्विदेति॑स्वः॒ विदा॑' इति कपाठशैल्यनुसारं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

भरिष्यन्तीऽइतिभरिष्यन्ती । ज्योतिष्मन्तम् । अजस्रम् । इत् ॥२८॥

पुरीष्यः । असि । विश्वभराऽइतिविश्व भरा । अथर्वा । त्वा । प्रथमः । निः । अमन्थत् । अग्ने ॥ त्वाम् । अग्ने । पुष्करात् । अधि । अथर्वा । निः । अमन्थत ॥ मूर्द्ध्नः । विश्वस्य । वाघतः ॥२९॥

तम् । ऊँऽइत्यूँ । त्वा । दध्यङ् । ऋषिः । पुत्रः । ईधे । अथर्वणः ॥ वृत्रहणम् । वृत्रहनमितिवृत्र हनम् । पुरन्दरमितिपुरम् दरम् ॥३०॥

तम् । ऊँऽइत्यूँ । त्वा । पाथ्यः । वृषा । सम् । ईधे । दस्युहन्तममितिदस्युहन् तमम् ॥ धनञ्जयमितिधनम् जयम् । रणेरणऽइतिरणे रणे ॥३१॥

अग्निम् । भरिष्यन्तीऽइतिभरिष्यन्ती । ज्योतिष्मन्तम् ॥२८॥

पुरीष्यः । विश्वभराऽइतिविश्व भरा । अग्ने । अग्ने । पुष्करात् । विश्वस्य ॥२९॥

ऊँऽइत्यूँ । दध्यङ् । पुत्रः । वृत्रहणम् । वृत्रहनमितिवृत्र हनम् ॥३०॥

ऊँऽइत्यूँ । पाथ्यः ॥३१॥

विश्वभराऽइतिविश्व भरा ॥२९॥

[1] ऊँऽइत्युम् ॥३०॥

[1] ऊँऽइत्युम् । धनञ्जयमितिधनम् जयम् ॥३१॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'ऊँऽइत्यूँ' इति पाठेन भवितव्यम् ।

सीद । होतरितिहोतः । स्वे । ऊँऽइत्यूँ । लोके । चिकित्वान् । सादय । यज्ञम् । सुकृतस्येतिसु कृतस्य । योनौ ॥ देवावीरितिदेव अवीः । देवान् । हविषा । यजासि । अग्ने । बृहत् । यजमाने । वयः । धाः ॥३२॥

नि । होता । होतृषदने । होतृसदनऽइतिहोतृ सदने । विदानः । त्वेषः । दीदिवानितिदीदि वान् । असदत् । सुदक्षऽइतिसु दक्षः ॥ अदब्धव्रतप्रमतिरित्यदब्धव्रत प्रमतिः । वसिष्ठः । सहस्रम्भरऽइतिसहस्रम् भरः । शुचिजिह्वऽइतिशुचि जिह्वः । अग्निः ॥३३॥

सम् । सीदस्व । महान् । असि । शोचस्व । देववीतमऽइतिदेव वीतमः ॥ वि । धूमम् । अग्ने । अरुषम् । मियेध्य । सृज । प्रशस्तेतिप्र शस्त । दर्शतम् ॥३४॥

ऊँऽइत्यूँ । चिकित्वान् । यज्ञम् । अग्ने ॥३२॥

सुदक्षऽइतिसु दक्षः । अदब्धव्रतप्रमतिरित्यदब्धव्रत प्रमतिः । वसिष्ठः । शुचिजिह्वऽइतिशुचि जिह्वः । अग्निः ॥३३॥

अग्ने । मियेध्य । प्रशस्तेतिप्र शस्त ॥३४॥

---

[1]ऊऽइत्युम् । सादय । यज्ञम् । योनौ । [2]देवाव्वीरितिदेव अवीः । यजासि । यजमाने । वयः ॥३२॥

दीदिवानितिदीदि वान । अदब्धव्व्रतप्रमतिरित्यदब्धव्व्रत[3] प्रमतिः ॥३३

देववीतमऽइतिदेव वीतमः । मियेध्य ॥३४॥

१. अपपाठोऽयम्, द्र० पूर्वमन्त्रस्था टि० ।

२. द्विवकारात्मको '०व्वी०' इत्यपपाठः ।

३. लेखकप्रमादजोऽत्राऽपपाठोऽयं द्विवकारात्मकः ।

अपः । देवीः । उप । सृज । मधुमतीरितिमधु मतीः । अयक्ष्माय । प्रजाभ्यइतिप्र जाभ्यः ॥ तासाम् । आस्थानादित्या स्थानात् । उत् । जिहताम् । ओषधयः । सुपिप्पलाइतिसु [1]पिप्पलाः ॥३५॥

सम् । ते । वायुः । मातरिश्वा । दधातु । उत्तानायाः । हृदयम् । यत् । विकस्तमितिवि कस्तम् ॥ यः । देवानाम् । चरसि । प्राणथेन । कस्मै । देव । वषट् । अस्तु । तुभ्यम् ॥३६॥

सुजातइतिसु जातः । ज्योतिषा । सह । शर्म । वरूथम् । आ । असदत् । स्वरितिस्वः ॥ वासः । अग्ने । विश्वरूपमितिविश्व रूपम् । सम् । व्ययस्व । विभावसोइतिविभा वसो ॥३७॥

अयक्ष्माय । प्रजाभ्यइतिप्र जाभ्यः । आस्थानादित्या स्थानात् ॥३५

मातरिश्वा ॥३६॥

अग्ने । विश्वरूपमितिविश्व रूपम् ॥३७॥

अयक्ष्माय । ओषधयः ॥३५॥

वायुः । उत्तानायाः । हृदयम् । यत् । [2]विकस्तमितिवि कस्तम् । यः ॥३६॥

विश्वरूपमितिविश्व रूपम् । व्ययस्व । विभावसोइतिविभा वसो ॥३७

---

१. 'पिप्पलाः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, कपाठशैल्यनुसारमिह 'विकस्तमितिवि कस्तम्' इति पाठेन भाव्यम् ।

उत् । ऊँऽइत्यूँ । तिष्ठ । स्वध्वरेतिसु अध्वर । अवं । नः । देव्या । धिया ॥ दृशे । च । भासा । बृहता । सुशुक्वनिरितिसु शुक्वनिः । आ । अग्ने । याहि । सुशस्तिभिरितिसुशस्ति भिः ॥३८॥

ऊर्ध्वः । ऊँऽइत्यूँ । सु । नः । ऊतये । तिष्ठ । देवः । न । सविता ॥ ऊर्ध्वः । वाजस्य । सनिता । यत् । अञ्जिभिरित्यञ्जि भिः । वाघद्भिरितिवाघत् भिः । विह्वयामहऽइतिवि ह्वयामहे ॥३९॥

सः । जातः । गर्भः । असि । रोदस्योः । अग्ने । चारुः । विभृतऽइतिवि भृतः । ओषधीषु ॥ चित्रः ।

ऊँऽइत्यूँ । तिष्ठ । स्वध्वरेतिसु अध्वर । देव्या । सुशुक्वनिरितिसु शुक्वनिः । अग्ने ॥३८॥

ऊँऽइत्यूँ । तिष्ठ । विह्वयामहऽइतिवि ह्वयामहे ॥३९॥

गर्भः । अग्ने । चित्रः । अक्तून् । मातृभ्यऽइतिमातृ भ्यः ।

---

[1]उंऽइत्युंम् । धिया । याहि ॥३८॥

[1]उंऽइत्युंम् । ऊतये । यत् । वाघद्भिरितिवाघत् भिः । विह्वयामहऽइतिवि[2] ह्वयामहे ॥३९॥

विभृतऽइतिवि[3] भृतः ॥४०॥

---

१. अपपाठोऽयम् । द्र० १६४ पृष्ठस्था टि० १ ।

२. कपाठशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इत्येवं द्विवकारपाठेन भाव्यम् ।

३. कपाठशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इति द्विवकारपाठेन भाव्यम् ।

शिशु॑÷ । परि॑ । तमा॑ᳪसि । अक्तून् । प्र । मातृभ्य॑ऽइति॑मातृ भ्य॑÷ । अधि॑ । कनि॑क्रदत् । गाः॑ ॥४०॥

स्थिरः॑ । भव॑ । वीड्व॑ङ्गऽइति॑वीडु अङ्गः॑ । आशुः॑ । भव॑ । वाजी । अर्वन् ॥ पृथुः॑ । भव॑ । सुषदः॑÷ । सुसद॒ऽइति॑सु सदः॑÷ । त्वम् । अग्नेः॑ । पुरीषवाहणः॑ । पुरीष॒वाहन॒ऽइति॑पुरीष वाहनः॑ ॥४१॥

शिवः॑ । भव॑ । प्रजाभ्य॒ऽइति॑प्र जाभ्य॑÷ । मानुषी॑भ्यः॑ । त्वम् । अङ्गिरः॑ ॥ मा । द्यावापृथिवी॒ऽइति॑द्यावा॑पृथिवी । अभि । शोचीः॑ । मा । अन्तरि॑क्षम् । मा । वनस्पतीन् ॥४२॥

प्र । एतु॑ । वाजी । कनि॑क्रदत् । नानदत् । रासभः॑ । पत्वा॑ ॥ भरन् । अग्निम् । पुरीष्य॑म् । मा । पादि॑ । आयु॑षः॑ । पुरा ॥ वृषा॑ । अग्निम् । वृष॑णम् । भरन् । अपाम् । गर्भ॑म् । समुद्रिय॑म् ॥ अग्ने॑ । आ । याहि॑ । वीतये॑ ॥४३॥

कनि॑क्रदत् ॥४०॥

अग्नेः॑ ॥४१॥

प्रजाभ्य॒ऽइति॑प्र जाभ्य॑÷ । मानु॑षीभ्यः॑ । द्यावा॑पृथिवी॒ऽइति॑द्यावा॑पृथिवी । अन्तरि॑क्षम् । वनस्पतीन् ॥४२॥

कनि॑क्रदत् । अग्निम् । पुरीष्य॑म् । अग्निम् । गर्भ॑म् । समुद्रिय॑म् । अग्ने॑ ॥४३॥

वीड्व॑ङ्गऽइति॑वीडु अङ्गः॑ । पुरीषवाहन॒ऽइति॑पुरीष वाहनः॑ ॥४१॥

आयु॑षः॑ । समुद्रिय॑म् । याहि॑ । वीतये॑ ॥४३॥

ऋतम् । सत्त्यम् । ऋतम् । सत्त्यम् । अग्निम् । पुरीष्ष्यम् । अङ्गिरस्वत् । भरामः ॥ ओषधयः । प्रति । मोदद्ध्वम् । अग्निम् । एतम् । शिवम् । आयन्तमित्त्या यन्तम् । अभि । अत्त्रे । युष्ष्माः ॥ इयस्यन्नितिवि अस्यन् । विश्श्वाः । अनिराः । अमीवाः । निषीदन् । निसीदन्नितिनि सीदन् । नः । अप । दुर्म्मतिमितिदुः मतिम् । जहि ॥४४॥

ओषधयः । प्रति । गृब्भ्णीत । पुष्प्पवतीरितिपुष्प्प वतीः । सुपिप्पलाऽइतिसु [1]पिप्पलाः ॥ अयम् । वः । गर्ब्भः । ऋत्त्वियः । प्रत्त्नम् । सधस्त्थमितिसध स्थम् । आ । असदत् ॥४५॥

वि । पाजसा । पृथुना । शोशुचानः । बाधस्व । द्विषः । रक्क्षसः । अमीवाः ॥ सुशर्म्मणऽइतिसु शर्म्मणः । बृहतः ।

सत्यम् । सत्यम् । अग्निम् । पुरीष्यम् । मोदध्वम् । अग्निम् । आयन्तमित्या यन्तम् । अत्ते । युष्माः । विश्वाः ॥४४॥

गृभ्णीत । पुष्पवतीरितिपुष्प वतीः । ऋत्वियः । प्रत्नम् । सधस्थमितिसध स्थम् ॥४५॥

रक्षसः । अग्नेः । प्रनीतावितिप्र नीतौ ॥४६॥

ओषधयः । आयन्तमित्या [2]यन्तम् । युष्माः । [3]व्यस्यन्नितिवि अस्यन् ॥४४॥

ओषधयः । पुष्पवतीरितिपुष्प वतीः । अयम् । [4]वः । ऋत्वियः ॥४५॥

१. पिप्पलाः' इति काशिकः पाठः ।

२. कपाठशैल्यनुसारमिह 'यन्तम्' इति पाठेन भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, 'व्यस्यन्नितिवि अस्यन्' इति शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

४. अपपाठोऽय, कपाठशैल्यनुसारमिह 'वः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

शर्म्मणि । स्याम् । अग्नेऽ३ । अहम् । सुहवस्येतिसु हवस्य । प्रणीतौ । प्रनीताविति़प्र नीतौ ॥४६॥

आपः । हि । स्थ । मयोभुवऽइतिमयऽ भुवः । ताः । नः । ऊर्जे । दधातन ॥ महे । रणाय । चक्क्षसे ॥४७॥

यः । वः । शिवतमऽइतिशिव तमः । रसः । तस्य । भाजयत । इह । नः ॥ उशतीरिवेत्युशतीः इव । मातरः ॥४८॥

तस्मै । अरम् । गमाम । वः । यस्य । क्षयाय । जिन्वथ ॥ आपः । जनयथ । च । नः ॥४९॥

मित्त्रः । सꣳसृज्ज्येतिसम् सृज्ज्य । पृथिवीम् । भूमिम् । च । ज्योतिषा । सह ॥ सुजातमितिसु जातम् । जातवेदसमितिजात वेदसम् । अयक्क्ष्माय । त्वा । सम् । सृजामि । प्रजाब्भ्यऽइतिप्र जाब्भ्यः ॥५०॥

चक्षसे ॥४७॥
उशतीरिवेर्युशती? इव ॥४८॥
तस्मै । जिन्वथ ॥४९॥
मित्रः । सꣳसृज्येतिसम् सृज्य । अयक्ष्माय । प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः ॥५०॥

मयोभुवऽइतिमयऽ भुवः । रणाय ॥४७॥
यः । [1]वः । भाजयत ॥४८॥
[1]वः । यस्य । क्षयाय । जनयथ ॥४९॥
जातवेदसमितिजात वेदसम् । अयक्ष्माय ॥५०॥

---

१. अपपाठोऽयम्, कपाठशैल्यनुसारमिह 'वः' इत्येकवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

रुद्राः । सꣳसृज्ज्येतिसम् सृज्ज्य । पृथिवीम् । बृहत् । ज्योतिः । सम् । ईधिरे ॥ तेषाम् । भानुः । अजस्रः । इत् । शुक्रः । देवेषु । रोचते ॥५१॥

सꣳसृष्टामितिसम् सृष्टाम् । वसुभिरितिवसु भिः । रुद्रैः । धीरैः । कर्म्मण्याम् । मृदम् । हस्ताभ्याम् । मृद्वीम् । कृत्वा । सिनीवाली । कृणोतु । ताम् ॥५२॥

सिनीवाली । सुकपर्देतिसु [1]कपर्दा । सुकुरीरेतिसु [2]कुरीरा । स्वौपशेतिसु [3]औपशा ॥ सा । तुभ्यम् । अदिते । महि । आ । उखाम् । दधातु । हस्तयोः ॥५३॥

उखाम् । कृणोतु । शक्त्या । बाहुभ्यामितिबाहु भ्याम् । अदितिः । धिया ॥ माता । पुत्रम् । यथा ।

रुद्राः । सꣳसृज्येतिसम् सृज्य । शुक्रः ॥५१॥

सꣳसृष्टामितिसम् सृष्टाम् । रुद्रैः । कर्म्मण्याम् । हस्ताभ्याम् । मृद्वीम् । कृत्वा ॥५२॥

तुभ्यम् ॥५३॥

शक्त्या । बाहुभ्यामितिबाहु भ्याम् । पुत्रम् । उपस्थऽइत्युप स्थे ।

वसुभिरितिवसु भिः । [4]कर्म्मण्यम् ॥५२॥

हस्तयोः ॥५३॥

धिया । यथा ॥५४॥

---

१. 'कपर्दा' इति काशिकः पाठः ।

२. 'कुरीरा' इति काशिकः पाठः ।

३. 'औपशा' इति काशिकः पाठः ।

४. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'कर्म्मण्याम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

उपस्थऽइत्युप स्थे। सा। अग्निम्। बिभर्तु। गर्भे। आ॥ मुखस्य। शिरः। असि ॥५४॥

वसवः। त्वा। कृण्वन्तु। गायत्रेण। छन्दसा। अङ्गिरस्वत्। ध्रुवा। असि। पृथिवी। असि। धारय। मयि। प्रजामितिप्र जाम्। रायः। पोषम्। गौपत्यम्। सुवीर्यमितिसु वीर्यम्। सजातानितिस जातान्। यजमानाय। रुद्राः। त्रैष्टुभेन। त्रैस्तुभेनेतित्रै स्तुभेन। अन्तरिक्षम्। आदित्याः। जागतेन। द्यौः। विश्वे। देवाः। वैश्वानराः। आनुष्टुभेन। आनुस्तुभेनेत्यानु स्तुभेन। दिशः ॥५५॥

अदितिः। ते। बिलम्। गृभ्णातु। कृत्वाय। सा। महीम्। उखाम्। मृन्मयीमितिमृत् मयीम्। योनिम्।

अग्निम् ॥५४॥

कृण्वन्तु। गायत्रेण। प्रजामितिप्र जाम्। गौपत्यम्। रुद्राः। त्रैष्टुभेन। त्रैस्तुभेनेतित्रै स्तुभेन। अन्तरिक्षम्। आदित्याः। विश्वे। वैश्वानराः। आनुष्टुभेन। आनुस्तुभेनेत्यानु स्तुभेन ॥५५॥

गृभ्णातु। कृत्वाय। मृन्मयीमितिमृत् मयीम्। अग्नये।

गायत्रेण। धारय। मयि। रायः। सुवीर्यमितिसु [1]वीर्यम्। यजमानाय ॥५५॥

कृत्वाय। मृन्मयीमितिमृत् मयीम्। योनिम्। अग्नये।

---

१. अपपाठोऽयम्। कपाठशैल्यनुसारमिह 'वी' इत्येकवकारवान् पाठः साधुः।

अग्नये ॥ पुत्रेभ्यः । प्र । अयच्छत् । अदितिः । श्रपयान् । इति ॥५६॥

वसवः । त्वा । धूपयन्तु । इन्द्रः । धूपयतु । वरुणः । विष्णुः ॥५७॥

अदितिः । त्वा । देवी । विश्वदेव्यावती । विश्वदेव्यवतीतिविश्वदेव्य वती । पृथिव्याः । सधस्थऽइतिसध स्थे । अङ्गिरस्वत् । खनतु । अवट । देवानाम् । त्वा । पत्नीः । देवीः । विश्वदेव्यावतीः । विश्वदेव्यवतीरितिविश्वदेव्य वतीः । दधतु । उखे । धिषणाः । अभि । इन्धताम् । वरूत्रीः । श्रपयन्तु । ग्नाः । पचन्तु । जनयः । अच्छिन्नपत्राऽइत्यच्छिन्न पत्राः । पचन्तु ॥५८॥

मित्रस्य । चर्षणीधृतः । चर्षणिधृतऽइतिचर्षणि धृतः ।

पुत्रेभ्यः । अयच्छत् ॥५६॥

विष्णुः ॥५७॥

विश्वदेव्यावती । विश्वदेव्यवतीतिविश्वदेव्य वती । पृथिव्याः । सधस्थऽइतिसध स्थे । पत्नीः । विश्वदेव्यावतीः । विश्वदेव्यवतीरितिविश्वदेव्य वतीः । वरूत्रीः । अच्छिन्नपत्राऽइत्यच्छिन्न पत्राः ॥५८॥

अयच्छत् । श्रपयान् ॥५६॥

धूपयन्तु । धूपयतु ॥५७॥

विश्वदेव्यवतीतिविश्वदेव्य वती । विश्वदेव्यवतीरितिविश्वदेव्य वतीः । श्रपयन्तु । जनयः ॥५८॥

अर्वः । देवस्य । सानसि ॥ द्युम्नम् । चित्रश्रवस्तममिति चित्रश्रवःऽतमम् ॥५९॥

देवः । त्वा । सविता । उत् । वपतु । सुपाणिरिति सु पाणिः । स्वङ्गुरिरिति सु [1]अङ्गुरिः । सुबाहुरिति सु बाहुः । उत । शक्त्या ॥ अव्यथमाना । पृथिव्याम् । आशाः । दिशः । आ । पृण ॥६०॥

उत्थाय । बृहती । भव । उत् । ऊँऽइत्यूँ । तिष्ठ । ध्रुवा । त्वम् ॥ मित्र । एताम् । ते । उखाम् । परि । ददामि । अभित्त्यै । एषा । मा । भेदि ॥ वसवः । त्वा । आ । छृन्दन्तु ॥६१॥

आकूतिमित्याकूतिम् । अग्निम् । प्रयुजमिति प्र युजम् । स्वाहा । मनः । मेधाम् । चित्तम् । विज्ञात-

मित्रस्य । द्युम्नम् । चित्रश्रवस्तममिति चित्रश्रवःऽतमम् ॥५९॥

स्वङ्गुरिरिति सु अङ्गुरिः । शक्त्या । अव्यथमाना । पृथिव्याम् ॥६०॥

उत्थाय । ऊँऽइत्यूँ । तिष्ठ । मित्र । अभित्त्यै ॥६१॥

आकूतिमित्या कूतिम् । अग्निम् । प्रयुजमिति प्र युजम् । विज्ञातमिति वि

उत्थाय । ऊँऽइत्युम् ॥६१॥

प्रयुजमिति प्र [3]युजम् । विज्ञातमिति वि ज्ञातम् । विधृतिमिति वि

१. 'अङ्गुरिः' इति काशिकः पाठः ।

२. इमानि पदान्युत्तरस्याः कण्डिकाया इहैव पठ्यन्ते, अन्यानि पूर्व गतानि । अतः इत आरभ्य चतसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो ककोशे ज्ञेयः ।

३. कपाठशैल्यनुसारमिह 'युजम्' इति पाठेन भाव्यम् ।

मितिमि शांतम् । ब्राचः । विधृतिमितिवि धृतिम् । प्रजा- पतयुइतिप्रजा पतये । मनवे । अग्नये । वैश्वानराय ॥६२॥

मा । सु । भित्थाः । मा । सु । रिषः । अम्ब । धृष्णु । वीरयस्व । सु ॥ अग्निः । च । इदम् । करिष्यथः ॥६३॥

दृंहस्व । देवि । पृथिवि । स्वस्तये । आसुरी । माया । स्वधया । कृता । असि ॥ जुष्टम् । देवेभ्यः । इदम् । अस्तु । हव्यम् । अरिष्टा । त्वम् । उत् । इहि । यज्ञे । अस्मिन् ॥६४॥

द्र्वन्नइतिद्रु अन्नः । सर्पिरासुतिरितिसर्पिः आसुतिः । प्रत्नः । होता । वरेण्यः ॥ सहसः । पुत्रः । अद्भुतः ॥६५॥

शांतम् । प्रजापतयइतिप्रजा पतये । अग्नये । वैश्वानराय ॥६२॥

भित्थाः । अग्निः । करिष्यथः ॥६३॥

जुष्टम् । देवेभ्यः । हव्यम् । अरिष्टा । यज्ञे । अस्मिन् ॥६४॥

द्रुवन्नइतिद्रु अन्नः । प्रत्नः । वरेण्यः । पुत्रः । अद्भुतः ॥६५॥

धृतिम् । प्रजापतयइतिप्रजा पतये । अग्नये । वैश्वानराय ॥६२॥

[1]वीरयस्व ॥६३॥

स्वस्तये । माया । स्वधया । यज्ञे ॥६४॥

---

१. इतः पूर्वा मन्त्रकण्डिका पूर्वं गतेति कृत्वा नेह पुनः पदपाठे पठ्यते । अत इत आरभ्य पञ्चानां कण्डिकासंख्यानां ककोशे भेदो ज्ञेयः ।

परस्याः । अधि । सँव्वतऽइतिसम् वतः । अवरान् । अभि । आ । तर ॥ यत्र । अहम् । अस्मि । तान् । अव ॥६६॥

परमस्याः । परावतऽइतिपरा वतः । रोहिदश्वऽइतिरोहित् अश्वः । इह । आ । गहि ॥ पुरीष्यः । पुरुप्रियऽइतिपुरु प्रियः । अग्ने । त्वम् । तर । मृधः ॥६७॥

यत् । अग्ने । कानि । कानि । चित् । आ । ते । दारूणि । दध्मसि ॥ सर्वम् । तत् । अस्तु । ते । घृतम् । तत् । जुषस्व । यविष्ठ्य ॥६८॥

यत् । अत्ति । उपजिह्विकेत्युप जिह्विका । यत् । वम्रः । अतिसर्प्पतीत्यति सर्प्पति ॥६९॥

यत्र । अस्मि ॥६६॥

रोहिदश्वऽइतिरोहित् अश्वः । पुरीष्यः । पुरुप्रियऽइतिपुरु प्रियः । अग्ने ॥६७॥

अग्ने । दध्मसि । यविष्ठ्य ॥६८॥

उपजिह्विकेत्युप जिह्विका । वम्रः । अतिसर्प्पतीत्यति सर्प्पति ॥६९॥

---

[1]सम्वतऽइतिसम् वतः । व्यत्र ॥६६॥

पुरुप्रियऽइतिपुरु प्रियः ॥६७॥

व्यत् । व्यविष्ठ्य ॥६८॥

व्यत् । व्यत् ॥६९॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'सँव्वतऽइतिसम् वतः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

अहरहरित्यहः÷ अहः । अप्रयावमित्यप्र यावम् । भरन्तः । अश्वायेवेत्यश्वाय इव । तिष्ठते । घासम् । अस्मै ॥ रायः । पोषेण । सम् । इषा । मदन्तः । अग्ने । मा । ते । प्रतिवेशाऽइतिप्रति वेशाः । रिषाम ॥७०॥

नाभा । पृथिव्याः । समिधानऽइतिसम् [1]इधाने । अग्नौ । रायः । पोषाय । बृहते । हवामहे ॥ इरम्मदमितीरम् मदम् । बृहदुक्थमितिबृहत् उक्थम् । यजत्रम् । जेतारम् । अग्निम् । पृतनासु । सासहिम् । ससहिमितिससहिम् ॥७१॥

याः । सेनाः । अभीत्वरीरित्यभि इत्वरीः । आव्याधिनीरित्या व्याधिनीः । उगणाः । उत ॥ ये । स्तेनाः । ये । च । तस्कराः । तान् । ते । अग्ने । अपि । दधामि । आस्ये ॥७२॥

अहरहरित्यहः÷ अहः । अप्रयावमित्यप्र यावम् । अश्वायेवेत्यश्वाय इव । तिष्ठते । अस्मै । अग्ने । प्रतिवेशाऽइतिप्रति वेशाः ॥७०॥

पृथिव्याः । अग्नौ । बृहदुक्थमितिबृहत् उक्थम् । यजत्रम् । अग्निम् ॥७१॥

अभीत्वरीरित्यभि इत्वरीः । आव्याधिनीरित्या व्याधिनीः । तस्कराः । अग्ने ॥७२॥

अप्रयावमित्यप्र [2]यावम् । अश्वायेवेत्यश्वाय इव । रायः ॥७०॥

रायः । पोषाय । यजत्रम् ॥७१॥

याः । ये । ये ॥७२॥

---

१. 'इधाने' इति काशिकः पाठः ।

२. 'यावम्' इति शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

दꣳष्ट्राभ्याम् । मलिम्लून् । जम्भ्यैः । तस्करान् । उत ॥ हनुभ्यामितिहनु भ्याम् । स्तेनान् । भगवऽइतिभग वः । तान् । त्वम् । खाद । सुखादितानितिसु खादितान् ॥७३॥

ये । जनेषु । मलिम्लवः । स्तेनासः । तस्कराः । वने ॥ ये । कक्ष्येषु । अघायवः । अघयवऽइत्यघ यवः । तान् । ते । दधामि । जम्भयोः ॥७४॥

यः । अस्मभ्यम् । अरातीयात् । अरातियादित्यराति यात् । यः । च । नः । द्वेषते । जनः ॥ निन्दात् । यः । अस्मान् । धिप्सात् । च । सर्वम् । तम् । मस्मसा । कुरु ॥७५॥

सꣳशितमितिसम् शितम् । मे । ब्रह्म । सꣳशितमिति-सम् शितम् । वीर्यम् । बलम् ॥ सꣳशितमितिसम् शितम् ।

दꣳष्ट्राभ्याम् । मलिम्लून् । तस्करान् । हनुभ्यामितिहनु भ्याम् ॥७३॥
मलिम्लवः । तस्कराः । कक्षेषु । अघयवऽइत्यघ यवः ॥७४॥
असमभ्यम् । अरातियादित्यराति यात् । असमान् । धिप्सात् । मस्मसा ॥७५॥

भगवऽइतिभग वः ॥७३॥
य्ये । य्ये । अघाय्यवः । अघय्यवऽइत्यघ [1]य्यवः । जम्भय्योः ॥७४
य्यः । अरातीय्यात् । अरातिय्यादित्यराति [2]य्यात् । य्यः । य्यः ॥७५॥
वीर्य्यम् ॥७६॥

---

१. अपपाठोऽयम् । 'य्यवः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।
२. अपपाठोऽयम् । 'य्यात्' इति शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

क्षत्रम् । जिष्णु । यस्य । अहम् । अस्मि । पुरोहितऽइति-पुरः॰ हितः ॥७६॥

उत् । एषाम् । बाहूऽइतिबाहू । अतिरम् । उत् । वर्चः । अथोऽइत्यथो । बलम् ॥ क्षिणोमि । ब्रह्मणा । अमित्रान् । उत् । नयामि । स्वान् । अहम् ॥७७॥

अन्नपतऽइत्यन्न पते । अन्नस्य । नः । देहि । अनमी-वस्य । शुष्मिणः ॥ प्रप्रेतिप्र प्र । दातारम् । तारिषः । ऊर्जम् । नः । धेहि । द्विपदऽइतिद्वि पदे । चतुष्पदे । चतुःपदऽइतिचतुः पदे ॥७८॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे एकादशोऽध्यायः ॥

ब्रह्म । क्षत्रम् । जिष्णु । अस्मि ॥७६॥

अथोऽइत्यथो । ब्रह्मणा । अमित्रान् ॥७७॥

अन्नपतऽइत्यन्न पते । शुष्मिणः । प्रप्रेतिप्र प्र । द्विपदऽइतिद्वि पदे । चतुष्पदे ॥७८॥

नयामि ॥७७॥

अन्नपतऽइत्यन्न पते ॥७८॥

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदे एकादशमो[1]ऽध्यायः ॥

---

१. प्राचीनोऽयं प्रयोगः । प्राचीनसंस्कृतग्रन्थेष्वेतादृशः प्रयोगा बहुधा उपलभ्यन्ते ।

द्वादशोऽध्यायः

दृशानः । रुक्मः । उर्व्या । वि । अद्युतत् । दुर्मर्षमितिदुः मर्षम् । आयुः । श्रिये । रुचानः ॥ अग्निः । अमृतः । अभवत् । वयोभिरितिवयः भिः । यत् । एनम् । द्यौः । अजनयत् । सुरेताऽइतिसु रेताः ॥१॥

नक्तोषासा । नक्तोषसेतिनक्तोषसा । समनसेतिस मनसा । विरूपेऽइतिवि रूपे । धापयेतेऽइतिधापयेते । शिशुम् । एकम् । समीचीऽइतिसम् ईची ॥ द्यावाक्षामा । रुक्मः । अन्तः । वि । भाति । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणोदाऽइतिद्रविणः दाः ॥२॥

विश्वा । रूपाणि । प्रति । मुञ्चते । कविः । प्र । असावीत् । भद्रम् । द्विपदऽइतिद्वि पदे । चतुष्पदे । चतुःपदऽइति-चतुः पदे ॥ वि । नाकम् । अख्यत् । सविता । वरेण्यः ।

रुक्मः । अद्यौत् । अग्निः ॥१॥

नक्तोषासा । नक्तोषसेतिनक्तोषसा । द्यावाक्षामा । रुक्मः । अग्निम् । द्रविणोदाऽइतिद्रविणः दाः ॥२॥

विश्वा । भद्रम् । द्विपदऽइतिद्वि पदे । चतुष्पदे । अख्यत् । वरेण्यः ।

आयुः । श्रिये । वयोभिरितिवयः भिः । यत् । अजनयत् ॥१॥

धापयेतेऽइतिधापयेते । धारयन् ॥२॥

अनु । प्रयाणम् । प्रयानमितिप्र यानम् । उपस्थ÷ । वि । राजति ॥३॥

सुपर्णऽइतिसु पर्णः । असि । गरुत्मान् । त्रिवृदितित्रि वृत् । ते । शिर÷ । गायत्रम् । चक्षुः÷ । बृहद्रथन्तरेऽइतिबृहत् [1]रथन्तरे । पक्षौ ॥ स्तोम÷ । आत्मा । छन्दांसि । अङ्गानि । यजूंषि । नाम ॥ साम । ते । तनूः । वामदेव्यमितिवाम देव्यम् । यज्ञायज्ञियमितियज्ञा यज्ञियम् । पुच्छम् । धिष्ण्याः । शफाः ॥ दिवम् । गच्छ । स्वरितिस्वः÷ । पत ॥४॥

प्रयानमितिप्र यानम् ॥३॥

सुपर्णऽइतिसु पर्णः । गरुत्मान् । त्रिवृदितित्रि वृत् । गायत्रम् । चक्षुः÷ । बृहद्रथन्तरेऽइतिबृहत् रथन्तरे । पक्षौ । आत्मा । यज्ञायज्ञियमितियज्ञा यज्ञियम् । [2]पुछम् । धिष्ण्याः । [2]गछ ॥४॥

प्रय्याणम् । प्रय्यानमितिप्र [3]य्यानम् ॥३॥

सुपर्णऽइतिसु पर्णः । त्रिवृदितित्रि वृत् । गायत्रम् । य्यजूंषि । [4]वामदेव्युमितिवाम देव्यम् । [5]य्यज्ञायज्ञियमितियज्ञा य्यज्ञियम् ॥४॥

१. 'रथन्तरे' इति काशिकः पाठः ।

२. 'पुच्छम्' 'गच्छ' इति मुम्बईमुद्रिते पाठौ ।

३. अपपाठोऽयम्, 'य्यानम्' इति शुद्धः कपाठो ज्ञेयः ।

४. सर्वपाठविलक्षणोऽत्र स्वरनिर्देशः । 'वामदेवाड्ड्यड्डौ' (अष्टा० ४।२।८) इत्यनेन पाणिनिः ड्यत् ड्य इति द्वौ प्रत्ययौ विदधाति । तत्र ड्यप्रत्यये प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो वामदेव्यशब्दः निष्पद्यते । ड्यत्-प्रत्ययस्य तित्त्वात् 'तित्स्वरितम्' (अष्टा० ६।१।१७६) इति नियमेनान्तस्वरितः, यथात्र कपाठः । शाखाभेदेन स्वरभेदो भवति । तेनायं कपाठो माध्यन्दिनपाठाद् भिन्नायाः कस्याश्चित् शाखाया इति विज्ञायते । शर्परे द्वितीयवर्णापत्तिरपि शाखान्तरत्वमेवास्य पाठस्य द्योतयति ।

५. कपाठशैल्यनुसारमिह 'य्यज्ञाय्यज्ञियमितियज्ञा य्यज्ञियम्' इति पाठेन भाव्यम् ।

विष्णोः । क्रमः । असि । सपत्नहेति सपत्न हा । गायत्रम् । छन्दः । आ । रोह । पृथिवीम् । अनु । वि । क्रमस्व । अभिमातिहेत्यभिमाति हा । त्रैष्टुभम् । त्रैस्तुभमिति त्रैस्तुभम् । अन्तरिक्षम् । अरातीयतः । अरातियतऽइत्यराति यतः । हन्ता । जागतम् । दिवम् । शत्रूयतः । शत्रुयतऽइतिशत्रु यतः । हन्ता । आनुष्टुभम् । आनुस्तुभमित्यानु स्तुभम् । दिशः ॥५॥

अक्रन्दत् । अग्निः । स्तनयन्निवेतिस्तनयन् इव । द्यौः । क्षाम । रेरिहत् । वीरुधः । समञ्जन्निति सम् अञ्जन् ॥ सद्यः । जज्ञानः । वि । हि । ईम् । इद्धः । अख्यत् । आ । रोदसीऽइति रोदसी । भानुना । भाति । अन्तरिक्ष्यन्तः ॥६॥

विष्णोः । सपत्नहेति सपत्न हा । गायत्रम् । अभिमातिहेत्यभिमाति हा । त्रैष्टुभम् । त्रैस्तुभमिति त्रैस्तुभम् । अन्तरिक्षम् । अरातियतऽइत्यराति यतः । शत्रूयतः । शत्रुयतऽइतिशत्रु यतः । आनुष्टुभम् ॥५॥

अक्रन्दत् । अग्निः । सद्यः । जज्ञानः । इद्धः । अख्यत् । अन्तरिक्ष्यन्तः ॥६॥

गायत्रम् । अरातीयतः । [1]अरातीयतऽइत्यराति यतः । शत्रूयतः । [2]शत्रूयतऽइतिशत्रु यतः ॥५॥

स्तनयन्निवेतिस्तनयन् इव ॥६॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'अरातियतऽइत्यराति यत' इति पाठेन भाव्यम् ।
२. अपपाठोऽयम् 'शत्रुयतऽइतिशत्रु यतः' इति पाठेन भाव्यम् ।

अग्ने । अभ्यावर्त्तिन्नित्यभि आवर्त्तिन् । अभि । मा । नि । वर्त्तस्व । आयुषा । वर्च्चसा । प्रजयेतिप्र जया । धनेन ॥ सन्या । मेधया । रय्या । पोषेण ॥७॥

अग्ने । अङ्गिरः । शतम् । ते । सन्तु । आवृतऽइत्या वृतः । सहस्रम् । ते । उपावृतऽइत्युप आवृतः ॥ अध । पोषस्य । पोषेण । पुनः । नः । नष्टम् । आ । कृधि । पुनः । नः । रयिम् । आ । कृधि ॥८॥

पुनः । ऊर्जा । नि । वर्त्तस्व । पुनः । अग्ने । इषा । आयुषा ॥ पुनः । नः । पाहि । अंहसः ॥९॥

सह । रय्या । नि । वर्त्तस्व । अग्ने । पिन्वस्व । धारया ॥ विश्वप्स्न्येतिविश्व प्स्न्या । विश्वतः । परि ॥१०॥

अग्ने । अभ्यावर्त्तिन्नित्यभि आवर्त्तिन् । प्रजयेतिप्र जया ॥७॥

अग्ने । आवृतऽइत्या वृतः । उपावृतऽइत्युप आवृतः । नष्टम् ॥८

अग्ने ॥९॥

अग्ने । पिन्वस्व । विश्वप्स्न्येतिविश्व प्स्न्या । विश्वतः ॥१०॥

आयुषा । प्रजयेतिप्र जया । मेधया । रय्या ॥७॥

आवृतऽइत्या [1]व्रतः । रयिम् ॥८॥

आयुषा ॥९॥

रय्या । धारया ॥१०॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'वृतः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

आ । त्वा । अहार्षम् । अन्तः । अभूः । ध्रुवः । तिष्ठ । अविचाचलिरित्यविं चाचलिः ॥ विशः । त्वा । सर्वाः । वाञ्छन्तु । मा । त्वत् । राष्ट्रम् । अधि । भ्रशत् ॥११॥

उत् । उत्तममित्युत् तमम् । वरुण । पाशम् । अस्मत् । अव । अधमम् । वि । मद्ध्यमम् । श्रथाय । श्रथयेतिश्रथय ॥ अथ । वयम् । आदित्य । व्रते । तव । अनागसः । अदितये । स्याम ॥१२॥

अग्रे । बृहन् । उषसाम् । ऊर्द्ध्वः । अस्थात् । निर्जगन्वानितिनिः [1]जगन्वान् । तमसः । ज्योतिषा । आ । अगात् ॥ अग्निः । भानुना । रुशता । स्वङ्गऽइतिसु अङ्गः । आ । जातः । विश्वा । सद्मानि । अप्राः ॥१३॥

सीद । त्वम् । मातुः । अस्याः । उपस्थऽइत्युप स्थे ।

तिष्ठ । अविचाचलिरित्यविं चाचलिः । राष्ट्रम् ॥११॥

उत्तममित्युत् तमम् । अस्मत् । मध्यमम् । श्रथयेतिश्रथय । आदित्य ॥१२॥

अग्ने । अस्थात् । निर्जगन्वानितिनिः जगन्वान् । अग्निः । विश्वा । सद्मानि । अप्राः ॥१३॥

---

[2]श्रथाय । [3]श्रथायेतिश्रथाय । वयम् । अदितये ॥१२॥

---

१. 'जगन्वान्' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'श्रथाय' इत्येवं शुद्धः स्वरो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'श्रथयेतिश्रथय' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

विश्वा॑नि । अग्ने॒ । व॒युना॑नि । वि॒द्द्वान् ॥ मा । ए॒नाम् । तप॑सा । मा । अ॒र्चिषा॑ । अ॒भि । शो॒चीः॑ । अ॒न्तः । अ॒स्या॒म् । शु॒क्रज्ज्योति॒रिति॑शु॒क्र ज्योतिः॑ । वि । भा॒हि॒ ॥१४॥

अ॒न्तः । अ॒ग्ने॒ । रु॒चा । त्वम् । उ॒षायाः॑ । सद॑ने । स्वे ॥ तस्याः॑ । त्वम् । हर॑सा । तप॑न् । जात॑वेद॒ऽइ॒ति॒जात॑ वे॒दः॑ । शि॒वः । भ॒व ॥१५॥

शि॒वः । भू॒त्वा । मह्य॑म् । अ॒ग्ने॒ । अथो॒ऽइ॒त्यथो॑ । सी॒द॒ । शि॒वः । त्वम् ॥ शि॒वाः । कृ॒त्वा । दिशः॑ । सर्वाः॑ । स्वम् । योनि॑म् । इ॒ह । आ । अ॒स॒दः॒ ॥१६॥

उ॒पस्थ॒ऽइ॒त्यु॒प स्थे॑ । वि॒श्वा॑नि । अ॒ग्ने॒ । वि॒द्वान् । शु॒क्रज्यो॑ति॒रिति॑शु॒क्र ज्योतिः॑ ॥१४॥

अ॒ग्ने॒ ॥१५॥

भू॒त्वा । अ॒ग्ने॒ । अ॒थो॒ऽइ॒त्यथो॑ । कृ॒त्वा ॥१६॥

---

[1]व॒युना॑नि । [2]ए॒ता॑म् ॥१४॥

[3]उ॒ख्या॒ग्नाः॑ । जात॑वेद॒ऽइ॒ति॒जात॑ वेदः॑ ॥१५॥

मह्य॑म् । य्योनि॑म् ॥१६॥

---

१. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह पदानि पदपाठे पठ्यन्ते । अत इत आरभ्यैकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयं प्रतीयते । नहि पाठान्तरे स्वीकृतेऽपि 'ए॒ताम्' पदस्य सर्वानुदात्तत्वं संभवति ।

३. षकारस्य खकारोच्चारणजोऽपपाठः । 'उ॒षाया॒ः' इत्येव साधुः ।

दिवः । परि । प्रथमम् । जज्ञे । अग्निः । अस्मत् । द्वितीयम् । परि । जातवेदाऽइतिजातऽवेदाः ॥ तृतीयम् । अप्स्वित्यप्ऽसु । नृमणाः । नृमनाऽइतिनृऽमनाः । अजस्रम् । इन्धानः । एनम् । जरते । स्वाधीरितिसुऽआधीः ॥१७॥

विद्म । ते । अग्ने । त्रेधा । त्रयाणि । विद्म । ते । धाम । विभृतेतिविऽभृता । पुरुत्रेतिपुरुऽत्रा ॥ विद्म । ते । नाम । परमम् । गुहा । यत् । विद्म । तम् । उत्सम् । यतः । आजगन्थेत्याऽजगन्थ ॥१८॥

समुद्रे । त्वा । नृमणाः । नृमनाऽइतिनृऽमनाः । अप्स्वित्यप्ऽसु । अन्तः । नृचक्षाऽइतिनृऽचक्षाः । ईधे । दिवः । अग्ने । ऊधन् ॥ तृतीये । त्वा । रजसि ।

जज्ञे । अस्मत् । अप्स्वित्यप्ऽसु ॥१७॥

विद्म । अग्ने । विद्म । पुरुत्रेतिपुरुऽत्रा । विद्म । विद्म । [1]उत्सम् । आजगन्थेत्याऽजगन्थ ॥१८॥

समुद्रे । अप्स्वित्यप्ऽसु । नृचक्षाऽइतिनृऽचक्षाः । अग्ने । तस्थि-

---

[2]अस्मात् । द्वितीयम् । जातवेदाऽइतिजातऽवेदाः । तृतीयम् ॥१७॥
त्रयाणि । विभृतेतिवि[3]ऽभृता । यत् । [4]उत्सम् । यतः ॥१८॥
तृतीये ॥१९॥

---

१. 'उत्थ्सम्' इत्यपपाठो बम्बईमुद्रिते ।

२. अपपाठोऽयम् । 'अस्मत्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयम्, कशौत्यनुसारमिह 'वि' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

४. कपाठे सर्वत्र सकारे परतः द्वितीयवर्णापत्तिरिष्यते, अतोऽत्र 'उथ्सम्' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः । इदं चावधेयम् — उत्सशब्दे कपाठेऽत्र चान्यत्र (१३।४९ ॥ १७।८७ ॥ १९।८७ मन्त्राणां पदपाठे) च द्वितीयवर्णापत्तिर्न दृश्यते ।

तुस्त्थिवाऽंसुमितितस्थि वाऽंसम् । अपाम् । उपस्त्थ-ऽइत्युप स्थे । मुहिषाः । अवर्द्धन् ॥१९॥

श्रीणाम् । उदारऽइत्युत् आरः । धुरुणं÷ । रयीणाम् । मनीषाणाम् । प्रार्पणऽइतिप्र अर्पणः । सोमगोपाऽइतिसोम गोपाः ॥ वसु÷ । सूनुः । सहसः । अप्स्वित्यप् सु । राजा । वि । भाति । अग्रे । उषसाम् । इधानः ॥२०॥

विश्वस्य । केतुः । भुवनस्य । गर्भ÷ । आ । रोदसी-ऽइतिरोदसी । अपृणात् । जायमानः ॥ वीडुम् । चित् । अद्रिम् । अभिनत् । परायन्नितिपरा यन् । जनाः । यत् । अग्निम् । अयजन्त । पञ्च ॥२१॥

उशिक् । पावकः । अरतिः । सुमेधाऽइतिसु मेधाः । मर्त्येषु । अग्निः । अमृत÷ । नि । धायि ॥ इयर्त्ति । धूमम् ।

वाऽंसुमितितस्थि वाऽंसम् । उपस्थऽइत्युप स्थे । अवर्द्धन् ॥१९॥

उदारऽइत्युत् आरः । प्रार्पणऽइतिप्र अर्पणः । अप्स्वित्यप् सु । अग्रे ॥२०॥

विश्वस्य । अद्रिम् । अग्निम् ॥२१॥

---

[1]रयीणाम् ॥२०॥

जायमानः । [2]परायन्नितिपरा यन् । यन् । अयजन्त ॥२१॥

धायि । इयर्त्ति ॥२२॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'रयीणाम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'परायन्नितिपरा यन्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

अरुषम् । भरिभ्रत् । उत् । शुक्रेण । शोचिषा । द्याम् । इनक्षन् ॥२२॥

सः । ते । अद्य । कृणवत् । भद्रशोचऽइतिभद्र शोचे । अपूपम् । देव । घृतवन्तमितिघृत वन्तम् । अग्ने ॥ प्र । तम् । नय । प्रतरमितिप्र तरम् । वस्यः । अच्छ । अभि । सुम्नम् । देवभक्तमितिदेव भक्तम् । यविष्ठ ॥२३॥

आ । तम् । भज । सौश्रवसेषु । अग्ने । उक्थऽउक्थऽइत्युक्थे उक्थे । आ । भज । शस्यमाने ॥ प्रियः । सूर्ये । प्रियः । अग्ना । भवाति । उत् । जातेन । भिनदत् । उत् । जनित्वैरितिजनि त्वैः ॥२४॥

त्वाम् । अग्ने । यजमानाः । अनु । द्यून् । विश्वा । वसु । दधिरे । वार्याणि ॥ त्वया । सह । द्रविणम् ।

अग्निः । भरिभ्रत् । शुक्रेण । इनक्षन् ॥२२॥

अद्य । भद्रशोचऽइतिभद्र शोचे । अग्ने । प्रतरमितिप्र तरम् । अच्छ । सुम्नम् । देवभक्तमितिदेव भक्तम् । यविष्ठ ॥२३॥

सौश्रवसेषु । अग्ने । उक्थऽउक्थऽइत्युक्थे उक्थे । अग्ना । जनित्वैरिति-जनि त्वैः ॥२४॥

---

[1]अद्य । घृतवन्तमितिघृत वन्तम् । नय । यविष्ठ ॥२३॥

प्रियः । सूर्ये । प्रियः ॥२४॥

यजमानाः । वार्याणि । त्वया । [2]वसुः ॥२५॥

---

१. इतः पूर्वमेकस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वात् पदपाठेऽस्याः पदानि न पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

२. अपपाठोऽयम्, 'वसु' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः

इच्छमानाः । व्रजम् । गोमन्तमितिगो मन्तम् । उशिजः । वि । वव्रुः ॥२५॥

अस्तावि । अग्निः । नराम् । सुशेवऽइतिसु शेवः । वैश्वानरः । ऋषिभिरित्यृषि भिः । सोमगोपाऽइतिसोम गोपाः ॥ अद्वेषेऽइत्यद्वेषे । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । हुवेम । देवाः । धत्त । रयिम् । अस्मेऽइत्यस्मे । सुवीरमितिसु वीरम् ॥२६॥

उत् । ऊँऽइत्यूँ । त्वा । विश्वे । देवाः । अग्ने । भरन्तु । चित्तिभिरितिचित्ति भिः ॥ सः । नः । भव । शिवः । त्वम् । सुप्रतीकऽइतिसु प्रतीकः । विभावसुरितिविभा वसुः ॥२७॥

प्र । इत् । अग्ने । ज्योतिष्मान् । याहि । शिवेभिः । अर्चिभिरित्यर्चि भिः । त्वम् । बृहद्भिरितिबृहत् भिः ।

अग्ने । विश्वा । इच्छमानाः ॥२५॥

अग्निः । ऋषिभिरित्यृषि भिः । अद्वेषेऽइत्यद्वेषे । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अस्मेऽइत्यस्मे ॥२६॥

ऊँऽइत्यूँ । विश्वे । अग्ने । सुप्रतीकऽइतिसु प्रतीकः ॥२७॥

अग्ने । ज्योतिष्मान् । अर्चिभिरित्यर्चि भिः । बृहद्भिरितिबृहत्

ऋषिभिरित्यृषि भिः । रयिम् । सुवीरमितिसु वीरम् ॥२६॥

[1]ऊँऽइत्यूँम् । विभावसुरितिविभा वसुः ॥२७॥

याहि ॥२८॥

---

१. इतः पूर्वस्या एकस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्न तत्पदानि पदपाठे पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य चतसृणां कण्डिकासंख्याना भेदो ज्ञेयः ।

भानुभिरितिभानु भिः । भासन् । मा । हिꣳसीः । तन्वा । प्रजाऽइतिप्र जाः ॥२८॥

प्रप्रेतिप्र प्र । अयम् । अग्निः । भरतस्य । शृण्वे । वि । यत् । सूर्य्यः । न । रोचते । बृहत् । भाः ॥ अभि । यः । पूरुम् । पृतनासु । तस्थौ । दीदाय । दैव्यः । अतिथिः । शिवः । नः ॥२९॥

आपः । देवीः । प्रति । गृभ्णीत । भस्म्म । एतत् । स्योने । कृणुध्वम् । सुरभौ । ऊँऽइत्यूँ । लोके ॥ तस्मै । नमन्ताम् । जनयः । सुपत्नीरितिसु पत्नीः । मातेवेतिमाता इव । पुत्रम् । बिभृत । अप्स्वित्यप् सु । एनत् ॥३०॥

अप्स्वित्यप् सु । अग्ने । सधिः । तव । सः । ओषधीः । अनु । रुद्ध्यसे । गर्भे । सन् । जायसे । पुनरितिपुनः ॥३१॥

भिः । तन्वा । प्रजाऽइतिप्र जाः ॥२८॥

प्रप्रेतिप्र प्र । अग्निः । शृण्वे । तस्थौ । दैव्यः ॥२९॥

गृभ्णीत । भस्म । कृणुध्वम् । ऊँऽइत्यूँ । तस्मै । सुपत्नीरितिसु पत्नीः । पुत्रम् । अप्स्वित्यप् सु ॥३०॥

अप्स्वित्यप् सु । अग्ने । रुध्यसे । गर्भे ॥३१॥

---

[1]अग्नम् । व्यत् । सूर्य्यः । व्यः । दीदाय ॥२९॥

ऊँऽइत्यूँम् । जनय ॥३०॥

जायसे ॥३१॥

---

१. इतः पूर्वस्या एकस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य पञ्चानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

गर्भैः । असि । ओषधीनाम् । गर्भैः । वनस्पतीनाम् ॥ गर्भैः । विश्वस्य । भूतस्य । अग्ने । गर्भैः । अपाम् । असि ॥३२॥

प्रसद्येतिप्र सद्य । भस्मना । योनिम् । अपः । च । पृथिवीम् । अग्ने ॥ सꣳसृज्येतिसम् सृज्य । मातृभिरितिमातृ भिः । त्वम् । ज्योतिष्मान् । पुनः । आ । असदः ॥३३॥

पुनः । आसद्येत्या सद्य । सदनम् । अपः । च । पृथिवीम् । अग्ने ॥ शेषे । मातुः । यथा । उपस्थइत्युप स्थे । अन्तः । अस्याम् । शिवतमइतिशिव तमः ॥३४॥

बोध । मे । अस्य । वचसः । यविष्ठ । मꣳहिष्ठस्य । प्रभृतस्येतिप्र भृतस्य । स्वधावइतिस्वधा वः ॥ पीयति ।

गर्भैः । गर्भैः । वनस्पतीनाम् । गर्भैः । विश्वस्य । अग्ने । गर्भैः ॥३२॥

प्रसद्येतिप्र सद्य । भस्मना । सꣳसृज्येतिसम् सृज्य । ज्योतिष्मान् ॥३३॥

आसद्येत्या सद्य । अग्ने । उपस्थइत्युप स्थे ॥३४॥

यविष्ठ । मꣳहिष्ठस्य । प्रभृतस्येतिप्र भृतस्य । तन्वम् । अग्ने ॥३५॥

ख्योनिम् । [1]ख्योतिष्मान् ॥३३॥

ख्यथा ॥३४॥

[2]ख्युविष्ठ । पीयति ॥३५॥

---

१. अपपाठोऽयम् ।

२. इतः पूर्वयोर्द्वयोः कण्डिकयोः पूर्वं गतत्वान्न तयोः पदानि पदपाठे पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य सप्तानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

त्वद॑ । अनु॑ । त्वद॑ । गृणाति॑ । वन्दारु॑ । ते॒ । तन्व॑म् । वन्दे॑ । अग्ने॒ ॥३५॥

सः । बोधि॑ । सूरिः । मघवेति॑मघ वा॑ । वसु॑पतऽइति॒वसु॑ पते । वसु॑दावन्निति॒वसु॑ दावन् ॥ युयोधि॑ । अस्मत् । द्वेषा॑ᳬसि । विश्वकर्म्मणऽइति॒विश्व कर्म्मणे । स्वाहा॑ ॥३६॥

पुनरिति॒पुनः॑ । त्वा॒ । आदित्याः । रुद्राः । वस॑वः । सम् । इन्धताम् । पुनः॑ । ब्रह्माणः॑ । वसुनीथेति॒वसु नीथ । यज्ञैः ॥ घृतेन॑ । त्वम् । तन्व॑म् । वर्द्धयस्व । सत्याः । नः । सन्तु । यज॑मानस्य । कामाः ॥३७॥

अप॑ । इत॒ । वि । इत॒ । वि । च॒ । सर्प्पत॒ । अतः॑ । ये । अत्र॑ । स्थ । पुराणाः । ये । च॒ । नूत॑नाः ॥ अदा॑त् । यमः । अवसानमित्य॑व सान॑म् । पृथिव्याः । अक्र॑न् । इमम् । पितरः॑ । लोकम् । अस्मै॒ ॥३८॥

अस्मत् । विश्वकर्म्मणऽइति॒विश्व कर्म्मणे ॥३६॥

आदित्याः । रुद्राः । ब्रह्माणः॑ । यज्ञैः । तन्व॑म् । वर्द्धयस्व । सत्याः ॥३७॥

अत्र॑ । अवसानमित्य॑व सान॑म् । पृथिव्याः । अक्र॑न् । अस्मै॒ ॥३८॥

मघवेति॑मघ वा॑ । वसु॑पतऽइति॒वसु॑ पते । वसु॑दावन्निति॒वसु[1] दावन् । य्युयोधि । विश्वकर्मणऽइति॒विश्व कर्म्मणे ॥३६॥

वसुनीथेति॒वसु नीथ । य्यज्ञैः । वर्द्धयस्व । य्यज॑मानस्य ॥३७॥

य्ये । य्यमः ॥३८॥

---

१. कर्कोल्यनुसारमिह 'वसु' इत्येव पाठो युक्तः ।

सञ्ज्ञानमितिसम् ज्ञानम् । असि । कामधरणमितिकाम धरणम् । मयि । ते । कामधरणमितिकाम धरणम् । भूयात् ॥ अग्नेः । भस्म । असि । अग्नेः । पुरीषम् । असि । चितः । स्थ । परिचितऽइतिपरि चितः । ऊर्द्धचितऽइत्यूर्द्ध चितः । श्रयद्ध्वम् ॥३९॥

अयम् । सः । अग्निः । यस्मिन् । सोमम् । इन्द्रः । सुतम् । दधे । जठरे । वावशानः ॥ सहस्रियम् । वाजम् । अत्यम् । न । सप्तिम् । ससवानितिसस वान् । सन् । स्तूयसे । जातवेदऽइतिजात वेदः ॥४०॥

अग्ने । यत् । ते । दिवि । वर्चः । पृथिव्याम् । यत् । ओषधीषु । अप्स्वित्यप् सु । आ । यजत्र ॥ येन । अन्तरिक्षम् । उरु । आततन्थेत्या ततन्थ । त्वेषः । सः । भानुः । अर्णवः । नृचक्षाऽइतिनृ चक्षाः ॥४१॥

अग्ने? । भस्म । अग्ने? । ऊर्ध्वचितऽइत्यूर्ध्व चितः । श्रयध्वम् ॥३९॥
अग्नि? । यस्मिन् । अत्यम् । सप्तिम् ॥४०॥

अग्ने । पृथिव्याम् । अप्स्वित्यप् सु । यजत्र । अन्तरिक्षम् । आततन्थेत्या ततन्थ । नृचक्षाऽइतिनृ चक्षाः ॥४१॥

मयि । भूयात् । ऊर्ध्वचितऽइत्यूर्ध्व चितः । श्रयध्वम् ॥३९॥

अयम् । यस्मिन् । सहस्रियम् । ससवानितिसस वान् । स्तूयसे । जातवेदऽइतिजात वेदः ॥४०॥

यत् । [1]वर्चः । यत् । यजत्र । येन ॥४१॥

---

१. रेफोत्तरस्य सर्वत्र द्विर्वचनदर्शनादयमपपाठः ।

अग्ने । दिवः । अर्णम् । अच्छ । जिगासि । अच्छ । देवान् । ऊचिषे । धिष्ण्याः । ये ॥ याः । रोचने । परस्तात् । सूर्य्यस्य । याः । च । अवस्तात् । उपतिष्ठन्तऽइत्युप तिष्ठन्ते । आपः ॥४२॥

पुरीष्यासः । अग्नयः । प्रावणेभिः । प्रवणेभिरितिप्र 'वणेभिः । सजोषसऽइतिस जोषसः ॥ जुषन्ताम् । यज्ञम् । अद्रुहः । अनमीवाः । इषः । महीः ॥४३॥

इडाम् । अग्ने । पुरुदꣳसमितिपुरु दꣳसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्तममितिशश्वत् तमम् । हवमानाय । साध ॥ स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजावेतिविजा वा । अग्ने । सा । ते । सुमतिरितिसु मतिः । भूतु । अस्मेऽइत्यस्मे ॥४४॥

अग्ने । अच्छ । अच्छ । धिष्ण्याः । उपतिष्ठन्तऽइत्युप तिष्ठन्ते ॥४२॥

पुरीष्यासः । अग्नयः । प्रवणेभिरितिप्र 'वणेभिः ॥४३॥

अग्ने । शश्वत्तममितिशश्वत् तमम् । अग्ने । अस्मेऽइत्यस्मे ॥४४॥

---

[2]उचिषे । ये । याः । सूर्य्यस्य । याः ॥४२॥

अग्नयः । [1]प्रवणेभिरितिप्रवणेभिः ॥४३॥

हवमानाय । तनयः । विजावेतिविजा वा ॥४४॥

---

१. कवजं सर्वकोशेषु 'वणेभिः' इति विच्छिद्यते, परन्तु तच्छैल्यनुसारमवग्रहादुत्तरस्य वकारस्य गुरुत्वनिदर्शनाय 'व' इत्येवं द्विर्न लिख्यते कारणमत्र मृग्यम् । ककोशेषु त्ववग्रहो न निर्दिश्यते ग्रावेष्टनं च क्रियते, तत्रापि कारणं मृग्यम् । ऋगथर्वपदपाठयोरपि नावगृह्यते ।

२. अपपाठोऽयम्, 'ऊचिषे' इति शुद्धः पाठोऽत्र ज्ञेयः ।

चित् । असि । तया । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा । सीद । परिचिदितिपरि चित् ॥४५॥

लोकम् । पृण । छिद्रम् । पृण । अथोऽइत्यथो । सीद । ध्रुवा । त्वम् ॥ इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । त्वा । बृहस्पतिः । अस्मिन् । योनौ । असीषदन् । असीसदन्नित्यसीसदन् ॥४६॥

ताः । अस्य । सूददोहसऽइतिसूद दोहसः । सोमम् । श्रीणन्ति । पृश्नयः ॥ जन्मन् । देवानाम् । विशः । त्रिषु । आ । रोचने । दिवः ॥४७॥

इन्द्रम् । विश्वाः । अवीवृधन् । समुद्रव्यचसमितिसमुद्र व्यचसम् । गिरः ॥ रथीतमम् । रथितममितिरथि तमम् । रथीनाम् । रथिनामितिरथि नाम् । वाजानाम् । सत्पतिमिति-सत् पतिम् । पतिम् ॥४८॥

छिद्रम् । अथोऽइत्यथो । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । बृहस्पतिः । अस्मिन् । असीसदन्नित्यसीसदन् ॥४६॥

पृश्नयः । जन्मन् ॥४७॥

विश्वाः । समुद्रव्यचसमितिसमुद्र व्यचसम् । सत्पतिमितिसत् पतिम् ॥४८॥

---

[1]तया । देवतया ॥४५॥

योनौ ॥४६॥

पृश्नयः ॥४७॥

समुद्रव्यचसमितिसमुद्र व्यचसम् ॥४८॥

---

१. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे पठ्यन्ते । अत इत आरभ्याष्टानां कण्डिकासंख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

सम् । इतम् । सम् । कल्पेथाम् । सम्प्रियावितिसम् प्रियौ । रोचिष्णूऽइतिरोचिष्णू । सुमनस्यमानावितिसु [1]मनस्यमानौ ॥ इषम् । ऊर्जम् । अभि । सँव्वसानावितिसम् वसानौ ॥४९॥

सम् । वाम् । मनांᳬसि । सम् । व्व्रता । सम् । ऊँऽइत्यूँ । चित्तानि । आ । अकरम् । अग्ने । पुरीष्य । अधिपाऽइत्यधि पाः । भव । त्वम् । नः । इषम् । ऊर्जम् । यजमानाय । धेहि ॥५०॥

अग्ने । त्वम् । पुरीष्यः । रयिमानितिरयि मान् । पुष्टिमानितिपुष्टि मान् । असि ॥५१॥

मातेवेतिमाता इव । पुत्रम् । पृथिवी । पुरीष्यम् । अग्निम् । स्वे । योनौ । अभाः । उखा ॥ ताम् । विश्वैः ।

कल्पेथाम् । सम्प्रियावितिसम् प्रियौ । रोचिष्णूऽइतिरोचिष्णू ॥४९॥

ऊँऽइत्यूँ । अग्ने । पुरीष्य । अधिपाऽइत्यधि पाः ॥५०॥

अग्ने । पुरीष्यः । पुष्टिमानितिपुष्टि मान् ॥५१॥

पुत्रम् । पुरीष्यम् । अग्निम् । विश्वैः । ऋतुभिरित्यृतु भिः । प्रजा-

---

सम्प्रियावितिसम् प्रियौ । [2]सम्वसानावितिसम् वसानौ ॥४९॥

उंऽइत्युंम् । य्यजमानाय ॥५०॥

रयिमानितिरयि मान् ॥५१॥

---

१. 'मनस्यमानौ' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'सँव्वसाना०' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

देवैः। ऋतुभिरित्यृतु भिः। सवँविदानऽइतिसम् [1]विदानः। प्रजापतिरितिप्रजा पतिः। विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा। वि। मुञ्चतु ॥५२॥

असुन्वन्तम्। अयजमानम्। इच्छ। स्तेनस्य। इत्याम्। अनु। इहि। तस्करस्य॥ अन्यम्। अस्मत्। इच्छ। सा। ते। इत्या। नमः। देवि। निर्ऋतऽइतिनिः ऋते। तुभ्यम्। अस्तु ॥५३॥

नमः। सु। ते। निर्ऋतऽइतिनिः ऋते। तिग्म-तेजऽइतितिग्म तेजः। अयस्मयम्। वि। चृत। बन्धम्।

पतिरितिप्रजा पतिः। विश्वकर्मेतिविश्व कर्म्मा ॥५२॥

असुन्वन्तम्। इच्छ। इत्याम्। तस्करस्य। अन्यम्। अस्मत्। इच्छ। इत्या। तुभ्यम् ॥५३॥

तिग्मतेजऽइतितिग्म तेजः। अयस्मयम्। युम्या। सवँविदानेतिसम्

---

[2]य्योनौ। [3]सम्विदानऽइतिसम् [4]विदानाः। विश्वकर्मेतिविश्व कर्म्मा ॥५२॥

अयजमानम् ॥५३॥

अयस्मयम्। [5]य्यामेन। य्युम्या। [6]संम्विदानेतिसम् विदाना।

---

१. 'विदानः' इति काशिकः पाठः।

२. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे पठ्यन्ते। अत इत आरभ्य नवानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः।

३. अपपाठोऽयम्, 'सवँविदान०' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः।

४. 'विदानः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः।

५. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'य्युमेन' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः।

६. अपपाठोऽयम्, 'सवँविदानेतिसम् विदाना' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः।

एतम् ॥ अमेन । त्वम् । अम्म्या । सवँविदानेतिसम् [1]विदाना । उत्तमऽइत्युत् तमे । नाके । अधि । रोहय । एनम् ॥५४॥

यस्याः । ते । घोरे । आसन् । जुहोमि । एषाम् । बन्धानाम् । अवसर्जनायेत्यव सर्जनाय ॥ याम् । त्वा । जनः । भूमिः । इति । प्रमन्दतऽइतिप्र मन्दते । निर्ऋतिमितिनिः ऋतिम् । त्वा । अहम् । परि । वेद । विश्वतः ॥५५॥

यम् । ते । देवी । निर्ऋतिरितिनिः ऋतिः । आबबन्धेत्या बबन्ध । पाशम् । ग्रीवासु । अविचृत्यमित्यवि चृत्यम् ॥ तम् । ते । वि । स्यामि । आयुषः । न । मध्यात् । अथ । एतम् । पितुम् । अद्धि । प्रसूतऽइतिप्र सूतः ॥ नमः । भूत्यै । या । इदम् । चकार ॥५६॥

निवेशनऽइतिनि वेशनः । सङ्गमनऽइतिसम् गमनः ।

विदाना । उत्तमऽइत्युत् तमे ॥५४॥

अवसर्जनायेत्यव सर्जनाय । प्रमन्दतऽइतिप्र मन्दते । विश्वतः ॥५५॥

आबबन्धेत्या बबन्ध । अविचृत्यमित्यवि चृत्यम् । मध्यात् । अद्धि । प्रसूतऽइतिप्र सूतः । भूत्यै ॥५६॥

रोहय ॥५४॥

यस्याः । अवसर्जनायेत्यव सर्जनाय । याम् ॥५५॥

यम् । आयुषः । या ॥५६॥

निवेशनऽइतिनि वेशनः । [2]रूप ॥५७॥

१. 'विदाना' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम् । 'रूपा' इति शुद्धः पाठः ।

वसूनाम् । विश्वा । रूपा । अभि । चष्टे । शचीभिः ॥ देवऽइवेतिदेवः इव । सविता । सत्यधर्मेतिसत्य धर्म्मा । इन्द्रः । न । तस्थौ । समरऽइतिसम् अरे । पथीनाम् ॥५७॥

सीरा । युञ्जन्ति । कवयः । युगा । वि । तन्वते । पृथक् ॥ धीराः । देवेषु । सुम्नयेतिसुम्न या ॥५८॥

युनक्त । सीरा । वि । युगा । तनुध्वम् । कृते । योनौ । वपत । इह । बीजम् ॥ गिरा । च । श्रुष्टिः । सभराऽइतिस भराः । असत् । नः । नेदीयः । इत् । सृण्यः । पक्कम् । आ । इयात् ॥५९॥

शुनम् । सु । फालाः । वि । कृषन्तु । भूमिम् । शुनम् । कीनाशाः । अभि । यन्तु । वाहैः ॥ शुनासीरा ।

विश्वा । चष्टे । सत्यधर्मेतिसत्य धर्म्मा । तस्थौ ॥५७॥

तन्वते । सुम्नयेतिसुम्न या ॥५८॥

युनक्त । तनुध्वम् । श्रुष्टिः । सृण्यः । पक्कम् ॥५९॥

---

[1]ब्युञ्जति । [2]कवय्यः । ब्युगा । सुम्नयेतिसुम्न [3]ब्या ॥५८॥

ब्युनक्त । ब्युगा । ब्योनौ । नेदीयः । इयात् ॥५९॥

[4]ब्यंतु ॥६०॥

---

१. अपपाठोऽयम् । 'ब्युञ्जन्ति' इति शुद्धः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम् । 'कवय्' इति शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

३. कपाठानुसारमिह 'य्या' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. परसवर्णाभावरूपोऽपपाठः ।

हुविषा । [1]तोशमाना । सुपिप्पलाऽइतिसु [2]पिप्पलाः । ओषधीः । कर्त्तन । अस्म्मेऽइत्त्यस्मे ॥६०॥

घृतेन । सीता । मधुना । सम् । अज्ज्यताम् । विश्वैः । देवैः । अनुमतेत्त्यनु मता । मरुद्भिरितिमरुत् भिः ॥ ऊर्ज्जस्वती । पयसा । पिन्वमाना । अस्म्मान् । सीते । पयसा । अभि । आ । वृवृत्स्व ॥६१॥

लाङ्गलम् । पवीरवत् । सुशेवमितिसु शेवम् । सोमपित्त्सर्विति सोमपि त्सरु ॥ तत् । उत् । वपति । गाम् । अविम् । प्रफर्व्यमितिप्र फर्व्यम् । च । पीवरीम् । प्रस्त्थावदितिप्रस्त्था वत् । रथवाहणम् । रथवाहनमितिरथ वाहनम् ॥६२॥

अस्मेऽइत्यस्मे ॥६०॥

अज्यताम् । विश्वैः । अनुमतेत्यनु मता । मरुद्भिरितिमरुत् भिः । पिन्वमाना । अस्मान् । वृवृत्स्व ॥६१॥

सोमपित्सर्विति सोमपि त्सरु । प्रफर्व्यमितिप्र फर्व्यम् । प्रस्थावदितिप्रस्था वत् ॥६२॥

पयसा । पयसा ॥६१॥

प्रस्थावदितिप्रस्था वत् । रथवाहनमितिरथ [3]वाहनम् ॥६२॥

---

१. 'तोशमाना' इति काशिकोऽपपाठः ।

२. 'पिप्पलाः' इति काशिकः पाठः ।

३. कपाठानुसारमिह 'वाहनम्' इति पाठेन भाव्यम् ।

कामम् । कामदुघऽइतिकाम दुघे । धुक्ष्व । मित्राय । वरुणाय । च ॥ इन्द्राय । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । पूष्णे । प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः । ओषधीभ्यः ॥६३॥

वि । मुच्यध्वम् । अघ्न्याः । देवयानाऽइतिदेव यानाः । अगन्म । तमसः । पारम् । अस्य ॥ ज्योतिः । आपाम ॥६४॥

सजूरितिस जूः । अब्दः । अयवोभिरित्ययव भिः । उषाः । अरुणीभिः ॥ सजोषसावितिस जोषसौ । अश्विना । दंसोभिरितिदंसः भिः । सूरः । एतशेन । वैश्वानरः । इडया । घृतेन । स्वाहा ॥६५॥

याः । ओषधीः । पूर्वाः । जाताः । देवेभ्यः । त्रियुगमितित्रि युगम् । पुरा ॥ मनै । नु । बभ्रूणाम् । अहम् । शतम् । धामानि । सप्त । च ॥६६॥

धुक्ष्व । मित्राय । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । पूष्णे । प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः । ओषधीभ्यः ॥६३॥

मुच्यध्वम् । अघ्न्याः । अगन्म ॥६४॥

अब्दः । अयवोभिरित्ययव भिः । अश्विना । वैश्वानरः ॥६५॥

देवेभ्यः । त्रियुगमितित्रि युगम् । बभ्रूणाम् । सप्त ॥६६॥

मित्राय । वरुणाय । इन्द्राय ॥६३॥

देवयानाऽइतिदेव [1]यानाः ॥६४॥

अयवोभिरित्ययव भिः[2] ॥६५॥

याः । त्रियुगमितित्रि युगम् ॥६६॥

---

१. कशैल्यनुसारमिह 'यानाः' इति पाठेन भाव्यम् ।

२. इत उत्तरं मन्त्रे पुनः पठित पदपाठे च पौनरुक्त्या परित्यक्तं 'सजूः' पदं कपाठशैल्यनुसारं यथास्थानं त्रिः पठ्यते । तत्रावेष्टनमकृत्वैव 'स जूः' इत्येवं लिख्यते, सोऽपपाठो ज्ञेयः ।

शतम् । वः । अम्ब । धामानि । सहस्रम् । उत । वः । रुहः ॥ अध । शतक्रत्वऽइतिशत क्रत्वः । यूयम् । इमम् । मे । अगदम् । कृत ॥६७॥

ओषधीः । प्रति । मोदध्वम् । पुष्पवतीरितिपुष्प वतीः । प्रसूवरीरितिप्र सूवरीः ॥ अश्वाऽइवेत्यश्वाः इव । सजित्वरीरितिस जित्वरीः । वीरुधः । पारयिष्णवः ॥६८॥

ओषधीः । इति । मातरः । तत् । वः । देवीः । उप । ब्रुवे ॥ सनेयम् । अश्वम् । गाम् । वासः । आत्मानम् । तव । पूरुष । पुरुषेतिपुरुष ॥६९॥

अश्वत्थे । वः । निषदनम् । निसदनमितिनि सदनम् । पर्ण । वः । वसतिः । कृता ॥ गोभाजऽइतिगो भाजः । इत् । किल । असथ । यत् । सनवथ । पूरुषम् । पुरुषमिति-पुरुषम् ॥७०॥

अम्ब । शतक्रत्वऽइतिशत क्रत्वः ॥६७॥

मोदध्वम् । पुष्पवतीरितिपुष्प वतीः । प्रसूवरीरितिप्र सूवरीः । अश्वाऽइवेत्यश्वाः इव । सजित्वरीरितिस जित्वरीः । पारयिष्णवः ॥६८॥

अश्वम् । आत्मानम् ॥६९॥

अश्वत्थे ॥७०॥

वः । वः । यूयम् ॥६७॥

[1]मादध्वम् । पारयिष्णवः ॥६८॥

वः । [2]सेनेयम् ॥६९॥

वः । वः । यत् ॥७०॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'मोदध्वम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२ अपपाठोऽयम् 'सनेयम्' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

यत्रं । ओषधीः । समग्ग्मतेतिंसम् अग्ग्मत । राजानः । समिताविवेतिसमितौ इव ॥ विप्रः । सः । उच्यते । भिषक् । रक्षोहेतिरक्षःहा । अमीवचातनऽइत्यंमीव चातनः ॥७१॥

अश्वावतीम् । अश्ववतीमित्यश्व वतीम् । सोमावतीम् । सोमवतीमितिसोम वतीम् । ऊर्जयन्तीम् । उदोजसमित्युत् ओजसम् ॥ आ । अवित्सि । सर्वाः । ओषधीः । अस्मै । अरिष्टतातयऽइत्यरिष्ट तातये ॥७२॥

उत् । शुष्माः । ओषधीनाम् । गावः । गोष्ठादिव । गोस्थादिवेतिगोस्थात् इव । ईरते ॥ धनम् । [1]सनिष्ष्यन्ती-नाम् । आत्मानम् । तव । पूरुष । पुरुषेतिपुरुष ॥७३॥

यत्रं । समग्मेतिसम् अग्मत । विप्रः । उच्यते । रक्षोहेतिरक्षः हा । अमीवचातनऽइत्यमीव चातनः ॥७१॥

अश्वावतीम् । अश्ववतीमित्यश्व वतीम् । उदोजसमित्युत् ओजसम् । अवित्सि । अस्मै । अरिष्टतातयऽइत्यरिष्ट तातये ॥७२॥

शुष्माः । गोष्ठादिव । गोस्थादिवेतिगोस्थात् इव । सनिष्यन्तीनाम् । आत्मानम् ॥७३॥

यत्रं । [2]समग्मेतेतिसम् अग्मत ॥७१॥

अश्ववतीमित्यश्व वतीम् । सोमवतीमितिसोम वतीम् । ऊर्जयन्तीम् । [3]अस्मे । अरिष्टतातयऽइत्यरिष्ट तातये ॥७२॥

---

१. अत्र सनिष्यन्ती०' इति द्वियकारवान् क्वचित् पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'समग्मेतिसम् अग्मत' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'अस्मै' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

इष्कृतिः । नाम । वः । माता । अथोऽइत्यथो । यूयम् । स्थ । निष्कृतीः । निःकृतीरितिनिः कृतीः ॥ सीराः । पतत्रिणीः । स्थन । यत् । आमयति । निः । कृथ ॥७४॥

अति । विश्वाः । परिष्ठाः । परिस्थाऽइतिपरि स्थाः । स्तेनऽइवेतिस्तेनः इव । व्रजम् । अक्रमुः ॥ ओषधीः । प्र । अचुच्यवुः । यत् । किम् । च । तन्वः । रपः ॥७५॥

यत् । इमाः । वाजयन् । अहम् । ओषधीः । हस्ते । आदधऽइत्याँ दधे ॥ आत्मा । यक्ष्मस्य । नश्यति । पुरा । जीवगृभऽइतिजीव गृभः । यथा ॥७६॥

यस्य । ओषधीः । प्रसर्पथेतिप्र सर्पथ । अङ्गमङ्गमित्यङ्गम् अङ्गम् । परुष्परुः । परुःपरुरितिपरुः परुः ॥

इष्कृतीः । अथोऽइत्यथो । निष्कृतीः । पतत्रिणीः ॥७४॥

विश्वा । परिष्ठाः । परिस्थाऽइतिपरिस्थाः । स्तेनऽइवेतिस्तेनः इव । अक्रमुः । अचुच्यवुः । तन्वः ॥७५॥

हस्ते । आदधऽइत्याँ दधे । आत्मा । यक्ष्मस्य । नश्यति ॥७६॥

प्रसर्पथेतिप्र सर्पथ । अङ्गमङ्गमित्यङ्गम् अङ्गम् । परुष्परुः ।

वः । यूयम् । यत् । आमयति ॥७४॥

यत् ॥७५॥

यत् । वाजयन् । [1]यक्ष्मस्य । यथा ॥७६॥

यस्य । परुः[2] । परुरितिपरुः परुः । यक्ष्मम् ॥७७॥

---

१. अपपाठोऽयम् 'यक्ष्मस्य' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः :

२. इतः उत्तरः पूर्णविरामः प्रमादपाठः ।

तत॑÷ । यक्ष्म॑म् । वि । बा॒ध॒द्ध्वे॒ । उ॒ग्र॒ऽ । म॒द्ध्य॒म॒शीरि॑वेति॑मद्ध्यम॒शीऽ इ॑व ॥७७॥

सा॒कम् । य॒क्ष्म॒ । प्र । प॒त॒ । चाषे॑ण । कि॒कि॒दी॒विना॑ ॥ सा॒कम् । वात॑स्य । ध्राज्ज्या॑ । सा॒कम् । न॒श्य॒ । नि॒हा॒कयेति॑नि॒ हाक॑या ॥७८॥

अ॒न्या । वु॑ᳬ । अ॒न्याम् । अ॒व॒तु॒ । अ॒न्या । अ॒न्यस्या॑ᳬ । उप॑ । अ॒व॒त॒ । ताऽ । सर्वा॑ᳬ । स॒वँ॒वि॒दा॒नाऽइति॑सम् [1]ब्ि॒दा॒नाऽ । इ॒दम् । मे॒ । प्र । अ॒व॒त॒ । वच॑÷ ॥७९॥

याऽ । फ॒लिनी॑ᳬ । अ॒फ॒लाऽ । अ॒पु॒ष्पाऽ । या । च॒ । पु॒ष्पिणी॑ᳬ ॥ बृ॒ह॒स्पति॑प्रसू॒ताऽइति॒बृह॒स्पति॑ प्रसू॒ताᳬ । ताऽ । न॒ᳬ । मु॒ञ्च॒न्तु॒ । अ॑ᳬह॑सᳬ ॥८०॥

यक्ष्म॑म् । बा॒ध॒ध्वे॒ । उ॒ग्र॒ऽ । म॒ध्य॒म॒शीरि॑वेति॑मध्यम॒शीऽ इ॑व ॥७७॥

य॒क्ष्म॒ । ध्राज्या॑ । न॒श्य॒ ॥७८॥

अ॒न्या । अ॒न्याम् । अ॒न्या । अ॒न्यस्या॑ᳬ ॥७९॥

अ॒पु॒ष्पाऽ । पु॒ष्पिणी॑ᳬ । बृ॒ह॒स्पति॑प्रसू॒ताऽइति॒बृह॒स्पती॑ प्रसू॒ताᳬ ॥८०॥

य्य॒क्ष्म॒ । नि॒हा॒कय्येति॑नि॒ ह्राक॑य्या ॥७८॥

व॒ᳬ । [2]स॒म्वि॒दा॒नाऽइति॑सम् ब्ि॒दा॒नाऽ ॥७९॥

य्याऽ । याऽ ॥८०॥

---

१. 'ब्ि॒दा॒नाऽ' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'स॒वँ॒वि॒दा॒नाऽइति॑सम् वि॒दा॒नाᳬ' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः

मुञ्चन्तु । मा । शपत्थ्यात् । अथोऽइत्त्यथो । वुरुण्ण्यात् । उत ॥ अथोऽइत्त्यथो । युमस्य । पड्बीशात् । सर्व्वस्म्मात् । देवकिल्ल्विषादितिदेव [1]किल्ल्विषात् ॥८१॥

अवपतन्तीरित्त्यवपतन्तीः । अवदन् । दिवः । ओषधयः । परि ॥ यम् । जीवम् । अश्नवामहै । न । सः । रिष्ष्याति । पूरुषः । पुरुषऽइतिपुरुषः ॥८२॥

याः । ओषधीः । सोमराज्ञ्ञीरितिसोम राज्ञ्ञीः । बह्वीः । शतविचक्क्षणाऽइतिशत विचक्क्षणाः ॥ तासाम् । असि । त्वम् । उत्तमेत्त्युत् तमा । अरम् । कामाय । शम् । हृदे ॥८३॥

शपथ्यात् । अथोऽइत्यथो । वुरुण्यात् । पड्बीशात् । सर्वस्मात् ॥८१॥

अवपतन्तीरित्यव पतन्तीः । अश्नवामहै । रिष्याति ॥८२॥

सोमराज्ञीरितिसोम राज्ञीः । बह्वीः । शतविचक्षणाऽइतिशत विचक्षणाः । उत्तमेत्युत् तमा ॥८३॥

य्यमस्य । देवकिल्विषादितिदेव [2]किल्विषात् ॥८१॥

ओषधयः । अवपतन्तीरित्यव [3]पतन्तीः । य्यम् । पुरुषऽइति [4]पूरुष ॥८२॥

कामाय ॥८३॥

---

१. 'किल्विषात्' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम् 'किल्विषात्' इत्येवं स्वरेण भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, अत्रावग्रहस्थानीयरेखाया उपरि = इत्येवं पाठशोधनाय चिह्नं वर्तते, परन्तु न तत्र पाठः शोधितः । शुद्धः पाठः 'अवपतन्ती' द्रष्टव्यः ।

४. अपपाठोऽयं दीर्घनिर्देशरूपः ।

विष्ठिताः । विस्थिताऽइतिवि स्थिताः । पृथिवीम् । अनु । बृहस्पतिप्रसूताऽइतिबृहस्पति प्रसूताः । अस्यै । सम् । दत्त । वीर्य्यम् ॥८४॥

याः । च । इदम् । उपशृण्वन्तीत्युप शृण्वन्ति । याः । च । दूरम् । परागताऽइतिपरा गताः ॥ सर्वाः । सङ्गत्येतिसम् गत्य । वीरुधः ॥८५॥

मा । वः । रिषत् । खनिता । यस्मै । च । अहम् । खनामि । वः । द्विपादितिद्वि पात् । चतुष्पात् । चतुःपादितिचतुः पात् । अस्माकम् । सर्वम् । अस्तु । अनातुरम् ॥८६॥

ओषधयः । सम् । अवदन्त । सोमेन । सह । राज्ञा ॥ यस्मै । कृणोति । ब्राह्मणः । तम् । राजन् । पारयामसि ॥८७॥

विष्ठिताः । विस्थिताऽइतिवि स्थिताः । बृहस्पतिप्रसूताऽइतिबृहस्पति प्रसूताः ॥८४॥

उपशृण्वन्तीत्युप शृण्वन्ति । सङ्गत्येतिसम् गत्य ॥८५॥

यस्मै । द्विपादितिद्वि पात् । चतुष्पात् । अस्माकम् ॥८६॥

राज्ञा । यस्मै । ब्राह्मणः ॥८७॥

वीर्यम् ॥८४॥

य्याः । य्याः । [1]वीरुधः ॥८५॥

वः । य्यस्मै । वः ॥८६॥

ओषधयः । य्यस्मै । पारय्यामसि ॥८७॥

---

१. एकवकारवान् अपपाठोऽयम् ।

नाशयित्री । बलासस्य । अर्शसः । उपचितामित्युप चिताम् । असि ॥ अथोऽइत्यथो । शतस्य । यक्क्ष्माणाम् । पाकारोरितिपाक अरोः । असि । नाशनी ॥८८॥

त्वाम् । गन्धर्वाः । अखनन् । इन्द्रः । बृहस्पतिः ॥ ओषधे । सोमः । राजा । विद्वान् । यक्क्ष्मात् । अमुच्यत ॥८९॥

सहस्व । मे । अरातीः । सहस्व । पृतनायतऽइतिपृतना यतः ॥ सहस्व । सर्वम् । पाप्मानम् । सहमाना । असि । ओषधे ॥९०॥

दीर्घायुरितिदीर्घ आयुः । ते । ओषधे । खनिता । यस्मै । च । त्वा । खनामि । अहम् ॥ अथोऽइत्यथो । त्वम् ।

नाशयित्री । उपचितामित्युप चिताम् । अथोऽइत्यथो ॥८८॥

बृहस्पतिः । अमुच्यत ॥८९॥

पाप्मानम् ॥९०॥

दीर्घायुरितिदीर्घ आयुः । यस्मै । अथोऽइत्यथो । दीर्घायुरितिदीर्घ

नाशयित्री । यक्ष्माणाम् । पाकारोरितिपाक [1]आरोः ॥८८॥

यक्ष्मात् ॥८९॥

पृतनायतऽइतिपृतना [2]य्यतः ॥९०॥

दीर्घायुरितिदीर्घ आयुः । य्यस्मै । दीर्घायुरितिदीर्घ आयुः ॥९१॥

---

१. अपपाठोऽयम्, अन्यथा वा सन्धिविच्छेदजं पाठान्तरमिति संदिग्धम्, उभयथापि सम्भवति ।

२. कर्शल्यनुसारमिह 'य्यतः' इति युक्तः पाठः ।

दीर्घायुरितिदीर्घं आयुः । भूत्वा । शतवल्शेतिशत वल्शा । वि । रोहतात् ॥९१॥

त्वम् । उत्तमेत्युत् तमा । असि । ओषधे । तव । वृक्षाः । उपस्तयः ॥ उपस्तिः । अस्तु । सः । अस्माकम् । यः । अस्मान् । अभिदासतीत्यभि दासति ॥९२॥

मा । मा । हिंसीत् । जनिता । यः । पृथिव्याः । यः । वा । दिवम् । सत्यधर्मेतिसत्य धर्मा । वि । आनट् ॥ यः । च । अपः । चन्द्राः । प्रथमः । जजान । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥९३॥

अभि । आ । वर्तस्व । पृथिवि । यज्ञेन । पयसा । सह ॥ वपाम् । ते । अग्निः । इषितः । अरोहत् ॥९४॥

अग्ने । यत् । ते । शुक्रम् । चन्द्रम् । पूतम् । च । यज्ञियम् ॥ तत् । देवेभ्यः । भरामसि ॥९५॥

आयुः । भूत्वा । शतवल्शेतिशत वल्शा ॥९१॥

उत्तमेत्युत् तमा । वृक्षाः । अस्माकम् । अस्मान् । अभिदासतीत्यभि दासति ॥९२॥

पृथिव्याः । सत्यधर्मेतिसत्य धर्मा । कस्मै ॥९३॥

यज्ञेन । अग्निः ॥९४॥

अग्ने । शुक्रम् । यज्ञियम् । देवेभ्यः ॥९५॥

---

[1] वृक्षाः । उपस्तयः । यः ॥९२॥

यः । यः । देवाय ॥९३॥

यज्ञेन । पयसा ॥९४॥

यत् । यज्ञियम् ॥९५॥

---

१. कशैल्यनुसारमृकारपरो वकारो न द्विलिख्यतेऽतोऽपपाठोऽयम् ।

इषम् । ऊर्जम् । अहम् । इतः । आदम् । ऋतस्य । योनिम् । महिषस्य । धाराम् ॥ आ । मा । गोषु । विशतु । आ । तनूषु । जहामि । सेदिम् । अनिराम् । अमीवाम् ॥९६॥

अग्ने । तव । श्रवः । वयः । महि । भ्राजन्ते । अर्चयः । विभावसोऽइतिविभा वसो ॥ बृहद्भानोऽइतिबृहत् भानो । शवसा । वाजम् ॥ उक्थ्यम् । दधासि । दाशुषे । कवे ॥९७॥

पावकवर्चाऽइतिपावक वर्चाः । शुक्रवर्चाऽइतिशुक्र वर्चाः । अनूनवर्चाऽइत्यनून वर्चाः । उत् । इयर्षि । भानुना ॥ पुत्रः । मातरा । विचरन्नितिवि चरन् । उप । अवसि । पृणक्षि । रोदसीऽइतिरोदसी । उभेऽइत्युभे ॥९८॥

ऊर्जः । नपात् । जातवेदऽइतिजात वेदः । सुश-

इषम् ॥९६॥

अग्ने । बृहद्भानोऽइतिबृहत् भानो । उक्थ्यम् ॥९७॥

शुक्रवर्च्चाऽइतिशुक्र वर्च्चाः । अनूनवर्च्चाऽइत्यनून वर्च्चाः । पुत्रः । पृणक्षि । उभेऽइत्युभे ॥९८॥

योनिम् ॥९६॥

श्रवः । अर्चयः । विभावसोऽइतिवि[1] । भा वसो ॥९७॥

पावकवर्च्चाऽइतिपावक वर्च्चाः । शुक्रवर्च्चाऽइतिशुक्र वर्च्चाः अनूनवर्च्चाऽइत्यनून वर्च्चाः । इयर्षि । विचरन्नितिवि चरन् ॥९८॥

---

१. अस्थानेऽयं पूर्णविरामः, संयुक्तपाठेनात्र भाव्यम् ।

स्तिभिरितिंऽसुशस्ति भिं÷ । मन्दस्व । धीतिभिरितिंधीति भिं÷ । हितऽ ॥ त्वेऽइतित्त्वे । इषं÷ । सम् । दधुः६ । भूरिवर्प्पसऽइति भूरि वर्प्पस६ । चित्रोतयऽइतिंचित्र ऊतय६ । वामजाताऽइतिवाम जाता६ ॥९९॥

इरज्ज्यन् । अग्ने । प्रथयस्व । जन्तुभिरितिंजन्तु भिं÷ । अस्म्मेऽइत्यस्म्मे । रायं÷ । अमर्त्य ॥ सऽ । दर्शतस्य । वपुषः६ । वि । राजसि । पृणक्षि । सानसिम् । क्रतुम् ॥१००॥

इष्क्कर्तारम् । अध्वरस्य । प्रचैतसमितिप्प्र चैतसम् । क्षयन्तम् । राधस६ । महऽ ॥ रातिम् । वामस्य । सुभगा-मितिंसु भगाम् । महीम् । इषम् । दधासि । सानसिम् । रयिम् ॥१०१॥

ऋतावानम् । ऋतवानमित्यृत वानम् । महिषम् । विश्वदर्शतमितिंविश्श्व दर्शतम् । अग्निम् । सुम्नाय । दधिरे ।

त्वेऽइतित्वे । चिलोतयऽइतिचित्र ऊतय६ ॥९९॥

इरज्यन् । अग्ने । अस्मेऽइत्यस्मे । पृणक्षि ॥१००॥

इष्कर्तारम् । अध्वरस्य । प्रचेतसमितिप्र चेतसम् ॥१०१॥

ऋतवानमित्यृत वानम् । विश्वदर्शतमितिंविश्व दर्शतम् । अग्निम् ।

जातवेदऽइतिजात वेद६ । भूरिवर्पसऽइतिभूरि वर्पस६ । चित्रोतय-ऽइतिचित्र ऊतय६ । वामजाताऽइतिवाम जाता६ ॥९९॥

प्रथयस्व । जन्तुभिरितिजन्तु भिं÷ । रायं÷ ॥१००॥

क्षयन्तम् । रयिम् ॥१०१॥

[1]ऋतावानमित्यृत वानम् । विश्वदर्शतऽमितिविश्व दर्शतम् । सुम्नाय ।

---

१. इह 'ऋतवान॰' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

पुरः । जनाः ॥ श्रुत्कर्णमितिश्रुत् कर्णम् । सप्रथस्तमुमितिसप्रथः तमम् । त्वा । गिरा । दैव्यम् । मानुषा । युगा ॥१०२॥

आ । प्यायस्व । सम् । एतु । ते । विश्वतः । सोम । वृष्ण्यम् ॥ भव । वाजस्य । सङ्गथऽइतिसम् गथे ॥१०३॥

सम् । ते । पयांथंसि । सम् । ऊँऽइत्यूँ । यन्तु । वाजाः । वृष्ण्यानि । अभिमातिषाहः । अभिमातिसहुऽइत्यभिमाति सहः ॥ आप्यायमानऽइत्या प्यायमानः । अमृताय । सोम । दिवि । श्रवांथंसि । उत्तमानीत्युत् तमानि । धिष्व ॥१०४॥

आ । प्यायस्व । मदिन्तमेतिमदिन् तम । सोम ।

सुम्नाय । श्रुत्कर्णमितिश्रुत् कर्णम् । सप्रथस्तममितिसप्रथः तमम् । दैव्यम् ॥१०२॥

विश्वतः । वृष्ण्यम् ॥१०३॥

ऊँऽइत्यूँ । वृष्ण्यानि । अभिमातिसहुऽइत्यभिमाति सहः । आप्यायमानऽइत्या प्यायमानः । उत्तमानीत्युत् तमानि । धिष्व ॥१०४॥

व्युगा ॥१०२॥

प्यायस्व ॥१०३॥

पयांथंसि । उंऽइत्यूम् । यन्तु । आप्यायमानऽइत्या प्यायमानः । अमृताय ॥१०४॥

विश्वेभिः । अंशुभिरित्यंशु भिः ॥ भव । नः । सप्रथस्तमऽइतिसप्रथः तमः । सखा । वृधे ॥१०५॥

आ । ते । वत्स । मनः । यमत् । परमात् । चित् । सधस्थादितिसध स्थात् ॥ अग्ने । त्वाङ्कामयेतित्वाम् कामया । गिरा ॥१०६॥

तुभ्यम् । ताः । अङ्गिरस्तमेत्यङ्गिरः तम । विश्वाः । सुक्षितयऽइतिसु क्षितयः । पृथक् ॥ अग्ने । कामाय । येमिरे ॥१०७॥

विश्वेभिः । अंशुभिरित्यंशु भिः । सप्रथस्तमऽइतिसप्रथः तमः ॥१०५॥

वत्स । सधस्थादितिसध स्थात् । अग्ने । त्वाङ्कामयेतित्वाम् कामया ॥१०६॥

तुभ्यम् । अङ्गिरस्तमेत्यङ्गिरः तम । विश्वाः । सुक्षितयऽइतिसु क्षितयः । अग्ने ॥१०७॥

प्यायस्व । [1]वृधे ॥१०५॥

[2]वत्स । य्यमत् । त्वाम्[3] । कामयेतित्वाम् कामया ॥१०६॥

सुक्षितयऽइतिसु क्षितयः । कामाय । य्येमिरे ॥१०७॥

---

१. कशैल्यनुसारमृकारपरस्य वकारस्य द्विर्लेखनं न युक्तम् ।

२. सकारपरस्य वर्गीयप्रथमाक्षरस्य द्वितीयापत्तिः कपाठे दृश्यते । परन्तु 'वत्सोत्स'शब्दयोर्द्वितीयापत्तिर्नोपलभ्यते (द्र० १२।१६, पृ० १८६ टि० ४) किमत्रकारणमिति न ज्ञायते ।

३. एकपदस्य मध्ये विच्छेदरूपोऽपपाठः ।

अ॒ग्निः । प्रि॒येषु॑ । धाम॒स्विति॒धाम॑ सु । काम॑ः । भू॒तस्य॑ । भव्य॑स्य ॥ स॒म्म्राडिति॑स॒म् राट् । एक॑ः । वि । रा॒ज॒ति॒ ॥१०८॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे द्वादशोऽध्यायः ॥

अ॒ग्निः । भव्य॑स्य । स॒म्राडिति॑स॒म् राट् ॥१०८॥

प्रि॒स्रेषु॑ । [1]स॒म्म्राडिति॑स॒म् राट् ॥१०८॥

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदे द्वादशमो[2]ऽध्यायः ॥

---

१. द्रष्टव्याः पूर्वत्र ३७, ९६, ११६, १२६, १३७ पृष्ठेषु यथास्थानं टिप्पण्यः ।

२. द्र० पृष्ठ १७९ टि० १ । पाणिनिनाऽविहितोऽपि मुडागमः प्राचीनेषु प्रयोगेषूपलभ्यते ।

त्रयोदशोऽध्यायः

मयि । गृह्णामि । अग्रे । अग्निम् । रायः । पोषाय । सुप्रजास्त्वायेतिसुप्रजाः त्वाय । सुवीर्यायेतिसु वीर्याय ॥ माम् । ॐऽइत्यूँ । देवताः । सचन्ताम् ॥१॥

ब्रह्म । जज्ञानम् । प्रथमम् । पुरस्तात् । वि । सीमतः । सुरुचऽइतिसु रुचः । वेनः । आवरित्यावः ॥ सः । बुध्न्याः । उपमाऽइत्युप माः । अस्य । विष्ठाः । विस्थाऽइतिवि स्थाः । सतः । च । योनिम् । असतः । च । वि । वरितिवः ॥२॥

हिरण्यगर्भऽइतिहिरण्य गर्भः । सम् । अवर्त्तत । अग्रे । भूतस्य । जातः । पतिः । एकः । आसीत् ॥ सः । दाधार । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् ॥३॥

गृह्णामि । अग्रे । अग्निम् । सुप्रजास्त्वायेतिसुप्रजाः त्वाय । ॐऽइत्यूँ ॥१॥

ब्रह्म । जज्ञानम् । आवरित्यावः । बुध्न्याः । उपमाऽइत्युप माः । विष्ठाः । विस्थाऽइतिवि स्थाः ॥२॥

हिरण्यगर्भऽइतिहिरण्य गर्भः । अग्रे ॥३॥

मयि । रायः । पोषाय । सुप्रजास्त्वायेतिसुप्रजाः त्वाय । सुवीर्यायेतिसु वीर्याय । ॐऽइत्यूम् ॥१॥

[1]विस्थाऽइतिवि स्थाः । योनिम् ॥२॥

---

१. इतः पूर्वस्याः काण्डकाया पूर्वं गतत्वान्नेह पदानि पदपाठे पठ्यन्ते । अत इत आरभ्यैकस्याः मन्त्रकण्डिकासंख्याया भेदो ज्ञेयः ।

द्रप्सः । चस्कन्द । पृथिवीम् । अनु । द्याम् । इमम् । च । योनिम् । अनु । यः । च । पूर्वः ॥ समानम् । योनिम् । अनु । सञ्चरन्तमिति सम्ऽचरन्तम् । द्रप्सम् । जुहोमि । अनु । सप्त । होत्राः ॥४॥

नमः । अस्तु । सर्पेभ्यः । ये । के । च । पृथिवीम् । अनु । ये । अन्तरिक्षे । ये । दिवि । तेभ्यः । सर्पेभ्यः । नमः ॥५॥

याः । इषवः । यातुधानानामिति यातुऽधानानाम् । ये । वा । वनस्पतीन् । अनु ॥ ये । वा । अवटेषु । शेरते ॥६॥

ये । वा । अमीऽइत्यमी । रोचने । दिवः । ये । वा । सूर्यस्य । रश्मिषु ॥ येषाम् । अप्स्वित्यप्ऽसु । सदः । कृतम् ॥७॥

द्रप्सः । चस्कन्द । द्रप्सम् । सप्त । होत्राः ॥४॥
अस्तु । सर्पेभ्यः अन्तरिक्षे । तेभ्यः । सर्पेभ्यः ॥५॥
वनस्पतीन् ॥६॥
अमीऽइत्यमी । रश्मिषु । अप्स्वित्यप्ऽसु ॥७॥

य्योनिम् । य्यः । य्योनिम् ॥४॥
य्ये । य्ये । य्ये ॥५॥
य्याः । य्यातुधानानामिति य्यातु[1] धानानाम् । य्ये । [2]वा । य्ये । वा ॥६॥
य्ये । वा । य्ये । वा । य्येषाम् ॥७॥

१: अपपाठोऽयम्, '०य्यातु' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोर्म 'वः वा वै' पदेषु संहितावदेव लघुवकारो ज्ञेय । अग्रे-ऽप्येवमेव द्रष्टव्यम् ।

कृणुष्व । पाजः । प्रसितिमितिप्र सितिम् । न । पृथ्वीम् । याहि । राजेवेतिराजा इव । अमवानित्यम वान् । इभेन ॥ तृष्वीम् । अनु । प्रसितिमितिप्र सितिम् । द्रूणानः । अस्ता । असि । विध्य । रक्षसः । तपिष्ठैः ॥८॥

तव । भ्रमासः । आशुयेत्याशु या । पतन्ति । अनु । स्पृश । धृषता । शोशुचानः । तपूंषि । अग्ने । जुह्वा । पतङ्गान् । असन्दितऽइत्यसम् दितः । वि । सृज । विष्वक् । उल्काः ॥९॥

प्रति । स्पशः । वि । सृज । तूर्णितमऽइतितूर्णि तमः । भव । पायुः । विशः । अस्याः । अदब्धः ॥ यः । नः । दूरे । अघशंसऽइत्यघ शंसः । यः । अन्ति । अग्ने । माकिः । ते । व्यथिः । आ । दधर्षीत् ॥१०॥

कृणुष्व । प्रसितिमितिप्र सितिम् । पृथ्वीम् । अमवानित्यम वान् । तृष्वीम् । प्रसितिमितिप्र सितिम् । विध्य । रक्षसः । तपिष्ठैः ॥८॥

आशुयेत्याशु या । अग्ने । जुह्वा । असन्दितऽइत्यसम् दितः । विष्वक् । उल्काः ॥९॥

अदब्धः । अघशंसऽइत्यघ शंसः । अग्ने ॥१०॥

व्याहि । अमवानित्यम वान् ॥८॥

आशुग्नेत्याशु [1]ग्या ॥९॥

पायुः । व्यः । व्यः । [2]व्यर्थः ॥१०॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'ग्ना' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयं, पाठान्तरं वेति विचार्यम् ।

उत् । अग्ने । तिष्ठ । प्रति । आ । तनुष्व । नि । अमित्रान् । ओषतात् । तिग्महेतऽइतितिग्म हेते ॥ यः । नः । अरातिम् । समिधानेतिसम् इधान । चक्रे । नीचा । तम् । धक्षि । अतसम् । न । शुष्कम् ॥११॥

ऊर्ध्वः । भव । प्रति । विध्य । अधि । अस्मत् । आविः । कृणुष्व । दैव्यानि । अग्ने ॥ अव । स्थिरा । तनुहि । यातुजूनामितियातु जूनाम् । जामिम् । अजामिम् । प्र । मृणीहि । शत्रून् ॥ अग्नेः । त्वा । तेजसा । सादयामि ॥ इन्द्रस्य । त्वा । ओजसा । सादयामि ॥१२॥

भुवः । यज्ञस्य । रजसः । च । नेता । यत्र । नियुद्भिरितिनियुत् भिः । सचसे । शिवाभिः ॥ दिवि ।

अग्ने । तिष्ठ । तनुष्व । अमित्रान् । तिग्महेतऽइतितिग्म हेते । चक्रे । धक्षि । शुष्कम् ॥११॥

ऊर्ध्वः । विध्य । अस्मत् । कृणुष्व । दैव्यानि । अग्ने । शत्रून् । अग्नेः ॥१२॥

यज्ञस्य । यत्र । नियुद्भिरितिनियुत् भिः । जिह्वाम् । अग्ने ।

यः ॥११॥

[1]यातुजूनामितियातु जूनाम् । सादयामि ॥१२॥

[2]यज्ञस्य । यत्र । नियुद्भिरितिनियुत् भिः । हव्यवाहमितिहव्य

---

१. अपपाठोऽयम्, 'यातुजूनामितियातु' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य द्वयोर्मन्त्रकण्डिकयोः संख्ययोर्भेदो ज्ञेयः ।

मूर्द्धानम् । दधिषे । स्वर्याम् । स्वःसामितिस्वः साम् । जिह्वाम् । अग्ने । चकृषे । हव्यवाहमितिहव्य वाहम् ॥१३॥

ध्रुवा । असि । धरुणा । आस्तृतेत्या स्तृता । विश्वकर्म्मणेतिविश्व कर्म्मणा ॥ मा । त्वा । समुद्रः । उत् । वधीत् । मा । सुपर्णऽइतिसु पर्णः । अव्यथमाना । पृथिवीम् । दृꣳह ॥१४॥

प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । त्वा । सादयतु । अपाम् । पृष्ठे । समुद्रस्य । एमन् ॥ व्यचस्वतीम् । प्रथस्वतीम् । प्रथस्व । पृथिवी । असि ॥१५॥

भूः । भूमिः । अदितिः । विश्वधायाऽइतिविश्व धायाः । विश्वस्य । भुवनस्य । धर्त्री ॥ पृथिवीम् । यच्छ । दृꣳह । मा । हिꣳसीः ॥१६॥

हव्यवाहमितिहव्य वाहम् ॥१३॥

आस्तृतेत्या स्तृता । विश्वकर्म्मणेतिविश्व कर्म्मणा । समुद्रः । अव्यथमाना ॥१४॥

प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । पृष्ठे । समुद्रस्य ॥१५॥

विश्वधायाऽइतिविश्व धायाः । विश्वस्य । धर्त्री । यच्छ ॥१६॥

वाहम् ॥१३॥

विश्वकर्म्मणेतिविश्व कर्म्मणा । [1]वधीत् ॥१४॥

सादयतु । व्यचस्वतीम् ॥१५॥

विश्वधायाऽइतिविश्व धायाः । यच्छ ॥१६॥

---

१. अपपाठोऽयं स्यात् ।

विश्वस्मै । प्राणाय । अपानायेत्यप आनाय । व्यानायेतिवि आनाय । उदानायेत्युत् आनाय । प्रतिष्ठायै । प्रतिस्थाया ऽइतिप्रति स्थायै । चरित्राय ॥ अग्निः । त्वा । अभि । पातु । मह्या । स्वस्त्या । छर्दिषा । शन्तमेनेतिशम् तमेन ॥१७॥

काण्डात्काण्डादितिकाण्डात् काण्डात् । प्ररोहन्तीतिप्र रोहन्ती । परुषःपरुषऽइतिपरुषः परुषः । परि ॥ एव । नः । दूर्वे । प्र । तनु । सहस्रेण । शतेन । च ॥१८॥

या । शतेन । प्रतनोषीतिप्र तनोषि । सहस्रेण । विरोहसीतिवि रोहसि ॥ तस्याः । ते । देवि । इष्टके । विधेम । हविषा । वयम् ॥१९॥

याः । ते । अग्ने । सूर्ये । रुचः । दिवम् । आतन्वन्तीत्या तन्वन्ति । रश्मिभिरितिरश्मि भिः ॥

विश्वस्मै । अपानायेत्यप आनाय । उदानायेत्युत् आनाय । प्रतिष्ठायै । प्रतिस्थाया ऽइतिप्रति स्थायै । चरित्राय । अग्निः ॥१७॥

काण्डात्काण्डादितिकाण्डात् काण्डात् । प्ररोहन्तीतिप्र रोहन्ती ॥१८॥

प्रतनोषीतिप्र तनोषि । इष्टके ॥१९॥

अग्ने । आतन्वन्तीत्या तन्वन्ति । रश्मिभिरितिरश्मि भिः ॥२०॥

प्राणाय । अपानायेत्यप आनाय । व्यानायेतिवि आनाय । उदानायेत्युत् आनाय । प्रतिष्ठायै । प्रतिस्थाया ऽइतिप्रति स्थायै । चरित्राय । मह्या ॥१७॥

या । विरोहसीतिवि रोहसि । वयम् ॥१९॥

याः । सूर्ये । जनाय ॥२०॥

ताभिः । नः । अद्य । सर्वाभिः । रुचे । जनाय । नः । कृधि ॥२०॥

याः । वः । देवाः । सूर्य्ये । रुचः । गोषु । अश्वेषु । याः । रुचः ॥ इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । ताभिः । सर्वाभिः । रुचम् । नः । धत्त । बृहस्पते ॥२१॥

विराडितिवि राट् । ज्योतिः । अधारयत् । स्वराडितिस्व राट् । ज्योतिः । अधारयत् ॥ पृष्ठे । पृथिव्याः । ज्योतिष्मतीम् ॥ विश्वम् । ज्योतिः । यच्छ ॥ अग्निः । ते । अधिपतिरित्यधि पतिः ॥२२॥

मधुः । च । माधवः । च । वासन्तिकौ । ऋतूऽइत्यृतू । अग्नेः । अन्तःश्लेषऽइत्यन्तः श्लेषः । असि । कल्पेताम् । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । कल्पन्ताम् ।

अश्वेषु । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । बृहस्पते ॥२१॥

पृष्ठे । पृथिव्याः । ज्योतिष्मतीम् । विश्वम् । यच्छ । अग्निः । अधिपतिरित्यधि पतिः ॥२२॥

ऋतूऽइत्यृतू । अग्नेः । अन्तःश्लेषऽइत्यन्तः श्लेषः । कल्पेताम् ।

य्याः । वः । सूर्य्ये । य्याः ॥२१॥

विराडितिवि राट् । अधारयत् । अधारयत् । [1]द्योतिः । य्यच्छ ॥२२॥

---

१. लेखकप्रमादजोऽपपाठः । अस्मिन्नेव मन्त्रे पूर्वत्र 'ज्योतिः' इत्येवं साधु निर्दिश्यते ।

आपः । ओषधयः । कल्पन्ताम् । अग्नयः । पृथक् । मम । ज्यैष्ठ्याय । सव्व्रता ऽइतिसऽव्व्रताः ॥ ये । अग्नयः । समनस ऽइतिसऽमनसः । अन्तरा । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । इमेऽइतीमे ॥ वासन्तिकौ । ऋतूऽइत्यृतू । अभिकल्पमाना ऽइत्यभिऽकल्पमानाः । इन्द्रमिवेतीन्द्रम् इव । देवाः । अभिसँविशन्त्वित्यभिऽसंविशन्तु । ध्रुवेऽइतिध्रुवे । सीदतम् ॥२३॥

अषाढा । असि । सहमाना । सहस्व । अरातीः । सहस्व । पृतनायतऽइतिपृतनाऽयतः ॥ सहस्रवीर्य्येतिसहस्रऽवीर्य्या । असि । सा । मा । जिन्व ॥२४॥

द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । कल्पन्ताम् । कल्पन्ताम् । अग्नयः । ज्यैष्ठ्याय । अग्नयः । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । ऋतूऽइत्यृतू । अभिकल्पमानाऽइत्यभि कल्पमानाः । अभिसँविशन्त्वित्यभि संविशन्तु ॥२३॥

जिन्व ॥२४॥

---

[1]कल्पैताम् । ओषधयः । [1]कल्पैताम् । अग्नयः । [2]ज्यैष्ठ्याय । सव्रताऽइतिस व्रताः । ये । अग्नयः । [3]अभिसंविशन्त्वित्यभि संविशन्तु ॥२३॥

पृतनायतऽ[4]इतिपृतना यतः । सहस्रवीर्य्येतिसहस्र वीर्य्या ॥२४॥

---

१. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'कल्पन्ताम्' इति पाठेन भाव्यम् ।

२. अयमपि लेखकप्रमादजोऽपपाठः । 'ज्यैष्ठ्याय' इति भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, 'अभिसँविशन्त्वित्यभि सँविशन्तु' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

४. अपपाठोऽयम्, 'इतिपृतना यतः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

मधु । वाताः । ऋतायते । ऋतयतऽइत्यृत यते । मधु । क्षरन्ति । सिन्धवः ॥ माध्वीः । नः । सन्तु । ओषधीः ॥२५॥

मधु । नक्तम् । उत । उषसः । मधुमदितिमधु मत् । पार्थिवम् । रजः ॥ मधु । द्यौः । अस्तु । नः । पिता ॥२६॥

मधुमानितिमधु मान् । नः । वनस्पतिः । मधुमानितिमधु मान् । अस्तु । सूर्यः ॥ माध्वीः । गावः । भवन्तु । नः ॥२७॥

अपाम् । गर्भन् । सीद । मा । त्वा । सूर्यः । अभि । ताप्सीत् । मा । अग्निः । वैश्वानरः ॥ अच्छिन्नपत्राऽइत्यच्छिन्न पत्राः । प्रजाऽइतिप्र जाः । अनुवीक्षस्वेत्यनु वीक्षस्व । अनु । त्वा । दिव्या । वृष्टिः । सचताम् ॥२८॥

ऋतयतऽइत्यृत यते । माध्वीः ॥२५॥

नक्तम् । पार्थिवम् ॥२६॥

वनस्पतिः । माध्वीः ॥२७॥

ताप्सीत् । अग्निः । वैश्वानरः । अच्छिन्नपत्राऽइत्यच्छिन्न पत्राः । प्रजाऽइतिप्र जाः । अनुवीक्षस्वेत्यनु वीक्षस्व । दिव्या । वृष्टिः ॥२८॥

ऋतायते । ऋतयतऽइत्यृत [1]यते ॥२५॥

सूर्यः ॥२७॥

सूर्यः । [2]ताप्सीत् । अनुवीक्षस्वेत्यनु वीक्षस्व ॥२८॥

१. कर्शल्यनुसारं 'यते' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. अत्र सकारे परतो वर्गीयप्रथमस्य द्वित्वापत्तिः 'उत्स-वत्स' (पृष्ठ १८६ टि० ४) इव न दृश्यते, कारणं मृग्यम् । बम्बईमुद्रिते 'ताप्प्सीत्' इति दृश्यते ।

त्रीन् । समुद्रान् । सम् । असृपत् । स्वर्ग्गानितिस्वः गान् । अपाम् । पतिः । वृषभः । इष्टकानाम् ॥ पुरीषम् । वसानः । सुकृतस्येतिसु कृतस्य । लोके । तत्र । गच्छ । यत्र । पूर्वे । परेताऽइतिपरा इताः ॥२९॥

इतः । जज्ञे । प्रथमम् । एभ्यः । योनिभ्यऽइति-योनि भ्यः । अधि । जातवेदाऽइतिजात वेदाः ॥ सः । गायत्र्या । त्रिष्टुभा । त्रिस्तुभेतित्रि स्तुभा । अनुष्टुभा । अनुस्तुभेत्यनु स्तुभा । च । देवेभ्यः । हव्यम् । वहतु । प्रजानन्नितिप्र जानन् ॥३०॥

इषे । राये । रमस्व । सहसे । द्युम्ने । ऊर्जे । अपत्याय ॥ सम्राडितिसम् राट् । असि । स्वराडितिस्व राट् । असि । सारस्वतौ । त्वा । उत्सौ । प्र । अवताम् ॥३१॥

समुद्रान् । इष्टकानाम् । तत्र । गच्छ । यत्र ॥२९॥

जज्ञे । एभ्यः । योनिभ्यऽइतियोनि भ्यः । गायत्र्या । त्रिष्टुभा । त्रिस्तुभेतित्रि स्तुभा । अनुष्टुभा । अनुस्तुभेत्यनु स्तुभा । देवेभ्यः । हव्यम् । प्रजानन्नितिप्र जानन् ॥३०॥

द्युम्ने । अपत्याय । सम्राडितिसम् राट् । उत्सौ ॥३१॥

भ्यत्र ॥२९॥

[1]भ्योनिभ्यऽइति भ्योनि भ्यः । जातवेदाऽइतिजात वेदाः । गायत्र्या ॥३०॥

राय्ने । अपत्याय्र । [2]सम्म्राडितिसम् राट् । [3]उत्सौ ॥३१॥

---

१. इतः पूर्वयोर्द्वयोर्मन्त्रकण्डियोः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य चतसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

२. द्र० पूर्वं पृष्ठ ३७ टि० १ ।

३. द्र० पूर्वं पृष्ठ १८६ टि० ४ । बम्बईमुद्रिते तु 'उत्स्सौ' दृश्यते ।

अग्ने । युक्ष्व । हि । ये । तव । अश्वासः । देव । साधवः ॥ अरम् । वहन्ति । मन्यवे ॥३२॥

युक्ष्व । हि । देवहूतमानितिदेव हूतमान् । अश्वान् । अग्ने । रथीरिवेतिरथीः इव ॥ नि । होता । पूर्व्यः । सदः ॥३३॥

सम्यक् । स्रवन्ति । सरितः । न । धेनाः । अन्तः । हृदा । मनसा । पूयमानाः ॥ घृतस्य । धाराः । अभि । चाकशीमि । हिरण्ययः । वेतसः । मध्ये । अग्नेः ॥३४॥

ऋचे । त्वा । रुचे । भासे । ज्योतिषे ॥ अभूत् । इदम् । विश्वस्य । भुवनस्य । वाजिनम् । अग्नेः । वैश्वानरस्य । च ॥३५॥

अग्निः । ज्योतिषा । ज्योतिष्मान् । रुक्मः । वर्चसा ।

अग्ने । युक्ष्व । अश्वासः । मन्यवे ॥३२॥

युक्ष्व । अश्वान् । अग्ने ॥३३॥

सम्यक् । हिरण्ययः । मध्ये । अग्नेः ॥३४॥

विश्वस्य । अग्नेः । वैश्वानरस्य ॥३५॥

अग्निः । ज्योतिष्मान् । रुक्मः ॥३६॥

व्युक्ष्व । व्ये ॥३२॥

व्युक्ष्व ॥३३॥

पूयमानाः । हिरण्ययः ॥३४॥

वर्चस्वान् ॥ सहस्रदाऽइतिसहस्र दाः । असि । सहस्राय । त्वा ॥३६॥

आदित्यम् । गर्भम् । पयसा । सम् । अङ्ग्धि । सहस्रस्य । प्रतिमामितिप्रति माम् । विश्वरूपमितिविश्व रूपम् ॥ परि । वृङ्ग्धि । हरसा । मा । अभि । मंस्थाः । शतायुषमितिशत आयुषम् । कृणुहि । चीयमानः ॥३७॥

वातस्य । जूतिम् । वरुणस्य । नाभिम् । अश्वम् । जज्ञानम् । सरिरस्य । मध्ये ॥ शिशुम् । नदीनाम् । हरिम् । अद्रिबुद्ध्नमित्यद्रि बुद्ध्नम् । अग्ने । मा । हिंसीः । परमे । व्योमन्नितिवि ओमन् ॥३८॥

अजस्रम् । इन्दुम् । अरुषम् । भुरण्युम् । अग्निम् ।

आदित्यम् । गर्भम् । अङ्ग्धि । प्रतिमामितिप्रति माम् । विश्वरूपमिति-विश्व रूपम् । वृङ्ग्धि । मंस्थाः ॥३७॥

अश्वम् । जज्ञानम् । मध्ये । अद्रिबुध्नमित्यद्रि बुध्नम् । अग्ने ॥३८॥

भुरण्युम् । अग्निम् । ऋतुशऽइत्यृतु शः । कल्पमानः ॥३९॥

सहस्राय ॥३६॥

पयसा । विश्वरूपमितिविश्व रूपम् । शतायुषमितिशत आयुषम् । चीयमानः ॥३७॥

व्योमन्नितिवि[1] ओमन् ॥३८॥

---

१. अत्र कर्णेत्वनुसारम् 'वि' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

ईडे । पूर्वचित्तिमितिपूर्व चित्तिम् । नमोभिरितिनमः भिः ॥ सः । पर्वभिरितिपर्व भिः । ऋतुशऽइत्यृतु शः । कल्पमानम् । गाम् । मा । हिꣳसीः । अदितिम् । विराजमितिवि राजम् ॥३९॥

वरूत्रीम् । त्वष्टुः । वरुणस्य । नाभिम् । अविम् । जज्ञानाम् । रजसः । परस्मात् ॥ महीम् । साहस्रीम् । असुरस्य । मायाम् ॥४०॥

यः । अग्निः । अग्नेः । अधि । अजायत । शोकात् । पृथिव्याः । उत । वा । दिवः । परि ॥ येन । प्रजाऽइतिप्र जाः । विश्वकर्मेतिविश्व कर्मा । जजान । तम् । अग्ने । हेडः । परि । ते । वृणक्तु ॥४१॥

वरूत्रीम् । त्वष्टुः । जज्ञानाम् । परस्मात् ॥४०॥

अग्निः । अग्नेः । पृथिव्याः । प्रजाऽइतिप्र जाः । विश्वकर्मेतिविश्व कर्मा । अग्ने । वृणक्तु ॥४१॥

[1]पूर्वचित्तमितिपूर्व चित्तम् । ऋतुशऽइत्यृतु शः । विराजमितिवि राजम् ॥३९॥

माय्याम् ॥४०॥

य्यः । अजायत । य्येन । विश्वकर्मेतिविश्व कर्मा ॥४१॥

---

१. ककोश एवायं पाठ उपलभ्यते । स्वरशास्त्रविरोधादयं पाठश्चिन्त्यः । क्तान्ते पाठ उत्तरपदान्तोदात्तत्वेन भाव्यम् (द्र० अष्टा० ६।२।१४५) । ककोशेऽन्यत्र (द्र० अ० १५ कं० १६; अ० २१, कं० ११, १२, ५३, ५४) सर्वत्र 'पूर्वचित्ति' पदमेव पठ्यते ।

इमम् । मा । हिꣳसीः । द्विपादमितिद्वि पादम् । पशुम् । सहस्राक्क्षऽइतिसहस्र अक्क्षः । मेधाय । चीयमानः ॥ मयुम् । पशुम् । मेधम् । अग्ने । जुषस्व । तेन । चिन्वानः । तन्वः । नि । सीद ॥ मयुम् । ते । शुक् । ऋच्छतु । यम् । द्विष्मः । तम् । ते । शुक् । ऋच्छतु ॥४२॥

एकशफमित्त्येक शफम् । कनिक्क्रदम् । वाजिनम् । वाजिनेषु ॥ गौरम् । आरण्ण्यम् । अनु । ते । दिशामि ॥४३॥

साहस्रम् । शतधारमितिशत धारम् । उत्त्सम् । व्यच्च्यमानमितिवि अच्च्यमानम् । सरिरस्य । मद्ध्ये ॥ घृतम् । दुहानाम् । अदितिम् । जनाय ॥ गवयम् ॥४४॥

द्विपादमितिद्वि पादम् । सहस्राक्षऽइतिसहस्र अक्षः । अग्ने । चिन्वानः । तन्वः । ऋच्छतु । द्विष्मः । ऋच्छतु ॥४२॥

एकशफमित्येक शफम् । कनिक्रदम् । आरण्यम् ॥४३॥

उत्सम् । व्यच्यमानमितिवि अच्यमानम् । मध्ये ॥४४॥

---

[1]द्विपदमितिद्वि पदम् । मेधाय । चीयमानः । मयुम् । मयुम् ॥४२॥

[2]उत्सम् । जनाय । गवयम् ॥४४॥

---

१. ककोश एवायं पाठ उपलभ्यते । व्याकरणदृशा त्वत्र न पादः पद्भावः संभवति, तस्य भसंज्ञायां विधानात् । यदि स्वतन्त्रः पादशब्दसमानार्थकः पच्छब्द इष्येत हृच्छब्दवत् (द्र० हृद्विषये काशिका ६।३।५१) तर्ह्ययं पाठोऽपि साधुः स्यात् ।

२. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ १८६ टि० ४ । 'उत्प्सम्' इति बम्बईमुद्रिते पाठः ।

ऊर्णायुम् । वरुणस्य । नाभिम् । त्वचम् । पशूनाम् । द्विपदामितिद्वि पदाम् । चतुष्पदाम् । चतु÷पदामितिचतु÷पदाम् ॥ त्वष्टु÷ । प्रजानामितिप्र जानाम् । प्रथमम् । जनित्रम् । उष्ट्रम् ॥४५॥

अजः । हि । अग्नेः । अजनिष्ट । शोकात् । सः । अपश्यत् । जनितारम् । अग्ने ॥ तेन । देवाः । देवताम् । अग्रम् । आयन् । तेन । रोहम् । आयन् । उप । मेध्यासः । शरभम् ॥४६॥

त्वम् । यविष्ठ । दाशुष÷ । नृन् । पाहि । शृणुधि । गिर÷ ॥ रक्ष । तोकम् । उत । त्मना ॥४७॥

अपाम् । त्वा । एमन् । सादयामि । ओद्मन् । भस्मन् । ज्योतिषि । अयने । अर्णवे । सदने । समुद्रे ।

द्विपदामितिद्वि पदाम् । चतुष्पदाम् । त्वष्टु÷ । प्रजानामितिप्र जानाम् । जनित्रम् । उष्ट्रम् ॥४५॥

अग्नेः । अजनिष्ट । अपश्यत् । अग्ने । अग्रम् । मेध्यासः ॥४६॥

यविष्ठ । रक्ष ॥४७॥

ओद्मन् । भस्मन् । समुद्रे । सधस्थइतिसध स्थे ।

ऊर्णायुम् ॥४५॥

आयन् । आयन् ॥४६॥

यविष्ठ । [1]नृः ॥४७॥

सादयामि । [2]उद्मन् । अयने । अग्ने । योनौ ॥४८॥

---

१. अपपाठोऽयं पाठान्तरं वेति विचारणीयम् । 'नृन्' इत्यस्य 'नृः' प्रयोगस्यापि छन्दसि सम्भवात् ।

२. अपपाठोऽयम् । 'ओद्मन्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

सरिरे । क्षये । सधिषि । सदने । सधस्थऽइतिसध स्थे । योनौ । पुरीषे । पार्थसि । पाङ्क्तेन ॥४८॥

अयम् । पुरः । भुवः । तस्य । प्राणः । भौवायनऽइतिभौव ¹आयनः । वसन्तः । प्राणायनऽइतिप्राण ¹आयनः । गायत्री । वासन्ती । गायत्र्यै । गायत्रम् । गायत्रात् । उपांशुरित्युप अंशुः । उपांशोरित्युप अंशोः । त्रिवृदितित्रि वृत् । त्रिवृतऽइतित्रि वृतः । रथन्तरमितिरथम् तरम् । वसिष्ठः । ऋषिः । प्रजापतिगृहीतयेतिप्रजापति गृहीतया । त्वया । प्राणम् । गृह्णामि । प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः ॥४९॥

दक्षिणा । विश्वकर्मेतिविश्व कर्मा । मनः । वैश्वकर्मणमितिवैश्व ²कर्मणम् । ग्रीष्मः । मानसः ।

पाङ्क्तेन ॥४८॥

प्राणायनऽइतिप्राण आयनः । गायत्री । गायत्र्यै । गायत्रम् । गायत्रात् । उपांशुरित्युप अंशुः । उपांशोरित्युप अंशोः । त्रिवृदितित्रि वृत् । त्रिवृतऽइतित्रि वृतः । वसिष्ठः । प्रजापतिगृहीतयेति-प्रजापति गृहीतया । गृह्णामि । प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः ॥४९॥

दक्षिणा । विश्वकर्मेतिविश्व कर्मा । वैश्वकर्मणमितिवैश्व कर्मणम् ।

अयम् । भौवायनऽइतिभौव आयनः । प्राणायनऽइतिप्राण आयनः । गायत्री । गायत्र्यै । गायत्रम् । गायत्रात् । त्रिवृदितित्रि वृत् । त्रिवृतऽइतित्रि वृतः । प्रजापतिगृहीतयेतिप्रजापति गृहीतया । त्वया ॥४९॥

विश्वकर्मेतिविश्व कर्मा । वैश्वकर्मणमितिवैश्व कर्मणम् । अन्तर्यामः-

१. 'आयनः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'कर्मणम्' इति काशिकः पाठः ।

त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । ग्रैष्मी । त्रिष्टुभः । त्रिस्तुभऽइतित्रि स्तुभः । स्वारम् । स्वारात् । अन्तर्य्यामऽइत्त्यन्तः याम३ । अन्तर्य्यामादिच्यन्तः यामात् । पञ्चदशऽइतिपञ्च दश३ । पञ्चदशादितिपञ्च दशात् । बृहत् । भरद्द्वाजऽइतिभरत् द्वाजः । मनः ॥५०॥

पश्चात् । विश्श्वव्व्यचाऽइतिविश्श्व व्यचाः । चक्क्षुः । वैश्श्वव्व्यचसमितिवैश्श्व [1]व्यचसम् । वर्षा३ । चाक्क्षुष्यः । जगती । वार्षी । जगत्त्याः । ऋक्क्समभित्यृक् समम् । ऋक्क्समादित्यृक् समात् । शुक्र३ । शुक्रात् । सप्तदश-

---

ग्रीष्म३ । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । ग्रैष्मी । त्रिष्टुभः । त्रिस्तुभऽइतित्रि स्तुभः । अन्तर्य्यामऽइत्यन्तः याम३ । अन्तर्य्यामादित्यन्तः यामात् । भरद्वाजऽइतिभरत् द्वाजः ॥५०॥

पश्चात् । विश्वव्यचाऽइतिविश्व व्यचाः । चक्षुः । वैश्वव्यचसमितिवैश्व व्यचसम् । चाक्षुष्यः । जगत्याः । ऋक्क्समभित्यृक् समम् । ऋक्क्समादित्यृक् समात् । शुक्र३ । शुक्रात् । सप्तदशऽइतिसप्त दश३ । सप्तदशादितिसप्त

ऽइत्यन्तः [2]य्याम३ । अन्तर्य्यामादित्यन्तः [3]य्यामात् । भरद्वाजऽइतिभरद् वाजः ॥५०॥

विश्वव्यचाऽइतिविश्व व्यचाः । वैश्वव्यचसमितिवैश्व व्यचसम् । [4]वर्षा३ । [5]ऋक्क्समभित्यृक् समम् । [5]ऋक्क्समादित्यृक् समात् ।

---

१. 'व्यचसम्' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोकाशैल्यनुसारमिह 'याम३' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यामात्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

४. अपपाठोऽयमेकवकारवान् । 'वर्षा३' इति पाठेन भाव्यम् ।

५. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ ४५ टि० २ ।

ऽइतिसप्त दुशः । सप्तदुशादितिसप्त दुशात् । वैरूपम् । जमदग्निरितिजमत् अग्निः । चक्षुः ॥५१॥

इदम् । उत्तरात् । स्वरितिस्वः । श्रोत्रम् । सौवम् । शरत् । श्रौत्री । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् । शारदी । अनुष्टुभः । अनुस्तुभऽइत्यनु स्तुभः । ऐडम् । ऐडात् । मन्थी । मन्थिनः । एकविंशऽइत्येक विंशः । एकविंशादित्येक विंशात् । वैराजम् । विश्वामित्रः । श्रोत्रम् ॥५२॥

इयम् । उपरि । मतिः । तस्यै । वाक् । मात्या । हेमन्तः । वाच्यः । पङ्क्तिः । हैमन्ती । पङ्क्त्यै । निधनवदितिनिधन वत् । निधनवतऽइतिनिधन वतः । आग्रयणः । आग्रयणात् । त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ । त्रिनवत्रयस्त्रिंशावितिं-

---

दुशात् । जमदग्निरितिजमत् अग्निः । चक्षुः ॥५१॥

श्रोत्रम् । श्रौत्री । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् । अनुष्टुभः । अनुस्तुभऽइत्यनु स्तुभः । एकविंशऽइत्येक विंशः । एकविंशादित्येक विंशात् । विश्वामित्रः । श्रोत्रम् ॥५२॥

मात्या । वाच्यः । आग्रयणः । आग्रयणात् । त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ ।

---

[1] वैरूपम् ॥५१॥

[2] शौत्रम् ॥५२॥

इयम् । [3] हैमम् । ती । निधनवदितिनिधन वत् । निधनवतऽइतिनिधन वतः । आग्रयणः । आग्रयणात् । त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ । त्रिनवत्रयस्त्रिं-

१. अपपाठोऽयमेकवकारवान् । 'वैरूपम्' इति पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयं पाठान्तरं वेति चिन्त्यम् ।

३. अपपाठोऽयमस्थानेऽवग्रहरूपः । 'हैमन्ती' इति साधुः पाठो ज्ञेयः ।

त्रिनवत्त्रयस्त्रिꣳशौ । त्रिणवत्त्रयस्त्रिꣳशाभ्याम् । त्रिनवत्त्रयस्त्रिꣳशाभ्यामितित्रिनवत्त्रयस्त्रिꣳशाभ्याम् । शाक्वररैवते-ऽइतिशाक्वररैवते । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । वाचम् ॥ लोकम् । ताः । इन्द्रम् ॥५३॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे त्रयोदशोऽध्यायः ॥

त्रिनवत्रयस्त्रिꣳशावितित्रिनवत्रयस्त्रिꣳशौ । त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशाभ्याम् । त्रिनवत्रयस्त्रिꣳशाभ्यामितित्रिनवत्रयस्त्रिꣳशाभ्याम् । शाक्वररैवतेऽइतिशाक्वररैवते । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा ॥५३॥

शावितित्रिनवत्रयस्त्रिꣳशौ । त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशाभ्याम् । त्रिनवत्रयस्त्रिꣳशाभ्यामितित्रिनवत्रयस्त्रिꣳशाभ्याम् । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा ॥५३॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे त्रयोदशमो[1]ऽध्यायः ॥

---

१. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ १७६ टि० १; पृष्ठ २१४ टि० २ ।

चतुर्दशोऽध्यायः

ध्रुवक्षितिरिति ध्रुवक्षितिः । ध्रुवयोनिरिति ध्रुवयोनिः । ध्रुवा । असि । ध्रुवम् । योनिम् । आ । सीद । साधुयेति साधु या ॥ उख्यस्य । केतुम् । प्रथमम् । जुषाणा । अश्विना । अध्वर्यू इत्यध्वर्यू । सादयताम् । इह । त्वा ॥१॥

कुलायिनी । घृतवतीति घृत वती । पुरंधिरिति पुरम् धिः । स्योने । सीद । सदने । पृथिव्याः ॥ अभि । त्वा । रुद्राः । वसवः । गृणन्तु । इमा । ब्रह्म । पीपिहि । सौभगाय ॥२॥

स्वैः । दक्षैः । दक्षपितेति दक्ष पिता । इह ।

ध्रुवक्षितिरिति ध्रुव क्षितिः । ध्रुवयोनिरिति ध्रुव योनिः । उख्यस्य । अश्विना । अध्वर्यू इत्यध्वर्यू ॥१॥

पृथिव्याः । रुद्राः । ब्रह्म ॥२॥

दक्षैः । दक्षपितेति दक्ष पिता । सुम्ने । तन्वा ॥३॥

---

[1]ध्रुवय्योनिरिति ध्रुव य्योनिः । य्योनिम् । साधुय्येति साधु [2]य्या । अध्वर्यू इत्यध्वर्यू । सादयताम् ॥१॥

कुलायिनी । घृतवतीति घृत वती । सौभगाय ॥२॥

---

१. अपपाठोऽयम्, कशैल्यनुसारं 'ध्रुवयोनिरिति ध्रुव योनिः' इत्येव पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयम्, 'या' इत्येवं साधुना पाठेन भाव्यम् ।

सीद । देवानाम् । सुम्ने । बृहते । रणाय ॥ पितेवेतिपिता इव । एधि । सूनवे । आ । सुशेवेतिसु शेवा । स्वावेशेतिसु [1]आवेशा । तन्वा । सम् । विशस्व ॥३॥

पृथिव्याः । पुरीषम् । असि । अप्सः । नाम । ताम् । त्वा । विश्वे । अभि । गृणन्तु । देवाः ॥ स्तोमपृष्ठेतिस्तोम पृष्ठा । घृतवतीतिघृत वती । इह । सीद । प्रजावदितिप्रजा वत् । अस्मेऽइत्यस्मे । द्रविणा । आ । यजस्व ॥४॥

अदित्याः । त्वा । पृष्ठे । सादयामि । अन्तरिक्षस्य । धर्त्रीम् । विष्टम्भनीम् । दिशाम् । अधिपत्नीमित्यधि

पृथिव्याः । [2]अप्सः । विश्वे । स्तोमपृष्ठेतिस्तोम पृष्ठा । प्रजावदितिप्रजा वत् । अस्मेऽइत्यस्मे ॥४॥

अदित्याः । पृष्ठे । अन्तरिक्षस्य । धर्त्रीम् । विष्टम्भनीम् । [3]द्रप्सः ।

रणाय ॥३॥

[4]अप्सः । घृतवतीतिघृत वती । प्रजावदितिप्रजा वत् । यजस्व ॥४॥

सादयामि । [5]द्रप्सः । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा ॥५॥

---

१. 'आवेशा' इति काशिकः पाठः ।

२. मुम्बईमुद्रिते 'अप्प्सः' इति द्वित्वं पकारस्य द्वितीयवर्णापत्तिश्च दृश्यते । एवमुत्तरमन्त्रे 'द्रप्प्सः' इत्यत्रापि । १३।४ पदपाठे तु 'द्रप्सः द्रप्सम्' इत्यनयोः पकार एव श्रूयते ।

३. द्रष्टव्या पूर्वा १४।४ मुम्बईपाठस्था टिप्पणी २ ।

४. अत्र 'वत्सोत्स' वत् द्वितीयवर्णापत्तिर्न दृश्यते । द्र० पूर्वत्र पृष्ठ २१३ टि० २ ।

५. इहापि द्वितीयवर्णापत्तिर्न दृश्यते । द्र० पूर्वा १४।४ 'अप्सः' पदस्य टिप्पणी ४ ।

पत्नीम् । भुवनानाम् ॥ ऊर्म्मिः । द्रप्सः । अपाम् । असि । विश्वकर्म्मेतिविश्श्व कर्म्मा । ते । ऋषिः ॥ शुक्रः । शुचिः । ग्रैष्म्मौ ॥५॥

सजूरितिस जूः । ऋतुभिरित्यृतु भिः । विधाभिरितिविधा भिः । देवैः । देवैः । वयोनाधैरितिवयः नाधैः । अग्नये । त्वा । वैश्वानराय । वसुभिरितिवसु भिः । रुद्रैः । आदित्यैः । विश्वैः । देवैः ॥६॥

प्राणम् । मे । पाहि । अपानमित्यप आनम् । व्यानमितिवि आनम् । चक्षुः । उर्व्या । वि । भाहि । श्रोत्रम् । श्लोकय ॥ अपः । पिन्व । ओषधीः । जिन्व ।

विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । शुक्रः । ग्रैष्मौ ॥५॥

ऋतुभिरित्यृतु भिः । अग्नये । वैश्वानराय । रुद्रैः । आदित्यैः । विश्वैः ॥६॥

अपानमित्यप आनम् । चक्षुः । श्रोत्रम् । पिन्व । जिन्व ।

[1]विधाभिरितिविधा[1] भिः । वयोनाधैरितिवयः नाधैः । अग्नये । [2]वैश्वानराय । वसुभिरितिवसु[3] भिः ॥६॥

व्यानमितिवि[4] आनम् । [5]श्लोकाय । [6]इरय ॥७॥

१. कर्शल्यनुसारमुभयत्र द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

२. इतः पूर्वमेकस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे पठ्यन्ते । अत इत आरभ्यैकस्यायाः कण्डिकासंख्याया भेदो द्रष्टव्यः ।

३. कर्शल्यनुसारमिह '०वसु' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. कर्शल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

५. अपपाठोऽयम्, 'श्लोकय' इति साधुपाठो ज्ञेयः ।

६. अपपाठोऽयम् 'इरय' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

द्विपादितिद्वि पात् । अव । चतुष्पात् । चतुःपादितिचतुः पात् । पाहि । दिवः । वृष्टिम् । आ । ईरय ॥७॥

मूर्द्धा । वयः । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । छन्दः । क्षत्त्रम् । मयन्दम् । विष्टम्भः । अधिपतिरित्यधि पतिः । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । परमेष्ठी । परमेस्थीतिपरमे स्थी । वस्तः । विवलमितिवि वलम् । वृष्णिः । विशालमितिवि शालम् । पुरुषः । तन्द्रम् । व्याघ्रः । अनाधृष्टम् । सिंहः । छदिः । पष्ठवाडितिपष्ठ वाट् । बृहती । उक्षा । ककुप् । ऋषभः । सतोबृहतीतिसतः बृहती ॥८॥

अनड्वान् । पङ्क्तिः । धेनुः । जगती । त्र्यविरितित्रि अविः । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । दित्यवाडितिदित्य

द्विपादितिद्वि पात् । चतुष्पात् । वृष्टिम् ॥७॥

प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । क्षत्रम् । विष्टम्भः । अधिपतिरित्यधि पतिः । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । परमेष्ठी । परमेस्थीतिपरमे स्थी । वृष्णिः । व्याघ्रः । अनाधृष्टम् । पष्ठवाडितिपष्ठ वाट् । उक्षा ॥८॥

अनड्वान् । त्र्यविरितित्रि अविः । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् ।

वयः । मयन्दम् । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । [1]विवलमितिवि [1]वलम् । विशालमितिवि[2] शालम् । पष्ठवाडितिपष्ठ वाट् ॥८॥

---

१. अत्रोभयत्र बकारपाठो लेखकप्रमादज उत पाठान्तरमिति विचारार्हम् । स्वामिदयानन्दोऽस्य (१४।६) मन्त्रस्य व्याख्याने 'विविधं बलं यस्मात्' इति व्याचक्षाणो बकारवन्तं पाठं स्वीकरोति । तथैव च तदीये पदपाठेऽपि दृश्यते ।

२. ककोधेर्शैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

वाट् । विराडितिवि राट् । पञ्चाविरितिपञ्च अविः । गायत्री । त्रिवत्सऽइतित्रि वत्सः । उष्णिक् । तुर्य्यवाडितितुर्य्य वाट् । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् ॥९॥

इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । अव्यथमानाम् । इष्टकाम् । दृꣳहतम् । युवम् ॥ पृष्ठेन । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् । च । वि । बाधसे ॥१०॥

विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । त्वा । सादयतु । अन्तरिक्षस्य । अन्तरिक्षम् । वायुः ॥११॥

राज्ञी । असि । प्राची । दिक् । विराडितिवि राट् । दक्षिणा । सम्राडितिसम् राट् । प्रतीची । स्वराडितिस्व

दित्यवाडितिदित्य वाट् । गायत्री । त्रिवत्सऽइतित्रि वत्सः । उष्णिक् । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् ॥९॥

इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । अव्यथमानाम् । इष्टकाम् । पृष्ठेन । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् ॥१०॥

विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । अन्तरिक्षस्य । अन्तरिक्षम् ॥११॥

राज्ञी । दक्षिणा । सम्राडितिसम् राट् । अधिपत्नीत्यधि पत्नी ॥१२॥

दित्यवाडितिदित्य वाट् । विराडितिवि राट् । गायत्री । त्रिवत्स-[1]

इतिमि वत्सः । तुर्य्यवाडितितुर्य्य वाट् ॥९॥

युवम् ॥१०॥

विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । सादयतु ॥११॥

विराडितिवि[2] राट् । [3]सम्राडितिसम् राट् । [4]गर्भः ।

---

१. वत्सशब्दे द्वितीयवर्णापत्तिर्न दृश्यते । द्र० पृष्ठ २१३ टि० २ ।

२. ककोशल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ २१४ टि० १ ।

४. एतस्याः कण्डिकायास्त्रीण्येवापुनरुक्तानि पदानि पदपाठ एतस्यामेव कण्डिकायां पठितानि ।

राट् । उदीची । अधिपत्नीत्यधि पत्नी । बृहती ॥ नभ÷ । नभस्य÷ । वार्षिकौ ॥ इषश्च । ऊर्जश्च । शारदौ ॥१२॥

आयु÷ । मे । पाहि । प्राणम् । अपानमित्यप आनम् । ब्यानमितिवि आनम् । चक्षु÷ । श्रोत्रम् । वाचम् । पिन्व । मन÷ । जिन्व । आत्मानम् । पाहि । ज्योति÷ । यच्छ ॥१३॥

मा । छन्द÷ । प्रमेतिप्र मा । प्रतिमेतिप्रति मा । अस्त्रीवय÷ । पङ्क्तिश्च । उष्णिक् । बृहती । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् । ब्विराडितिवि राट् । गायत्री । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । जगती ॥१४॥

पृथिवी । अन्तरिक्षम् । द्यौश्च । समा÷ । नक्षत्राणि ।

अपानमित्यप आनम् । चक्षु÷ । श्रोत्रम् । पिन्व । जिन्व । आत्मानम् । यच्छ ॥१३॥

प्रमेतिप्र मा । प्रतिमेतिप्रति मा । उष्णिक् । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् । गायत्री । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् ॥१४॥

अन्तरिक्षम् । नक्षत्राणि । हिरण्यम् । अश्व÷ ॥१५॥

---

[1]इषश्च ॥१२॥

आयु÷ । ध्यानमितिवि[2] आनम् । ध्यच्छ ॥१३॥

ब्विराडितिवि[3] राट् ॥१४॥

---

१. एतस्याः कण्डिकाया अपि त्रीण्येवापुनरुक्तानि पदानि पदपाठ एतस्यामेव कण्डिकायामन्ते पठितानि । अत इत उत्तरं चतसृणां मन्त्रकण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'ब्वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'ब्वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

वाक् । मनः । कृषिः । हिरण्यम् । गौः । अजा । अश्वः ॥१५॥

अग्निः । देवता । वातः । सूर्यः । चन्द्रमाः । वसवः । रुद्राः । आदित्याः । मरुतः । विश्वे । देवाः । बृहस्पतिः । इन्द्रः । वरुणः ॥१६॥

मूर्द्धा । असि । राट् । ध्रुवा । धरुणा । धर्त्री । धरणी ॥ आयुषे । त्वा । वर्चसे । कृष्यै । क्षेमाय ॥१७॥

यन्त्री । राट् । यन्त्री । यमनी । ध्रुवा । धरित्री ॥ इषे । ऊर्जे । रय्यै । पोषाय ॥१८॥

आशुः । त्रिवृदितित्रि वृत् । भान्तः । पञ्चदश-ऽइतिपञ्च दशः । व्योमेतिवि ओमा । सप्तदशऽइतिसप्त दशः । धरुणः । एकविंशऽइत्येक विंशः । प्रतूर्त्तिरितिप्र

अग्निः । रुद्राः । आदित्याः । विश्वे । बृहस्पतिः ॥१६॥

कृष्यै ॥१७॥

यन्त्री । यन्त्री । धरित्री ॥१८॥

त्रिवृदितित्रि वृत् । एकविंशऽइत्येक विंशः । प्रतूर्त्तिरितिप्र

सूर्यः ॥१६॥

आयुषे । क्षेमाय ॥१७॥

यन्त्री । यमनी । रय्यै । पोषाय ॥१८॥

त्रिवृदितित्रि वृत् । व्योमेतिवि[1] ओमा । अभिवर्तऽइत्यभि

१. ककोक्सैत्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

तूर्त्तिꣳ । अष्टादशऽइत्त्यष्टा दशः । तपः । नवदश-ऽइतिनव दशः । अभीवर्त्तः । अभिवर्त्तऽइत्त्यभि वर्त्तः । सविꣳशऽइतिस विꣳशः । वर्च्चः । द्वाविꣳशः । सम्भरण-ऽइतिसम् भरणꣳ । त्रयोविꣳशऽइतित्त्रयꣳ विꣳशः । योनिः । चतुर्विꣳशऽइतिचतुꣳ विꣳशः । गर्ब्भाꣳ । पञ्चविꣳशऽइति-पञ्च विꣳशः । ओजः । त्रिणवः । त्रिनवऽइतित्त्रि नवः । क्रतुः । एकत्त्रिꣳशऽइत्त्येक त्रिꣳशः । प्रतिष्ठा । प्रतिस्त्थेतिप्प्रति स्था । त्रयस्त्रिꣳशऽइतित्त्रयꣳ त्रिꣳशः । ब्रद्ध्नस्य । विष्टपम् । चतुस्त्रिꣳशऽइतिचतुꣳ त्रिꣳशः । नाकः । षट्त्रिꣳशऽइतिषट् त्रिꣳशः । विवर्त्तऽइतिवि वर्त्तः । अष्टाचत्वारिꣳशऽइत्त्यष्टा [1]चत्त्वारिꣳशः । धर्त्रम् । चतुष्टोमः । चतुस्तोमऽइतिचतुꣳ स्तोमः ॥१९॥

अग्नेः । भागः । असि । दीक्षायाꣳ । आधिपत्त्य-मित्त्याधि पत्त्यम् । ब्रह्म । स्पृतम् । त्रिवृदितित्त्रि वृत् ।

तूर्त्तिꣳ । अष्टादशऽइत्यष्टा दशः । अभिवर्त्तऽइत्यभि वर्त्तः । त्रयोविꣳश-ऽइतित्रयꣳ विꣳशः । त्रिनवऽइतित्रि नवः । एकत्रिꣳशऽइत्येक त्रिꣳशः । प्रतिष्ठा । प्रतिस्थेतिप्रति स्था । त्रयस्त्रिꣳशऽइतित्रयꣳ त्रिꣳशः । ब्रध्नस्य । विष्टपम् । चतुस्त्रिꣳशऽइतिचतुꣳ त्रिꣳशः । षट्त्रिꣳशऽइतिषट् त्रिꣳशꣳ । अष्टाचत्वारिꣳशऽइत्यष्टा चत्वारिꣳशः । चतुष्टोमः ॥१९॥

अग्नेः । दीक्षायाꣳ । आधिपत्यमित्याधि पत्यम् । ब्रह्म । त्रिवृदितित्रि

वर्त्तः । सविꣳशऽइतिस विꣳशꣳ । त्रयोविꣳशऽइतित्रयꣳ विꣳशः । चतुर्विꣳशऽइतिचतुꣳ विꣳशः । पञ्चविꣳशऽइतिपञ्च विꣳशः । त्रयस्त्रिꣳश-ऽइतित्रयꣳ त्रिꣳशः । विवर्त्तऽइतिवि वर्त्तः ॥१९॥

दीक्षायाꣳ । त्रिवृदितित्रि वृत् । एकविꣳशऽइत्येक विꣳशः ॥२०॥

1. 'चत्वारिꣳशः' इति काशिकः पाठः ।

स्तोमः । इन्द्रस्य । विष्णोः । क्षत्रम् । पञ्चदशऽइतिपञ्च दुशः । नुचक्षसामितिनृ चक्षसाम् । धातुः । जनित्रम् । सप्तदशऽइतिसप्त दशः । मित्रस्य । वरुणस्य । दिवः । वृष्टिः । वातः । स्पृतः । एकविंशऽइत्येक विंशः ॥२०॥

वसूनाम् । रुद्राणाम् । चतुष्पात् । चतुःपादितिचतुः पात् । चतुर्विंशऽइतिचतुः विंशः । आदित्यानाम् । मरुताम् । गर्भः । स्पृताः । पञ्चविंशऽइतिपञ्च विंशः । अदित्यै । पूष्णः । ओजः । त्रिणवः । त्रिनवऽइतित्रि नवः । देवस्य । सवितुः । बृहस्पतेः । समीचीः । दिशः । स्पृताः । चतुष्टोमः । चतुस्तोमऽइतिचतुः स्तोमः ॥२१॥

यवानाम् । अयवानाम् । प्रजाऽइतिप्र जाः । चतुश्चत्वारिंशऽइतिचतुः [1]चत्वारिंशः । ऋभूणाम् । विश्वे-

वृत् । विष्णोः । क्षत्रम् । जनित्रम् । सप्तदशऽइतिसप्त दशः । मित्रस्य । वृष्टिः । एकविंशऽइत्येक विंशः ॥२०॥

रुद्राणाम् । चतुष्पात् । आदित्यानाम् । अदित्यै । पूष्णः । त्रिनवऽइतित्रि नवः । बृहस्पतेः । चतुष्टोमः ॥२१॥

प्रजाऽइतिप्र जाः । चतुश्चत्वारिंशऽइतिचतुः चत्वारिंशः ।

चतुर्विंशऽइतिचतुः विंशः । पञ्चविंशऽइतिपञ्च विंशः । [2]आदित्यै ॥२१॥

यवानाम् । अयवानाम् । [3]सहः ॥२२॥

१. 'चत्वारिंशः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'अदित्यै' इति साधुर्ज्ञेयः ।

३. इत आरभ्य पठितानि त्रीणि पदान्युत्तरस्याः कण्डिकाया इहैव पदपाठे पठितानि । अत इत आरभ्य पञ्चानां मन्त्रकण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

षाम् । दे॒वाना॑म् । भू॒तम् । त्र॒य॒स्त्रि॒ꣳश॒ऽइति॑त्रयः॑ त्रि॒ꣳश॑ ॥ सहः॑ । सह॒स्यः॑ । है॒मन्ति॑कौ ॥२२॥

एक॑या । अ॒स्तु॒व॒त॒ । प्र॒जाऽइति॑प्र॒ जाः । अ॒धी॒य॒न्त॒ । प्र॒जाप॑ति॒रिति॑प्र॒जा प॑तिः । अधि॑पति॒रित्यधि॑ पतिः । आ॒सी॒त् । ति॒सृभि॒रिति॑ति॒सृ भिः॑ । ब्रह्म॑ । अ॒सृ॒ज्य॒त॒ । ब्रह्म॑णः । पतिः॑ । प॒ञ्चभि॒रिति॑प॒ञ्च भिः॑ । भू॒तानि॑ । अ॒सृ॒ज्य॒न्त॒ । भू॒ताना॑म् । स॒प्तभि॒रिति॑स॒प्त भिः॑ । स॒प्त॒ऽऋ॒षय॒ऽइति॑सप्त ऋ॒षयः॑ । धा॒ता ॥२३॥

न॒वभि॒रिति॑न॒व भिः॑ । पि॒तरः॑ । अदि॑तिः । अधि॑प॒त्नीत्यधि॑ पत्नी । ए॒का॒द॒शभि॒रित्ये॑काद॒श भिः॑ । ऋ॒तवः॑ । आ॒र्त॒वाः । अधि॑पतय॒ऽइत्यधि॑ पतयः । अ॒स्तु॒व॒न् । त्र॒यो॒द॒शभि॒रिति॑त्रयोद॒श भिः॑ । मासाः॑ । सं॒व॒त्स॒रः । प॒ञ्च॒द॒शभि॒रिति॑पञ्चद॒श भिः॑ । क्ष॒त्रम् । इन्द्रः॑ । स॒प्त॒द॒श-

---

वि॒श्वेषा॑म् । त्र॒य॒स्त्रि॒ꣳश॒ऽइति॑त्रयः॑ त्रि॒ꣳश॑ ॥२२॥

प्र॒जाऽइति॑प्र॒ जाः । प्र॒जाप॑ति॒रिति॑प्र॒जा प॑तिः । अधि॑पति॒रित्यधि॑ पतिः । ब्रह्म॑ । अ॒सृ॒ज्य॒त॒ । ब्रह्म॑णः । अ॒सृ॒ज्य॒न्त॒ । स॒प्तभि॒रिति॑स॒प्त भिः॑ । स॒प्त॒ऽऋ॒षय॒ऽइति॑सप्त ऋ॒षयः॑ ॥२३॥

अधि॑प॒त्नीत्यधि॑ पत्नी । ए॒का॒द॒शभि॒रित्ये॑काद॒श भिः॑ । अधि॑पतय॒ऽइत्यधि॑ पतयः । त्र॒यो॒द॒शभि॒रिति॑त्रयोद॒श भिः॑ । सं॒व॒त्स॒रः क्ष॒त्रम् । स॒प्त॒द॒शभि॒रिति॑सप्तद॒श भिः॑ । ग्रा॒म्याः । बृह॒स्पतिः॑ ॥२४॥

एक॑या । अ॒धी॒य॒न्त॒ । स॒प्त॒ऽऋ॒षय॒ऽइति॑सप्त ऋ॒षयः॑ ॥२३॥

अधि॑पतय॒ऽइत्यधि॑ पतयः । त्र॒यो॒द॒शभि॒रिति॑त्रयोद॒श भिः॑

भिरितिसप्तदश भिः । ग्राम्म्याः । पशवः । बृहस्पतिः ॥२४॥

नवदशभिरितिनवदश भिः । शूद्राय्यौ । असृज्ज्येताम् । अहोरात्रेऽइत्त्यहोरात्रे । अधिपत्नीऽइत्त्यधि पत्नी । आस्ताम् । एकविंशत्त्येत्त्येक विंशत्त्या । एकशफाऽइत्त्येक शफाः । वरुणः । त्रयोविंशत्त्येतित्रयः विंशत्त्या । क्षुद्राः । पूषा । पञ्चविंशत्त्येतिपञ्च विंशत्त्या । आरण्याः । वायुः । सप्तविंशत्त्येतिसप्त विंशत्त्या । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । वि । ऐताम् । वसवः । रुद्राः । आदित्त्याः । अनुव्यायन्नित्त्यनु व्यायन् । ते । एव ॥२५॥

शूद्रावर्यौ । असृज्येताम् । अहोरात्रेऽइत्यहोरात्रे । अधिपत्नीऽइत्यधि पत्नी । एकविंशत्येत्येक विंशत्या । एकशफाऽइत्येक शफाः । त्रयोविंशत्येतित्रयः विंशत्या । क्षुद्राः । पञ्चविंशत्येतिपञ्च विंशत्या । आरण्याः । सप्तविंशत्येतिसप्त विंशत्या । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । रुद्राः । आदित्याः । अनुव्यायन्नित्यनु व्यायन् ॥२५॥

---

[1]अधिपतयऽइत्यधि पतयः । [2]अधिपतयऽइत्यधि पतिः ॥२४॥

शूद्रार्यौ । एकविंशत्येत्येक विंशत्या । त्रयोविंशत्येतित्रयः विंशत्या । पञ्चविंशत्येतिपञ्च विंशत्या । वायुः । सप्तविंशत्येतिसप्त विंशत्या । अनुव्यायन्नित्यनु व्यायन् ॥२५॥

---

१. मन्त्रपाठे पुनः पठितं पदपाठे च परित्यक्तं पदमिह ककोशे बहुवचनान्तमशुद्धं पठ्यते, मन्त्र एकवचनान्तपाठो दृश्यते ।

२. अत्रापि पूर्ववदपपाठः, इह तु इति करणात् पूर्वं बहुवचनान्तं पठ्यतेऽवग्रहादुत्तरं चैकवचनान्तम् ।

नवविꣳशत्येतिनव विꣳशत्या । वनस्प्पतयꣳ । सोम÷ । एकत्रिꣳशतेत्येक त्रिꣳशता । प्रजाऽइतिप्र जाः । यवा÷ । च । अयवाꣳ । च । त्रयस्त्रिꣳशतेतित्रय÷ त्रिꣳशता । भूतानि । अशाम्म्यन् । प्रजापतिरितिप्रजा पतिꣳ । परमेष्ठी । परमेस्थीतिपरमे स्थी ॥२६॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे चतुर्दशोऽध्यायः ॥

नवविꣳशत्येतिनव विꣳशत्या । वनस्पतयꣳ । एकत्रिꣳशतेत्येक त्रिꣳशता । प्रजाऽइतिप्र जाः । त्रयस्त्रिꣳशतेतित्रय÷ त्रिꣳशता । अशाम्यन् । प्रजापतिरितिप्रजा पतिꣳ । परमेष्ठी । परमेस्थीतिपरमे स्थी ॥२६॥

नवविꣳशत्येतिनव विꣳशत्या । वनस्पतयꣳ । [1]अधिपतयऽइत्यधि पतयꣳ । व्यवा÷ । [2]अयवा । त्रयस्त्रिꣳशतेतित्रय÷ त्रिꣳशता ॥२६॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे चतुर्दशमो[3]ऽध्यायः ॥

---

१. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ २४४ टि० १ ।

२. भ्रमपाठोऽयम्, 'अयवाꣳ' इति शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

३. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ २१४ टि० २ ।

पञ्चदशोऽध्यायः

अग्ने । जातान् । प्र । नुद । नः । सपत्नानितिस पत्नान् । प्रति । अजातान् । नुद । जातवेदऽइतिजात वेदः ॥ अधि । नः । ब्रूहि । सुमनाऽइतिसु मनाः । अहेडन् । तव । स्याम । शर्म्मन् । त्रिवरूथऽइतित्रि वरूथे । उद्भा-विद्युत भौ ॥१॥

सहसा । जातान् । प्र । नुद । नः । सपत्नानितिस पत्नान् । प्रति । अजातान् । जातवेदऽइतिजात वेदः । नुदस्व ॥ अधि । नः । ब्रूहि । सुमनस्यमानऽइतिसु [1]मनस्यमानः ॥२॥

षोडशी । स्तोमः । ओजः । द्रविणम् । चतुश्चत्वारि-

अग्ने । सपत्नानितिस पत्नान् । त्रिवरूथऽइतित्रि वरूथे । उद्भा-विद्युत भौ ॥१॥

सपत्नानितिस पत्नान् ॥२॥

जातवेदऽइतिजात वेदः । त्रिवरूथऽइतित्रि वरूथे ॥१॥

जातवेदऽइतिजात वेदः ॥२॥

---

१. 'मनस्यमानः' इति काशिकः पाठः ।

ऽशऽइतिचतुः [1]चत्वारिꣳशः । स्तोमः । वर्चः । द्रविणम् ॥ अग्नेः ॥३॥

एवः । छन्दः । वरिवः । शम्भूरितिशम् भूः । परिभूरितिपरि भूः । आच्छदित्या छत् । मनः । इयचः । सिन्धुः । समुद्रः । सरिरम् । ककुप् । त्रिककुबितित्रि ककुप् । काव्यम् । अङ्कुपम् । अक्षरपङ्क्तिरित्यक्षर पङ्क्तिः । पदपङ्क्तिरितिपद पङ्क्तिः । विष्टारपङ्क्तिः । विस्तारपङ्क्तिरिति- विस्तार पङ्क्तिः । क्षुरः । भ्रजः ॥४॥

आच्छदित्या छत् । प्रच्छदितिप्र छत् । सॅय्यदिति- सम् यत् । वियदितिवि यत् । बृहत् । रथन्तरमितिरथम् तरम् । निकायऽइतिनि कायः । विवधऽइतिवि वधः ।

चतुश्चत्वारिꣳशऽइतिचतुः चत्वारिꣳशः । अग्नेः ॥३॥

आछदित्या छत् । समुद्रः । त्रिककुबितित्रि ककुप् । अक्षरपङ्क्तिरित्यक्षर पङ्क्तिः । विष्टारपङ्क्तिः ॥४॥

आछदित्या छत् । प्रछदितिप्र छत् । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् ।

---

[2]शम् । [2]भूः । [2]परिभूरितिभूः । [2]परि । विस्तारपङ्क्तिरितिविस्तार पङ्क्तिः ॥४॥

[3]संय्यदितिसम् य्यत् । वियदितिवि[4] य्यत् । निकायऽइतिनि

---

१. 'चत्वारिꣳशः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । अत्र 'शम्भूरितिशम् भूः, परिभूरितिपरि भूः' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'सॅय्यदितिसम् य्यत्' इति शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

४. अत्र इतिपदात् परं ककोशवाल्यनुसारं द्वित्वव्यकारेण भाव्यम् ।

गिरे÷ । अर्जे÷ । सꣳस्तुबितिसम् स्तुप् । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् । एवे÷ । वरिवꣳ । वयः÷ । वयस्कृत् । वयꣳकृदितिवयꣳ कृत् । विष्पर्द्धाꣳ । विस्पर्द्धाऽइतिवि स्पर्द्धाꣳ । विशालमितिवि शालम् । छदिः । दुरोहणमितिदुꣳ [1]रोहणम् । तन्द्रम् । अङ्काङ्कमित्यङ्क अङ्कम् ॥५॥

रश्मिना । सत्याय । सत्यम् । जिन्व । प्रेतिनेतिप्र इतिना । धर्म्मणा । धर्म्मम् । अन्वित्येत्यनु इत्या । दिवा । दिवम् । सन्धिनेतिसम् धिना । अन्तरिक्षेण । अन्तरिक्षम् । प्रतिधिनेतिप्रति धिना । पृथिव्या । पृथिवीम् । विष्टम्भेन । वृष्ट्या । वृष्टिम् । प्रवयेतिप्र वया । अह्ना । अहः÷ । अनुयेत्यनु या । रात्र्या । रात्रीम् ।

विष्पर्द्धाꣳ । विस्पर्द्धाऽइतिवि स्पर्द्धाꣳ ॥५॥

रश्मिना । सत्याय । सत्यम् । जिन्व । प्रेतिनेतिप्र इतिना । अन्वित्येत्यनु इत्या । अन्तरिक्षेण । अन्तरिक्षम् । प्रतिधिनेतिप्रति धिना । पृथिव्या । विष्टम्भेन । वृष्ट्या । वृष्टिम् । प्रवयेतिप्र वया । अह्ना । अनुयेत्यनु या । रात्र्या । रात्रीम् । वसुभ्यऽइतिवसु भ्यः । प्रकेतेनेतिप्र केतेन ।

कायः । विवधऽइतिवि[2] वधः । वयः÷ । वयस्कृत् । वयꣳकृदितिवयꣳ कृत् । विस्पर्द्धाऽइतिवि[2] स्पर्द्धाꣳ । विशालमितिवि[2] शालम् ॥५॥

सत्याय । प्रवयेतिप्र वया । अनुयेत्यनु [3]या । वसुभ्यऽइतिवसु

१. 'रोहणम्' इति काशिकः पाठः ।

२. अत्र इतिपदात् परं ककोशशैल्यनुसारं द्वित्वव्वकारेण भाव्यम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्या' इत्येव साधुः पाठः ।

उशिजा । वसुभ्य्ऽइतिवसु भ्यः । वसून् । प्रकेतेनेतिप्र केतेन । आदित्येभ्यः । आदित्यान् ॥६॥

तन्तुना । रायः । पोषेण । रायः । पोषम् । सꣳसर्प्पेणेतिसम् सर्प्पेण । श्रुताय । श्रुतम् । ऐडेन । ओषधीभिः । ओषधीः । उत्तमेनेत्युत् तमेन । तनूभिः । तनूः । वयोधसेतिवयः धसा । आधीतेनेत्या धीतेन । आधीतमित्या धीतम् । अभिजितेत्यभि जिता । तेजसा । तेजः ॥७॥

प्रतिपदितिप्रति पत् । असि । प्रतिपदऽइतिप्रति पदे । त्वा । अनुपदित्यनु पत् । अनुपदऽइत्यनु पदे । सम्पदितिसम् पत् । सम्पदऽइतिसम् पदे । तेजः । तेजसे ॥८॥

आदित्येभ्यः । आदित्यान् ॥६॥

उत्तमेनेत्युत् तमेन । आधीतेनेत्या धीतेन । आधीतमित्या धीतम् । अभिजितेत्यभि जिता ॥७॥

प्रतिपदितिप्रति पत् । प्रतिपदऽइतिप्रति पदे । अनुपदित्यनु पत् । अनुपदऽइत्यनु पदे ॥८॥

भ्यः । [1]प्रकेतनेतिप्र केतना ॥६॥

रायः । रायः । श्रुताय । वयोधसेतिवयः धसा ॥७॥

[2]सम्पदितिसम् । [2]सम् । [2]पदे । [3]त्वा ॥८॥

---

१. अपपाठोऽयं पाठान्तरं वेति विचार्यम्, उभयथा सम्भवात् ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'त्वा' इति साधुः पाठो ज्ञेयः ।

त्रिवृदितित्रि वृत् । त्रिवृतऽइतित्रि वृते । प्रवृदितिप्र वृत् । प्रवृतऽइतिप्र वृते । विवृदितिवि वृत् । विवृतऽइतिवि वृते । सवृदितिस वृत् । सवृतऽइतिस वृते । आक्रमऽइत्त्या क्रमः । आक्रमायेत्त्या क्रमाय । सङ्क्रमऽइतिसम् क्रमः । सङ्क्रमायेतिसम् क्रमाय । उत्क्रमऽइत्त्युत् क्रमः । उत्क्रमायेत्त्युत् क्रमाय । उत्क्रान्तिरित्त्युत् क्रान्तिः । उत्क्रान्त्याऽइत्त्युत् क्रान्त्यै । अधिपतिनेत्त्यधि पतिना । ऊर्जा । ऊर्जम् ॥९॥

राज्ञी । असि । प्राची । दिक् । वसवः । ते । देवाः । अधिपतयऽइत्त्यधि पतयः । अग्निः । हेतीनाम् । प्रतिधर्त्तेति-प्रति धर्त्ता । त्रिवृदितित्रि वृत् । त्वा । स्तोमः ।

त्रिवृदितित्रि वृत् । त्रिवृतऽइतित्रि वृते । प्रवृदितिप्र वृत् । प्रवृत-ऽइतिप्र वृते । आक्रमऽइत्या क्रमः । आक्रमायेत्या क्रमाय । सङ्क्रमऽइतिसम् क्रमः । सङ्क्रमायेतिसम् क्रमाय । उत्क्रमऽइत्युत् क्रमः । उत्क्रमायेत्युत् क्रमाय । उत्क्रान्तिरित्युत् क्रान्तिः । उत्क्रान्त्याऽइत्युत् क्रान्त्यै । अधिपतिने-त्यधि पतिना । ऊर्जा । ऊर्जम् ॥९॥

राज्ञी । अधिपतयऽइत्यधि पतयः । अग्निः । प्रतिधर्त्तेतिप्रति धर्त्ता ।

त्रिवृदितित्रि वृत् । त्रिवृतऽइतित्रि वृते । प्रवृदितिप्र वृत् । प्रवृत-ऽइतिप्र वृते । विवृदितिवि[1] वृत् । विवृतऽइतिवि[1] वृते । सवृदितिस वृत् । सवृतऽइतिस वृते । आक्रमायेत्या क्रमाय । सङ्क्रमायेतिसम् क्रमाय । उत्क्रमायेत्युत् क्रमाय ॥९॥

अधिपतयऽइत्यधि पतयः । त्रिवृदितित्रि वृत् । अयुतु । अच्यंथाय ।

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह ि॰वकारवता 'वि' इति पाठेन भाव्यम् ।

पृथिव्याम् । श्रयतु । आज्ज्यम् । उक्क्थम् । अव्यथायै । स्तभ्नातु । रथन्तरमितिरथम् तरम् । साम । प्रतिष्ठित्यै । प्रतिस्थित्त्याऽइतिप्रति स्थित्त्यै । अन्तरिक्क्षे । ऋषयः । त्वा । प्रथमजाऽइतिप्रथम जाः । देवेषु । दिवः । मात्रया । व्वरिम्म्णा । प्रथन्तु । व्विधर्त्तेतिवि धर्त्ता । च । अयम् । अधिपतिरित्त्यधि पतिः । च । ते । त्वा । सर्वे । सर्वं व्विदानाऽइतिसम् [1]विदानाः । नाकस्य । पृष्ठे । स्वर्ग्गऽइतिस्वः गे । लोके । यजमानम् । च । सादयन्तु ॥१०॥

व्विराडितिवि राट् । दक्षिणा । रुद्राः । इन्द्रः । पञ्चदशऽइतिपञ्च दशः । प्रऽउगम् । बृहत् ॥११॥

त्रिवृदितित्रि वृत् । पृथिव्याम् । आज्यम् । [2]उक्थम् । प्रतिष्ठित्यै । प्रतिस्थित्याऽइतिप्रति स्थित्यै । अन्तरिक्षे । प्रथमजाऽइतिप्रथम जाः । मात्रया । व्वरिम्णा । अधिपतिरित्यधि पतिः । पृष्ठे ॥१०॥

दक्षिणा । रुद्राः ॥११॥

ऋषयः । मात्रया । व्विधर्त्तेतिवि[3] धर्त्ता । अयम् । [4]सम्विदानाऽइतिसम् व्विदानाः । यजमानम् । सादयन्तु ॥१०॥

व्विराडितिवि[5] राट् ॥११॥

१. 'विदानाः' इति काशिकः पाठः ।

२. क्वचिद् 'उक्त्थम्', 'उत्थ्कम्' इति चापपाठः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह द्विवकारवता 'व्वि' इति पाठेन भाव्यम् ।

४. अपपाठोऽयम्, 'सर्वं विदानाऽइतिसम् विदानाः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

५. कशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इति पाठेन भाव्यम् ।

सम्म्राडितिसम् राट् । प्रतीची । आदित्त्या॰ । वरुणः । सप्तदशऽइतिसप्त दश॰ । मरुत्त्वतीयम् । वैरूपम् ॥१२॥

स्वराडितिस्व राट् । उदीची । मरुत॒÷ । सोम॒÷ । एकविंश्शऽइत्त्येक विंश्श॰ । निष्कैवल्ल्यम् । नि॰कैवल्ल्यमितिनि॰ कैवल्ल्यम् । वैराजम् ॥१३॥

अधिपत्त्नीत्त्यधि पत्त्नी । बृहती । विश्श्वे । देवा॰ । बृहस्प्पति॒÷ । त्रिणवत्त्रयस्त्त्रिंश्शौ । त्रिनवत्त्रयस्त्त्रिंश्शावितित्रिनवत्त्रयस्त्त्रिंश्शौ । त्वा । स्तोमौ । श्रयताम् । वैश्श्वदेवाग्निमारुतेऽइतिवैश्श्वदेवाग्निमारुते । उक्क्थेऽइत्त्युक्क्थे । अव्व्यथायै । स्तब्भ्नीताम् । शाक्क्वररैवतेऽइतिशाक्क्वररैवते । सामनीऽइतिसामनी ॥१४॥

सम्राडितिसम् राट् । आदित्या॰ । सप्तदशऽइतिसप्त दश॰ । मरुत्वतीयम् ॥१२॥

एकविंश्शऽइत्येक विंश्श॰ । निष्कैवल्यम् । नि॰कैवल्यमितिनि॰ कैवल्यम् ॥१३॥

अधिपत्नीत्यधि पत्नी । विश्वे । बृहस्पति॒÷ । त्रिणवत्रयस्त्रिंश्शौ । त्रिनवत्रयस्त्रिंश्शावितित्रिनवत्रयस्त्रिंश्शौ । वैश्वदेवाग्निमारुतेऽइतिवैश्वदेवाग्निमारुते । [1]उक्थेऽइत्युक्थे । अव्यथायै । स्तभ्नीताम् । शाक्वररैवतेऽइतिशाक्वररैवते ॥१४॥

---

[2]सम्म्राडितिसम् राट् । मरुत्वतीय्यम् ॥१२॥

एकविंश्शऽइत्येक विंश्श॰ ॥१३॥

श्रय्यताम् । वैश्वदेवाग्निमारुतेऽइतिवैश्वदेवाग्निमारुते । अव्व्यथाय्यै ॥१४॥

१. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ २५१ टि० २ ।

२. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ ३७ टि० १ ।

अयम् । पुरः । हरिकेशऽइतिहरि केशः । सूर्य्यरश्मिरितिसूर्य्य रश्मिः । तस्य । रथगृत्सऽइतिरथ गृत्सः । च । रथौजाऽइतिरथ ओजाः । च । सेनानीग्रामण्यौ । सेनानीग्रामण्याविति सेनानीग्रामन्यौ ॥ पुञ्जिकस्थलेतिपुञ्जिक स्थला । च । क्रतुस्थलेतिक्रतु स्थला । च । अप्सरसौ । दङ्क्ष्णवः । पशवः । हेतिः । पौरुषेयः । वधः । प्रहेतिरितिप्र हेतिः । तेभ्यः । नमः । अस्तु । ते । नः । अवन्तु । ते । नः । मृडयन्तु । ते । यम् । द्विष्मः । यः । च । नः । द्वेष्टि । तम् । एषाम् । जम्भे । दध्मः ॥१५॥

दक्षिणा । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । रथस्वनऽइतिरथ स्वनः । रथेचित्रऽइतिरथे चित्रः । मेनका । सहजन्येतिसह जन्या । यातुधानाऽइतियातु धानाः । रक्षांसि ॥१६॥

सूर्य्यरश्मिरितिसूर्य्य रश्मिः । रथगृत्सऽइतिरथ गृत्सः । सेनानीग्रामण्यौ । सेनानीग्रामन्याविति सेनानीग्रामन्यौ । पुञ्जिकस्थलेतिपुञ्जिक स्थला । क्रतुस्थलेतिक्रतु स्थला अप्सरसौ । दङ्क्ष्णवः । प्रहेतिरितिप्र हेतिः । तेभ्यः । द्विष्मः । द्वेष्टि । जम्भे । दध्मः ॥१५॥

दक्षिणा । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । रथेचित्रऽइतिरथे चित्रः । सहजन्येतिसह जन्या । रक्षांसि ॥१६॥

अयम् । सूर्य्यरश्मिरितिसूर्य्य रश्मिः । रथगृत्स[1]ऽइतिरथगृत्सः[1] । पौरुषेयः । मृडयन्तु । यम् । यः ॥१५॥

विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । यातुधानाऽइतियातु धानाः ॥१६॥

---

१. 'गृत्स' शब्देऽपि 'उत्सवत्स'वद् द्वितीयवर्णापत्तिर्न दृश्यते । द्र० पृष्ठ २१३ टि० २ ।

पश्चात् । विश्वव्यचाऽइतिविश्व व्यचाः । रथप्रोतऽइतिरथ प्रोतः । असमरथऽइत्यसम रथः । प्रम्लोचन्तीतिप्र म्लोचन्ती । अनुम्लोचन्तीत्यनु म्लोचन्ती । व्याघ्राः । सर्पाः ॥१७॥

उत्तरात् । सँय्यद्वसुरितिसँय्यत् वसुः । तार्क्ष्यः । अरिष्टनेमिरित्यरिष्ट नेमिः । विश्वाची । घृताची । आपः । वातः ॥१८॥

उपरि । अर्वाग्वसुरित्यर्वाक् वसुः । सेनजिदितिसेन जित् । सुषेणः । सुसेनऽइतिसु सेनः । उर्वशी । पूर्वचित्तिरितिपूर्व चित्तिः । अवस्फूर्जन्नित्यव स्फूर्जन् । विद्युदितिवि द्युत् ॥१९॥

पश्चात् । विश्वव्यचाऽइतिविश्व व्यचाः । रथप्रोतऽइतिरथ प्रोतः । असमरथऽइत्यसम रथः । प्रम्लोचन्तीतिप्र म्लोचन्ती । अनुम्लोचन्तीत्यनु म्लोचन्ती । व्याघ्राः ॥१७॥

सवृँयद्वसुरितिसवृँयत् वसुः अरिष्टनेमिरित्यरिष्ट नेमिः । विश्वाची ॥१८॥

अर्वाग्वसुरित्यर्वाक् वसुः । पूर्वचित्तिरितिपूर्व चित्तिः । अवस्फूर्ज्जन्नित्यव स्फूर्ज्जन् । विद्युदितिवि द्युत् ॥१९॥

विश्वव्यचाऽइतिविश्व व्यचाः ॥१७॥

[1]संय्यद्वसुरितिसंय्यत् वसुः ॥१८॥

अर्वाग्वसुरित्यर्वाक् [2]वसुः । विद्युदितिवि[3] द्युत् ॥१९॥

---

१. इह 'सँय्यद्वसुरितिसँय्यत् वसुः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमवग्रहादुत्तरो वकारो न गुरुर्भवति, तस्मात् 'वसुः' इत्येव साधुः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

अयम् । अग्निः । सहस्रिणः । वाजस्य । शतिनः । पतिः ॥ मूर्द्धा । कविः । रयीणाम् ॥२०॥

अबोधि । अग्निः । समिधेतिसम् इधा । जनानाम् । प्रति । धेनुमिवेतिधेनुम् इव । आयतीमित्या यतीम् । उषासम् । उषसमित्युषसम् । यह्वाऽइवेतियह्वाः इव । प्र । वयाम् । उज्जिहानाऽइत्युत् जिहानाः । प्र । भानवः । सिस्रते । नाकम् । अच्छ ॥२१॥

अवोचाम । कवये । मेध्याय । वचः । वन्दारु । वृषभाय । वृष्णे ॥ गविष्ठिरः । नमसा । स्तोमम् । अग्नौ ।

ग्निः ॥२०॥

अग्निः । आयतीमित्या यतीम् । यह्वाऽइवेतियह्वाः इव । उज्जिहानाऽइत्युत् जिहानाः । अच्छ ॥२१॥

मेध्याय । वृष्णे । गविष्ठिरः । अग्नौ । रुक्मम् ।

---

[1]अयम् । रयीणाम् ॥२०॥

[2]अबोधि । आयतीमित्या [3]यतीम् । यह्वाऽइवेतियह्वाः इव । वयाम् ॥२१॥

कवये । मेध्याय । [4]वन्दारुः । वृषभाय ।

---

१. इतः पूर्वस्या एकस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वादित उत्तरं पदपाठ एकस्याः संख्याया भेदो ज्ञेयः ।

२. इतः पूर्वयोर्द्वयोः कण्डिकयोः पूर्वं गतत्वादित उत्तरं पदपाठे तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यतीम्' इत्येव पाठः साधुर्ज्ञेयः ।

४. अपपाठोऽयं पाठान्तरं वेति विचार्यमुभयथा सम्भवात् ।

दि॒वीवेति॑दि॒वि इ॑व । रु॒क्मम् । उ॒रु॒व्य॑ञ्च॒मित्यु॒रु व्य॑ञ्चम् । अ॒श्रे॒त् ॥२२॥

जन॑स्य । गो॒पाः । अ॒ज॒नि॒ष्ट॒ । जागृ॑विः । अ॒ग्निः । सु॒दक्ष॒ऽइति॑सु दक्षः॑ । सु॒वि॒ताय॑ । नव्य॑से ॥ घृ॒त-प्र॑तीक॒ऽइति॑घृ॒त प्र॑तीकः । बृ॒ह॒ता । दि॒वि॒स्पृशेति॑दि॒वि स्पृशा॑ । द्यु॒मदिति॑द्यु मत् । वि । भा॒ति॒ । भ॒र॒तेभ्य॑ः । शुचि॑ः ॥२३॥

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । अङ्गि॑रसः । गुहा॑ । हि॒तम् । अनु॑ । अ॒वि॒न्द॒न् । शि॒श्रि॒या॒णम् । वने॑वन॒ऽइति॒वने॑ वने ॥ सः । जा॒य॒से॒ । म॒थ्यमा॑नः । सहः॑ । म॒हत् । त्वाम् । आ॒हुः । सह॑सः । पु॒त्रम् । अ॒ङ्गि॒रः॒ ॥२४॥

उ॒रु॒व्य॑ञ्च॒मित्यु॒रु व्य॑ञ्चम् । अ॒श्रे॒त् ॥२२॥

अ॒ज॒नि॒ष्ट॒ । अ॒ग्निः । सु॒दक्ष॒ऽइति॑सु दक्षः॑ । नव्य॑से । घृ॒तप्र॑तीक॒ऽइति॑घृ॒त प्र॑तीकः । दि॒वि॒स्पृशेति॑दि॒वि स्पृशा॑ । द्यु॒मदिति॑द्यु मत् । भ॒र॒तेभ्य॑ः ॥२३॥

अ॒ग्ने॒ । शि॒श्रि॒या॒णम् । म॒थ्यमा॑नः । पु॒त्रम् ॥२४॥

उ॒रु॒व्य॑ञ्च॒मित्यु॒रु व्य॑ञ्चम् ॥२२॥

[1]जन॑स्य । सु॒वि॒ताय॑ । [2]वि ॥२३॥

शि॒श्रि[3] । या॒णम् । वने॑वन॒ऽइति॒वने॑[4] वने । जा॒य॒से ॥२४॥

---

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वादित उत्तर चतसृणां कण्डिकासङ्ख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'वि' इत्येवं साधुः पाठो ज्ञेयः ।

३. मध्ये विरामनिक्षेपरूपोऽयमपपाठः ।

४. कशैल्यनुसारमिह, 'वने' इति पाठो द्रष्टव्यः ।

सखायः । सम् । वः । सम्यञ्चम् । इषम् । स्तोमम् । च । अग्नये ॥ वर्षिष्ठाय । क्षितीनाम् । ऊर्जः । नप्त्रे । महस्वते ॥२५॥

संसमितिसम्ऽसम् । इत् । युवसे । वृषन् । अग्ने । विश्वानि । अर्य्यः । आ ॥ इडः । पदे । सम् । इध्यसे । सः । नः । वसूनि । आ । भर ॥२६॥

त्वाम् । चित्रश्रवस्तमेतिचित्रश्रवःऽतम । हवन्ते । विक्षु । जन्तवः ॥ शोचिष्केशम् । शोचिःकेशमितिशोचिःऽकेशम् । पुरुप्रियेतिपुरुऽप्रिय । अग्ने । हव्याय । वोढवे ॥२७॥

एना । वः । अग्निम् । नमसा । ऊर्जः । नपातम् । आ । हुवे । प्रियम् । चेतिष्ठम् । अरतिम् । स्वध्वरमितिसुऽअध्वरम् । विश्वस्य । दूतम् । अमृतम् ॥२८॥

सम्यञ्चम् । अग्नये । वर्षिष्ठाय । नप्त्रे ॥२५॥

अग्ने । विश्वानि । इध्यसे ॥२६॥

चित्रश्रवस्तमेतिचित्रश्रवऽतम । विक्षु । शोचिष्केशम् । पुरुप्रियेतिपुरुऽप्रिय । अग्ने । हव्याय ॥२७॥

अग्निम् । चेतिष्ठम् । स्वध्वरमितिसुऽअध्वरम् । विश्वस्य ॥२८॥

सखायः । [1]वः । अग्नये । वर्षिष्ठाय ॥२५॥

युवसे । अर्य्यः ॥२६॥

हवन्[2] । ते[2] । हव्याय ॥२७॥

वः । प्रियम् ॥२८॥

---

१. ककोशे 'वः' पदं संहितापाठवल्लघ्वकारवदेव ज्ञेयः ।

२. मध्ये विरामनिक्षेपरूपोऽपपाठोऽयम् । 'हवन्ते' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

सः । योजते । अरुषा । विश्वभोजसेतिविश्व भोजसा । सः । दुद्रवत् । स्वाहुतऽइतिसु आहुतः ॥२९॥

सुब्रह्मेतिसु ब्रह्मा । यज्ञः । सुशमीतिसु शमी । वसूनाम् । देवम् । राधः । जनानाम् ॥३०॥

अग्ने । वाजस्य । गोमतऽइतिगो मतः । ईशानः । सहसः । यहोऽइतियहो ॥ अस्मेऽइत्यस्मे । धेहि । जातवेदऽइतिजात वेदः । महि । श्रवः ॥३१॥

सः । इधानः । वसुः । कविः । अग्निः । ईडेन्यः । गिरा ॥ रेवत् । अस्मभ्यम् । पुर्वणीक । पुर्वनीकेतिपुरु अनीक । दीदिहि ॥३२॥

क्षपः । राजन् । उत । त्मना । अग्ने । वस्तोः । उत । उषसः ॥ सः । तिग्मजम्भेतितिग्म जम्भ । रक्षसः । दह । प्रति ॥३३॥

विश्वभोजसेतिविश्व भोजसा । दुद्रवत् ॥२९॥

सुब्रह्मेतिसु ब्रह्मा । यज्ञः ॥३०॥

अग्ने । अस्मेऽइत्यस्मे ॥३१॥

अग्निः । ईडेन्यः । अस्मभ्यम् ॥३२॥

अग्ने । तिग्मजम्भेतितिग्म जम्भ । रक्षसः ॥३३॥

व्योजते । विश्वभोजसेतिविश्व भोजसा ॥२९॥

य्यज्ञः ॥३०॥

य्यहोऽइतियहो । जातवेदऽइतिजात वेदः ॥३१॥

भद्रः । नः । अग्निः । आहुतऽइत्या हुतः । भद्रा । रातिः । सुभगेतिसु भग । भद्रः । अध्वरः ॥ भद्राः । उत । प्रशस्तयऽइतिप्र शस्तयः ॥३४॥

भद्रम् । मनः । कृणुष्व । वृत्रतूर्य्यऽइतिवृत्र तूर्य्ये ॥ येन । समत्स्वितिसमत् सु । सासहः । ससहऽइतिससहः ॥३५॥

अव । स्थिरा । तनुहि । भूरि । शर्द्धताम् ॥ वनेम । ते । अभिष्टिभिरित्यभिष्टि भिः ॥३६॥

अग्निम् । तम् । मन्ये । यः । वसुः । अस्तम् ॥ यम् । यन्ति । धेनवः ॥ अस्तम् । अर्वन्तः । आशवः । अस्तम् । नित्यासः । वाजिनः । इषम् । स्तोतृभ्यऽइति-स्तोतृ भ्यः । आ । भर ॥३७॥

भद्रः । अग्निः । आहुतऽइत्या हुतः । भद्रा । भद्रः । अध्वरः । भद्राः । प्रशस्तयऽइतिप्र शस्तयः ॥३४॥

भद्रम् । कृणुष्व । वृत्रतूर्य्यऽइतिवृत्र तूर्य्ये । समत्स्वितिसमत् सु ॥३५॥

अभिष्टिभिरित्यभिष्टि भिः ॥३६॥

अग्निम् । मन्ये । नित्यासः स्तोतृभ्यऽइतिस्तोतृ भ्यः ॥३७॥

प्रशस्तयऽइतिप्र शस्तयः ॥३४॥

वृत्रतूर्य्यऽइतिवृत्र तूर्य्ये । येन । [1]समत्स्वितिसमत् सु ॥३५॥

यः । यम् । यन्ति ॥३७॥

---

१. पदपाठे तु सकारे परतस्तकारस्य द्वितीयवर्णापत्तिर्न दृश्यते, परन्तु यदेदमेव पदमुत्तरमन्त्रप्रतीकरूपेण कक्षोधे पठ्यते, तदा 'येन समथ्सु' इत्येवं निर्दिश्यते ।

सः । अग्निः । यः । वसु॑ । गृणे । सम् । यम् । आयन्तीत्या यन्ति । धेनव॑ ॥ सम् । अर्वन्तः । रघुद्रुवऽइतिरघु द्रुव॑ । सम् । सुजातासऽइतिसु जातास॑ । सूरय॑ ॥३८॥

उभेऽइत्युभे । सुश्चन्द्र । सुचन्द्रेतिसु चन्द्र । सर्पिष॑ । दर्वीऽइतिदर्वी । श्रीणीषे । आसनि ॥ उतोऽइत्युतो । नः । उत् । पुपूर्य्याः । उक्थेषु । शवसः । पते ॥३९॥

अग्ने । तम् । अद्य । अश्वम् । न । स्तोमैः । क्रतुम् । न । भद्रम् । हृदिस्पृशमितिहृदि स्पृशम् ॥ ऋध्याम । ते । ओहैः ॥४०॥

अध । हि । अग्ने । क्रतोः । भद्रस्य । दक्षस्य । साधोः ॥ रथीः । ऋतस्य । बृहतः । बभूथ ॥४१॥

एभिः । नः । अर्कैः । भव । नः । अर्वाङ् । स्व॑ ।

अग्निः । आयन्तीत्या यन्ति । रघुद्रुवऽइतिरघु द्रुव॑ ॥३८॥

उभेऽइत्युभे । उतोऽइत्युतो । उक्थेषु ॥३९॥

अग्ने । अद्य । अश्वम् । भद्रम् । हृदिस्पृशमितिहृदि स्पृशम् । ऋध्याम ॥४०॥

अग्ने । भद्रस्य । दक्षस्य ॥४१॥

य्यः । य्यम् । आय्यन्तीत्या [1]य्यन्ति । सूरय्य॑ ॥३८॥

पुपूर्य्याः ॥३९॥

---

१. 'य्यन्ति' इत्येवं शुद्धः पाठोऽत्र ज्ञेयः ।

न । ज्योतिः ॥ अग्ने । विश्वेभिः । सुमनाऽइतिसु मनाः । अनीकैः ॥४२॥

अग्निम् । होतारम् । मन्ये । दास्वन्तम् । वसुम् । सूनुम् । सहसः । जातवेदसमितिजात वेदसम् । विप्रम् । न । जातवेदसमितिजात वेदसम् ॥ यः । ऊर्ध्वया । स्वध्वरऽइतिसु अध्वरः । देवः । देवाच्या । कृपा ॥ घृतस्य । विभ्राष्टिमितिवि भ्राष्टिम् । अनु । वष्टि । शोचिषा । आजुह्वानस्येत्या जुह्वानस्य । सर्पिषः ॥४३॥

येन । ऋषयः । तपसा । सत्रम् । आयन् । इन्धानाः । अग्निम् । स्वः । आभरन्तऽइत्या भरन्तः ॥ तस्मिन् । अहम् । नि । दधे । नाके । अग्निम् । यम् । आहुः । मनवः । स्तीर्णबर्हिषमितिस्तीर्ण बर्हिषम् ॥४४॥

अग्ने । विश्वेभिः ॥४२॥

अग्निम् । मन्ये । विप्रम् । ऊर्ध्वया । स्वध्वरऽइतिसु अध्वरः । देवाच्या । विभ्राष्टिमितिवि भ्राष्टिम् । वष्टि । आजुह्वानस्येत्या जुह्वानस्य ॥४३॥

सत्रम् । अग्निम् । आभरन्तऽइत्या भरन्तः । तस्मिन् । अग्निम् । स्तीर्णबर्हिषमितिस्तीर्ण बर्हिषम् ॥४४॥

जातवेदसमितिजात वेदसम् । जातवेदसमितिजात वेदसम् । यः । [1]ऊर्ध्वाया । विभ्राष्टिमितिवि[2] भ्राष्टिम् ॥४३॥

[3]येन । ऋषयः । आयन् । यम् ॥४४॥

---

१. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । ऊर्ध्वया' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

३. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे पठ्यन्ते। अत इत आरभ्य पञ्चानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

तम् । पत्नीभिः । अनु । गच्छेम । देवाः । पुत्रैः । भ्रातृभिरितिभ्रातृ भिः । उत । वा । हिरण्यैः ॥ नाकम् । गृभ्णानाः । सुकृतस्येतिसु कृतस्य । लोके । तृतीये । पृष्ठे । अधि । रोचने । दिवः ॥४५॥

आ । वाचः । मध्यम् । अरुहत् । भुरण्युः । अयम् । अग्निः । सत्पतिरितिसत् पतिः । चेकितानः ॥ पृष्ठे । पृथिव्याः । निहितऽइतिनि हितः । दविद्युतत् । अधस्पदम् । अधःपदमित्यधः पदम् । कृणुताम् । ये । पृतन्यवः ॥४६॥

अयम् । अग्निः । वीरतमऽइतिवीर तमः । वयोधाऽइतिवयः धाः । सहस्रियः । द्योतताम् । अप्रयुच्छन्नित्यप्र

पत्नीभिः । गछेम । पुत्रैः । भ्रातृभिरितिभ्रातृ भिः । हिरण्यैः । गृभ्णानाः । पृष्ठे ॥४५॥

मध्यम् । भुरण्युः । अग्निः । सत्पतिरितिसत् पतिः । पृष्ठे । पृथिव्याः । दविद्युतत् । अधस्पदम् । अधःपदमित्यधः पदम् । पृतन्यवः ॥४६॥

अग्निः । अप्रयुछन्नित्यप्र युछन् । विभ्राजमानऽइतिवि भ्राजमानः ।

वा । तृतीये ॥४५॥

अयम् । ये ॥४६॥

अयम् । वीरतमऽइतिवीर तमः । वयोधाऽइतिवयः धाः । सहस्रियः । अप्रयुछन्नित्यप्र [1]युच्छन् । विभ्राजमानऽइतिवि भ्राजमानः ।

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युछन्' इति साधुर्ज्ञेयः ।

युच्छन् ॥ विभ्राजमानऽइतिंवि भ्राजमानः । सरिरस्यं । मद्ध्यें । उपं । प्र । याहि । दिइयानिं । धामं ॥४७॥

सम्प्रच्र्च्यवद्ध्वमितिंसम् प्रच्र्च्यंवद्ध्वम् । उपं । सम्प्रयातेतिं-सम् प्रयांत । अग्ग्ने । पथः । देवयानानितिंदेव यानान् । कृणुद्ध्वम् ॥ पुनरितिपुनंः । कृण्वाना । पितरां । युवाना । अन्वाताध्ंसीदित्यंनु आताध्ंसीत् । त्वयि । तन्तुम् । एतम् ॥४८॥

उत् । बुद्ध्यस्व । अग्ग्ने । प्रतिं । जागृहि । त्वम् । इष्टापूर्त्तेऽइतीष्टापूर्त्ते । सम् । सृजेथाम् । अयम् । च ॥ अस्मिन् । सधस्त्थऽइतिंसध स्थें । अधिं । उत्तरस्मिन्नित्युत् तंरस्मिन् । विश्र्वें । देवाः । यजमानः । च । सीदत ॥४९॥

मध्यें । दिव्यानिं ॥४७॥

सम्प्रच्र्यवध्वमितिंसम् प्रच्र्यवध्वम् । अग्ने । कृणुध्वम् । कृण्वाना । अन्वाताॅ्ंसीदित्यंनु आताॅ्ंसीत् ॥४८॥

बुध्यस्व । अग्ने । इष्टापूर्त्तेऽइतीष्टापूर्त्ते । अस्मिन् । सधस्थऽइतिंसध स्थें । उत्तरस्मिन्नित्युत् तंरस्मिन् । विश्वें ॥४९॥

य्याहि ॥४७॥

सम्प्रय्यातेतिंसम् प्रय्यांत । देवय्यानानितिंदेव [1]य्यानांन् । य्युवांना । त्वय्यि ॥४८॥

अय्यम् ॥४९॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यानांन्' इत्येवं युक्तः पाठो द्रष्टव्यः ।

येन । वहसि । सहस्रम् । येन । अग्ने । सर्ववेदसमितिसर्व [1]वेदसम् ॥ तेन । इमम् । यज्ञम् । नः । नय । स्वः । देवेषु । [2]गन्तवे ॥ तपः । तपस्यः । शैशिरौ । परमेष्ठी । परमेस्थीतिपरमे स्थी । दिवः । सूर्यः ॥५०॥

प्रोथत् । अश्वः । न । यवसे । अविष्यन् । यदा । महः । सँवरणादितिसम् वरणात् । वि । अस्थात् ॥ आत् । अस्य । वातः । अनु । वाति । शोचिः । अध । स्म । ते । व्रजनम् । कृष्णम् । अस्ति ॥५१॥

अग्ने । यज्ञम् । परमेष्ठी । परमेस्थीतिपरमे स्थी ॥५०॥

अश्वः । अविष्यन् । अस्थात् । कृष्णम् ॥५१॥

ययेन । ययेन । सर्ववेदसमितिसर्व वेदसम् । ययज्ञम् । नय । [3]तपः । [3]परमेष्ठी । सुर्यः ॥५०॥

[4]प्रोथत् । ययवसे । ययदा । [5]सुम्वरणादितिसम् वरणात् । [6]व्यजन् ॥५१॥

---

१. 'वेदसम्' इति काशिकः पाठः ।

२. मुम्बईमुद्रित इह 'गन्तवे ॥५०॥ तपः......' इत्येवं कण्डिकाविच्छेदो दृश्यते । अत्र जायमानः कण्डिकासंख्याभेद आ अध्यायान्तं दृश्यते ।

३. इतः पूर्वस्या एकस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे पठ्यन्ते । 'तपः' इत्येवाद्याः, 'परमेष्ठी' इत्येवमाद्याश्च मन्त्रकाण्डिकाया अपुनरुक्तानि त्रीणि त्रीणि पदान्येवेह पठ्यन्ते । अत इत आरभ्याष्टानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

४. इतः पूर्वासां तिसृणां मन्त्रकण्डिकानां पूर्वं गतत्वान्नेह पदपाठे तासां पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य 'एकादशकण्डिकासंख्याया भेदो द्रष्टव्यः ।

५. अपपाठोऽयम्, 'सँवरणादितिसम् वरणात्' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

६. अपपाठोऽयं पाठान्तरं वेति विचार्यम् ।

आयो२ । त्वा । सदने । सादयामि । अवतः । छाया-याम् । समुद्रस्य । हृदये ॥ रश्मीवतीम् । रश्मिवतीमिति-रश्मि वतीम् । भास्वतीम् । आ । या । द्याम् । भासि । आ । पृथिवीम् । आ । उरु । अन्तरिक्षम् ॥ परमेष्ठी । परमेस्थीतिपरमे स्थी । दिवम् । ध्रुवेऽइतिध्रुवे । सीदतम् ॥५२॥

महस्रस्य । प्रमेतिप्र मा । असि । प्रतिमेतिप्रति मा । उन्मेत्युत् मा । साहस्र२ । सहस्राय । त्वा ॥५३॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे पञ्चदशोऽध्यायः ॥

समुद्रस्य । रश्मीवतीम् । रश्मिवतीमितिरश्मि वतीम् । अन्तरिक्षम् । परमेष्ठी । परमेस्थीतिपरमे स्थी । ध्रुवेऽइतिध्रुवे ॥५२॥

प्रमेतिप्र मा । प्रतिमेतिप्रति मा । उन्मेत्युत् मा ॥५३॥

आयो२ । सादयामि । छायायाम् । हृदये । रश्मिवतीमितिरश्मि वतीम् । द्याम् । [1]परमेष्ठी ॥५२॥

सहस्राय ॥५३॥

॥इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे पञ्चदशमो[2]ऽध्यायः ॥

---

१. अस्याः कण्डिकाया. कानिचिदेव पदान्यपुनरुक्तानि, तानि च पदपाठ इहैव पठ्यन्ते । अत इतोऽग्रे द्वादशकण्डिकामध्याया भेदो ज्ञेयः ।

२. द्रष्टव्यं पूर्वत्र पृष्ठ १७६ टि० १ ।

षोडशोऽध्यायः

नमः॑ । ते॒ । रु॒द्र॒ । म॒न्यवे॑ । उ॒तोऽइत्यु॒तो । ते॒ । इष॑वे । नमः॑ ॥ बा॒हुभ्या॒मिति॑बा॒हु भ्या॑म् । उ॒त । ते॒ । नमः॑ ॥१॥

या । ते॒ । रु॒द्र॒ । शि॒वा । त॒नूः । अघो॑रा । अपा॑पकाशि॒नीत्यपा॑प काशि॒नी ॥ तया॑ । नः॒ । त॒न्वा॒ । शन्त॑मये॒ति॒शम् त॑मया । गिरि॑श॒न्तेति॒गिरि॑ शन्त । अ॒भि । चा॒क॒शी॒हि॒ ॥२॥

याम् । इषु॑म् । गि॒रि॒श॒न्ते॒ति॑गिरि शन्त । हस्ते॑ । बि॒भर्षि॑ । अस्त॑वे ॥ शि॒वाम् । गि॒रि॒त्रे॒ति॑गिरि त्र । ताम् । कु॒रु॒ । मा । हि॒ꣳसी॒ः । पुरु॑षम् । जग॑त् ॥३॥

शि॒वेन॑ । वच॑सा । त्वा॒ । गि॒रि॒शे॒ति॒गिरि॑ श । अच्छ॑ । व॒दा॒म॒सि॒ । यथा॑ । नः॒ । सर्व॑म् । इत् । जग॑त् । अ॒य॒क्ष्मम् । सु॒मना॒ऽइति॑सु मना॑ः । अस॑त् ॥४॥

रुद्र । मन्यवे॑ । उतोऽइत्युतो । बाहुभ्यामिति॑बाहु भ्या॑म् ॥१॥
रुद्र । अपा॑पकाशि॒नीत्यपा॑प काशि॒नी । त॒न्वा ॥२॥
हस्ते॑ । अस्त॑वे । गि॒रि॒त्रे॒ति॑गिरि त्र ॥३॥
अच्छ॑ । अ॒य॒क्ष्मम् ॥४॥

य्या । त॒न्वा॑ । शन्त॑म॒येति॒शम् त॑मया ॥२॥
भ्याम् ॥३॥
य्यथा॑ । अ॒य॒क्ष्मम् ॥४॥

अधि । अवोचत् । अधिवक्तेत्यधि वक्ता । प्रथमः । दैव्यं÷ । भिषक् ॥ अहींन् । च । सर्वांन् । जम्भयंन् । सर्वांः । च । यातुधान्यऽइतियातु धान्य÷ । अधराची÷ । परा । सुव ॥५॥

असौ । यः । ताम्रः । अरुणः । उत । बभ्रुः । सुमङ्गलऽइतिसु मङ्गल÷ ॥ ये । च । एनम् । रुद्राः । अभित÷ । दिक्षु । श्रिताः । सहस्रशऽइतिसहस्र शः । अव । एषाम् । हेडं÷ । ईमहे ॥६॥

असौ । यः । अवसर्प्पतीत्यव सर्प्पति । नीलग्रीवऽइतिनील ग्रीवः । विलोहितऽइतिवि लोहितः ॥ उत । एनम् । गोपाः । अदृश्रन् । अदृंश्रन् । उदहार्य्यऽइत्युद हार्य्य÷ । सः । दृष्टः । मृडयाति । नः ॥७॥

अधिवक्तेत्यधि वक्ता । दैव्यं÷ । यातुधान्यऽइतियातु धान्य÷ ॥५॥

ताम्रः । बभ्रुः । रुद्राः । दिक्षु ॥६॥

अवसर्प्पतीत्यव सर्प्पति । नीलग्रीवऽइतिनील ग्रीवः । अदृश्रन् । अदृश्रन् । उदहार्य्यऽइत्युद हार्य्य÷ । दृष्टः ॥७॥

---

[1]जुभय्यंन् । य्यातुधान्यऽइतिय्यातु[2] धान्य÷ ॥५॥

य्यः । य्ये ॥६॥

य्यः । बिलोहितऽइतिबि[3] लोहितः । उदहार्य्यऽइत्युद हार्य्य÷ । मृडय्याति ॥७॥

---

१. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'जम्भयंन्' इत्येव शुद्धः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यातु' इत्येवं निर्देशेन भाव्यम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'बि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

नमः । अस्तु । नीलग्रीवायेतिनील ग्रीवाय । सहस्राक्षायेतिसहस्र अक्षाय । मीढुषे ॥ अथोऽइत्यथो । ये । अस्य । सत्त्वानः । अहम् । तेभ्यः । अकरम् । नमः ॥८॥

प्र । मुञ्च । धन्वनः । त्वम् । उभयोः । आर्त्न्योः । ज्याम् ॥ याः । च । ते । हस्ते । इषवः । पराः । ताः । भगवऽइतिभग वः । वप ॥९॥

विज्यमितिवि ज्यम् । धनुः । कपर्दिनः । विशल्यऽइतिवि शल्यः । बाणवानितिबाण वान् । उत ॥ अनेशन् । अस्य । याः । इषवः । आभुः । अस्य । निषङ्गधिरितिनिषङ्ग धिः ॥१०॥

या । ते । हेतिः । मीढुष्टम । मीढुस्तमेतिमीढुः तम ।

नीलग्रीवायेतिनील ग्रीवाय । सहस्राक्षायेतिसहस्र अक्षाय । अथोऽइत्यथो । तेभ्यः ॥८॥

धन्वनः । हस्ते ॥९॥

विज्यमितिवि ज्यम् । विशल्यऽइतिवि शल्यः ॥१०॥

मीढुष्टम । मीढुस्तमेतिमीढुः तम । हस्ते । अस्मान् ।

नीलग्रीवायेतिनील ग्रीवाय । सहस्राक्षायेतिसहस्र अक्षाय । ये ॥८॥

उभयोः । याः । भगवऽइतिभग वः ॥९॥

विज्यमितिवि[1] ज्यम् । विशल्यऽइतिवि[1] शल्यः । बाणवानितिबाण वान् । याः ॥१०॥

---

१. कर्शल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

हस्ते । बभूव । ते । धनुः ॥ तया । अस्मान् । विश्वतः । त्वम् । अयक्ष्मया । परि । भुज ॥११॥

परि । ते । धन्वनः । हेतिः । अस्मान् । वृणक्तु । विश्वतः ॥ अथोऽइत्यथो । यः । इषुधिरितीषु धिः । तव । आरे । अस्मत् । नि । धेहि । तम् ॥१२॥

अवतत्येत्यवत त्य । धनुः । त्वम् । सहस्राक्षेति- सहस्र अक्ष । शतेषुधऽइतिशत इषुधे ॥ निशीर्य्येतिनि शीर्य्य । शल्यानाम् । मुखा । शिवः । नः । सुमनाऽइतिसु मनाः । भव ॥१३॥

नमः । ते । आयुधाय । अनातताय । धृष्णवे ॥ उभाभ्याम् । उत । ते । नमः । बाहुभ्यामितिबाहु भ्याम् । तव । धन्वने ॥१४॥

मा । नः । महान्तम् । उत । अर्भकम् । उक्षन्त-

विश्वतः । अयुक्ष्मया ॥११॥

धन्वनः । अस्मान् । वृणक्तु । विश्वतः । अथोऽइत्यथो । अस्मत् ॥१२॥

अवतत्येत्यव तत्य । सहस्राक्षेतिसहस्र अक्ष । शल्यानाम् ॥१३॥

धृष्णवे । उभाभ्याम् । बाहुभ्यामितिबाहु भ्याम् । धन्वने ॥१४॥

अर्भकम् । उक्षन्तम् । उक्षितम् । तन्वः ॥१५॥

भ्या । तन्वा । अयक्ष्मया ॥११॥

भ्यः ॥१२॥

निशीर्य्येतिनि शीर्य्य ॥१३॥

आयुधाय । अनातताय ॥१४॥

न्तम् । उक्षितम् ॥ वधीः । पितरम् । मातरम् । प्रियाः । तन्वः । रुद्र । रीरिषः । रिरिषऽइतिरिरिषः ॥१५॥

तोके । तनये । आयुषि । गोषु । अश्वेषु । रीरिषः । रिरिषऽइतिरिरिषः ॥ वीरान् । रुद्र । भामिनः । वधीः । हविष्मन्तः । सदम् । इत् । त्वा । हवामहे ॥१६॥

हिरण्यबाहवऽइतिहिरण्य बाहवे । सेनान्यऽइतिसेना न्ये । दिशाम् । च । पतये । वृक्षेभ्यः । हरिकेशेभ्यऽइतिहरि केशेभ्यः । पशूनाम् । शष्पिञ्जराय । त्विषीमते । त्विषिमतऽइतित्त्विषि मते । पथीनाम् । हरिकेशायेतिहरि केशाय । उपवीतिनऽइत्युप वीतिने । पुष्टानाम् ॥१७॥

बभ्लुशाय । व्याधिने । अन्नानाम् । भवस्य । हेत्यै । जगताम् । रुद्राय । आततायिनऽइत्यातत अयिने । क्षेत्राणाम् । सूताय । अहन्त्यै । वनानाम् ॥१८॥

अश्वेषु । रुद्र । हविष्मन्तः ॥१६॥

हिरण्यबाहवऽइतिहिरण्य बाहवे । वृक्षेभ्यः । हरिकेशेभ्यऽइतिहरि केशेभ्यः । शष्पिञ्जराय । त्विषिमतऽइतित्विषि मते । उपवीतिनऽइत्युप वीतिने । पुष्टानाम् ॥१७॥

बभ्लुषाय । रुद्राय । आततायिनऽइत्यातत अयिने । क्षेत्राणाम् ॥१८॥

प्रियाः ॥१५॥

[1]तनये । आयुषि ॥१६॥

पतये । शष्पिञ्जराय । हरिकेशायेतिहरि केशाय ॥१७॥

बभ्लुशाय । व्याधिने । रुद्राय । आततायिनऽइत्यातत अयिने । सूताय ॥१८॥

---

१. अपपाठोऽयम्, कर्कोशेऽन्यत्रापि 'तनय' शब्द आद्युदात्त एवोपलभ्यते ।

रोहिताय । स्थपतये । वृक्क्षाणाम् । भुवन्तये । वारिवस्कृताय । वारिवःकृतायेतिवारिवः कृताय । ओषधीनाम् । मन्त्रिणे । वाणिजाय । कक्क्षाणाम् । उच्चैर्घोषायेत्युच्चैः घोषाय । आक्रन्दयतऽइत्या क्रन्दयते । पत्तीनाम् ॥१९॥

कृत्स्नायतयेतिकृत्स्न [1]आयतया । धावते । सत्त्वनाम् । सहमानाय । निव्याधिनऽइतिनि व्याधिने । आव्याधिनीनामित्या व्याधिनीनाम् । निषङ्गिणे । ककुभाय । स्तेनानाम् । निचेरवऽइतिनि चेरवे । परिचरायेतिपरि चराय । अरण्यानाम् ॥२०॥

वञ्चते । परिवञ्चतऽइतिपरि वञ्चते । स्तायूनाम् । निषङ्गिणे । इषुधिमतऽइतीषुधि मते । तस्कराणाम् । सृका-

---

वृक्षाणाम् । कक्षाणाम् । उच्चैर्घोषायेत्युच्चैः घोषाय । आक्रन्दयतऽइत्या क्रन्दयते ॥१९॥

कृत्स्नायतयेतिकृत्स्न आयतया । सत्वनाम् । आव्याधिनीनामित्या व्याधिनीनाम् । अरण्यानाम् ॥२०॥

तस्कराणाम् । सृकायिभ्यऽइतिसृकायि भ्यः । मुष्णताम् ।

रोहिताय । स्थपतये । भुवन्तये । वारिवस्कृताय । वारिवःकृतायेति वारिवः कृताय । वाणिजाय । उच्चैर्घोषायेत्युच्चैः घोषाय । आक्रन्दयतऽइत्या क्रन्दयते ॥१९॥

कृत्स्नायतयेतिकृत्स्न आयतया । सहमानाय । निव्याधिनऽइतिनि व्याधिने । आव्याधिनीनामित्या व्याधिनीनाम् । ककुभाय । परिचरायेतिपरि चराय ॥२०॥

परिवञ्चतऽइतिपरि वञ्चते । स्तायूनाम् । सृकायिभ्यऽइति-

---

1. 'आयतया' इति काशिकः पाठः ।

यिभ्य्यऽइतिंसृकायि भ्यं÷ । जिघांꣳसद्भ्यऽइतिजिघांꣳसत् भ्यः । मुष्णताम् । असिमद्भ्यऽइत्त्यसिमत् भ्यं÷ । नक्तम् । चरंद्भ्यऽइतिचरंत् भ्यः । विकृन्तानामितिंवि कृन्तानाम् ॥२१॥

उष्णीषिणे । गिरिचरायेतिंगिरि चराय । कुलुञ्चानाम् । इषुमद्भ्यऽइतीषुमत् भ्यं÷ । धन्वायिभ्य्यऽइतिंधन्वायि भ्यं÷ । च । वः । आतन्वानेभ्य्यऽइत्त्या [1]तन्वानेभ्यं÷ । प्रतिदधानेभ्य्यऽइतिंप्रति दधानेभ्यः । आयच्छंद्भ्यऽइत्त्यायच्छंद् भ्यः । अस्यंद्भ्यऽइत्यस्यंत् भ्यः ॥२२॥

विसृजद्भ्यऽइतिंविसृजत् भ्यं÷ । विद्ध्यंद्भ्यऽइतिविद्ध्यंत् भ्यः । स्वपद्भ्यऽइतिंस्वपत् भ्यं÷ । जाग्रद्भ्यऽइतिजाग्रंत्

जिघांꣳसद्भ्यऽइतिजिघांꣳसत् भ्यः । असिमद्भ्यऽइत्यसिमत् भ्यं÷ । नक्तम् । चरंद्भ्यऽइतिचरंत् भ्यः ॥२१॥

उष्णीषिणे । इषुमद्भ्यऽइतीषुमत् भ्यं÷ । धन्वायिभ्यऽइतिंधन्वायि भ्यं÷ । आतन्वानेभ्यऽइत्या तन्वानेभ्य÷ । प्रतिदधानेभ्यऽइतिंप्रति दधानेभ्यः । आयच्छंद्भ्यऽइत्यायच्छंद् भ्यः । अस्यंद्भ्यऽइत्यस्यंत् भ्यः ॥२२॥

विसृजद्भ्यऽइतिविसृजत् भ्यं÷ । विध्यंद्भ्यऽइतिविध्यंत् भ्यः । स्वपद्भ्यऽइतिंस्वपत् भ्यं÷ । जाग्रंद्भ्यऽइतिजाग्रंत् भ्यः । शयानेभ्यः ।

सृकाव्रि भ्यं÷ । विकृन्तानामितिंवि[2] कृन्तानाम् ॥२१॥

गिरिचराव्रेतिंगिरि चराव्र । धन्वाव्रिभ्यऽइतिधन्वाव्रि भ्यं÷ । वः । आव्रच्छंद्भ्यऽइत्याव्रच्छंद् भ्यः ॥२२॥

विसृजद्भ्यऽइतिंविसृजद् भ्यं÷ । विध्यंद्भ्यऽइतिविध्यंद् भ्यः ।

---

१. 'तन्वानेभ्यं÷' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्रि' इति द्विवकारेण भाव्यम् ।

भ्यश्च । शयानेभ्यश्च । आसीनेभ्यश्च । तिष्ठद्भ्यऽइतितिष्ठत् भ्यश्च । धावद्भ्यऽइतिधावत् भ्यश्च ॥२३॥

सभाभ्यः । सभापतिभ्यऽइतिसभापति भ्यश्च । अश्वेभ्यश्च । अश्वपतिभ्यऽइत्यश्वपति भ्यश्च । आव्याधिनीभ्यऽइत्या व्याधिनीभ्यश्च । विविध्यन्तीभ्यऽइतिवि विध्यन्तीभ्यश्च । उगणाभ्यश्च । तृहतीभ्यः ॥२४॥

गणेभ्यः । गणपतिभ्यऽइतिगणपति भ्यश्च । व्रातेभ्यश्च । व्रातपतिभ्यऽइतिव्रातपति भ्यश्च । गृत्सेभ्यश्च ।

आसीनेभ्यश्च । तिष्ठद्भ्यऽइतितिष्ठत् भ्यश्च । धावद्भ्यऽइतिधावत् भ्यश्च ॥२३॥

सभाभ्यः । सभापतिभ्यऽइतिसभापति भ्यश्च । अश्वेभ्यश्च । अश्वपतिभ्यऽइत्यश्वपति भ्यश्च । आव्याधिनीभ्यऽइत्या व्याधिनीभ्यश्च । विविध्यन्तीभ्यऽइतिवि विध्यन्तीभ्यश्च । उगणाभ्यश्च । तृहतीभ्यः ॥२४॥

गणेभ्यः । गणपतिभ्यऽइतिगणपति भ्यश्च । व्रातेभ्यश्च । व्रातपतिभ्यऽइतिव्रातपति भ्यश्च । गृत्सेभ्यश्च । गृत्सपतिभ्यऽइतिगृत्सपति भ्यश्च ।

शयानेभ्यश्च ॥२३॥

आव्याधिनीभ्यऽइत्या व्याधिनीभ्यश्च । विविद्ध्यन्तीभ्यऽइतिविवि[1] ध्यन्तीभ्यश्च ॥२४॥

व्रातपतिभ्यऽइतिव्रातपति[2] भ्यश्च । [3]गृत्सेभ्यः । [3]गृत्सपतिभ्य-

---

१. लेखकप्रमादजोऽस्थानेऽवग्रहनिर्देशः, '०इतिवि विध्यन्तीभ्यश्च' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

२. अपपाठोऽयम्, '०इतिव्रातपति भ्यश्च' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. उत्सवत्सशब्दवत् (द्र० पूर्वत्र पृष्ठ २१३ टि० २) 'गृत्स' शब्देऽपि द्वितीयवर्णापत्तिर्न दृश्यते । 'गृत्सेभ्यः' इत्येवं स्वरस्थाने 'गृत्सेभ्यश्च' इति शुद्धः स्वरो ज्ञेयः । अग्रिमपदे साधुस्वर एवोपलभ्यते ।

गृत्त्संपतिब्भ्युऽइतिगृत्त्संपति भ्यः । विरूपेब्भ्युऽइतिवि रूपेब्भ्यः । विश्वरूपेब्भ्युऽइतिविश्व रूपेब्भ्यः ॥२५॥

सेनाब्भ्यः । सेनानिब्भ्युऽइतिसेनानि भ्यः । रथिब्भ्युऽइतिरथि भ्यः । अरथेब्भ्यः । क्षत्तृब्भ्युऽइतिक्क्षत्तृ भ्यः । सङ्ग्रहीतृब्भ्युऽइतिसङ्ग्रहीतृ भ्यः । महद्भ्युऽइतिमहत् भ्यः । अर्भकेब्भ्यः ॥२६॥

तक्क्षब्भ्युऽइतितक्क्ष भ्यः । रथकारेब्भ्युऽइतिरथ कारेब्भ्यः । कुलालेब्भ्यः । कर्म्मारेब्भ्यः । निषादेब्भ्यः । निसादेब्भ्युऽइतिनि सादेब्भ्यः । पुञ्जिष्ठेब्भ्यः । श्वनिब्भ्युऽइतिश्वनि भ्यः । मृगयुब्भ्युऽइतिमृगयु भ्यः ॥२७॥

श्वब्भ्युऽइतिश्व भ्यः । श्वपतिब्भ्युऽइतिश्वपति भ्यः ।

विरूपेभ्युऽइतिवि रूपेभ्यः । विश्वरूपेभ्युऽइतिविश्व रूपेभ्यः ॥२५॥

सेनाभ्यः । सेनानिभ्युऽइतिसेनानि भ्यः । रथिभ्युऽइतिरथि भ्यः । अरथेभ्यः । क्षत्तृभ्युऽइतिक्षत्तृ भ्यः । सङ्ग्रहीतृभ्युऽइतिसङ्ग्रहीतृ भ्यः । महद्भ्युऽइतिमहत् भ्यः । अर्भकेभ्यः ॥२६॥

तक्षभ्युऽइतितक्ष भ्यः । रथकारेभ्युऽइतिरथ कारेभ्यः । कुलालेभ्यः । कर्म्मारेभ्यः । निषादेभ्यः । निसादेभ्युऽइतिनि सादेभ्यः । पुञ्जिष्ठेभ्यः । श्वनिभ्युऽइतिश्वनि भ्यः । मृगयुभ्युऽइतिमृगयु भ्यः ॥२७॥

श्वभ्युऽइतिश्व भ्यः । श्वपतिभ्युऽइतिश्वपति भ्यः । रुद्राय । नीलग्री-

---

ऽइतिगृत्संपति भ्यः । विरूपेभ्युऽइतिवि रूपेभ्यः । विश्वरूपेभ्युऽइतिविश्व रूपेभ्यः ॥२५॥

मृगयुभ्युऽइतिमृगयु भ्यः ॥२७॥

भवाय । रुद्राय । शर्वाय । पशुपतयऽइतिपशु पतये । नीलग्रीवायेतिनील ग्रीवाय । शितिकण्ठायेतिशिति कण्ठाय ॥२८॥

कपर्दिने । व्युप्तकेशायेतिव्युप्त केशाय । सहस्राक्षायेतिसहस्र अक्षाय । शतधन्वनऽइतिशत धन्वने । गिरिशयायेतिगिरि शयाय । शिपिविष्टायेतिशिपि विष्टाय । मीढुष्टमाय । मीढुस्तमायेतिमीढुः तमाय । इषुमतऽइतीषु मते ॥२९॥

ह्रस्वाय । वामनाय । बृहते । वर्षीयसे । वृद्धाय । सवृधऽइतिस वृधे । अग्र्याय । प्रथमाय ॥३०॥

वायेतिनील ग्रीवाय ॥२८॥

व्युसकेशायेतिव्युस केशाय । सहस्राक्षायेतिसहस्र अक्षाय । शतधन्वनऽइतिशत धन्वने । शिपिविष्टायेतिशिपि विष्टाय । मीढुष्टमाय । मीढुस्तमायेतिमीढुः तमाय ॥२९॥

वृद्धाय । अग्र्याय ॥३०॥

भवाय । रुद्राय । शर्वाय । पशुपतयऽइतिपशु पतये । नीलग्रीवायेतिनील ग्रीवाय । शितिकण्ठायेतिशाति[1] कण्ठाय ॥२८॥

व्युसकेशायेतिव्युस केशाय । सहस्राक्षायेतिसहस्र अक्षाय । शतधन्व[2]ऽइतिशत धन्वने । गिरिशयायेतिगिरि शयाय । शिपिविष्टायेतिशिपि विष्टाय । मीढुष्टमाय । मीढुस्तमायेतिमीढुः तमाय ॥२९॥

ह्रस्वाय । वामनाय । वर्षीयसे । वृद्धाय । सवृधऽइतिस वृधे । अग्र्याय । प्रथमाय ॥३०॥

---

१. '०शाति' अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, '०शिति' इत्येव साधुपाठः ।
२. अपपाठोऽयम्, 'शतधन्वन्' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

आशवे । अजिराय । शीघ्र्याय । शीभ्याय । ऊर्म्याय । अवस्वन्यायेत्यव स्वन्याय । नादेयाय । द्वीप्याय ॥३१॥

ज्येष्ठाय । कनिष्ठाय । पूर्वजायेतिपूर्व जाय । अपरजायेत्यपर जाय । मद्ध्यमाय । अपगल्भायेत्यप गल्भाय । जघन्याय । बुद्ध्न्याय ॥३२॥

सोभ्याय । प्रतिसर्य्यायेतिप्रति सर्य्याय । याम्याय । क्षेम्याय । श्लोक्याय । अवसान्यायेत्यव सान्याय । उर्वर्य्याय । खल्याय ॥३३॥

शीघ्र्याय । शीभ्याय । अवस्वन्यायेत्यव स्वन्याय । द्वीप्याय ॥३१॥

ज्येष्ठाय । कनिष्ठाय । अपरजायेत्यपर जाय । मध्यमाय । अपगल्भायेत्यप गल्भाय । जघन्याय । बुध्न्याय ॥३२॥

सोभ्याय । प्रतिसर्य्यायेतिप्रति सर्य्याय । याम्याय । क्षेम्याय । श्लोक्याय । अवसान्यायेत्यव सान्याय । खल्याय ॥३३॥

अजिराय । शीघ्र्याय । शीभ्याय । ऊर्म्याय । अवस्वन्यायेत्यव स्वन्याय । नादेयाय । द्वीप्याय ॥३१॥

ज्येष्ठाय । कनिष्ठाय । पूर्वजायेतिपूर्व जाय । अपरजायेत्यपर जाय । मध्यमाय । अपगल्भायेत्यप गल्भाय । जघन्याय । बुध्न्याय ॥३२॥

सोभ्याय । प्रतिसर्य्यायेतिप्रति सर्य्याय । याम्याय । क्षेम्याय । श्लोक्याय । अवसान्यायेत्यव सान्याय । [1]उर्वर्य्याय । खल्याय ॥३३॥

---

१. प्रमादपाठोऽयं स्वरभेदनिमित्तकं पाठान्तरं वेति विचारार्हम्, उभयथाऽपि सम्भवात् ।

वन्न्याय । कक्ष्याय । श्रवाय । प्रतिश्रवायेतिप्रति श्रवाय । आशुषेणाय । आशुसेनायेत्याशु सेनाय । आशुरथायेत्याशु रथाय । शूराय । अवभेदिनऽइत्यव भेदिने ॥३४॥

बिल्मिने । कवचिने । वर्मिणे । वरूथिने । श्रुताय श्रुतसेनायेतिश्रुत सेनाय । दुन्दुभ्याय । आहनन्याय्येत्या [1]हनन्याय ॥३५॥

धृष्णवे । प्रमृशायेतिप्र मृशाय । निषङ्गिणे । इषुधिमतऽइतीषुधि मते । तीक्ष्णेषवऽइतितीक्ष्ण इषवे । आयुधिने । स्वायुधायेतिसु [2]आयुधाय । सुधन्वनऽइतिसु धन्वने ॥३६॥

वन्याय । कक्ष्याय । प्रतिश्रवायेतिप्रति श्रवाय । आशुसेनायेत्याशु सेनाय । आशुरथायेत्याशु रथाय । अवभेदिनऽइत्यव भेदिने ॥३४॥

बिल्मिने । श्रुतसेनायेतिश्रुत सेनाय । दुन्दुभ्याय । आहनन्याय्येत्या हनन्याय ॥३५॥

धृष्णवे । प्रमृशायेतिप्र मृशाय । सुधन्वनऽइतिसु धन्वने ॥३६॥

वन्याय । कक्ष्याय । श्रवाय । प्रतिश्रवायेतिप्रति श्रवाय । आशुषेणाय । आशुसेनायेत्याशु सेनाय । आशुरथायेत्याशु रथाय । शूराय ॥३४॥

श्रुताय । श्रुतसेनायेतिश्रुत सेनाय । दुन्दुभ्याय । आहनन्याय्येत्या हनन्याय ॥३५॥

प्रमृशायेतिप्र मृशाय । स्वायुधायेतिसु आयुधाय ॥३६॥

---

१. 'हनन्न्याय' इति काशिकः पाठः ।

२. 'आयुधाय' इति काशिकः पाठः ।

स्रुत्याय । पथ्याय । काट्याय । नीप्याय । कुल्याय । सरस्याय । नादेयाय । वैशन्ताय ॥३७॥

कूप्याय । अवट्याय । वीध्र्यायेति विऽईध्र्याय । आतप्यायेत्याऽ[1]तप्याय । मेघ्याय । विद्युत्यायेति विऽद्युत्याय । वर्ष्याय । अवर्ष्याय ॥३८॥

वात्याय । रेष्म्याय । वास्तव्याय । वास्तुपायेति वास्तुऽपाय । सोमाय । रुद्राय । ताम्राय । अरुणाय ॥३९॥

स्रुत्याय । पथ्याय । काट्याय । नीप्याय । कुल्याय ॥३७॥

कूप्याय । अवट्याय । [2]वीध्र्यायेति विऽईध्र्याय । आतप्यायेत्याऽतप्याय । मेघ्याय । विद्युत्यायेति विऽद्युत्याय ॥३८॥

वास्याय । वास्तव्याय । वास्तुपायेति वास्तुऽपाय । रुद्राय । ताम्राय ॥३९॥

स्रुत्याय । पथ्याय । काट्याय । नीप्याय । कुल्याय । सरस्याय । नादेयाय । वैशन्ताय ॥३७॥

कूप्याय । अवट्याय । [3]वीध्र्यायेति विऽईध्र्याय । आतप्यायेत्याऽतप्याय । मेघ्याय । विद्युत्यायेति विऽद्युत्याय । वर्ष्याय । अवर्ष्याय ॥३८॥

वात्याय । रेष्म्याय । वास्तव्याय । वास्तुपायेति वास्तुऽपाय । सोमाय । रुद्राय । ताम्राय । अरुणाय ॥३९॥

---

१. 'तप्प्याय' इति काशिकः पाठः ।

२. बम्बईमुद्रितेऽपपाठोऽयं स्वरभेदनिमित्तः पाठभेदो वेति विचारार्हः ।

३. 'वीध्र्यायेति वि ईध्र्याय' इत्येवं शुद्धः स्वरपाठो ज्ञेयः । यद्वा बम्बईमुद्रितवत् पाठो द्रष्टव्यः । अत्र पूर्वा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

शङ्गवऽइतिशम् गवे । पशुपतयऽइतिपशु पतये । उग्ग्राय । भीमाय । अग्ग्रेवधायेत्यग्ग्रे वधाय । दूरेवधायेतिदूरे वधाय । हन्त्रे । हनीयसे । वृक्क्षेब्भ्यः । हरिकेशेब्भ्यऽइतिहरि केशेब्भ्यः । ताराय ॥४०॥

शम्भवायेतिशम् भवाय । मयोभवायेतिमयः भवाय । शङ्करायेतिशम् कराय । मयस्कराय । मयःकरायेतिमयः कराय । शिवाय । शिवतरायेतिशिव तराय ॥४१॥

पार्व्याय । अवार्व्याय । प्रतरणायेतिप्र तरणाय । उत्तरणायेत्युत् तरणाय । तीर्त्थ्याय । कूल्ल्याय । शष्प्याय । फेन्न्याय ॥४२॥

उग्राय । अग्रेवधायेत्यग्रे वधाय । वृक्षेभ्यः । हरिकेशेभ्यऽइतिहरि केशेभ्यः ॥४०॥

मयस्कराय ॥४१॥

प्रतरणायेतिप्र तरणाय । उत्तरणायेत्युत् तरणाय । तीर्थ्याय । कूल्याय । शष्प्याय । फेन्याय ॥४२॥

पशुपतय्यऽइतिपशु पतय्ये । उग्राय्य । भीमाय्य । अग्रेवधाय्येत्यग्रे वधाय्य । दूरेवधाय्येतिदूरे वधाय्य । हनीय्यसे । ताराय्य ॥४०॥

शम्भवाय्येतिशम् भवाय्य । मय्योभवाय्येतिमय्यः भवाय्य । शङ्कराय्येतिशम् कराय्य । मय्यस्कराय्य । मय्यःकराय्येतिमय्यः कराय्य । शिवाय्य । शिवतराय्येतिशिव तराय्य ॥४१॥

पार्य्याय्य । अवार्य्याय्य । प्रतरणाय्येतिप्र तरणाय्य । उत्तरणाय्येत्युत् तरणाय्य । तीर्थ्याय्य । [1]कुल्याय्य । [2]शष्प्याय्य । फेन्याय्य ॥४२॥

---

१. लेखकप्रमादजोऽपपाठः, 'कुल्याय्य' इत्यस्य पूर्वत्र (१६।३७) गतत्वात् ।

२. अपपाठोऽयम्, 'शष्प्याय्य' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

सिकत्त्याय । प्रवाह्य्यायेतिप्र वाह्य्याय । किंशिलार्य । क्षयणार्य । कपर्दिने । पुलस्तये । इरिण्ण्याय । प्रपत्थ्यायेतिप्र [1]पत्थ्याय ॥४३॥

व्रज्ज्याय । गोष्ठ्याय । गोस्त्थ्यायेतिगो स्थ्याय । तल्प्प्याय । गेह्य्याय । हृदय्याय । निवेष्प्प्यायेतिनि वेष्प्प्याय । काट्याय । गह्वरेष्ठाय । गह्वरेस्त्थायेतिगह्वरे स्थाय ॥४४॥

शुष्क्याय । हरित्याय । पांसव्याय । रजस्याय । लोप्प्याय । उलप्प्याय । ऊर्व्याय । सूर्व्यायेतिसु ऊर्व्याय ॥४५॥

सिकत्याय । प्रवाह्यायेतिप्र वाह्याय । इरिण्याय । प्रपथ्यायेतिप्र पथ्याय ॥४३॥

व्रज्याय । गोष्ठ्याय । गोस्थ्यायेतिगो स्थ्याय । तल्प्याय । गेह्याय । हृदय्याय । निवेष्प्यायेतिनि वेष्प्याय । काट्याय । गह्वरेष्ठाय । गह्वरेस्थायेतिगह्वरे स्थाय ॥४४॥

शुष्क्याय । हरित्याय । पांसव्याय । लोप्याय ॥४५॥

सिकत्याय । [2]प्रवाह्यायेतिप्र वाह्याय । किंशिलाय । क्षयणाय । पुलस्तये । इरिण्याय । प्रपथ्यायेतिप्र पथ्याय ॥४३॥

व्रज्याय । गोष्ठ्याय । गोस्थ्यायेतिगो स्थ्याय । तल्प्याय । गेह्याय । हृदय्याय । निवेष्प्यायेतिनि वेष्प्याय । काट्याय । गह्वरेष्ठाय । गह्वरेस्थायेतिगह्वरे स्थाय ॥४४॥

शुष्क्याय । हरित्याय । पांसव्याय । रजस्याय । लोप्याय । उलप्याय । ऊर्व्याय । सूर्व्यायेतिसु [3]ऊर्व्याय ॥४५॥

---

१. 'परथ्याय' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'प्रवाह्यायेतिप्र' इति साधुः पाठो द्रष्टव्यः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'ऊर्व्याय' इति युक्तः स्वरसंचारो ज्ञेयः ।

पर्ण्णायं । पर्ण्णशदायेतिपर्ण्ण शदायं । उद्गुरमाणायेत्त्युंत् गुरमाणाय । अभिग्घ्नतऽइत्त्यभि घ्नते । आखिदतऽइत्त्या [1]खिदते । प्रखिदतऽइतिप्र [1]खिदते । इषुकृद्भ्यऽइतीषुकृत् भ्यंः । धनुष्कृद्भ्यंः । धनुंःकृद्भ्यऽइतिधनुंःकृत् भ्यंः । किरिकेभ्यंः । देवानाम् । हृदयेभ्यः । विचिन्वत्केभ्य-ऽइतिवि [2]चिन्वत्केभ्यंः । विक्षिणत्केभ्यऽइतिवि [3]क्षिणत्केभ्यंः । आनिर्हतेभ्यऽइत्त्यानिः हतेभ्यंः ॥४६॥

द्रापे । अन्धसः । पते । दरिद्र । नीललोहितेतिनील लोहित ॥ आसाम् । प्रजानामितिप्र जानाम् । एषाम् । पशूनाम् । मा । भेः । मा । रोक् । मोऽइतिमो । च । नः । किम् । चन । आममत् ॥४७॥

पर्णायं । पर्णशदायेतिपर्ण शदायं । उद्गुरमाणायेत्युत् गुरमाणाय । अभिघ्नतऽइत्यभि घ्नते । आखिदतऽइत्या खिदते । प्रखिदतऽइतिप्र खिदते । इषुकृद्भ्यऽइतीषुकृत् भ्यंः । धनुष्कृद्भ्यंः । धनुःकृद्भ्यऽइतिधनुः कृद्-भ्यंः । किरिकेभ्यंः । हृदयेभ्यः । विचिन्वत्केभ्यऽइतिवि चिन्वत्केभ्यंः । विक्षिणत्केभ्यऽइतिवि क्षिणत्केभ्यंः । आनिर्हतेभ्यऽइत्यानिः हतेभ्यंः ॥४६॥

दरिद्र । प्रजानामितिप्र जानाम् ॥४७॥

पर्णाय । पर्णशदायेतिपर्ण शदायं । उद्गुरमाणायेत्युत् गुरमाणाय । अभिघ्न[4]ऽइत्यभि घ्नते । हृदयेभ्यः ॥४६॥

नीललोहितिनील[5] लोहित ॥४७॥

---

१. 'खिदते' इति काशिकः पाठः ।

२. 'चिन्वत्केभ्यंः' इति काशिकः पाठः ।

३. 'क्षिणत्केभ्यंः' इति काशिकः पाठः ।

४. अपपाठोऽयम्, 'अभिघ्नत' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

५. अपपाठोऽयम्, 'नीललोहितेतिनील' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

इमाः । रुद्राय । तवसे । कपर्दिने । क्षयद्वीरायेति-क्षयत् वीराय । प्र । भरामहे । मतीः ॥ यथा । शम् । असत् । द्विपदऽइति द्वि पदे । चतुष्पदे । चतुःपदऽइति-चतुः पदे । विश्वम् । पुष्टम् । ग्रामे । अस्मिन् । अनातुरम् ॥४८॥

या । ते । रुद्र । शिवा । तनूः । शिवा । विश्वाहा । भेषजी ॥ शिवा । रुतस्य । भेषजी । तया । नः । मृड । जीवसे ॥४९॥

परि । नः । रुद्रस्य । हेतिः । वृणक्तु । परि । त्वेषस्य । दुर्म्मतिरिति दुः मतिः । अघायोः । अघयोरित्यघ योः ॥ अव । स्थिरा । मघवद्भ्यऽइति मघवत् भ्यः । तनुष्व । मीढ्वः । तोकाय । तनयाय । मृड ॥५०॥

रुद्राय । क्षयद्वीरायेति क्षयत् वीराय । द्विपदऽइति द्वि पदे । चतुष्पदे । विश्वम् । पुष्टम् । अस्मिन् ॥४८॥

रुद्र । विश्वाहा ॥४९॥

रुद्रस्य । वृणक्तु । अघयोरित्यघ योः । मघवद्भ्यऽइति मघवत् भ्यः । तनुष्व । मीढ्वः ॥५०॥

रुद्राय । क्षयद्वीरायेति क्षयत् वीराय । यथा ॥४८॥

या । तया ॥४९॥

अघायोः । अघयोरित्यघ [1]योः । तोकाय । तनयाय ॥५०॥

---

१. कपाठशैल्यनुसारमिह 'य्योः' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

मीढुंष्टम । मीढुंस्तमेतिमीढुं÷ तम । शिवंतमेतिशिवं तम । शिवः । नः । सुमनाऽइतिंसु मनाः । भव ।। परमे । वृक्षे । आयुंधम् । निधायेतिंनि धायं । कृत्तिम् । वसानः । आ । चर । पिनाकम् । बिभ्रत् । आ । गहि ।।५१।।

विकिरिद्रेतिवि किंरिद्र । विलोहितेतिवि लोहित । नमः÷ । ते । अस्तु । भगवऽइतिंभग वः ।। याः । ते । सहस्रम् । हेतयः÷ । अन्यम् । अस्मत् । नि । वपन्तु । ताः ।।५२।।

सहस्राणि । सहस्रशऽइतिंसहस्र शः । बाहवोः । तवं । हेतयः÷ ।। तासाम् । ईशानः । भगवऽइतिंभग वः । पराचीना । मुखा । कृधि ।।५३।।

असंङ्ख्यातेत्यसंम् ख्याता । सहस्राणि । ये । रुद्राः ।

मीढुंष्टम । वृक्षे । बिभ्रत् ।।५१।।

विकिंरिद्रेतिवि किंरिद्र । अन्यम् । अस्मत् ।।५२।।

बाहोः ।।५३।।

असंङ्ख्यातेत्यसंम् ख्याता । रुद्राः । भूम्याम् । धन्वानि ।

आयुंधम् । निधायेतिंनि धाय ।।५१।।

विकिंरिद्रेतिवि किंरिद्र । विलोहीतेतिवि[1] लोहित । भगवऽइतिंभग वः । या । हेतयः ।।५२।।

हेतयः÷ । भगवऽइतिंभग वः ।।५३।।

---

१. अपपाठोऽयम्, 'विलोहितेतिवि' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

अधि । भूम्म्याम् ॥ तेषाम् । सहस्रयोजनऽइतिसहस्र [1]योजने । अव । धन्वानि । तन्मसि ॥५४॥

अस्मिन् । महति । अर्णवे । अन्तरिक्षे । भवाः । अधि ॥५५॥

नीलग्रीवाऽइतिनील ग्रीवाः । शितिकण्ठाऽइतिशिति कण्ठाः । दिवम् । रुद्राः । उपश्रिताऽइत्युप श्रिताः ॥ [2]शर्वाः । अधः । क्षमाचराऽइतिक्षमा चराः ॥५६॥

वृक्षेषु । शष्पिञ्जराः । नीलग्रीवाऽइतिनील ग्रीवाः । विलोहिताऽइतिवि लोहिताः ॥५७॥

तन्मसि ॥५४॥

अस्मिन् । अन्तरिक्षे ॥५५॥

नीलग्रीवाऽइतिनील ग्रीवाः । रुद्राः । उपश्रिताऽइत्युप श्रिताः । क्षमाचराऽइतिक्षमा चराः ॥५६॥

वृक्षेषु । शष्पिञ्जराः । नीलग्रीवाऽइतिनील ग्रीवाः ॥५७॥

ध्ये । सहस्रयोजनऽइतिसहस्र [3]य्योजने ॥५४॥

[ककोशे पञ्चपञ्चाशत्तमायाः कण्डिकायाः पदपाठो लेखकप्रमादान्न दृश्यते] ।

बिलोहिताऽइतिबि लोहिताः ॥५७॥

---

१. 'योजने' इति काशिकः पाठः ।

२. इमानि पदान्युत्तरस्या मन्त्रकण्डिकाया इहैव पठितानीत्यत इत आरभ्य एकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदः समजनि ।

३. कशैल्यनुसारमिह, 'य्योजने' इत्येवं साधुः पाठो ज्ञेयः ।

भूतानाम् । अधिपतयऽइत्यधि पतयः । विशिखास-ऽइतिवि शिखासः । कपर्दिनः ॥५८॥

पथाम् । पथिरक्क्षयऽइतिपथि रक्क्षयः । ऐलबृदाः । आयुर्युधऽइत्यायुः युधः ॥५९॥

तीर्थानि । प्रचरन्तीतिप्र चरन्ति । सृकाहस्ताऽइतिसृका हस्ताः । निषङ्गिणः ॥६०॥

अन्नेषु । विविध्यन्तीतिवि विध्यन्ति । पात्रेषु । पिबतः । जनान् ॥६१॥

एतावन्तः । च । भूयांसः । च । दिशः । रुद्राः । वितस्थिरऽइतिवि [1]तस्थिरे ॥६२॥

अधिपतयऽइत्यधि पतयः ॥५८॥
पथिरक्षयऽइतिपथि रक्षयः । आयुर्युधऽइत्यायुः युधः ॥५९॥
तीर्थानि । प्रचरन्तीतिप्र चरन्ति । सृकाहस्ताऽइतिसृका हस्ताः ॥६०॥
विविध्यन्तीतिवि विध्यन्ति । पात्रेषु ॥६१॥
रुद्राः । वितस्थिरऽइतिवि तस्थिरे ॥६२॥

अधिपतयऽइत्यधि पतयः । विशिखासऽइतिवि[2] शिखासः ॥५८॥
पथिरक्षयऽइतिपथि रक्षयः । आयुर्युधऽइत्यायुः [3]युधः ५९॥
विविध्यन्तीतिवि[4] विध्यन्ति ॥६१॥
भूयांसः । वितस्थिरऽइतिवि[5] तस्थिरे ॥६२॥

---

१. 'तस्थिरे' इति काशिकः पाठः ।
२. कशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।
३. कशैल्यनुसारमिह 'ुधः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।
४. कशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।
५. कशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं निर्देशेन भाव्यम् ।

नमः । अस्तु । रुद्रेभ्यः । ये । दिवि । येषाम् । वर्षम् । इषवः ॥ तेभ्यः । दश । प्राचीः । दक्षिणा । प्रतीचीः । उदीचीः । ऊर्ध्वाः ॥ [1]अन्तरिक्षे । [1]वातः ॥ [2]पृथिव्याम् । [2]अन्नम् ॥६३॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे षोडशोऽध्यायः ॥

रुद्रेभ्यः । तेभ्यः । दक्षिणा । अन्तरिक्षे । पृथिव्याम् ॥६३॥

ब्ये । ब्येषाम् ॥६३॥

॥इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे षोडशमो[3]ऽध्यायः ॥

१. अन्येषां मन्त्रपदानां पुनरुक्तत्वात् उत्तरस्याः कण्डिकाया अपुनरुक्ते द्वे पदे इहैव पठिते । अत इह द्वयोः कण्डिकासंख्ययो भेदः समजनि ।

२. अन्येषां मन्त्रपदानां पुनरुक्तत्वाद् उत्तरस्याः कण्डिकाया अपुनरुक्ते द्वे पदे इहैव पठिते । अत इह तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदोऽजायत ।

३. द्र० पूर्वत्र-(पृष्ठ १७१ टि० १) ।

सप्तदशोऽध्यायः

अश्म॑न् । ऊर्ज॑म् । पर्व॑ते । शिश्रियाणाम् । अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । ओष॑धीभ्यः । वनस्प॑तिभ्युऽइतिवनस्प॑ति भ्यः । अधि॑ । सम्भृ॑तमितिसम् भृ॑तम् । पय॑ः ॥ ताम् । नः । इष॑म् । ऊर्ज॑म् । धत्त । मरुतः । सःररराणाऽइतिसम् [1]रराणाः । अश्म॑न् । ते । क्षुत् । मयि॑ । ते । ऊर्क् ॥१॥

इमाः । मे । अग्ने । इष्ट॑काः । धेनव॑ः । सन्तु । एका॑ । च । दश॑ । शतम् । सहस्र॑म् । अयुत॑म् । नियुतमितिनि युत॑म् । प्रयुतमितिप्र युत॑म् । अर्बु॑दम् । न्यर्बुदमितिनि अर्बु॑दम् । समुद्रः । मध्य॑म् । अन्त॑ः । परार्द्धऽइतिपर अर्द्धः । एताः । अमुत्र॑ । अमुष्मिन् । लोके ॥२॥

अश्म॑न् । शिश्रियाणाम् । अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । ओष॑धीभ्यः । वनस्प॑तिभ्युऽइतिवनस्प॑ति भ्यः । अश्म॑न् ॥१॥

अग्ने । इष्ट॑काः । प्रयुतमितिप्र युत॑म् । समुद्रः । मध्य॑म् । अमुत्र॑ । अमुष्मिन् ॥२॥

शिश्रियाणाम् । वनस्प॑तिभ्युऽइतिवनस्प॑ति भ्यः । पय॑ः । मयि॑ ॥१॥

अयुत॑म् । नियुतमितिनि [2]युत॑म् । प्रयुतमितिप्र [2]युत॑म् ॥२॥

---

१. 'रराणाः' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युत॑म्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

ऋतवे॑ । स्थ । ऋतावृध॑ । ऋतवृध॒ऽइत्यृ॑त वृध॑ । ऋतुष्ठा॒ । ऋतुस्था॒ऽइत्यृ॑तु स्था॒ । स्थ । ऋतावृध॑ । ऋतवृध॒ऽइत्यृ॑त वृध॑ ॥ घृतश्चुत॒ऽइति॑घृत श्चुत॑ । मधुश्चुत॒ऽइति॑मधु श्चुत॑ । विराज॒ऽइति॑वि राज॑ । नाम॑ । कामदुघा॒ऽइति॑काम दुघा॑ । अक्षीयमाणा ॥३॥

ऋतवृध॒ऽइत्यृ॑त वृध॑ । ऋतुष्ठा॒ । ऋतुस्था॒ऽइत्यृ॑तु स्था॒ । ऋतवृध॒ऽइत्यृ॑त वृध॑ । घृतश्चुत॒ऽइति॑घृत श्चुत॑ । मधुश्चुत॒ऽइति॑मधु श्चुत॑ । अक्षीयमाणा ॥३॥

ऋतवृध॒ऽइत्यृ॑त वृध॑ । ऋतवृध॒ऽइत्यृ॑त वृध॑ । [1]घृतश्च्युत॒ऽइति॑घृत श्च्युत॑ । [1]मधुश्च्युत॒ऽइति॑मधु श्च्युत॑ । विराज॒ऽइति॑विराज॑[2] । अक्षीयमाणा ॥३॥

---

१. अवान्तरशाखानुरूपोऽयं पाठभेदः स्यात् । मौरिसब्लूमफील्डः स्वीकीये 'वैदिककनकोर्डेन्स' ग्रन्थे एतन्मन्त्रनिर्देशे (पृष्ठ ३५९ कालम २) वाजसनेयसंहितायां (१७।३), मैत्रायणीसंहितायाः २।८।१४ च मन्त्रपाठे 'घृतश्चुतो मधुश्चुतः' पठितस्य पदपाठे 'घृतश्च्युतः मधुश्च्युतः' इति सयकार-पाठं निर्दिशति । मैत्रायणीसंहितायां ३।३।४ स्थाने 'घृतश्च्युतो मधुश्च्युताः' सयकारः पाठः, २।८।१४ स्थाने च 'घृतश्चुतो मधुश्चुताः' इति यकाररहितः पाठ उपलभ्यते । अत्र वाजसनेयसंहितायां २१।४२ मन्त्रस्य 'मधुश्चुतः' पदस्य ककोशीयः पाठोऽप्यनुसन्धेयः । मुम्बईमुद्रितयोरुवटमहीधरभाष्ययोः स्वामि-दयानन्दभाष्ये चात्र (१७।३) 'घृतश्च्युतो मधुश्च्युतः' इति सयकार एव पाठो दृश्यते, परन्तु २१।४२ मन्त्रे 'मधुश्चुतः' इति यकाररहित एव पाठ एषु भाष्यग्रन्थेषु लक्ष्यते ।

२. अपपाठोऽयम्, ककोशशैल्यनुसारमिह '०वि राज॑' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

समुद्रस्य । त्वा । अवकया । अग्ने । परि । व्ययामसि ॥ पावकः । अस्मभ्यम् । शिवः । भव ॥ [1]हिमस्य । त्वा । जरायुणा ॥४॥

उप । ज्मन् । उप । वेतसे । अव । तर । नदीषु । आ ॥ अग्ने । पित्तम् । अपाम् । असि । मण्डूकि । ताभिः । आ । गहि । सा । इमम् । नः । यज्ञम् । पावकवर्णमितिपावक वर्णम् । शिवम् । कृधि ॥५॥

अपाम् । इदम् । न्ययनमितिनि अयनम् । समुद्रस्य । निवेशनमितिनि वेशनम् ॥ अन्यान् । ते । अस्मत् । तपन्तु । हेतयः ॥६॥

समुद्रस्य । अग्ने । अस्मभ्यम् ॥४॥

अग्ने । यज्ञम् । पावकवर्णमितिपावक वर्णम् ॥५॥

समुद्रस्य । अन्यान् । अस्मत् ॥६॥

अवकया । व्ययामसि । [2]अश्मभ्यम् । हिमस्य । जरायुणा ॥४॥

[3]ध्मन् । य्यज्ञम् । पावकवर्णमितिपावक वर्णम् ॥५॥

न्ययनमितिनि अयनम् । निवेशनमितिनि वेशनम् । हेतयः ॥६॥

---

१. उत्तरस्यां मन्त्रकण्डिकायां त्रीण्येवापुनरुक्तानि पदानि, तानि च पदपाठेऽस्यामेव कण्डिकायां पठितानि । अत इत आरभ्य एकस्या कण्डिका-संख्याया भेदो ज्ञेयः ।

२. लेखकप्रमादजोऽपपाठः, 'अस्मभ्यम्' इति साधुः पाठो ज्ञेयः ।

३. यकारस्य जकारोच्चारणनिमित्तो जकारस्थाने यकारस्य लेखः ।

अग्ने । पावक । रोचिषा । मन्द्रया । देव । जिह्वया ॥ आ । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥७॥

सः । नः । पावक । दीदिवऽइतिदीदि वः । अग्ने । देवान् । इह । आ । वह ॥ उप । यज्ञम् । हविः । च । नः ॥८॥

पावकया । यः । चितयन्त्या । कृपा । क्षामन् । रुरुचे । उषसः । न । भानुना ॥ तूर्वन् । न । यामन् । एतशस्य । नु । रणे । आ । यः । घृणे । न । ततृषाणः । अजरः ॥९॥

नमः । ते । हरसे । शोचिषे । नमः । ते । अस्तु । अर्चिषे ॥१०॥

नृषदे । नृसदऽइतिनृ सदे । वेट् । अप्सुषदे । अप्सु-सदऽइत्यप्सु सदे । बर्हिषदे । बर्हिसदऽइतिबर्हि सदे । वनसदऽइतिवन सदे । स्वर्विदऽइतिस्वः विदे ॥११॥

अग्ने । जिह्वया । वक्षि । यक्षि ॥७॥

अग्ने । यज्ञम् ॥८॥

अप्सुषदे । अप्सुसदऽइत्यप्सु सदे ॥११॥

मन्द्रया । जिह्वया । व्यक्षि ॥७॥

दीदिवऽइतिदीदि वः । व्यज्ञम् ॥८॥

पावकया । यः । चितयन्त्या । क्षामन् । यः ॥९॥

वनसदऽइतिवन[1] सदे । स्वर्विदऽइतिस्वः [2]विदे ॥११॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह '०वन' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'विदे' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

ये । देवाः । देवानाम् । यज्ञियाः । यज्ञियानाम् । सँवत्सरीणम् । उप । भागम् । आसते ॥ अहुतादऽइत्यहुत अदः । हविषः । यज्ञे । अस्मिन् । स्वयम् । पिबन्तु । मधुनः । घृतस्य ॥१२॥

ये । देवाः । देवेषु । अधि । देवत्वमितिदेव त्वम् । आयन् । ये । ब्रह्मणः । पुरऽएतारऽइतिपुरः एतारः । अस्य ॥ येभ्यः । न । ऋते । पवते । धाम । किम् । चन । न । ते । दिवः । न । पृथिव्याः । अधि । स्नुषु ॥१३॥

प्राणदाऽइतिप्राण दाः । अपानदाऽइत्यपान दाः । व्यानदाऽइतिव्यान दाः । वर्चोदाऽइतिवर्चः दाः । वरिवोदाऽइतिवरिवः दाः ॥१४॥

यज्ञियाः । यज्ञियानाम् । सँवत्सरीणम् । अहुतादऽइत्यहुत अदः । यज्ञे । अस्मिन् ॥१२॥

देवत्वमितिदेव त्वम् । ब्रह्मणः । येभ्यः । पृथिव्याः ॥१३॥

प्राणदाऽइतिप्राण दाः । अपानदाऽइत्यपान दाः ॥१४॥

य्ये । य्यज्ञिय्याः । य्यज्ञिय्यानाम् । [1]सम्वत्सरीणम् । य्यज्ञे । स्वय्यम् ॥१२॥

य्ये । आय्यन् । य्ये । य्येभ्यः ॥१३॥

वर्च्चोदाऽइतिवर्च्चः दाः । वरिवोदाऽइतिवरिवः दाः ॥१४॥

---

१. अत्र 'सँवत्सरीणम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

अग्निः । तिग्मेन । शोचिषा । यासत् । विश्वम् । नि । अत्रिणम् ॥ अग्निः । नः । वनते । रयिम् ॥१५॥

यः । इमा । विश्वा । भुवनानि । जुह्वत् । ऋषिः । होता । नि । असीदत् । पिता । नः ॥ सः । आशिषेत्या शिषा । द्रविणम् । इच्छमानः । प्रथमच्छदितिप्रथम छत् । अवरान् । आ । विवेश ॥१६॥

किम् । स्वित् । आसीत् । अधिष्ठानम् । अधिस्त्थानमित्यधि स्थानम् । आरम्भणमित्या रम्भणम् । कतमत् । स्वित् । कथा । आसीत् ॥ यतः । भूमिम् । जनयन् । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । वि । द्याम् । और्णोत् । महिना । विश्वचक्क्षाऽइतिविश्व चक्क्षाः ॥१७॥

विश्वतश्चक्क्षुरितिविश्वतः चक्क्षुः । उत । विश्वतो-

अग्निः । तिग्मेन । विश्वम् । अत्रिणम् । अग्निः ॥१५॥

विश्वा । जुह्वत् । आशिषेत्या शिषा । इच्छमानः । प्रथमच्छदितिप्रथम छत् ॥१६॥

अधिष्ठानम् । अधिस्थानमित्यधि स्थानम् । आरम्भणमित्या रम्भणम् । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । विश्वचक्षाऽइतिविश्व चक्षाः ॥१७॥

विश्वतश्चक्षुरितिविश्वतः चक्षुः । विश्वतोमुखऽइतिविश्वतः मुखः ।

व्यासत् । रयिम् ॥१५॥

यः ॥१६॥

यतः । जनयन् । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । विश्वचक्षाऽइतिविश्व चक्षाः ॥१७॥

विश्वतश्चक्षुरितिविश्वतः चक्षुः । विश्वतोमुखऽइतिविश्वतः मुखः ।

मुखऽइतिविश्श्वतः मुखः। विश्श्वतोबाहुरितिविश्श्वतः बाहुः। उत। विश्श्वतस्पात्। विश्श्वतः पादितिविश्श्वतः पात्॥ सम्। बाहुभ्यामितिबाहु भ्याम्। धमति। सम्। पतत्रैः। द्यावाभूमीऽइतिद्यावाभूमी। जनयन्। देवः। एकः॥१८॥

किम्। स्वित्। वनम्। कः। ऊँऽइत्यूँ। सः। वृक्क्षः। आस। यतः। द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी। निष्टतक्क्षुः। निस्ततक्क्षुरितिनिः [1]ततक्क्षुः॥ मनीषिणः। मनसा। पृच्छत। इत्। ऊँऽइत्यूँ। तत्। यत्। अद्ध्यतिष्ठदित्त्यधि अतिष्ठत्। भुवनानि। धारयन्॥१९॥

या। ते। धामानि। परमाणि। या। अवमा। या। मद्ध्यमा। विश्श्वकर्म्मन्नितिविश्श्व कर्म्मन्। उत। इमा॥

विश्वतोबाहुरितिविश्वतः बाहुः। विश्वतस्पात्। विश्वतः पादितिविश्वतः पात्। बाहुभ्यामितिबाहु भ्याम्। पतत्रैः। द्यावाभूमीऽइतिद्यावाभूमी॥१८॥

ऊँऽइत्यूँ। वृक्षः। द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी। निष्टतक्षुः। निस्ततक्षुरितिनिः ततक्षुः। पृच्छत। ऊँऽइत्यूँ। अध्यतिष्ठदित्यधि अतिष्ठत्॥१९

मध्यमा। विश्वकर्म्मन्नितिविश्व कर्म्मन्। शिक्ष। सखिभ्यऽइतिसखि

विश्वतोबाहुरितिविश्वतः बाहुः। विश्वतः पादितिविश्वतः पात्। जनयन्॥१८॥

ष्यतः। ष्यत्। धारयन्॥१९॥

ष्या। ष्या। ष्या। विश्वकर्म्मनितिविश्व कर्म्मन्। [2]शिक्षा।

---

१ 'ततक्क्षुः' इति काशिकः पाठः।

२. अपपाठोऽयम्, 'शिक्ष' इति साधुः पाठो ज्ञेयः।

शिक्क्ष । सखिंभ्यऽइतिसखिं भ्यः । हुविषि । स्वधावऽइतिंस्वधा वः । स्वयम् । यजस्व । तन्वम् । वृधानः ॥२०॥

विश्श्वंकर्म्मन्नितिविश्श्वं कर्म्मन् । हुविषा । वावृधानः । वावृधानऽइतिंववृधानः । स्वयम् । यजस्व । पृथिवीम् । उत । द्याम् ॥ मुह्यन्तु । अन्न्ये । अभितः । सपत्नाऽइतिंसपत्नाः । इह । अस्माकम् । मघवेतिंमघ वा । सूरिः । अस्तु ॥२१॥

चक्षुषः । पिता । मनसा । हि । धीरः । घृतम् । एनेऽइत्त्यैने । अजनत् । नम्म्नमानेऽइतिनम्म्नमाने ॥ यदा । इत् । अन्ताः । अदंदृहन्त । पूर्वे । आत् । इत् । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अप्प्रथेताम् ॥२२॥

भ्यः । तन्वम् ॥२०॥

विश्वंकर्म्मन्नितिविश्वं कर्म्मन् । मुह्यन्तु । अन्ये । सपत्नाऽइतिंसपत्नाः । अस्माकम् ॥२१॥

चक्षुषः । एनेऽइत्यैने । नम्नमानेऽइतिनम्नमाने । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अप्रथेताम् ॥२२॥

स्वधावऽइतिंस्वधा वः । स्वयम् । य्यजस्व । वृधानः ॥२०॥

विश्वकर्म्मन्नितिविश्वं कर्म्मन् । ववृधानऽइतिंववृधानः । स्वयम् । य्यजस्व । [1]द्याम् । मुह्यन्तु । मघवेतिंमघ वा ॥२१॥

[2]य्यदा ॥२२॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'द्याम्' इत्युदात्तपाठ एव साधुर्ज्ञेयः ।

२. इतः पूर्वयोर्द्वयोः कण्डिकयोः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे पठ्यन्ते, अत इत आरभ्य तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

विश्वकर्म्मेतिविश्श्व कर्म्मा । विमनाऽइतिवि मनाः । आत् । विहायाऽइतिवि हायाः । धाता । विधातेतिवि धाता । परमा । उत । सन्दृगितिसम् दृक् ॥ तेषाम् । इष्टानि । सम् । इषा । मदन्ति । यत्र । सप्तऽऋषीनितिसप्त ऋषीन् । परः । एकम् । आहुः ॥२३॥

यः । नः । पिता । जनिता । यः । विधातेतिवि धाता । धामानि । वेद । भुवनानि । विश्श्वा ॥ यः । देवानाम् । नामधाऽइतिनाम धाः । एकः । एव । तम् । सम्प्रश्श्नमितिसम् प्रश्श्नम् । भुवना । यन्ति । अन्या ॥२४॥

ते । आ । अयजन्त । द्रविणम् । सम् । अस्म्मै । ऋषयः । पूर्वे । जरितारः । न । भूना ॥ असूर्त्ते । सूर्त्ते । रजंसि । निषत्ते । निसत्तऽइतिनि सत्ते । ये । भूतानि । समकृण्वन्नितिसम् अकृण्वन् । इमानि ॥२५॥

विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । इष्टानि । यत्र । सप्तऽऋषीनितिसप्त ऋषीन् ॥२३॥

विश्वा । सम्प्रश्नमितिसम् प्रश्नम् । अन्या ॥२४॥

अस्मै । समकृण्वन्नितिसम अकृण्वन् ॥२५॥

विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । विमनाऽइतिवि मनाः । [1]विहाय्याऽइतिवि हाय्याः । विधातेतिवि[2] धाता । य्यत्र ॥२३॥

य्यः । य्यः । विधातेतिवि[2] धाता । य्यः । य्यन्ति ॥२४॥

अय्यजन्त । [3]अस्मे । ऋषय्यः । य्ये ॥२५॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'विहाय्याऽइतिवि हाय्याः' इति साधुः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, 'अस्मै' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

परः । दिवा । परः । एना । पृथिव्या । परः । देवेभिः । असुरैः । यत् । अस्ति ॥ कम् । स्वित् । गर्भम् । प्रथमम् । दध्रे । आपः । यत्र । देवाः । समपश्यन्तेतिसम् अपश्यन्त । पूर्वे ॥२९॥

तम् । इत् । समगच्छन्तेतिसम् अगच्छन्त । विश्वे ॥ अजस्य । नाभौ । अधि । एकम् । अर्पितम् । यस्मिन् । विश्वानि । भुवनानि । तस्थुः ॥२७॥

न । तम् । विदाथ । यः । इमा । जजान । अन्यत् । युष्माकम् । अन्तरम् । बभूव ॥ नीहारेण । प्रावृताः । जल्प्या । च । असुतृपऽइत्यसु तृपः । उक्थशासः । उक्थशसऽइत्युक्थ शसः । चरन्ति ॥२८॥

पृथिव्या । दध्रे । यत्र । समपश्यन्तेतिसम् अपश्यन्त ॥२६॥

समगच्छन्तेतिसम् अगच्छन्त । विश्वे । यस्मिन् । विश्वानि । तस्थुः ॥२७॥

अन्यत् । युष्माकम् । जल्प्या । असुतृपऽइत्यसु तृपः । उक्थशासः । उक्थशासऽइत्युक्थ शसः ॥२८॥

ग्यत् । ग्यत्र ॥२६॥

ग्यस्मिन् ॥२७॥

ग्यः । ग्युष्माकम् । [1]उन्थकशासः । [1]उन्थकशसऽइत्युन्थक[1] शसः ॥२८॥

---

१. अपपाठा इमे, क्रमशोऽत्र 'उक्थ' 'उक्थ' 'इत्युक्थ' पाठाः साधवः।

विश्वकर्मेतिविश्व कर्म्मा । हि । अजनिष्ट । देवः । आत् । इत् । गन्धर्वः । अभवत् । द्वितीयः ॥ तृतीयः । पिता । जनिता । ओषधीनाम् । अपाम् । गर्भम् । वि । अदधात् । पुरुत्रेतिपुरु त्रा ॥२९॥

आशुः । शिशानः । वृषभः । न । भीमः । घनाघनः । क्षोभणः । चर्षणीनाम् ॥ सङ्क्रन्दनऽइतिसम् क्रन्दनः । अनिमिषऽइत्यनि मिषः । एकवीरऽइत्येक वीरः । शतम् । सेनाः । अजयत् । साकम् । इन्द्रः ॥३०॥

सङ्क्रन्दनेनेतिसम् क्रन्दनेन । अनिमिषेणेत्यनि मिषेण । जिष्णुना । युत्कारेणेतियुत् कारेण । दुश्च्यवनेनेतिदुः [1]च्यवनेन । धृष्णुना ॥ तत् । इन्द्रेण । जयत । तत् । सहध्वम् । युधः । नरः । इषुहस्तेनेतीषु हस्तेन । वृष्णा ॥३१॥

विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । अजनिष्ट । पुरुत्रेतिपुरु त्रा ॥२९॥
अनिमिषऽइत्यनि मिषः । एकवीरऽइत्येक वीरः ॥३०॥
अनिमिषेणेत्यनि मिषेण । जिष्णुना । युत्कारेणेतियुत् कारेण । दुश्च्यवनेनेतिदुः च्यवनेन । धृष्णुना । सहध्वम् । इषुहस्तेनेतीषु हस्तेन । वृष्णा ॥३१॥

विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । [2]अजनिष्ट । द्वितीयः । तृतीयः ॥२९॥
[3]वृषभः । एकवीरऽइत्येक वीरः । अजयत् ॥३०॥
युत्कारेणेतियुत् कारेण । जयत । युधः ॥३१॥

---

१. 'च्यवनेन' इति काशिकः पाठः ।
२. अपपाठोऽयम्, 'अजनिष्ट' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।
३. ककोशशैल्यनुसारमिह ऋकारपरो वकारो लघुर्ज्ञेयः—वृषभः ।

सः । इषुहस्तैरितीषु हस्तैः । सः । निषङ्गिभिरिति निषङ्गि भिः । वशी । संस्रष्टेतिसम् स्रष्टा । सः । युधः । इन्द्रः । गणेन ॥ संसृष्टजिदितिसंसृष्ट जित् । सोमपाऽइतिसोम पाः । बाहुशर्द्धीतिबाहु शर्द्धी । उग्रधन्वेत्युग्र धन्वा । प्रतिहिताभिरितिप्रति हिताभिः । अस्ता ॥३२॥

बृहस्पते । परि । दीय । रथेन । रक्षोहेतिरक्षः हा । अमित्रान् । अपबाधमानऽइत्यप बाधमानः ॥ प्रभञ्जन्नितिप्र भञ्जन् । सेनाः । प्रमृणऽइतिप्र मृणः । युधा । जयन् । अस्माकम् । एधि । अविता । रथानाम् ॥३३॥

बलविज्ज्ञायऽइतिबल [1]विज्ज्ञायः । स्थविरः । प्रवीरऽइतिप्र वीरः । सहस्वान् । वाजी । सहमानः । उग्रः ॥

इषुहस्तैरितीषु हस्तैः । संस्रष्टेतिसम् स्रष्टा । संसृष्टजिदिति संसृष्ट जित् । उग्रधन्वेत्युग्र धन्वा । प्रतिहिताभिरितिप्रति हिताभिः । अस्ता ॥३२॥

बृहस्पते । रक्षोहेतिरक्षः हा । अमित्रान् । अपबाधमानऽइत्यप बाधमानः । प्रभञ्जन्नितिप्र भञ्जन् । प्रमृणऽइतिप्र मृणः । अस्माकम् ॥३३॥

बलविज्ञायऽइतिबल विज्ञायः । प्रवीरऽइतिप्र वीरः । उग्रः ।

युधः ॥३२॥

दीय । युधा । जयन् ॥३३॥

बलविज्ञायऽइतिबल विज्ञायः । प्रवीरऽइतिप्र वीरः ।

१. 'विज्ञायः' इति काशिकः पाठः ।

अभिवीर॒ऽइत्य॒भि वीर॑ᳬ । अ॒भिस॑त्त्वेत्य॒भि सत्त्वा । स॒होजा॒ऽइति॑सह॒ᳬ जाः॑ । जैत्र॑म् । इन्द्र॒ । रथ॑म् । आ । ति॒ष्ठ॒ । गो॒विदिति॑गो॒ वित् ॥३४॥

गो॒त्र॒भिद॒मिति॑गोत्र॒ भिद॑म् । गो॒विद॒मिति॑गो॒ विद॑म् । वज्र॑बाहु॒मिति॒वज्र॑ बाहुम् । जय॑न्तम् । अज्म॑ । प्र॒मृ॒णन्त॒मिति॑प्र मृ॒णन्त॑म् । ओज॑सा ॥ इ॒मम् । स॒जा॒ता॒ऽइति॑स जाता॒ᳬ । अनु॑ । वी॒र॒य॒ध्व॒म् । इन्द्र॑म् । स॒खा॒य॒ᳬ । अनु॑ । सम् । र॒भ॒ध्व॒म् ॥३५॥

अ॒भि । गो॒त्राणि॑ । सह॑सा । गाह॑मानᳬ । अ॒द॒यः॑ । वी॒रः॑ । श॒तम॑न्यु॒रिति॑श॒त म॑न्युᳬ । इन्द्र॒ᳬ ॥ दु॒श्च्य॒व॒न-

अभिवीर॒ऽइत्य॒भि वीरᳬ । अ॒भिसत्वेत्य॒भि सत्वा । जैत्र॑म् । ति॒ष्ठ ॥३४॥

गो॒त्र॒भिद॒मिति॑गोत्र॒ भिद॑म् । वज्र॑बाहु॒मिति॒वज्र बाहुम् । अज्म । प्र॒मृ॒णन्त॒मिति॑प्र मृ॒णन्त॑म् । वी॒र॒य॒ध्व॒म् । र॒भ॒ध्व॒म् ॥३५॥

गो॒त्राणि॑ । श॒तम॑न्यु॒रिति॑श॒त म॑न्युᳬ । दु॒श्च्य॒व॒नऽइति॑दुᳬ

अभिवीर॒ऽइत्य॒भि वीरᳬ । गो॒विदिति॑गो॒ वित् ॥३४॥

[1]वज्र॑बाहु॒मिति॒वज्र॑ बाहुम् । जय॑न्तम् । [2]अयम॑ । [3]वी॒र॒य॒ध्व॒म् । स॒खा॒य॒ᳬ ॥३५॥

अ॒द॒यः । अ॒यु॒ध्यः॒ᳬ । [4]अ॒व॒न्तु॒ । प्युत्स्विति॑यु॒त[5] सु ॥३६॥

१. ककोणे इतः पूर्वं द्वयोः पदयोः पदविभागो न दृश्यते । अस्यापि पदस्य 'वज्र॑बाहु॒मिति॒वज्र॑ बाहुम्' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

२. अपपाठोऽयं यकारस्य जकारोच्चारणनिमित्तः । 'अज्म' इत्येव शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

३. वी॒र॒य॒ध्व॒म्' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

४. अपपाठोऽयम्, 'अ॒व॒न्तु॒' इति साधुः पाठो ज्ञेयः ।

५. अपपाठोऽयम्, '०युत' इत्येवं साधुपाठेन भवितव्यम् ।

ऽइतिदुः [1]च्यवनः । पृतनाषाट् । अयुद्ध्यः । अस्माकम् । सेनाः । अवतु । प्र । सुत्स्वितिंसुत् सु ॥३६॥

इन्द्रः । आसाम् । नेता । बृहस्पतिः । दक्षिणा । यज्ञः । पुरः । एतु । सोमः ॥ देवसेनानामितिदेव सेनानाम् । अभिभञ्जतीनामित्यभि [2]भञ्जतीनाम् । जयन्तीनाम् । मरुतः । यन्तु । अग्रम् ॥३७॥

इन्द्रस्य । वृष्ण्णः । वरुणस्य । राज्ञः । आदित्यानाम् । मरुताम् । शर्द्धः । उग्रम् ॥ महामनसामितिमहा मनसाम् । भुवनच्यवानामितिभुवन च्यवानाम् । घोषः । देवानाम् । जयताम् । उत् । अस्थात् ॥३८॥

उत् । हर्षय । मघवन्नितिमघ वन् । आयुधानि । उत् । सत्त्वनाम् । मामकानाम् । मनांसि ॥ उत् । वृत्रहन्नितिवृत्र

च्यवनः । अयुध्यः । असाकम् । सुत्स्वितिंसुत् सु ॥३६॥

बृहस्पतिः । दक्षिणा । यज्ञः । अभिभञ्जतीनामित्यभि भञ्जतीनाम् । अग्रम् ॥३७॥

वृष्णः । राज्ञः । आदित्यानाम् । उग्रम् । भुवनच्यवानामितिभुवन च्यवानाम् । अस्थात् ॥३८॥

वृत्रहन्नितिवृत्र हन् ॥३९॥

य्यज्ञः । जयन्तीनाम् । य्यन्तु ॥३७॥

जयताम् ॥३८॥

हर्षय । मघवन्नितिमघ वन् । आयुधानि । वृत्रहन्नितिवृत्र हन् ।

---

१. 'च्यवनः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'भञ्जतीनाम्' इति काशिकः पाठः ।

हन् । वाजिनाम् । वाजिनानि । उत् । रथानाम् । जयताम् । सन्तु । घोषाः ॥३९॥

अस्माकम् । इन्द्रः । समृतेष्ष्विातिसम् ऋतेषु । ध्वजेषु । अस्माकम् । याः । इषवः । ताः । जयन्तु ॥ अस्माकम् । वीराः । उत्तरऽइत्त्युत् तरे । भवन्तु । अस्मान् । ऊँऽइत्त्यूँ । देवाः । अवत । हवेषु ॥४०॥

अमीषाम् । चित्तम् । प्रतिलोभयन्तीतिंप्रति लोभयन्ती । गृहाण । अङ्गानि । अप्प्वे । परा । इहि ॥ अभि । प्र । इहि । निः । दह । हृत्त्स्विातिंहृत् सु । शोकैः । अन्धेन । अमित्राः । तमसा । सचन्ताम् ॥४१॥

अवसृष्टेत्त्यव सृष्टा । परा । पत । शरव्ये । ब्रह्मसं-

अस्माकम् । समृतेष्विातिसम् ऋतेषु । अस्माकम् । अस्माकम् । उत्तर-ऽइत्युत् तरे । अस्मान् । ऊँऽइत्यूँ ॥४०॥

प्रतिलोभयन्तीतिप्रति लोभयन्ती । अप्वे । हृत्स्वितिहृत् सु । अमित्राः ॥४१॥

अवसृष्टेत्यव सृष्टा । शरव्ये । ब्रह्मसंशितऽइतिब्रह्म संशिते ।

जय्रताम् । स्यन्तु ॥३९॥

स्याः । जय्रन्तु ॥४०॥

प्रतिलोभय्रन्तीतिप्रति लोभय्रन्ती । [1]अमित्राः ॥४१॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'अमित्राः' इति साधुः पाठः स्यात् । यद्वा 'अमित्राः' इत्येवं शुद्धः पाठः स्यात् । तथा सति पाठभेदो ज्ञेयः ।

सꣳशित॒ऽइति॑ब्र॒ह्म॑ सꣳशिते ॥ गच्छ॑ । अ॒मित्रा॑न् । प्र । प॒द्य॒स्व॒ । मा । अ॒मीषा॑म् । कम् । च॒न । उत् । शि॒ष॒ऽ ॥४२॥

प्र । इ॒त॒ । जय॑त । न॒र॒ꣳ । इन्द्र॑ꣳ । वु॒ꣳ । शर्म्म॑ । य॒च्छ॒तु॒ ॥ उ॒ग्राः । वु॒ꣳ । स॒न्तु॒ । बा॒हव॑ꣳ । अ॒ना॒धृ॒ष्याः । यथा॑ । अस॑थ ॥४३॥

अ॒सौ । या । सेना॑ । म॒रु॒त॒ꣳ । पर॑षाम् । अ॒भि । आ । एति॑ । न॒ꣳ । ओज॑सा । स्पर्द्ध॑माना ॥ ताम् । गू॒ह॒त॒ । तम॑सा । अप॑व्रते॒नेत्यप॑ व्रतेन । यथा॑ । अ॒मीऽइत्य॒मी । अ॒न्यः । अ॒न्यम् । न । जा॒न॒न् ॥४४॥

गच्छ॑ । अ॒मित्रा॑न् । प॒द्य॒स्व॒ ॥४२॥

य॒च्छ॒तु॒ । उ॒ग्राः । अ॒ना॒धृ॒ष्याः ॥४३॥

अप॑व्रते॒नेत्यप॑ व्रतेन । अ॒मीऽइत्य॒मी । अ॒न्यः । अ॒न्यम् ॥४४॥

कम् । [1]च॒ । [1]न ॥४२॥

जय॑त । [2]व्रु॒ꣳ । य्य॒च्छ॒तु॒ । व॒ꣳ । य्यथा॑ ॥४३॥

य्या । [3]अप॑व्व्रते॒नेत्यप॑ व्व्रतेन । य्यथा॑ ॥४४॥

---

१. अत्र स्वरानुरोधेन 'चन' इत्येकं 'च॒ । न' इति द्वे पदे, इत्युभयथा विच्छेदः संभवति, परन्तु मन्त्रवाक्ये निषेधार्थकस्य 'मा' पदस्य प्रयोगात् 'च॒ । न' इत्येवं विच्छेदे निषेधार्थस्य पौनरुक्त्यप्रसंगाद् लेखकप्रमादजोऽपपाठः संभाव्यते ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वु॒ꣳ' इत्येवं पाठः साधुः, तथा चात्रैव पुनः प्रयोग उपलभ्यते ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'अप॑व्रते॒नेत्यप॑ व्रतेन' इत्येवं पाठो द्रष्टव्यः ।

यत्रं । बाणाः । सम्पतन्तीतिसम् पतन्ति । कुमाराः । विशिखाऽइवेतिविशिखाः इव ॥ तत् । नः । इन्द्रः । बृहस्पतिः । अदितिः । शर्म्मं । यच्छतु । विश्वाहा । शर्म्मं । यच्छतु ॥४५॥

मर्म्माणि । ते । वर्म्मणा । छादयामि । सोमः । त्वा । राजा । अमृतेन । अनु । वस्ताम् ॥ उरोः । वरीयः । वरुणः । ते । कृणोतु । जयन्तम् । त्वा । अनु । देवाः । मदन्तु ॥४६॥

उत् । एनम् । उत्तरामित्युत् तराम् । नय । अग्ने । घृतेन । आहुतेत्याहुत ॥ रायः । पोषेण । सम् । सृज । प्रजयेतिप्र जया । च । बहुम् । कृधि ॥४७॥

इन्द्र । इमम् । प्रतरामितिप्र तराम् । नय । सजातानामितिस जातानाम् । असत् । वशी ॥ सम् । एनम् ।

यत्र । बृहस्पतिः । यछतु । विश्वाहा । यछतु ॥४५॥

वस्ताम् ॥४६॥

उत्तरामित्युत् तराम् । अग्ने । आहुतेत्या हुत । प्रजयेतिप्र जया ॥४७॥

प्रतरामितिप्र तराम् ॥४८॥

य्यत्रं । व्विशिखाऽइवेतिव्विशिखाः इव । य्यछतु । य्यछतु ॥४५॥

छादय्यामि । व्वरीय्यः । जय्यन्तम् ॥४६॥

नय्य । राय्यः । प्रजय्येतिप्र जय्या ॥४७॥

नय्य । [1]वर्च्चसा । [2]असत् ॥४८॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'व्वर्च्चसा' इत्येवं साधुः पाठः स्यात् ।

२. अत्र स्वरभेदः किंमूल इति न ज्ञायते । उदात्तत्वस्य नात्र किञ्चित् कारणमुपलभ्यते ।

वर्चसा । सृज । देवानाम् । भागदाऽइतिभाग दाः । असत् ॥४८॥

यस्य । कुर्म्मः । गृहे । हविः । तम् । अग्ने । वर्द्धय । त्वम् ॥ तस्मै । देवाः । अधि । ब्रवन् । अयम् । च । ब्रह्मणः । पतिः ॥४९॥

पश्व । दिशः । दैवीः । यज्ञम् । अवन्तु । देवीः । अप । अमतिम् । दुर्म्मतिमितिदुः मतिम् । बाधमानाः ॥ रायः । पोषे । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् । आभजन्तीरित्या भजन्तीः । रायः । पोषे । अधि । यज्ञः । अस्थात् ॥५०॥

समिद्धऽइतिसम् इद्धे । अग्नौ । अधि । मामहानः । ममहानऽइतिममहानः । उक्थपत्रऽइत्युक्थ पत्रः ।

अग्ने । तस्मै । ब्रह्मणः ॥४९॥

यज्ञम् । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् । आभजन्तीरित्या भजन्तीः । यज्ञः । अस्थात् ॥५०॥

समिद्धऽइतिसम् इद्धे । अग्नौ । उक्थपत्रऽइत्युक्थ पत्रः ।

यस्य । वर्धय । अयम् ॥४९॥

[1]यज्ञम् । रायः । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् । रायः । यज्ञः ॥५०॥

---

१. इतः पूर्वो मन्त्रः पूर्वं गत इति न पदपाठे तस्य पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य चतसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेय. ।

ईड्यं÷ । गृभीत॒ः ॥ त॒प्तम् । घर्म्मम् । प॒रि॒गृह्य्येतिपरि॒ गृह्य्यं । अयज॒न्त । ऊर्जा । यत् । य॒ज्ञम् । अयंजन्त । दे॒वाः ॥५१॥

दैव्याय । ध॒र्त्रे । जोष्ट्रे । दे॒वश्रीरितिदे॒व श्रीः । श्रीम॒नाऽइति॒श्री मनाः । श॒तप॑याऽइतिश॒त पयाः ॥ प॒रि॒गृह्य्येतिपरि॒ गृह्य्यं । दे॒वाः । य॒ज्ञम् । आ॒य॒न् । दे॒वाः । दे॒वेभ्य÷ । अ॒ध्व॒र्य्यन्त÷ । अ॒स्थुः ॥५२॥

वी॒तम् । ह॒विः । श॒मि॒तम् । श॒मि॒ता । य॒जध्यै । तु॒रीय÷ । य॒ज्ञः । यत्र । ह॒व्यम् । एति ॥ तत॑÷ । वा॒काः । आ॒शिष॒ऽइत्या॒ शिष÷ । नः । जु॒ष॒न्ताम् ॥५३॥

ईड्यं÷ । त॒प्तम् । प॒रि॒गृह्येतिपरि॒ गृह्यं । य॒ज्ञम् ॥५१॥

दैव्याय । ध॒र्त्रे । जोष्ट्रे । दे॒वश्रीरितिदे॒व श्रीः । श्रीम॒नाऽइति॒श्री मनाः । प॒रि॒गृह्येतिपरि॒ गृह्यं । य॒ज्ञम् । दे॒वेभ्य÷ । अ॒ध्व॒र्य्यन्त÷ । अ॒स्थुः ॥५२॥

य॒जध्यै । य॒ज्ञः । यत्र । ह॒व्यम् । आ॒शिष॒ऽइत्या॒ शिष÷ ॥५३॥

---

[1]प॒रि॒गृह्येतेतिपरि॒ गृह्यं । अ॒य॒जन्त । य्यत् । य्य॒ज्ञम् । अय्यंजन्त ॥५१

दैव्याय्य । श॒तप॑य्याऽइतिश॒त पय्याः । [2]प॒रि॒गृह्यातिपरि॒ गृह्यं । य्य॒ज्ञम् । आ॒य्य॒न् । [3]अ॒ध्व॒र्य्यम् [3]त÷ ॥५२॥

य्य॒जध्यै । तु॒रीय्य÷ । य्य॒ज्ञः । य्यत्र । [4]जुषंताम् ॥५३॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'प॒रि॒गृह्येतिपरि॒' इत्येवं युक्तः पाठो द्रष्टव्यः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'प॒रि॒गृह्येति' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अस्थानेऽवग्रहनिर्देशः, 'अ॒ध्व॒र्यन्त÷' इत्यनवगृहीतेन पाठेन भाव्यम् ।

४. अपपाठोऽयम्, 'जु॒ष॒न्ताम्' इति साधुः पाठो द्रष्टव्यः ।

सूर्य्यरश्मिरितिसूर्य्य रश्मिः । हरिकेशइतिहरि केशः । पुरस्तात् । सविता । ज्योतिः । उत् । अयान् । अजस्रम् ॥ तस्य । पूषा । प्रसवइतिप्र सवे । याति । विद्वान् । सम्पश्यन्नितिसम् पश्यन् । विश्वा । भुवनानि । गोपाः ॥५४॥

विमानइतिवि मानः । एषः । दिवः । मद्ध्ये । आस्ते । आपप्रिवानित्यापप्रि वान् । रोदसीइतिरोदसी । अन्तरिक्षम् ॥ सः । विश्वाचीः । अभि । चष्टे । घृताचीः । अन्तरा । पूर्वम् । अपरम् । च । केतुम् ॥५५॥

उक्षा । समुद्रः । अरुणः । सुपर्ण्णइतिसु पर्ण्णः । पूर्वस्य । योनिम् । पितुः । आ । विवेश ॥ मद्ध्ये । दिवः । निहितइतिनि हितः । पृश्निः । अश्मा । वि । चक्रमे । रजसः । पाति । अन्तौ ॥५६॥

सूर्य्यरश्मिरितिसूर्य्य रश्मिः । पुरस्तात् । प्रसवइतिप्र सवे । विद्वान् । सम्पश्यन्नितिसम् पश्यन् । विश्वा ॥५४॥

मध्ये । आस्ते । आपप्रिवानित्यापप्रि वान् । अन्तरिक्षम् । विश्वाचीः । चष्टे ॥५५॥

उक्षा । समुद्रः । सुपर्णइतिसु पर्णः । मध्ये । पृश्निः । अश्मा । चक्रमे ॥५६॥

सूर्य्यरश्मिरितिसूर्य्य रश्मिः । अयान् । याति । सम्पश्यन्नितिसम् पश्यन् ॥५४॥

विमानइतिवि मानः । आपप्रियानित्यापप्रि वान् ॥५५॥

योनिम् । [1]आतौ ॥५६॥

---

१. अयपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'अन्तौ' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

देवहूरितिदेव हूः । यज्ञः । आ । च । वक्षत् । सुम्नहूरितिसुम्न हूः । यज्ञः । आ । च । वक्षत् ॥ यक्षत् । अग्निः । देवः । देवान् । आ । च । वक्षत् ॥५७॥

वाजस्य । मा । प्रसवऽइतिप्र सवः । उद्ग्राभेणेत्युत् ग्राभेण । उत् । अग्रभीत् ॥ अध । सपत्नानितिस पत्नान् । इन्द्रः । मे । निग्राभेणेतिनि ग्राभेण । अधरान् । अकरित्यकꣳ ॥५८॥

उद्ग्राभमित्युत् ग्राभम् । च । निग्राभमितिनि ग्राभम् । च । ब्रह्म । देवाः । अवीवृधन् ॥ अध । सपत्नानितिस पत्नान् । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । मे । विषूचीनान् । वि । अस्यताम् ॥५९॥

यज्ञः । वक्षत् । सुम्नहूरितिसुम्न हूः । यज्ञः । वक्षत् । यक्षत् । अग्निः । वक्षत् ॥५७॥

प्रसवऽइतिप्र सवः । उद्ग्राभेणेत्युत् ग्राभेण । अग्रभीत् । सपत्नानितिस पत्नान् । निग्राभेणेतिनि ग्राभेण । अकरित्यकꣳ ॥५८॥

उद्ग्राभमित्युत् ग्राभम् । निग्राभमितिनि ग्राभम् । ब्रह्म । सपत्नानितिस पत्नान् । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी ॥५९॥

---

[1]यज्ञः । यज्ञः । [यक्षत्] ॥५७॥

[2]विषूचीनाम् ॥५९॥

---

१. इतः पूर्वा मन्त्रकण्डिका पूर्वं गतेति कृत्वा न तत्पदानि पदपाठे पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य पञ्चानां कण्डिकासंख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'विषूचीनान्' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

क्रमंद्ध्वम् । अग्निना । नाकम् । उक्ख्यम् । हस्त्तेषु । बिब्भ्रतः ॥ दिवः । पृष्ठम् । स्वः । गत्त्वा । मिश्श्राः । देवेभिः । आद्ध्वम् ॥६०॥

प्राचीम् । अनु । प्रदिशमितिप्र दिशम् । प्र । इहि । विद्वान् । अग्नेः । अग्ने । पुरोऽअग्निरितिपुरः अग्निः । भव । इह ॥ विश्श्वाः । आशाः । दीद्यानः । वि । भाहि । ऊर्ज्जम् । नः । धेहि । द्विपदऽइतिद्वि पदे । चतुष्प्पदे । चतुःपदऽइतिचतुः पदे ॥६१॥

पृथिव्याः । अहम् । उत् । अन्तरिक्क्षम् । आ । अरुहम् । अन्तरिक्षात् । दिवम् । आ । अरुहम् ॥ दिवः । नाकस्य । पृष्ठात् । स्वः । ज्योतिः । अगाम् । अहम् ॥६२॥

स्वः । यन्तः । न । अप । ईक्क्षन्ते । आ । द्याम् । रोहन्ति । रोदसीऽइतिरोदसी ॥ यज्ञम् । ये । विश्श्वतोधार-

---

क्रमध्वम् । अग्निना । उक्थ्यम् । हस्तेषु । बिभ्रतः । पृष्ठम् । गत्वा । मिश्राः । आध्वम् ॥६०॥

प्रदिशमितिप्र दिशम् । विद्वान् । अग्नेः । अग्ने । पुरोऽअग्निरितिपुरः अग्निः । विश्वाः । दीद्यानः । द्विपदऽइतिद्वि पदे । चतुष्पदे ॥६१॥

पृथिव्याः । अन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षात् । पृष्ठात् ॥६२॥

ईक्षन्ते । यज्ञम् । विश्वतोधारमितिविश्वतः धारम् ।

स्यन्तः । [1]रोहति । स्यज्ञम् । स्ये । विश्वतोधारमितिविश्वतः

---

१. अपपाठोऽयम्, 'रोहन्ति' इति साधुः पाठो ज्ञेयः ।

मितिविश्वतः॑ धारम् । सुविद्वांसस्ऽइतिसु विद्वांसः॑ । वितेनिरऽइतिवि [1]तेनिरे ॥६३॥

अग्ने॑ । प्र । इहि । प्रथमः॑ । देवयतामितिदेव यताम् । चक्षुः॑ । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ॥ इयक्षमाणाः॑ । भृगुभिरितिभृगु भिः॑ । सजोषाऽइतिस जोषाः॑ । स्वः॑ । यन्तु । यजमानाः॑ । स्वस्ति ॥६४॥

अग्ने॑ । सहस्राक्षेतिसहस्र अक्ष । शतमूर्द्धन्नितिशत मूर्द्धन् । शतम् । ते । प्राणाः॑ । सहस्रम् । व्यानाऽइतिवि आनाः॑ ॥ त्वम् । साहस्रस्य । रायः॑ । ईशिषे । तस्मै । ते । विधेम । वाजाय । स्वाहा ॥६५॥

सुविद्वांस्सऽइतिसु विद्वांसः॑ । ॥६३॥

अग्ने । चक्षुः॑ । इयक्षमाणाः॑ ॥६४॥

अग्ने । सहस्राक्षेतिसहस्र अक्ष । तस्मै ॥६५॥

धारम् । सुविद्वांसऽइतिसु विद्वांसः॑ । वितेनिरऽइतिवि [2] तेनिरे ॥६३॥

देवयुतामितिदेव [3]व्युताम् । इयक्षमाणाः॑ । व्यन्तु । व्यजमानाः॑ ॥६४

[4]व्यानाऽइतिवि[5] आनाः॑ । राय? । वाजाय ॥६५॥

---

१. 'तेनिरे' इति काशिकः पाठः ।

२. कशैल्यनुसारमिह '०वि' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

३. कशैल्यनुसारं 'युताम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. इतः पूर्वस्य मन्त्रस्य पूर्वं गतत्वान्नेह पदपाठे तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत उत्तरं षण्णां कण्डिकासंख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

५. '०वि' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

पृष्ठे । पृथिव्याः । सीद ॥ भासा । अन्तरिक्षम् । आ । पृण । ज्योतिषा । दिवम् । उत् । स्तभान । तेजसा । दिशः । उत् । दृंह ॥६६॥

आजुह्वानऽइत्या जुह्वानः । सुप्रतीकऽइतिसु प्रतीकः । पुरस्तात् । अग्ने । स्वम् । योनिम् । आ । सीद । साधुयेतिसाधु या ॥६७॥

ताम् । सवितुः । वरेण्यस्य । चित्राम् । आ । अहम् । वृणे । सुमतिमितिसु मतिम् । विश्वजन्यामितिविश्व जन्याम् ॥ याम् । अस्य । कण्वः । अदुहत् । प्रपीनामितिप्र पीनाम् । सहस्रधारामितिसहस्र धाराम् । पयसा । महीम् । गाम् ॥६८॥

विधेम । ते । परमे । जन्मन् । अग्ने । विधेम । स्तोमैः । अवरे । सधस्थऽइतिसध स्थे ॥ यस्मात् ।

पृष्ठे । पृथिव्याः । अन्तरिक्षम् ॥६६॥

आजुह्वानऽइत्या जुह्वानः । सुप्रतीकऽइतिसु प्रतीकः । पुरस्तात् अग्ने ॥६७॥

वरेण्यस्य । चित्राम् । विश्वजन्यामितिविश्व जन्याम् । कण्वः । प्रपीनामितिप्र पीनाम् ॥६८॥

जन्मन् । अग्ने । सधस्थऽइतिसध स्थे । यस्मात् ।

स्योनिम् । साधुयेतिसाधु [1]य्या ॥६७॥

विश्वजन्यामितिविश्व जन्याम् । य्याम् । पयसा ॥६८॥

य्यस्मात् । य्योनेः । य्यजे ॥६९॥

---

१. 'य्या' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

येनै॑ । उ॒दारि॒थेत्त्यु॒त् आरि॑थ । यजै॑ । तम् । प्र । त्वे॒-
इति॒त्त्वे । ह॒वीᳯषि॑ । जु॒हु॒रे॒ । समि॑द्ध॒ऽइति॒सम् इ॑द्धे ॥६९॥

प्रेद्ध॒ऽइति॒प्र इ॑द्ध॒ᳯ । अग्ने॒ । दीदि॒हि । पु॒रः । न॒ᳯ ।
अज॑स्त्रया । सू॒र्म्या॑ । य॒वि॒ष्ठ॒ ॥ त्वाम् । शश्व॑न्त॒ᳯ । उप॑ ।
य॒न्ति॒ । वाजा॑ᳯ ॥७०॥

चित्ति॑म् । जु॒हो॒मि॒ । मन॑सा । घृ॒तेन॑ । यथा॑ । दे॒वाः ।
इ॒ह । आ॒गम॒न्नित्त्या॒ गम॑न् । वी॒तिहो॑त्त्रा॒ऽइति॑वी॒ति होत्त्रा॒ᳯ ।
ऋ॒ता॒वृध॑ः । ऋ॒त॒वृध॒ऽइत्त्यृ॒त॒ वृध॑ः ॥ पत्त्यै॑ । विश्व॑स्य ।
भूम॑न॒ᳯ । जु॒होमि॑ । वि॒श्वक॑र्म्मण॒ऽइति॑वि॒श्व कर्म्म॑णे । वि॒श्वाहा॑ ।
अदा॑भ्यम् । ह॒विः ॥७१॥

उ॒दारि॒थेत्यु॒त् आरि॑थ । त्वेऽइति॒त्वे । समि॑द्ध॒ऽइति॒सम् इ॑द्धे ॥६९॥

प्रेद्ध॒ऽइति॒प्र इ॑द्ध॒ᳯ । अग्ने॒ । य॒वि॒ष्ठ॒ । शश्व॑न्त॒ᳯ ॥७०॥

आ॒गम॒न्नित्त्या॒ गम॑न् । वी॒तिहो॑त्रा॒ऽइति॑वी॒ति होत्रा॒ᳯ । ऋ॒त॒वृध॒ऽइत्यृ॒त॒ वृध॑ः । पत्यै॑ । विश्व॑स्य । वि॒श्वक॑र्म्मण॒ऽइति॑वि॒श्व कर्म्म॑णे । वि॒श्वाहा॑ । अदा॑भ्यम् ॥७१॥

अज॑स्त्रया । य्य॒वि॒ष्ठ॒ । य्य॒न्ति॒ ॥७०॥

[1]य्यथा॑ । आ॒गम॒न्नित्या॒ गम॑न् । [2]वी॒तिहो॑त्रा॒ऽइति॑वी॒ति होत्रा॒ᳯ । ऋ॒त॒वृ॒ध॒ऽइत्यृ॒त॒ वृध॑ः । वि॒श्वक॑र्मण॒ऽइति॑वि॒श्व कर्म॑णे ॥७१॥

---

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह पदपाठे तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य सप्तानां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

२. अपपाठोऽयम्, 'वी॒तिहो॑त्रा॒ऽइति॑वी॒ति होत्रा॒ᳯ' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

सप्त । ते । अग्ने । समिध॒ऽइतिसम्ऽइधः । जिह्वाः । ऋषयः । धाम । प्रियाणि ॥ होत्राः । सप्तधा । त्वा । यजन्ति । योनीः । आ । पृणस्व । घृतेन । स्वाहा ॥७२॥

शुक्रज्ज्योतिरितिशुक्र ज्योतिः । च । चित्रज्ज्योतिरितिचित्र ज्योतिः । सत्यज्ज्योतिरितिसत्य ज्योतिः । ज्योतिष्मान् ॥ शुक्रः । ऋतपाऽइत्यृत पाः । अत्यंऽहाऽइत्यति अंहाः ॥७३॥

ईदृङ् । अन्यादृङ् । सदृङितिस दृङ् । प्रतिसदृङितिप्रति सदृङ् ॥ मितः । सम्मितऽइतिसम् मितः । सभराऽइतिस भराः ॥७४॥

सप्त । अग्ने । जिह्वाः । होत्राः । सप्तधा ॥७२॥

शुक्रज्योतिरितिशुक्र ज्योतिः । चित्रज्योतिरितिचित्र ज्योतिः । सत्यज्योतिरितिसत्य ज्योतिः । ज्योतिष्मान् । शुक्रः । ऋतपाऽइत्यृत पाः । अत्यंहाऽइत्यति अंहाः ॥७३॥

अन्यादृङ् । प्रतिसदृङितिप्रति सदृङ् ॥७४॥

ऋषयः । प्रियाणि । य्यजन्ति । य्योनीः ॥७२॥

[1]शुक्रय्योतिरितिशुक्र य्योतिः । [1]चित्रय्योतिरितिचित्र य्योतिः । [1]सत्यय्योतिरितिसत्य य्योतिः । [1]य्योतिष्मान् । ऋतपाऽइत्यृत पाः ॥७३॥

---

१. एषु पदेषु सर्वत्र 'ज्यो' इत्यस्य जकारस्थाने यकारो लिख्यते । अयं यकारस्य जकारोच्चारणप्रमादजोऽपपाठः ।

ऋतः । सत्त्यः । ध्रुवः । धरुण÷ ॥ धर्त्ता । विधर्त्तेतिवि धर्त्ता । विधारयऽइतिवि [1]धारयः ॥७५॥

ऋतजिदित्त्यृत जित् । सत्त्यजिदितिसत्त्य जित् । सेन-जिदितिसेन जित् । सुषेण÷ । सुसेनऽइतिसु सेन÷ ॥ अन्तिमित्रऽइत्त्यन्ति मित्त्रं । दूरेऽअमित्त्रऽइतिदूरे अमित्त्रं । गणः ॥७६॥

ईदृक्क्षासं । एतादृक्क्षासं । ऊँऽइत्त्यूँ । सु । नं । सदृक्क्षासऽइतिस दृक्क्षासं । प्रतिसदृक्क्षासऽइतिप्रति सदृक्क्षासं । आ । इतन ॥ मितास÷ । सम्मितास-ऽइतिसम् मितासं । नं । अद्द्य । सभरसऽइतिस भरसं । मरुतं । यज्ञे । अस्मिन् ॥७७॥

सत्यः ॥७५॥

ऋतजिदित्यृत जित् । सत्यजिदितिसत्य जित् । अन्तिमित्रऽइत्यन्ति मित्रं । दूरेऽअमित्रऽइतिदूरे अमित्रं ॥७६॥

ईदृक्षासं । एतादृक्षासं । ऊँऽइत्यूँ । सदृक्षासऽइतिस दृक्षासं । प्रतिसदृक्षासऽइतिप्रति सदृक्षासं । अद्य । यज्ञे । अस्मिन् ॥७७॥

विधर्त्तेतिवि[2] धर्त्ता । विधारयऽइतिवि[2] धारयः ॥७५॥

ऋतजिदित्यृत जित् ॥७६॥

यज्ञे ॥७७॥

---

१. 'धारयः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

स्वतंवानितिस्व तंवान् । प्रघासीतिंप्र घासी । सान्तपनऽइतिसाम् [1]तपनाः । गृहमेधीतिगृह मेधी ॥ क्रीडी । शाकी । उज्जेषीत्युत् जेषी ॥७८॥

इन्द्रम् । [2]दैवीः । विशः । मरुतः । अनुवर्त्मानऽइत्यनु वर्त्मानः । अभवन् । यथा । अभवन् ॥ एवम् । इमम् । यजमानम् । [2]दैवीः । च । विशः । मानुषीः । च । अनुवर्त्मानऽइत्यनु वर्त्मानः । भवन्तु ॥७९॥

इमम् । स्तनम् । ऊर्जस्वन्तम् । धय । अपाम् । प्रपीनमितिप्र पीनम् । अग्ने । सरिरस्य । मध्ये ॥ उत्सम् । जुषस्व । मधुमन्तमितिमधु मन्तम् । अर्वन् । समुद्रियम् । सदनम् । आ । विशस्व ॥८०॥

प्रघासीतिप्र घासी । उज्जेषीत्युत् जेषी ॥७८॥

[2]दैवीः । अनुवर्त्मानऽइत्यनु वर्त्मानः । [2]दैवीः । अनुवर्त्मानऽइत्यनु वर्त्मानः ॥७९॥

प्रपीनमितिप्र पीनम् । अग्ने । मध्ये । उत्सम् । समुद्रियम् ॥८०॥

स्वतंवानितिस्वतं [3]वान् ॥७८॥

[2]दैवीः । अनुवर्त्मानऽइत्यनु वर्त्मानः । यथा । [4]अभवन् । यजमानम् । [2]दैवीः । अनुवर्त्मानऽइत्यनु वर्त्मानः ॥७९॥

धय । समुद्रियम् ॥८०॥

---

१. 'तपनाः' इति काशिकः पाठः ।

२. एतस्मिन् पदे सर्वत्र दीर्घात् परस्य विसर्गचिह्नस्य ÷ ः द्वैविध्यं दृश्यते । तथैव 'यवाः' इत्यत्रापि (द्र० अग्रे पृष्ठ ३२२, टि० १) ।

३. अस्यानेऽवग्रहः प्रमादजन्य उत पाठभेदकृत इति विचारार्हः ।

४. यथापदयोगात् 'अभवन्' इत्येवं युक्तः पाठो भवेत् ।

घृतम् । मिमिक्क्षे । घृतम् । अस्य । योनि÷ । घृते । श्रितः । घृतम् । ऊँऽइत्त्यूँ । अस्य । धाम ॥ अनुष्ष्वधम् । अनुस्वधमित्त्यनु स्वधम् । आ । वह । मादयस्व । स्वाहाकृतमितिस्वाहा कृतम् । वृषभ । वक्क्षि । हव्यम् ॥८१॥

समुद्रात् । ऊर्म्मिः । मधुमानितिमधु मान् । उत् । आरत् । उप । अꣳशुना । सम् । अमृतत्त्वमित्त्यमृत त्त्वम् । आनट् ॥ घृतस्य । नाम । गुह्य्यम् । यत् । अस्ति । जिह्वा । देवानाम् । अमृतस्य । नाभि÷ ॥८२॥

वयम् । नाम । प्र । ब्रवाम । घृतस्य । अस्म्मिन् । यज्ञे । धारयाम । नमोभिरितिनमः÷ भिः ॥ उप । ब्रह्मा । शृणवत् । शस्यमानम् । चतु÷शृङ्गऽइतिचतु÷ शृङ्गः । अवमीत् । गौरः । एतत् ॥८३॥

चत्त्वारि । शृङ्गा । त्रय÷ । अस्य । पादाः । द्वेऽइतिद्वे ।

मिमिक्षे । ऊँऽइत्यूँ । अनुष्वधम् । अनुस्वधमित्यनु स्वधम् । वक्षि । हव्यम् ॥८१॥

समुद्रात् । अमृतत्वमित्यमृत त्वम् । गुह्यम् । जिह्वा ॥८२॥

अस्मिन् । यज्ञे । ब्रह्मा ॥८३॥

चत्वारि । द्वेऽइतिद्वे । सप्त । हस्तासः । बद्धः ॥८४॥

य्योनि÷ । मादय्यस्व ॥८१॥

[1]आनट् । गुह्यम् । य्यत् ॥८२॥

व्वयम् । य्यज्ञे । धारय्याम ॥८३॥

त्रय्य÷ । [1]मर्त्यान् ॥८४॥

---

१. अस्वरोऽपपाठः ।

शीर्षेऽइतिशीर्षे । सप्त । हस्तासः । अस्य ॥ त्रिधा । बद्धः । वृषभः । रोरवीति । महः । देवः । मर्त्यान् । आ । विवेश ॥८४॥

त्रिधा । हितम् । पणिभिरितिपणि भिः । गुह्यमा-नम् । गवि । देवासः । घृतम् । अनु । अविन्दन् ॥ इन्द्रः । एकम् । सूर्यः । एकम् । जजान । वेनात् । एकम् । स्वधया । निः । ततक्षुः ॥८५॥

एताः । अर्षन्ति । हृद्यात् । समुद्रात् । शतव्रजा-ऽइतिशत व्रजाः । रिपुणा । न । अवचक्षऽइत्यव चक्षे ॥ मध्ये । आसाम् ॥८६॥

एते । अर्षन्ति । ऊर्मयः । घृतस्य । मृगाऽइवेतिमृगाः इव । क्षिपणोः । ईषमाणाः ॥८७॥

सिन्धोरिवेतिसिन्धोः इव । प्राध्वनऽइतिप्र [1]अध्वने ।

गुह्यमानम् । ततक्षुः ॥८५॥

हृद्यात् । समुद्रात् । शतव्रजाऽइतिशत व्रजाः । अवचक्षऽइत्यव चक्षे । मध्ये ॥८६॥

प्राध्वनऽइतिप्र अध्वने । वातप्रमियऽइतिवात प्रमियः ।

गुह्यमानम् । [2]अविदन् । सूर्यः । स्वधया ॥८५॥

शतव्रजाऽइतिशत व्रजाः ॥८६॥

ऊर्मयः ॥८७॥

---

१. 'अद्ध्वने' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयं स्यात् ।

शूघनासः । वातप्रमियऽइतिवातप्रमियः । पतयन्ति । यह्वाः ॥ अरुषः । न । वाजी । काष्ठाः । भिन्दन् । ऊर्म्मिभिरित्यूर्म्मिभिः । पिन्वमानः ॥८८॥

अभि । प्रवन्त । समनेवेतिसमना इव । योषाः । कल्याण्यः । स्मयमानासः । अग्निम् ॥ समिधऽइतिसमिधः । नसन्त । ताः । जुषाणः । हर्य्यति । जातवेदाऽइतिजातवेदाः ॥८९॥

कन्याऽइवेतिकन्याः इव । वहतुम् । एतवै । ऊँऽइत्यूँ । अञ्जि । अञ्जानाः । अभि । चाकशीमि ॥ यत्र । सोमः । सूयते । यत्र । यज्ञः । अभि । तत् । पवन्ते ॥९०॥

यह्वाः । काष्ठाः । ऊर्म्मिभिरित्यूर्म्मिभिः । पिन्वमानः ॥८८॥

कल्याण्यः । अग्निम् ॥८९॥

कन्याऽइवेतिकन्याः इव । ऊँऽइत्यूँ । यत्र । यत्र । यज्ञः ॥९०॥

वातप्रमियऽइतिवातप्रमियः । [1]एतयन्ति । य्यह्वाः । [2]भिदन् ॥८८॥

य्योषाः । स्मयमानासः । हर्य्यति । जातवेदाऽइतिजातवेदाः ॥८९॥

[3]एतवै । य्यत्र । सूयते । य्यत्र । य्यज्ञः ॥९०॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'पतयन्ति' इत्येव साधुर्ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'भिन्दन्' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

३. अपपाठोऽयं स्यात्, तवैप्रत्ययान्तस्य युगपद् आद्युदात्तान्तोदात्तत्व-दर्शनात् । (द्र० अष्टा० ६।१।१९४)

अभि । अर्षत । सुष्टुतिम् । सुस्तुतिमितिसु स्तुतिम् । गव्यम् । आजिम् । अस्मासु । भद्रा । द्रविणानि । धत्त ॥ इमम् । यज्ञम् । नयत । देवता । नः । मधुमदितिमधु मत् । पवन्ते ॥९१॥

[1]धामन् । ते । विश्वम् । भुवनम् । अधि । श्रितम् । अन्तरित्यन्तः । समुद्रे । हृदि । अन्तः । आयुषि ॥ अपाम् । अनीके । समिथऽइतिसम् इथे । यः । आभृतऽइत्या भृतः । तम् । अश्याम । मधुमन्तमितिमधु मन्तम् । ते । ऊर्म्मिम् ॥९२॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे सप्तदशोऽध्यायः ॥

सुष्टुतिम् । सुस्तुतिमितिसु स्तुतिम् । गव्यम् । अस्मासु । भद्रा । यज्ञम् ॥९१॥

विश्वम् । अन्तरित्यन्तः । समुद्रे । आभृतऽइत्या भृतः । अश्याम ॥९२

य्यज्ञम् । नयत ॥९१॥

आयुषि । य्यः ॥९२॥

॥इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे सप्तदशमो[2]ऽध्यायः ॥

---

१. अत्र केषुचित् सन्धिविरहितेषु मुद्रितग्रन्थेषु 'धाम ते' इति पाठो दृश्यते, स प्रमादपाठः स्यात् ।

२. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ १७६, टि० १ ।

अष्टादशोऽध्यायः

वाजः । च । मे । प्रसव इति प्र सवः । प्रयतिरिति प्र यतिः । प्रसितिरिति प्र सितिः । धीतिः । क्रतुः । स्वरः । श्लोकः । श्रवः । श्रुतिः । ज्योतिः । स्वरिति स्वः । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥१॥

प्राणः । अपान इत्यप आनः । व्यान इति वि आनः । असुः । चित्तम् । आधीतमित्या धीतम् । वाक् । मनः । चक्षुः । श्रोत्रम् । दक्षः । बलम् ॥२॥

ओजः । सहः । आत्मा । तनूः । शर्म । वर्म । अङ्गानि । अस्थीनि । परूंषि । शरीराणि । आयुः । जरा ॥३॥

प्रसव इति प्र सवः । प्रयतिरिति प्र यतिः । प्रसितिरिति प्र सितिः । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥१॥

अपान इत्यप आनः । आधीतमित्या धीतम् । चक्षुः । श्रोत्रम् । दक्षः ॥२॥

आत्मा । अस्थीनि ॥३॥

प्रयतिरिति प्र [1]यतिः । यज्ञेन ॥१॥

[2]व्यानः ॥२॥

आयुः ॥३॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'यति' इत्येवं साधुः पाठो ज्ञेयः ।

२. पूर्वत्र सर्वत्रावग्रहदर्शनादिह अवग्रहरहितोऽपपाठः ।

ज्यैष्ट्ठ्यम् । आधिपत्त्यमित्त्याधि पत्त्यम् । मन्न्युः । भामः । अमः । अम्भः । जेमा । महिमा । व्वरिमा । प्रथिमा । व्वर्षिमा । द्राघिमा । वृद्द्धम् । वृद्द्धिः ॥४॥

सत्त्यम् । श्रद्द्धा । जगत् । धनम् । विश्श्वम् । महः । क्रीडा । मोदः । जातम् । जनिष्ष्यमाणम् । सूक्क्तमितिसु उक्क्तम् । सुकृतमितिसु कृतम् ॥५॥

ऋतम् । अमृतम् । अयक्ष्मम् । अनामयत् । जीवातुः । दीर्घायुत्त्वमितिदीर्ग्घायु त्त्वम् । अनमित्त्रम् । अभयम् । सुखमितिसु खम् । शयनम् । सूषाऽइतिसु उषाः । सुदिनमितिसु दिनम् ॥६॥

यन्ता । धर्त्ता । क्षेमः । धृतिः । विश्श्वम् । महः । सव्वँविदितिसम् वित् । ज्ञात्त्रम् । सूः । प्रसूरितिप्प्र सूः । सीरम् । लयः ॥७॥

ज्यैष्ठ्यम् । आधिपत्यमित्याधि पत्यम् । मन्युः । वृद्धम् । वृद्धिः ॥४॥
सत्यम् । श्रद्धा । विश्वम् । जनिष्यमाणम् । सूक्तमितिसु उक्तम् ॥५॥
दीर्घायुत्वमितिदीर्घायु त्वम् । अनमित्रम् ॥६॥
विश्वम् । शात्रम् । प्रसूरितिप्र सूः ॥७॥

---

[1]वृद्धम् । [1]वृद्धिः ॥४॥
अय्यक्ष्मम् । अनामय्यत् । दीर्घाय्युत्वमितिदीर्घाय्यु त्वम् । अभय्यम् । शय्यनम् । सूखा[2]ऽइतिसु उखाः ॥६॥
य्यन्ता । [3]सम्विदितिसम् वित् । लय्यः ॥७॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह ऋकारपरो वकारो गुरुर्न भवतीति कृत्वा एकवकारवान् पाठो साधुर्द्रष्टव्यः ।

२. षकारस्य खकारोच्चारणजो लेखनेऽपपाठः ।

३. 'सव्वँवि०' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

शम् । मर्य÷ । प्रियम् । अनुकामऽइत्त्यनु कामश्॰ । कार्म÷ । सौमनसश्॰ । भग÷ । द्रविणम् । भद्रम् । श्रेय÷ । वसीयॆ । यश÷ ॥८॥

ऊर्क् । सूनृता । पय÷ । रस÷ । घृतम् । मधु । सग्धि÷ । सपीतिरितिस पीतिॆ । कृषिश्॰ । वृष्टि÷ । जैत्रम् । औद्भिद्यमित्त्यौत् भिद्यम् ॥९॥

रयिश्॰ । राय÷ । पुष्टम् । पुष्टि÷ । विभ्विर्तिवि भु । प्रभ्विर्तिप्र भु । पूर्णम् । पूर्णतरमितिपूर्ण तरम् । कुयवम् । अक्षितम् । अन्नम् । अक्षुत् ॥१०॥

वित्तम् । वेद्यम् । भूतम् । भविष्यत् । सुगमितिसु गम् । सुपथ्यमितिसु पथ्यम् । ऋद्धम् । ऋद्धि÷ । क्लृप्तम् । क्लृप्ति÷ । मतिश्॰ । सुमतिरितिसु मतिश्॰ ॥११॥

अनुकामऽइत्त्यनु कामश्॰ । भद्रम् ॥८॥

सग्धि÷ । वृष्टि÷ । जैत्रम् । औद्भिद्यमित्यौत् भिद्यम् ॥९॥

पुष्टम् । पुष्टि÷ । विभ्विर्तिवि भु । प्रभ्विर्तिप्र भु । अक्षितम् । अक्षुत् ॥१०॥

वेद्यम् । भविष्यत् । सुपथ्यमितिसु पथ्यम् । ऋद्धम् । ऋद्धि÷ । क्लृप्तम् । क्लृप्ति÷ ॥११॥

मर्य÷ । प्रियम् । श्रेय÷ । वसीयॆ । यश÷ ॥८॥

पय÷ । [1]वृष्टि÷ । [2]औद्भिद्यमित्यौत् भिद्यम् ॥९॥

रयिश्॰ । राय÷ । विभ्विर्तिवि[3] भु । कुयवम् ॥१०॥

---

१. गुरुत्वलेखनरूपो द्विवकारत्वात् अपपाठः । 'वृष्ट्टि÷' इति भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयम्, 'औद्भिद्यमित्यौत् भिद्यम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह, 'वि' पाठेन भाव्यम् ।

व्रीहर्यः । [1]यवाः । माषाँ॑ । तिलाँ॑ । मुद्गाः । खल्वाँ॑ । प्रियङ्गवँ॑ । अणवँ॑ । श्यामाकाँ॑ । नीवाराँ॑ । गोधूमाँ॑ । मसूराँ॑ ॥१२॥

अश्म्मा । मृत्तिका । गिरर्यः । पर्वताँ॑ । सिकताँ॑ । वनस्प्पतयँ॑ । हिरण्ण्यम् । अर्यः । श्यामम् । लोहम् । सीसम् । त्रपु ॥१३॥

अग्निः । आपः । वीरुधः । ओषधयँ॑ । कृष्टपच्च्याऽइतिकृष्ट पच्च्याः । अकृष्टपच्च्याऽइत्त्यकृष्ट पच्च्याः । ग्राम्म्याः । पशवः । आरण्ण्याः । वित्तम् । वित्तिः । भूतम् । भूतिः ॥१४॥

---

[1]यवाँ॑ । मुद्गाः । खल्वाँ॑ ॥१२॥

अश्मा । वनस्पतयँ॑ । हिरण्यम् ॥१३॥

अग्निः । कृष्टपच्याऽइतिकृष्ट पच्याः । अकृष्टपच्याऽइत्यकृष्ट पच्याः । ग्राम्याः । आरण्याः ॥१४॥

व्रीहय्यः । [1]य्यवाः । प्रियङ्ग्वँ॑ ॥१२॥

गिरय्यः । वनस्पतय्यँ॑ । अय्यः ॥१३॥

ओषधय्यँ॑ ॥१४॥

---

१. इदमत्रावधेयम्—यत्र द्विमात्रिकात् स्वरितात् परो विसर्जनीयः प्रयुज्यते, तत्र ँ॑ इत्येव विसर्गचिह्नमुपलभ्यते । परन्तु 'यवाः' इति पदं यत्र यत्र प्रयुज्यते, तत्र सर्वत्र द्वैविध्यं दृश्यते । केषुचित् कोशेषु 'यवाः' इत्येवमङ्क्यते (द्र० कपाठः अपाठश्च), अन्येषु 'यवाँ॑' इत्येवम् (द्र० टपाठः) । एवमुभयविधे पाठे पाठशुद्धौ वैदिका एव प्रमाणम् ।

वसु । वसतिः । कर्म्म । शक्तिः । अर्थः । एम । इत्या । गतिः ॥१५॥

अग्निः । इन्द्रः । सोमः । सविता । सरस्वती । पूषा । बृहस्पतिः ॥१६॥

मित्रः । वरुणः । धाता । त्वष्टा । मरुतः । विश्वे । देवाः ॥१७॥

पृथिवी । अन्तरिक्क्षम् । द्यौः । समाः । नक्क्षत्राणि । दिशः ॥१८॥

अꣳशुः । रश्मिः । अदाब्भ्यः । अधिपतिरित्त्यधिपतिः । उपाꣳशुरित्त्युप अꣳशुः । अन्तर्य्यामऽइत्त्यन्तः ग्यामः । ऐन्द्रवायवः । मैत्रावरुणः । आश्विनः । प्रतिप्रस्त्थानऽइतिप्रति प्रस्त्थानः । शुक्रः । मन्थी ॥१९॥

शक्तिः । अर्थः ॥१५॥

अग्निः । बृहस्पतिः ॥१६॥

मित्रः । त्वष्टा । विश्वे ॥१७॥

अन्तरिक्षम् । नक्षत्राणि ॥१८॥

रश्मिः । अदाभ्यः । अधिपतिरित्यधि पतिः । उपांशुरित्युप अंशुः । अन्तर्यामऽइत्यन्तः याम । मैत्रावरुणः । आश्विनः । प्रतिप्रस्थानऽइतिप्रति प्रस्थानः । शुक्रः ॥१९॥

अन्तर्य्यामऽइत्यन्तः [1]य्यामः । ऐन्द्रवायवः ॥१९॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'याम?' इत्येकयकारवता पाठेन भाव्यम् ।

आग्रयणः । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । ध्रुवः । वैश्वानरः । ऐन्द्राग्नः । महावैश्वदेवऽइतिमहा वैश्वदेवः । मरुत्वतीयाः । निष्कैवल्यं । निष्कैवल्यऽइतिनिः कैवल्यं । सावित्रः । सारस्वतः । पात्नीवतऽइतिपात्नी वतः । हारियोजनऽइतिहारि [1]योजनः ॥२०॥

स्रुचः । चमसाः । वायव्यानि । द्रोणकलशऽइतिद्रोण [2]कलशः । ग्रावाणः । अधिषवणे । अधिसवनऽइत्यधि सवने । पूतभृदितिपूत भृत् । आधवनीयऽइत्या [3]धवनीयः । वेदिः । बर्हिः । अवभृथऽइत्यव भृथः । स्वगाकारऽइतिस्वगा कारः ॥२१॥

आग्रयणः । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । वैश्वानरः । ऐन्द्राग्नः । महावैश्वदेवऽइतिमहा वैश्वदेवः । मरुत्वतीयाः । निष्कैवल्यं । निःकैवल्यऽइतिनिः कैवल्यं । सावित्रः । पात्नीवतऽइतिपात्नी वतः ॥२०॥

वायव्यानि । द्रोणकलशऽइतिद्रोण कलशः । अधिसवनऽइत्यधि सवने । आधवनीयऽइत्या धवनीयः । अवभृथऽइत्यव भृथः ॥२१॥

आग्रयणः । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । महावैश्वदेवऽइतिमहा वैश्वदेवः । मरुत्वतीयाः । पात्नीवतऽइतिपात्नी वतः । हारियोजनऽइतिहारि [4]य्योजनः ॥२०॥

वायव्यानि । [5]अधिसवनऽइत्यधि सवने । आधवनीयऽइत्या धवनीयः ॥२१॥

---

१. 'योजनः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'कलशः' इति काशिकः पाठः ।

३. 'धवनीयः' इति काशिकः पाठः ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यो' इत्येकयकारवता पाठेन भाव्यम् ।

५. अपपाठोऽयम्, 'अधिसवनं' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

अग्निः । घर्म्मः । अर्कः । सूर्य्यः । प्राणः । अश्वमेध-ऽइत्यश्व मेधः । पृथिवी । अदितिः । दितिः । द्यौः । अङ्गुलयः । शक्करयः । दिशः ॥२२॥

व्रतम् । ऋतवः । तपः । सँवत्सरः । अहोरात्रे-ऽइत्यहोरात्रे । ऊर्वष्ठीवेऽइत्यूर्व्वष्ठीवे । बृहद्रथन्तरऽइतिबृहत् रथन्तरे ॥२३॥

एका । तिस्रः । पञ्च । सप्त । नव । एकादश । त्रयो-दशेतित्रयः दश । पञ्चदशेतिपञ्च दश । सप्तदशेतिसप्त दश । नवदशेतिनव दश । एकविंशतिरित्येक विंशतिः । त्रयोविंशतिरितित्रयः विंशतिः । पञ्चविंशतिरितिपञ्च विंशतिः । सप्तविंशतिरितिसप्त विंशतिः । नववि-

---

अग्निः । अश्वमेधऽइत्यश्व मेधः । शर्करयः ॥२२॥

सँवत्सरः । अहोरात्रेऽइत्यहोरात्रे । ऊर्वष्ठीवेऽइत्यूर्वष्ठीवे । बृहद्रथन्तर-ऽइतिबृहत् रथन्तरे ॥२३॥

सप्त । त्रयोदशेतित्रयः दश । सप्तदशेतिसप्त दश । एकवि-ंशतिरित्येक विंशतिः । त्रयोविंशतिरितित्रयः विंशतिः । सप्तवि-

---

सूर्य्यः । अङ्गुलयः । शक्वरयः ॥२२॥

[1]सम्वत्सरः । अहोरात्रेऽइत्यहो [2]रात्रे ॥२३॥

त्रयोदशेतित्रयः दश । एकविंशतिरित्येक विंशतिः । त्रयो-विंशतिरितित्रयः विंशतिः । पञ्चविंशतिरितिपञ्च विंशतिः । सप्तविंशतिरितिसप्त विंशतिः । नवविंशतिरितिनव विंशतिः ।

१. 'सँवत्सरः' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अस्थानेऽवग्रहनिर्देशरूपोऽपपाठः ।

ᳵशतिरितिनवं विᳵशतिᳶ । एकत्रिᳵशदित्येकं त्रिᳵशत् । त्रयस्त्रिᳵशदितित्रयः त्रिᳵशत् ॥२४॥

चतस्रः । अष्टौ । द्वादश । षोडश । विᳵशतिः । चतुर्विᳵशतिरितिचतुः विᳵशतिᳶ । अष्टाविᳵशतिरित्यष्टा विᳵशतिᳶ । द्वात्रिᳵशत् । [1]षट्त्रिᳵशदितिषट् त्रिᳵशत् । चत्वारिᳵशत् । चतुश्चत्वारिᳵशदितिचतुः चत्वारिᳵशत् । अष्टाचत्वारिᳵशदित्यष्टा चत्वारिᳵशत् ॥२५॥

त्र्यविरितित्रि अविः । त्र्यवीतित्रि अवी । दित्यवाडितिदित्य वाट् । दित्यौही । पञ्चाविरितिपञ्च अविᳶ । पञ्चावीतिपञ्च अवी । त्रिवत्सऽइतित्रि वत्सः । त्रिवत्सेतित्रि वत्सा । तुर्य्यवाडितितुर्य्य वाट् । तुर्य्यौही ॥२६॥

ᳵशतिरितिसप्त विᳵशतिᳶ । एकत्रिᳵशदित्येकं त्रिᳵशत् । त्रयस्त्रिᳵशदितित्रयः त्रिᳵशत् ॥२४॥

अष्टौ । अष्टाविᳵशतिरित्यष्टा विᳵशतिᳶ । द्वात्रिᳵशत् । षट्त्रिᳵशदितिषट् त्रिᳵशत् । चत्वारिᳵशत् । चतुश्चत्वारिᳵशदितिचतुः चत्वारिᳵशत् । अष्टाचत्वारिᳵशदित्यष्टा चत्वारिᳵशत् ॥२५॥

त्र्यविरितित्रि अविः । त्र्यवीतित्रि अवी । दित्यवाडितिदित्य वाट् । दित्यौही । त्रिवत्सऽइतित्रि वत्सः । त्रिवत्सेतित्रि वत्सा ॥२६॥

त्रयस्त्रिᳵशदितित्रयः त्रिᳵशत् ॥२४॥

चतुर्विᳵशतिरितिचतुः विᳵशतिᳶ । अष्टाविᳵशतिरित्यष्टा विᳵशतिᳶ ॥२५॥

दित्यवाडितिदित्यवाट्[2] । तुर्य्यवाडितितुर्य्य वाट् । तुर्य्यौही ॥२६॥

---

१. बहुषु कोशेष्विह 'षड्विᳵश०' 'षड्त्रिᳵश०' इत्येवमेकडकारवान् द्विडकारवांश्च पाठ उपलभ्यते, स प्रमादपाठः ।

२. '०दित्य वाट्' इत्येवमिहावग्रहेण भाव्यम् ।

पृष्ठशाडितिपृष्ठ वाट् । पृष्ठौही । उक्षा । वशा । ऋषभः । वेहत् । अनड्वान् । धेनुः ॥२७॥

वाजाय । स्वाहा । प्रसवायेतिप्र सवाय । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये ॥ इयम् । ते । राट् । मित्राय । यन्ता । असि । यमनः । ऊर्जे । त्वा । वृष्ट्यै । प्रजानामितिप्र जानाम् । आधिपत्यायेत्याधि पत्याय ॥२८॥

वाक् । मनः । आत्मा । ब्रह्मा । ज्योतिः । स्वः । स्तोमः । यजुः । ऋक् । साम । बृहत् । रथन्तरमितिरथम् तरम् । वेट् । स्वाहा ॥२९॥

विश्वे । अद्य । मरुतः । विश्वे । ऊती । विश्वे । भवन्तु । अग्नयः । समिद्धाऽइतिसम् इद्धाः ॥ विश्वे ।

पृष्ठवाडितिपष्ठ वाट् । पृष्ठौही । उक्षा । अनड्वान् ॥२७॥

प्रसवायेतिप्र सवाय । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । मित्राय । वृष्ट्यै । प्रजानामितिप्र जानाम् । आधिपत्यायेत्याधि पत्याय ॥२८॥

आत्मा । ब्रह्मा ॥२९॥

विश्वे । अद्य । विश्वे । विश्वे । अग्नयः । समिद्धाऽइतिसम् इद्धाः ।

पृष्ठवाडितिपष्ठ वाट् ॥२७॥

वाजाय । प्रसवायेतिप्र सवाय । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । इयम् । मित्राय । यन्ता । यमनः । आधिपत्यायेत्याधि पत्याय ॥२८॥

यजुः ॥२९॥

[1]विश्वे । [2]ऊती । अग्नयः ॥३०॥

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य एकस्या कण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

२. 'ऊती' पदात् पूर्वस्य 'विश्वे' पदस्यापपाठः ।

नः । देवाः । अवसा । आ । गमन्तु । विश्वम् । अस्तु । द्रविणम् । वाजः । अस्मेऽइत्यस्मे ॥३०॥

वाजः । नः । सप्त । प्रदिशऽइतिप्र दिशः । चतस्रः । वा । परावतऽइतिपरा वतः ॥ वाजः । नः । विश्वैः । देवैः । धनसाताविति धन साता । इह । अवतु ॥३१

वाजः । नः । अद्य । प्र । सुवाति । दानम् । वाजः । देवान् । ऋतुभिरित्यृतु भिः । कल्पयाति ॥ वाजः । हि । मा । सर्ववीरमितिसर्व वीरम् । जजान । [1]विश्वाः । आशाः । वाजपतिरितिवाज पतिः । जयेयम् ॥३२॥

वाजः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । वाजः । देवान् । हविषा । वर्द्धयाति ॥ वाजः । हि । मा । सर्ववीरमितिसर्व वीरम् । चकार । [1]सर्वाः । आशाः । वाजपतिरितिवाज पतिः । भवेयम् ॥३३॥

विश्वे । विश्वम् । अस्तु । अस्मेऽइत्यस्मे ॥३०॥
सप्त । प्रदिशऽइतिप्र दिशः । विश्वैः ॥३१॥
अद्य । ऋतुभिरित्यृतु भिः । कल्पयाति । [1]विश्वाः ॥३२॥
पुरस्तात् । मध्यतः । [1]सर्वाः ॥३३॥

वा । परावतऽइतिपरा वतः ॥३१॥
ऋतुभिरित्यृतु भिः । कल्पयाति । सर्ववीरमितिसर्व वीरम् । [1]विश्वाः । वाजपतिरितिवाज पतिः । जयेयम् ॥३२॥
वर्द्धयाति । सर्ववीरमितिसर्व वीरम् । [1]सर्वाः । वाजपतिरितिवाज पतिः । भवेयम् ॥३३॥

---

१. उभयत्रापि 'सर्वाः' पदमिव दीर्घात् परस्य विसर्गचिह्नस्य ÷ ः द्वैविध्यं दृश्यते । (द्र० पूर्वत्र पृष्ठ ३२२, टि० १) ।

सम् । मा । सृजामि । पयसा । पृथिव्याः । सम् । मा । सृजामि । अद्भिरित्यत् भिः । ओषधीभिः ॥ सः । अहम् । वाजम् । सनेयम् । अग्ने ॥३४॥

पयः । पृथिव्याम् । पयः । ओषधीषु । पयः । दिवि । अन्तरिक्षे । पयः । धाः ॥ पयस्वतीः । प्रदिश-ऽइतिप्र दिशः । सन्तु । मह्यम् ॥ [1]यन्त्रेण । अग्ने ॥३५॥

ऋताषाट् । ऋतधामेत्यृत धामा । अग्निः । गन्धर्वः । तस्य । ओषधयः । अप्सरसः । मुदः । नाम ॥ सः । नः । इदम् । ब्रह्म । क्षत्रम् । पातु । तस्मै । स्वाहा । वाट् । ताभ्यः । स्वाहा ॥३६॥

पृथिव्याः । अद्भिरित्यत् भिः । अग्ने ॥३४॥

पृथिव्याम् । अन्तरिक्षे । प्रदिशऽइतिप्र दिशः । मह्यम् । अग्ने ॥३५॥

ऋतधामेत्यृत धामा । अग्निः । अप्सरसः । ब्रह्म । क्षत्रम् । तस्मै । ताभ्यः ॥३६॥

पय्यसा । सनेय्यम् ॥३४॥

पय्यः । पय्यः । पय्यः । पय्यः । पय्यस्वतीः । मह्यम् । व्यन्त्रेण ॥३५॥

ऋतधामेत्यृत धामा । ओषधय्य ॥३६॥

---

१. उत्तरस्या मन्त्रकण्डिकाया अन्यपदानां पुनरुक्तत्वात् द्वे पदे इहैव पठिते । अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिकासंख्ययोर्भेदो जायते ।

सुंहितऽइतिसम् हितः । विश्वसामेतिविश्व सामा । सूर्यः । मरीचयः । आयुवः ॥३७॥

सुषुम्णः । सुसुम्नऽइतिसु सुम्नः । सूर्यरश्मिरितिसूर्य रश्मिः । चन्द्रमाः । नक्षत्राणि । भेकुरयः ॥३८॥

इषिरः । विश्वव्यचाऽइतिविश्व व्यचाः । वातः । आपः । ऊर्जः ॥३९॥

भुज्युः । सुपर्णऽइतिसु पर्णः । यज्ञः । दक्षिणाः । स्तावाः ॥४०॥

विश्वसामेतिविश्व सामा ॥३७॥

सुषुम्णः । सुसुम्नऽइतिसु सुम्नः । सूर्यरश्मिरितिसूर्य रश्मिः । नक्षत्राणि ॥३८॥

विश्वव्यचाऽइतिविश्व व्यचाः ॥३९॥

भुज्युः । यज्ञः । दक्षिणाः । स्तावाः ॥४०॥

विश्वसामेतिविश्व सामा । सूर्यः । मरीचयः । आयुवः ॥३७॥

सुसुम्नऽइतिसु[1] सुम्नः । सूर्यरश्मिरितिसूर्य रश्मिः भेकुरयः ॥३८॥

विश्वव्यचाऽइतिविश्व व्यचाः ॥३९॥

सुपर्णऽइतिसु[2] पर्णः । यज्ञः ॥४०॥

---

१. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । '०इतिसु सुम्नः' इति भाव्यम् ।
२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'सुपर्णऽइतिसु पर्णः' इति भाव्यम् ।

प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । मनः । ऋक्सामानीत्यृक् सामानि । एष्टयऽइत्त्या इष्टयः ॥४१॥

सः । नः । भुवनस्य । पते । प्रजापतऽइतिप्रजा पते । यस्य । ते । उपरि । गृहाः । यस्य । वा । इह ॥ अस्मै । ब्रह्मणे । क्षत्राय । महि । शर्म्म । यच्छ । स्वाहा ॥४२॥

समुद्रः । असि । नभस्वान् । आर्द्रदानुरित्यार्द्र दानुः । शम्भूरितिशम् भूः । मयोभूरितिमयः भूः । अभि । मा । वाहि । स्वाहा । मारुतः । मरुताम् । गणः । अवस्यूः । दुवस्वान् ॥४३॥

रुचम् । नः । धेहि । ब्राह्मणेषु । राजस्वितिराज सु । नः । कृधि ॥ विश्येषु । शूद्रेषु । मयि । धेहि । रुचा । रुचम् ॥४४॥

प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । ऋक्सामानीत्यृक् सामानि । एष्टयऽइत्या इष्टयः ॥४१॥

प्रजापतऽइतिप्रजा पते । अस्मै । ब्रह्मणे । क्षत्राय । यच्छ ॥४२॥

समुद्रः । आर्द्रदानुरित्यार्द्र दानुः ॥४३॥

ब्राह्मणेषु । विश्येषु । शूद्रेषु ॥४४॥

विश्वकर्मेतिविश्व कर्मा । [1]ऋक्सामानीत्यृक् सामानि । एष्टयऽइत्या इष्टयः ॥४१॥

व्यस्य । व्यस्य । वा । क्षत्राय । व्यच्छ ॥४२॥

मयोभूरितिमयः भूः ॥४३॥ [2]रुचम् । मयि ॥४४॥

---

१. द्रष्टव्येह ४५ पृष्ठस्था द्वितीया टिप्पणी ।

२. इतः पूर्वयोर्द्वयोर्मन्त्रकण्डिकयोः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य यतस्रूणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

तत् । त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वन्दमानः । तत् । आ । शास्ते । यजमानः । हविर्भिरितिहविः भिः ॥ अहेडमानः । वरुण । इह । बोधि । उरुशंसेत्युरु शंस । मा । नः । आयुः । प्र । मोषीः ॥४५॥

स्वः । न । घर्म्मः । स्वाहा । अर्कः । शुक्रः । ज्योतिः । सूर्य्यः ॥४६॥

अग्निम् । युनज्मि । शवसा । घृतेन । दिव्यम् । सुपर्णमितिसु पर्णम् । वयसा । बृहन्तम् ॥ तेन । वयम् । गमेम । ब्रध्नस्य । विष्टपम् ॥४७॥

इमौ । ते । पक्षौ । अजरौ । पतत्रिणौ । याभ्याम् । रक्षांसि । अपहंसीत्यप हंसि । अग्ने ॥ ताभ्याम् । पतेम । सुकृतामितिसु कृताम् । ऊँऽइत्यूँ । लोकम् । यत्र । ऋषयः । जग्मुः । प्रथमजाऽइतिप्रथम जाः । पुराणाः ॥४८॥

ब्रह्मणा । शास्ते । उरुशंसेत्युरु शंस ॥४५॥
शुक्रः ॥४६॥
अग्निम् । युनज्मि । दिव्यम् । ब्रध्नस्य । त्रिष्टपम् ॥४७॥
पक्षौ । पतत्रिणौ । याभ्याम् । रक्षांसि । अपहंसीत्यप हंसि । अग्ने । ताभ्याम् । ऊँऽइत्यूँ । यत्र । जग्मुः । प्रथमजाऽइतिप्रथम जाः ॥४८॥

य्यामि । य्यजमानः । आयुः ॥४५॥
सूर्य्यः ॥४६॥
य्युनज्मि । वय्यसा । वय्यम् । [1]विप्टपम् ॥४७॥
य्याभ्याम् । [2]अपहसीत्यप हसि । य्यत्र । ऋषय्यः ॥४८॥

१. एकवकारत्वात् अपपाठः ।

२. अपपाठोऽयम् । 'अपहंसीत्यप हंसि' इति शुद्धः पाठः ।

इन्दु॑ऽ । दक्क्ष॑ऽ । श्ये॒नः । ऋ॒तावा॑ । ऋ॒तवे॑त्त्यृ॒त वा॑ । हि॒र॑ण्ण्यपक्क्ष॒ऽइति॒हिर॑ण्ण्य पक्क्षः॑ । शकु॒नः । भु॒र॒ण्ण्युः ॥ म॒हान् । स॒धस्त्थ॒ऽइति॑स॒ध स्थे॑ । ध्रुवः । आ । निष॑त्तः । निस॑त्त॒ऽइति॒नि सत्तः ॥४९॥

दि॒वः । मू॒र्द्धा । अ॒सि । पृ॒थि॒व्याः । नाभि॑ऽ । ऊर्क् । अ॒पाम् । ओष॑धीनाम् ॥ वि॒श्वायु॒रिति॑वि॒श्व आयुः॑ । शर्म्म॑ । स॒प्प्रथा॒ऽइति॑स॒ प्रथाः॑ । नम॑ऽ । प॒थे ॥५०॥

वि॒श्व॑स्य । मू॒र्द्धन् । अधि॑ । ति॒ष्ठ॒सि । श्रि॒तः । आयु॑ऽ । अ॒पः । द॒त्त । उ॒द॒धिमि॒त्त्यु॑द धि॒म् । भि॒न्त ॥ दि॒वः । प॒र्ज्जन्या॑त् । अ॒न्तरि॑क्क्षात् । पृ॒थि॒व्याः । तत॑ऽ । नः॑ । वृ॒ष्ट्या॑ । अ॒व ॥५१॥

दक्ष॑ऽ । ऋ॒तवे॑त्यृ॒त वा॑ । हि॒र॑ण्यपक्ष॒ऽइति॒हिर॑ण्य पक्षः॑ । भु॒र॒ण्युः । स॒धस्थ॒ऽइति॑स॒ध स्थे॑ ॥४९॥

पृ॒थि॒व्याः । वि॒श्वायु॒रिति॑वि॒श्व आयुः॑ । स॒प्रथा॒ऽइति॑स॒ प्रथाः॑ ॥५०॥

वि॒श्व॑स्य । ति॒ष्ठ॒सि । उ॒द॒धिमि॒त्यु॑द धि॒म् । प॒र्जन्या॑त् । अ॒न्तरि॑क्षात् । पृ॒थि॒व्याः । वृ॒ष्ट्या॑ ॥५१॥

ऋ॒तवे॑त्यृ॒त वा॑ । वा॑ ॥४९॥

वि॒श्वायु॒रिति॑वि॒श्व[1] आयुः॑ । [2]पथे ॥५०॥

आयु॑ऽ ॥५१॥

---

१. ककोसशैल्यनुसारमिह '०वि॒श्व' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयं स्वररहितः । 'प॒थे' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

इष्टः । यज्ञः । भृगुभिरितिभृगु भिः । आशीर्दाऽइत्त्याशीः दाः । वसुभिरितिवसु भिः ॥ तस्य । नः । इष्टस्य । प्रीतस्य । द्रविण । इह । आ । गमेः ॥५२॥

इष्टः । अग्निः । आहुतऽइत्त्या हुतः । पिपर्त्तु । नः । इष्टम् । हविः ॥ स्वगेतिस्व गा । इदम् । देवेभ्यः । नमः ॥५३॥

यत् । आकूतादित्त्या कूतात् । समसुस्रोदितिसम् असुस्रोत् । हृदः । वा । मनसः । वा । सम्भृतमितिसम् भृतम् । चक्क्षुषः । वा ॥ तत् । अनुप्रेतेत्त्यनु प्रेत ॥५४॥

एतम् । सधस्थेतिसध स्थ । परि । ते । ददामि । यम् । आवहादित्त्या वहात् । शेवधिमितिशेव धिम् । जातवेदाऽइतिजात वेदाः ॥ अन्वागन्तेत्त्यनु [1]आगन्ता ।

इष्टः । यज्ञः । आशीर्दाऽइत्याशीः दाः । इष्टस्य ॥५२॥

इष्टः । अग्निः । आहुतऽइत्या हुतः । इष्टम् । देवेभ्यः ॥५३॥

आकूतादित्या कूतात् । चक्षुषः । अनुप्रेतेत्यनु प्रेत ॥५४॥

सधस्थेतिसध स्थ । आवहादित्या वहात् । अन्वागन्तेत्यनु आगन्ता ।

य्यज्ञः । व्वसुभिरितिव्वसु भिः ॥५२॥

य्यत् । वा । वा । वा ॥५४॥

य्यम् । आवहादित्या वहात् । जातवेदाऽइतिजात वेदाः ।

---

१. 'आगन्ता' इति काशिकः पाठः ।

यज्ञपतिरितियज्ञ पतिं । वृं । अत्र । तम् । स्म । जानीत । परमे । व्योमन्नितिवि ओमन् ॥५५॥

एतम् । जानाथ । परमे । व्योमन्नितिवि ओमन् । [1]देवाः । सधस्थाऽइतिसध स्थाः । विद । रूपम् । अस्य ॥ यत् । आगच्छादित्त्या गच्छात् । पथिभिरितिपथि भिः । देवयानैरितिदेव यानैः । इष्टापूर्तेऽइतीष्टापूर्ते । कृणवाथ । आविः । अस्मै ॥५६॥

प्रस्तरेणेतिप्र स्तरेण । परिधिनेतिपरि धिना । स्रुचा । वेद्या । च । बर्हिषा ॥ ऋचा । इमम् ॥५७॥

यत् । दत्तम् । यत् । परादानमितिपरा दानम् । यत् ।

यज्ञपतिरितियज्ञ पतिं । अत्र ॥५५॥

देवाः । सधस्थाऽइतिसध स्थाः । आगछादित्या गछात् । इष्टापूर्तेऽइतीष्टापूर्ते । अस्मै ॥५६॥

प्रस्तरेणेतिप्र स्तरेण । वेद्या ॥५७॥

य्यज्ञपतिरितियज्ञ पतिं । वं । व्योमन्नितिवि[2] ओमन् ॥५५॥

व्योमन्नितिवि[2] ओमन् । [1]देवाः । य्यत् । देवय्यानैरितिदेव [3]य्यानैः ॥५६॥

[4]प्रस्तरेणेतिप्र स्तरेण ॥५७॥

य्यत् । य्यत् । य्यत् । य्याः । वैश्वकर्मणऽइतिवैश्व

---

१. दीर्घात् स्वरितात्परस्य विसर्गचिह्नस्य द्वैविध्यं द्रष्टव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इत्येवं द्वित्वपाठेन भाव्यम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यानैः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. इतः पूर्वयोर्द्वयोर्मन्त्रकण्डिकयोः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य षण्णां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

पूर्त्तम् । याः । च । दक्षिणाः ॥ तत् । अग्निः । वैश्वकर्म्मणऽइतिवैश्व [1]कर्म्मणः । स्वः । देवेषु । नः । दधत् ॥५८॥

यत्र । धाराः । अनपेताऽइत्यनप इताः । मधोः । घृतस्य । च । याः ॥५९॥

अग्निः । अस्मि । जन्मना । जातवेदाऽइतिजात वेदाः । घृतम् । मे । चक्षुः । अमृतम् । मे । आसन् ॥ अर्कः । त्रिधातुरितित्रि धातुः । रजसः । विमानऽइतिवि मानः । अजस्रः । घर्म्मः । हविः । अस्मि । नाम ॥६०॥

ऋचः । यजूंषि । सामानि ॥ ये । अग्नयः । पाञ्चजन्याऽइतिपाञ्च जन्याः । अस्याम् । पृथिव्याम् । अधि ॥ तेषाम् । असि । त्वम् । उत्तमऽइत्युत् तमः । प्र । नः । जीवातवे । सुव ॥६१॥

दक्षिणाः । अग्निः । वैश्वकर्म्मणऽइतिवैश्व कर्म्मणः ॥५८॥

यत्र । अनपेताऽइत्यनप इताः ॥५९॥

अग्निः । अस्मि । जन्मना । चक्षुः । त्रिधातुरितित्रि धातुः । अस्मि ॥६०॥

अग्नयः । पाञ्चजन्याऽइतिपाञ्च जन्याः । पृथिव्याम् । उत्तमऽइत्युत् तमः ॥६१॥

कर्मणः ॥५८॥

ध्यत्र । ध्याः ॥५९॥

जातवेदाऽइतिजात वेदाः । विमानऽइतिवि मानः ॥६०॥

ध्यजूंषि । ध्ये । अग्नयः ॥६१॥

---

१. 'कर्म्मणः' इति काशिकः पाठः ।

वार्त्रहत्त्यायेतिवार्त्र हत्त्याय । शवसे । पृतनाषाह्ष्यांय । पृतनासह्ष्यायेतिपृतना सह्ष्याय । च ॥ इन्द्र । त्वा । आ । वर्त्तयामसि ॥६२॥

सहदानुमितिसह दानुम् । पुरुहूतेतिपुरु हूत । क्षियन्तम् । अहस्तम् । इन्द्रम । सम् । पिणक् । कुणारुम् ॥ अभि । वृत्रम् । वर्द्धमानम् । पियारुम् । अपादम् । इन्द्र । तवसा । जघन्थ ॥६३॥

परावतऽइतिपरा वतः । आ । जगन्थ । परस्याः ॥ सुकम् । सꣳशायेतिसम् शाय । पविम् । इन्द्र । तिग्मम् । वि । शत्रून् । ताढि । वि । मृधः । नुदस्व ॥६४॥

वैश्वानरः । नः । ऊतये । आ । प्र । यातु । परावतऽइतिपरा वतः ॥ अग्निः । नः । सुष्टुतीः । सुस्तुतीरितिसु स्तुतीः । उप ॥६५॥

वार्त्रहत्त्यायेतिवार्त्र हत्याय । पृतनाषाह्ष्यांय । पृतनासह्ष्यायेतिपृतना सह्षाय ॥६२॥

अहुस्तम् । वृत्रम् । वर्द्धमानम् ॥६३॥ तिग्मम् । शत्रून् ॥६४॥

वैश्वानरः । अग्निः । सुष्टुतीः । सुस्तुतीरितिसु स्तुतीः ॥६५॥

वात्रहत्याय्रेतिवात्र हत्याय्र । पृतनाषाह्यांय्र । पृतनासह्याय्रेतिपृतना सह्यांय्र । [1]वर्त्तय्रामसि ॥६२॥

क्षिय्रन्तम् । वृत्रम् । पिय्रारुम् ॥६३॥

[2]परावतऽइतिपरा वतः । सꣳशाय्रेतिसम् शाय्र ॥६४॥

ऊतय्रे । य्यातु । परावतऽइतिपरा वतः ॥६५॥

---

१. द्विवकारेणेह भाव्यम् ।

२. इत आरभ्य सप्तानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

पृष्टः । दिवि । पृष्टः । अग्निः । पृथिव्याम् । पृष्टः । [1]विश्वाः । ओषधीः । आ । विवेश ॥ वैश्वानरः । सहसा । पृष्टः । अग्निः । सः । नः । दिवा । सः । रिषः । पातु । नक्तम् ॥६६॥

अश्याम । तम् । कामम् । अग्ने । तव । ऊती । अश्याम । रयिम् । रयिवऽइतिरयि वः । सुवीरमितिसु वीरम् ॥ अश्याम । वाजम् । अभि । वाजयन्तः । अश्याम । द्युम्नम् । अजर । अजरम् । ते ॥६७॥

वयम् । ते । अद्य । ररिम । हि । कामम् । उत्तान-हस्ताऽइत्युत्तान हस्ताः । नमसा । उपसद्येत्युप सद्य ॥

पृष्टः । पृष्टः । अग्निः । पृथिव्याम् । पृष्टः । [1]विश्वाः । वैश्वानरः । पृष्टः । अग्निः । नक्तम् ॥६६॥

अश्याम । अग्ने । अश्याम । अश्याम । अश्याम । द्युम्नम् ॥६७॥

अद्य । उत्तानहस्ताऽइत्युत्तान हस्ताः । उपसद्येत्युप सद्य । यजिष्ठेन ।

---

[1]विश्वाः ॥६६॥

रयिम् । रयिव[2]ऽइतिरयि वः । सुवीरमितिसु वीरम् । वाजयन्तः ॥६७॥

वयम् । उत्तानहस्ताऽइत्युत्तान[3] हस्ताः । यजिष्ठेन ।

---

१. द्रष्टव्या ३२८ पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पणी ।

२. अपपाठोऽयम्, वकारेणात्रानुदात्तेन '०व' इत्येवं भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'इत्युत्तान हस्ताः' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

यजिष्ठेन । मनसा । यक्षि । देवान् । अस्रेधता । मन्मना ।
विप्रः । अग्ने ॥६८॥

धामच्छदितिधाम छत् । अग्निः । इन्द्रः । ब्रह्मा ।
देवः । बृहस्पतिः ॥ सचेतसऽइतिसचेतसः । विश्वे ।
देवाः । यज्ञम् । प्र । अवन्तु । नः । शुभे ॥६९॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे अष्टादशोऽध्यायः ॥

यक्षि । मन्मना । विप्रः । अग्ने ॥६८॥

धामछदितिधाम छत् । अग्निः । ब्रह्मा । बृहस्पतिः । विश्वे ।
यज्ञम् ॥६९॥

य्याक्षि ॥६८॥

य्यज्ञम् ॥६९॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे अष्टादशमो[1]ऽध्यायः ॥

---

१. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ १७६, टि० १; पृष्ठ २१४, टि० २।

एकोनविंशोऽध्यायः

स्वाद्वीम् । त्वा । स्वादुना । तीव्राम् । तीव्रेण । अमृताम् । अमृतेन ॥ मधुमतीमितिमधु मतीम् । मधुमतेतिमधु मता । सृजामि । सम् । सोमेन ॥ सोमः । अग्नि ॥१॥

परि । इतः । सिञ्चत । सुतम् । सोमः । यः । उत्तममित्युत् तमम् । हविः ॥ दधन्वान् । यः । नर्य्यः । अप्स्वित्यप् सु । अन्तः । आ । सुषाव । सुसावेतिसुसाव । सोमम् । अद्रिभिरित्यद्रि भिः ॥ वायोः । अतिद्रुत- ऽइत्यति द्रुतः ॥ प्राङ् । सोमः ॥२॥

स्वाद्वीम् । तीम्राम् । तीव्रेण ॥१॥

उत्तममित्युत् तमम् । दधन्वान् । अप्स्वित्यप् सु । अद्रिभिरित्यद्रि भिः । अतिद्रुतऽइत्यति द्रुतः ॥२॥

---

[1]तीम्रेण ॥१॥

य्यः । य्यः । नर्य्यः । सुसावेतिसु [2]साव । [3]वाय्नोः ॥२॥

---

१. वकारस्थाने मवर्गीयोऽपपाठः ।

२. अस्थानेऽवग्रहरूपोऽपपाठः । एतादृश एवापपाठो मुम्बईमुद्रिते घसंज्ञके हस्तलेखे चापि दृश्यते ।

३. उत्तरस्या कण्डिकाया अपुनरुक्तानि चत्वारि पदानीहैव पठितानीत्यन इत उत्तरमेकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

पुनाति । ते । परिस्रुतमितिपरि स्रुतम् । सोमम् । सूर्य्यस्य । दुहिता ॥ वारेण । शश्वता । तना ॥३॥

ब्रह्म । क्षत्रम् । पवते । तेजः । इन्द्रियम् । सुरया । सोमः । सुतः । आसुतऽइत्या सुतः । मदाय ॥ शुक्रेण । देव । देवताः । पिपृग्धि । रसेन । अन्नम् । यजमानाय । धेहि ॥ तेजसे । त्वा । वीर्य्याय । बलाय ॥४॥

नाना । हि । वाम् । देवहितमितिदेव हितम् । सदः । कृतम् । मा । सम् । सृक्षाथाम् । परमे । व्योमन्निति वि ओमन् ॥ सुरा । त्वम् । असि । शुष्मिणी । सोमः । एषः । मा । मा । हिंसीः । स्वाम् । योनिम् । आविशन्तीत्या विशन्ती ॥५॥

शश्वता ॥३॥

ब्रह्म । क्षत्रम् । आसुतऽइत्या सुतः । शुक्रेण । पिपृग्धि ॥४॥

सृक्षाथाम् । शुष्मिणी । आविशन्तीत्या विशन्ती ॥५॥

परिस्रुतमिति [1]स्रुतम् । सूर्य्यस्य ॥३॥

इन्द्रियम् । सुरया । मदाय । यजमानाय । [2]वीर्य्याय । बलाय ॥४॥

[3]नानाहि । वाम् । व्योमन्निति वि[4] ओमन् । योनिम् । आविशन्तीत्या विशन्ती ॥५॥

---

१. अपपाठोऽयम्, '०मितिपरि स्रुतम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. उत्तरस्याः कण्डिकायाश्चत्वार्यपुनरुक्तानि पदानीहैव पठितान्यत इत उत्तर द्वयोः कण्डिकासंख्ययो भेदो द्रष्टव्यः ।

३. पदविभागाभावरूपोऽपपाठः । 'नाना । हि' इत्येवं पृथक्पदे द्रष्टव्ये ।

४. ककोशशैल्यनुसारं 'वि' इत्येवं द्वित्वकारवता पाठेन भाव्यम् ।

आश्विनम् । तेजः । सारस्वतम् । वीर्य्यम् । ऐन्द्रम् । बलम् ॥ मोदाय । त्वा । आनन्दायेत्या नन्दाय । महसे ॥६॥

तेजः । असि । तेजः । मयि । धेहि । वीर्य्यम् । बलम् । ओजः । मन्युः । मन्युम् । सहः ॥७॥

या । व्याघ्रम् । विषूचिका । उभौ । वृकम् । च । रक्षति ॥ श्येनम् । पतत्रिणम् । सिꣳहम् । सा । इमम् । पातु । अꣳहसः ॥८॥

यत् । आपिपेषेत्या पिपेष । मातरम् । पुत्रः । प्रमुदितऽइतिप्र मुदितः । धयन् ॥ एतत् । तत् । अग्ने । अनृणः । भवामि । अहतौ । पितरौ । मया ॥ सम्पृचऽइतिसम् पृचः । स्थ । सम् । मा । भद्रेण । पृङ्क्त । विपृचऽइतिवि पृचः । स्थ । वि । मा । पाप्मना । पृङ्क्त ॥९॥

आश्विनम् । आनन्दायेत्या नन्दाय ॥६॥
मन्युः । मन्युम् ॥७॥
व्याघ्रम् । रक्षति । पतत्रिणम् ॥८॥
आपिपेषेत्या पिपेष । पुत्रः । प्रमुदितऽइतिप्र मुदितः । अग्ने । भद्रेण । पाप्मना ॥९॥

वीर्य्यम् । मोदाय । आनन्दायेत्या नन्दाय ॥६॥
मयि । वीर्य्यम् ॥७॥
या । व्याघ्रम् ॥८॥
यत् । धयन् । मया । [1]पृङ्क्त । विपृचऽइतिवि[2] पृचः । [1]पृङ्क्त ॥९॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'पृङ्क्त' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।
२. ककोशशैल्यनुसारमिह, '०वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

देवाः । सज्ञम् । अतन्वत । भेषजम् । भिषजा । अश्विना ॥ वाचा । सरस्वती । भिषक् । [1]इन्द्राय । [1]इन्द्रियाणि । दधतः ॥१०॥

दीक्षायै । रूपम् । शष्पाणि । प्रायणीयस्य । प्रायनीयस्येतिप्र [2]अयनीयस्य । तोक्मानि ॥ क्रयस्य । रूपम् । सोमस्य । लाजाः । सोमांशवऽइतिसोम अंशवः । मधु ॥११॥

आतिथ्यरूपमित्यातिथ्य रूपम् । मासरम् । महावीरस्येतिमहा वीरस्य । नग्नहुः ॥ रूपम् । उपसदामित्युप सदाम् । एतत् । तिस्रः । रात्रीः । सुरा । आसुतेत्या सुता ॥१२॥

सज्ञम् । अतन्वत । अश्विना ॥१०॥

दीक्षायै । शष्पाणि । प्रायनीयस्येतिप्र अयनीयस्य । तोक्मानि ॥११॥

आतिथ्यरूपमित्यातिथ्य रूपम् । नग्नहुः । उपसदामित्युप सदाम् । रात्रीः । आसुतेत्या सुता ॥१२॥

व्यज्ञम् । इन्द्राय । इन्द्रियाणि ॥१०॥

दीक्षायै । प्रायणीयस्य । प्रायनीयस्येतिप्र अयनीयस्य । क्रयस्य ॥११॥

महावीरस्येतिमहा वीरस्य ॥१२॥

---

१. तुलनीयम्—'इन्द्रस्येन्द्रियम्' यजुः १६।७५ ॥ आभ्यां मन्त्रांशाभ्यां सह पाणिनीयस्येन्द्रियपदसाधकसूत्रस्य (अ० ५।२।९३) अपि तुलना कर्तव्या ।

२. 'अयनीयस्य' इति काशिकः पाठः ।

सोम॑स्य । रूपम् । क्री॒तस्य॑ । प॒रि॒स्रु॒दिति॑परि॒ स्रु॒त् । परि॑ । सि॒च्य॒ते॒ ॥ अ॒श्विभ्या॒मित्य॒श्वि भ्या॑म् । दु॒ग्धम् । भे॒ष॒जम् । इन्द्रा॑य । ऐ॒न्द्रम् । सर॑स्वत्या ॥१३॥

आ॒स॒न्दीत्या॑ स॒न्दी । रू॒पम् । रा॒जा॒स॒न्द्याऽइति॑राज [1]आ॒स॒न्द्यै । वेद्यै॑ । कुम्भी । सु॒रा॒धानीति॑सु॒रा धानी॑ ॥ अ॒न्त॑रः । उ॒त्त॒र॒वे॒द्याऽइत्यु॑त्तर वे॒द्याः । रू॒पम् । का॒रो॒त॒रः । भि॒षक् ॥१४॥

वे॒द्या॑ । वेदिः॑ । सम् । आ॒प्य॒ते॒ । ब॒र्हिषा॑ । ब॒र्हिः । इ॒न्द्रि॒यम् ॥ यू॒पेन॑ । यूपः॑ । आ॒प्य॒ते॒ । प्रणी॑तः । प्रणी॑त॒ऽइति॒प्र नी॑तः । अ॒ग्निः । अ॒ग्निना॑ ॥१५॥

सि॒च्य॒ते॒ । अ॒श्विभ्या॒मित्य॒श्वि भ्या॑म् । दु॒ग्धम् । सर॑स्वत्या ॥१३॥

आ॒स॒न्दीत्या॑ स॒न्दी । वेद्यै॑ । उ॒त्त॒र॒वे॒द्याऽइत्यु॑त्तर वे॒द्याः ॥१४॥

वे॒द्या॑ । आ॒प्य॒ते॒ । आ॒प्य॒ते॒ । प्रणी॑त॒ऽइति॒प्र नी॑तः । अ॒ग्निः । अ॒ग्निना॑ ॥१५॥

इन्द्रा॑य ॥१३॥

रा॒जा॒स॒न्द्याऽइति॑राजा[2] आ॒स॒न्द्यै । उ॒त्त॒र[3] । [3]वे॒द्याऽइत्यु॑त्तर [3]वे॒द्याः ॥१४॥

इ॒न्द्रि॒यम् । य्यू॒पेन॑ । य्यूपः॑ ॥१५॥

---

१. 'आ॒स॒न्द्यै' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'राज' इति साधुः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । इह 'उ॒त्त॒र॒वे॒द्याऽइत्यु॑त्तर वे॒द्याः' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भवितव्यम् ।

हुविर्द्धानमितिहविꣳ धानम् । यत् । अश्विना । आग्नीध्रम् । यत् । सरस्वती ॥ इन्द्राय । ऐन्द्रम् । सदः । कृतम् । पत्नीशालमितिपत्नी शालम् । गार्हपत्यऽइतिगार्ह पत्यꣳ ॥१६॥

प्रैषेभिरितिप्र एषेभिः । प्रैषानितिप्र एषान् । आप्नोति । आप्रीभिरित्या प्रीभिः । आप्रीरित्या प्रीः । यज्ञस्य ॥ प्रयाजेभिरितिप्र याजेभिः । अनुयाजानित्यनु याजान् । वषट्कारेभिरितिवषट् ऽकारेभिः । आहुतीरित्या हुतीꣳ ॥१७॥

हविर्द्धानमितिहविꣳ धानम् । अश्विना । आग्नीध्रम् । पत्नीशालमितिपत्नी शालम् । गार्हपत्यऽइतिगार्ह पत्यꣳ ॥१६॥

प्रैषेभिरितिप्र एषेभिः । प्रैषानितिप्र एषान् । आप्नोति । आप्रीभिरित्या प्रीभिः । आप्रीरित्या प्रीः । यज्ञस्य । प्रयाजेभिरितिप्र याजेभिः । अनुयाजानित्यनु याजान् । वषट्कारेभिरितिवषट् कारेभिः । आहुतीरित्या हुतीꣳ ॥१७॥

यत् । यत् । इन्द्राय ॥१६॥

[1]आप्रीभिरित्या प्रीः । यज्ञस्य । प्रयाजेभिरितिप्र [2]याजेभिः । [3]अनुयाजानित्यनु याजान् । [4]वषट्कारेभिरितिवषट् कारेभिः ॥१७॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'आप्रीरित्या प्रीः' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'याजेभिः' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'अनुयाजानित्यनु याजान्' इत्येव शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

४. अपपाठोऽयम्, 'वषट्कारेभिरितिवषट् कारेभिः' इत्येवं कशैल्यनुसारं पाठो द्रष्टव्यः ।

पशुभिरितिपशु भिः । पशून् । आप्नोति । पुरो-
डाशैꣳ । हवीꣳषि । आ ॥ छन्दोभिरितिच्छन्दः भिꣳ ।
सामिधेनीरितिसाम् [1]इधेनीः । याज्याभिꣳ । वषट्कारा-
नितिवषट् कारान् ॥१८॥

धानाः । करम्भः । सक्तवꣳ । परीवापः । परिवाप-
ऽइतिपरि वापः । पयः । दधि ॥ सोमस्य । रूपम् ।
हविषः । आमिक्षा । वाजिनम् । मधु ॥१९॥

धानानाम् । रूपम् । कुवलम् । परीवापस्य । परिवापस्येति
परि वापस्य । गोधूमाꣳ ॥ सक्तूनाम् । रूपम् । बदरम् ।
उपवाकाऽइत्युप वाकाꣳ । करम्भस्य ॥२०॥

पयसꣳ । रूपम् । यत् । [2]यवाः । दध्नः । रूपम् ।

आप्नोति । छन्दोभिरितिछन्दः भिꣳ । याज्याभिꣳ । वषट्कारा-
नितिनषद् कारान् ॥१८॥

सक्तवꣳ । आमिक्षा ॥१९॥

सक्तूनाम् । उपवाकाऽइत्युप वाकाꣳ ॥२०॥

[2]यवाꣳ । दध्नः । सौम्यस्य । आमिक्षा ॥२१॥

याज्याभिꣳ । [3]वषट्कारानितिवषट् कारान् ॥१८॥

परिवापऽइतिपरि वापः । पयः ॥१९॥

परिवापस्येतिपरि वापस्य । उपवाकाऽइत्युप वाकाꣳ ॥२०॥

पयसꣳ । यत् । [2]यवाः ॥२१॥

---

१. 'इधेनीः' इति काशिकः पाठः ।

२. द्रष्टव्या टिप्पणी अ० १८, कं० १२ ॥

३. अपपाठोऽयम्, उभयत्र वकारद्वयवान् शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

कुर्कन्धूनि ॥ सोमस्य । रूपम् । वाजिनम् । सौम्म्यस्यं । रूपम् । आमिक्क्षा ॥२१॥

आ । श्रावय । इति । स्तोत्रियाः । प्रत्याश्श्राव ऽइतिप्प्रति [1]आश्श्रावः । अनुरूपऽइत्त्यनु रूपः ॥ यजं । इति । धाय्यारूपमितिधाय्या रूपम् । प्रगाथाऽइतिप्प्र गाथाः । येयजामहाऽइतिये [2]यजामहाः ॥२२॥

अर्द्धर्ऽऋचैरित्त्यर्द्धं ऋचैः । उक्क्थानाम् । रूपम् । पदैः । आप्प्नोति । निविदऽइतिनि विदं ॥ प्रणवैः । प्रनवैरितिप्प्र नवैः । शस्त्त्राणाम् । रूपम् । पयसा । सोमः । आप्प्यते ॥२३॥

अश्विब्भ्यामित्त्यश्वि भ्याम् । प्रातःसवनमितिप्प्रातः [3]सवनम् । इन्द्रेण । ऐन्द्रम् । माद्ध्यन्दिनम् ॥

स्तोत्रियाः । प्रत्याश्रावऽइतिप्रति आश्रावः । अनुरूपऽइत्त्यनु रूपः । प्रगाथाऽइतिप्र गाथाः ॥२२॥

अर्द्धऽऋचैरित्यर्द्ध ऋचैः । उक्थानाम् । आप्नोति । प्रनवैरितिप्र नवैः । शस्त्राणाम् । आप्यते ॥२३॥

अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । प्रातःसवनमितिप्रातः सवनम् । माध्यन्दि-

---

श्रावय । स्तोत्रियाः । य्यजं । धाय्यारूपमितिधाय्या रूपम् । य्येयजामहाऽइतिये [4]य्यजामहाः ॥२२॥

निविदऽइतिनि विदं । पय्यसा ॥२३॥

---

१. 'आश्रावः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'यजामहाः' इति काशिकः पाठः ।

३. 'सवनम्' इति काशिकः पाठः ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यजामहाः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

वैश्वदेवमितिवैश्व देवम् । सरस्वत्या । तृतीयम् । आप्तम् । सवनम् ॥२४॥

वायव्यै᳒ । वायव्यानि । आप्नोति । सतेन । द्रोणकलशमितिद्रोण [1]कलशम् ॥ कुम्भीभ्याम् । अम्भृणौ । सुते । स्थालीभि᳒ । स्थाली᳓ । आप्नोति ॥२५॥

यजुर्भिरितियजु᳒ भिः᳖ । आप्यन्ते । ग्रहाः᳖ । ग्रहैः᳖ । स्तोमाः᳖ । च । विष्टुतीः᳖ । विस्तुतीरितिवि स्तुतीः᳖ ॥ छन्दोभिरितिच्छन्द᳒ भिः᳖ । उक्क्थाशस्त्राणि । उक्क्थशस्त्राणीत्युक्क्थ शस्त्राणि । साम्ना । अवभृथऽइत्यव भृथ᳓ । आप्यते ॥२६॥

नम् । वैश्वदेवमितिवैश्व देवम् । सरस्वत्या । आप्तम् ॥२४॥

वायव्यै᳒ । वायव्यानि । आप्नोति । द्रोणकलशमितिद्रोण कलशम् । कुम्भीभ्याम् । आप्नोति ॥२५॥

यजुर्भिरितियजु᳒ भिः᳖ । आप्यन्ते । विष्टुतीः᳖ । छन्दोभिरितिछन्द᳒ भिः᳖ । उक्थाशस्त्राणि । उक्थशस्त्राणीत्युक्थ शस्त्राणि । साम्ना । अवभृथऽइत्यव भृथ᳓ । आप्यते ॥२६॥

वैश्वदेवमितिवैश्व देवम् । तृतीयम् ॥२४॥

वायव्यै᳒ । वायव्यानि ॥२५॥

य्यजुर्भिरितियजु[2] भिः᳖ । [3]विस्तुतिरितिवि स्तुतीः᳖ ॥२६॥

---

१. 'कलशम्' इति काशिकः पाठः ।

२. '०य्यजु᳒' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, 'विस्तुतीरितिवि स्तुतीः᳖' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

इडाभिः । भक्क्षान् । आप्नोति । सूक्क्तवाकेनेति सूक्क्त वाकेन । आशिषऽइत्या शिषः ॥ शंय्युनेतिशम् युना । पत्नीसंय्याजानितिपत्नी [1]संय्याजान् । समिष्टयजुषेतिसमिष्ट यजुषा । संस्थामितिसम् स्थाम् ॥२७॥

व्रतेन । दीक्क्षाम् । आप्नोति । दीक्क्षया । आप्नोति । दक्क्षिणाम् ॥ दक्क्षिणा । श्रद्धाम् । आप्नोति । श्रद्धया । सत्यम् । आप्यते ॥२८॥

एतावत् । रूपम् । यज्ञस्य । यत् । देवैः । ब्रह्मणा । कृतम् ॥ तत् । एतत् । सर्वम् । आप्नोति । यज्ञे । सौत्रामणी । सुते ॥२९॥

भक्षान् । आप्नोति । सूक्तवाकेनेतिसूक्त वाकेन । आशिषऽइत्या शिषः । पत्नीसंय्याजानितिपत्नी संय्याजान् । समिष्टयजुषेतिसमिष्ट यजुषा । संस्थामितिसम् स्थाम् ॥२७॥

दीक्षाम् । आप्नोति । दीक्षया । आप्नोति । दक्षिणाम् । दक्षिणा । श्रद्धाम् । आप्नोति । श्रद्धया । सत्यम् । आप्यते ॥२८॥

यज्ञस्य । ब्रह्मणा । आप्नोति । यज्ञे । सौत्रामणी ॥२९॥

सूक्तवाकेनेतिसूक्त वाकेन । [2]शंय्युनेतिशम् य्युना । [3]पत्नीसंय्याजानीतिपत्नी संय्याजान् । [4]समिष्टय्यजुषेतिसमिष्ट य्यजुषा ॥२७॥

दीक्षया । श्रद्धया ॥२८॥

य्यज्ञस्य । य्यत् । य्यज्ञे ॥२९॥

---

१. 'सरँयाजान्' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'शरँयुनेतिशम् युना' इत्येवं पाठो द्रष्टव्यः ।

३. 'पत्नीसयँयाजानितिपत्नी सयँयाजान्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. 'समिष्टय्यजुषेतिसमिष्ट य्यजुषा' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

सुरावन्तमितिसुरा वन्तम् । बर्हिषदम् । बर्हिसदमितिबर्हि सदम् । सुवीरमितिसु वीरम् । यज्ञम् । हिन्वन्ति । महिषाः । नमोभिरितिनमः भिः ॥ दधानाः । सोमम् । दिवि । देवतासु । मदेम । इन्द्रम् । यजमानाः । स्वर्काऽइतिसु अर्काः ॥३०॥

यः । ते । रसः । सम्भृतऽइतिसम् भृतः । ओषधीषु । सोमस्य । शुष्मः । सुरया । सुतस्य ॥ तेन । जिन्व । यजमानम् । मदेन । सरस्वतीम् । अश्विनौ । इन्द्रम् । अग्निम् ॥३१॥

यम् । अश्विना । नमुचेः । आसुरात् । अधि । सरस्वती । असुनोत् । इन्द्रियाय ॥ इमम् । तम् । शुक्रम् । मधुमन्तमितिमधु मन्तम् । इन्दुम् । सोमम् । राजानम् । इह । भक्षयामि ॥३२॥

यत् । अत्र । रिप्तम् । रसिनः । सुतस्य । यत् ।

यज्ञम् । हिन्वन्ति ॥३०॥

शुष्मः । जिन्व । अश्विनौ । अग्निम् ॥३१॥

अश्विना । शुक्रम् । भक्षयामि ॥३२॥

अत्र । रिप्तम् ॥३३॥

---

[1]सुरावन्तमितिसुरा वंतम् । सुवीरमितिसु वीरम् । य्यज्ञम् । य्यजमानाः ॥३०॥

य्यः । सुरया । य्यजमानम् ॥३१॥

य्यम् । इन्द्रियाय । भक्षयामि ॥३२॥

य्यत् । य्यत् ॥३३॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'सुरावन्तमितिसुरा वन्तम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

इन्द्रः । अपिबत् । शचीभिः ॥ अहम् । तत् । अस्य । मनसा । शिवेन ॥३३॥

पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः । स्वधायिभ्यऽइतिस्वधायि भ्यः । स्वधा । नमः । पितामहेभ्यः । प्रपितामहेभ्यऽइतिप्र पितामहेभ्यः ॥ अक्षन् । पितरः । अमीमदन्त । अतीतृपन्त । पितरः । पितरः । शुन्धध्वम् ॥३४॥

पुनन्तु । मा । पितरः । सोम्यासः । पितामहाः । प्रपितामहाऽइतिप्र पितामहाः ॥ पवित्रेण । शतायुषेतिशत आयुषा ॥ विश्वम् । आयुः । वि । अश्नवै ॥३५॥

अग्ने । आयूंषि । पवसे । आ । सुव । ऊर्जम् । इषम् । च । नः ॥ आरे । बाधस्व । दुच्छुनाम् ॥३६॥

पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः । स्वधायिभ्यऽइतिस्वधायि भ्यः । पितामहेभ्यः । प्रपितामहेभ्यऽइतिप्र पितामहेभ्यः । अक्षन् । शुन्धध्वम् ॥३४॥

सोम्यासः । प्रपितामहाऽइतिप्र पितामहाः । पवित्रेण । विश्वम् । अश्नवै ॥३५॥

अग्ने । दुच्छुनाम् ॥३६॥

स्वधायिभ्य[1]ऽइतिस्वधायि भ्यः ॥३४॥

शतायुषेतिशत आयुषा । आयुः । [2]वि ॥३५॥

आयूंषि ॥३६॥

---

१. पदमिदमस्मिन् मन्त्रे त्रिः पठ्यते, सर्वत्रापि 'भ्य' इत्यस्यानुदात्तत्वाप्रदर्शनरूपोऽपपाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम् 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

देवजनाऽइतिदेव जनाः । मनसा । धियं÷ ॥ विश्वा । भूतानि । जातवेदऽइतिजात वेदः । पुनीहि । मा ॥३७॥

पवित्रेण । पुनीहि । मा । शुक्रेण । देव । दीद्यत् ॥ अग्ने । क्रत्वा । क्रतून् । अनु ॥३८॥

यत् । ते । पवित्रम् । अर्चिषि । अग्ने । विततमितिवि ततम् । अन्तरा ॥ ब्रह्म । तेन । पुनातु । मा ॥३९॥

पवमानः । सः । अद्य । नः । पवित्रेण । विचर्षणिरितिवि चर्षणिः ॥ यः । पोता । सः । पुनातु । मा ॥४०॥

उभाभ्याम् । देव । सवितरितिसवितः । पवित्रेण । सवेन । च ॥ माम् । पुनीहि । विश्वतः÷ ॥४१॥

विश्वा ॥३७॥

पवित्रेण । शुक्रेण । दीद्यत् । अग्ने । क्रत्वा ॥३८॥

पवित्रम् । अग्ने । ब्रह्म ॥३९॥

अद्य । पवित्रेण ॥४०॥

उभाभ्याम् । पवित्रेण । विश्वतः÷ ॥४१॥

धियं÷ । जातवेदऽइतिजात वेदः ॥३७॥

यत् । विततमितिवि[1] ततम् ॥३९॥

विचर्षणिरितिवि[1] चर्षणिः । यः ॥४०॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

वैश्वदेवीतिवैश्व देवी । पुनती । देवी । आ । अगात् । यस्याम् । इमाः । बह्व्यः । तन्वः । वीतपृष्ठाऽइतिवीत पृष्ठाः ॥ तया । मदन्तः । सधमादेष्वितिसध मादेषु ॥४२॥

ये । समानाः । समनसऽइतिस मनसः । पितरः । यमराज्यऽइतियम राज्ये ॥ तेषाम् । लोकः । स्वधा । नमः । यज्ञः । देवेषु । कल्पताम् ॥४३॥

जीवाः । जीवेषु । मामकाः ॥ श्रीः । मयि । कल्पताम् । अस्मिन् । लोके । शतम् । समाः ॥४४॥

द्वेऽइतिद्वे । सृतीऽइतिसृती । अशृणवम् । पितॄणाम् । अहम् । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ॥ ताभ्याम् । इदम् ।

वैश्वदेवीतिवैश्व देवी । बह्व्यः । तन्वः । वीतपृष्ठाऽइतिवीत पृष्ठाः । सधमादेष्वितिसध मादेषु ॥४२॥

यमराज्यऽइतियम राज्ये । यज्ञः । कल्पताम् ॥४३॥

कल्पताम् । अस्मिन् ॥४४॥

द्वेऽइतिद्वे । ताभ्याम् । विश्वम् ॥४५॥

वैश्वदेवीतिवैश्व देवी । [1]पुनती । यस्याम् । वीतपृष्ठाऽइतिवीत पृष्ठाः । तया ॥४२॥

ये । यमराज्यऽइतियम[2] राज्ये । यज्ञः ॥४३॥

मयि ॥४४॥

---

१. अपपाठोऽयम्, अन्तोदात्तत्वस्य दर्शनात् ।

२. ककोशगत्यनुसारमिह कोशे 'य्यम्' इत्येवं शुद्धं लिखित्वाऽप्यशुद्धं कृतम् ।

विश्वम् । एजत् । सम् । एति । यत् । अन्तरा । पितरम् । मातरम् । च ॥४५॥

इदम् । हविः । प्रजननमिति प्रऽजननम् । मे । अस्तु । दशवीरमिति दशऽवीरम् । सर्वगणमिति सर्वऽगणम् । स्वस्तये ॥ आत्मसनीत्यात्मऽसनि । प्रजासनीति प्रजाऽसनि । पशुसनीति पशुऽसनि । लोकसनीति लोकऽसनि । अभयसनीत्यभयऽसनि ॥ अग्निः । प्रजामिति प्रऽजाम् । बहुलाम् । मे । करोतु । अन्नम् । पयः । रेतः । अस्मासु । धत्त ॥४६॥

उत् । ईरताम् । अवरे । उत् । परासः । उत् । मध्यमाः । पितरः । सोम्यासः ॥ असुम् । ये । ईयुः । अवृकाः । ऋतज्ञा इत्यृतऽज्ञाः । ते । नः । अवन्तु । पितरः । हवेषु ॥४७॥

प्रजननमिति प्र जननम् । अस्तु । स्वस्तये । आत्मसनीत्यात्म सनि । प्रजासनीति प्रजा सनि । अभयसनीत्यभय सनि । अग्निः । प्रजामिति प्र जाम् । अस्मासु ॥४६॥

मध्यमाः । सोम्यासः । ऋतज्ञाऽइत्यृत ज्ञाः ॥४७॥

श्यत् ॥४५॥

दशवीरमिति दश वीरम् । स्वस्तये । अभयसनीत्यभय सनि । पयः ॥४६॥

[1]ध्यः । ईयुः । ऋतज्ञाऽइत्यृत ज्ञाः ॥४७॥

---

१. संहितायाः समानत्वात् प्रथमान्तमपि पदं छेत्तुं शक्यम् । कर्तरि क्रियायां च वचनस्यानैकरूप्यम् बहुधा वेदे दृश्यते । तद्यथा—चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति (ऋ० १।१६२।६) इत्यत्र । अत एव महाभाष्यकार इममुद्धरणमुदाहृत्य 'तक्षन्तीति प्राप्ते' इत्युक्तवान् (महा० ३।१।८५) ।

अङ्गिरसः । नः । पितरः । नवग्वाऽइतिनव ग्वाः । अथर्वाणः । भृगवः । सोम्म्यासः ॥ तेषाम् । वयम् । सुमताविर्तिसु मतौ । यज्ञियानाम् । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥४८॥

ये । नः । पूर्वे । पितरः । सोम्म्यासः । अनूहिर-ऽइत्यनु [1]ऊहिरे । सोमपीथमितिसोम पीथम् । वसिष्ठाः ॥ तेभिः । यमः । सःररराणऽइतिसम् [2]रराणः । हवींषि । उशन् । उशद्भिरित्युशत् भिः । प्रतिकाममितिप्रति कामम् । अत्तु ॥४९॥

त्वम् । सोम । प्र । [3]चिकितः । मनीषा । त्वम् ।

नवग्वाऽइतिनव ग्वाः । सोम्यासः । यज्ञियानाम् । भद्रे ॥४८॥

सोम्यासः । अनूहिरऽइत्यनु ऊहिरे । वसिष्ठाः । उशद्भिरित्युशत् भिः । प्रतिकाममितिप्रति कामम् ॥४९॥

वयम् । यज्ञियानाम् ॥४८॥

ये । यमः ॥४९॥

---

१. 'ऊहिरे' इति काशिकः पाठः ।

२. 'रराणः' इति काशिकः पाठः ।

३. एतत्पदव्याख्याने विवदन्ते भाष्यकाराः । उव्वटः कात्यायन-प्रातिशाख्ये २।१२ सूत्रं व्याचक्षाण आमन्त्रितपदमेनं मेने (तद्व्याख्यान एवानन्तभट्ट उव्वटमतं निराचकार), परन्तु यजुर्भाष्ये स एव 'प्रकर्षेण ज्ञातासि' इति विवृण्वन् प्रथमान्तं स्वीचकार । एतन्मन्त्रव्याख्याने उव्वट-महीधरस्वामिदयानन्दाः 'प्रचिकितः' इत्येवमेकपदं मत्वा व्याचख्युः (स्वामि-दयानन्दभाष्ये मुद्रिते पदपाठे पदार्थे च पदद्वयमेव मुद्रितम्) । एतन्मन्त्रस्य ऋक्पाठे (१।९१।१) अपि पदद्वयमेव शाकल्यः स्वीचकार, परन्तु सायणस्तत्रैकं

रजिष्ठम् । अनु । नेषि । पन्थाम् ॥ तव । प्रणीती । प्रनीतीतिप्र नीती । पितरः । नः । इन्दोऽइतीन्दो । देवेषु । रत्नम् । अभजन्त । धीराः ॥५०॥

त्वया । हि । नः । पितरः । सोम । पूर्वे । कर्म्माणि । चक्रुः । पवमान । धीराः ॥ वन्वन् । अवातः । परिधीनितिपरि धीन् । अप । ऊर्णु । वीरेभिः । [1]अश्वैः । मघवेतिमघ वा । भव । नः ॥५१॥

त्वम् । सोम । पितृभिरितिपितृ भिः । सँविदानऽइतिसम् [2]विदानः । अनु । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । आ । ततन्थ ॥ तस्मै । ते । इन्दोऽइतीन्दो । हविषा । विधेम ॥५२॥

रजिष्ठम् । प्रणीतीतिप्र नीती । रत्नम् ॥५०॥
चक्रुः । वन्वन् । [1]अश्वैः ॥५१॥
द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । तस्मै ॥५२॥

---

[3]इन्दोऽइतीन्दो ॥५०॥
त्वया । [1]अश्वैः । मघवेतिमघ वा ॥५१॥
[4]सम्विदानाऽइतिसम् विदानः ॥५२॥

पदं मत्वैव व्याचख्यौ, व्याकरणप्रक्रियां च निदर्शयाञ्चकार । स्कन्दवेङ्कटमाधवस्वामिदयानन्दा द्वे पदे मन्वाना तिङन्तत्वेन व्याचक्षिरे । मन्त्रस्वरदृष्टयाऽयमेवार्थपक्षः साधीयान् ।

१. द्रष्टव्या ३२२ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

२. 'विदानः' इति काशिकः पाठः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'इन्दोऽइतीन्दो' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः । इदमेव पदमुत्तरत्र (द्र० ५२) पठ्यते, तत्र साधुः स्वर उपलभ्यते ।

४. अपपाठोऽयम्, 'सँविदानऽइतिसम् विदानः' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

बर्हिषदः । बर्हिसदुऽइतिबर्हि सदः । पितरः । ऊती । अर्वाक् । इमा । वः । हव्या । चकृम । जुषध्वम् ॥ ते । आ । गत । अवसा । शन्तमेनेतिशम् तमेन । अथ । नः । शम् । योः । अरपः । दधात ॥५३॥

आ । अहम् । पितॄन् । सुविदत्त्रानितिसु विदत्त्रान् । अविन्सि । नपातम् । च । विक्रमणमितिवि क्रमणम् । च । विष्णोः ॥ बर्हिषदः । बर्हिसदुऽइतिबर्हि सदः । ये । स्वधया । सुतस्य । भजन्त । पित्त्वः । ते । इह । आगमिष्ठाऽइत्या गमिष्ठाः ॥५४॥

हव्या । जुषध्वम् ॥५३॥

सुविदत्रानितिसु विदत्रान् । अवित्सि । विक्रमणमितिवि क्रमणम् । विष्णोः । पित्वः । आगमिष्ठाऽइत्या गमिष्ठाः ॥५४॥

वः । य्योः ॥५३॥

सुविदत्रानितिसु [1]विदत्रान् । [2]विक्रमणमितिवि क्रमणम् । [3]बर्हिसदऽइतिबर्हि सदः । य्ये । स्वधया । आगमिष्ठाऽइत्या [4]आ गमिष्ठाः ॥५४॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'त्रि' इत्येकवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयम्, 'विक्रमणमितिवि क्रमणम्' इति शुद्धेन पाठेन भवितव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, पदत्रुटिश्चाप्यत्र वर्तते । इह 'बर्हिषदः । बर्हिसदुऽइतिबर्हि सदः' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

४. अत्र 'आ' इत्यस्य व्यर्थः पाठः । [illegible] 'आ [illegible] स्वरे दोषः स्यात् ।

उपहूताऽइत्युप हूताः । पितरः । सोम्म्यासः । बर्हिष्ष्येषु । निधिष्ष्वितिनि धिषु । प्रियेषु ॥ ते । आ । गमन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु । अधि । ब्रुव[illegible] । ते । अवन्तु । अस्म्मान् ॥५७॥

आ । यन्तु । नः । पितरः । सोम्म्यासः । अग्निष्ष्वात्ताः । अग्निस्वात्ताऽइत्यग्नि स्वात्ताः । पथिभिरितिपथि [illegible] । देवयानैरितिदेव यानैः ॥ अस्मिन् । यज्ञे । स्वधया । मदन्तः ॥५८॥

अग्निष्ष्वात्ताः । अग्निस्वात्ताऽइत्यग्नि स्वात्ताः । पितरः । आ । इह । गच्छत । सदः-सदऽइतिसदः सदः । सदत । सुप्प्रणीतयः । सुप्प्रणीतयऽइतिसु

उपहूताऽइत्युप हूताः । सोम्यासः । बर्हिष्येषु । निधिष्वितिनि-धिषु । अस्मान् ॥५५॥

सोम्यासः । अग्निष्वात्ताः । अग्निस्वात्ताऽइत्यग्नि [illegible] । अस्मिन् । यज्ञे ॥५६॥

अग्निष्वात्ताः । अग्निस्वात्ताऽइत्यग्नि स्वात्ताः । [illegible] [illegible]णीतयः ।

प्रियेषु ॥५५॥

यन्तु । [1]देवयानैरितिदेव यानैः । यज्ञे । [illegible] ॥५६॥

[illegible] । सदऽइतिसदः सदः । [illegible] । सुप्रणीतय-

१. अपपाठोऽयम्. 'देवयानैरितिदेव यानैः' [illegible] पाठेन भाव्यम् ।

[illegible] पदनिर्देशः प्रामादिकः, काशीमुद्रितेऽप्येवमेवापपाठः ।

प्रनीतयः ॥ अत्त । हवीᳪंषि । प्रयतानीतिप्र यतानि । बर्हिषि । अथ । रयिम् । सर्ववीरमितिसर्वं वीरम् । दधातन ॥५७॥

ये । अग्निष्वात्ताः । अग्निस्वात्ताऽइत्यग्नि स्वात्ताः । ये । अनग्निष्वात्ताः । अनग्निस्वात्ताऽइत्यनग्नि स्वात्ताः । मध्ये । दिवः । स्वधया । मादयन्ते ॥ तेभ्यः । स्वराडितिस्व राट् । असुनीतिमित्यसु नीतिम् । एताम् । यथावशमितियथा वशम् । तन्वम् । कल्पयाति ॥५८॥

अग्निष्वात्तान् । अग्निस्वात्तानित्यग्नि स्वात्तान् । ऋतुमतऽइत्यृतु मतः । हवामहे । नाराशᳪंसे । सोमपीथमितिसोम पीथम् । ये । आशुः ॥ ते । नः । विप्रासः । सुहवाऽइतिसु हवाः । भवन्तु ॥५९॥

सुप्रनीतयऽइतिसु प्रनीतयः । प्रयतानीतिप्र यतानि ॥५७॥

अग्निष्वात्ताः । अग्निस्वात्ताऽइत्यग्नि स्वात्ताः । अनग्निष्वात्ताः । अनग्निस्वात्ताऽइत्यनग्नि स्वात्ताः । मध्ये । तेभ्यः । असुनीतिमित्यसु नीतिम् । तन्वम् । कल्पयाति ॥५८॥

अग्निष्वात्तान् । अग्निस्वात्तानित्यग्नि स्वात्तान् । ऋतुमतऽइत्यृतु मतः । विप्रासः ॥५९॥

इतिसु प्रनीतयः । प्रयतानीतिप्र [1]यतानि । रयिम् । सर्ववीरमितिसर्व वीरम् ॥५७॥

ये । ये । स्वधया । मादयन्ते । यथावशमितियथा वशम् । कल्पयाति ॥५८॥

ऋतुमतऽइत्यृतु मतः । ये ॥५९॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिदं, 'यतानि' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

आच्येत्या अच्य । जानु । दक्षिणतः । निषद्य । निसद्येतिनि सद्य । इमम् । यज्ञम् । अभि । गृणीत । विश्वे ॥ मा । हिंसिष्ट । पितरः । केन । चित् । नः । यत् । वः । आगः । पुरुषता । कराम ॥६०॥

आसीनासः । अरुणीनाम् । उपस्थऽइत्युप स्थे । रयिम् । धत्त । दाशुषे । मर्त्याय ॥ पुत्रेभ्यः । पितरः । तस्य । वस्वः । प्र । यच्छत । ते । इह । ऊर्जम् । दधात ॥६१॥

यम् । अग्ने । कव्यवाहनेतिकव्य वाहन । त्वम् । चित् । मन्यसे । रयिम् ॥ तम् । नः । गीर्भिरितिगीः भिः । श्रवाय्यम् । देवत्रेतिदेव त्रा । पनय । युजम् ॥६२॥

आच्येत्या अच्य । दक्षिणतः । निषद्य । निसद्येतिनि सद्य । यज्ञम् । विश्वे । हिंसिष्ट ॥६०॥

उपस्थऽइत्युप स्थे । पुत्रेभ्यः । यच्छत ॥६१॥

अग्ने । कव्यवाहनेतिकव्य वाहन । मन्यसे । गीर्भिरितिगीः भिः । देवत्रेतिदेव त्रा ॥६२॥

यज्ञम् । यत् । वः ॥६०॥

रयिम् । मर्त्याय । यच्छत ॥६१॥

यम् । [1]कव्यवाहनऽइतिकव्य वाहन । रयिम् । श्रवाय्यम् पनय । युजम् ॥६२॥

१. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । इह प्रथमं लेखकेन 'कव्यवाहनमिति' इत्येवं लिखित्वाऽपमृज्य चायं पाठः कृतः । [illegible] पदस्यामन्त्रितत्वात् 'कव्यवाहनेतिकव्य वाहन' इत्येव शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

सः । अग्निः । कव्यवाहनऽइतिकव्य वाहनः । पितॄन् । यक्षत् । ऋतावृधः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः ॥ प्र । इत् । ऊँऽइत्यूँ । हव्यानि । वोचति । देवेभ्यः । च । पितृभ्य इतिपितृ भ्यः । आ ॥६३॥

त्वम् । अग्ने । ईडितः । कव्यवाहनेतिकव्य वाहन । अवाट् । हव्यानि । सुरभीणि । कृत्वी ॥ प्र । अदाः । पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः । स्वधया । ते । अक्षन् । अद्धि । त्वम् । देव । प्रयतेतिप्र यता । हवींषि ॥६४॥

ये । च । इह । पितरः । ये । च । न । इह । यान् । च । विद्म । यान् । ऊँऽइत्यूँ । च । न । प्रविद्मेतिप्र विद्म ॥ त्वम् । वेत्थ । यति । ते । जातवेद-

---

अग्निः । कव्यवाहनऽइतिकव्य वाहनः । यक्षत् । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । ऊँऽइत्यूँ । हव्यानि । देवेभ्यः । पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः ॥६३॥

अग्ने । कव्यवाहनेतिकव्य वाहन । हव्यानि । कृत्वी । पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः । अक्षन् । अद्धि । प्रयतेतिप्र यता ॥६४॥

विद्म । ऊँऽइत्यूँ । प्रविद्मेतिप्र विद्म । वेत्थ ।

य्यः । कव्यवाहनऽइतिकव्य वाहनः । य्यक्षत् । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः ॥६३॥

[1]कव्यवाहनऽइतिकव्य वाहनः । स्वधया । प्रयतेतिप्र [2]य्यता ॥६४॥

य्ये । य्ये । य्यान् । य्यान् । प्रविद्मेतिप्र [3]विद्म । य्यति । जातवेद-

---

१. इहामन्त्रितपदस्य प्रथमान्तरूपेण निर्देशोऽयुक्तः । 'कव्यवाहनेतिकव्य वाहन' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यता' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्य. ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवमेकवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

ऽइतिजात वेदः । ग्रुक्षाभिः । सुऽज्ञम् । सुकृतमितिसु कृतम् । जुषस्व ॥६५॥

इदम् । पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः । नमः । अस्तु । अद्य । ये । पूर्वासः । ये । उपरासः । ईयुः ॥ ये । पार्थिवे । रजसि । आ । निषत्ताः । निसत्ताऽइतिनि सत्ताः । ये । वा । नूनम् । सुवृजनास्वितिसु वृजनासु । विक्षु ॥६६॥

अध । यथा । नः । पितरः । परासः । प्रत्नासः । अग्ने । ऋतम् । आशुषाणाः ॥ शुचि । इत् । अयन् । दीधितिम् । उक्थशासः । उक्थशसऽइत्युक्थ शसः । क्षाम । भिन्दन्तः । अरुणीः । अप । व्रन् ॥६७॥

उशन्तः । त्वा । नि । धीमहि । उशन्तः । सम् । इधीमहि ॥ उशन् । उशतः । आ । वह । पितृन् । हविषे । अत्तवे ॥६८॥

सुज्ञम् ॥६५॥

पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः । अस्तु । अद्य । पार्थिवे । विक्षु ॥६६॥

प्रत्नासः । अग्ने । उक्थशासः । उक्थशसऽइत्युक्थ शसः ॥६७

ऽइतिजात वेदः । व्युज्ञम् ॥६५॥

स्ये । स्ये । ईयुः । स्ये । स्ये । वा । सुवृजनास्वितिसु वृजनासु ॥६६॥

ध्यथा । अयुन् [1]व्रन् ॥६७॥

[2]वह ॥६८॥

---

१. इह 'व्व्रन्' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भवितव्यम् ।

२. 'व्वह' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

अपाम् । फेनेन । नमुचेः । शिरः । इन्द्र । उत् । अवर्त्तयः ॥ [1]विश्वाः । यत् । अजयः । स्पृधः ॥६९॥

सोमः । राजा । अमृतम् । सुतः । ऋजीषेण । अजहात् । मृत्युम् ॥ ऋतेन । सत्यम् । इन्द्रियम् । विपानमितिवि पानम् । शुक्रम् । अन्धसः । इन्द्रस्य । इन्द्रियम् । इदम् । पयः । अमृतम् । मधु ॥७०॥

अद्भ्यऽइत्त्यत् भ्यः । क्षीरम् । वि । अपिबत् । क्रुङ् । आङ्गिरसः । धिया ॥७१॥

सोमम् । अद्भ्यऽइत्त्यत् भ्यः । वि । अपिबत् । छन्दसा । हंसः । शुचिषत् । शुचिसदितिशुचि सत् ॥७२॥

---

[1]विश्वाः ॥६९॥
मृत्युम् । सत्यम् । शुक्रम् ॥७०॥
अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः ॥७१॥
अद्भ्यऽइत्युत् भ्यः ॥७२॥

---

[2]अवर्तयः । [1]विश्वाः । यत् । अजयः ॥६९॥
इन्द्रियम् । विपानमितिवि पानम् । इन्द्रियम् । पयः ॥७०॥
[3]विऽअपिबत् । [4]आङ्गिरसः । धिया ॥७१॥
[5]वि । [6]शुचिषत् । [6]शुचिसदितिशुचि सत् ॥७२॥

---

१. द्रष्टव्येह २२८ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

२. अपपाठोऽयम्, 'अवर्तयः' इत्येवं स्वरेण भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, 'वि । अपिबत्' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

४. अपपाठोऽयम्, 'आङ्गिरसः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

५. 'वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

६. अपपाठोऽयम्, 'शुचिषत् । शुचिसदितिशुचि सत्' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

अन्नात् । परिस्रुतऽइतिपरि स्रुतः । रसम् । ब्रह्मणा । व्वि । अपिबत् । क्षत्रम् । पयः । सोमम् । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः ॥७३॥

रेतः । मूत्रम् । व्वि । जहाति । योनिम् । प्रविशदितिप्र व्विशत् । इन्द्रियम् ॥ गर्भः । जरायुणा । आवृतऽइत्या वृतः । उल्बम् । जहाति । जन्मना ॥७४॥

दृष्ट्वा । रूपेऽइतिरूपे । व्वि । आ । अकरोत् । सत्यानृतेऽइतिसत्यानृते । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । अश्रद्धाम् । अनृते । अदधात् । श्रद्धाम् । सत्ये । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः ॥७५॥

ब्रह्मणा । क्षत्रम् । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः ॥७३॥

मूत्रम् । प्रविशदितिप्र व्विशत् । गर्भः । आवृतऽइत्या वृतः । उल्बम् । जन्मना ॥७४॥

दृष्ट्वा । सत्यानृतेऽइतिसत्यानृते । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । अश्रद्धाम् । श्रद्धाम् । सत्ये । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः ॥७५॥

[1]वि । पयः ॥७३॥

[1]वि । य्योनिम् । प्रविशदितिप्र [2]विशत । इन्द्रियम् । जरायुणा । आवृतऽइत्या वृतः ॥७४॥

[1]वि । [3]सत्यानृतेतिसत्यानृते ॥७५॥

---

१. इह 'व्वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येकवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, 'सत्यानृतेऽइति०' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

वेदेन । रूपेऽइतिरूपे । वि । अपिबत् । सुतासुतौ । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः ॥७६॥

दृष्ट्वा । परिस्रुतऽइतिपरि स्रुतः । रसम् । शुक्रेण । शुक्रम् ॥७७॥

सीसेन । तन्त्रम् । मनसा । मनीषिणः । ऊर्णासूत्रेणेत्यूर्णा सूत्रेण । कवयः । वयन्ति ॥ अश्विना । यज्ञम् । सविता । सरस्वती । इन्द्रस्य । रूपम् । वरुणः । भिषज्यन् ॥७८॥

तत् । अस्य । रूपम् । अमृतम् । शचीभिः । तिस्रः । दधुः । देवताः । सꣳरराणाऽइतिसम् [1]रराणाः ॥ लोमानि । शष्पैः । बहुधा । न । तोक्मभिरितितोक्म भिः । त्वक् । अस्य । मांसम् । अभवत् । न । लाजाः ॥७९॥

प्रजापतिरितिप्रजा पतिः ॥७६॥

दृष्ट्वा । शुक्रेण । शुक्रम् ॥७७॥

ऊर्णासूत्रेणेत्यूर्णा सूत्रेण । अश्विना । यज्ञम् । भिषज्यन् ॥७८॥

शष्पैः । तोक्मभिरितितोक्म भिः ॥७९॥

---

[2]व्वि ॥७६॥

कवयः । वयन्ति । यज्ञम् ॥७८॥

---

१. 'रराणाः' इति काशिकः पाठः ।

२. इह 'व्वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

तत् । अश्विना । भिजषा । रुद्रवर्त्तनीऽइतिरुद्र वर्त्तनी । सरस्वती । व्वयति । पेशः । अन्तरम् ॥ अस्थि । मज्जानम् । मासरैः । कारोतरेण । दधतः । गवाम् । त्वचि ॥८०॥

सरस्वती । मनसा । पेशलम् । वसु । नासत्याब्भ्याम् । व्वयति । दर्शतम् । वपुः ॥ रसम् । परिस्रुतेतिपरि स्रुता । न । रोहितम् । नग्नहुः । धीरः । तसरम् । न । वेम ॥८१॥

पयसा । शुक्रम् । अमृतम् । जनित्रम् । सुरया । मूत्रात् । जनयन्त । रेतः ॥ अप । अमतिम् । दुर्म्मतिमितिदुः मतिम् । बाधमानाः । ऊवद्ध्यम् । वातम् । सब्ब्वम् । तत् । आरात् ॥८२॥

अश्विना । रुद्रवर्त्तनीऽइतिरुद्र वर्त्तनी । अस्थि ॥८०॥

नासत्याभ्याम् । नग्नहुः ॥८१॥

शुक्रम् । जनित्रम् । सूत्रात् । ऊवध्यम् । सब्वम् ॥८२॥

---

[1]रुद्रवर्तनीतिरुद्र वर्तनी । व्ययति ॥८०॥

व्ययति ॥८१॥

पयसा । सुरया । जनयन्त । [2]सब्वम् ॥८२॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'रुद्रवर्तनीऽइति०' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयम्, बम्बईमुद्रिते उव्वटमहीधरभाष्येऽपि 'वातं॑सब्वं' इत्येवं सर्वानुदात्तत्वमुपलभ्यते । नहि परिगणितेभ्यः समसिमादिभ्योऽन्यस्य नाम्नः सर्वानुदात्तत्वमुपलभ्यते । तेनात्र 'सब्वम्' इत्यन्तस्वरित एव शुद्धः पाठः ।

इन्द्र॑÷ । सुत्रामेति॑सु त्रामा॑ । हृद॑येन । स॒त्यम् । पु॒रो॒डाशे॑न । स॒वि॒ता । ज॒जा॒न॒ ॥ यकृ॑त् । क्लो॒मान॑म् । वरु॑ण॒ः । भि॒ष॒ज्ज्यन् । मत॑स्ने॒ऽइति॒मत॑स्ने । १वा॒यव्यै॑÷ । न । मि॒ना॒ति॒ । पि॒त्तम् ॥८३॥

आ॒न्त्राणि॑ । स्था॒ली॒ः । मधु॑ । पिन्व॑माना॒ः । गुदा॑ः । पात्रा॑णि । सु॒दुघेति॑सु दुघा॑ । न । धे॒नुः ॥ श्ये॒नस्य॑ । पत्र॑म् । न । प्ली॒हा । शची॑भि॒ः । आ॒स॒न्दीत्या॑ स॒न्दी । नाभि॑÷ । उ॒दर॑म् । न । मा॒ता ॥८४॥

कु॒म्भः । व॒नि॒ष्टुः । ज॒नि॒ता । शची॑भि॒ः । यस्मि॑न् । अग्रे॑ । योन्या॑म् । गर्भ॑÷ । अ॒न्तरित्य॒न्तः ॥ प्ला॒शिः । व्य॑क्त॒ऽइति॒वि अ॑क्त॒ः । श॒तधा॑र॒ऽइति॑श॒त धा॑र॒ः । उत्स॑÷ । दु॒हे । न । कु॒म्भी । स्व॒धाम् । पि॒तृभ्य॒ऽइति॑पि॒तृ भ्य॑÷ ॥८५॥

सु॒त्रामेति॑सु त्रामा॑ । स॒त्यम् । भि॒ष॒ज्यन् । मत॑स्ने॒ऽइति॒मत॑स्ने । वा॒य॒व्यै॑ ॥८३॥

पिन्व॑माना॒ । पात्रा॑णि । पत्र॑म् । आ॒स॒न्दीत्या॑ स॒न्दी ॥८४॥

व॒नि॒ष्टुः । यस्मि॑न् । अग्रे॑ । योन्या॑म् । गर्भ॑÷ । अ॒न्तरित्य॒न्तः । व्य॑क्त॒ऽइति॒वि अ॑क्त॒ । उत्स॑÷ । पि॒तृभ्य॒ऽइति॑पि॒तृ भ्य॑÷ ॥८५॥

हृद॑य्येन । य्यकृ॑त् । १वा॒य॒व्यै॑÷ ॥८३॥

य्यस्मि॑न् । य्योन्या॑म् । व्व्य॑क्त॒ऽइति॒वि अ॑क्त॒ ॥८५॥

---

१. इहापि दीर्घस्वरितात् परस्य विसर्गस्य ÷ ः इत्येवं द्विधा चिह्नमुपलभ्यते ।

मुखम् । सत् । अस्य । शिरः । इत् । सतेन । जिह्वा । पवित्रम् । अश्विना । आसन् । सरस्वती ॥ चप्यम् । न । पायुः । भिषक् । अस्य । वालः । वस्तिः । न । शेपः । हरसा । तरस्वी ॥८६॥

अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । चक्षुः । अमृतम् । ग्रहाभ्याम् । छागेन । तेजः । हविषा । शृतेन ॥ पक्ष्माणि । गोधूमैः । कुवलैः । उतानि । पेशः । न । शुक्रम् । असितम् । वसातेऽइतिवसाते ॥८७॥

अविः । न । मेषः । नसि । वीर्याय । प्राणस्य । पन्थाः । अमृतः । ग्रहाभ्याम् ॥ सरस्वती । उपवाकैरित्युप वाकैः । व्यानमितिवि आनम् । नस्यानि । बर्हिः । बदरैः । जजान ॥८८॥

जिह्वा । पवित्रम् । अश्विना । चप्यम् । वस्तिः ॥८६॥

अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । चक्षुः । ग्रहाभ्याम् । पक्ष्माणि । शुक्रम् ॥८७॥

ग्रहाभ्याम् । उपवाकैरित्युप वाकैः ॥८८॥

पायुः ॥८६॥

वसातेऽइतिवसाते ॥८७॥

वीर्याय । उपवाकैरित्युपवाकैः[1] । व्यानमितिवि[2] आनम् ॥८८॥

---

१. 'उपवाकैरित्युप वाकैः' इत्येवमवग्रहनिर्देशाभावरूपोऽपपाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

इन्द्रस्य । रूपम् । ऋषभः । बलाय । कर्णाभ्याम् । श्रोत्रम् । अमृतम् । ग्रहाभ्याम् ॥ [1]यशः । न । बर्हिः । भुवि । केसराणि । कर्कन्धु । [2]जज्ञे । मधु । सारघम् । मुखात् ॥८९॥

आत्मन् । उपस्थ इत्युप स्थे । न । वृकस्य । लोम । मुखे । श्मश्रूणि । न । इयाघ्रलोमेतिइयाघ्र लोम ॥ केशाः । न । शीर्षन् । यशसे । श्रियै । शिखा । सिंहस्य । लोम । त्विषिः । इन्द्रियाणि ॥९०॥

अङ्गानि । आत्मन् । भिषजा । तत् । अश्विना । आत्मानम् । अङ्गैः । सम् । अधात् । सरस्वती ॥ इन्द्रस्य । रूपम् । शतमानमिति शत मानम् । आयुः । चन्द्रेण । ज्योतिः । अमृतम् । दधानाः ॥९१॥

श्रोत्रम् । ग्रहाभ्याम् । [1]यत्राः । [2]जज्ञे ॥८९॥

आत्मन् । उपस्थ इत्युप स्थे । श्मश्रूणि । व्याघ्रलोमेतिव्याघ्र लोम ॥९०॥

आत्मन् । अश्विना । आत्मानम् ॥९१॥

बलाय । [1]व्यत्राः । [3]भुवि । जज्ञे ॥८९॥

व्याघ्रलेमेतिव्याघ्र लोमः । व्यशसे । श्रियै ॥९०॥

आयुः ॥९१॥

---

१. द्रष्टव्येह ३२२ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

२. काशीमुद्रिते बम्बईमुद्रिते च यकारस्य जकारोच्चारणरूपजयोर्भेदाग्रहनिमित्तजः 'यज्ज्ञे यज्ञे' इत्येवमपपाठः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'भुवि' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

सरस्वती । योन्याम् । गर्भम् । अन्तः । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । पत्नी । सुकृतमितिसु कृतम् । बिभर्त्ति ॥ अपाम् । रसेन । वरुणः । न । साम्ना । इन्द्रम् । श्रियै । जनयन् । अप्स्वित्यप् सु । राजा ॥९२॥

तेजः । पशूनाम् । हविः । इन्द्रियावत् । इन्द्रियवदितीन्द्रिय वत् । परिस्रुतेतिपरि स्रुता । पयसा । सारघम् । मधु ॥ अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । दुग्धम् । भिषजा । सरस्वत्या । सुतासुताभ्याम् । अमृतः । सोमः । इन्दुः ॥९३॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे एकोनविंशोऽध्यायः ॥

योन्याम् । गर्भम् । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । पत्नी । साम्ना । अप्स्वित्यप् सु ॥९२॥

अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । दुग्धम् । सरस्वत्या । सुतासुताभ्याम् ॥९३॥

य्योन्याम् । [1]अन्तरित्यन्तः । श्रियै । जनयन् ॥९२॥

इन्द्रियावत् । इन्द्रियवदितीन्द्रिय वत् । पयसा ॥९३॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे एकोनविंशमो[2]ऽध्यायः ॥

---

१. अयं पाठभेद उतापपाठ इति विचारार्हः ।

२ इहापि पाणिनिनाऽविहितो डटो मडागमो द्रष्टव्यः । प्राचीनग्रन्थेष्वेतादृशाः प्रयोगा अप्युपलभ्यन्ते ।

विंशोऽध्यायः

क्षत्रस्य । योनिः । असि । क्षत्रस्य । नाभिः । असि ॥ मा । त्वा । हिंसीत् । मा । मा । हिंसीः ॥ [1]मृत्योः । पाहि । विद्योदितिविद्योत् । पाहि ॥१॥

अश्विनोः । भैषज्येन । तेजसे । ब्रह्मवर्चसायेतिब्रह्म [2]वर्चसाय । अभि । सिञ्चामि । सरस्वत्यै । भैषज्येन । वीर्याय । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय । इन्द्रस्य । इन्द्रियेण । बलाय । श्रियै । यशसे ॥२॥

क्षत्रस्य । क्षत्रस्य । मृत्योः । विद्योदितिवि द्योत् ॥१॥

अश्विनोः । भैषज्येन । ब्रह्मवर्चसायेतिब्रह्म वर्चसाय । सरस्वत्यै । भैषज्येन । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय ॥२॥

योनिः । [1]मृत्योः । [3]विद्योत् ॥१॥

ब्रह्मवर्चसायेतिब्रह्म वर्चसाय । वीर्याय । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय । इन्द्रियेण । बलाय । श्रियै । यशसे ॥२॥

---

१. इमानि चत्वारि पदान्युत्तरस्या मन्त्रकण्डिकायाः पदानीहैवपठितानीत्यत इत आरभ्य एकस्या मन्त्रकण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

२. 'वर्चसाय' इति काशिकः पाठः ।

३. अवग्रहरहितोऽपपाठः, 'विद्योदितिवि द्योत्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

कस्मै । त्वा । काय॑ । त्वा । सुश्श्लोकेतिसु श्लोक । सुमङ्गलेतिसु मङ्गल । सत्त्यराजन्नितिसत्त्य राजन् ॥३॥

शिर॑ऽ । मे । श्रीः । यश॑ऽ । मुख॑म् । त्विषि॑ऽ । केशाः । च । श्मश्श्रूणि ॥ राजा । मे । प्राणः । अमृत॑म् । सम्म्राडितिसम् राट् । चक्क्षुः । विराडितिवि राट् । श्रोत्त्रम् ॥४॥

जिह्वा । मे । भद्रम् । वाक् । मह॑ऽ । मन॑ऽ । मन्युः । स्वराडितिस्व राट् । भाम॑ऽ ॥ मोदाः । प्रमोदाऽइतिप्र मोदाः । अङ्गुलीः । अङ्गानि । मित्त्रम् । मे । सह॑ऽ ॥५॥

बाहूऽइतिबाहू । मे । बल॑म् । इन्द्रियम् । हस्तौ । मे । कर्म्म । वीर्य्यम् ॥ आत्मा । क्षत्त्रम् । उर॑ऽ । मम॑ ॥६॥

कस्मै । सुश्लोकेतिसु श्लोक । सत्यराजन्नितिसत्य राजन् ॥३॥

श्मश्रूणि । सम्राडितिसम् राट् । चक्षुः । श्रोत्रम् ॥४॥

जिह्वा । भद्रम् । मन्युः । प्रमोदाऽइतिप्र मोदाः । मित्रम् ॥५॥

हस्तौ । आत्मा । क्षत्रम् ॥६॥

काय ॥३॥

यशः । [1]सम्म्राडितिसम् राट् । विराडितिवि[2] राट् ॥४॥

इन्द्रियम् । वीर्य्यम् ॥६॥

---

१. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ २७, टि० १ ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं द्विवकारत्वता पाठेन भाव्यम् ।

पृष्टीः । मे । राष्ट्रम् । उदरम् । अꣳसौ । ग्रीवाः । च । श्रोणीऽइतिश्रोणी ॥ उरूऽइत्यूरू । अरत्नीऽइत्यरत्नी । जानुनीऽइतिजानुनी । विशः । मे । अङ्गानि । सर्वतः ॥७॥

नाभिः । मे । चित्तम् । विज्ज्ञानमितिवि ज्ञानम् । पायुः । मे । अपचितिरित्यप चितिः । भसत् ॥ आनन्दनन्दौ । आण्डौ । मे । भगः । सौभाग्यम् । पसः ॥ जङ्घाभ्याम् । पद्भ्यामितिपत् भ्याम् । धर्म्मः । अस्मि । विशि । राजा । प्रतिष्ठितः । प्रतिस्थितऽइतिप्रति स्थितः ॥८॥

प्रति । क्षत्रे । प्रति । तिष्ठामि । राष्ट्रे । अश्वेषु । गोषु ॥ अङ्गेषु । आत्मन् । प्राणेषु । पुष्टे । द्यावापृथिव्योः । यज्ञे ॥९॥

पृष्टीः । राष्ट्रम् । श्रोणीऽइतिश्रोणी । उरूऽइत्युरु । अरत्नीऽइत्यरत्नी ॥७॥

विज्ञानमितिवि ज्ञानम् । अपचितिरित्यप चितिः । सौभाग्यम् । जङ्घाभ्याम् । पद्भ्यामितिपत् भ्याम् । अस्मि । प्रतिष्ठितः । प्रतिस्थितऽइतिप्रति स्थितः ॥८॥

क्षत्रे । तिष्ठामि । राष्ट्रे । अश्वेषु । आत्मन् । पुष्टे । द्यावापृथिव्योः । यज्ञे ॥९॥

विज्ञानमितिवि[1] ज्ञानम् । पायुः ॥८॥

यज्ञे ॥९॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येव द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

त्रयाः । देवाः । एकादश । त्रयस्त्रिꣳशाऽइतित्रयः त्रिꣳशाः । सुराधसऽइतिसु राधसः ॥ बृहस्पतिपुरोहिताऽइतिबृहस्पति पुरोहिताः । देवस्य । सवितुः । सवे ॥ देवाः । देवैः । अवन्तु । मा ॥१०॥

प्रथमाः । द्वितीयैः । द्वितीयाः । तृतीयैः । तृतीयाः । सत्येन । सत्यम् । यज्ञेन । यज्ञः । यजुर्भिरितियजुः भिः । यजूꣳषि । सामभिरितिसाम भिः । सामानि । ऋग्भिरित्यृक् भिः । ऋचः । पुरोनुवाक्याभिरितिपुरः [1]अनुवाक्याभिः । पुरोनुवाक्याऽइतिपुरः [2]अनुवाक्याः । याज्याभिः । याज्याः । वषट्कारैरितिवषट् कारैः । वषट्काराऽइतिवषट् काराः । आहुतिभिरित्याहुति भिः । आहुतयऽइत्या हुतयः । मे । कामान् । सम् । अर्धयन्तु । भूः । स्वाहा ॥११॥

त्रयस्त्रिꣳशाऽइतित्रयः त्रिꣳशाः । बृहस्पतिपुरोहिताऽइतिबृहस्पति पुरोहिताः ॥१०॥

सत्येन । सत्यम् । यज्ञेन । यज्ञः । यजुर्भिरितियजुः भिः । ऋग्भिरित्यृक् भिः । पुरोनुवाक्याभिरितिपुरः अनुवाक्याभिः । पुरोनुवाक्याऽइतिपुरः अनुवाक्याः । याज्याभिः । याज्याः । वषट्कारैरितिवषट् कारैः । वषट्काराऽइतिवषट् काराः । आहुतिभिरित्याहुति भिः । आहुतयऽइत्याहुतयः ११

त्रयाः । त्रयस्त्रिꣳशाऽइतित्रयः त्रिꣳशाः ॥१०॥

द्वितीयैः । द्वितीयाः । तृतीयैः । तृतीयाः । य्यज्ञेन । य्यज्ञः । य्यजुर्भिरितिय्यजुः भिः । य्यजूꣳषि । य्याज्याभिः । य्याज्याः । वषट्कारैरितिवषट् कारैः । वषट्काराऽइतिवषट् काराः । आहुतयऽइत्या हुतयः । अर्धयन्तु ॥११॥

---

१. 'अनुवाक्याभिः' इति काशिकः पाठः । २. 'अनुवाक्याः' इति काशिकः पाठः ।

लोमानि । प्रयतिरितिप्र यतिः । मर्म । त्वक् । मे । आनतिरित्या नतिः । आगतिरित्या गतिः ॥ माꣳसम् । मे । उपनतिरित्युप नतिः । वसु । अस्थि । मज्जा । मे । आनतिरित्या नतिः ॥१२॥

यत् । देवाः । देवहेडनमितिदेव हेडनम् । देवासः । चकृम । वयम् ॥ अग्निः । मा । तस्मात् । एनसः । विश्वात् । मुञ्चतु । अꣳहसः ॥१३॥

यदि । दिवा । यदि । नक्तम् । एनाꣳसि । चकृम । वयम् ॥ वायुः । जाग्रत् । स्वप्ने । सूर्यः । शूद्रे । अर्ये । एकस्य । अधि । धर्मणि । तस्य । अवयजनमित्यव यजनम् । असि ॥ आपः । अयक्षि ॥१४॥

प्रयतिरितिप्र यतिः । आनतिरित्या नतिः । आगतिरित्या गतिः । उपनतिरित्युप नतिः । अस्थि । आनतिरित्या नतिः ॥१२॥

अग्निः । तस्मात् । विश्वात् ॥१३॥

नक्तम् । जाग्रत् । स्वप्ने । शूद्रे । अवयजनमित्यव यजनम् । अयक्षि ॥१४॥

प्रयतिरितिप्र [1]य्यतिः ॥१२॥

य्यत् । व्वयम् ॥१३॥

य्यदि । य्यदि । व्वयम् । व्वायुः । सूर्यः । अर्य्ये । अवय्यजनमित्यव [2]य्यजनम् । अय्यक्षि ॥१४॥

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यतिः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यानुसारमिह 'य्यजनम्' इत्येव पाठेन भाव्यम् ।

द्रुपदादिवेतिद्रुपदात् इव । मुमुचानः । स्विन्नः । स्नातः । मलादिवेतिमलात् इव ॥ पूतम् । पवित्रेणेवेतिपवित्रेण इव । आज्यम् । आपः । शुन्धन्तु । मा । एनसः ॥१५॥

उत् । वयम् । तमसः । परि । स्वरितिस्वः । पश्यन्तः । उत्तरमित्युत् तरम् ॥ देवम् । देवत्रेतिदेव त्रा । सूर्यम् । अगन्म । ज्योतिः । उत्तममित्युत् तमम् ॥१६॥

अपः । अद्य । अनु । अचारिषम् । रसेन । सम् । असृक्ष्महि ॥ पयस्वान् । अग्ने । आ । अगमम् । तम् । मा । सम् । सृज । वर्चसा । प्रजयेतिप्र जया । च । धनेन । च ॥१७॥

द्रुपदादिवेतिद्रुपदात् इव । पवित्रेणेवेतिपवित्रेण इव । आज्यम् ॥१५॥
पश्यन्तः । उत्तरमित्युत् तरम् । देवत्रेतिदेव त्रा । अगन्म । उत्तममित्युत् तमम् ॥१६॥
अद्य । असृक्ष्महि । अग्ने । प्रजयेतिप्र जया ॥१७॥

---

[1]द्रुपदादिवेतिद्रुपदात् इव ॥१५॥
वयम् । सूर्यम् ॥१६॥
पयस्वान् । प्रजयेतिप्र जया ॥१७॥

१. इतः पूर्वाणां त्रयाणां मन्त्राणाम् अपुनरुक्तानि कानिचित् पदानि पूर्वकण्डिकान्त एव पठितानि । 'समुद्रे' इत्यस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्न तत्पदानीह पठितानि । अत इत आरभ्य पञ्चानां मन्त्रकण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

एधः । असि । एधिषीमहि । समिदितिसम् इत् । असि । तेजः । असि । तेजः । मयि । धेहि ॥ समाववर्त्तीतिसम् आववर्त्ति । पृथिवी । सम् । उषाः । सम् । ऊँऽइत्यूँ । सूर्यः ॥ सम् । ऊँऽइत्यूँ । विश्वम् । इदम् । जगत् ॥ वैश्वानरज्ज्योतिरितिवैश्वानर ज्योतिः । भूयासम् । विभूनितिवि भून् । कामान् । वि । अश्नवै । भूः । स्वाहा ॥१८॥

अभि । आ । दधामि । समिधमितिसम् इधम् । अग्ने । व्रतपतऽइतिव्रत पते । त्वयि ॥ व्रतम् । च । श्रद्धाम् । च । उप । एमि । इन्धे । त्वा । दीक्षितः । अहम् ॥१९॥

यत्र । ब्रह्म । च । क्षत्रम् । च । सम्यञ्चौ । चरतः । सह ॥ तम् । लोकम् । पुण्यम् । प्र । ज्ञेषम् । यत्र । देवाः । सह । अग्निना ॥ [1]इन्द्रः । वायुः । सेदिः । न । विद्यते ॥२०॥

ऊँऽइत्यूँ । ऊँऽइत्यूँ । विश्वम् । वैश्वानरज्योतिरितिवैश्वानर ज्योतिः । अश्नवै ॥१८॥

अग्ने । श्रद्धाम् । दीक्षितः ॥१९॥

यत्र । ब्रह्म । क्षत्रम् । सम्यञ्चौ । पुण्यम् । यत्र । अग्निना । विद्यते ॥२०

मयि । सूर्यः । वैश्वानरज्योतिरितिवैश्वानर ज्योतिः । भूयासम् । विभूनितिवि[2] भून् ॥१८॥

व्रतपतऽइतिव्रत पते । त्वयि ॥१९॥

यत्र । यत्र । वायुः ॥२०॥

---

१. 'इन्द्रः' प्रभृतीनि पञ्च पदान्युत्तरमन्त्रकण्डिकाया इहैव पदपाठे पठितानि । अत इत आरभ्य षण्णां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

२. ककोशशैल्यनुसारम् 'वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

अ॒ꣳशुना॑ । ते॒ । अ॒ꣳशुः । पृ॒च्य॒ता॒म् । परु॑षा । परुः॑ ॥ ग॒न्धः । ते॒ । सोम॑म् । अ॒व॒तु॒ । मदा॑य । रसः॑ । अच्यु॑तः ॥२१॥

सि॒ञ्चन्ति॑ । परि॑ । सि॒ञ्च॒न्ति॒ । उत् । सि॒ञ्च॒न्ति॒ । पु॒नन्ति॑ । च॒ ॥ सु॒रायै॑ । ब॒भ्र्वै॑ । मदे॑ । कि॒न्त्वः । व॒द॒ति॒ । कि॒न्त्वः ॥२२॥

धा॒नाव॑न्त॒मिति॑ धा॒ना व॑न्तम् । क॒र॒म्भिण॑म् । अ॒पू॒पव॑न्त॒मित्य॑पू॒प व॑न्तम् । उ॒क्थिन॑म् ॥ इन्द्र॑ । प्रा॒तः । जु॒ष॒स्व॒ । नः॒ ॥२३॥

बृ॒हत् । इन्द्रा॑य । गा॒य॒त॒ । मरु॑तः । वृ॒त्र॒हन्त॑म॒मिति॑ वृत्र॒हन् त॑मम् ॥ येन॑ । ज्योतिः॑ । अज॑नयन् । ऋ॒ता॒वृधः॑ । ऋ॒त॒वृध॒ऽइत्यृ॒त वृधः॑ । दे॒वम् । दे॒वाय॑ । जागृ॑वि ॥२४॥

पृ॒च्य॒ता॒म् । अच्यु॑तः ॥२१॥

ब॒भ्र्वै ॥२२॥

अ॒पू॒पव॑न्त॒मित्य॑पू॒प व॑न्तम् । उ॒क्थिन॑म् ॥२३॥

बृ॒त्र॒हन्त॑म॒मिति॑ बृ॒त्र॒हन् त॑मम् । ऋ॒त॒वृध॒ऽइत्यृ॒त वृधः॑ ॥२४॥

मदा॑य ॥२१॥

सु॒रायै॑ ॥२२॥

धा॒नाव॑न्त॒मिति॑ धा॒ना व॑न्तम् । अ॒पू॒पव॑न्त॒मित्य॑पू॒प व॑न्तम् ॥२३॥

इन्द्रा॑य । गा॒य॒त॒ । बृ॒त्र॒हन्त॑म॒मिति॑ बृ॒त्र॒हन् त॑मम् । येन॑ । अज॑नयन् । ऋ॒त॒वृध॒ऽइत्यृ॒त वृधः॑ । देवा॑य ॥२४॥

अद्ध्वर्य्योऽइत्त्यद्ध्वर्य्यो । अद्रिभिरित्त्यद्रि भिः । सुतम् । सोमम् । पवित्रे । आ । नय ॥ पुनाहि । इन्द्राय । पातवे ॥२५॥

सः । भूतानाम् । अधिपतिरित्त्यधि पतिः । यस्मिन् । लोकाः । अधि । श्रिताः ॥ सः । ईशे । महतः । महान् । तेन । गृह्णामि । त्वाम् । अहम् । मयि । गृह्णामि । त्वाम् । अहम् ॥२६॥

प्राणपाऽइतिप्राण पाः । मे । अपानपाऽइत्त्यपान पाः । चक्क्षुष्पाः । चक्क्षुःपाऽइतिचक्क्षुः पाः । श्रोत्रपाऽइतिश्रोत्र पाः । च । मे ॥ वाचः । मे । विश्श्वभेषजऽइतिविश्श्व भेषजः । मनसः । असि । विलायक-ऽइतिवि लायकः ॥२७॥

अध्वर्य्योऽइत्यध्वर्य्यो । अद्रिभिरित्यद्रि भिः । पवित्रे ॥२५॥

अधिपतिरित्यधि पतिः । यस्मिन् । गृह्णामि । गृह्णामि ॥२६॥

प्राणपाऽइतिप्राण पाः । अपानपाऽइत्यपान पाः । चक्षुष्पाः । चक्षुःपाऽइतिचक्षुः पाः । श्रोत्रपाऽइतिश्रोत्र पाः । विश्वभेषजऽइतिविश्व भेषजः ॥२७॥

अध्वर्य्योऽइत्यध्वर्य्यो । नय । इन्द्राय ॥२५॥

स्यः । य्यस्मिन् । स्यः । मय्यि ॥२६॥

[1]व्विश्वभेषजऽइतिव्विश्व भेषजः । व्विलायकऽइतिव्वि[2] लायकः ॥२७॥

---

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य सप्तानां कण्डिकासंख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इति द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

अश्विनकृतस्येत्यश्विन कृतस्य । ते । सरस्वतिकृतस्येति-सरस्वति कृतस्य । इन्द्रेण । सुत्राम्णेतिसु त्राम्णा । कृतस्य ॥ उपहूतऽइत्युप हूतः । उपहूतस्येत्युप हूतस्य । भक्षयामि ॥२८॥

समिद्धऽइतिसम् इद्धः । इन्द्रः । उषसाम् । अनीके । पुरोरुचेतिपुरः रुचा । पूर्वकृदितिपूर्व कृत् । वावृधानः । वावृधानऽइतिववृधानः ॥ त्रिभिरितित्रि भिः । देवैः । त्रिंशता । वज्रबाहुरितिवज्र बाहुः । जघान । वृत्रम् । वि । दुरः । ववार ॥२९॥

नराशंसः । प्रति । शूरः । मिमानः । तनूनपादिति-तनू नपात् । प्रति । यज्ञस्य । धाम ॥ गोभिः । वपावानितिवपा वान् । मधुना । समञ्जन्निति सम् अञ्जन् । हिरण्यैः । चन्द्री । यजति । प्रचेताऽइतिप्र चेताः ॥३०॥

अश्विनकृतस्येत्यश्विन कृतस्य । सुत्राम्णेतिसु त्राम्णा । उपहूतऽइत्युप हूतः । उपहूतस्येत्युप हूतस्य । भक्षयामि ॥२८॥

समिद्धऽइतिसम् इद्धः । त्रिभिरितित्रि भिः । वज्रबाहुरितिवज्र बाहुः । वृत्रम् ॥२९॥

यज्ञस्य । हिरण्यैः । प्रचेताऽइतिप्र चेताः ॥३०॥

भक्षयामि ॥२८॥

ववृधानऽइतिववृधानः । वज्रबाहुरितिवज्र बाहुः ॥२९॥

यज्ञस्य । वपावानितिवपा[1] वान् । यजति ॥३०॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वपा' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

इडितः । देवैः । हरिंवानितिहरिं वान् । अभिष्टिः । आजुह्वानऽइत्या जुह्वानः । हविषा । शर्द्धमानः ॥ पुरन्दरऽइतिंपुरम् दरः । गोत्रभिदितिगोत्र भित् । वज्रबाहुरितिवज्र बाहुः । आ । यातु । यज्ञम् । उप । नः । जुषाणः ॥३१॥

जुषाणः । बर्हिः । हरिंवानितिहरिं वान् । नः । इन्द्रं । प्राचीनम् । सीदत् । प्रदिशेतिंप्र दिशा । पृथिव्याः ॥ [1]उरुप्रथाऽइत्युरु प्रथाः । प्रथमानम् । स्योनम् । आदित्यैः । अक्तम् । वसुभिरितिवसु भिः । सजोषाऽइतिस जोषाः ॥३२॥

अभिष्टिः । आजुह्वानऽइत्या जुह्वानः । गोत्रभिदितिगोत्र भित् । वज्रबाहुरितिवज्र बाहुः । यज्ञम् ॥३१॥

प्रदिशेतिप्र दिशा । पृथिव्याः । उरुप्रथाऽइत्युरु प्रथाः । आदित्यैः । अक्तम् ॥३२॥

हरिंवानितिहरिं वान् । वज्रबाहुरितिवज्र बाहुः । य्यातु । य्यज्ञम् ॥३१॥

हरिंवानितिहरिं वान् । वसुभिरितिवसु[2] भिः ॥३२॥

---

१. यजुः १।२२ मन्त्रे पदे च पूर्वपदान्तोदात्तत्वं दृश्यते । इह तूत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भेदोऽयं पूर्वत्र बहुव्रीहिसमासाद् इहोपपदसमासाच्च द्रष्टव्यः । उभयत्रोव्वट-महीधर-व्याख्यानं स्वरविरोधाच्चिन्त्यम्, दयानन्द-सरस्वतीस्वामिनस्तूभयत्र व्याख्यानं यथास्वरं शुद्धमुपलभ्यते ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वसु' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

इन्द्रम् । दुरः॑ । कुवष्यः॑ । धावमानाः॑ । वृषाणम् । यन्तु । जनयः॑ । सुपत्नीरिति॑सु पत्नीः॑ ॥ द्वारः॑ । देवीः॑ । अभितः॑ । वि । श्रयन्ताम् । सुवीराऽइति॑सु वीराः॑ । वीरम् । प्रथमानाः॑ । महोभिरिति॑महः॑ भिः॑ ॥३३॥

उषासानक्ता । उषसानक्तेत्युषसानक्ता । बृहती-ऽइति॑बृहती । बृहन्तम् । पयस्वतीऽइति॑पयस्वती । सुदुघेऽइति॑सु दुघे । शूरम् । इन्द्रम् ॥ तन्तुम् । ततम् । पेशसा । संव्वयन्ती-ऽइति॑सम् वयन्ती । देवानाम् । देवम् । यजतः॑ ॥ सुरुक्मे-ऽइति॑सु रुक्मे ॥३४॥

दैव्या । मिमाना । मनुषः॑ । पुरुत्रेति॑पुरु त्रा । होतारौ । इन्द्रम् । प्रथमा । सुवाचेति॑सु वाचा ॥ मूर्द्धन् । यज्ञस्य । मधुना । दधाना । प्राचीनम् । ज्योतिः॑ । हविषा । [1]वृधातः॑ ॥३५॥

कुवष्यः॑ । सुपत्नीरिति॑सु पत्नीः॑ ॥३३॥
उषासानक्ता । उषसानक्तेत्युषसानक्ता । सुरुक्मेऽइति॑सु रुक्मे ॥३४॥
दैव्या । पुरुत्रेति॑पुरु त्रा । यज्ञस्य ॥३५॥

य्यन्तु । जनय्यः॑ । श्रय्यन्ताम् । सुवीराऽइति॑सु [2]वीराः॑ ॥३३॥
पय्यस्वतीऽइति॑पय्यस्वती । [3]सम्वय्यन्तीऽइति॑सम् [4]वय्यन्ती । य्यजतः॑ ॥३४॥
सुवाचेति॑सु वाचा । य्यज्ञस्य । [5]वृधातः॑ ॥३५॥

---

१. 'क्वचित् वृधानः॑, वृधानः॒' इत्येवं पाठावुपलभ्येते ।
२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वीराः॑' इत्येकवकारवता पाठेन भाव्यम् ।
३. अपपाठोऽयम्, 'सँव्वय्यन्ती' इत्येवं परसवर्णवता पाठेन भाव्यम् ।
४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व' इत्येकवकारेण पाठेन भाव्यम् ।
५. ककोशशैल्यनुसारम् 'वृधातः॑' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

तिस्रः । देवीः । हविषा । वर्द्धमानाः । इन्द्रम् । जुषाणाः । जनयः । न । पत्नीः ॥ अच्छिन्नम् । तन्तुम् । पयसा । सरस्वती । इडा । देवी । भारती । विश्वतूर्त्तिरितिविश्व तूर्त्तिः ॥३६॥

त्वष्टा । दधत् । शुष्मम् । इन्द्राय । वृष्णे । अपाकः । अचिष्टुः । यशसे । पुरूणि ॥ वृषा । यजन् । वृषणम् । भूरिरेताऽइतिभूरि रेताः । मूर्द्धन् । यज्ञस्य । सम् । अनक्तु । देवान् ॥३७॥

वनस्पतिः । अवसृष्टऽइत्यव सृष्टः । न । पाशैः । त्मन्या । समञ्जन्नितिसम् अञ्जन् । शमिता । न । देवः ॥ इन्द्रस्य । हव्यैः । जठरम् । पृणानः । स्वदाति । यज्ञम् । मधुना । घृतेन ॥३८॥

पत्नीः । अछिन्नम् । विश्वतूर्त्तिरितिविश्व तूर्त्तिः ॥३६॥

त्वष्टा । शुष्मम् । वृष्णे । अचिष्टुः । यज्ञस्य । अनक्तु ॥३७॥

वनस्पतिः । अवसृष्टऽइत्यव सृष्टः । त्मन्या । हव्यैः । यज्ञम् ॥३८॥

जनयः । पयसा । विश्वतूर्त्तिरितिविश्व तूर्त्तिः ॥३६॥

इन्द्राय । यशसे । यजन् । यज्ञस्य ॥३७॥

यज्ञम् ॥३८॥

स्तोकानाम् । इन्दुम् । प्रति । शूरः । इन्द्रः । वृषायमाणः । वृषयमाणऽइतिवृष यमाणः । वृषभः । तुराषाट् ॥ घृतप्रुषेतिघृत प्रुषा । मनसा । मोदमानाः । स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥३९॥

आ । यातु । इन्द्रः । अवसे । उप । नः । इह । स्तुतः । सधमादितिसध मात् । अस्तु । शूरः ॥ वावृधानः । ववृधानऽइतिवव्रुधानः । तविषीः । यस्य । पूर्वीः । द्यौः । न । क्षत्रम् । अभिभूतीत्यभि भूति । पुष्यात् ॥४०॥

आ । नः । इन्द्रः । दूरात् । आ । नः । आरात् । अभिष्टिकृदित्यभिष्टि कृत् । अवसे । यासत् । उग्रः ॥ ओजिष्ठेभिः । नृपतिरितिनृ पतिः । वज्रबाहुरितिवज्र बाहुः । सङ्गऽइतिसम् गे । समत्स्वितिसमत् सु । तुर्वणिः । पृतन्यून् ॥४१॥

घृतप्रुषेतिघृत प्रुषा ॥३९॥

अस्तु । क्षत्रम् । अभिभूतीत्यभि भूति । पुष्यात् ॥४०॥

अभिष्टिकृदित्यभिष्टि कृत् । उग्रः । ओजिष्ठेभिः । वज्रबाहुरितिवज्र बाहुः । समत्स्वितिसमत् सु । पृतन्यून् ॥४१॥

---

[1]वृषायमाणः । [1]वृषयमाणऽइतिवृष [2]यमाणः । मादयन्ताम् ॥३९

यातु । ववृधानऽइति [3]ववृधानः । यस्य ॥४०॥

यासत् । वज्रबाहुरितिवज्र[4] बाहुः ॥४१॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारम् 'वृ' इत्येकवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारम् 'यमाणः' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारम् 'ववृधानः' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वज्र' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

हरिभिरितिहरि भिः । यातु । अच्छ । अर्वाचीनः । अवसे । राधसे । च ॥ तिष्ठाति । वज्री । मघवेतिमघ वा । विरप्शीतिवि रप्शी । इमम् । यज्ञम् । अनु । नः । वाजसाताविति वाज साती ॥४२॥

त्रातारम् । इन्द्रम् । अवितारम् । इन्द्रम् । हवेहव ऽइतिहवे हवे । सुहवमितिसु हवम् । शूरम् । इन्द्रम् ॥ ह्वयामि । शक्रम् । पुरुहूतमितिपुरु हूतम् । इन्द्रम् । स्वस्ति । नः । मघवेतिमघ वा । धातु । इन्द्रः ॥४३॥

इन्द्रः । सुत्रामेतिसु त्रामा । स्ववानितिस्व वान् । अवोभिरित्यवः भिः । सुमृडीकऽइतिसु मृडीकः । भवतु । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाः ॥ बाधताम् । द्वेषः ।

अछ । तिष्ठाति । वज्री । विरप्शीतिवि रप्शी । यज्ञम् ॥४२॥

शक्रम् । स्वस्ति ॥४३॥

सुत्रामेतिसु त्रामा । अवोभिरित्यवः भिः । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाः ॥४४॥

व्यातु । मघवेतिमघ वा । विरप्शीतिवि[2] रप्शी । व्यज्ञम् । वाजसाताविति वाज साती ॥४२॥

ह्वयामि । मघवेतिमघ [3]वा ॥४३॥

स्ववानितिस्व वान् । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाः । अभयम् ।

---

१. 'मृडीकः' इति काशिकः पाठः ।

२. कपाठशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. कपाठशैल्यनुसारमिह 'वा' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

अभयम् । कृणोतु । सुवीर्य्यस्येतिसु वीर्य्यस्य । पतयः । स्याम ॥४४॥

तस्य । वयम् । सुमताविति॑सु मतौ । यज्ञियस्य ॥ सः । सुत्रामेतिसु त्रामा । स्ववानितिस्व वान् । इन्द्रः । अस्मेऽइत्यस्मे । आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोतु ॥४५॥

आ । मन्द्रैः । इन्द्र । हरिभिरितिहरि भिः । याहि । मयूररोमभिरितिमयूररोम भिः ॥ मा । त्वा । के । चित् । नि । यमन् । विम् । न । पाशिनः । अति । धन्वेवेतिधन्वा इव । तान् । इहि ॥४६॥

एव । इत् । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्रबाहुमितिवज्र बाहुम् । वसिष्ठासः । अभि । अर्चन्ति । अर्कैः ॥ सः । नः । स्तुतः । वीरवदितिवीर वत् । धातु । गोमदितिगो

यज्ञियस्य । सुत्रामेतिसु त्रामा । अस्मेऽइत्यस्मे ॥४५॥

धन्वेवेतिधन्वा इव ॥४६॥

वज्रबाहुमितिवज्र बाहुम् । वसिष्ठासः । स्वस्तिभिरिति-

सुवीर्य्यस्येतिसु वीर्य्यस्य । पतयः ॥४४॥

वयम् । यज्ञियस्य । स्ववानितिस्व [1]वान् । युयोतु ॥४५॥

याहि । मयूररोमभिरितिमयूररोम भिः । यमन् ॥४६॥

वज्रबाहुमितिवज्र बाहुम् । वीरवदितिवीर वत् । यूयम् ॥४७॥

---

१. कपाठशैल्यनुसारमिह 'वा' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

मेत । यूयम् । पात । स्वस्तिभिरितिस्वस्ति भिः । सदा । नः ॥४७॥

समिद्धऽइतिसम् इद्धः । अग्निः । अश्विना । तप्तः । घर्म्मः । विराडितिवि राट् । सुतः ॥ दुहे । धेनुः । सरस्वती । सोमम् । शुक्रम् । इह । इन्द्रियम् ॥४८॥

तनूपेतितनू पा । भिषजा । सुते । अश्विना । उभा । सरस्वती । मध्वा । रजांसि । इन्द्रियम् । इन्द्राय । पथिभिरितिपथि भिः । वहान् ॥४९॥

इन्द्राय । इन्दुम् । सरस्वती । नराशंसेन । नग्नहुम् ॥ अधाताम् । अश्विना । मधु । भेषजम् । भिषजा । सुते ॥५०॥

आजुह्वानेत्याजुह्वाना । सरस्वती । इन्द्राय । इन्द्रियाणि । वीर्य्यम् ॥ इडाभिः । अश्विनौ । इषम् । सम् । ऊर्जम् । सम् । रयिम् । दधुः ॥५१॥

स्वस्ति भिः ॥४७॥

समिद्धऽइतिसम् इद्धः । अग्निः । अश्विना । तप्तः । शुक्रम् ॥४८॥

अश्विना । मध्वा ॥४९॥

नग्नहुम् । अश्विना ॥५०॥

आजुह्वानेत्या जुह्वाना । अश्विनौ ॥५१॥

विराडितिवि राट् । इन्द्रियम् ॥४८॥

इन्द्रियम् । इन्द्राय ॥४९॥

इन्द्राय ॥५०॥

इन्द्राय । इन्द्रियाणि । वीर्य्यम् । रयिम् ॥५१॥

अश्विना । नमुचेः । सुतम् । सोमम् । शुक्रम् । परिस्रुतेतिपरि स्रुता ॥ सरस्वती । तम् । आ । अभरत् । बर्हिषा । इन्द्राय । पातवे ॥८२॥

कवष्य÷ । न । व्यचस्वतीः । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । न । दुर÷ । दिश÷ ॥ इन्द्र÷ । न । रोदसी-ऽइतिरोदसी । उभेऽइत्युभे । दुहे । कामान् । सरस्वती ॥८३॥

उषासा । उषसेत्युषसा । नक्तम् । अश्विना । दिवा । इन्द्रम् । सायम् । इन्द्रियैः ॥ सञ्जानानेऽइतिसम् [1]जानाने । सुपेशसेतिसु पेशसा । सम् । अञ्जातेऽइत्यञ्जाते । सरस्वत्या ॥८४॥

पातम् । नः । अश्विना । दिवा । पाहि । नक्तम् । सरस्वति ॥ दैव्या । होतारा । भिषजा । पातम् । इन्द्रम् । सचा । सुते ॥८५॥

अश्विना । शुक्रम् ॥५२॥

कवष्य÷ । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । उभेऽइत्युभे ॥५३॥

उषसेत्युषसा । नक्तम् । अश्विना । अञ्जातेऽइत्यञ्जाते । सरस्वत्या ॥५४॥

अश्विना । नक्तम् । दैव्या ॥५५॥

इन्द्राय ॥५२॥

[2]कविष्य÷ ॥५३॥

सायम् । इन्द्रियैः ॥५४॥

---

१. 'जानाने' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम् । मन्त्रप्रतीकनिर्देशे तु 'कविष्यो नः' इत्येवं लिखित्वा 'कवष्यो?' इत्येवं शोधितः । परन्तु पदनिर्देशे प्रमादाच्छोधनं नाभूत् ।

तिस्रः । त्रेधा । सरस्वती । अश्विना । भारती । इडा ॥ तीव्रम् । परिस्रुतेतिपरि स्रुता । सोमम् । इन्द्राय । सुषुवुः । सुसुवुरितिसुसुवुः । मदम् ॥५६॥

अश्विना । भेषजम् । मधु । भेषजम् । नः । सरस्वती ॥ इन्द्रे । त्वष्टा । यशः । श्रियम् । रूपꣳरूपमितिरूपम् रूपम् । अधुः । सुते ॥५७॥

ऋतुथेत्यृतु था । इन्द्रः । वनस्पतिः । शशमानः । परिस्रुतेतिपरि स्रुता ॥ कीलालम् । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । मधु । दुहे । धेनुः । सरस्वती ॥५८॥

गोभिः । न । सोमम् । अश्विना । मासरेण । परिस्रुतेतिपरि स्रुता ॥ सम् । अधातम् । सरस्वत्या । स्वाहा । इन्द्रे । सुतम् । मधु ॥५९॥

अश्विना । हविः । इन्द्रियम् । नमुचेः । धिया ।

अश्विना । तीव्रम् ॥५६॥
अश्विना । त्वष्टा ॥५७॥
ऋतुथेत्यृतु था । वनस्पतिः । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् ॥५८॥
अश्विना । सरस्वत्या ॥५९॥
अश्विना । शुक्रम् । जभ्रिरे ॥६०॥

इन्द्राय ॥५६॥
यशः । श्रियम् ॥५७॥
ऋतुथेत्यृतु था ॥५८॥
इन्द्रियम् । धिया । इन्द्राय ॥६०॥

सरस्वती ॥ आ । शुक्रम् । आसुरात् । वसु । मघम् । इन्द्राय । जभ्रिरे ॥६०॥

सम् । अश्विना । सरस्वती । हविषा । इन्द्रम् । अवर्द्धयन् ॥ सः । बिभेद । बलम् । मघम् । नमुचौ । आसुरे । सचा ॥६१॥

तम् । इन्द्रम् । पशवः । सचा । अश्विना । उभा । सरस्वती ॥ दधानाः । अभि । अनूषत । हविषा । यज्ञे । इन्द्रियैः ॥६२॥

ये । इन्द्रे । इन्द्रियम् । दधुः । सविता । वरुणः । भगः ॥ सः । सुत्रामेतिसु त्रामा । हविष्पतिः । हविःपतिरितिहविः पतिः । यजमानाय । सश्चत ॥६३॥

सविता । वरुणः । दधत् । यजमानाय । दाशुषे ॥ आ । अदत्त । नमुचेः । वसु । सुत्रामेतिसु त्रामा । बलम् । इन्द्रियम् ॥६४॥

अश्विना । अवर्द्धयन् ॥६१॥
अश्विना । यज्ञे ॥६२॥
सुत्रामेतिसु त्रामा । हविष्पतिः । सश्चत ॥६३॥
अदत्त । सुत्रामेतिसु त्रामा ॥६४॥

व्यम् । अवर्द्धयन् ॥६१॥
व्यज्ञे । इन्द्रियैः ॥६२॥
व्ये । इन्द्रियम् । [1]व्यजमाना ॥६३॥
व्यजमानाय । इन्द्रियम् ॥६४॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'व्यजमानाय' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

व्रुरुणः । क्षत्रम् । इन्द्रियम् । भगैन । सविता । श्रियम् ॥ सुत्रामेतिसु त्रामा । यशसा । बलम् । दधानाः । यज्ञम् । आशत ॥६५॥

अश्विना । गोभिः । इन्द्रियम् । अश्वेभिः । वीर्य्यम् । बलम् ॥ हविषा । इन्द्रम् । सरस्वती । यजमानम् । अवर्द्धयन् ॥६६॥

ता । नासत्या । सुपेशसेतिसु पेशसा । हिरण्यवर्त्तनीऽइतिहिरण्य वर्त्तनी । नरा ॥ सरस्वती । हविष्मती । इन्द्र । कर्म्मस्वितिकर्म्म सु । नः । अवत ॥६७॥

ता । भिषजा । सुकर्म्मणेतिसु कर्म्मणा । सा । सुदुघेतिसु दुघा । सरस्वती ॥ सः । वृत्रहेतिवृत्र हा । शतक्रतुरितिशत क्रतुः । इन्द्राय । दधुः । इन्द्रियम् ।

क्षत्रम् । सुत्रामेतिसु त्रामा । यज्ञम् ॥६५॥
अश्विना । अश्वेभिः । अवर्द्धयन् ॥६६॥
नासत्या । हिरण्यवर्त्तनीऽइतिहिरण्य वर्त्तनी । हविष्मती ॥६७॥
वृत्रहेतिवृत्र हा । शतक्रतुरितिशत क्रतुः ॥६८॥

इन्द्रियम् । श्रियम् । यशसा । यज्ञम् ॥६५॥
इन्द्रियम् । वीर्य्यम् । यजमानम् । अवर्द्धयन् ॥६६॥
हिरण्यवर्त्तनीऽइतिहिरण्य वर्त्तनी ॥६७॥
वृत्रहेतिवृत्र हा । शतक्रतुरितिशत [1]क्रतुः । इन्द्राय । इन्द्रियम् ।

१. अपपाठोऽयम् । अवग्रहादुत्तरस्यानुदात्ताक्षराणां विकाराभावस्तैत्तिरीयपाठ उपलभ्यते ।

विपिपानाऽइतिवि [1]पिपानाः । सरस्वति । इन्द्रम् । कर्म्मस्विति कर्म्म सु । आवत ॥६८॥

यस्मिन् । अश्श्वासः । ऋषभासः । उक्क्षणः । वशाः । मेषाः । अवसृष्टासऽइत्यव सृष्टासः । आहुताऽइत्या हुताः ॥ कीलालपऽइतिकीलाल पे । सोमपृष्ठायेतिसोम पृष्ठाय । वेधसे । हृदा । मतिम् । जनय । चारुम् । अग्नये ॥६९॥

अहावि । अग्ने । हविः । आस्ये । ते । स्रुचीवेतिस्रुचि इव । घृतम् । चम्वीवेतिचम्वी इव । सोमः ॥ वाजसनिमिति-

---

यस्मिन् । अश्वासः । उक्षणः । अवसृष्टासऽइत्यव सृष्टासः । आहुताऽइत्या हुताः । सोमपृष्ठायेतिसोम पृष्ठाय । अग्नये ॥६९॥

अग्ने । चम्वीवेतिचम्वी इव । असेऽइत्युस्मे । प्रशस्तमितिप्र

विपिपानाऽइतिवि [2] पिपानाः ॥६८॥

[3]यस्मिन् । सोमपृष्ठायेतिसोम पृष्ठाय । जनय । अग्नये ॥६९॥

चम्वीवेतिचम्वी[4] इव । वाजसनिमितिवाज सनिम् । रयिम् ।

---

१. 'पिपानाः' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येव द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

३. इतः पूर्वयोर्द्वयोर्मन्त्रकण्डिकयोः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य नवानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

४. अत्रावगृह्यमाणे इवपदात् पूर्वपदे द्विधा पाठ उपलभ्यते । प्रायेण सर्वकोशेषु '०चम्वी इव' (चम्वी इव) इति दीर्घान्तं पूर्वपदं दृश्यते । काशीमुद्रिते 'व' संज्ञके कोशे '०चम्वि इव' इत्येवं ह्रस्वान्तं पूर्वपदमुपलभ्यते । एतन्मन्त्रव्याख्याने महीधरः 'चम्वि चम्वाम्' इति ब्रुवन् ह्रस्वान्तं पूर्वपदमेव स्वीचकार । अयं मन्त्रः ऋग्वेदे १०।९१।१५ इत्यत्रापि दृश्यते । तत्र पदपाठे

वाज सनिम् । रयिम् । अस्मेऽइत्यस्मे । सुवीरमितिसु वीरम् । प्रशस्तमितिप्र शस्तम् । धेहि । यशसम् । बृहन्तम् ॥७०॥

अश्विना । तेजसा । चक्षुः । प्राणेन । सरस्वती । वीर्य्यम् ॥ वाचा । इन्द्रः । बलेन । इन्द्राय । दधुः । इन्द्रियम् ॥७१॥

गोमदितिगो मत् । ऊँऽइत्यूँ । सु । नासत्या । अश्वावत् । अश्ववदित्यश्व वत् । यातम् । अश्विना ॥ वर्त्तिः । रुद्रा । नृपाय्यमितिनृ पाय्यम् ॥७२॥

शस्तम् ॥७०॥

अश्विना । चक्षुः ॥७१॥

ऊँऽइत्यूँ । नासत्या । अश्वावत् । अश्ववदित्यश्व वत् । अश्विना । रुद्रा ॥७२॥

सुवीरमितिसु वीरम् । यशसम् ॥७०॥

वीर्य्यम् । इन्द्राय । इन्द्रियम् ॥७१॥

अश्ववदित्यश्व वत् । यातम् । [1]वर्त्तीः । नृपाय्यमितिनृ पाय्यम् ॥७२॥

'चम्वि इव' इति ह्रस्वान्तमेव पठ्यते । उभयथा पदविच्छेदे त्विदं कारणं प्रतीयते—ये खलु ह्रस्वेकारान्तं पठन्ति ते छान्दसत्वात् सप्तम्येकवचनस्य आमादेशं (७।३।११६)नेच्छन्ति । ये तु दीर्घेकारान्तं पठन्ति ते सप्तम्येकवचनस्य स्थाने 'इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम्' (वा० ७।१।३९) इति वार्त्तिकेन ईकारादेशं मन्यते । अत्र चमू दीर्घान्तं प्रातिपदिकमुत ह्रस्वान्तमित्यत्रापि विवदन्ते भाष्यकाराः। स्वामिदयानन्दः 'चम्वीव यथा चम्वौ' इति वदन् ह्रस्वान्तं मेने, अन्ये दीर्घान्तं प्रतिपद्यन्ते ।

१. अपपाठोऽयं पाठान्तरो वेति सन्दिग्धमुभयथाऽपि संहितायां समानत्वात् ।

न । यत् । परः । न । अन्तरः । आदुधर्षदित्याऽदुधर्षत् । वृषण्वसूऽइतिवृषण् वसू ॥ दुःशंसऽइतिदुःशंसः । मर्त्यः । रिपुः ॥७३॥

ता । नः । आ । वोढम् । अश्विना । रयिम् । पिशङ्गसन्दृशमितिपिशङ्ग सन्दृशम् ॥ धिष्ण्या । वरिवोविदमितिवरिवः विदम् ॥७४॥

पावका । नः । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीवतीतिवाजिनी वती ॥ यज्ञम् । वष्टु । धियावसुरितिधिया वसुः ॥७५॥

चोदयित्री । सूनृतानाम् । चेतन्ती । सुमतीनामितिसु [1]मतीनाम् ॥ यज्ञम् । दधे । सरस्वती ॥७६॥

आदुधर्षदित्याऽदुधर्षत् । वृषण्वसूऽइतिवृषण वसू । मर्त्यः ॥७३॥

अश्विना । धिष्ण्या ॥७४॥

यज्ञम् । वष्टु ॥७५॥

चोदयित्री । यज्ञम् ॥७६॥

य्यत् । [2]वृषण्वसूऽइतिवृषण् वसू ॥७३॥

रयिम् । वरिवोविदमितिवरिवः विदम् ॥७४॥

वाजिनीवतीतिवाजिनी वती । य्यज्ञम् । धियावसुरितिधिया वसुः ॥७५॥

चोदयित्री । य्यज्ञम् ॥७६॥

१. 'मतीनाम्' इति काशिकः पाठः ।
२. ककोशशैल्यनुसारम् 'वृषण्वसूऽइतिवृषण्वसू' इति पाठो ज्ञेयः ।

मुह॒ऽ । अर्णः॑ । सर॑स्वती । प्र । चे॒तय॒ति॒ । के॒तुना॑ ॥ धियः॑ । विश्वाः॑ । वि । रा॒ज॒ति॒ ॥७७॥

इन्द्र॑ । आ । या॒हि॒ । चि॒त्र॒भा॒नो॒ऽइति॑चित्र भानो । सु॒ताः । इ॒मे । त्वा॒य॒व॒ऽइति॑त्वा यवः॑ ॥ अण्वी॑भिः । तना॑ । पू॒तासः॑ ॥७८॥

धि॒या । इ॒षि॒तः । विप्र॑जू॒त॒ऽइति॒विप्र॑ जूतः । सु॒ताव॑तः । सु॒तव॑त॒ऽइति॑सु॒त व॑तः ॥ उप॑ । ब्रह्मा॑णि । वा॒घतः॑ ॥७९॥

तूतु॑जानः । उप॑ । ब्रह्मा॑णि । ह॒रि॒व॒ऽइति॑हरि वः ॥ सु॒ते । द॒धि॒ष्व॒ । नः॒ । चनः॑ ॥८०॥

---

[1]विश्वाः ॥७७॥

चि॒त्र॒भा॒नो॒ऽइति॑चित्र भानो । त्वा॒य॒व॒ऽइति॑त्वा यवः । अर्ण्वीभिः ॥७८॥

विप्र॑जू॒त॒ऽइति॒विप्र॑ जूतः । ब्रह्मा॑णि ॥७९॥

ब्रह्मा॑णि । द॒धि॒ष्व॒ ॥८०॥

चे॒त॒य॒ति॒ । धियः॑ । [1]विश्वाः॑ ॥७७॥

या॒हि॒ । त्वा॒य॒व॒ऽइति॑त्वा [2]यवः॑ ॥७८॥

धि॒या । विप्र॑जू॒त॒ऽइति॒विप्र॑ जूतः । सु॒तव॑त॒ऽइति॑सु॒त व॑तः ॥७९॥

ह॒रि॒व॒ऽइति॑हरि वः ॥८०॥

---

१. अत्र दीर्घात् परस्य विसर्गचिह्नस्य ÷ ः इति वैविध्यं दृश्यते । (द्र० पूर्वत्र पृ० ३२८ टि० १)

२. ककोशशैल्यनुसारम् 'यवः' इति पाठेन भाव्यम् ।

अश्विना । पिबताम् । मधु । सरस्वत्या । सजोषसेतिसजोषसा ॥ इन्द्रः । सुत्रामेतिसुत्रामा । वृत्रहेतिवृत्रहा । जुषन्ताम् । सोम्यम् । मधु ॥८१॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे विंशोऽध्यायः ॥

अश्विना । सरस्वत्या । सुत्रामेतिसुत्रामा । वृत्रहेतिवृत्रहा । सोम्यम् ॥८१॥

---

[1]वृत्रहेतिवृत्रहा ॥८१॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे विंशतिमो[2]ऽध्यायः ॥

॥ इति पूर्वविंशतिः समाप्ता ॥

---

१. अपपाठोऽयम्, ककोशशैल्यनुसारमिह ऋकारपरो वकारो लघुर्ज्ञेयः—'वृत्रहेतिवृत्रहा' ।

२. अत्र डटः तमडागमाभावपक्षे पूर्ववत् (पृष्ठ ३७० टि० २) मडागमो द्रष्टव्यः ।

एकविंशोऽध्यायः

इमम् । मे । वरुण । श्रुधि । हवम् । अद्य । च । मृडय ॥ त्वाम् । अवस्युः । आ । चके ॥१॥

[1]त्वम् । नः । अग्ने । वरुणस्य । विद्वान् । देवस्य । हेडः । अव । यासिसीष्ठाः ॥ यजिष्ठः । वह्नितमऽइतिवह्निऽतमः । शोशुचानः । विश्वा । द्वेषांसि । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥२॥

सः । त्वम् । नः । अग्ने । अवमः । भव । ऊती । नेदिष्ठः । अस्याः । उषसः । व्युष्टाविति विऽउष्टौ ॥ अव । यक्ष्व । नः । वरुणम् । रराणः । वीहि । मृडीकम् । सुहवऽइतिसुऽहवः । नः । एधि ॥३॥

अद्य ॥१॥

अग्ने । विद्वान् । यासिसीष्ठाः । यजिष्ठः । वह्नितमऽइतिवह्निऽतमः । विश्वा । मुमुग्धि । अस्मत् ॥२॥

अग्ने । नेदिष्ठः । व्युष्टाविति विऽउष्टौ । यक्ष्व ॥३॥

मृडय ॥१॥

[2]यासिसीष्ठाः । [2]यजिष्ठः । वह्नितमऽइतिवह्निऽतमः ॥२॥

व्युष्टाविति वि[3] उष्टौ । यक्ष्व ॥३॥

---

१. पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्यैकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो ज्ञेयः ।

२. ह्रियकारनिर्देशाभावरूपोऽपपाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

मुहीम् । ऊँ॒ऽइस्यूँ । सु । मातरम् । सुव्व्रतानामितिसु व्व्रतानाम् । ऋतस्य । पत्नीम् । अवसे । हुवेम ॥ तुविक्क्षत्त्रामितितुवि क्षत्त्राम् । अजरन्तीम् । उरूचीम् । सुशर्म्माणमितिसु शर्म्माणम् । अदितिम् । सुप्प्रणीतिम् । सुप्प्रनीतिमितिसु प्रनीतिम् ॥४॥

सुत्त्रामाणमितिसु त्रामाणम् । पृथिवीम् । द्याम् । अनेहसम् । सुशर्म्माणमितिसु शर्म्माणम् । अदितिम् । सुप्प्रणीतिम् । सुप्प्रनीतिमितिसु प्रनीतिम् ॥ दैवीम् । नावम् । स्वरित्त्रामितिसु [१]अरित्त्राम् । अनागसम् । अस्स्रवन्तीम् । आ । रुहेम । स्वस्त्तये ॥५॥

सुनावमितिसु नावम् । आ । रुहेयम् । अस्स्रवन्तीम् । अनागसम् ॥ शतारित्त्रामितिशत अरित्त्राम् । स्वस्त्तये ॥६॥

आ । नः । मित्त्रावरुणा । घृतैः । गव्यूतिम् । उक्क्षतम् ॥ मद्धा । रजांसि । सुक्क्रतूऽइतिसु क्रतू ॥७॥

ऊँ॒ऽइस्यूँ । सुव्रतानामितिसु व्रतानाम् । पत्नीम् । तुविक्षत्रामितितुवि क्षत्राम् । सुप्रणीतिम् । सुप्रनीतिमितिसु प्रनीतिम् ॥४॥

सुत्रामाणमितिसु त्रामाणम् । सुप्रणीतिम् । सुप्रनीतिमितिसु प्रनीतिम् । स्वरित्रामितिसु अरित्राम् । स्वस्तये ॥५॥

शतारित्रामितिशत अरित्राम् । स्वस्तये ॥६॥

मित्रावरुणा । गव्यूतिम् । उक्षतम् । मध्वा । सुक्रतूऽइतिसु क्रतू ॥७॥

सुव्रतानामितिसु [२] व्रतानाम् ॥४॥ स्वस्तयै ॥५॥

रुहेयम् । स्वस्तयै ॥६॥

---

१. 'अरित्राम्' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमत्रैकवकारवान् पाठः साधुः ।

प्र । बाहवा । सिसृतम् । जीवसे । नः । आ । नः । गव्यूतिम् । उक्षतम् । घृतेन ॥ आ । मा । जने । श्रवयतम् । युवाना । श्रुतम् । मे । मित्त्रावरुणा । हवा । इमा ॥८

समिद्धइतिसम् इद्धः । अग्निः । समिधेतिसम् इधा । सुसमिद्धइतिसु समिद्धः । वरेण्यः ॥ गायत्री । छन्दः । इन्द्रियम् । त्र्यविरितित्रि अविः । गौः । वयः । दधुः ॥९॥

तनूनपादितितनू नपात् । शुचिव्रतइतिशुचि व्रतः । तनूपाइतितनू पाः । च । सरस्वती ॥ उष्णिहा । दित्यवाडितिदित्य वाट् ॥१०॥

इडाभिः । अग्निः । ईड्यः । सोमः । देवः । अमर्त्यः ॥ अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् । पञ्चाविरितिपञ्च अविः ॥११॥

गव्यूतिम् । उक्षतम् । मित्रावरुणा ॥८॥
समिद्धइतिसम् इद्धः । अग्निः । सुसमिद्धइतिसु समिद्धः । वरेण्यः । गायत्री । त्र्यविरितित्रि अविः ॥९॥
शुचिव्रतइतिशुचि व्रतः । उष्णिहा । दित्यवाडितिदित्य वाट् ॥१०॥
अग्निः । ईड्यः । अमर्त्यः । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् ॥११॥

श्रवयतम् । युवाना[1] ॥८॥

[2]गायत्री । इन्द्रियम् । वयः ॥९॥

शुचिव्रतइतिशुचि व्रतः । दित्यवाडितिदित्य वाट् ॥१०॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'य्युवाना' इत्येवं साधुर्ज्ञेयः ।

२. इतः पूर्वयोर्मन्त्रकण्डिकयोः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

सुबर्हिरितिसु बर्हिः । अग्निः । पूषण्ण्वानितिपूषण् वान् । स्तीर्ण्णबर्हिरितिस्तीर्ण्ण बर्हिः । अमर्त्त्यः ॥ बृहती । त्रिवत्सऽइतित्रि वत्सः ॥१२॥

द्वारः । देवीः । दिशः । महीः । ब्रह्मा । देवः । बृहस्पतिः ॥ पङ्क्तिः । इह । तुर्य्यवाडितितुर्य्य वाट् ॥१३॥

उषेऽइत्युषे । यह्वीऽइतियह्वी । सुपेशसेतिसु पेशसा । विश्वे । देवाः । अमर्त्याः ॥ त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । पष्ठवाडितिपष्ठ वाट् ॥१४॥

दैव्या । होतारा । भिषजा । इन्द्रेण । सयुजेतिस युजा । युजा ॥ जगती । अनड्वान् ॥१५॥

तिस्रः । इडा । सरस्वती । भारती । मरुतः । विशः ॥ विराडितिवि राट् । धेनुः । गौः । न ॥१६॥

अग्निः । पूषण्वानितिपूषण् वान् । अमर्त्यः । त्रिवत्सऽइतित्रि वत्सः ॥१२॥

ब्रह्मा । बृहस्पतिः ॥१३॥

उषेऽइत्युषे । यह्वीऽइतियह्वी । विश्वे । अमर्त्याः । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । पष्ठवाडितिपष्ठ वाट् ॥१४॥

दैव्या । अनड्वान् ॥१५॥

पूषण्वानितिपूषण् वान् । त्रिवत्सऽइतित्रि वत्सः ॥१२॥

तुर्य्यवाडितितुर्य्य वाट् ॥१३॥

य्यह्वीऽइतिय्यह्वी । पष्ठवाडितिपष्ठ वाट् ॥१४॥

सयुजेतिस युजा । युजा[1] ॥१५॥

व्विराडितिवि[2] राट् ॥१६॥

---

१. 'य्युजा' इत्येवं द्वियकारवान् शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

त्वष्टा । तुरीपः । अद्भुतः । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । पुष्टिवर्द्धनेतिपुष्टि वर्द्धना ॥ द्विपदेतिद्वि पदा । उक्षा ॥१७॥

शमिता । नः । वनस्पतिः । सविता । प्रसुवन्नितिप्र सुवन् । भगम् ॥ ककुप् । वशा । वेहत् ॥१८॥

स्वाहा । यज्ञम् । वरुणः । सुक्षत्रऽइतिसु क्षत्रः । भेषजम् । करत् ॥ अतिच्छन्दाऽइत्यति छन्दाः । इन्द्रियम् । बृहत् । ऋषभः ॥१९॥

वसन्तेन । ऋतुना । देवाः । वसवः । त्रिवृतेतित्रि वृता । स्तुताः ॥ रथन्तरेणेतिरथम् तरेण । तेजसा । हविः । इन्द्रे । वयः । दधुः ॥२०॥

ग्रीष्मेण । रुद्राः । पञ्चदशऽइतिपञ्च दशे ॥ बृहता । यशसा । बलम् ॥२१॥

त्वष्टा । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । पुष्टिवर्द्धनेतिपुष्टि वर्द्धना । द्विपदेतिद्वि पदा । उक्षा ॥१७॥

वनस्पतिः । प्रसुवन्नितिप्र सुवन् ॥१८॥

यज्ञम् । सुक्षत्रऽइतिसु क्षत्रः । अतिछन्दाऽइत्यति छन्दाः ॥१९॥

त्रिवृतेतित्रि वृता ॥२०॥

ग्रीष्मेण । रुद्राः ॥२१॥

पुष्टिवर्द्धनेतिपुष्टि वर्द्धना ॥१७॥

य्यज्ञम् । इन्द्रियम् ॥१९॥

त्रिवृतेतित्रि वृता । वसं ॥२०॥

य्यशसा ॥२१॥

वृषाभिः । आदित्याः । स्तोमे । सप्तदशऽइतिसप्त दशे ॥ वैरूपेण । विशा । ओजसा ॥२२॥

शारदेन । एकविंशऽइत्येक विंशे । ऋभवः ॥ वैराजेन । श्रिया । श्रियम् ॥२३॥

हेमन्तेन । त्रिणवे । त्रिनवऽइतित्रि नवे । मरुतः ॥ बलेन । शक्करीः । सहः ॥२४॥

शैशिरेण । त्रयस्त्रिंशऽइतित्रयः त्रिंशे । अमृताः ॥ सत्येन । रेवतीः । क्षत्रम् ॥२५॥

होता । यक्षत् । समिधेतिसम् इधा । अग्निम् । इडः । पदे । अश्विना । इन्द्रम् । सरस्वतीम् । अजः । धूम्रः । न । गोधूमैः । कुवलैः । भेषजम् । मधु । शष्पैः । न । तेजः । इन्द्रियम् । पयः । सोमः । परिस्रुतेतिपरि स्रुता । घृतम् । मधु । व्यन्तु । आज्यस्य । होतः । यज ॥२६

तनूनपादितितनू नपात् । सरस्वतीम् । अविः । मेषः । न । भेषजम् । पथा । मधुमतेतिमधु मता । भरन् ।

आदित्याः । सप्तदशऽइतिसप्त दशे ॥२२॥
एकविंशऽइत्येक विंशे ॥२३॥
त्रिनवऽइतित्रि नवे । शक्करीः ॥२४॥
त्रयस्त्रिंशऽइतित्रयः त्रिंशे । सत्येन । क्षत्रम् ॥२५॥
यक्षत् । अग्निम् । अश्विना । धूम्रः । शष्पैः । आज्यस्य ॥२६॥

एकविंशऽइत्येक विंशे । श्रिया । श्रियम् ॥२३॥
त्रयस्त्रिंशऽइतित्रयः त्रिंशे ॥२५॥
यक्षत् । इन्द्रियम् । पयः । यज ॥२६॥

अश्विना । इन्द्राय । वीर्य्यम् । बदरैः । उपवाकाभिरित्युप वाकाभिः । भेषजम् । तोक्क्मभिरितितोक्म भिः ॥२७॥

नराशꣳसम् । न । नग्नहुम् । पतिम् । सुरया । भेषजम् । मेषः । सरस्वती । भिषक् । रथः । न । चन्द्री । अश्विनोः । वपाः । इन्द्रस्य ॥२८॥

इडा । ईडितः । आजुह्वानऽइत्याजुह्वानः । सरस्वतीम् । इन्द्रम् । बलेन । वर्द्धयन् । ऋषभेण । गवा । इन्द्रियम् । अश्विना । इन्द्राय । भेषजम् । यवैः । कर्कन्धुभिरितिकर्कन्धु भिः । मधु । लाजैः । न । मासरम् ॥२९॥

बर्हिः । ऊर्णम्म्रदाऽइत्यूर्णम्म्रदाः । भिषक् । नासत्या । भिषजा । अश्विना । अश्वा । शिशुमतीतिशिशुमती । भिषक् । धेनुः । सरस्वती । भिषक् । दुहे । इन्द्राय । भेषजम् ॥३०॥

अश्विना । उपवाकाभिरित्युप वाकाभिः । तोक्मभिरितितोक्म भिः ॥२७
नग्नहुम् । अश्विनोः ॥२८॥
आजुह्वानऽइत्या जुह्वानः । अश्विना । [1]यवैः ॥२९॥
ऊर्णम्म्रदाऽइत्यूर्णं म्रदाः । नासत्या । अश्विना । अश्वा ॥३०॥

इन्द्राय । वीर्य्यम् । उपवाकाभिरित्युप वाकाभिः ॥२७॥
सुरया ॥२८॥
वर्द्धयन् । इन्द्रियम् । इन्द्राय । [1]यवैः ॥२९॥
[2]ऊर्णम्म्रदाऽइत्यूर्णम् म्रदाः । इन्द्राय ॥३०॥

१. एतत्पदविषये पूर्वा ३२२ पृष्ठस्था टिप्पणी १ द्रष्टव्या ।
२. एतत्पदविषये द्रष्टव्या पूर्वा १३ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

दुरः । दिशः । कवष्यः । न । श्यचस्वतीः । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । न । दुरः । दिशः । इन्द्रः । न । रोदसीऽइतिरोदसी । दुघेऽइतिदुघे । दुहे । धेनुः । सरस्वती । अश्विना । इन्द्राय । भेषजम् । शुक्रम् । न । ज्योतिः । इन्द्रियम् ॥३१॥

सुपेशसेतिसु पेशसा । उपेऽइत्युपे । नक्तम् । दिवा । अश्विना । सम् । अञ्जातेऽइत्यञ्जाते । सरस्वत्या । त्विषिम् । इन्द्रे । न । भेषजम् । श्येनः । न । रजसा । हृदा । श्रिया । न । मासरम् ॥३२॥

दैव्या । होतारा । भिषजा । अश्विना । इन्द्रम् । न । जागृवि । दिवा । नक्तम् । न । भेषजैः । शूषम् । सरस्वती । भिषक् । सीसेन । दुहे । इन्द्रियम् ॥३३॥

तिस्रः । देवीः । न । भेषजम् । त्रयः । त्रिधातवऽइतित्रि धातवः । अपसः । रूपम् । इन्द्रे । हिरण्ययम् । अश्विना । इडा । न । भारती । वाचा । सरस्वती । महः । इन्द्राय । दुहे । इन्द्रियम् ॥३४॥

कवष्यः । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । अश्विना । शुक्रम् ॥३१॥
उपेऽइत्युपे । नक्तम् । अश्विना । अञ्जातेऽइत्यञ्जाते । सरस्वत्या ॥३२॥
दैव्या । अश्विना । नक्तम् ॥३३॥
त्रिधातवऽइतित्रि धातवः । हिरण्ययम् । अश्विना ॥३४॥

इन्द्राय । इन्द्रियम् ॥३१॥
श्रिया ॥३२॥ इन्द्रियम् ॥३३॥
त्रयः । हिरण्ययम् । इन्द्राय । इन्द्रियम् ॥३४॥

सुरेतसमितिसु रेतसम् । ऋषभम् । नर्य्यपसमितिनर्य्यै अपसम् । त्वष्टारम् । इन्द्रम् । अश्विना । भिषजम् । न । सरस्वतीम् । ओजः । न । जूतिः । इन्द्रियम् । वृकः । न । रभसः । भिषक् । यशः । सुरया । भेषजम् । श्रिया । न । मासरम् ॥३५॥

वनस्पतिम् । शमितारम् । शतक्रतुमितिशत क्रतुम् । भीमम् । न । मन्युम् । राजानम् । व्याघ्रम् । नमसा । अश्विना । भामम् । सरस्वती । भिषक् । इन्द्राय । दुहे । इन्द्रियम् ॥३६॥

अग्निम् । स्वाहा । आज्यस्य । स्तोकानाम् । मेदसाम् । पृथक् । छागम् । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । मेषम् । सरस्वत्यै । ऋषभम् । इन्द्राय । सिंहाय । सहसे । इन्द्रियम् । अग्निम् । न । भेषजम् । सोमम् । इन्द्रियम् । इन्द्रम् । सुत्रामाणमितिसु त्रामाणम् । सवितारम् । वरुणम् । भिषजाम् । पतिम् । वनस्पतिम् । प्रियम् । पाथः । न । भेषजम् ।

त्वष्टारम् । अश्विना ॥३५॥

वनस्पतिम् । शतक्रतुमितिशत क्रतुम् । मन्युम् । व्याघ्रम् । अश्विना ॥३६

अग्निम् । आज्यस्य । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । सरस्वत्यै । अग्निम् । सुत्रामाणमितिसु त्रामाणम् । वनस्पतिम् ।

नर्य्यपसमितिनर्य्यै अपसम् । इन्द्रियम् । यशः । सुरया । श्रिया ॥३५॥

इन्द्राय । इन्द्रियम् ॥३६॥

इन्द्राय । सिंहाय । इन्द्रियम् । इन्द्रियम् । प्रियम् ॥३७॥

देवाः । आज्ज्यपाऽइत्त्याज्ज्य पाः । जुषाणः । अग्निः । भेषजम् ॥३७॥

अश्विनौ । छागस्य । वपायाः । मेदसः । जुषेताम् । हविः ॥ सरस्वतीम् । मेषस्य । जुषताम् ॥ इन्द्रम् । ऋषभस्य ॥३८॥

अश्विनौ । सरस्वतीम् । इन्द्रम् । सुत्रामाणमितिसु त्रामाणम् । इमे । सोमाः । सुरामाणः । छागैः । न । मेषैः । ऋषभैः । सुताः । शष्पैः । न । तोक्कमभिरितितोक्कम भिः । लाजैः । महस्वन्तः । मदाः । मासरेण । परिष्कृताः । परिष्कृताऽइतिपरि कृताः । शुक्राः । पयस्वन्तः । अमृताः । प्रस्थिताऽइतिप्र स्थिताः । वः । मधुश्चुतऽइतिमधु श्चुतः । तान् । अश्विना । सरस्वती । पिबन्तु । मदन्तु । व्यन्तु ॥३९॥

आज्यपाऽइत्याज्य पाः । अग्निः ॥३७॥

अश्विनौ ॥३८॥

अश्विनौ । सुत्रामाणमितिसु त्रामाणम् । शष्पैः । तोक्मभिरितितोक्म भिः । शुक्राः । प्रस्थिताऽइतिप्र स्थिताः । मधुश्चुतऽइतिमधु श्चुतः । अश्विना ॥३९॥

वपायाः ॥३८॥

पयस्वन्तः । वः । [1]मधुश्च्युतऽइतिमधु श्च्युतः ॥३९॥

---

१. इह पूर्वा २८८ पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

अश्विनौ । छागस्य । हुविषः । आत्ताम् । अद्य । मद्ध्युतः । मेदः । उद्भृतमित्युत् भृतम् । पुरा । द्वेषोभ्य इतिद्वेषः भ्यद्दं । पुरा । पौरुषेय्याद्दं । गृभः । घस्ताम् । नूनम् । घासेऽअज्राणामितिघासे अज्राणाम् । यवसप्रथमानामितियवस प्रथमानाम् । सुमत्क्षराणामितिसुमत् क्षराणाम् । शतरुद्रियाणामितिशत रुद्रियाणाम् । अग्निष्वात्तानाम् । अग्निस्वात्तानामित्यग्नि स्वात्तानाम् । पीवोपवसनानामितिपीवः उपवसनानाम् । पार्श्वतः । श्रोणितः । शितामतः । उत्सादतऽइत्युत् सादतः । अङ्गादङ्गादित्यङ्गात् अङ्गात् । अवत्तानाम् । करतद्द । एव । अश्विना । जुषेताम् । हुविः ॥४०॥

सरस्वतीम् । मेषस्य । आ । वुयत् । घसत् । करत् । एवम् । सरस्वती । जुषताम् ॥ इन्द्रम् । ऋषभस्य । इन्द्रः ॥४१

अश्विनौ । अद्य । मध्युतः ।उद्भृतमित्युत् भृतम् । द्वेषोभ्यऽइतिद्वेषः भ्यद्दं । घस्ताम् । घासेऽअज्राणामितिघासे अज्राणाम् । यवसप्रथमानामितियवस प्रथमानाम् । सुमत्क्षराणामितिसुमत् क्षराणाम् । शतरुद्रियाणामितिशत रुद्रियाणाम् । अग्निष्वात्तानाम् । अग्निस्वात्तानामित्यग्नि स्वात्तानाम् । उत्सादतऽइत्युत् सादतः । अङ्गादङ्गादित्यङ्गात् अङ्गात् । अश्विना ।४०॥

---

[1]आत्ता । पौरुषेय्याद्दं । [1]घस्ता । यवसप्रथमानामितियवस प्रथमानाम् । शतरुद्रियाणामितिशत रुद्रियाणाम् । [2]उध्सादतऽइत्युत् सादतः ॥४०

वुयत् ॥४१॥

---

१. इह मन्त्रे पदपाठे च सर्वत्र 'आत्ताम्, घस्ताम्' पदे उपलभ्येते । 'क' कोशे उभयोराकारान्तः पाठोऽपपाठरूप उत पाठभेदरूप इति विचारार्हः ।

२. अत्र ४५ पृष्ठस्था द्वितीया टिप्पणी द्रष्टव्या ।

वनुस्पतिम् । अभि । हि । पिष्टतमयेतिपिष्ट तमया । रभिष्ठया । रशनया । अधित ॥ यत्र । अश्विनोः । छागस्य । हविषः । प्रिया । धामानि । सरस्वत्याः । मेषस्य । इन्द्रस्य । ऋषभस्य । अग्नेः । सोमस्य । इन्द्रस्य । सुत्राम्णऽइतिसु त्राम्णः । सवितुः । वरुणस्य । वनुस्पतेः । प्रिया । पाथांसि । देवानाम् । आज्यपानामित्याज्य पानाम् । अग्नेः । होतुः । तत्र । एतान् । प्रस्तुत्येवेतिप्रस्तुत्य इव । उपस्तुत्येवेत्युपस्तुत्य इव । उपावस्रक्षदित्युप अवस्रक्षत् । रभीयसऽइवेतिरभीयसः इव । कृत्वी । करत् । एवम् । देवः । वनुस्पतिः ॥४२॥

अग्निम् । स्विष्टकृतमितिस्विष्ट कृतम् । अयाट् । अग्निः । यक्षत् । यक्षत् । स्वम् । महिमानम् । आ । यजताम् । एज्याऽइत्या इज्याः । इषः । कृणोतु । सः । अध्वरा । जातवेदाऽइतिजात वेदाः ॥४३॥

वनस्पतिम् । पिष्टतमयेतिपिष्ट तमया । रभिष्ठया । यत्र । अश्विनोः । सरस्वत्याः । अग्नेः । सुत्राम्णऽइतिसु त्राम्णः । वनस्पतेः । आज्यपानामित्याज्य पानाम् । अग्नेः । तत्र । प्रस्तुत्येवेतिप्रस्तुत्य इव । उपस्तुत्येवेत्युपस्तुत्य इव । उपावस्रक्षदित्युप अवस्रक्षत् । कृत्वी । वनस्पतिः ॥४२॥

अग्निम् । स्विष्टकृतमितिस्विष्ट कृतम् । ग्निः । यक्षत् । यक्षत् । एज्याऽइत्या इज्याः । अध्वरा ॥४३॥

---

[1]पिष्टतमय्येतिपिष्ट तमय्या । रभिष्ठय्या । रशनय्या । य्यत्र । प्रिय्या । प्रिय्या । रभीय्यसऽइवेतिरभीय्यसः इव ॥४२॥

अय्याट् । य्यक्षत् । य्यक्षत् । य्यजताम् । जातवेदाऽइतिजात वेदाः ॥४३

---

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकाया अपुनरुक्तानि त्रीणि पदानि पूर्वकण्डिकान्त एव पठितानीति कृत्वा इत उत्तरं चतसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

देवम् । बर्हिः । सरस्वती । सुदेवमितिसु देवम् । इन्द्रे । अश्विना ॥ तेजः । न । चक्क्षुः । [1]अक्क्ष्योः । बर्हिषा । दधुः । इन्द्रियम् । वसुवनऽइतिवसु वने । वसुधेयस्येतिवसु धेयस्य । व्यन्तु । यज ॥४४॥

देवीः । द्वारः । अश्विना । भिषजा । इन्द्रे । सरस्वती ॥ प्राणम् । न । वीर्य्यम् । नसि । द्वारः । दधुः । इन्द्रियम् ॥४५॥

देवीऽइतिदेवी । उषासौ । उषसावित्युषसौ । अश्विना । सुत्रामेतिसु त्रामा । इन्द्रे । सरस्वती ॥ बलम् । न । वाचम् । आस्ये । उषाभ्याम् । दधुः । इन्द्रियम् ॥४६॥

अश्विना । चक्षुः । [1]अक्ष्योः ॥४४॥

अश्विना ॥४५॥

उषसावित्युषसौ । अश्विना । सुत्रामेतिसु त्रामा । उषाभ्याम् ॥४६॥

---

[1]अक्ष्योः । इन्द्रियम् । वसुवनऽइतिवसु [2]वने । वसुधेयस्येतिवसु धेयस्य । व्यज ॥४४॥

वीर्य्यम् । इन्द्रियम् ॥४५॥

इन्द्रियम् ॥४६॥

---

१. बम्बईमुद्रिते ककोशे च 'अक्ष्योः' इत्येवं स्वरितनिर्देश उपलभ्यते अन्यत्र 'अक्ष्योः' इत्येवमपि । पदस्यान्यत्र प्रयोगाभावात् कः साधुनिर्देश इत्यत्र वैदिका एव प्रमाणम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वने' इत्येकवकारवता पाठेन भाव्यम् । उत्तरयोर्द्वयोर्मन्त्रयोः पुनरुक्तपदनिर्देशे ककोशे एकवकारवान् एव पाठो दृश्यते ।

देवीऽइतिदेवी । जोष्ट्रीऽइतिजोष्ट्री । सरस्वती । अश्विना । इन्द्रम् । अवर्द्धयन् ॥ श्रोत्रम् । न । कर्णयोः । यशः । जोष्ट्रीभ्याम् । दधुः । इन्द्रियम् ॥४७॥

देवीऽइतिदेवी । ऊर्जाहुतीऽइत्यूर्जा' आहुती । दुघेऽइतिदुघे । सुदुघेतिसु दुघा । इन्द्रे । सरस्वती । अश्विना । भिषजा । अवतः ॥ शुक्रम् । न । ज्योतिः । स्तनयोः । आहुतीऽइत्या हुती । धत्तः । इन्द्रियम् ॥४८॥

देवा । देवानाम् । भिषजा । होतारौ । इन्द्रम् । अश्विना ॥ वषट्कारैरितिवषट् कारैः । सरस्वती । त्विषिम् । न । हृदये । मतिम् । होतृभ्यामितिहोतृ भ्याम् । दधुः । इन्द्रियम् ॥४९॥

जोष्ट्रीऽइतिजोष्ट्री । अश्विना । श्रोत्रम् । जोष्ट्रीभ्याम् ॥४७॥

ऊर्जाहुतीऽइत्यूर्जा आहुती । अश्विना । शुक्रम् । आहुतीऽइत्या हुती ॥४८॥

अश्विना । वषट्कारैरितिवषट् कारैः । होतृभ्यामितिहोतृ भ्याम् ॥४९॥

अवर्द्धयन् । कर्णयोः । यशः । इन्द्रियम् ॥४७॥

स्तनयोः । इन्द्रियम् ॥४८॥

वषट्कारैरितिवषट् कारैः । हृदये । इन्द्रियम् ॥४९॥

---

१. काशी संस्करणे इह उत्तरत्र (२८।१६) च 'इत्यूर्जा आहुती' इत्येवं द्व्युदात्तपाठ उपलभ्यते । ङ कोशेऽपीह 'आहुती' इत्येवं स्वरमपमृज्य 'आहुती' इत्येवं संशोध्य स्वरो लेखकेन प्रदर्शितः । पर २८।१६ पदपाठे तु 'आहुती' इत्थमेव स्वरो दृश्यते ।

देवीः । तिस्रः । तिस्रः । देवीः । अश्विना । इडा । सरस्वती ॥ शूषम् । न । मध्ये । नाभ्याम् । इन्द्राय । दधुः । इन्द्रियम् ॥५०॥

देवः । इन्द्रः । नराशंसः । त्रिवरूथऽइतित्रि
[1]वरूथः । सरस्वत्या । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । ईयते । रथः ॥ रेतः । न । रूपम् । अमृतम् । जनित्रम् । इन्द्राय । त्वष्टा । दधत् । इन्द्रियाणि ॥५१॥

देवः । देवैः । वनस्पतिः । हिरण्यपर्णऽइतिहिरण्य पर्णः । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । सरस्वत्या । सुपिप्पलऽइतिसु [2]पिप्पलः । इन्द्राय । पच्यते । मधु ॥ ओजः । न । जूतिः । ऋषभः । न । भामम् । वनस्पतिः । नः । दधत् । इन्द्रियाणि ॥५२॥

अश्विना । मध्ये । नाभ्याम् ॥५०॥

त्रिवरूथऽइतित्रि वरूथः । सरस्वत्या । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । जनित्रम् । त्वष्टा ॥५१॥

वनस्पतिः । हिरण्यपर्णऽइतिहिरण्य पर्णः । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । सरस्वत्या । पच्यते । वनस्पतिः ॥५२॥

---

[3]पूषम् । [3]मध्या । इन्द्राय । इन्द्रियम् ॥५०॥

त्रिवरूथऽइतित्रि वरूथः । ईयते । इन्द्राय । इन्द्रियाणि ॥५१॥

इन्द्राय । इन्द्रियाणि ॥५२॥

---

१. 'वरूथः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'पिप्पलः' इति काशिकः पाठः ।

३. किमेते ककोशस्थे पदे अपपाठरूपे पाठान्तरे वेति विचारार्हे स्त ।

देवम् । बर्हिः । वारितीनाम् । अध्वरे । स्तीर्ण्णम् । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । ऊर्ण्णम्म्रदाऽइत्यूर्ण्णं म्रदाः । सरस्वत्या । स्योनम् । इन्द्र । ते । सदः ॥ ईशायै । मन्युम् । राजानम् । बर्हिषा । दधुः । इन्द्रियम् ॥५३॥

देवः । अग्निः । स्विष्टकृदितिस्विष्ट कृत् । देवान् । यक्षत् । यथायथमितियथा यथम् । होतारौ । इन्द्रम् । अश्विना । वाचा । वाचम् । सरस्वतीम् । अग्निम् । सोमम् । स्विष्टकृदितिस्विष्ट कृत् । स्विष्टऽइतिसु इष्टः । इन्द्रः । सुत्रामेतिसु त्रामा । सविता । वरुणः । भिषक् । इष्टः । देवः । वनस्पतिः । स्विष्टाऽइतिसु इष्टाः । देवाः । आज्यपाऽइत्याज्य पाः । स्विष्टऽइतिसु इष्टः । अग्निः ।

अध्वरे । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । ऊर्ण्णम्रदाऽइत्यूर्ण्णं म्रदाः । सरस्वत्या । मन्युम् ॥५३॥

अग्निः । स्विष्टकृदितिस्विष्ट कृत् । यक्षत् । अश्विना । अग्निम् । स्विष्टकृदिति-स्विष्ट कृत् । स्विष्टऽइतिसु इष्टः । सुत्रामेतिसु त्रामा । इष्टः । वनस्पतिः । स्विष्टाऽइतिसु इष्टाः । आज्यपाऽइत्याज्य पाः । स्विष्टऽइतिसु इष्टः । अग्निः ।

---

[1]ऊर्ण्णम्म्रदाऽइत्यूर्ण्णं म्रदाः । ईशायै । इन्द्रियम् ॥५३॥

यक्षत् । यथायथमितियथा [2]यथम् । यशः । इन्द्रियम् ॥५४॥

---

१. अत्र ४।१० पदपाठे च अकारान्त अवगृह्यते, अन्यत्र २।२, ५; २१।३३ इत्येतेषु स्थलेषु मकारान्तः । इह पूर्वत्र १३ पृष्ठस्था द्वितीया टिप्पणी, प्राक्कथने 'माध्यन्दिनपदपाठस्य चतुर्विधः पाठ' इत्यत्र ४८ पृष्ठं चावलोकनीयम् ।

२. 'यथम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

अग्निना । होता । होत्रे । स्विष्टकृदितिस्विष्ट कृत् । यशः । न । दधत् । इन्द्रियम् । ऊर्जम् । अपचितिमित्यप चितिम् । स्वधाम् ॥५४॥

अग्निम् । अद्य । होतारम् । अवृणीत । अयम् । यजमानः । पचन् । पक्तीः । पचन् । पुरोडाशान् । बध्नन् । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । छागम् । सरस्वत्यै । मेषम् । इन्द्राय । ऋषभम् । सुन्वन् । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । सरस्वत्यै । इन्द्राय । सुत्राम्णऽइतिसु त्राम्णे । सुरासोमानितिसुरा सोमान् ॥५५॥

सूपस्थाऽइतिसु [1]उपस्थाः । अद्य । देवः । वनस्पतिः । अभवत् । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । छागेन । सरस्वत्यै । मेषेण । इन्द्राय । ऋषभेण । अक्षन् । तान् । मेदस्तः । प्रति । पचता । अगृभीषत । अवीवृधन्त । पुरोडाशैः । अपुः । अश्विना । सरस्वती । इन्द्रः । सुत्रामेतिसु त्रामा । सुरासोमानितिसुरा सोमान् ॥५६॥

अग्निना । होत्रे । स्विष्टकृदितिस्विष्ट कृत् । अपचितिमित्यप चितिम् ॥५४॥

अग्निम् । अद्य । पक्तीः । बध्नन् । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । सरस्वत्यै । सुन्वन् । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । सरस्वत्यै । सुत्राम्णऽइतिसु त्राम्णे ॥५५॥

सूपस्थाऽइतिसु उपस्थाः । अद्य । वनस्पतिः । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । सरस्वत्यै । अक्षन् । मेदस्तः । अश्विना । सुत्रामेतिसु त्रामा ॥५६॥

अग्निम् । यजमानः । इन्द्राय । इन्द्राय ॥५५॥

इन्द्राय । [2]अवीवृधत ॥५६॥

---

१. 'उपस्थाः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'अवीवृधन्त' इत्येवं शुद्धः पाठोऽत्र द्रष्टव्यः ।

त्वाम् । अद्य । ऋषे । आर्षेय । ऋषीणाम् । नपात् । अवृणीत । अयम् । यजमानः । बहुभ्य॒ऽइतिबहु भ्यः । आ । सङ्गतेभ्य॒ऽइति॒सम् गतेभ्यः । एषः । मे । देवेषु । वसु । वारि । आ । यक्ष्यते । इति । ता । या । देवाः । देव । दानानि । अदुः । तानि । अस्मै । आ । च । शास्व । आ । च । गुरस्व । इषितः । च । होतः । असि । भद्रवाच्यायेतिभद्र वाच्याय । प्रेषितऽइतिप्र इषितः । मानुषः । सूक्तवाकायेतिसूक्त वाकाय । सूक्तेतिसु उक्ता । ब्रूहि ॥५७॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे एकविंशोऽध्यायः ॥

अद्य । बहुभ्यऽइतिबहु भ्यः । सङ्गतेभ्यऽइतिसम् गतेभ्यः । यक्ष्यते । अस्मै । भद्रवाच्यायेतिभद्र वाच्याय । प्रेषितऽइतिप्र इषितः । सूक्तवाकायेतिसूक्त वाकाय । सूक्तेतिसु उक्ता । ५७॥

आर्षेय । अयम् । यजमानः । यक्ष्यते । या । भद्रवाच्यायेतिभद्र वाच्याय । सूक्तवाकायेतिसूक्त वाकाय ।॥५७॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे एकविंशतिमो[1]ऽध्यायः ॥

---

१. द्रष्टव्याऽत्र ३९६ पृष्ठस्था टिप्पणी २।

द्वाविंशोऽध्यायः

तेजः । असि । शुक्रम् । अमृतम् । आयुष्पाः । आयुष्पाऽइत्यायुः पाः । आयुः । मे । पाहि ॥ आ । ददे ॥१॥

इमाम् । अगृभ्णन् । रशनाम् । ऋतस्य । पूर्वे । आयुषि । विदथेषु । कव्या ॥ सा । नः । अस्मिन् । सुते । आ । बभूव । ऋतस्य । सामन् । सरम् । आरपन्तीत्याऽरपन्ती ॥२॥

अभिधाऽइत्यभि धाः । असि । भुवनम् । असि । यन्ता । धर्त्ता ॥ सः । त्वम् । अग्निम् । वैश्वानरम् । सप्रथसमिति सप्रथसम् । गच्छ । स्वाहाकृतऽइति स्वाहा कृतः ॥३॥

स्वगेति स्व गा । त्वा । देवेभ्यः । प्रजापतयऽइति प्रजापतये । ब्रह्मन् । अश्वम् । भन्त्स्यामि । देवेभ्यः ।

शुक्रम् । आयुष्पाः । आयुष्पाऽइत्यायुः पाः ॥१॥

अगृभ्णन् । कव्या । अस्मिन् । आरपन्तीत्या रपन्ती ॥२॥

अभिधाऽइत्यभि धाः । अग्निम् । वैश्वानरम् । सप्रथसमिति प्रथसम् । गच्छ ॥३॥

देवेभ्यः । प्रजापतयऽइति प्रजा पतये । ब्रह्मन् । अश्वम् । देवेभ्यः ।

आयुष्पाः । आयुष्पाऽइत्यायुः पाः । आयुः ॥१॥

आयुषि ॥२॥ यन्ता ॥३॥

प्रजापतयऽइति प्रजा पतये । प्रजापतयऽइति प्रजा पतये । प्रजापतये-

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये। तेन। राद्ध्यासम्॥ तम्। बधान। देवेभ्यः। प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये। तेन। राद्ध्नुहि॥४॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये। त्वा। जुष्टम्। प्र। उक्षामि। इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि भ्याम्। वायवे। विश्वेभ्यः। देवेभ्यः। सर्वेभ्यः। देवेभ्यः॥ यः। अर्वन्तम्। जिघांसति। तम्। अभि। अमीति। वरुणः॥ परः। मर्तः। परः। श्वा॥५॥

अपाम्। मोदाय। सवित्रे। वायवे। विष्णवे। इन्द्राय। बृहस्पतये। मित्राय। वरुणाय॥६॥

हिङ्काराययेतिहिम् काराय। हिङ्कृतायेतिहिम् कृताय। क्रन्दते। अवक्रन्दायेत्यव क्रन्दाय। प्रोथते। प्रप्रोथायेतिप्र प्रोथाय। गन्धाय। घ्राताय। निविष्टायेतिनि विष्टाय।

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये। राध्यासम्। देवेभ्यः। प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये। राध्नुहि॥४॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये। जुष्टम्। उक्षामि। इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि भ्याम्। विश्वेभ्यः। देवेभ्यः। सर्वेभ्यः। देवेभ्यः॥५॥

सवित्रे। विष्णवे। बृहस्पतये। मित्राय॥६॥

अवक्रन्दायेत्यव क्रन्दाय। प्रप्रोथायेतिप्र प्रोथाय। निविष्टायेतिनि विष्टाय।

ऽइतिप्रजा पतये॥४॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये। वायवे। यः॥५॥

मोदाय। वायवे। इन्द्राय। बृहस्पतये। मित्राय। वरुणाय॥६॥

हिङ्कारायेतिहिम् काराय। हिङ्कृतायेतिहिम् कृताय। अवक्रन्दायेत्यव क्रन्दाय। प्रप्रोथायेतिप्र प्रोथाय। गन्धाय। घ्राताय। निविष्टायेतिनि

उपविष्टायेत्युप विष्टाय। सन्दितायेतिसम् दिताय। वल्गते। आसीनाय। शयानाय। स्वपते। जाग्रते। कूजते। प्रबुद्धायेतिप्र बुद्धाय। विजृम्भमाणायेतिवि जृम्भमाणाय। विचृत्तायेतिवि चृत्ताय। सꣳहानायेतिसम् हानाय। उपस्थितायेत्युप स्थिताय। आयनायेत्या अयनाय। प्रायणाय। प्रायनायेतिप्र अयनाय ॥७॥

यते। धावते। उद्द्रावायेत्युत् द्रावाय। उद्द्रुतायेत्युत् द्रुताय। शूकाराय। शूकृताय। निषण्णाय। निसन्नायेतिनि सन्नाय। उत्थिताय। जवाय। बलाय। विवर्त्तमानायेतिवि वर्त्तमानाय। विवृत्तायेतिवि वृत्ताय। विधून्वानायेतिवि [1]धून्वानाय। विधूतायेतिवि धूताय। शुश्रूषमाणाय। शृण्वते।

उपविष्टायेत्युप विष्टाय। वल्गते। जाग्रते। प्रबुद्धायेतिप्र बुद्धाय। उपस्थितायेत्युप स्थिताय। आयनायेत्या अयनाय। प्रायनायेतिप्र अयनाय ॥७॥

उद्द्रावायेत्युत् द्रावाय। उद्द्रुतायेत्युत् द्रुताय। उत्थिताय। विधून्वानायेतिवि धून्वानाय। शृण्वते। ईक्षमाणाय। ईक्षिताय। वीक्षितायेतिवि

विष्टाय। उपविष्टायेत्युप विष्टाय। सन्दितायेतिसम् दिताय। आसीनाय। शयानाय। प्रबुद्धायेतिप्र बुद्धाय। विजृम्भमाणायेतिवि जृम्भमाणाय। विचृत्तायेतिवि चृत्ताय। सꣳहानायेतिसम् हानाय। उपस्थितायेत्युप स्थिताय। आयनायेत्या अयनाय। प्रायणाय। प्रायनायेतिप्र अयनाय ॥७

यते। उद्द्रावायेत्युत् द्रावाय। उद्द्रुतायेत्युत् द्रुताय। शूकाराय। शूकृताय। निषण्णाय। निसन्नायेतिनि सन्नाय। उत्थिताय। जवाय। बलाय। विवर्त्तमानायेतिवि वर्त्तमानाय। विवृत्तायेतिवि वृत्ताय। विधून्वानायेतिवि धून्वानाय। विधूतायेतिवि धूताय। शुश्रूषमाणाय।

१. 'धून्वानाय' इति काशिकः पाठः।

ईक्षमाणाय । ईक्षिताय । वीक्षितायेतिवि ईक्षिताय । निमेषायेतिनि मेषाय । यत् । अत्ति । तस्मै । पिबति । मूत्रम् । करोति । कुर्वते । कृताय ॥८॥

हिरण्यपाणिमितिहिरण्य पाणिम् । ऊतये । सवितारम् । उप । ह्वये ॥ सः । चेत्ता । देवता । पदम् ॥९॥

देवस्य । चेततः । महीम् । प्र । सवितुः । हवामहे ॥ सुमतिमितिसु मतिम् । सत्यराधसमितिसत्य राधसम् ॥१०॥

सुष्टुतिम् । सुस्तुतिमितिसु स्तुतिम् । सुमतीवृधः । सुमतिवृध इतिसुमति वृधः । रातिम् । सवितुः । ईमहे ॥ प्र । देवाय । मतीविदे । मतिविद इतिमति विदे ॥११॥

ईक्षिताय । तस्मै । मूत्रम् ॥८॥

हिरण्यपाणिमितिहिरण्य पाणिम् ॥९॥

सत्यराधसमितिसत्य राधसम् ॥१०॥

सुष्टुतिम् । सुस्तुतिमितिसु स्तुतिम् ॥११॥

ईक्षमाणाय । ईक्षिताय । वीक्षितायेतिवि ईक्षिताय । निमेषायेतिनि मेषाय । यत् । कृताय ॥८॥

[1]ऊतये । ह्वये ॥९॥

सुमतिवृध इतिसुमति वृधः । देवाय । मती [2][विदे । मतिविद इतिमति] विदे ॥११॥

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्यैकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

२. लेखकप्रमादान्नष्टोऽयं पाठः ।

शातिम् । सत्पतिमितिसत् पतिम् । मुहे । सुवितारम् । उप । ह्वये ॥ आसुवमित्त्या सवम् । देववीतयुऽइतिदेव वीतये ॥१२॥

देवस्य । सवितुः । मतिम् । आसुवमित्त्या सवम् । विश्वदैव्यमितिविश्व दैव्यम् ॥ धिया । भर्गम् । मनामहे ॥१३॥

अग्निम् । स्तोमेन । बोधय । समिधानऽइतिसम् [1]इधानः । अमर्त्यम् ॥ हव्या । देवेषु । नः । दधत् ॥१४॥

सः । हव्यवाडितिहव्य वाट् । अमर्त्यः । उशिक् । दूतः । चनोहितुऽइतिचनः हितः ॥ अग्निः । धिया । सम् । ऋण्वति ॥१५॥

अग्निम् । दूतम् । पुरः । दधे । हव्यवाहमितिहव्य वाहम् । उप । ब्रुवे ॥ देवान् । आ । सादयात् । इह ॥१६॥

सत्पतिमितिसत् पतिम् । आसुवमित्या सवम् ॥१२॥
आसुवमित्या सवम् । विश्वदैव्यमितिविश्व दैव्यम् ॥१३॥
अग्निम् । हव्या ॥१४॥
हव्यवाडितिहव्य वाट् । अग्निः । ऋण्वति ॥१५॥
अग्निम् । हव्यवाहमितिहव्य वाहम् ॥१६॥

ह्वये । देववीतयऽइतिदेव वीतये ॥१२॥
विश्वदैव्यमितिविश्व दैव्यम् । धिया ॥१३॥ बोधय ॥१४॥
हव्यवाडितिहव्य वाट् । धिया ॥१५॥
हव्यवाहमितिहव्य वाहम् । [2]सादयत ॥१६॥

---

१. 'इधानः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'सादयत' 'सादयात' उभयत्र लेटि अट्-आट्निमित्तो भेदः पाठान्तरकृत उत लेखकप्रमादज इति विचारार्हः । अन्यकोशेषु 'सादयात' पाठः ।

अजीजनः । हि । पवमान । सूर्य्यम् । विधारऽइतिवि धारे । शक्क्मना । पर्य÷ ॥ गोजीरयेतिगो जीरया । रꣳहमाणः । पुरन्ध्येतिपुरम् ध्या ॥१७॥

विभूरितिवि भूः । मात्रा । प्रभूरितिप्र भूः । पित्रा । अश्व÷ । असि । हय÷ । अत्य÷ । मय÷ । अर्वा । सप्ति÷ । वाजी । वृषा । नृमणाः । नृमनाऽइतिनृ मनाः ॥ ययु÷ । नाम । शिशु÷ । नाम । आदित्त्यानाम् । पत्त्वा । अनु । इहि । [1]देवा÷ । आशापालाऽइत्याशा पालाः । एतम् । देवेभ्य÷ । अश्वम् । मेधाय । प्रोक्क्षितमितिप्र उक्क्षितम् । रक्क्षत । इह । रन्ति÷ । रमताम् । धृति÷ । स्वधृतिरितिस्व धृतिः । स्वाहा ॥१८॥

काय । कस्मै । कतमस्मै । आधिमित्या धिम् ।

शक्मना ॥१७॥

मात्रा । प्रभूरितिप्र भूः । पित्रा । अश्व÷ । अत्य÷ । सप्ति÷ । आदित्यानाम् । [2]पत्वा । आशापालाऽइत्याशा पालाः । देवेभ्य÷ । अश्वम् । प्रोक्षितमितिप्र उक्षितम् । रक्षत ॥१८॥

कस्मै । कतमस्मै । आधिमित्या धिम् । आधीतायेत्या धीताय ।

सूर्य्यम् । विधारऽइतिवि धारे । पर्य÷ । गोजीरयेतिगो जीरया ॥१७

विभूरितिवि भूः । हय÷ । मय÷ । ययु÷ । [2]पत्वम् । मेधाय ॥१८॥

काय । आधीतायेत्या धीताय । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये ।

---

१. द्र० पूर्वत्र ३२२ पृष्ठे 'यवा÷ यवाः'; ३२८ पृष्ठे 'विश्वा÷ विश्वाः'; ३२५ पृष्ठे 'देवा÷ देवाः' इत्यादिविषयकाष्टिप्पण्यः ।

२. 'मुम्बईमुद्रिते 'पत्वे' ककोशे च 'पत्वम्' उभावप्यपपाठौ ।

आधीतायेत्याधीताय । मनः । प्रजापतयऽइतिप्रजापतये । चित्तम् । विज्ञातायेतिविज्ञाताय । अदित्यै । मह्यै । सुमृडीकायाऽइतिसु [1]मृडीकायै । सरस्वत्यै । पावकायै । बृहत्यै । पूष्णे । प्रपथ्यायेतिप्रपथ्याय । नरन्धिषाय । त्वष्ट्रे । तुरीपाय । पुरुरूपायेतिपुरुरूपाय । विष्णवे । निभूयपायेतिनिभूयपाय । शिपिविष्टायेतिशिपिविष्टाय ॥१९॥

आ । ब्रह्मन् । ब्राह्मणः । ब्रह्मवर्चसीतिब्रह्म [2]वर्चसी । जायताम् । आ । राष्ट्रे । राजन्यः । शूरः । इषव्यः । अतिव्याधीत्यतिव्याधी । महारथऽइतिमहा

प्रजापतयऽइतिप्रजापतये । विज्ञातायेतिविज्ञाताय । अदित्यै । सरस्वत्यै । बृहत्यै । पूष्णे । प्रपथ्यायेतिप्रपथ्याय । त्वष्ट्रे । विष्णवे । शिपिविष्टायेतिशिपिविष्टाय ॥१९॥

ब्रह्मन् । ब्राह्मणः । ब्रह्मवर्चसीतिब्रह्मवर्चसी । राष्ट्रे । राजन्यः । इषव्यः । अतिव्याधीत्यतिव्याधी । दोग्ध्री । सप्तिः । जिष्णुः । रथेष्ठाः ।

विज्ञातायेतिविज्ञाताय । मह्यै । सुमृडीकायाऽइतिसुमृडीकायै । पावकायै । प्रपथ्यायेतिप्रपथ्याय । नरन्धिषाय । तुरीपाय । पुरुरूपायेतिपुरुरूपाय । निभूयपायेतिनिभूयपाय । शिपिविष्टायेतिशिपिविष्टाय ॥१९॥

[3]ब्रह्मवर्चसीतिब्रह्म [4]वर्चसी । जायताम् । अतिव्याधीत्यतिव्याधी ।

---

१. 'मृडीकायै' इति काशिकः पाठः ।

२. 'वर्चसी' इति काशिकः पाठः ।

३. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिकासंख्ययोर्भेदो द्रष्टव्यः ।

४. ककोशशैल्यनुसारं 'ब्रह्मवर्चसीतिब्रह्म वर्चसी' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

रथऽ । जायताम् । दोग्ध्री । धेनुः । वोढा । अनड्वान् । आशुः । सप्तिः । पुरन्धिरितिपुरम् धिः । योषा । जिष्णुः । रथेष्ठाः । रथेस्थाऽइतिरथे स्थाः । सभेयः । युवा । आ । अस्य । यजमानस्य । वीरः । जायताम् । निकामेनिकामऽइतिनिकामे निकामे । नः । पर्जन्यः । वर्षतु । फलवत्यऽइतिफल वत्यः । नः । ओषधयः । पच्यन्ताम् । योगक्षेमऽइतियोग क्षेमः । नः । कल्पताम् ॥२०॥

चक्षुषे । श्रोत्राय । वाचे । मनसे ॥२१॥

प्राच्यै । दिशे । अर्वाच्यै । दक्षिणायै । प्रतीच्यै । उदीच्यै । ऊर्द्ध्वायै । अवाच्यै । अर्वाच्यै ॥२२॥

अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । वार्भ्यऽइतिवाः भ्यः । उद-कार्य । तिष्ठन्तीभ्यः । स्रवन्तीभ्यः । स्यन्दमानाभ्यः ।

रथेस्थाऽइतिरथे स्थाः । पर्जन्यः । फलवत्यऽइतिफल वत्यः । पच्यन्ताम् । योगक्षेमऽइतियोग क्षेमः । कल्पताम् ॥२०॥

चक्षुषे । श्रोत्राय ॥२१॥

प्राच्यै । अर्वाच्यै । दक्षिणायै । प्रतीच्यै । उदीच्यै । अवाच्यै । अर्वाच्यै ॥२२॥

अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । तिष्ठन्तीभ्यः । स्रवन्तीभ्यः । स्यन्दमानाभ्यः ।

जायताम् । य्योषा । सभेय्यः । य्युवा । य्यजमानस्य । जायताम् । फलवत्यऽइतिफल वत्यः । ओषधय्यः । य्योगक्षेमऽइतिय्योग क्षेमः ॥२०॥

श्रोत्राय ॥२१॥

दक्षिणाय्यै । ऊर्ध्वाय्यै ॥२२॥

वार्भ्यऽइतिवाः भ्यः । उदकाय्य । धाय्याभ्यः । अर्णवाय्य ।

कूप्प्याभ्यह्ं । सूद्याभ्यह्ं । धाष्यीभ्यह्ं ॥ अर्णवाय । समुद्राय । सरिराय ॥२३॥

वाताय । धूमाय । अभ्राय । मेघाय । विद्योतमानायेतिवि द्योतमानाय । स्तनयते । अवस्फूर्जतऽइत्यव स्फूर्जते । वर्षते । अववर्षतऽइत्यव वर्षते । उग्रम् । शीघ्रम् । उद्गृह्णतऽइत्युत् [1]गृह्णते । उद्गृहीतायेत्युत् गृहीताय । प्रुष्णते । शीकायते । प्रुष्वाभ्यह्ं । ह्रादुनीभ्यह्ं । नीहाराय ॥२४॥

इन्द्राय । पृथिव्यै । अन्तरिक्षाय । दिवे । दिग्भ्यइतिदिक् भ्यः । आशाभ्यह्ं । उर्व्यै । दिशे । अर्वाच्यै ॥२५

नक्षत्रेभ्यह्ं । नक्षत्रियेभ्यह्ं । अहोरात्रेभ्यः । अर्द्धमासेभ्यऽइत्यर्द्ध मासेभ्यः । मासेभ्यह्ं । ऋतुभ्य-

---

कूप्याभ्यह्ं । सूद्याभ्यह्ं । धाष्यीभ्यह्ं । समुद्राय ॥२३॥

अभ्राय । विद्योतमानायेतिवि द्योतमानाय । अवस्फूर्जतऽइत्यव स्फूर्जते । अववर्षतऽइत्यव वर्षते । उग्रम् । शीघ्रम् । उद्गृह्णतऽइत्युत् गृह्णते । उद्गृहीतायेत्युत् गृहीताय । प्रुष्णते । प्रुष्वाभ्यह्ं । ह्रादुनीभ्यह्ं ॥२४॥

पृथिव्यै । अन्तरिक्षाय । आशाभ्यह्ं । अर्वाच्यै ॥२५॥

नक्षत्रेभ्यह्ं । नक्षत्रियेभ्यह्ं । अहोरात्रेभ्यः । अर्द्धमासेभ्यऽइत्यर्द्ध

समुद्राय्यं । सरिराय्यं ॥२३॥

वाताय्यं । धूमाय्यं । अभ्राय्यं । मेघाय्यं । विद्योतमानाय्येतिवि द्योतमानाय्य । स्तनय्यते । अववर्षतऽइत्यव [2]वर्षते । उद्गृहीताय्येत्युत् गृहीताय्य । शीकाय्यते । नीहाराय्यं ॥२४॥ इन्द्राय्य । अन्तरिक्षाय्य ॥२५॥

नक्षत्रिय्येभ्यह्ं । ऋतुभ्यऽइत्यृतु भ्यः । [3]सम्वत्सराय्यं । चन्द्राय्यं ।

---

१. 'गृह्णते' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोणशैल्यनुसारम् 'वर्षते' इति युक्तः पाठः ।

३. अपपाठोऽयम् 'सँवत्सराय्यं' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

ऽइत्यृतु भ्यः । आर्त्तवेभ्यः । सं॒व॒त्स॒राय॑ । द्यावा॑पृथि॒वीभ्या॑म् । च॒न्द्राय॑ । सूर्य्या॑य । र॒श्मिभ्य॒ऽइति॑र॒श्मि भ्यः । वसु॑भ्य॒ऽइति॒वसु॑ भ्यः । रु॒द्रेभ्यः॑ । आ॒दि॒त्येभ्यः॑ । म॒रुद्भ्य॒ऽइति॑म॒रुत् भ्यः । विश्वे॑भ्यः । दे॒वेभ्यः॑ । मूले॑भ्यः । शाखा॑भ्यः । व॒न॒स्पति॑भ्य॒ऽइति॑व॒न॒स्पति॑ भ्यः । पुष्पे॑भ्यः । फले॑भ्यः । ओष॑धीभ्यः । प॒रि॒प्ल॒वेभ्य॒ऽइति॑परि प्ल॒वेभ्यः॑ । च॒रा॒च॒रेभ्यः॑ । स॒री॒सृ॒पेभ्यः॑ ॥२६॥

अस॑वे । वस॑वे । वि॒भुव॒ऽइति॑वि॒ भुवे॑ । विव॑स्वते । ग॒ण॒श्रिय॒ऽइति॑ग॒ण श्रिये॑ । ग॒णप॑तय॒ऽइति॑ग॒ण पत॑ये । अ॒भि॒भुव॒ऽइत्य॑भि॒ भुवे॑ । अधि॑पतय॒ऽइत्यधि॑ पत॑ये । शू॒षाय॑ । सं॒स॒र्पायेति॑सम् स॒र्पाय॑ । च॒न्द्राय॑ । ज्योति॑षे । म॒लि॒म्लु-

मासेभ्यः । मासेभ्यः । ऋतुभ्यऽइत्यृतु भ्यः । आर्त्तवेभ्यः । संवत्सराय । द्यावापृथिवीभ्याम् । रश्मिभ्यऽइतिरश्मि भ्यः । वसुभ्यऽइतिवसु भ्यः । रुद्रेभ्यः । आदित्येभ्यः । मरुद्भ्यऽइतिमरुत भ्यः । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । मूलेभ्यः । शाखाभ्यः । वनस्पतिभ्यऽइतिवनस्पति भ्यः । पुष्पेभ्यः । फलेभ्यः । ओषधीभ्यः । परिप्लवेभ्यऽइतिपरि प्लवेभ्यः । चराचरेभ्यः । सरीसृपेभ्यः ॥२६॥

गणश्रियऽइतिगण श्रिये । अभिभुवऽइत्यभि भुवे । अधिपतयऽइत्यधि पतये । मलिम्लुचाय । व्यश्नुविनऽइतिवि अश्नुविने ॥२७॥

सूर्याय[1]। वसुभ्यऽइतिवसु भ्यः । वनस्पतिभ्यऽइतिवनस्पति भ्यः ॥२६॥

[1]विभुवऽइतिवि भुवे । गणश्रियऽइतिगण श्रिये । गणपतयऽइतिगण पतये । अधिपतयऽइत्यधि पतये । शूषाय । संसर्पायेतिसम् सर्पाय ।

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायास्त्रीण्यपुनरुक्तानि पदानि पदपाठे पूर्वकण्डिकान्त एव पठितानीत्यत इत आरभ्य तिसृणां कण्डिकासङ्ख्यानां भेदो जायते ।

चार्य । दिवा । पतयंते ॥ इषाय । ऊर्ज्जाय ॥ स्वरितिस्वः । स्वाहा ॥ मूर्द्ध्ने । व्यश्नुविनऽइतिविऽअश्नुविने[1] ॥२७॥

प्राणः । अपानऽइत्यंप आनः । व्यानऽइतिवि आनः । उदानऽइत्युत् आनः । समानऽइतिसम् आनः ॥२८॥

एकस्मै । द्वाभ्याम् । शताय । एकशतायेत्येक शताय । व्युष्ट्याऽइतिवि उष्ट्यै । स्वर्गायेतिस्वः गाय ॥२९॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे द्वाविंशोऽध्यायः ॥

अपानऽइत्यंप आनः । उदानऽइत्युद् आनः ॥२८॥

एकस्मै । द्वाभ्याम् । एकशतायेत्येक शताय । व्युष्ट्याऽइतिवि उष्ट्यै ॥२९

चन्द्राय । मलिम्लुचाय । पतयंते । इषाय । ऊर्ज्जाय । व्यश्नुविनऽइतिवि अश्नुविने ॥२७॥

[2]व्यानऽइतिवि आनः ॥२८॥

शताय । एकशतायेत्येक शताय । व्युष्ट्याऽइतिवि उष्ट्यै । स्वर्गायेतिस्वः गाय ॥२९॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदेन द्वाविंशतिमो[3]ऽध्यायः ॥

---

१. 'अश्नुविने' इति काशिकः पाठः ।

२. इतः पूर्वयोर्द्वयोर्मन्त्रकण्डिकयोः षडपुनरुक्तानि पदानि पदपाठे २७ कण्डिकान्त एव पठितानि । अत इत आरभ्य पञ्चानां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

३. द्रष्टव्याऽत्र ३१६ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

त्रयोविंशोऽध्यायः

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । त्वा । जुष्टम् । गृह्णामि । सूर्य्यः । ते । महिमा ॥ यः । ते । अहन् । सँव्वत्सरे । महिमा । सम्बभूवेतिसम् बभूव । यः । वायौ । अन्तरिक्षे । दिवि । सूर्य्ये । तस्मै । ते । महिम्ने । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । स्वाहा । देवेभ्यः ॥१॥

यः । प्राणतः । निमिषतऽइतिनि [1]मिषतः । महित्वेतिमहि त्वा । एकः । इत् । राजा । जगतः । बभूव ॥ यः । ईशे । अस्य । द्विपदऽइतिद्वि पदः । चतुष्पदः । चतुःपदऽइतिचतुः पदः । चन्द्रमाः । रात्रौ । पृथिव्याम् । अग्नौ । नक्षत्रेषु । चन्द्रमसि । देवेभ्यः । स्वाहा ॥२॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । जुष्टम् । गृह्णामि । सँव्वत्सरे । अन्तरिक्षे । तस्मै । महिम्ने । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । देवेभ्यः ॥१॥

महित्वेतिमहि त्वा । द्विपदऽइतिद्वि पदः । चतुष्पदः । रात्रौ । पृथिव्याम् । अग्नौ । नक्षत्रेषु । देवेभ्यः ॥२॥

[2]प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । सूर्यः । यः । वायौ । सूर्ये । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये ॥१॥

यः । यः ॥२॥

---

१. 'मिषतः' इति काशिकः पाठः ।

२. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अतोऽत्रैकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदः समजनि ।

युञ्जन्ति । ब्रध्नम् । अरुषम् । चरन्तम् । परि । तस्थुषः ॥ रोचन्ते । रोचना । दिवि ॥३॥

युञ्जन्ति । अस्य । काम्म्या । हरीऽइतिहरी । विपक्क्षसेतिवि पक्क्षसा । रथे ॥ शोणा । धृष्ण्णूऽइतिधृष्ण्णू । नृवाहसेतिनृ वाहसा ॥४॥

यत् । वातः । अपः । अगनीगन् । प्रियाम् । इन्द्रस्य । तन्वम् ॥ एतम् । स्तोतः । अनेन । पथा । पुनः । अश्श्वम् । आ । वृत्तयासि । नः ॥५॥

वसवः । त्वा । अञ्जन्तु ॥ लाजी३न् । शाची३न् । यश्ये । गश्ये । एतत् । अन्नम् । अत्त । देवाः । एतत् । अन्नम् । अद्धि । प्रजापतऽइतिप्रजा पते ॥६॥

ब्रध्नम् । तस्थुषः ॥३॥

काम्यां । विपक्षसेतिवि पक्षसा । धृष्णूऽइतिधृष्णू ॥४॥

तन्वम् । अश्वम् ॥५॥

यव्यै । गव्यै । प्रजापतऽइतिप्रजा पते ॥६॥

---

[1]व्युञ्जन्ति ॥३॥

व्युञ्जन्ति । व्रिपक्षसेतिवि[2] पक्षसा । नृवाहसेतिनृ वाहसा ॥४॥

व्यत् । प्रिय्राम् । वृत्तेय्रासि ॥५॥

[3]लाजीन् । [3]शाचीन् । व्यव्यै । [3]प्रजापतय्रऽइतिप्रजा पते ॥६॥

---

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः कानिचिद् अपुनरुक्तानि पदानि पूर्वकण्डिकान्त एव पठितानि, अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिकासंख्ययोर्भेदो द्रष्टव्यः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'वि' इत्येवं कपाठशैल्यनुसारमपेक्षते ।

३. अपपाठा एते लेखकप्रमादजाः, अत्र 'लाजी३न्, शाची३न्, प्रजापतऽइतिप्रजा पते' इत्येवं शुद्धाः पाठा द्रष्टव्याः ।

कः । स्वित् । एकाकी । चरति । कः । ऊँऽइत्त्यूँ । स्वित् । जायते । पुनरितिपुनः ॥ किम् । स्वित् । हिमस्य । भेषजम् । किम् । ऊँऽइत्त्यूँ । आवर्पनमित्त्या वर्पनम् । महत् ॥७॥

सूर्य्यः । एकाकी । चरति । चन्द्रमाः । जायते । पुनरितिपुनः ॥ अग्निः । हिमस्य । भेषजम् । भूमिः । आवर्पनमित्त्या वर्पनम् । महत् ॥८॥

का । स्वित् । आसीत् । पूर्वचित्तिरितिपूर्व चित्तिः । किम् । स्वित् । आसीत् । बृहत् । वयः ॥ का । स्वित् । आसीत् । पिलिप्पिला । का । स्वित् । आसीत् । पिशङ्गिला ॥९॥

द्यौः । आसीत् । पूर्वचित्तिरितिपूर्व चित्तिः । अश्वः । आसीत् । बृहत् । वयः ॥ अविः । आसीत् । पिलिप्पिला । रात्रिः । आसीत् । पिशङ्गिला ॥१०॥

ऊँऽइत्यूँ । ऊँऽइत्यूँ । आवर्पनमित्या वर्पनम् ॥७॥
अग्निः । आवर्पनमित्या वर्पनम् ॥८॥
अश्वः । रात्रिः ॥१०॥

जायते । आवर्पनमित्या [1]वर्पनम् ॥७॥
सूर्यः । जायते । आवर्पनमित्या [1]वर्पनम् ॥८॥
वयः ॥९॥
वयः ॥१०॥

---

१. कर्कोशशैल्यनुसारं 'वर्पनम्' इत्येकवकारवानेव पाठः साधुः ।

वायुः । त्वा । पचतैः । अवतु । असितग्रीवऽइत्यसित ग्रीवः । छागैः । न्यग्रोधः । चमसैः । शल्मलिः । वृद्ध्या ॥ एषः । स्यः । राथ्यः । वृषा । पड्भिरितिपट् भिः । चतुर्भिरितिचतुः भिः । आ । इत् । अगन् । ब्रह्मा । अकृष्णः । च । नः । अवतु । नमः । अग्नये ॥११

सꣳशितऽइतिसम् शितः । रश्मिना । रथः । सꣳशितऽइतिसम् शितः । रश्मिना । हयः ॥ सꣳशित-ऽइतिसम् शितः । अप्स्वित्यप् सु । अप्सुजाऽइत्यप्सु जाः । ब्रह्मा । सोमपुरोगवऽइतिसोम पुरोगवः ॥१२॥

स्वयम् । वाजिन् । तन्वम् । कल्पयस्व । यजस्व । जुषस्व ॥ महिमा । ते । अन्येन । न । सन्नशेऽइतिसम् नशे १३

न । वै । ऊँऽइत्यूँ । एतत् । म्रियसे । न । रिष्यसि । देवान् । इत् । एषि । पथिभिरितिपथि भिः । सुगेभिरितिसु

आसितग्रीवऽइत्यसित ग्रीवः । न्यग्रोधः । शल्मलिः । राथ्यः । पङ्भिरितिपट् भिः । ब्रह्मा । अकृष्णः । अग्नये ॥११॥

रश्मिना । रश्मिना । अप्स्वित्यप् सु । अप्सुजाऽइत्यप्सु जाः । ब्रह्मा ॥१२॥

तन्वम् । कल्पयस्व । अन्येन ॥१३॥

ऊँऽइत्यूँ । रिष्यसि । यत्र । यत्र । तत्र ॥१४॥

वायुः । अग्नये ॥११॥ हयः ॥१२॥

कल्पयस्व । यजस्व ॥१३॥

वै[1] । म्रियसे । यत्र । यत्र । यदुः ॥१४॥

१. ककोशे संहितावद् 'वै' इत्यस्य वकारो न गुरुर्भवति ।

गोभिः ॥ यत्र । आसते । सुकृतऽइतिसु कृतः । यत्र । ते । ययुः । तत्र । त्वा । देवः । सविता । दधातु ॥१४॥

अग्निः । पशुः । आसीत् । तेन । अयजन्त । सः । एतम् । लोकम् । अजयत् । यस्मिन् । अग्निः । सः । ते । लोकः । भविष्यति । तम् । जेष्यसि । पिब । एताः । अपः ॥ वायुः । सूर्यः ॥१५॥

अम्बे । अम्बिके । अम्बालिके । न । मा । नयति । कः । चन ॥ ससस्ति । अश्वकः । सुभद्रिकामितिसु भद्रिकाम् । काम्पीलवासिनीमितिकाम्पील वासिनीम् ॥१६॥

गणानाम् । त्वा । गणपतिमितिगण पतिम् । हवामहे । प्रियाणाम् । प्रियपतिमितिप्रिय पतिम् । निधीनामितिनि धीनाम् । निधिपतिमितिनिधि पतिम् । वसोऽइतिवसो । मम ॥ आ । अहम् । अजानि । गर्भधमितिगर्भ धम् । आ । त्वम् । अजासि । गर्भधमितिगर्भ धम् ॥१७॥

अग्निः । यस्मिन् । अग्निः । भविष्यति । जेष्यसि ॥१५॥

अश्वकः । सुभद्रिकामितिसु भद्रिकाम् ॥१६॥

प्रियपतिमितिप्रिय पतिम् ॥१७॥

अयजन्त । अजयत । य्यस्मिन् । व्वायुः । सूर्य्यः ॥१५॥

नयति । काम्पीलवासिनीमितिकाम्पील वासिनीम् ॥१६॥

प्रियाणाम् । प्रियपतिमितिप्रिय पतिम् । वसोऽइतिवसो ॥१७॥

तौ । उभौ । चतुरः । पदः । सम्प्रसारयावेतिसम् प्रसारयाव । स्वर्गऽइतिस्वः गे । लोके । प्र । ऊर्णुवाथाम् । वृषा । वाजी । रेतोधाऽइतिरेतः धाः । रेतः । दधातु ॥१८

उत्सक्थ्याऽइत्युत् सक्थ्याः । अव । गुदम् । धेहि । सम् । अञ्जिम् । चारय । वृषन् ॥ यः । स्त्रीणाम् । जीवभोजनऽइतिजीव भोजनः ॥१९॥

यका । असकौ । शकुन्तिका । आहलक् । इति । वञ्चति ॥ आ । हन्ति । गभे । पसः । नि । गल्गलीति । धारका ॥२०॥

यकः । असकौ । शकुन्तकः ॥ विवक्षतऽइवेतिविवक्षतः इव । ते । मुखम् । अर्द्ध्वर्य्योऽइत्यद्ध्वर्य्यो । मा । नः । त्वम् । अभि । भाषथाः ॥२१॥

उत्संक्थ्याऽइत्युत् संक्थ्या ॥१९॥
गल्गलीति ॥२०॥
अध्वर्य्योऽइत्यध्वर्य्यो ॥२१॥

सम्प्रसारयावेतिसम् प्रसारयाव । [1]वृषा ॥१८॥
[2]उध्र्सक्थ्याऽइत्युत् सक्थ्याः । [3]अजिम् । चारय । [4]वृषन् । य्यः ॥१९
य्यका ॥२०॥
य्यकः । अध्वर्य्योऽइत्यध्वर्य्यो ॥२१॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारम् ऋकारपरो वकारो न गुरुर्भवति तेन, 'वृषा' इत्येव साधुः ।

२. पूर्वत्र ४५ पृष्ठस्था द्वितीया टिप्पणी द्रष्टव्या ।

३. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः ।

४. ककोशशैल्यनुसारम् ऋकारपरो वकारो न गुरुर्भवत्यतः 'वृषन्' इत्येव साधुः ।

माता । च । ते । पिता । च । ते । अग्रम् । वृक्ष्क्षपस्य । रोहतः ॥ प्र । तिलामि । इति । ते । पिता । गभे । मुष्टिम् । अतःसयत् ॥२२॥

अग्रे । वृक्ष्क्षपस्य । क्रीडतः ॥ ब्रह्मन् । मा । त्वम् । वदः । बहु ॥२३॥

ऊर्द्ध्वाम् । एनाम् । उत् । श्रापय । गिरौ । भारम् । हरन्निवेतिहरन् इव ॥ अथ । अस्यै । मद्ध्यम् । एधताम् । शीते । वाते । पुनन्निवेतिपुनन् इव ॥२४॥

ऊर्द्ध्वम् । एनम् । उत् । श्रयतात् ॥ अथ । अस्य । मद्ध्यम् । एजतु ॥२५॥

यत् । अस्याः । अऽहुभेद्याऽइत्यंऽहु भेद्याः । कृधु । स्थूलम् । उपातसदित्युप अतसत् ॥ मुष्कौ । इत् । अस्याः । एजतः । गोशफऽइतिगो शफे । शकुलाविवेतिशकुलौ इव ॥२६॥

अग्रम् । वृक्षस्य । मुष्टिम् ॥२२॥

अग्रे । वृक्षस्य । ब्रह्मन् ॥२३॥

मध्यम् ॥२४॥ मध्यम् ॥२५॥

अऽहुभेद्याऽइत्यंऽहु भेद्याः । उपातसदित्युप अतसत् । मुष्कौ ॥२६॥

अतश्सस्रत् ॥२२॥

श्रापय । अथ[1] ॥२४॥ श्रयतात् ॥२५॥

यत् ॥२६॥

---

१. अन्यकोशेषु 'अथ' इत्येव पाठः, उत्तरमन्त्रेऽस्मिन् कोशेऽपि 'अथ' इत्येव दृश्यते ।

यत् । देवासः । ललामगुमितिललाम गुम् । प्र । विष्टीमिनम् । आविंषुः ॥ सक्क्था । देदिश्श्यते । नारी । सत्त्यस्य । अक्किषभुवऽइत्त्यक्किष भुवः । यथा ॥२७॥

यत् । हरिणः । यवम् । अत्ति । न । पुष्टम् । पशु । मन्न्यते ॥ शूद्रा । यत् । अर्य्यजारेत्त्यर्य्य जारा । न । पोषाय । धनायति ॥२८॥

बहु । मन्न्यते ॥ शूद्रः । यत् । अर्य्यायै । जारः । न । पोषम् । अनु । मन्न्यते ॥२९॥

दधिक्राव्णऽइतिदधि क्राव्णः । अकारिषम् । जिष्णोः । अश्वस्य । वाजिनः ॥ सुरभि । नः । मुखा । करत् । प्र । नः । आयूंषि । तारिषत् ॥३०॥

गायत्त्री । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । जगती ।

विष्टीमिनम् । सक्थ्ना । देदिश्यते । सत्यस्य । अक्षिभुवऽइत्यक्षि भुवः ॥२७॥

पुष्टम् । मन्यते । शूद्रा । अरर्यजारेत्यर्य्य जारा ॥२८॥

मन्यते । शूद्रः । मन्यते ॥२९॥

दधिक्राव्णऽइतिदधि क्राव्णः । जिष्णोः । अश्वस्य ॥३०॥

गायत्री । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु

व्यत् । व्यथा ॥२७॥

व्यत् । व्यवम् । व्यत् । अर्य्यजारेत्यर्य्य जारा । पोषाय । धनायति ॥२८

व्यत् । अर्य्यायै ॥२९॥ आयूंषि ॥३०॥

गायत्री । [1]उष्णिहा ॥३१॥

---

१. अपपाठ इव प्रतीयते, पाठान्तरं वैतत् स्यात् ।

अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्त्यनु स्तुप् । पङ्क्त्त्या । सह ॥ बृहती । उष्णिहा । ककुप् । सूचीभिः । शम्म्यन्तु । त्वा ॥३१॥

द्विपदाऽइतिद्वि पदाः । याः । चतुष्प्पदाः । चतुःपदाऽइतिचतुः पदाः । त्रिपदाऽइतित्रि पदाः । याः । च । षट्ट्पदाऽइतिषट् पदाः ॥ विच्छन्दाऽइतिवि छन्दाः । याः । च । सच्छन्दाऽइतिस छन्दाः ॥३२॥

महानाम्म्न्यऽइतिमहा नाम्म्न्यः । रेवत्त्यः । विश्वाः । आशाः । प्रभूवरीरितिप्र भूवरीः ॥ मैघीः । विद्युतऽइतिवि द्युतः । वाचः ॥३३॥

नार्य्यः । ते । पत्न्यः । लोम । वि । चिन्वन्तु । मनीषया ॥ देवानाम् । पत्न्यः । दिशः ॥३४॥

स्तुप् । पङ्क्त्या । उष्णिहा । शम्यन्तु ॥३१॥

द्विपदाऽइतिद्वि पदाः । चतुष्पदाः । त्रिपदाऽइतित्रि पदाः । षट्पदाऽइतिषट् पदाः । विछन्दाऽइतिवि छन्दाः । सछन्दाऽइतिस छन्दाः ॥३२॥

महानाम्न्यऽइतिमहा नाम्न्यः । रेवत्यः । [1]विश्वाः । प्रभूवरीरितिप्र भूवरीः । विद्युतऽइतिवि द्युतः ॥३३॥

पत्न्यः । चिन्वन्तु । पत्न्यः ॥३४॥

य्याः । [2]याः । विछन्दाऽइतिवि[3] छन्दाः । य्याः ॥३२॥

विद्युतऽइतिवि[4] द्युतः ॥३३॥

नार्य्यः । मनीषय्या ॥३४॥

---

१. पूर्वत्रास्मिन् पाठे 'विश्वाः' इत्येवं विसर्गस्य चिह्नं प्रयुक्तम् । द्र० पृष्ठ ३२८ ।

२. 'य्याः' इत्येवं पाठः साधुर्ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठो युक्तः ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

रजताः । हरिणीः । सीसाः । युजः । युज्यन्ते । कर्म्मभिरितिकर्म्मभिः ॥ अश्वस्य । वाजिनः । त्वचि । सिमाः । शम्म्यन्तु । शम्म्यन्तीः ॥३५॥

कः । त्वा । आ । छ्यति । कः । त्वा । वि । शास्ति । कः । ते । गात्राणि । शम्म्यति ॥ कः । ऊँऽइत्यूँ । ते । शमिता । कविः ॥३६॥

ऋतवः । ते । ऋतुथेत्यृतु था । पर्व । शमितारः । वि । शासतु ॥ सँवत्सरस्य । तेजसा । शमीभिः । शम्म्यन्तु । त्वा ॥३७॥

अर्द्धमासाऽइत्यर्द्ध मासाः । परूंषि । ते । मासाः ।

युज्यन्ते । अश्वस्य । शम्यन्तु । शम्यन्तीः ॥३५॥

शास्ति । गात्राणि । शम्यति । ऊँऽइत्यूँ ॥३६॥

ऋतुथेत्यृतु था । सँवत्सरस्य । शम्यन्तु ॥३७॥

अर्द्धमासाऽइत्यर्द्ध मासाः । शम्यन्तः । अहोरात्राणि । व्रिलिंगमितिवि

---

[1]युजः । व्युज्यन्ते ॥३५॥

छ्यतु[2] ॥३६॥

ऋतुथेत्यृतु था ॥३७॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारं 'व्युजः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयं प्रतीयते । उत्तरत्रास्मिन्नेव मन्त्रे 'वि । शास्ति' पाठहेतोः । 'दैव्या०' (२९ ककोशे ४२) मन्त्रे उभयत्र 'छ्यन्तु' 'शासतु' समानपुरुषप्रयोगाच्च ।

आ । छ्यन्तु । शम्म्यन्तङ्क ॥ अहोरात्राणि । मरुतं÷ । विलिंष्टमितिवि लिंष्टम् । सूदयन्तु । ते ॥३८॥

दैब्या÷ । अद्धुर्य्यवं÷ । त्वा । आ । छ्यन्तु । वि । च । शासतु ॥ गात्त्राणि । पर्वुशऽइतिपर्वु शः । ते । सिमाङ्क । कृण्ण्वन्तु । शम्म्यन्तीङ्क ॥३९॥

द्यौः । ते । पृथिवी । अन्तरिंक्क्षम् । वायुः । छिद्द्रम् । पृणातु । ते ॥ सूर्य्यं÷ । ते । नक्क्षत्त्रैङ्क । सह । लोकम् । कृणोतु । साधुयेतिसाधु या ॥४०॥

शम् । ते । परेब्भ्यङ्क । गात्त्रेब्भ्यङ्क । शम् । अस्तु । अवरेब्भ्यङ्क ॥ शम् । अस्त्थब्भ्यऽइत्त्यस्त्थ भ्यं÷ । मज्जब्भ्यऽइतिमज्ज भ्यं÷ । शम् । ऊँऽइत्यूँ । अस्तु । तन्न्वै । तवं ॥४१॥

लिंष्टम् ॥३८॥

दैव्या÷ । अध्वर्य्यवं÷ । गात्राणि । कृण्वन्तु । शम्यन्तीङ्क ॥३९॥

अन्तरिंक्षम् । छिद्रम् । नक्षत्रैङ्क ॥४०॥

परेभ्यङ्क । गात्रेभ्यङ्क । अस्तु । अवरेभ्यङ्क । अस्थभ्यऽइत्यस्थ भ्यं÷ । मज्जभ्यऽइतिमज्ज भ्यं÷ । ऊँऽइत्यूँ । अस्तु । तन्वै ॥४१॥

ब्रिलिंष्टमितिव्रि[1] लिंष्टम् । सूदयन्तु ॥३८॥

अध्वर्य्यवं÷ ॥३९॥

व्रायुः । सूर्य्यं÷ । साधुय्येतिसाधु [2]य्या ॥४०॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारं 'व्रि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारं 'य्या' इति पाठेन भाव्यम् ।

किम् । स्वित् । सूर्य्यसमुमितिसूर्य्य सुमम् । ज्योतिः । किम् । समुद्रसमुमितिसमुद्र सुमम् । सरः ॥ किम् । स्वित् । पृथिव्यै । वर्षीयः । कस्य । मात्रा । न । विद्यते ॥४२॥

ब्रह्म । सूर्य्यसमुमितिसूर्य्य सुमम् । ज्योतिः । द्यौः । समुद्रसमुमितिसमुद्र सुमम् । सरः ॥ इन्द्रः । पृथिव्यै । वर्षीयान् । गोः । तु । मात्रा । न । विद्यते ॥४३॥

पृच्छामि । त्वा । चितये । देवसुखेतिदेव सख । यदि । त्वम् । अत्र । मनसा । जुगन्थ ॥ येषु । विष्णुः । त्रिषु । पदेषु । एष्टऽइत्येष्टः । तेषु । विश्वम् । भुवनम् । आ । विवेशा३ ॥४४॥

अपि । तेषु । त्रिषु । पदेषु । अस्मि । येषु । विश्वम् । भुवनम् । आविवेशेत्याविवेश ॥ सद्यः । परि ।

समुद्रसमुमितिसमुद्र सुमम् । पृथिव्यै । मात्रा । विद्यते ॥४३॥
ब्रह्म । समुद्रसमुमितिसमुद्र सुमम् । पृथिव्यै । मात्रा । विद्यते ॥४३॥
पृच्छामि । अत्र । विष्णुः । एष्टऽइत्या इष्टः । विश्वम् ॥४४॥
अस्मि । विश्वम् । आविवेशेत्या विवेश । सद्यः । पृष्ठम् ॥४५॥

[1]सूर्य्यसमुमितिसूर्य्य सुमम् । वर्षीयः ॥४२॥
सूर्य्यसमुमितिसूर्य्य सुमम् । वर्षीयान् ॥४३॥
चितये । यदि । येषु । [2]विवेशा ॥४४॥
येषु । आविवेशेत्या विवेश ॥४५॥

---

१. इतः पूर्वयोर्द्वयोः कण्डिकयोः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य पञ्चानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'विवेशा३' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः । अस्मिन् कोश इत उत्तरमुत्तरमन्त्रस्य 'अपि । तेषु' इति द्वे पदे पठ्येते, उत्तरमन्त्रेऽपि । तदन्ययोरिह पाठस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् ।

एमि । पृथिवीम् । उत । द्याम् । एकेन । अङ्गेन । दिवः । अस्य । पृष्ठम् ॥४५॥

केषु । अन्तरिति । पुरुषः । आ । विवेश । कानि । अन्तरिति । पुरुषे । अर्पितानि ॥ एतत् । ब्रह्मन् । उप । वल्ह्यामसि । त्वा । किम् । स्वित् । नः । प्रति । वोचासि । अत्र ॥४६॥

पञ्चस्वितिपञ्चसु । अन्तरिति । पुरुषः । आ । विवेश । तानि । अन्तरिति । पुरुषे । अर्पितानि ॥ एतत् । त्वा । अत्र । प्रतिमन्वानऽइतिप्रति[1]मन्वानः । अस्मि । न । मायया । भवसि । उत्तरऽइत्युत् तरः । मत् ॥४७॥

का । ईम् । अरे । पिशङ्गिला । का । ईम् । कुरुपिशङ्गिलेतिकुरु [2]पिशङ्गिला ॥ कः । ईम् । आस्कन्दमित्या स्कन्दम् । अर्षति । कः । ईम् । पन्थाम् । वि । सर्पति ॥४८॥

अन्तरित्यन्तः । अन्तरित्यन्तः । ब्रह्मन् । वल्ह्यामसि । अत्र ॥४६॥

अन्तरित्यन्तः । अन्तरित्यन्तः । अत्र । प्रतिमन्वानऽइतिप्रति मन्वानः । अस्मि । उत्तरऽइत्युत् तरः ॥४७॥

आस्कन्दमित्या स्कन्दम् ॥४८॥

मायया ॥४७॥ [3]का । ईम् ॥४८॥

---

१. 'मन्वानः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'पिशङ्गिला' इति काशिकः पाठः ।

३. इतः पूर्वयोर्द्वयोः कण्डिकयोः पूर्वं गतत्वादिह तत्पदानि न पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य सप्तानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

अजा । अरे । पिशङ्गिला । श्वावित् । श्वविदितिश्व वित् । कुरुपिशङ्गिलेतिकुरु [1]पिशङ्गिला ॥ शशः । आस्कन्दमित्या स्कन्दम् । अर्षति । अहिः । पन्थाम् । वि । सर्पति ॥४९॥

कति । अस्य । विष्ठाः । विस्थाऽइतिवि स्थाः । कति । अक्क्षराणि । कति । होमासः । कतिधा । समिद्धऽइतिसम् इद्धः ॥ यज्ञस्य । त्वा । विदथा । पृच्छम् । अत्र । कति । होतारः । ऋतुशऽइत्यृतु शः । यजन्ति ॥५०॥

षट् । अस्य । विष्ठाः । विस्थाऽइतिवि स्थाः । शतम् । अक्क्षराणि । अशीतिः । होमाः । समिधऽइतिसम् इधः । ह । तिस्रः ॥ यज्ञस्य । ते । विदथा । प्र । ब्रवीमि । सप्त । होतारः । ऋतुशऽइत्यृतु शः । यजन्ति ॥५१॥

कः । अस्य । वेद । भुवनस्य । नाभिम् । कः । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अन्तरिक्क्षम् ॥ कः ।

श्वविदितिश्व वित् । आस्कन्दमित्या स्कन्दम् ॥४९॥

विष्ठाः । विस्थाऽइतिवि स्थाः । अक्षराणि । समिद्धऽइतिसम् इद्धः । यज्ञस्य । पृछम् । अत्र । ऋतुशऽइत्यृतु शः ॥५०॥

विष्ठाः । विस्थाऽइतिवि स्थाः । अक्षराणि । यज्ञस्य । सप्त । ऋतुशऽइत्यृतु शः ॥५१॥

द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् । जनित्रम् ॥५२॥

विस्थाऽइतिवि स्थाः । य्यज्ञस्य । ऋतुशऽइत्यृतु शः । य्यजन्ति ॥५०

विस्थाऽइतिवि स्थाः । य्यज्ञस्य । ऋतुशऽइत्यृतु शः । य्यजन्ति ॥५१

---

१. 'पिशङ्गिला' इति काशिकः पाठः ।

सूर्य्यस्य । वेद । बृहतः । जनित्रम् । कः । वेद । चन्द्रमसम् । यतोजाऽइतियतः जाः ॥५२॥

वेद । अहम् । अस्य । भुवनस्य । नाभिम् । वेद । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् ॥ वेद । सूर्य्यस्य । बृहतः । जनित्रम् । अथोऽइत्यथो । वेद । चन्द्रमसम् । यतोजाऽइतियतः जाः ॥५३॥

पृच्छामि । त्वा । परम् । अन्तम् । पृथिव्याः । पृच्छामि । यत्र । भुवनस्य । नाभिः ॥ पृच्छामि । त्वा । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । पृच्छामि । वाचः । परमम् । व्योमेतिवि ओम ॥५४॥

इयम् । वेदिः । परः । अन्तः । पृथिव्याः । अयम् । यज्ञः । भुवनस्य । नाभिः ॥ अयम् । सोमः ।

द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् । जनित्रम् । अथोऽइत्यथो ॥५३॥

पृच्छामि । पृथिव्याः । पृच्छामि । यत्र । पृच्छामि । वृष्णः । अश्वस्य । पृच्छामि ॥५४॥

पृथिव्याः । यज्ञः । वृष्णः । अश्वस्य । ब्रह्मा ॥५५॥

सूर्यस्य । य्यतोजाऽइतिय्यतः[1] जाः ॥५२॥

सूर्यस्य । य्यतोजाऽइतिय्यतः[1] जाः ॥५३॥

य्यत्र । व्व्योमेतिव्वि ओम ॥५४॥

इयम् । [2]अयम् । य्यज्ञः । [2]अयम् । [2]अयम् । व्व्योमेतिव्वि[3]

---

१. कपाठशैल्यनुसारमिह 'य्यतः' इत्येवं लेखेन भाव्यम् ।

२. सर्वानुदात्तरूपोऽपपाठोऽयम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इत्येवं लेखेन भाव्यम् ।

वृष्ण्णः । अश्श्वस्य । रेतः । ब्रह्मा । अयम् । वाचः । परमम् । इत्योमेतिवि ओम ॥५५॥

सुभूरितिसु भूः । स्वयम्भूरितिस्वयम् भूः । प्रथमः । अन्तः । महति । अर्ण्णवे ॥ दधे । ह । गर्ब्भम् । ऋत्त्वियम् । यतः । जातः । प्रजापतिरितिप्प्रजा पतिः ॥५६॥

होता । यक्क्षत् । प्रजापतिमितिप्प्रजा पतिम् । सोमस्य । महिम्न्नः ॥ जुषताम् । पिबतु । सोमम् । होतः । यज ॥५७॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

गर्भम् । ऋत्वियम् । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः ॥५६॥

यक्षत् । प्रजापतिमितिप्रजा पतिम् । महिम्नः ॥५७॥

ओम् ॥५५॥

स्वयम्भूरितिस्वयम् भूः । ऋत्वियम् । यतः ॥५६ ।

यक्षत् । पिबन्[1] । यजं[2] ॥५७॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदेन त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

---

१. अपपाठोऽयम् । 'पिबतु' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. इत उत्तरस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । कक्षोशेऽस्याः कण्डिकायाः पदानि पठ्यन्ते, परन्तु तेषां पदच्छेदः स्वराङ्कनं च प्रायेणाशुद्ध उपलभ्यते ।

चतुर्विंशोऽध्यायः

अश्वः । तूपरः । गोमृगऽइतिगो मृगः । ते । प्राजापत्त्याऽइतिप्राजा पत्त्याः । कृष्णग्ग्रीवऽइतिकृष्ण ग्रीवः । आग्नेयः । रराटे । पुरस्तात् । सारस्वती । मेषी । अधस्तात् । हन्वोः । आश्विनौ । अधोरामावित्यधः रामौ । बाह्वोः । सौमापौष्णः । श्यामः । नाब्भ्याम् । सौर्य्ययामौ । श्वेतः । च । कृष्णः । च । पार्श्वयोः । त्वाष्ट्रौ । लोमशसक्क्थावितिलोमश सक्क्थौ । सक्क्थ्योः । वायव्यः । श्वेतः । पुच्छे । इन्द्राय । स्वपस्यायेतिसु [1]अपस्याय । वेहत् । वैष्णवः । वामनः ॥१॥

रोहितः । धूम्म्ररोहितऽइतिधूम्म्र रोहितः । कर्कन्धुरोहितऽइतिकर्कन्धु रोहितः । ते । सौम्म्याः । बब्भ्रुः ।

अश्वः । प्राजापत्याऽइतिप्राजा पत्या? । कृष्णग्रीवऽइतिकृष्ण ग्रीवः । आग्नेय? । पुरस्तात् । अधस्तात् । हन्वोः । आश्विनौ । अधोरामावित्यध? रामौ । बाह्वो? । सौमापौष्ण? । नाभ्याम् । कृष्ण? । पार्श्वयोः । त्वाष्ट्रौ । लोमशसक्थावितिलोमश सक्थौ । सक्थ्यो? । वायव्यः । पुच्छे । वैष्णव? ॥१॥

धूम्ररोहितऽइतिधूम्र रोहितः । सौम्या? । बभ्रु? । अरुणबभ्रुरित्यरुण

आग्नेय? । सौर्य्ययामौ । पार्श्वयोः । वायव्यः । इन्द्राय । स्वपस्यायेतिसु अपस्याय ॥१॥

---

१. 'अपस्याय' इति काशिकः पाठः ।

अरुणबभ्रुरित्त्यरुण बभ्रुः । शुक्लबभ्रुरितिशुक्ल बभ्रुः । ते । वारुणाः । शितिरन्ध्रऽइतिशिति रन्ध्रः । अन्यतः शितिरन्ध्रऽइत्त्यन्यतः शितिरन्ध्रः । समन्तशितिरन्ध्रऽइतिसमन्त शितिरन्ध्रः । ते । सावित्राः । शितिबाहुरितिशिति बाहुः । अन्यतःशितिबाहुरित्त्यन्यतः शितिबाहुः । समन्तशितिबाहुरितिसमन्त शितिबाहुः । ते । बार्हस्पत्याः । पृषती । क्षुद्रपृषतीतिक्षुद्र पृषती । स्थूलपृषतीतिस्थूल पृषती । ताः । मैत्रावरुण्यः ॥२॥

शुद्धवालऽइतिशुद्ध वालः । सर्वशुद्धवालऽइतिसर्व शुद्धवालः । मणिवालऽइतिमणि वालः । ते । आश्विनाः । श्येतः । श्येताक्षऽइतिश्येत अक्षः । अरुणः । ते । रुद्राय । पशुपतयऽइतिपशु पतये । कर्णाः । यामाः । अवलिप्ताऽइत्त्यव लिप्ताः । रौद्राः । नभोरूपाऽइतिनभः रूपाः । पार्जन्याः ॥३॥

पृश्निः । तिरश्चीनपृश्निरितितिरश्चीन पृश्निः ।

बभ्रुः । शुक्लबभ्रुरितिशुक्ल बभ्रुः । अन्यतः शितिरन्ध्रऽइत्यन्यतः शितिरन्ध्रः । सावित्राः । अन्यतः शितिबाहुरित्यन्यतः शितिबाहुः । बार्हस्पत्याः । क्षुद्रपृषतीतिक्षुद्र पृषती । स्थूलपृषतीतिस्थूल पृषती । मैत्रावरुण्यः ॥२

शुद्धवालऽइतिशुद्ध वालः । सर्वशुद्धवालऽइतिसर्व शुद्धवालः । आश्विनाः । श्येताक्षऽइतिश्येत अक्षः । रुद्राय । अवलिप्ताऽइत्यव लिप्ताः । रौद्राः । पार्ज्जन्याः ॥३॥

पृश्निः । तिरश्चीनपृश्निरितितिरश्चीन पृश्निः । ऊर्ध्वपृश्निरित्यूर्ध्व

शुद्धवालऽइतिशुद्ध वालः । मणिवालऽइतिमणि वालः । रुद्राय । पशुपतयऽइतिपशु पतये । श्यामाः ॥३॥

ऊर्द्ध्वपृश्निरित्यूर्द्ध्व पृश्निः । ते । मारुताः । फल्गूः । लोहितोर्णीतिलोहित ऊर्णी । पलक्षी । ताः । सारस्वत्यः । प्लीहाकर्णाः । प्लीहकर्णइतिप्लीह कर्णाः । शुण्ठाकर्णाः । शुण्ठकर्णइतिशुण्ठ कर्णाः । अद्ध्यालोहकर्णइत्यद्ध्यालोह कर्णाः । ते । त्वाष्ट्राः । कृष्णग्रीवइतिकृष्ण ग्रीवः । शितिकक्षइतिशिति कक्षाः । अञ्जिसक्थइत्यञ्जि सक्थाः । ते । ऐन्द्राग्नाः । कृष्णाञ्जिरितिकृष्ण अञ्जिः । अल्पाञ्जिरित्यल्प अञ्जिः । महाञ्जिरितिमहा अञ्जिः । ते । उषस्याः ॥४॥

शिल्पाः । वैश्वदेव्यइतिवैश्व देव्यः । रोहिण्यः । त्र्यवयइतित्रि अवयः । वाचे । अविज्ञाताइत्यवि ज्ञाताः । अदित्यै । सरूपाइतिस रूपाः । धात्रे । वत्सतर्य्यः । देवानाम् । पत्नीभ्यः ॥५॥

पृश्निः । फल्गूः । पलक्षी । सारस्वत्यः । प्लीहकर्णइतिप्लीह कर्णाः । शुण्ठाकर्णाः । शुण्ठकर्णइतिशुण्ठ कर्णाः । अध्यालोहकर्णइत्यध्यालोह कर्णाः । त्वाष्ट्राः । कृष्णग्रीवइतिकृष्ण ग्रीवः । शितिकक्षइतिशिति कक्षाः । अञ्जिसक्थइत्यञ्जि सक्थाः । ऐन्द्राग्नाः । कृष्णाञ्जिरितिकृष्ण अञ्जिः । अल्पाञ्जिरित्यल्प अञ्जिः । महाञ्जिरितिमहा अञ्जिः ॥४॥

शिल्पाः । वैश्वदेव्यइतिवैश्व देव्यः । रोहिण्यः । त्र्यवयइतित्रि अवयः । अविज्ञाताइत्यवि ज्ञाताः । अदित्यै । धात्रे । वत्सतर्यः । पत्नीभ्यः ॥५॥

वैश्वदेव्यइतिवैश्व देव्यः । त्र्यवयइतित्रि अवयः । वत्सतर्यः ॥५॥

कृष्णग्ग्रीवाऽइतिकृष्ण ग्रीवाः । आग्नेयाः । शितिभ्रवऽइतिशिति भ्रवः । वसूनाम् । रोहिताः । रुद्राणाम् । श्वेताः । अवरोकिणऽइत्यव रोकिणः । आदित्यानाम् । नभोरूपाऽइतिनभः रूपाः । पार्ज्जन्याः ॥६॥

उन्नतऽइत्युत् नतः । ऋषभः । वामनः । ते । ऐन्द्रावैष्णवाः । उन्नतऽइत्युत् नतः । शितिबाहुरितिशिति बाहुः । शितिपृष्ठऽइतिशिति पृष्ठः । ते । ऐन्द्राबार्हस्पत्याः । शुकरूपाऽइतिशुक रूपाः । वाजिनाः । कल्माषाः । आग्निमारुताऽइत्याग्नि [1]मारुताः । श्यामाः । पौष्णाः ॥७॥

एताः । ऐन्द्राग्नाः । द्विरूपाऽइतिद्वि रूपाः । अग्नीषोमीयाः । वामनाः । अनड्वाहः । आग्नावैष्णवाः । वशाः । मैत्रावरुण्यः । अन्यतऽएन्यऽइत्यन्यतः एन्यः । मैत्र्यः ॥८॥

कृष्णग्रीवाऽइतिकृष्ण ग्रीवाः । आग्नेयाः । शितिभ्रवऽइतिशिति भ्रवः । रुद्राणाम् । अवरोकिणऽइत्यव रोकिणः । आदित्यानाम् । पार्ज्जन्याः ॥६॥

उन्नतऽइत्युत् नतः । ऐन्द्रावैष्णवाः । उन्नतऽइत्युत् नतः । शितिपृष्ठऽइतिशिति पृष्ठः । ऐन्द्राबार्हस्पत्याः । कल्माषाः । आग्निमारुताऽइत्याग्नि मारुताः । पौष्णाः ॥७॥

ऐन्द्राग्नाः । द्विरूपाऽइतिद्वि रूपाः । अग्नीषोमीयाः । आग्नावैष्णवाः । मैत्रावरुण्यः । अन्यतऽएन्यऽइत्यन्यतः एन्यः । मैत्र्यः ॥८॥

आग्नेयाः ॥६॥ अग्नीषोमीयाः ॥८॥

---

[1] 'मारुताः' इति काशिकः पाठः ।

बब्भ्रवं÷ । सौम्म्याः३ । श्वेताः३ । ब्रायव्व्याः÷ ॥९॥

कृष्णाः३ । भौमाः३ । धूम्म्राः३ । आन्तरिक्क्षाः३ । बृहन्तं÷ । दिव्याः३ । शबलाः६ । वैद्युताः३ । सिद्ध्माः३ । तारकाः३ ॥१०॥

धूम्म्रान् । वसन्ताय । आ । लभते । श्वेतान् । ग्रीष्ष्माय । कृष्णान् । वर्षाब्भ्यः÷ । अरुणान् । शरदे । पृषतः६ । हेमन्ताय । पिशङ्गान् । शिशिराय ॥११॥

त्र्यवयऽइतित्रि अवयः६ । गायत्त्र्यै । पञ्चावयऽइतिपञ्च अवयः६ । त्रिष्टुभे । त्रिस्तुभऽइतित्रि स्तुभे । दित्त्यवाहऽइतिदित्त्य वाहः÷ । जगत्त्यै । त्रिवत्सोऽइतित्रि वत्साः३ । अनुष्टुभे । अनुस्तुभऽइत्त्यनु स्तुभे । तुर्य्यवाहऽइतितुर्य्य वाहः÷ । उष्णिहे ॥१२॥

बभ्रवं÷ । सौम्याः३ । व्रायव्याः÷ ॥९॥

कृष्णाः३ । धूम्राः३ । आन्तरिक्षाः३ । दिव्याः३ । वैद्युताः३ । सिध्माः३ ॥१०

धूम्रान् । ग्रीष्माय । कृष्णान् । वर्षाभ्यः÷ ॥११॥

त्र्यवयऽइतित्रि अवयः६ । गायत्र्यै । त्रिष्टुभे । त्रिस्तुभऽइतित्रि स्तुभे । दित्यवाहऽइतिदित्य वाहः÷ । जगत्यै । त्रिवत्साऽइतित्रि वत्साः३ । अनुष्टुभे । अनुस्तुभऽइत्यनु स्तुभे । उष्णिहे ॥१२॥

वाय्यव्याः÷ ॥९॥

वसन्ताय । ग्रीष्माय । हेमन्ताय । शिशिराय ॥११॥

त्र्यवयऽइतित्रि अवयः६ । गाय्यत्र्यै । पञ्चावयऽइतिपञ्च अवयः६ । दित्यवाहऽइतिदित्य वाहः÷ । त्रिवत्साऽइतित्रि वत्साः३ । तुर्यवाहऽइतितुर्य्य वाहः÷ ॥१२॥

पष्ठ्ठवाहुऽइतिंपष्ठ्ठ वाहं॑÷ । विराजऽइतिंवि राजे॑ । उक्षाणं॑÷ । बृहुत्यै॑ । ऋषभा३ । ककुभे॑ । अनड्वाहं॑÷ । पङ्क्त्यै॑ । धेनवं॑÷ । अतिंच्छन्दसुऽइत्यतिं छन्दसे ॥१३॥

उपध्वुस्ताऽइत्युप ध्वस्ता३ । सावित्रा३ । वत्सतर्य्यं॑÷ । सारस्वत्य॑÷ । श्यामा३ । पौष्णा३ । पृश्नयं॑ । मारुता३ । बहुरूपाऽइतिंबहु रूपा३ । वैश्वदेवाऽइतिंवैश्व देवा३ । वशा३ । द्यावापृथिवीया॑ ॥१४॥

उक्ता३ । सञ्चराऽइतिंसम् चरा३ । एता॑ । ऐन्द्राग्ना३ । कृष्णा३ । वारुणा३ । पृश्नयं॑ । मारुता३ । काया३ । तूपरा३ ॥१५॥

अग्नये॑ । अनीकवतऽइत्यनीक वते । प्रथमजानितिंप्रथम जान् । आ । लभते । मरुद्भ्यऽइतिंमरुत् भ्यं॑÷ । सान्त-

---

पष्ठवाहुऽइतिपष्ठ वाहं÷ । उक्षाणं÷ । बृहुत्यै । अतिछन्दसुऽइत्यति छन्दसे ॥१३॥

उपध्वस्ताऽइत्युप ध्वस्ता? । सावित्रा? । वत्सतर्य्यं÷ । सारस्वत्य÷ । पौष्णा? । पृश्नयं । वैश्वदेवाऽइतिवैश्व देवा? ॥१४॥

उक्ता? । ऐन्द्राग्ना? । कृष्णा? । पृश्नयं ॥१५॥

अग्नये । अनीकवतुऽइत्यनीक वते । प्रथमजानितिप्रथम जान् । मरुद्भ्य-

---

पष्ठवाहुऽइतिपष्ठ वाहं÷ । विराजऽइतिवि[1] राजे ॥१३॥

वत्सतर्य्यं÷ । पृश्नयं । वैश्वदेवाऽइतिवैश्व देवा? । द्यावापृथिवीया॑ १४

पृश्नयं । काया? ॥१५॥

अग्नये । अनीकवतुऽइत्यनीक वते । सवात्यानितिस वात्यान् ॥१६॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं द्वित्वेन भाव्यम् ।

पनेभ्यऽइतिसाम् [1]तपनेभ्यः । सवात्त्यानितिस वात्त्यान् । गृहमेधिभ्यऽइतिगृहमेधि भ्यः । बष्किहान् । क्रीडिभ्यऽइतिक्रीडि भ्यः । सःसृष्टानितिसम् सृष्टान् । स्वतवद्भ्यऽइतिस्वतवत् भ्यः । अनुसृष्टानित्यनु सृष्टान् ॥१६॥

प्राशृङ्गाः । प्रशृङ्गाऽइतिप्र शृङ्गाः । माहेन्द्राऽइतिमाहा इन्द्राः । बहुरूपाऽइतिबहु रूपाः । वैश्वकर्म्मणाऽइतिवैश्व [2]कर्म्मणाः ॥१७॥

धूम्राः । बभ्रुनीकाशाः । बभ्रुनिकाशाऽइतिबभ्रु निकाशाः । पितृणाम् । सोमवतामितिसोम वताम् । बभ्रवः । धूम्रनीकाशाः । धूम्रनिकाशाऽइतिधूम्र निकाशाः । पितृणाम् । बर्हिषदाम् । बर्हिसदामितिबर्हि सदाम् । कृष्णाः ।

ऽइतिमरुत् भ्यः । सान्तपनेभ्यऽइतिसाम् तपनेभ्यः । सवात्यानितिस वात्यान् । गृहमेधिभ्यऽइतिगृहमेधि भ्यः । बष्किहान् । क्रीडिभ्यऽइतिक्रीडि भ्यः । सःसृष्टानितिसम् सृष्टान् । स्वतवद्भ्यऽइतिस्वतवत् भ्यः । अनुसृष्टानित्यनु सृष्टान् ॥१६॥

प्रशृङ्गाऽइतिप्र शृङ्गाः । वैश्वकर्म्मणाऽइतिवैश्व कर्म्मणाः ॥१७॥

धूम्राः । बभ्रुनीकाशाः । बभ्रुनिकाशाऽइतिबभ्रु निकाशाः । बभ्रवः । धूम्रनीकाशाः । धूम्रनिकाशाऽइतिधूम्र निकाशाः । कृष्णाः ।

वैश्वकर्म्मणाऽइतिवैश्व कर्म्मणाः ॥१७॥

सोमवतामितिसोम वताम् । बभ्रुवः[3] । त्रैयम्बकाः ॥१८॥

---

१. 'तपनेभ्यः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'कर्म्मणाः' इति काशिकः पाठः ।

३. अपपाठोऽयमुत तैत्तिरीयपाठवदुवङ्रूपः पाठभेद इति विचारणीयम् ।

बुभ्रुनीकाशाः । बुभ्रुनिकाशाऽइतिबुभ्रु निकाशाः । पितृणाम् । अग्निष्वात्तानाम् । अग्निस्वात्तानामित्यग्नि स्वात्तानाम् । कृष्णाः । पृषन्तः । त्रैयम्बकाः ॥१८॥

शुनासीरीयाः । श्वेताः । वायव्याः । श्वेताः । सौर्याः ॥१९॥

वसन्ताय । कपिञ्जलान् । आ । लभते । ग्रीष्माय । कलविङ्कान् । वर्षाभ्यः । तित्तिरीन् । शरदे । वर्तिकाः । हेमन्ताय । ककरान् । शिशिराय । विककरानितिवि ककरान् ॥२०॥

समुद्राय । शिशुमारानितिशिशु मारान् । आ । लभते । पर्जन्याय । मण्डूकान् । अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । मत्स्यान् । मित्राय । कुलीपयान् । वरुणाय । नाक्रान् ॥२१॥

बभ्रुनीकाशाः । बभ्रुनिकाशाऽइतिबभ्रु निकाशाः । अग्निष्वात्तानाम् । अग्निस्वात्तानामित्यग्नि स्वात्तानाम् । कृष्णाः ॥१८॥

वायव्याः ॥१९॥

ग्रीष्माय । वर्षाभ्यः ॥२०॥

समुद्राय । पर्जन्याय । अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । मत्स्यान् । मित्राय । नाक्रान् ॥२१॥

शुनासीरीयाः । वायव्याः । [1]सूर्याः ॥१९॥

वसन्ताय । ग्रीष्माय । हेमन्ताय । शिशिराय । विककरानितिविक[2] करान् ॥२०॥

समुद्राय । पर्जन्याय । मित्राय । कुलीपयान् । वरुणाय ॥२१॥

---

१. अपपाठोऽयम् । 'सौर्याः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अस्थानेऽवग्रहो लेखकप्रमादजः ।

सोमाय । हुंसान् । आ । लभते । वायवे । बुलाकाः । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि भ्याम् । कुञ्चान् । मित्राय । मद्गून् । वरुणाय । चक्रवाकानितिचक्र वाकान् ॥२२॥

अग्नये । कुटरून् । आ । लभते । वनस्पतिभ्यऽइतिवनस्पति भ्यः । उलूकान् । अग्नीषोमाभ्याम् । चाषान् । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । मयूरान् । मित्रावरुणाभ्याम् । कपोतान् ॥२३॥

सोमाय । लवान् । आ । लभते । त्वष्ट्रे । कौलीकान् । गोषादीः । गोसादीरितिगो सादीः । देवानाम् । पत्नीभ्यः । कुलीकाः । देवजामिभ्यऽइतिदेवजामि भ्यः । अग्नये । गृहपतयऽइतिगृह पतये । पारुष्णान् ॥२४॥

अह्ने । पारावतान् । आ । लभते । रात्र्यै । सीचापूः ।

इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि भ्याम् । मित्राय । मद्गून् । चक्रवाकानिति-चक्र वाकान् ॥२२॥

अग्नये । वनस्पतिभ्यऽइतिवनस्पति भ्यः । अग्नीषोमाभ्याम् । अश्वि-भ्यामित्यश्वि भ्याम् । मित्रावरुणाभ्याम् ॥२३॥

त्वष्ट्रे । पत्नीभ्यः । देवजामिभ्यऽइतिदेवजामि भ्यः । अग्नये । पारुष्णान् ॥२४॥

अह्ने । रात्र्यै । अहोरात्रयोः । सन्धिभ्यऽइतिसन्धि भ्यः । मासेभ्यः ।

सोमाय । वायवे । मित्राय । वरुणाय । चक्रवाकानितिचक्र वाकान ॥२२

अग्नये । वनस्पतिभ्यऽइतिवनस्पति भ्यः । मयूरान ॥२३॥

सोमाय । [1]लबान् । अग्नये । गृहपतयऽइतिगृह पतये ॥२४॥

---

१. प्रमादपाठोऽयं स्यात् बकारवान् ।

अ॒हो॒रा॒त्रयो॑ऽ। स॒न्धिभ्य॒ऽइति॑स॒न्धि भ्यः॑। ज॒तूः। मासे॑भ्यऽ। दा॒त्यौ॒हान्। सँ॒व॒त्स॒राय॑। म॒हु॒तः। सु॒प॒र्णानिति॑सु प॒र्णान् ॥२५॥

भू॒म्यै। आ॒खून्। आ। ल॒भ॒ते। अ॒न्तरि॑क्षाय। पा॒ङ्क्त्रान्। दि॒वे। कशा॑न्। दि॒ग्भ्यऽइति॑दि॒क् भ्यः। न॒कु॒लान्। ब॒भ्रु॒का॒न्। अ॒वा॒न्त॒र॒दि॒शाभ्य॒ऽइत्य॑वान्तर दि॒शाभ्यः॑ ॥२६॥

व॒सु॒भ्य॒ऽइति॒व॒सु भ्यऽ। ऋश्या॑न्। आ। ल॒भ॒ते। रु॒द्रेभ्यः॑। रु॒रून्। आ॒दि॒त्येभ्यः॑। न्यङ्कू॑न्। विश्वे॑भ्यऽ। दे॒वेभ्यः॑। पृ॒ष॒तान्। सा॒ध्येभ्यः॑। कु॒लु॒ङ्गान् ॥२७॥

ईशा॑नाय। पर॑स्वतऽ। आ। ल॒भ॒ते। मि॒त्राय॑। गौ॒रान्। वरु॑णाय। म॒हि॒षान्। बृह॒स्पत॑ये। ग॒व॒यान्। त्वष्ट्रे॑। उष्ट्रा॑न् ॥२८॥

दा॒त्यौ॒हान्। सँ॒व॒त्स॒राय॑ ॥२५॥

भू॒म्यै। अ॒न्तरि॑क्षाय। पा॒ङ्क्त्रान्। ब॒भ्रु॒का॒न्। अ॒वा॒न्त॒र॒दि॒शाभ्य॒ऽइत्य॑वान्तर दि॒शाभ्यः॑ ॥२६॥

व॒सु॒भ्य॒ऽइति॒व॒सु भ्यऽ। ऋश्या॑न्। रु॒द्रेभ्यः॑। आ॒दि॒त्येभ्यः॑। विश्वे॑भ्यऽ। दे॒वेभ्यः॑। सा॒ध्येभ्यः॑ ॥२७॥

मि॒त्राय॑। बृह॒स्पत॑ये। त्वष्ट्रे॑। उष्ट्रा॑न् ॥२८॥

अ॒हो॒रा॒त्रयो॑ऽ। [1]स॒म्व॒त्स॒राय॑ ॥२५॥

अ॒न्तरि॑क्षाय ॥२६॥

व॒सु॒भ्य॒ऽइति॒व॒सु भ्यऽ ॥२७॥

ईशा॑नाय। मि॒त्राय॑। वरु॑णाय। बृह॒स्पत॑ये। ग॒व॒यान् ॥२८॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'स॒म्व॒त्स॒राय॑' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः।

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । पुरुषान् । हस्तिनः । आ । लभते । वाचे । प्लुषीन् । चक्षुषे । मशकान् । श्रोत्राय । भृङ्गाः ॥२९॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । च । वायवे । च । गोमृगऽइतिगो मृगः । वरुणाय । आरण्यः । मेषः । यमाय । कृष्णः । मनुष्यराजायेतिमनुष्य राजाय । मर्कटः । शार्दूलाय । रोहित् । ऋषभाय । गवयी । क्षिप्रश्येनायेतिक्षिप्र श्येनाय । वर्तिका । नीलङ्गोः । क्रिमिः । समुद्राय । शिशुमारऽइतिशिशु मारः । हिमवतऽइतिहिम वते । हस्ती ॥३०॥

मयुः । प्राजापत्यऽइतिप्राजा पत्यः । उलः । हलिक्ष्णः । वृषदंशऽइतिवृष दंशः । ते । धात्रे । दिशाम् । कङ्कः । धुङ्क्षा । आग्नेयी । कलविङ्कः । लोहिताहिरितिलोहित अहिः । पुष्करसादऽइतिपुष्कर सादः । ते । त्वाष्ट्राः । वाचे । क्रुञ्चः ॥३१॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । हस्तिनः । चक्षुषे । श्रोत्राय ॥२९॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । आरण्यः । कृष्णः । मनुष्यराजायेतिमनुष्य राजाय । क्षिप्रश्येनायेतिक्षिप्र श्येनाय । समुद्राय । हस्ती ॥३०॥

प्राजापत्यऽइतिप्राजा पत्यः । हलिक्ष्णः । धात्रे । धुङ्क्षा । आग्नेयी । पुष्करसादऽइतिपुष्कर सादः । त्वाष्ट्राः ॥३१॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । श्रोत्राय ॥२९॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । वायवे । वरुणाय । यमाय । मनुष्यराजायेतिमनुष्य राजाय । शार्दूलाय । ऋषभाय । गवयी । क्षिप्रश्येनायेतिक्षिप्र श्येनाय । समुद्राय । हिमवतऽइतिहिम वते ॥३०॥

मयुः । वृषदंशऽइतिवृष दंशः । आग्नेयी ॥३१॥

सोमाय । कुलुङ्गः । आरण्यः । अजः । नकुलः । शका । ते । पौष्णाः । क्रोष्टा । मायोः । इन्द्रस्य । गौरमृगऽइतिगौर मृगः । पिद्वः । न्यङ्कुः । कक्कटः । ते । अनुमत्याऽइत्यनु मत्यै । प्रतिश्रुत्कायाऽइतिप्रति श्रुत्कायै । चक्रवाकऽइतिचक्र वाकः ॥३२॥

· सौरी । बलाका । शार्गः । सृजयः । शयाण्डकऽइतिशय आण्डकः । ते । मैत्राः । सरस्वत्यै । शारिः । पुरुषवागितिपुरुष वाक् । श्वावित् । श्वविदितिश्व वित् । भौमी । शार्दूलः । वृकः । पृदाकुः । ते । मन्यवे । सरस्वते । शुकः । पुरुषवागितिपुरुष वाक् ॥३३॥

सुपर्णऽइतिसु पर्णः । पार्जन्यः । आतिः । वाहसः । दर्विदेतिदर्वि दा । ते । वायवे । बृहस्पतये । वाचः । पतये । पैङ्गराजऽइतिपैङ्ग राजः । अलजः । आन्तरिक्षः । प्लवः । मद्गुः । मत्स्यः । ते । नदीपतयऽइतिनदी पतये । द्यावापृथिवीयः । कूर्मः ॥३४॥

आरण्यः । पौष्णाः । क्रोष्टा । पिद्वः । अनुमत्याऽइत्यनु मत्यै । प्रतिश्रुत्कायाऽइतिप्रति श्रुत्कायै । चक्रवाकऽइतिचक्र वाकः ॥३२॥

मैत्राः । सरस्वत्यै । श्वविदितिश्व वित् । मन्यवे ॥३३॥

पार्जन्यः । बृहस्पतये । आन्तरिक्षः । मद्गुः । मत्स्यः ॥३४॥

सोमाय । मायोः । प्रतिश्रुत्कायाऽइतिप्रति श्रुत्कायै । चक्रवाकऽइतिचक्र [1]वाकः ॥३२॥

सृजयः । शयाण्डकऽइतिशय आण्डकः । पुरुषवागितिपुरुष वाक् । श्वविदितिश्व वित् । पुरुषवागितिपुरुष वाक् ॥३३॥

वायवे । बृहस्पतये । पतये । नदीपतयऽइतिनदी पतये । द्यावा-

---

१. कक्कोशशैल्यनुसारं 'वाकः' इत्येवं लघुवकारो युक्तः पाठः ।

पुरुषमृगऽइतिपुरुष मृगः । चन्द्रमसः । गोधा । कालका । दार्वाघाटः । दार्वाघातऽइतिदारु [1]आघातः । ते । वनस्पतीनाम् । कृकवाकुरितिकृक वाकुः । सावित्रः । हंसः । वातस्य । नाक्रः । मकरः । कुलीपयः । ते । अकूपारस्य । ह्रियै । शल्यकः ॥३५॥

एणी । अह्नः । मण्डूकः । मूषिका । तित्तिरिः । ते । सर्पाणाम् । लोपाशः । आश्विनः । कृष्णः । रात्र्यै । ऋक्षः । जतूः । सुषिलीकेतिसुषि लीका । ते । इतरजनानामितीतर जनानाम् । जहका । वैष्णवी ॥३६॥

अन्यवापऽइत्यन्य वापः । अर्द्धमासानामित्यर्द्ध मासानाम् । ऋश्यः । मयूरः । सुपर्णऽइतिसु पर्णः । ते । गन्धर्वाणाम् । अपाम् । उद्रः । मासाम् । कश्यपः । रोहित् । कुण्डृणाची । गोलत्तिका । ते । अप्सरसाम् । मृत्यवे । असितः ॥३७॥

वनस्पतीनाम् । सावित्रः । नाक्रः । शल्यकः ॥३५॥
अह्नः । आश्विनः । कृष्णः । रात्र्यै । ऋक्षः । वैष्णवी ॥३६॥
अन्यवापऽइत्यन्य वापः । अर्द्धमासानामित्यर्द्ध मासानाम् । ऋश्यः ।
उद्रः । कश्यपः । अप्सरसाम् । मृत्यवे ॥३७॥

पृथिव्याः ॥३४॥
कृकवाकुरितिकृक [2]वाकुः । कुलीपयः । ह्रियै ॥३५॥
अन्यवापऽइत्यन्य [3]वापः । मयूरः । [4]मासानाम् ॥३७॥

---

१. 'आघातः' इति काशिकः पाठः ।
२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वा' इत्येव साधुः ।
३.ककोशशैल्यनुसारमिह 'वा' इत्येव साधुर्ज्ञेयः ।
४. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'मासाम्' इति शुद्धः पाठः ।

वृषाहूरितिवृषं आहूः । ऋतूनाम् । आखुः । कशः । मान्थालः । ते । पितृणाम् । बलाय । अजगरः । वसूनाम् । कपिञ्जलः । कपोतः । उलूकः । शशः । ते । निर्ऋत्या-ऽइतिनिः ऋत्यै । वरुणाय । आरण्यः । मेषः ॥३८॥

श्वित्रः । आदित्यानाम् । उष्ट्रः । घृणीवान् । घृणिवानितिघृणि वान् । वार्ध्रीनसः । ते । मत्यै । अरण्याय । सृमरः । रुरुः । रौद्रः । क्वयिः । कुटरुः । दात्यौहः । ते । वाजिनाम् । कामाय । पिकः ॥३९॥

खड्गः । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । श्वा । कृष्णः । कर्णः । गर्दभः । तरक्षुः । ते । रक्षसाम् । इन्द्राय । सूकरः । सिंहः । मारुतः । कृकलासः । पिप्पका । शकुनिः । ते । शरव्यायै । विश्वेषाम् । देवानाम् । पृषतः ॥४०॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

निर्ऋत्याऽइतिनिः ऋत्यै । आरण्यः ॥३८॥

श्वित्रः । आदित्यानाम् । उष्ट्रः । वार्ध्रीनसः । मत्यै । अरण्याय । रौद्रः । दात्यौहः ॥३९॥

खड्गः । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । कृष्णः । तरक्षुः । रक्षसाम् । शरव्यायै । विश्वेषाम् ॥४०॥

वृषाहूरितिवृषं आहूः । बलाय । वरुणाय ॥३८॥

घृणिवानितिघृणि वान् । अरण्याय । क्वयिः । कामाय ॥३९॥

वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । इन्द्राय । शरव्यायै ॥४०॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदे चतुर्विंशतितमो[1]ऽध्यायः ॥

---

१. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र २६६ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

पञ्चविंशोऽध्यायः

शार्दम् । दुद्भिरितिदुत् भिः । अवकाम् । दुन्तमूलै-
रितिदन्त मूलैः । मृदम् । [1]बर्स्वै÷ । [2]तेगाम् । दंष्ट्रा-
भ्याम् । सरस्वत्यै । अग्रजिह्वमित्यग्र जिह्वम् ।

दुद्भिरितिदुत् भिः । [1]बर्स्वैः । [2]तेगाम् । दंष्ट्राभ्याम् । सरस्वत्यै ।

[1]बर्स्वै÷ ।······

---

१. 'यवाः' आदिपदवदिहापि विसर्जनीयस्य ÷ ः इत्येवं द्विधा संकेत उपलभ्यते । (द्र० पृ० ३२२, ३२५, ३२८ प्रभृति) ।

२. एतत्पदविभागे विवदन्ते पदकारा व्याख्यातारश्च । माध्यन्दिन-पदपाठे काण्वपदपाठे चासंशयं 'तेगाम्' इत्येव पाठः । महीधरानन्दबोधौ च 'तेगाम्' इत्येवमेव व्याचक्षाते । मुम्बईमुद्रिते 'ट' संज्ञके कोशे 'तेगान्' इत्येवं पाठ उपलभ्यते । स प्रमादपाठ उत पाठान्तरमिति विचारणीयं विद्वद्भिः । स्वामिदयानन्दसरस्वती तु '(ते) तव (गाम्) वाणीम्' इत्येवमन्यथा व्याचष्टे, तद्भाष्ये मुद्रिते पदपाठेऽपि 'ते । गाम्' इत्येवं पदच्छेद उपलभ्यते (अस्मिन् पदच्छेदेऽपि स्वरदोषो नास्ति) । इयं कण्डिका तैत्तिरीय-संहितायाम् (५।७।९-११) अपि पठ्यते । तत्रैकादशस्यानुवाकस्यारम्भः 'स्तेगान् दंष्ट्राभ्याम्' इत्येवं दृश्यते । एवमेव तैत्तिरीय-ब्राह्मणे (३।९।११), आपस्तम्बे (२०।२१।९), बौधायने (१५।३५), हिरण्यकेशीये च श्रौते (१४।४।५५) पाठ उपलभ्यते । सर्वत्र मन्त्रः 'स्तेगान् दंष्ट्राभ्याम्' इत्येवमेव पठ्यते । तेन तत्र 'स्तेगान्' इत्येवं पदमिति स्पष्टम् । व्याख्याकारा अपि 'स्तेगाः क्षुद्रजन्तुविशेषाः···तदधिष्ठातृ-देवतेह गृह्यते' इत्येवं व्याचक्षते । अथर्ववेदे (१८।१।३९), ऋग्वेदे (१०।३१।९) चापि 'स्तेगः' पदं श्रूयते ।

इह माध्यन्दिन-काण्वपाठयोः (क्रमशः २५।१; २७।१) 'बर्स्वैस्ते-गान्दंष्ट्राभ्याम्' इत्येवं संहितापाठ उपलभ्यते (काठकमैत्रायण्योरप्येवमेव संहिता-पाठः) । तत्र 'वा शर्प्रकरणे खर्परे लोपः' (महा० ८।३।३६) इति वार्त्तिकेन

जिह्वायाँ᳖ । उत्सादमित्युत् सादम् । अवक्रन्देनेत्यव क्रन्देन । तालु । वाजम् । हनुभ्यामितिहनु भ्याम् । अपः । आस्येन । वृषणम् । आण्डाभ्याम् । आदित्यान् । श्मश्रुभिरितिश्मश्रु भिः᳖ । पन्थानम् । भ्रूभ्याम् । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । वर्तोभ्यामितिवर्त्तो ऽ भ्याम् । विद्युत-

---

अग्रजिह्वमित्यग्र जिह्वम् । जिह्वायाँ᳖ । उत्सादमित्युत् सादम् । अवक्रन्देनेत्यव क्रन्देन । हनुभ्यामितिहनु भ्याम् । आण्डाभ्याम् । आदित्यान् । श्मश्रुभिरिति-श्मश्रु भिः᳖ । भ्रूभ्याम् । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । वर्तोभ्यामितिवर्त्तो ऽ

……जिह्वायाँ᳖ । [1]उध्सादमित्युत् सादम् । वर्त्तोभ्यामितिवर्त्तो ऽ भ्याम् ।

विसर्गस्य लोपे सति संहितापाठस्योभयथाऽपि समानत्वाद् इह 'तेगाम्' 'स्तेगान्' वोभयथाऽप्यत्र पदच्छेदः संभवति । तथा सतीह कः पाठः प्रामाणिक इति भवति सन्देहः । पण्डितभगवद्दत्तमहाभागास्तु स्वकीये 'वैदिक-वाङ्मय का इतिहास' (भाग १, खण्ड २, पृष्ठ १४८) नाम्नि ग्रन्थे 'स्तेगान' पाठ शुद्ध मन्वाना माध्यन्दिनपदपाठे 'तेगां' पदच्छेदं लेखकप्रमादजमाहुः । पुण्यपत्तनस्थ वैदिक-संशोधनमण्डलस्य मन्त्रिणः अस्मन्मित्रवर्याः 'चि० ग० काशीकर' महाभागा एतत्पदच्छेदविषये पृष्टाः सन्तः १५-६-६६ तिथ्यङ्किते स्वकीये पत्रे 'ऋग्वदस्य' गोल्डनकृतोऽनुवादो मया दृष्टः । तत्र 'तेग' इति माध्यन्दिनपाठः तेन निर्दिष्टः, तस्य सादृश्यं च 'तराघ' इति अवेस्ताशब्देन 'तेघ' इति फारसीशब्देन च प्रदर्शितम् । अतः सकारविरहितस्य माध्यन्दिनपदपाठस्य साधुत्वं पश्यामीत्यलम्' इत्येव स्वमतमलिखन् । तेगस्तेगस्तेना अन्तोदात्ता उपलभ्यन्ते, तत्र तेगपदस्यान्यत्रादर्शनात् स्तेगस्यान्यत्र दर्शनात् 'स्तेगस्तेन' शब्दयोः प्रत्ययमात्रभेदस्योपलम्भाच्च माध्यन्दिन-काण्वसंहितयोरपि 'स्तेगान्' इत्येव पदच्छेदः साधीयान् इत्यस्माकं मतम् । पदपाठानामार्षत्वात् तेषां क्वचिदप्रामाण्य सम्भवति । तथा च 'वनेनवायोन्यधायिचाकन्' (१०।२९।१) इति ऋगंशं व्याचक्षाण आह यास्कः—वायो वेः पुत्रः…… वा इति च य इति च चकार शाकल्य उदात्तं त्वेवमाख्यातमभविष्यद् असुसमाप्तश्चार्थः' (निरु० ६।२८) इति ।

१. द्रष्टव्यात्र पूर्वत्र ४५ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

मितिवि द्युतम् । कुनीनकाभ्याम् । शुक्लाय । स्वाहा । कृष्णाय । स्वाहा । पार्याणि । पक्ष्माणि । अवार्याः । इक्षवः । अवार्याणि । पक्ष्माणि । पार्याः । इक्षवः ॥१॥

वातम् । प्राणेन । अपानेनेत्यप आनेन । नासिके इतिनासिके । उपयाममित्युप यामम् । अधरेण । ओष्ठेन । सत् । उत्तरेणेत्युत् तरेण । प्रकाशेनेतिप्र काशेन । अन्तरम् । अनूकाशेन । अनुकाशेनेत्यनु काशेन । बाह्यम् । [1]निवेष्यमितिनि वेष्यम् । मूर्ध्ना । स्तनयित्नुम् । निर्बाधेनेतिनिः बाधेन । अशनिम् । मस्तिष्केण । विद्युतमितिवि द्युतम् । कनीनकाभ्याम् । कर्णाभ्याम् । श्रोत्रम् । श्रोत्राभ्याम् । कर्णौ । तेदनीम् । अधरकण्ठेनेत्यधर कण्ठेन । अपः । शुष्ककण्ठेनेतिशुष्क कण्ठेन । चित्तम् । मन्याभिः ।

भ्याम् । विद्युतमितिवि द्युतम् । कुनीनकाभ्याम् । शुक्लाय । कृष्णाय । पक्ष्माणि । इक्षवः । पक्ष्माणि । इक्षवः ॥१॥

अपानेनेत्यप आनेन । उपयाममित्युप यामम् । ओष्ठेन । उत्तरेणेत्युत तरेण । प्रकाशेनेतिप्र काशेन । अनुकाशेनेत्यनु काशेन । [1]निवेष्यमितिनि वेष्यम् । स्तनयित्नुम् । निर्बाधेनेतिनिः बाधेन । मस्तिष्केण । विद्युतमितिवि द्युतम् । कुनीनकाभ्याम् । कर्णाभ्याम् । श्रोत्रम् । श्रोत्राभ्याम् । अधरकण्ठेनेत्यधर कण्ठेन । शुष्ककण्ठेनेतिशुष्क कण्ठेन । मन्याभिः ।

विद्युतमितिवि द्युतम् । शुक्लाय । कृष्णाय । पार्याणि । अवार्याः । अवार्याणि । पार्याः ॥१॥

उपयाममित्युप [2]यामम् । बाह्यम् । [1]निवेष्यमितिनि वेष्यम् । स्तनयित्नुम् । विद्युतमितिवि द्युतम् ॥२॥

१. एतत्पदस्य पाठविषयकं विस्तृतं विवेचनं ग्रन्थान्ते परिशिष्टे द्रष्टव्यम् ।

२. कक्कोशशैल्यनुसारमिह 'यामम्' इत्येव पाठेन भाव्यम् ।

अदि॑तिम् । शी॒र्ष्णा । निर्ऋ॑ति॒मिति॒निः ऋ॑तिम् । निर्जर्ज॑ल्ल्येनेति॒निः जर्ज॑ल्ल्येन । शी॒र्ष्णा । स॒ङ्क्रो॒शैरिति॑सम् क्रो॒शैः । प्रा॒णान् । रेष्माण॑म् । स्तु॒पेन॑ ॥२॥

म॒शका॑न् । केशैः॑ । इन्द्र॑म् । स्वप॑सेति॑सु अप॑सा । व॒हेन॑ । बृह॒स्पति॑म् । श॒कु॒नि॒सा॒देनेति॑शकुनि सा॒देन॑ । कू॒र्म्मान् । श॒फैः । आ॒क्रम॑ण॒मित्या॒ क्रम॑णम् । स्थू॒राभ्या॑म् । ऋ॒क्षला॑भिः । क॒पिञ्ज॑लान् । ज॒वम् । जङ्घा॑भ्याम् । अद्ध्वा॑नम् । बा॒हुभ्या॒मिति॑बा॒हु भ्या॑म् । जाम्बी॑लेन । अर॑ण्यम् । अ॒ग्निम् । अ॒ति॒रुग्भ्या॒मित्य॑ति॒रुक् भ्या॑म् । पू॒षण॑म् । दो॒र्भ्या॒मिति॑दोः भ्याम् । अ॒श्विनौ॑ । अंसा॑भ्याम् । रु॒द्रम् । रोरा॑भ्याम् ॥३॥

अ॒ग्नेः । प॒क्ष॒तिः । वा॒योः । निप॑क्षति॒रिति॒नि प॑क्षतिः । इन्द्र॑स्य । तृ॒तीया॑ । सोम॑स्य । च॒तु॒र्थी । अदि॑त्यै । प॒ञ्च॒मी । इ॒न्द्रा॒ण्यै । ष॒ष्ठी । म॒रुता॑म् । स॒प्त॒मी । बृह॒स्पतेः॑ । अ॒ष्ट॒मी । अ॒र्य्य॒म्णः । न॒व॒मी । धा॒तुः । द॒श॒मी । इन्द्र॑स्य ।

शी॒र्ष्णा । निर्जर्ज॑ल्य्येनेति॒निः जर्ज॑ल्येन । शी॒र्ष्णा । रे॒ष्माण॑म् ॥२॥

बृह॒स्पति॑म् । आ॒क्रम॑ण॒मित्या॒ क्रम॑णम् । स्थू॒राभ्या॑म् । ऋ॒क्षला॑भिः । जङ्घा॑भ्याम् । अध्वा॑नम् । बा॒हुभ्या॒मिति॑बा॒हु भ्या॑म् । अर॑ण्यम् । अ॒ग्निम् । अ॒ति॒रुभ्या॒मित्य॑ति॒रुक् भ्या॑म् । दो॒र्भ्या॒मिति॑दोः भ्याम् । अ॒श्विनौ॑ । अंसा॑भ्याम् । रु॒द्रम् । रोरा॑भ्याम् ॥३॥

अ॒ग्नेः । प॒क्ष॒तिः । निप॑क्षति॒रिति॒नि प॑क्षतिः । अदि॑त्यै । इ॒न्द्रा॒ण्यै । ष॒ष्ठी । स॒प्त॒मी । बृह॒स्पतेः॑ । अ॒ष्ट॒मी । अ॒र्य्य॒म्णः । त्र॒यो॒द॒शीति॑त्रयः द॒शी ॥४॥

वा॒योः । तृ॒तीया॑ । अ॒र्य्य॒म्णः । त्व॒मस्य॑ । त्र॒यो॒द॒शीति॑त्रयः द॒शी ॥४

एकादशी । वरुणस्य । द्वादशी । यमस्य । त्रयोदशीतित्रयःऽदशी ॥४॥

इन्द्राग्न्योः । पक्षतिः । सरस्वत्यै । निपक्षतिरितिनिऽपक्षतिः । मित्रस्य । तृतीया । अपाम् । चतुर्थी । निर्ऋत्याऽइतिनिःऽऋत्यै । पञ्चमी । अग्नीषोमयोः । षष्ठी । सर्पाणाम् । सप्तमी । विष्णोः । अष्टमी । पूष्णः । नवमी । त्वष्टुः । दशमी । इन्द्रस्य । एकादशी । वरुणस्य । द्वादशी । यम्यै । त्रयोदशीतित्रयःऽदशी । द्यावापृथिव्योः । दक्षिणम् । पार्श्वम् । विश्वेषाम् । देवानाम् । उत्तरम् ॥५॥

मरुताम् । स्कन्धाः । विश्वेषाम् । देवानाम् । प्रथमा । कीकसा । रुद्राणाम् । द्वितीया । आदित्यानाम् । तृतीया । वायोः । पुच्छम् । अग्नीषोमयोः । भासदौ । क्रुञ्चौ । श्रोणिभ्यामितिश्रोणिऽभ्याम् । इन्द्राबृहस्पतीऽइतीन्द्राबृहस्पती । ऊरुभ्यामित्यूरुऽभ्याम् । मित्रावरुणौ । अल्गाभ्याम् ।

इन्द्राग्न्योः । पक्षतिः । सरस्वत्यै । निपक्षतिरितिनिऽपक्षतिः । मित्रस्य । निर्ऋत्याऽइतिनिःऽऋत्यै । अग्नीषोमयोः । षष्ठी । सप्तमी । विष्णोः । अष्टमी । पूष्णः । त्वष्टुः । यम्यै । त्रयोदशीतित्रयःऽदशी । द्यावापृथिव्योः । दक्षिणम् । विश्वेषाम् ॥५॥

विश्वेषाम् । रुद्राणाम् । आदित्यानाम् । पुच्छम् । अग्नीषोमयोः । श्रोणिभ्यामितिश्रोणिऽभ्याम् । इन्द्राबृहस्पतीऽइतीन्द्राबृहस्पती । ऊरुभ्यामित्यूरुऽभ्याम् । मित्रावरुणौ । अल्गाभ्याम् । आक्रमणमित्याऽक्रमणम् । स्थूराभ्याम् ।

तृतीया । अग्नीषोमयोः । यम्यै । त्रयोदशीतित्रयःऽदशी ॥५॥

द्वितीया । तृतीया । वायोः । अग्नीषोमयोः ॥६॥

आक्रमणमित्या क्रमणम् । स्थूराभ्याम् । चलम् । कुष्ठाभ्याम् ॥६॥

पूषणम् । वनिष्ठुना । अन्धाहीनित्यन्ध अहीन् । स्थूलगुदयेतिस्थूल गुदया । सर्पान् । गुदाभिः । विहुतऽइतिवि हुतः । आन्त्रैः । अपः । वस्तिना । वृषणम् । आण्डाभ्याम् । वाजिनम् । शेपेन । प्रजामितिप्र जाम् । रेतसा । चाषान् । पित्तेन । प्रदरानितिप्र दरान् । पायुना । कूश्मान् । शकपिण्डैरितिशक पिण्डैः ॥७॥

इन्द्रस्य । क्रोडः । अदित्यै । पाजस्यम् । दिशाम् । जत्रवः । अदित्यै । भसत् । जीमूतान् । हृदयौपशेन । अन्तरिक्षम् । पुरीतता । पुरितत्तेतिपुरि तता । नभः । उदर्येण । चक्रवाकावितिचक्र वाकौ । मतस्नाभ्याम् । दिवम् । वृक्काभ्याम् । गिरीन् । प्लाशिभिरितिप्लाशि भिः । उपलान् । प्लीह्ना । वल्मीकान् । क्लोमभिरितिक्लोम

कुष्ठाभ्याम् ॥६॥

वनिष्ठुना । अन्धाहीनित्यन्ध अहीन् । स्थूलगुदयेतिस्थूल गुदया । वस्तिना । आण्डाभ्याम् । प्रजामितिप्र जाम् । प्रदरानितिप्र दरान् । कूश्मान् ॥७॥

अदित्यै । जत्रवः । अदित्यै । अन्तरिक्षम् । चक्रवाकावितिचक्र वाकौ । मतस्नाभ्याम् । वृक्काभ्याम् । प्लाशिभिरितिप्लाशि भिः । प्लीह्ना । वल्मीकान् ।

स्थूलगुदयेतिस्थूल गुदया । विहुतऽइतिवि हुतः । पायुना ॥७॥

हृदयौपशेन । उदर्येण । चक्रवाकावितिचक्र वाकौ । [1]ग्लौमान् ।

---

१. अपपाठोऽयम् । 'गुल्मान्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

भिः÷ । ग्लौभिः । गुल्म्मान् । हिराभिः÷ । स्रवन्तीः६ । ह्रदान् । कुक्षिभ्यामितिकुक्षि भ्याम् । समुद्रम् । उदरेण । वैश्वानरम् । भस्मना ॥८॥

विधृतिमितिवि धृतिम् । नाभ्या । घृतम् । रसेन । अपः । यूष्णा । मरीचीः६ । विप्रुड्भिरितिविप्रुट् भिः÷ । नीहारम् । ऊष्मणा । शीनम् । वसया । [1]प्रुष्वाः÷ । अश्रुभिरित्यश्रु भिः६ । ह्रादुनीः६ । दूषीकाभिः६ । अस्ना । रक्षांसि । चित्राणि । अङ्गैः६ । नक्षत्राणि । रूपेण । पृथिवीम् । त्वचा । जुम्बुकाय । स्वाहा ॥९॥

यस्य । इमे । हिमवन्तऽइतिहिम वन्तः६ । महित्वेतिमहि त्वा । यस्य । समुद्रम् । रसया । सह । आहुः ॥ यस्य । इमाः । प्रदिशऽइतिप्र दिशः÷ । यस्य । बाहूऽइतिबाहू ॥१०॥

क्लोमभिरितिक्लोम भिः÷ । गुल्मान् । कुक्षिभ्यामितिकुक्षि भ्याम् । समुद्रम् । वैश्वानरम् । भस्मना ॥८॥

नाभ्या । यूष्णा । विप्रुड्भिरितिविप्रुट् भिः÷ । ऊष्मणा । [1]प्रुष्वाः६ । अश्रुभिरित्यश्रु भिः६ । अस्ना । रक्षांसि । चित्राणि । नक्षत्राणि ॥९॥

महित्वेतिमहि त्वा । समुद्रम् । प्रदिशऽइतिप्र दिशः÷ ॥१०॥

---

[2]श्रवन्तीः६ ॥८॥

विधृतिमितिवि धृतिम् । य्यूष्णा । विप्रुड्भिरितिविप्रुट् भिः÷ । वसय्या । [1]प्रुष्वाः÷ । जुम्बुकाय ॥९॥

[3]य्यस्य । हिमवन्तऽइतिहिम वन्तः६ । य्यस्य । रसय्या । य्यस्य । य्यस्य ॥१०॥

---

१. इह हि विसर्जनीयस्य ÷ ६ द्विधा सङ्केतो भिद्यते (द्र० पृ ३२२) ।

२. अपपाठोऽयम् । 'स्रवन्तीः६' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. इतोऽग्रे द्वयोर्मन्त्रकण्डिकयोः पूर्वं गतत्वात् तत्पदानि नेह पठ्यन्ते । अत इत उत्तरं द्वयोः कण्डिकासंख्ययोर्भेदो जायते ।

यः । आत्मदा इत्यात्म दाः । बलदा इति बल दाः । यस्य । विश्वे । उपासत इत्युप आसते । प्रशिषमिति प्र शिषम् । यस्य । देवाः ॥ यस्य । छाया । अमृतम् । यस्य । मृत्युः ॥११॥

आ । नः । भद्राः । क्रतवः । यन्तु । विश्वतः । अदब्धासः । अपरीतास इत्यपरि इतासः । उद्भिद इत्युत् भिदः ॥ देवाः । नः । यथा । सदम् । इत् । वृधे । असन् । अप्रायुव इत्यप्र आयुवः । रक्षितारः । दिवेदिव इति दिवे दिवे ॥१२॥

देवानाम् । भद्रा । सुमतिरिति सु मतिः । ऋजूयताम् । ऋजुयतामित्यृजु यताम् । देवानाम् । रातिः । अभि । नः । नि । वर्त्तताम् ॥ देवानाम् । सख्यम् । उप । सेदिम । वयम् । देवाः । नः । आयुः । प्र । तिरन्तु । जीवसे ॥१३॥

आत्मदा इत्यात्म दाः । विश्वे । उपासत इत्युप आसते । प्रशिषमिति प्र शिषम् । मृत्युः ॥११॥

भद्राः । विश्वतः । अपरीतास इत्यपरि इतासः । उद्भिद इत्युत् भिदः । अप्रायुव इत्यप्र आयुवः । रक्षितारः ॥१२॥

भद्रा । ऋजुयतामित्यृजु यताम् । सख्यम् ॥१३॥

यः । यस्य । यस्य । यस्य । छाया । यस्य ॥११॥

यन्तु । यथा । अप्रायुव इत्यप्र आयुवः ॥१२॥

ऋजूयताम् । ऋजुयतामित्यृजु [1]यताम् । वयम् । आयुः ॥१३॥

---

१. अपपाठोऽयम्, ककोशशैल्यनुसारमिह 'यताम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

तान् । पूर्व्वया । निविदेतिनि विदा । हूमहे । वयम् । भगम् । मित्त्रम् । अदितिम् । दक्क्षम् । अस्रिधम् ॥ अर्य्यमणम् । वरुणम् । सोमम् । अश्विना । सरस्वती । नः । सुभगेतिसु भगा । मयः । कुरत् ॥१४॥

तत् । नः । वातः । मयोब्भ्वितिमयः भु । वातु । भेषजम् । तत् । माता । पृथिवी । तत् । पिता । द्यौः ॥ तत् । ग्रावाणः । सोमसुतऽइतिसोम सुतः । मयोभुवऽइतिमयः भुवः । तत् । अश्विना । शृणुतम् । धिष्ण्या । युवम् ॥१५॥

तम् । ईशानम् । जगतः । तस्त्थुषः । पतिम् । धियञ्जिन्वमितिधियम् जिन्वम् । अवसे । हूमहे । वयम् ॥ पूषा । नः । यथा । वेदसाम् । असत् । वृधे । रक्क्षिता । पायुः । अदब्धः । स्वस्तये ॥१६॥

मित्रम् । दक्षम् । अश्विना ॥१४॥

मयोभ्वितिमयः भु । अश्विना । धृष्ण्या ॥१५॥

तस्थुषः । धियञ्जिन्वमितिधियम् जिन्वम् । रक्षिता । स्वस्तये ॥१६॥

पूर्व्या । निविदेतिनि विदा । वयम् । अर्य्यमणम् । मयः ॥१४॥

मयोभ्वितिमयः भु । मयोभुवऽइतिमयः भुवः । युवम् ॥१५॥

धियञ्जिन्वमितिधियम् जिन्वम् । वयम् । यथा । पायुः । स्वस्तये ॥१६॥

स्वस्ति । नः॑ । इन्द्रः॑ । वृद्धश्श्र॑वाऽइति॑वृद्ध श्र॑वाः॑ । स्वस्ति । नः॑ । पूषा । विश्ववे॑दाऽइति॑विश्व वे॑दाः॑ ॥ स्वस्ति । नः॑ । ताक्क्ष्यः॑ । अरि॑ष्टनेमिरित्यरि॑ष्ट नेमिः॑ । स्वस्ति । नः॑ । बृहुस्पतिः॑ । दधातु ॥१७॥

पृष॑दश्श्वाऽइतिपृष॑त् अश्श्वाः॑ । मरुतः॑ । पृश्निमातर-ऽइतिपृश्नि मातरः॑ । शुभंय्यावा॑नऽइति॑शुभम् यावा॑नः॑ । विदथे॑षु । जग्मयः॑ ॥ अग्निजिह्वाऽइत्यग्नि जिह्वाः॑ । मन॑वः॑ । सूर॑चक्क्षसऽइतिसूर चक्क्षसः॑ । विश्वे॑ । नः॑ । देवाः॑ । अव॑सा । आ । गमन् । इह ॥१८॥

भद्रम् । कर्णे॑भिः॑ । शृणुयाम । देवाः॑ । भद्रम् । पश्श्येम । अक्क्षभिरित्यक्क्ष भिः॑ । [1]यजत्राः॑ ॥ स्थिरैः॑ ।

स्वस्ति । वृद्धश्र॑वाऽइति॑वृद्ध श्र॑वाः॑ । स्वस्ति । विश्ववे॑दाऽइति॑विश्व वे॑दाः॑ । स्वस्ति । ताक्ष्यः॑ । अरि॑ष्टनेमिरित्यरि॑ष्ट नेमिः॑ । स्वस्ति । बृहुस्पतिः॑ ॥१७॥

पृष॑दश्वाऽइतिपृष॑त् अश्वाः॑ । पृश्निमातरऽइतिपृश्नि मातरः॑ । जग्म॑यः॑ । अग्निजिह्वाऽइत्यग्नि जिह्वाः॑ । सूर॑चक्षसऽइतिसूर चक्षसः॑ । विश्वे॑ ॥१८

भद्रम् । भद्रम् । पश्येम । अक्षभिरित्यक्ष भिः॑ । यजत्राः॑ ।

---

[2]वृद्धश्र॑वाऽइति॑वृद्ध[2] श्र॑वाः॑ । विश्ववे॑दाऽइति॑विश्व वे॑दाः॑ ॥१७॥

[3]शुभंय्यावा॑नऽइति॑शुभम् [3]य्यावा॑नः॑ । जग्म॑यः॑ ॥१८॥ —

शृणुयाम । य्यजत्राः॑ । तुस्तुवां॑सऽइति॑तुस्तु वां॑सः॑ । व्यश ।

---

१. अस्माभिरुपयुक्ते अ-संज्ञके कोशे 'यजत्रा' इत्येवमाद्युदात्तः पठ्यते । तैत्तिरीयारण्यके मैत्रायणीय-संहितायां एकस्मिन् (Bb) हस्तलेखे चाद्युदात्त एवोपलभ्यते । भट्टभास्करस्य तै० आ० १।१।१ भाष्यमिह द्रष्टव्यम् ।

२. ऋकारपरो वकारो ककोशीये पाठे न गुरुर्भवत्यतोऽपपाठोऽयम् । उभयत्र 'वृ' इत्येव शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयम् । 'शुभंय्यावा॑नऽइति॑शुभम् यावा॑नः॑' इति शुद्ध पाठः ।

अङ्गैः । तुष्टुवाꣳसः । तुस्तुवाꣳस॒ऽइतितुस्तु वाꣳसः । तनूभिः । वि । अशेमहि । देवहितमितिदेव हितम् । यत् । आयुः ॥१९॥

शतम् । इत् । नु । शरदः । अन्ति । देवाः । यत्र । नः । चक्र । जरसम् । तनूनाम् ॥ पुत्रासः । यत्र । पितरः । भवन्ति । मा । नः । मद्ध्या । रीरिषत । रिरिषतेतिरिरिषत । आयुः । गन्तोः ॥२०॥

अदितिः । द्यौः । अदितिः । अन्तरिक्क्षम् । अदितिः । माता । सः । पिता । सः । पुत्रः ॥ विश्वे । देवाः । अदितिः । पञ्च । जनाः । अदितिः । जातम् । अदितिः । जनित्त्वमितिजनि त्वम् ॥२१॥

मा । नः । मित्त्रः । वरुणः । अर्य्यमा । आयुः । इन्द्रः । ऋभुक्क्षाः । मरुतः । परि । ख्यन् ॥ यत् । वाजिनः । देवजातस्येतिदेव जातस्य । सप्तेः । प्रवक्क्ष्याम॒ऽइतिप्र वक्क्ष्यामः । विदथे । वीर्य्याणि ॥२२॥

तुष्टुवाꣳसः । तुस्तुवाꣳस॒ऽइतितुस्तु वाꣳसः ॥१९॥

यत्रे । चक्र । पुत्रासः । यत्रे । मध्या ॥२०॥

अन्तरिक्षम् । पुत्रः । विश्वे । जनित्वमितिजनि त्वम् ॥२१॥

मित्रः । ऋभुक्षाः । सप्तेः । प्रवक्ष्याम॒ऽइतिप्र वक्ष्यामः ॥२२॥

आयुः ॥१९॥

य्यत्र । य्यत्र । [1]रीरिषतेतिरीरिषत । आयुः ॥२०॥

अर्य्यमा । आयुः । य्यत् । प्रवक्ष्याम॒ऽइतिप्र वक्ष्यामः । वीर्य्याणि ॥२२॥

---

१. अपपाठोऽयम् । 'रिरिषतेतिरिरिषत' इति साधुपाठः ।

यत् । निर्णिजा । निर्णिजेतिनिः निजा । रेक्णसा । प्रावृतस्य । रातिम् । गृभीताम् । मुखतः । नयन्ति ॥ सुप्राङितिसु प्राङ् । अजः । मेम्यत् । विश्वरूपऽइतिविश्व रूपः । इन्द्रापूष्णोः । प्रियम् । अपि । एति । पाथः ॥२३॥

एषः । छागः । पुरः । अश्वेन । वाजिना । पूष्णः । भागः । नीयते । विश्वदेव्यऽइतिविश्व देव्यः ॥ अभिप्रियमित्यभि प्रियम् । यत् । पुरोडाशम् । अर्वता । त्वष्टा । इत् । एनम् । सौश्रवसाय । जिन्वति ॥२४॥

यत् । हविष्यम् । ऋतुशऽइत्यृतु शः । देवयानमितिदेव यानम् । त्रिः । मानुषाः । परि । अश्वम् । नयन्ति ॥ अत्र । पूष्णः । प्रथमः । भागः । एति । यज्ञम् । देवेभ्यः । प्रतिवेदयन्नितिप्रति वेदयन् । अजः ॥२५॥

रेक्णसा । सुप्राङितिसु प्राङ् । मेम्यत् । विश्वरूपऽइतिविश्व रूपः । इन्द्रापूष्णोः ॥२३॥

अश्वेन । पूष्णः । विश्वदेव्यऽइतिविश्व देव्यः । अभिप्रियमित्यभि प्रियम् । त्वष्टा । सौश्रवसाय । जिन्वति ॥२४॥

हविष्यम् । ऋतुशऽइत्यृतु शः । अश्वम् । अत्र । पूष्णः । यज्ञम् । देवेभ्यः । प्रतिवेदयन्नितिप्रति वेदयन् ॥२५॥

य्यत् । नय्यन्ति । विश्वरूपऽइतिविश्व रूपः । प्रिय्यम् ॥२३॥

नीय्यते । विश्वदेव्यऽइतिविश्व देव्यः । अभिप्रिय्यमित्यभि प्रिय्यम् । य्यत् । सौश्रवसाय्य ॥२४॥

य्यत् । ऋतुशऽइत्यृतु शः । देवय्यानमितिदेव [1]य्यानम् । नय्यन्ति । य्यज्ञम् । प्रतिवेदय्यन्नितिप्रति वेदय्यन् ॥२५॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यानम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

होता । अ॒ध्व॒र्युः । आव॑याऽइत्या व॒याः । अ॒ग्नि॒मि॒न्धऽइत्य॒ग्निम् इ॒न्धः । ग्रा॒व॒ग्रा॒भऽइति॑ग्राव ग्रा॒भः । उ॒त । शꣳस्ता॑ । सु॒वि॑प्रऽइति॒सु वि॑प्रः ॥ तेन॑ । य॒ज्ञेन॑ । स्वर॑ङ्कृ॒तेने॒ति॒सु अर॑ङ्कृतेन । स्वि॑ष्टे॒नेति॒सु इ॑ष्टेन । व॒क्षणाः । आ । पृ॒ण॒ध्व॒म् ॥२६॥

यू॒प॒व्र॒स्काऽइति॑यूप व्र॒स्काः । उ॒त । ये । यू॒प॒वा॒हाऽइति॑यूप वा॒हाः । च॒षाल॑म् । ये । अ॒श्व॒यू॒पायेत्य॑श्व यू॒पाय॑ । तक्ष॑ति ॥ ये । च॒ । अर्व॑ते । पच॑नम् । स॒म्भर॒न्तीति॑स॒म् भर॑न्ति । उ॒तोऽइत्यु॒तो । तेषा॑म् । अ॒भिगू॑र्त्ति॒रित्य॒भि गू॑र्त्तिः । नः । इ॒न्व॒तु ॥२७॥

अ॒ध्व॒र्युः । आव॑याऽइत्या व॒याः । अ॒ग्नि॒मि॒न्धऽइत्य॒ग्निम् इ॒न्धः । ग्रा॒व॒ग्रा॒भऽइति॑ग्राव ग्रा॒भः । शꣳस्ता॑ । सु॒वि॒प्रऽइति॒सु वि॒प्रः । य॒ज्ञेन॑ । स्वि॑ष्टे॒नेति॒सु इ॑ष्टेन । व॒क्षणाः । पृ॒ण॒ध्व॒म् ॥२६॥

यू॒प॒व्र॒स्काऽइति॑यूप व्र॒स्काः । अ॒श्व॒यू॒पायेत्य॑श्व यू॒पाय॑ । तक्ष॑ति । उ॒तोऽइत्यु॒तो । अ॒भिगू॑र्त्ति॒रित्य॒भि गू॑र्त्तिः । इ॒न्व॒तु ॥२७॥

अ॒ध्व॒र्य्युः । आव॑य्याऽइत्या व॒य्याः । सु॒वि॒प्रऽइति॒सु [1]वि॒प्रः । य्य॒ज्ञेन॑ ॥२६॥

य्यू॒प॒व्र॒स्काऽइति॑य्यूप [2]व्व्र॒स्काः । य्ये । य्यू॒प॒वा॒हाऽइति॑य्यूप वा॒हाः । य्ये । अ॒श्व॒यू॒पाय्येत्य॑श्व [3]य्यू॒पाय्य॑ । य्ये ॥२७॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि॒प्रः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्र॒स्काः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यू॒पाय्य॑' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

उप । प्र । अगात् । सुमदितिसु मत् । मे । अधायि । मन्म॑ । देवानाम् । आशाः । उप । वीतपृष्ठऽइतिवीत पृष्ठः ॥ अनु । एनम् । विप्राः । ऋषयः । मदन्ति । देवानाम् । पुष्टे । चकृम । सुबन्धुमितिसु बन्धुम् ॥२८॥

यत् । वाजिनः । दाम । सन्दानमितिसम् दानम् । अर्वतः । या । शीर्षण्या । रशना । रज्जुः । अस्य ॥ यत् । वा । घ । अस्य । प्रभृतमितिप्र भृतम् । आस्ये । तृणम् । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥२९॥

यत् । अश्वस्य । क्रविषः । मक्षिका । आश । यत् । वा । स्वरौ । स्वधिताविति स्व धितौ । रिप्तम् । अस्ति ॥ यत् । हस्तयोः । शमितुः । यत् । नखेषु ॥३०॥

यत् । ऊवध्यम् । उदरस्य । अपवातीत्यप वाति ।

मन्म । वीतपृष्ठऽइतिवीत पृष्ठः । विप्राः । पुष्टे ॥२८॥
शीर्षण्या । प्रभृतमितिप्र भृतम् । अस्तु ॥२९॥
अश्वस्य । मक्षिका । रिप्तम् । अस्ति । हस्तयोः ॥३०॥
ऊवध्यम् । अपवातीत्यप वाति । अस्ति । कृण्वन्तु ॥३१॥

अधायि । [1]वीतपृष्ठऽइतिवीत पृष्ठः । ऋषयः ॥२८॥
यत् । या । यत् । [2]वा । [3]ते । ति[3] ॥२९॥
यत् । यत् । वा[2] । यत् । हस्तयोः । यत् ॥३०॥
यत् । अपवातीत्यप वाति । य? ॥३१॥

---

१. इह कपाठे संहितावन्न गुरुर्वकारः ... परोऽपि लघुरेव वकारः ।

२. संहितावन्नेह गुरुर्वकारः ।

३. अपपाठाविमौ, उत्तरमन्त्रेऽप्यनयोः पुनरुक्तेः । पदयोः पाठेऽप्यशुद्ध एव पाठ उपलभ्यते ।

यः। आमस्य। क्रविषः। गन्धः। अस्ति॥ सुकृतेति सु॒ऽकृता। तत्। शमितारः। कृण्वन्तु। उत। मेधम्। शृतपाकमिति शृत॒ऽपाकम्। पचन्तु॥३१॥

यत्। ते। गात्रात्। अग्निना। पच्यमानात्। अभि। शूलम्। निहतस्येति नि॒ऽहतस्य। अवधावतीत्यव॒ऽधावति॥ मा। तत्। भूम्याम्। आ। श्रिषत्। मा। तृणेषु। देवेभ्यः। तत्। उशद्भ्य इत्युशत्ऽभ्यः। रातम्। अस्तु॥३२॥

ये। वाजिनम्। परिपश्यन्तीति परि॒ऽपश्यन्ति। पक्वम्। ये। ईम्। आहुः। सुरभिः। निः। हर। इति॥ ये। च। अर्वतः। मांसभिक्षामिति मांस॒ऽभिक्षाम्। उपासत इत्युप॒ऽआसते॥३३॥

यत्। नीक्षणमिति नि॒ऽईक्षणम्। मांस्पचन्याः। उखायाः। या। पात्राणि। यूष्णः। आसेचनानीत्या॒ऽसेचनानि॥ ऊष्मण्या। अपिधानेत्यपि॒ऽधाना। चरूणाम्। अङ्काः। सूनाः। परि। भूषन्ति। अश्वम्॥३४॥

गात्रात्। अग्निना। पच्यमानात्। अवधावतीत्यव॒ऽधावति। भूम्याम्। देवेभ्यः। उशद्भ्य इत्युशत्ऽभ्यः। अस्तु॥३२॥

परिपश्यन्तीति परि॒ऽपश्यन्ति। पक्वम्। मांसभिक्षामिति मांस॒ऽभिक्षाम्। उपासत इत्युप॒ऽआसते॥३३॥

नीक्षणमिति नि॒ऽईक्षणम्। मांस्पचन्याः। पात्राणि। यूष्णः। आसेचनानीत्या॒ऽसेचनानि। ऊष्मण्या। अपिधानेत्यपि॒ऽधाना। अश्वम्॥३४॥

[illegible] ॥३२॥ ये। [illegible]

[illegible] या। [illegible] ॥३४॥

मा । त्वा । अग्निः । ध्वनयीत् । धूमगन्धिरितिधूम गन्धिः । मा । उखा । भ्राजन्ती । अभि । विक्क्त । जघ्निः ॥ इष्टम् । वीतम् । अभिगूर्त्तमित्यभि गूर्त्तम् । वषट्कृतमितिवषट् कृतम् । तम् । देवासः । प्रति । गृभ्णन्ति । अश्वम् ॥३५॥

निक्रमणमितिनि क्रमणम् । निषदनम् । निसदनमितिनि सदनम् । विवर्त्तनमितिवि वर्त्तनम् । यत् । च । पड्वीशम् । अर्वतः ॥ यत् । च । पपौ । यत् । च । घासिम् । जघास ॥३६॥

यत् । अश्वाय । वासः । उपस्तृणन्तीत्युप स्तृणन्ति । अधीवासम् । अधिवासमित्यधि वासम् । या । हिरण्यानि । अस्मै ॥ सन्दानमितिसम् दानम् । अर्वन्तम् । पड्वीशम् । प्रिया । देवेषु । आ । यामयन्ति । यमयन्तीतियमयन्ति ॥३७॥

अग्निः । विक्क । जघ्निः । इष्टम् । अभिगूर्त्तमित्यभि गूर्त्तम् । गृभ्णन्ति । अश्वम् ॥३५॥

निक्रमणमितिनि क्रमणम् ॥३६॥

अश्वाय । उपस्तृणन्तीत्युप स्तृणन्ति । अधिवासमित्यधि वासम् । हिरण्यानि । अस्मै ॥३७॥

ध्वनयीत् । वषट्कृतमितिवषट् कृतम् ॥३५॥

विवर्त्तनमितिवि वर्त्तनम् । यत् । यत् । यत् ॥३६॥

यत् । अश्वाय । अधिवासमित्यधि [1]वासम् । या । प्रिया । [2]यामयन्ती । यमयन्तीतियम यन्ति[3] ॥३७॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वासम्' इत्येव शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'यामयन्ति' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'यमयन्ति' इत्येवमत्र शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

यत् । ते । सादे । महसा । शूकृतस्य । पार्ष्ण्या । वा । कशया । वा । तुतोद ॥ स्रुचेवेतिस्रुचा इव । ता । हविषः । अध्वरेषु । ब्रह्मणा । सूदयामि ॥३८॥

चतुस्त्रिंशदितिचतुः त्रिंशत् । वाजिनः । देवबन्धोरितिदेव बन्धोः । वङ्क्रीः । अश्वस्य । स्वधितिरितिस्व धितिः । सम् । एति ॥ अच्छिद्रा । गात्रा । वयुना । कृणोत । परुष्परुरिति । परुःपरुरितिपरुः परुः । अनुघुष्येत्यनु घुष्य । वि । शस्त ॥३९॥

एकः । त्वष्टुः । अश्वस्य । विशस्तेतिवि शस्ता । द्वा । यन्तारा । भवतः । तथा । ऋतुः ॥ या । ते । गात्राणाम् । ऋतुथेत्यृतु था । कृणोमि । तातेतिता ता । पिण्डानाम् । प्र । जुहोमि । अग्नौ ॥४०॥

पार्ष्ण्या । अध्वरेषु । ब्रह्मणा ॥३८॥

अश्वस्य । अच्छिद्रा । गात्रा । परुष्परुः । अनुघुष्येत्यनु घुष्य । शस्त ॥३९॥

त्वष्टुः । अश्वस्य । विशस्तेतिवि शस्ता । गात्राणाम् । ऋतुथेत्यृतु था । अग्नौ ॥४०॥

यत । [1]वा । कशया । [1]वा । सूदयामि ॥३८॥

वयुना ॥३९॥

विशस्तेतिवि शस्ता । यन्तारा । तथा । ऋतुथेत्यृतु था? ॥४०॥

---

१. कर्कोशे संहितावत्त्वात्र वकारो गुरुर्भवति ।

मा । त्वा । तपत् । प्रियः । आत्मा । अपियन्तमित्यपि यन्तम् । मा । स्वधितिरितिस्व धितिः । तन्वः । आ । तिष्ठिपत् । [1]तिस्थिपदितितिस्त्थिपत् । ते ॥ मा । ते । गृध्नुः । अविशस्तेत्यवि शस्ता । अतिहायेत्यति हाय । छिद्रा । गात्राणि । असिना । मिथुं । करितिकः ॥४१॥

हरीऽइतिहरी । ते । युञ्जा । पृषतीऽइतिपृषती । अभूताम् ॥ उप । अस्थात् । वाजी । धुरि । रासभस्य ॥४२॥

सुगव्यमितिसु गव्यम् । नः । वाजी । स्वश्व्यमितिसु अश्व्यम् । पुंसः । पुत्रान् । उत । विश्वापुषम् । विश्वपुषमितिविश्व पुषम् । रयिम् ॥ अनागास्त्वमित्यनागाः

आत्मा । अपियन्तमित्यपि यन्तम् । तन्वः । तिष्ठिपत् । [1]तिस्थिपदितितिस्थिपत् । गृध्नुः । अविशस्तेत्यवि शस्ता । अतिहायेत्यति हाय । छिद्रा । गात्राणि ॥४१॥

अस्थात् ॥४२॥

सुगव्यमितिसु गव्यम् । स्वश्व्यमितिसु अश्व्यम् । पुत्रान् । विश्वापुषम् । विश्वपुषमितिविश्व पुषम् । अनागास्त्वमित्यनागाः त्वम् । क्षत्रम् ।

---

[2]तपता । प्रियः । अपियन्तमित्यपि [3]यन्तम् । [4]गृध्नः । अतिहायेत्यति हाय ॥४१॥

युञ्जा ॥४२॥ विश्वपुषमितिविश्व पुषम् । रयिम् ॥४३॥

---

१. काशी-मुम्बईमुद्रितयोः केषुचिद्धस्तलेखेषु च 'तिस्थिपदितितिस्थि पत्' इत्येवमस्थानेऽवग्रहो दृश्यते ।

२. अपपाठोऽयम्, 'तपत्' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यन्तम्' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

४. अपपाठोऽयम्, 'गृध्नुः' इत्येवं युक्तः पाठो द्रष्टव्यः ।

त्वम् । नः । अदितिः । कृणोतु । क्षत्रम् । नः । अश्वम् ÷ । वनताम् । हविष्मान् ॥४३॥

इमा । नु । कम् । भुवना । सीषधाम । सीसधामेति-सीसधाम । इन्द्रः ÷ । च । विश्वे । च । देवाः ॥ आदित्यैः । इन्द्रः ÷ । सगणऽइतिस गणः । मरुद्भिरितिमरुत् भिः ÷ । अस्मभ्यम् । भेषजा । करत् ॥ यज्ञम् । च । नः । तन्वम् । च । प्रजामितिप्र जाम् । च । आदित्यैः । इन्द्रः ÷ । सह । सीषधाति । सीसधातीतिसीसधाति ॥४४॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

अश्वं ÷ । हविष्मान् ॥४३॥

विश्वे । आदित्यैः । मरुद्भिरितिमरुत् भिः ÷ । अस्मभ्यम् । यज्ञम् । तन्वम् । प्रजामितिप्र जाम् । आदित्यैः ॥४३॥

यज्ञम्[1] ॥४४॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदेन पञ्चविंशतिमो[2]ऽध्यायः ॥

---

१. इतोऽनन्तरं संहितायामेका मन्त्रकण्डिकाऽन्या पठ्यते, तस्याः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते ।

२. द्रष्टव्याऽत्र ३९६ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

षड्विंशोऽध्यायः

अग्निः । च । पृथिवी । च । सन्नतेऽइतिसम् नते । तेऽइतिते । मे । सम् । नमताम् । अदः । वायुः । अन्तरिक्क्षम् । आदित्यः । द्यौः । आपः । वरुणः ॥ सप्त । सꣳसदुऽइतिसम् सदः । अष्टमी । भूतसाधिनीतिभूत साधनी ॥ सकामानितिस कामान् । अद्ध्वनः । कुरु । सञ्ज्ञानमितिसम् ज्ञानम् । अस्तु । मे । अमुना ॥१॥

यथा । इमाम् । वाचम् । कल्ल्याणीम् । आवदानीत्त्या वदानि । जनेब्भ्यः ॥ ब्रह्मराजन्न्याब्भ्याम् । शूद्राय । च । अर्य्याय । स्वाय । अरणाय ॥ प्रियः । देवानाम् । दक्क्षिणायै । दातुः । इह । भूयासम् । अयम् । मे । कामः । सम् । ऋद्ध्यताम् । उप । मा । अदः । नमतु ॥२॥

अग्निः । अन्तरिक्षम् । आदित्यः । सप्त । अष्टमी । अध्वनः । अस्तु ॥१॥

कल्याणीम् । आवदानीत्या वदानि । जनेभ्यः । ब्रह्मराजन्याभ्याम् । शूद्राय । दक्षिणायै । ऋध्यताम् ॥२॥

वायुः ॥१॥

य्यथा । आवदानीत्या [1]वदानि । शूद्राय । अर्य्याय । स्वाय । अरणाय । प्रियः । दक्षिणायै । भूयासम् । अयम् ॥२॥

---

१. ककोशसैल्यनुसारमिह 'ब' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

बृह॑स्पते । अति॑ । यत् । अ॒र्य्यः॑ । अर्हा॑त् । द्यु॒मदिति॑ द्यु॒मत् । वि॒भातीति॑ वि॒ भाति॑ । क्रतु॑म॒दिति॒ क्रतु॑ मत् । जने॑षु ॥ यत् । दी॒दय॑त् । शव॑सा । ऋ॒त॒प्र॒जा॒त॒ इत्यृ॑त प्रजात । तत् । अ॒स्मासु॑ । द्रवि॑णम् । धे॒हि॒ । चि॒त्रम् ॥ बृह॒स्पत॑ये । त्वा ॥३

इन्द्र॑ । गोम॒न्निति॒ गो मन् । इ॒ह । आ । या॒हि॒ । पिब॑ । सोम॑म् । श॒त॒क्र॒तो॒ऽइति॒ शत क्रतो ॥ वि॒द्यद्भि॒रिति॑ वि॒द्यत् भिः॑ । ग्राव॑भि॒रिति॒ ग्राव भिः॑ । सु॒तम् ॥ इन्द्रा॑य । त्वा॒ । गोम॑त॒ऽइति॒ गो म॑ते ॥४॥

इन्द्र॑ । आ । या॒हि॒ । वृ॒त्र॒ह॒न्निति॑ वृत्र हन् । पिब॑ । सोम॑म् । श॒त॒क्र॒तो॒ऽइति॒ शत क्रतो ॥ गोम॑द्भि॒रिति॒ गोम॑त् भिः॑ । ग्राव॑भि॒रिति॒ ग्राव भिः॑ । सु॒तम् ॥५॥

बृ॒ह॑स्पते । द्यु॒मदिति॑ द्यु मत् । क्रतु॑म॒दिति॒ क्रतु मत् । ऋ॒त॒प्र॒जा॒त॒ इत्यृ॑त प्रजात । अ॒स्मासु॑ । चि॒त्रम् । बृ॒ह॒स्पत॑ये ॥३॥

श॒त॒क्र॒तो॒ऽइति॒ शत क्रतो । वि॒द्यद्भि॒रिति॑ वि॒द्यत् भिः॑ । ग्राव॑भि॒रिति॒ ग्राव भिः॑ ॥४॥

वृ॒त्र॒ह॒न्निति॑ वृत्र हन् । श॒त॒क्र॒तो॒ऽइति॒ शत क्रतो । गोम॑द्भि॒रिति॒ गोम॑त् भिः॑ । ग्राव॑भि॒रिति॒ ग्राव भिः॑ ॥५॥

य्यत् । अ॒र्य्यः॑ । [1]वि॒भातीति॑ वि॒[1] भाति॑ । य्यत् । दी॒दय॑त् । बृ॒ह॒स्पत॑ये ॥३॥

य्या॒हि॒ । वि॒द्यद्भि॒रिति॑ वि॒द्यत् भिः॑ ॥४॥

य्या॒हि॒ । [2]वृ॒त्र॒ह॒न्निति॑ वृत्र[2] हन् ॥५॥

१, ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येव गुरुवकारेण भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह ऋकारपरो वकारो न द्विलिख्यते ।

ऋतावानम् । ऋतवानमित्यृत वानम् । वैश्वानरम् । ऋतस्य । ज्योतिषः । पतिम् ॥ अजस्रम् । घर्म्मम् । ईमहे ॥ वैश्वानराय । त्वा ॥६॥

वैश्वानरस्य । सुमताविति सु मतौ । स्याम । राजा । हि । कम् । भुवनानाम् । अभिश्रीरित्यभि श्रीः ॥ इतः । जातः । विश्वम् । इदम् । वि । चष्टे । वैश्वानरः । यतते । सूर्य्येण ॥ अग्निः । उक्थेन । वाहसा ॥७॥

अग्निः । ऋषिः । पवमानः । पाञ्चजन्यऽइतिपाञ्च जन्यः । पुरोहितऽइतिपुरः हितः ॥ तम् । ईमहे । महागय-मितिमहा गयम् ॥८॥

महान् । इन्द्रः । वज्रहस्तऽइतिवज्र हस्तः । षोडशी । शर्म्म । यच्छतु ॥ हन्तु । पाप्मानम् । यः । अस्मान् । द्वेष्टि ॥९॥

ऋतवानमित्यृत वानम् । वैश्वानरम् । वैश्वानराय ॥६॥

वैश्वानरस्य । अभिश्रीरित्यभि श्रीः । विश्वम् । चष्टे । वैश्वानरः । अग्निः । उक्थेन ॥७॥

अग्निः । पाञ्चजन्यऽइतिपाञ्च जन्यः ॥८॥

वज्रहस्तऽइतिवज्र हस्तः । यछतु । पाप्मानम् । अस्मान् । द्वेष्टि ॥९॥

ऋतवानमित्यृत वानम् ॥६॥

य्यतते । सूर्य्येण ॥७॥

[1]महागय्यमितिमहा गय्यम् ॥८॥

वज्रहस्तऽइतिवज्र हस्तः । य्यछतु । य्यः ॥९॥

---

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पदानां पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य एकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

तम् । वृः । दुस्मम् । ऋतीषहम् । ऋतिसहमित्यृति सहम् । वसोः । मन्दानम् । अन्धसः ॥ अभि । वत्सम् । न । स्वसरेषु । धेनवः । इन्द्रम् । गीर्भिरितिगीः भिः । नवामहे ॥१०॥

सत् । बार्हिष्ठम् । तत् । अग्नये । बृहत् । अर्च । विभावसोऽइतिविभा वसो । 'महिषीवेतिमहिषी इव । त्वत् । रयिः । त्वत् । वाजाः । उत् । ईरते ॥११॥

आ । इहि । ऊँऽइत्यूँ । सु । ब्रवाणि । ते । अग्ने । इत्था । इतराः । गिरः ॥ एभिः । वर्द्धासे । इन्दुभिरितीन्दु भिः ॥१२॥

ऋतवः । ते । यज्ञम् । वि । तन्वन्तु । मासाः । रक्षन्तु । ते । हविः ॥ सँवत्सरः । ते । यज्ञम् । दधातु । नः । प्रजामितिप्र जाम् । च । परि । पातु । नः ॥१३

दस्मम् । ऋतिसहमित्यृति सहम् । वत्सम् ॥१०॥

बार्हिष्ठम् । अग्नये ॥११॥

ऊँऽइत्यूँ । अग्ने । इत्था ॥१२॥

यज्ञम् । तन्वन्तु । रक्षन्तु । सँवत्सरः । यज्ञम् । प्रजामितिप्र जाम् ॥१३

²वृः । ऋतिसहमित्यृति सहम् ॥१०॥

व्यत् । अग्नये । विभावसोऽइतिविभा वसो । रयिः ॥११॥

य्यज्ञम् । य्यज्ञम् ॥१३॥

१. 'महिषीवेतिमहिषी इव' इत्यपपाठः काशीमुद्रिते, मन्त्रे पदस्याद्युदात्तत्वदर्शनात् ।

२. ककोशे संहितेव 'वृः' पदे वकारो न गुरुरुच्यते । तेनापपाठोऽयम् ।

उपह्वरऽइत्युप ह्वरे । गिरीणाम् । सङ्गमऽइतिसम् गमे । च । नदीनाम् ॥ धिया । विप्रः । अजायत ॥१४॥

उच्चा । ते । जातम् । अन्धसः । दिवि । सत् । भूमिः । आ । ददे ॥ उग्रम् । शर्म्म । महि । श्रवः ॥१५॥

सः । नः । इन्द्राय । यज्ज्यवे । वरुणाय । मरुद्भ्यऽइतिमरुत् भ्यः ॥ वरिवोविदितिवरिवः वित् । परि । स्रव ॥१६॥

एना । विश्वानि । अर्य्यः । आ । द्युम्नानि । मानुषाणाम् ॥ सिषासन्तः । सिसासन्तऽइतिसिसासन्तः । वनामहे ॥१७॥

अनु । वीरैः । पुष्यास्म । गोभिः । [1]अश्वैः । सर्वेण । पुष्टैः ॥ द्विपदेतिद्वि पदा । चतुष्पदा । चतुःपदेतिचतुः पदा । वयम् । देवाः । नः । यज्ञम् । ऋतुथेत्यृतु था । नयन्तु ॥१८॥

उपह्वरऽइत्युप ह्वरे । विप्रः ॥१५॥ उग्रम् ॥१५॥
यज्यवे । मरुद्भ्यऽइतिमरुत् भ्यः ॥१६॥
विश्वानि । द्युम्नानि ॥१७॥
पुष्यास्म । [1]अश्वैः । पुष्टैः । द्विपदेतिद्वि पदा । चतुष्पदा । यज्ञम् । ऋतुथेत्यृतु था ॥१८॥

धिया । अजायत ॥१४॥
इन्द्राय । यज्यवे । वरुणाय । वरिवोविदितिवरिवः वित् ॥१६॥
अर्य्यः ॥१७॥
[1]अश्वैः । वयम् । यज्ञम् । ऋतुथेत्यृतु था । नयन्तु ॥१८॥

---

१. द्र० पृष्ठ ३२२, टि० २; पृष्ठ ३५६, टि० १।

अग्ने । पत्नीः । इह । आ । वह । देवानाम् । उशतीः । उप ॥ त्वष्टारम् । सोमपीतयऽइतिसोम पीतये ॥१९॥

अभि । यज्ञम् । गृणीहि । नः । ग्नावः । नेष्टरिति- नेष्टः । पिब । ऋतुना ॥ त्वम् । हि । रत्नधाऽइतिरत्न धाः । असि ॥२०॥

द्रविणोदाऽइतिद्रविणः दाः । पिपीषति । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत ॥ नेष्ट्रात् । ऋतुभिरित्यृतु भिः । इष्यत ॥२१॥

तव । अयम् । सोमः । त्वम् । आ । इहि । अर्वाङ् । शश्वत्तममितिशश्वत् तमम् । सुमनाऽइतिसु मनाः । अस्य । पाहि ॥ यज्ञे । बर्हिषि । आ । निषद्य । निसद्येतिनि सद्य । दधिष्व । इमम् । जठरे । इन्दुम् । इन्द्र ॥२२॥

अग्ने । पत्नीः । त्वष्टारम् ॥१९॥

यज्ञम् । नेष्टरितिनेष्टः । रत्नधाऽइतिरत्न धाः ॥२०॥

द्रविणोदाऽइतिद्रविणः दाः । तिष्ठत । नेष्ट्रात् । ऋतुभिरित्यृतु भिः । इष्यत ॥२१॥

शश्वत्तममितिशश्वत् तमम् । अस्मिन् । यज्ञे । निषद्य । निसद्येतिनि सद्य । दधिष्व ॥२२॥

सोमपीतयऽइतिसोम पीतये ॥१९॥

व्यज्ञम् ॥२०॥

ऋतुभिरित्यृतु भिः ॥२१॥

अग्नम् । व्यज्ञे ॥२२॥

अमेवेत्यमाऽइव । नः । सुहवाऽइतिसुहवाः । आ । हि । गन्तन । नि । बर्हिषि । सदतन । रणिष्टन ॥ अथ । मन्दस्व । जुजुषाणः । अन्धसः । त्वष्टः । देवेभिः । जनिभिरितिजनिभिः । सुमद्गणऽइतिसुमत् गणः ॥२३॥

स्वादिष्ठया । मदिष्ठया । पवस्व । सोम । धारया ॥ इन्द्राय । पातवे । सुतः ॥२४॥

रक्षोहेतिरक्षःहा । विश्वचर्षणिरितिविश्वचर्षणिः । अभि । योनिम् । अयः । हते ॥ द्रोणे । सधस्थमितिसधस्थम् । आ । असदत् ॥२५॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे षड्विंशोऽध्यायः ॥

अमेवेत्यमाऽइव । रणिष्टन । त्वष्टः । सुमद्गणऽइतिसुमत गणः ॥२३॥

स्वादिष्ठया । मदिष्ठया ॥२४॥

रक्षोहेतिरक्षः हा । विश्वचर्षणिरितिविश्व चर्षणिः । सधस्थमितिसध स्थम् ॥२५॥

स्वादिष्ठया । मदिष्ठया । धारया । इन्द्राय ॥२४॥

विश्वचर्षणिरितिविश्व चर्षणिः । योनिम् । अयः ॥२५॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदेन षड्विंशतिमो[1]ऽध्यायः ॥

---

१. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ३९६ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

सप्तविंशोऽध्यायः

समाँ । त्वा । अग्ने । ऋतवः । वर्द्धयन्तु । सँव्वत्सराः । ऋषयः । यानि । सत्या ॥ सम् । दिव्येन । दीदिहि । रोचनेन । [1]विश्वाः । आ । भाहि । प्रदिशऽइतिप्र दिशः । चतस्रः ॥१॥

सम् । च । इध्यस्व । अग्ने । प्र । च । बोधय । एनम् । उत् । च । तिष्ठ । महते । सौभगाय ॥ मा । च । रिषत् । उपसत्तेत्युप सत्ता । ते । अग्ने । ब्रह्माणः । ते । यशसः । सन्तु । मा । अन्ये ॥२॥

अग्ने । सँव्वत्सराः । सत्या । दिव्येन । [1]विश्वाः । प्रदिशऽइतिप्र दिशः ॥१॥

इध्यस्व । अग्ने । तिष्ठ । उपसत्तेत्युप सत्ता । अग्ने । ब्रह्माणः । अन्ये ॥२॥

वर्द्धयन्तु । ऋषयः । यानि । [1]विश्वाः ॥१॥

बोधय । सौभगाय । [2]चरिषत् । यशसः ॥२॥

---

१. द्र० ३२८ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

२. अपपाठ इव प्रतिभाति, पाठान्तरं वा स्यात् । संहिताया उभयथाऽपि पदच्छेदः सम्भवति ।

त्वाम् । अग्ग्ने । वृणते । ब्राह्मणाः । इमे । शिवः । अग्ग्ने । सुँव्वरणऽइतिसम् व्वरणे । भव । नः ॥ सपत्त्नहेतिसपत्त्न हा । नः । अभिमातिजिदित्त्यभिमाति जित् । च । स्वे । गये । जागृहि । अप्प्रयुच्छन्नित्त्यप्प्र युच्छन् ॥३॥

इह । एव । अग्ग्ने । अधि । धारय । रयिम् । मा । त्वा । नि । क्रन् । पूर्व्वचितऽइतिपूर्व्व चितः । निकारिणऽइतिनि कारिणः ॥ क्षत्त्रम् । अग्ग्ने । सुयममितिसु यमम् । अस्तु । तुब्भ्यम् । उपसत्तेत्त्युप सत्ता । वर्द्धताम् । ते । अनिष्टृतः । अनिस्तृतऽइत्त्यनि स्तृतः ॥४॥

क्षत्त्रेण । अग्ग्ने । स्वायुरितिसु आयुः । सम् । रभस्व । मित्त्रेण । अग्ग्ने । मित्त्रधेयऽइतिमित्त्र धेये । यतस्व ॥ सजातानामितिस जातानाम् । मद्ध्यमस्त्थाऽइति-

---

अग्ने । ब्राह्मणाः । अग्ने । सपत्नहेतिसपत्न हा । अभिमातिजिदित्यभिमाति जित् । अप्रयुछन्नित्यप्र युछन् ॥३॥

अग्ने । क्षत्रम् । अग्ने । अस्तु । तुभ्यम् । उपसत्तेत्युप सत्ता । अनिष्टृतः । अनिस्तृतऽइत्यनि स्तृतः ॥४॥

क्षत्रेण । अग्ने । मित्रेण । अग्ने । मित्रधेयऽइतिमित्र धेये । मध्यमस्था-

---

[1]सम्वरणऽइतिसम् वरणे । गय्ये । अप्रयुछन्नित्यप्र [2]य्युछन् ॥३॥

धारय्य । रय्यिम् । सुय्यममितिसु [3]य्यमम् ॥४॥

स्वाय्युरितिसु आय्युः । मित्रधेय्यऽइतिमित्र धेय्ये । य्यतस्व ।

---

१. 'सुँव्वरण०' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युछन्' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यमम्' इत्येव शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

मद्ध्यम् स्याः । एधि । राज्ञाम् । अग्ने । विहव्युऽइतिवि हुव्यः । दीदिहि । इह ॥५॥

अर्ति । निर्हः । अर्ति । स्रिधः । अति । अचित्तिम् । अर्ति । अरातिम् । अग्ने ॥ विश्वा । हि । अग्ने । दुरितेतिंदुः इता । सहस्व । अथ । अस्मभ्यम् । सहवीरामितिसह वीराम् । रयिम् । दाः ॥६॥

अनाधृष्यः । जातवेदाऽइतिजात वेदाः । अनिष्टृतः । अनिस्तृतऽइत्यनि स्तृतः । विराडितिवि राट् । अग्ने । क्षत्रभृदितिक्षत्र भृत् । दीदिहि । इह ॥ [1]विश्वाः । आशाः । प्रमुञ्चन्नितिप्र मुञ्चन् । मानुषीः । भियः । शिवेभिः । अद्य । परि । पाहि । नः । वृधे ॥७॥

बृहस्पते । सवितः । बोधय । एनम् । सꣳशितमितिसम् शितम् । चित् । सन्तरामितिसम् तराम् । सम् । शिशाधि ॥ वर्द्धय । एनम् । महते । सौभगाय । विश्वे । एनम् । अनु । मदन्तु । देवाः ॥८॥

ऽइतिमध्यम् स्याः । राज्ञाम् । अग्ने । विहव्युऽइतिवि हुव्यः ॥५॥

अग्ने । विश्वा । अग्ने । अस्मभ्यम् ॥६॥

अनाधृष्यः । अनिष्टृतः । अनिस्तृतऽइत्यनि स्तृतः । अग्ने । क्षत्रभृदितिक्षत्र भृत् । [1]विश्वाः । प्रमुञ्चन्नितिप्र मुञ्चन् । अद्य ॥७॥

बृहस्पते । विश्वे ॥८॥

विहव्युऽइतिवि हुव्यः ॥५॥

सहवीरामितिसह वीराम् । रयिम् ॥६॥

जातवेदाऽइतिजात वेदाः । विराडितिवि राट् । [1]विश्वाः । भियः ॥७

बोधय । वर्द्धय । सौभगाय ॥८॥

---

१. द्र० ३२८ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

अमुत्त्रभूयादित्त्यमुत्त्र भूयात् । अधं । स्मत् । स्मस्यं । बृहंस्प्पते । अभिशंस्त्तेरित्त्यभि शंस्त्तेः । अमुंश्चः ॥ प्रतिं । औहताम् । अश्श्विनां । मृत्त्युम् । अस्म्मात् । देवानांम् । अग्ग्ने । भिषजां । शचींभिः ॥९॥

ऊर्द्ध्वाः । अस्य । समिधऽइतिंसम् इर्धः । भवन्ति । ऊर्द्ध्वा । शुक्का । शोचीर्ठ्षिं । [1]अग्ग्नेः ॥ द्युमत्तमेतिंद्युमत् तमा । सुप्प्रतींकुस्स्येतिंसु प्रतींकस्य । सूनोः ॥१०॥

तनूनपादितितनू नपात् । असुरः । विश्श्ववेंदाऽइतिंविश्श्व वेंदाः । देवः । देवेषुं । देवः ॥ पथः । अनक्क्तु । मद्ध्वां । घृतेनं ॥११॥

मद्ध्वां । स्यज्ञम् । नक्क्षसे । प्रीणानः । नराशर्ठ्सः । अग्ग्ने ॥ सुकृदितिंसु कृत् । देवः । सविता । विश्श्ववार-ऽइतिंविश्श्व वारः ॥१२॥

अमुत्रभूयादित्यमुत्र भूयात् । बृहंस्पते । अभिशंस्तेरित्यभि शंस्तेः । अश्विनां । मृत्युम् । अस्मात् । अग्ने ॥९॥

शुक्का । अग्नेः । द्युमत्तमेतिंद्युमत् तमा । सुप्रतींकुस्येतिंसु प्रतींकस्य ॥१०॥

विश्ववेंदाऽइतिंविश्व वेंदाः । अनक्तु । मध्वां ॥११॥

मध्वां । यज्ञम् । नक्षसे । अग्ने । विश्ववारऽइतिंविश्व वारः ॥१२॥

अमुत्रभूयादित्यमुत्र भूयात् । स्यत् । स्यमस्यं ॥९॥

[2]ऊर्ध्वाः ॥१०॥ विश्ववेंदाऽइतिंविश्व वेदाः ॥११॥

स्यज्ञम् । विश्ववारऽइतिंविश्व वारः ॥१२॥

---

१. 'अग्ग्ने' इत्यपपाठः काशीमुद्रिते ।

२. इत पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्यैकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

अच्छ । अयम् । एति । शवसा । घृतेन । ईडानः । वह्निः । नमसा ॥ अग्निम् । स्रुचः । अध्वरेषु । प्रयत्स्विति॑प्रयत् सु ॥१३॥

सः । यक्षत् । अस्य । महिमानम् । अग्नेः । सः । ईम् । मन्द्रा । सुप्रयसऽइति॑सु प्रयसः ॥ वसुः । चेतिष्ठः । वसुधातमऽइति॑वसु धातमः । च ॥१४॥

द्वारः । देवीः । अनु । अस्य । विश्वे । व्रता । ददन्ते । अग्नेः ॥ उरुव्यचसऽइत्युरु व्यचसः । धाम्ना । पत्यमानाः ॥१५॥

तेऽइतिते । अस्य । योषणेऽइतियोषणे । दिव्येऽइतिदिव्ये । न । योनौ । उषासानक्ता । उषसानक्तेत्युषसानक्ता ॥ इमम् । यज्ञम् । अवताम् । अध्वरम् । नः ॥१६॥

अछ । बर्हिः । अग्निम् । अध्वरेषु । प्रयत्स्विति॑प्रयत सु ॥१३॥

यक्षत् । अग्नेः । सुप्रयसऽइति॑सु प्रयसः । चेतिष्ठः ॥१४॥

विश्वे । अग्नेः । उरुव्यचसऽइत्युरु व्यचसः । धाम्ना । पत्यमानाः ॥१५

दिव्येऽइतिदिव्ये । उषासानक्ता । उषसानक्तेत्युषसानक्ता । यज्ञम् । अध्वरम् ॥१६॥

अग्नम् । [1]प्रयत्स्विति॑प्रयत सु ॥१३॥

य्यक्षत् । सुप्रयसऽइति॑सु प्रयसः । वसुधातमऽइति॑वसु धातमः ॥१४

उरुव्यचसऽइत्युरु व्यचसः ॥१५॥

[2]य्योषणऽइतिय्योषण । य्योनौ । य्यज्ञम् ॥१६॥

---

१. द्र० ४५ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

२. अपपाठोऽयम्, 'य्योषणेऽइतिय्योषणे' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

दैव्या । होतारा । ऊर्द्ध्वम् । अद्धरम् । नः । अग्नेः । जिह्वाम् । अभि । गृणीतम् ॥ कृणुतम् । नः । स्विष्टिमितिसु इष्टिम् ॥१७॥

तिस्रः । देवीः । बर्हिः । आ । इदम् । सदन्तु । इडा । सरस्वती । भारती ॥ मही । गृणाना ॥१८॥

तत् । नः । तुरीपम् । अद्भुतम् । पुरुक्क्षु । त्वष्टा । सुवीर्य्यमितिसु वीर्य्यम् ॥ रायः । पोषम् । वि । स्यतु । नाभिम् । अस्म्मेऽइत्यस्म्मे ॥१९॥

वनस्प्पते । अव । सृज । रराणः । त्मना । देवेषु ॥ अग्निः । हव्यम् । शमिता । सूदयाति ॥२०॥

अग्ने । स्वाहा । कृणुहि । जातवेदऽइतिजात वेदः । इन्द्राय । हव्यम् ॥ विश्वे । देवाः । हविः । इदम् । जुषन्ताम् ॥२१॥

दैव्या । अध्वरम् । अग्नेः । जिह्वाम् । स्विष्टिमितिसु इष्टिम् ॥१७॥

अद्भुतम् । पुरुक्षु । त्वष्टा । अस्मेऽइत्यस्मे ॥१९॥

वनस्पते । अग्निः । हव्यम् ॥२०॥

अग्ने । हव्यम् । विश्वे ॥२१॥

---

[1]अध्वरम् ॥१७॥

सुवीर्य्यमितिसु वीर्य्यम् । रायः ॥१९॥

सूदयाति ॥२०॥

जातवेदऽइतिजात वेदः । इन्द्राय । [2]जुषताम् ॥२१॥

१. अपपाठोऽयम्, 'अध्वरम्' इत्येवमस्ताभिर्भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयम्, 'जुषन्ताम्' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्य. ।

पीवोऽअन्नानितिपीवंः अन्नान् । रयिवृधऽइतिरयि वृधंः । सुमेधाऽइतिसु मेधाः । श्वेतः । सिषक्ति । सिसक्तीतिसिसक्ति । नियुतामितिनि युताम् । अभिश्रीरित्यभि श्रीः ॥ ते । वायवे । समनसऽइतिस मनसः । वि । तस्थुः । विश्वा । इत् । नरः । स्वपत्यानीतिसु [1]अपत्यानि । चक्रुः ॥२२॥

राये । नु । यम् । जज्ञतुः । रोदसीऽइतिरोदसी । इमेऽइतीमे । राये । देवी । धिषणा । धाति । देवम् ॥ अधं । वायुम् । नियुतऽइतिनि युतः । सश्चत । स्वाः । उत । श्वेतम् । वसुधितिमितिवसु धितिम् । निरेके ॥२३॥

आपः । ह । यत् । बृहतीः । विश्वम् । आयन् । गर्भम् । दधानाः । जनयन्तीः । अग्निम् ॥ ततः । देवानाम् । सम् । अवर्त्तत । असुः । एकः ॥२४॥

सिषक्ति । सिसक्तीतिसिसक्ति । अभिश्रीरित्यभि श्रीः । तस्थुः । विश्वा । स्वपत्यानीतिसु अपत्यानि । चक्रुः ॥२२॥

जज्ञतुः । सश्चत ॥२३॥ विश्वम् । गर्भम् । अग्निम् ॥२४॥

[2]रयिवृधऽइतिरयि [2]वृधंः । नियुतामितिनि [3]य्युताम् । वायवे २२

राये । य्यम् । राये । वायुम् । नियुतऽइतिनि [4]य्युतः । वसुधितिमितिवसु धितिम् ॥२३॥

य्यत् । आयन् । जनयन्तीः ॥२४॥

---

१. 'अपत्यानि' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह ऋकारपरो वकारो न गुरुर्भवति । तेन 'रयिवृधऽइतिरयि वृधंः' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युताम्' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

४. ककोशशैल्यनुसारम् 'युतः' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

सः । चित् । आपः । महिना । पर्य्यपश्यदितिपरि अपश्यत् । दक्षम् । दधानाः । जनयन्तीः । यज्ञम् ॥ यः । देवेषु । अधि । देवः । एकः । आसीत् ॥२५॥

प्र । याभिः । यासि । दाश्वांसम् । अच्छ । नियुद्भिरितिनियुत् भिः । वायोऽइतिवायो । इष्टये । दुरोणे ॥ नि । नः । रयिम् । सुभोजसमितिसु भोजसम् । युवस्व । नि । वीरम् । गव्यम् । अश्व्यम् । च । राधः ॥२६॥

आ । नः । नियुद्भिरितिनियुत् भिः । शतिनीभिः । अध्वरम् । सहस्रिणीभिः । उप । याहि । यज्ञम् ॥ वायोऽइतिवायो । अस्मिन् । सवने । मादयस्व ॥२७॥

नियुत्वान् । वायोऽइतिवायो । आ । गहि । अयम् । शुक्रः । अयामि । ते ॥ गन्ता । असि । सुन्वतः । गृहम् ॥२८

पर्य्यपश्यदितिपरि अपश्यत् । दक्षम् । यज्ञम् ॥२५॥

दाश्वांसम् । अच्छ । नियुद्भिरितिनियुत् भिः । इष्टये । गव्यम् । अश्व्यम् ॥२६॥

नियुद्भिरितिनियुत् भिः । अध्वरम् । यज्ञम् । अस्मिन् ॥२७॥

नियुत्वान् । शुक्रः । सुन्वतः ॥२८॥

यः । पर्य्यपश्यदितिपरि अपश्यत । जनयन्तीः । यज्ञम् । यः ॥२५

याभिः । यासि । नियुद्भिरितिनियुत भिः । वायोऽइतिवायो । इष्टये । रयिम् । युवस्व ॥२६॥

नियुद्भिरितिनियुत भिः । याहि । यज्ञम् । वायोऽइतिवायो । मादयस्व ॥२७॥

नियुत्वान् । वायोऽइतिवायो । अयम् । अयामि ॥२८॥

वायोऽइतिवायो । शुक्रः । अयामि । ते । मध्वः । अग्रम् । दिविष्टिषु ॥ आ । याहि । सोमपीतयऽइतिसोमपीतये । स्पार्हः । देव । नियुत्वतेति नियुत्वता ॥२९॥

वायुः । अग्रेगाऽइत्यग्रेगाः । यज्ञप्रीरितियज्ञप्रीः । साकम् । गन् । मनसा । यज्ञम् ॥ शिवः । नियुद्भिरितिनियुत्भिः । शिवाभिः ॥३०॥

वायोऽइतिवायो । ये । ते । सहस्रिणः । रथासः । तेभिः । आ । गहि ॥ नियुत्वान् । सोमपीतयऽइतिसोमपीतये ॥३१॥

एकया । च । दशभिरितिदशभिः । च । स्वभूतऽइतिस्वभूते । द्वाभ्याम् । इष्टये । विंशती । च ॥ तिसृभिरितितिसृभिः । च । वहसे । त्रिंशता । च ।

शुक्रः । मध्वः । अग्रम् । दिविष्टिषु । नियुत्वता ॥२९॥
अग्रेगाऽइत्यग्रेगाः । यज्ञप्रीरितियज्ञप्रीः । यज्ञम् । नियुद्भिरितिनियुत्भिः ॥३०॥
नियुत्वान् ॥३१॥
द्वाभ्याम् । इष्टये । नियुद्भिरितिनियुत्भिः ॥३२॥

वायोऽइतिवायो । अयामि । याहि । सोमपीतयऽइतिसोमपीतये । नियुत्वता ॥२९॥
वायुः । यज्ञप्रीरितियज्ञप्रीः । यज्ञम् । नियुद्भिरितिनियुत्भिः ३०
वायोऽइतिवायो । ये । [1]नियुत्वानितिनियुत्वान् । सोमपीतयऽइतिसोमपीतये ॥३१॥
एकया । इष्टये । नियुद्भिरितिनियुत्भिः । वायोऽइतिवायो ॥३२॥

१. अपपाठोऽयम्, 'नियुत्वान्' इत्येवमवग्रहरहितेन पाठेन भाव्यम् ।

नियुद्भिरितिनियुत् भिः । वायोऽइतिवायो । इह । ता । वि । मुञ्च ॥३२॥

तव । वायोऽइतिवायो । ऋतस्पते । ऋतपतऽइत्यृत पते । त्वष्टुः । जामातः । अद्भुत ॥ अवांसि । आ । वृणीमहे ॥३३॥

अभि । त्वा । शूर । नोनुमः । अदुग्धाऽइवेत्यदुग्धाः इव । धेनवः ॥ ईशानम् । अस्य । जगतः । स्वर्दृशमितिस्वः दृशम् । ईशानम् । इन्द्र । तस्थुषः ॥३४॥

न । त्वावानितित्वा वान् । अन्यः । दिव्यः । न । पार्थिवः । न । जातः । न । जनिष्यते ॥ अश्वायन्तः । अश्वयन्तऽइत्यश्व यन्तः । मघवन्नितिमघ वन् । इन्द्र । वाजिनः । गव्यन्तः । त्वा । हवामहे ॥३५॥

ऋतस्पते । ऋतपतऽइत्यृत पते । त्वष्टुः । अद्भुत ॥३३॥

अदुग्धाऽइवेत्यदुग्धाः इव । तस्थुषः ॥३४॥

त्वावानितित्वा वान् । अन्यः । दिव्यः । जनिष्यते । अश्वायन्तः । अश्वयन्तऽइत्यश्व यन्तः । गव्यन्तः ॥३५॥

वायोऽइतिवायो । ऋतपतऽइत्यृत पते । वृणीमहे ॥३३॥

त्वावानितित्वा वान् । अश्वायन्तः । अश्वयन्तऽइत्यश्व [1]यन्तः । मघवन्नितिमघ वन् ॥३५॥

१, ककोशशैल्यनुसारमिह 'यन्तः' इत्येव शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

त्वाम् । इत् । हि । हवामहे । सातौ । वाजस्य । कारवः ॥ त्वाम् । वृत्रेषु । इन्द्र । सत्पतिमिति सत् पतिम् । नरः । त्वाम् । काष्ठासु । अर्वतः ॥३६॥

सः । त्वम् । नः । चित्र । वज्रहस्तेति वज्र हस्त । धृष्णुयेति धृष्णु या । महः । स्तवानः । अद्रिवऽइत्यद्रि वः ॥ गाम् । अश्वम् । रथ्यम् । इन्द्र । सम् । किर । सत्रा । वाजम् । न । जिग्युषे ॥३७॥

कया । नः । चित्रः । आ । भुवत् । ऊती । सदावृध-ऽइति सदा वृधः । सखा ॥ कया । शचिष्ठया । वृता ॥३८॥

कः । त्वा । सत्यः । मदानाम् । मंहिष्ठः । मत्सत् । अन्धसः ॥ दृढा । चित् । आरुजऽइत्या रुजे । वसु ॥३९॥

वृत्रेषु । सत्पतिमिति सत पतिम् । काष्ठासु ॥३६॥

चित्र । वज्रहस्तेति वज्र हस्त । धृष्णुयेति धृष्णु या । अद्रिवऽइत्यद्रि वः । अश्वम् । रथ्यम् । सत्रा । जिग्युषे ॥३७॥

चित्रः । शचिष्ठया ॥३८॥

सत्यः । मंहिष्ठः । मत्सत् । आरुजऽइत्या रुजे ॥३९॥

---

[1]वृत्रेषु ॥३६॥

वज्रहस्तेति वज्र हस्त । धृष्णुयेति धृष्णु [2]या । अद्रिवऽइत्यद्रि वः ॥३७

कया । [1]सदावृधऽइति सदा वृधः । कया । शचिष्ठया । [1]वृता ॥३८॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमृकारपरो वकारो न द्विर्लिख्यते, अतः सर्वत्रैक-वकारवान् शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्या' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

अभि । सु । नः । सखीनाम् । अविता । जरितॄणाम् ॥ शतम् । भवासि । ऊतये ॥४०॥

यज्ञायज्ञेतियज्ञा यज्ञा । वः । अग्नये । गिरागिरेतिगिरा गिरा । च । दक्षसे ॥ प्रप्रेतिप्र प्र । वयम् । अमृतम् । जातवेदसमितिजात वेदसम् । प्रियम् । मित्रम् । न । शꣳसिषम् ॥४१॥

पाहि । नः । अग्ने । एकया । उत । द्वितीयया ॥ गीर्भिरितिगीः भिः । तिसृभिरितितिसृ भिः । ऊर्जाम् । पते । चतसृभिरितिचतसृ भिः । वसोऽइतिवसो ॥४२॥

ऊर्जः । नपातम् । सः । हिन । अयम् । अस्मयुरित्यस्म युः । दाशेम । हव्यदातयऽइतिहव्य दातये ॥ भुवत् । वाजेषु । अविता । भुवत् । वृधे । उत । त्राता । तनूनाम् ॥४३॥

यज्ञायज्ञेतियज्ञा यज्ञा । अग्नये । दक्षसे । प्रप्रेतिप्र प्र । मित्रम् ॥४१॥

अग्ने । गीर्भिरितिगीः भिः ॥४२॥

अस्मयुरित्यस्म युः । हव्यदातयऽइतिहव्य दातये ॥४३॥

ऊतये ॥४०॥

य्यज्ञायज्ञेतियज्ञा[1] य्यज्ञा । अग्नये । वयम् । जातवेदसमितिजात वेदसम् । प्रियम् ॥४१॥

एकया । द्वितीयया । वसोऽइतिवसो ॥४२॥

अयम् । अस्मयुरित्यस्म [2]य्युः । हव्यदातयऽइतिहव्य दातये । वृधे ॥४३॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमपपाठोऽयम् । इह '०य्यज्ञा यज्ञा' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युः' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

सँव्वत्सरः । असि । परिवत्सरऽइतिपरि [1]वत्सरः । इदावत्सरः । इद्वत्सरऽइतीत् [1]वत्सरः । वत्सरः ॥ उषसः । ते । कल्पन्ताम् । अहोरात्राः । अर्द्धमासाऽइत्यर्द्ध मासाः । मासाः । ऋतवः । सँव्वत्सरः । ते । कल्पताम् ॥ प्रेत्याऽइतिप्र इत्यै । एत्याऽइत्या इत्यै । सम् । च । अश्च । प्र । च । सारय । सुपर्णचिदितिसुपर्ण चित् । ध्रुवः । सीद ॥४४॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे सप्तविंशोऽध्यायः ॥

सँव्वत्सरः । परिवत्सरऽइतिपरि वत्सरः । इदावत्सरः । इद्वत्सरऽइतीत् वत्सरः । वत्सरः । कल्पन्ताम् । अहोरात्राः । अर्द्धमासाऽइत्यर्धं मासाः । सँव्वत्सरः । कल्पताम् । प्रेत्याऽइतिप्र इत्यै । एत्याऽइत्या इत्यै ॥४४॥

परिवत्सरऽइतिपरि वत्सरः । इदावत्सरऽइतीत्[2] वत्सरः । इद्वत्सरऽइतीत् वत्सरः । सारय ॥४४॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदेन सप्तविंशतिमो[3]ऽध्यायः ॥

---

१. 'वत्सरः' इति काशिकः पाठः ।

२. इहावग्रहनिर्देशः प्रामादिकः । 'इदावत्सरः' इत्येवमवग्रहरहितेन पाठेन भाव्यम् ।

३. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ३९६ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

अष्टाविंशोऽध्यायः

इन्द्रम् । इडः । पदे । नाभा । पृथिव्याः । अधि ॥ दिवः । वर्ष्मन् । सम् । इध्यते । ओजिष्ठः । चर्षणीसहाम् । चर्षणिसहामितिचर्षणि सहाम् । वेतु ॥१॥

तनूनपातमितितनू नपातम् । ऊतिभिरित्यूति भिः । जेतारम् । अपराजितमित्यपरा जितम् ॥ इन्द्रम् । देवम् । स्वर्विदमितिस्वः विदम् । पथिभिरितिपथि भिः । मधुमत्तमैरितिमधुमत् तमैः । नराशंसेन । तेजसा ॥२॥

इडाभिः । इन्द्रम् । ईडितम् । आजुह्वानमित्या जुह्वानम् । अमर्त्यम् ॥ देवः । देवैः । सवीर्य्यऽइतिस वीर्य्यः । वज्रहस्तऽइतिवज्र हस्तः । पुरन्दरऽइतिपुरम् दरः ॥३॥

बर्हिषि । इन्द्रम् । निषद्वरम् । निसद्वरमितिनिसत् वरम् । वृषभम् । नर्य्यापसमितिनर्य्य अपसम् ॥ वसुभिरिति-

---

पृथिव्याः । वर्ष्मन् । इध्यते । ओजिष्ठः ॥१॥

ऊतिभिरित्यूति भिः । अपराजितमित्यपरा जितम् ॥२॥

आजुह्वानमित्या जुह्वानम् । वज्रहस्तऽइतिवज्र हस्तः ॥३॥

निषद्वरम् । निसद्वरमितिनिसद् वरम् । रुद्रैः । आदित्यैः । स्वर्विदमितिस्वः विदम् ॥२॥

सवीर्य्यऽइतिस वीर्य्यः । वज्रहस्तऽइतिवज्र हस्तः ॥३॥

निसद्वरमितिनिसत् वरम् । वृषभम् । नर्य्यापसमितिनर्य्य अपसम् ।

वसु भिः । रुद्रैः । आदित्यैः । सयुग्भिरितिसयुक् भिः । बर्हिः । आ । असदत् ॥४॥

ओजः । न । वीर्यम् । सहः । द्वारः । इन्द्रम् । अवर्द्धयन् ॥ सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु [1]प्रायनाः । अस्मिन् । यज्ञे । वि । श्रयन्ताम् । ऋतावृधः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । द्वारः । इन्द्राय । मीढुषे । इयन्तु ॥५॥

उषेऽइत्युषे । इन्द्रस्य । धेनूऽइतिधेनू । सुदुघेऽइतिसु दुघे । मातरा । महीऽइतिमही ॥ सवातराविविति स वातरौ । न । तेजसा । वत्सम् । इन्द्रम् । अवर्द्धताम् । वीताम् ॥६॥

भिषजा । सखाया । हविषा । इन्द्रम् । भिषज्यतः ॥ कवीऽइतिकवी । देवौ । प्रचेतसाविविति प्र चेतसौ । इन्द्राय । धत्तः । इन्द्रियम् ॥७॥

सयुग्भिरितिसयुक् भिः ॥४॥

सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु प्रायनाः । अस्मिन् । यज्ञे । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः ॥५॥

उषेऽइत्युषे । वत्सम् ॥६॥

भिषज्यतः । प्रचेतसाविविति प्र चेतसौ ॥७॥

वसुभिरितिवसु भिः । सयुग्भिरितिसयुक् भिः ॥४॥

वीर्यम् । अवर्द्धयन् । सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु प्रायनाः । यज्ञे । श्रयन्ताम् । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । इन्द्राय ॥५॥

सवातराविविति स [2]वातरौ ॥६॥

सखाया । इन्द्राय । इन्द्रियम् ॥७॥

---

१. 'प्रायनाः' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसार 'वा' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

इडा । सरस्वती । भारती । मही३ ॥ इन्द्रपत्नीरितीन्द्र पत्नी६ । हविष्मती६ ॥८॥

त्वष्टारम् । इन्द्रम् । देवम् । भिषजम् । सुयजमितिसु यजम् । घृतश्रियमितिघृत श्रियम् । पुरुरूपमितिपुरु रूपम् । सुरेतसमितिसु रेतसम् । मघोनम् ॥९॥

धियः३ । जोष्टारम् । इन्द्रियम् ॥ मध्वा । समञ्जन्नितिसम् अञ्जन् । पथिभिरितिपथि भिः । सुगेभिरितिसु गेभिः ॥१०॥

इन्द्रम् । स्वाहा । आज्ज्यस्य । मेदस६ । स्तोकानाम् । स्वाहाकृतीनामितिस्वाहा कृतीनाम् । हव्यसूक्तीनामितिहव्य सूक्तीनाम् ॥ देवा३ । आज्ज्यपाऽइत्याज्ज्य पा३। जुषाणा३ । इन्द्रः ॥११॥

देवम् । बर्हि३ । इन्द्रम् । सुदेवमितिसु देवम् । देवै३ ।

इन्द्रपत्नीरितीन्द्र पत्नी६ । हविष्मती६ ॥८॥

त्वष्टारम् । घृतश्रियमितिघृत श्रियम् ॥९॥

जोष्टारम् । मध्वा ॥१०॥

आज्यस्य । हव्यसूक्तीनामितिहव्य सूक्तीनाम् । आज्यपाऽइत्याज्य पा३ ॥११॥

सुयजमितिसु [1]य्यजम् । घृतश्रियमितिघृत श्रियम् ॥९॥

धिय३ । इन्द्रियम् ॥१०॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यजम्' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

वीरवदितिवीर वत् । स्तीर्णम् । वेद्याम् । अवर्द्धयत् ॥ वस्तोः । वृतम् । प्र । अक्तोः । भृतम् । राया । बर्हिष्मतः । अति । अगात् ॥१२॥

इन्द्रम् । सञ्जातऽइतिसम् जाते । वीड्वीः । यामन् । अवर्द्धयन् ॥ आ । वत्सेन । तरुणेन । कुमारेण । च । मीवता । अप । अर्वाणम् । रेणुककाटमितिरेणु ककाटम् । नुदन्ताम् ॥१३

इन्द्रम् । यज्ञे । प्रयतीतिप्र यति । अह्वेताम् ॥ दैवीः । विशः । प्र । अयासिष्टाम् । सुप्रीतेऽइतिसु प्रीते । सुधितेऽइतिसु धिते । वीताम् ॥१४॥

वसुधितीऽइतिवसु धिती । देवम् । इन्द्रम् । अवर्द्धताम् ॥ अयावि । अन्या । अघा । द्वेषांसि । आ । अन्या । वक्षत् । वसु । वार्य्याणि । यजमानाय । शिक्षितेऽइतिशिक्षिते ॥१५॥

वेद्याम् । वस्तोः । अक्तोः । बर्हिष्मतः ॥१२॥

वीड्वीः । वत्सेन ॥१३॥

यज्ञे । प्रयतीतिप्र यति । अह्वेताम् । अयासिष्टाम् । सुप्रीतेऽइतिसु प्रीते ॥१४॥

अन्या । अन्या । वक्षत् । शिक्षितेऽइतिशिक्षिते ॥१५॥

---

[1]वीरवदितिवीर वत् । अवर्द्धयत् । वृतम् । राया ॥१२॥

यामन् । अवर्द्धयन् ॥१३॥

यज्ञे । प्रयतीतिप्र [2]यति । अयासिष्टाम् ॥१४॥

वसुधितीऽइतिवसु धिती । अयावि । वार्य्याणि । यजमानाय ॥१५॥

---

१. अपपाठोऽयम्, ककोशशैल्यनुसार 'वीरवदितिवीर वत्' इत्येव शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यति' इत्येवं युक्तः पाठो द्रष्टव्यः ।

सुदुघेऽइतिसु दुघे। पयसा ॥ इषम् । ऊर्जम् । अन्या । भुक्क्षत् । सग्धिम् । सपीतिमितिस पीतिम् । अन्या । नवेन । पूर्वम् । दयमानेऽइतिदयमाने । पुराणेन । नवम् । अधाताम् । ऊर्जम् । ऊर्जाहुतीऽइत्यूर्जा आहुती । ऊर्जयमानेऽइत्यूर्जयमाने ॥१६॥

हुताघशऽसावितिहुत अघशऽसौ । आ । अभार्ष्टाम् । शिक्क्षतौ ॥१७॥

पतिम् । इन्द्रम् । अवर्द्धयन् ॥ अस्पृक्क्षत् । भारती । दिवम् । रुद्रैः । यज्ञम् । सरस्वती । इडा । वसुमतीतिवसु मती । गृहान् ॥१८॥

त्रिवरूथऽइतित्रि [1]वरूथः । त्रिबन्धुरऽइतित्रि

अन्या । भुक्षत् । सग्धिम् । अन्या । ऊर्जाहुतीऽइत्यूर्जा आहुती । ऊर्जयमानेऽइत्यूर्जयमाने ॥१६॥

अभार्ष्टाम् । शिक्षिसौ ॥१७॥

अस्पृक्षत् । रुद्रैः । यज्ञम् ॥१८॥

त्रिवरूथऽइतित्रि वरूथः । त्रिबन्धुरऽइतित्रि···

पयसा । दयमानेऽइतिदयमाने । ऊर्जयमानेऽइत्यूर्जयमाने ॥१६॥

[2]अभाऽइष्टाम् ॥१७॥

अवर्द्धयन् । यज्ञम् ।वसुमतीतिवसु मती ॥१८॥

त्रिवरूथऽइतित्रि [3]वरूथः । त्रिबन्धुरऽइतित्रि···

---

१. 'वरूथः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'अभार्ष्टाम्' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वरूथः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

[1]बन्धुर९ ॥ शतेन । शितिपृष्ठानामितिशिति पृष्ठानाम् । आहितऽइत्या हितः । सहस्रेण । प्र । वर्त्तते । मित्रावरुणा । इत् । अस्य । होत्रम् । अर्हतः । बृहस्पतिः । स्तोत्रम् । अश्विना । आर्ध्वर्य्यवम् ॥१९॥

मधुशाखऽइतिमधु शाखः । सुपिप्पलऽइतिसु [2]पिप्पल९ ॥ दिवम् । अग्रेण । अस्पृक्षत् । आ । अन्तरिक्षम् । पृथिवीम् । अदृꣳहीत् ॥२०॥

स्वासस्थमितिसु [3]आसस्थम् । इन्द्रेण । आसंन्नमित्या संन्नम् । अन्ध्या । बर्हीꣳषि । अभि । अभूत् ॥२१॥

---

[1]बन्धुर९ । शितिपृष्ठानामितिशिति पृष्ठानाम् । आहितऽइत्या हितः । मित्रावरुणा । होत्रम् । बृहस्पतिः । स्तोत्रम् । अश्विना । आध्वर्य्यवम् ॥१९॥

अग्रेण । अस्पृक्षत् । अन्तरिक्षम् ॥२०॥

स्वासस्थमितिसु आसस्थम् । आसंन्नमित्या संन्नम् । अन्ध्या ॥२१॥

---

[1]बन्धुर९ । आद्ध्वर्य्यवम् ॥१९॥

[4]आसंनमित्या संनम् ॥२१॥

---

१. 'बन्धुर९' इति काशिकः पाठः ।

अत्रेदमप्यवधेयम्—कतिपयेषु कोशेषु 'त्रिवन्धुरऽइतित्रि वन्धुर९' इत्येव बकारस्थाने दन्त्योष्ठ्यो वकारः, अवग्रहात्परं तस्य द्वित्वं (गुरुत्वं) च दृश्यते । ककोशेऽपि दन्त्योष्ठ्यो वकार एव । ऋग्वेदे च दन्त्योष्ठ्यवकारवान् एव सर्वत्र पाठः । कृष्णयजुष्षु ओष्ठ्यो बकारो दृश्यते । तदेवमत्रोभयथा पाठे मूलं मृग्यम् ।

२. 'पिप्पल९' इति काशिकः पाठः ।

३. 'आसस्थम्' इति काशिकः पाठः ।

४. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'आसंन्नमित्या संन्नम्' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

स्विष्टमितिसु इष्टम् । कुर्वन् । स्विष्टकृदितिस्विष्ट कृत् । स्विष्टमितिसु इष्टम् । अद्य । करोतु । नः ॥२२॥

पुरोडाशम् । बध्नन् । इन्द्राय । छागम् ॥ इन्द्राय । छागेन ॥ अघत् । तम् । अग्रभीत् । अवीवृधत् । पुरोडाशेन ॥२३॥

समिधानमितिसम् [1]इधानम् । महत् । यशः । सुसमिद्धमितिसु संमिद्धम् । वरेण्यम् । अग्निम् । इन्द्रम् । वयोधसमितिवयः धसम् ॥ गायत्रीम् । छन्दः । इन्द्रियम् । त्र्यविमितित्रि अविम् । गाम् । वयः । दधत् ॥२४॥

तनूनपातमितितनू नपातम् । उद्भिदमित्युत् भिदम् । यम् । गर्भम् । अदितिः । दधे । शुचिम् ॥ उष्णिहम् । दित्यवाहमितिदित्य वाहम् ॥२५॥

स्विष्टमितिसु इष्टम् । स्विष्टकृदितिस्विष्ट कृत् । स्विष्टमितिसु इष्टम् । अद्य ॥२२॥

बध्नन् । अग्रभीत् ॥२३॥

सुसमिद्धमितिसु संमिद्धम् । वरेण्यम् । अग्निम् । गायत्रीम् । त्र्यविमितित्रि अविम् ॥२४॥

उद्भिदमित्युत् भिदम् । गर्भम् । उष्णिहम् । दित्यवाहमितिदित्य वाहम् ॥२५॥

इन्द्राय । इन्द्राय ॥२३॥

यशः । वयोधसमितिवयः धसम् । गायत्रीम् । इन्द्रियम् । वयः ॥२४॥

यम् । दित्यवाहमितिदित्य वाहम् ॥२५॥

१. 'इधानम्' इति काशिकः पाठः ।

ईडेन्यम् । ईडितम् । वृत्रहन्तममितिवृत्त्रहन् तमम् । इडाभिः । ईड्यम् । सहः । सोमम् ॥ अनुष्टुभम् । अनुस्तुभमित्यनु स्तुभम् । पञ्चाविमितिपञ्च अविम् ॥२६॥

सुबर्हिषमितिसु बर्हिषम् । पूषण्वन्तमितिपूषण् वन्तम् । अमर्त्यम् । सीदन्तम् । बर्हिषि । प्रिये । अमृता ॥ बृहतीम् । त्रिवत्समितित्रि वत्सम् ॥२७॥

व्यचस्वतीः । सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु [1]प्रायनाः । ऋतावृधः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । द्वारः । देवीः । हिरण्ययीः । ब्रह्माणम् ॥ पङ्क्तिम् । इह । तुर्य्यवाहमितितुर्य्य वाहम् ॥२८॥

ईडेन्यम् । वृत्रहन्तममितिवृत्रहन् तमम् । ईड्यम् । अनुष्टुभम् । अनुस्तुभमित्यनु स्तुभम् ॥२६॥

पूषण्वन्तमितिपूषण् वन्तम् । त्रिवत्समितित्रि वत्सम् ॥२७॥

सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु प्रायनाः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । हिरण्ययीः । ब्रह्माणम् ॥२८॥

---

[2]वृत्रहन्तममितिवृत्रहन् तमम् ॥२६॥

पूषण्वन्तमितिपूषण् वन्तम् । प्रिये । त्रिवत्समितित्रि वत्सम् ॥२७॥

सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु प्रायनाः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । हिरण्ययीः । तुर्य्यवाहमितितुर्य्य वाहम् ॥२८॥

---

१. 'प्रायनाः' इति काशिकः पाठः।

२. ककोशैल्यनुसारमृकारपरो वकारो न गुरुर्भवति, अत उभयत्र 'वृ' इत्येवमेकवकारवान् पाठो युक्तः।

सुपेशसेतिसु पेशसा । सुशिल्पेऽइतिसु शिल्पे । बृहतीऽइतिबृहती । उभेऽइत्युभे । नक्तोषासा । नक्तोषसेति- नक्तोषसा । न । दर्शतेऽइतिदर्शते । विश्वम् ॥ त्रिष्टुभम् । त्रिस्तुभमितित्रि स्तुभम् । पष्ठवाहमितिपष्ठ वाहम् ॥२९॥

प्रचेतसेतिप्र चेतसा । देवानाम् । उत्तममित्युत् तमम् । यशः । होतारा । दैव्या । कवीऽइतिकवी । सयुजेतिस युजा ॥ जगतीम् । अनड्वाहम् ॥३०॥

पेशस्वतीः । तिस्रः । देवीः । हिरण्ययीः । भारतीः । बृहतीः । महीः । पतिम् ॥ विराजमितिवि राजम् । धेनुम् । गाम् । न ॥३१॥

सुशिल्पेऽइतिसु शिल्पे । उभेऽइत्युभे । नक्तोषासा । नक्तोषसेति- नक्तोषसा । विश्वम् । त्रिष्टुभम् । त्रिस्तुभमितित्रि स्तुभम् । पष्ठवाहमितिपष्ठ वाहम् ॥२९॥

प्रचेतसेतिप्र चेतसा । उत्तममित्युत् तमम् । दैव्या । अनड्वाहम् ॥३०॥

हिरण्ययीः ॥३१॥

---

[1]नक्तोषसेऽइतिनक्तोषसा । पष्ठवाहमितिपष्ठ वाहम् ॥२९॥

[2]प्रचेतसामितिप्र चेतसा । यशः । सयुजेतिस [3]युजा ॥३०॥

हिरण्ययीः । विराजमितिवि राजम् ॥३१॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'नक्तोषसेतिनक्तोषसा' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'प्रचेतसेतिप्र चेतसा' इत्येव शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युजा' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेय. ।

सुरेतसमितिसु रेतसम् । त्वष्टारम् । पुष्टिवर्द्धनमितिपुष्टि वर्द्धनम् । रूपाणि । बिभ्रतम् । पृथक् । पुष्टिम् ॥ द्विपदमितिद्वि पदम् । उक्षाणम् ॥३२॥

हिरण्यपर्णमितिहिरण्य पर्णम् । उक्थिनम् । रशनाम् । बिभ्रतम् । वशिम् । भगम् ॥ ककुभम् । वशाम् । बेहतम् ॥३३॥

स्वाहाकृतीरितिस्वाहा कृतीः । अग्निम् । गृहपतिमितिगृह पतिम् । पृथक् । वरुणम् । भेषजम् । कविम् । क्षत्रम् ॥ अतिच्छन्दसमित्यति छन्दसम् । बृहत् । ऋषभम् ॥३४॥

देवम् । बर्हिः । वयोधसमितिवयः धसम् । देवम् । इन्द्रम् । अवर्द्धयत् ॥ गायत्र्या । छन्दसा । इन्द्रियम् । चक्षुः । इन्द्रे । वयः । दधत् ॥३५॥

त्वष्टारम् । पुष्टिवर्द्धनमितिपुष्टि वर्द्धनम् । बिभ्रतम् । पुष्टिम् । द्विपदमितिद्वि पदम् । उक्षाणम् ॥३२॥

हिरण्यपर्णमितिहिरण्य पर्णम् । उक्थिनम् । बिभ्रतम् ॥३३॥

अग्निम् । क्षत्रम् । अतिछन्दसमित्यति छन्दसम् ॥३४॥

गायत्र्या । चक्षुः ॥३५॥

पुष्टिवर्द्धनमितिपुष्टि वर्द्धनम् ॥३२॥

वयोधसमितिवयः[1] धसम् । अवर्द्धयत् । गायत्र्या । इन्द्रियम् । वयः ॥३५॥

१. ककोशशील्यनुसारमिह गुरुणा यकारेण 'वयः' इत्येवं भाव्यम् ।

शुचिम् । उष्णिहा । प्राणम् ॥ अनुष्टुभा । अनुस्तुभेत्यनु स्तुभा । बलम् ॥ बृहत्या । श्रोत्रम् ॥ पङ्क्त्या । शुक्रम् ॥ देवी । त्रिष्टुभा । त्रिस्तुभेतित्रि स्तुभा । त्विषिम् ॥ जगत्या । शूषम् ॥ विराजेतिवि राजा । रूपम् ॥ द्विपदेतिद्वि पदा । भर्गम् ॥ ककुभा । यशः ॥ अतिच्छन्दसेत्यति छन्दसा । क्षत्रम् ॥ वयोधस इतिवयः धसे । छागम् ॥ वयोधस इतिवयः धसे । छागेन ॥३६॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥

उष्णिहा । अनुष्टुभा । अनुस्तुभेत्यनु स्तुभा । बृहत्या । श्रोत्रम् । शुक्रम् । त्रिष्टुभा । त्रिस्तुभेतित्रि स्तुभा । जगत्या । द्विपदेतिद्वि पदा । अतिछन्दसेत्यति छन्दसा । क्षत्रम् ॥३६॥

विराजेतिवि राजा । यशः । वयोधसऽइतिवयः धसे । वयोधसऽइतिवयः धसे ॥३६॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदेन अष्टाविंशतिमो[1]ऽध्यायः ॥

---

१. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ३९६ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

एकोनत्रिंशोऽध्यायः

समिद्धुऽइतिसम् इद्धः । अञ्जन् । कृदरम् । मतीनाम् । घृतम् । अग्ने । मधुमदितिमधु मत् । पिन्वमानः ॥ वाजी । वहन् । वाजिनम् । जातवेदुऽइतिजात वेदः । देवानाम् । वक्षि । प्रियम् । आ । सधस्थमितिसध स्थम् ॥१॥

घृतेन । अञ्जन् । सम् । पथः । देवयानानितिदेव यानान् । प्रजानन्नितिप्र जानन् । वाजी । अपि । एतु । देवान् ॥ अनु । त्वा । सप्ते । प्रदिशऽइतिप्र दिशः । सचन्ताम् । स्वधाम् । अस्मै । यजमानाय । धेहि ॥२॥

ईड्यः । च । असि । वन्द्यः । च । वाजिन् । आशुः । च । असि । मेध्यः । च । सप्ते ॥ अग्निः । त्वा । देवैः । वसुभिरितिवसु भिः । सजोषाऽइतिस जोषाः । प्रीतम् । वह्निम् । वहतु । जातवेदाऽइतिजात वेदाः ॥३॥

समिद्धुऽइतिसम् इद्धः । अग्ने । पिन्वमानः । वक्षि । सधस्थमितिसध स्थम् ॥१॥

प्रजानन्नितिप्र जानन् । सप्ते । प्रदिशऽइतिप्र दिशः । अस्मै ॥२॥

ईड्यः । मेध्यः । सप्ते । अग्निः । वह्निम् ॥३॥

जातवेदुऽइतिजात वेदः । प्रियम् ॥१॥

देवयानानितिदेव [1]यानान् । यजमानाय ॥२॥

वसुभिरितिवसु भिः । जातवेदाऽइतिजात वेदाः ॥३॥

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यानान्' इत्येवं लघुना यकारेण भाव्यम् ।

स्तीर्णम् । बर्हिः । सुष्टरीम । सुस्तरीमेतिसु स्तरीम । जुषाणा । उरु । पृथु । प्रथमानम् । पृथिव्याम् ॥ देवेभि÷ । युक्तम् । अदितिः । सजोषाऽइतिस जोषाः । स्योनम् । कृण्वाना । सुविते । दधातु ॥४॥

एताः । ऊँऽइत्यूँ । वः । सुभगाऽइतिसु भगाः । विश्वरूपाऽइतिविश्व रूपाः । वि । पक्षोभिरितिपक्ष÷ भिः । श्रयमाणाः । उत् । आतैः ॥ ऋष्वाः । सतीः । कवष÷ । शुम्भमानाः । द्वार÷ । देवीः । सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु [1]प्रायनाः । भवन्तु ॥५॥

अन्तरा । मित्रावरुणा । चरन्तीऽइतिचरन्ती । मुखम् । यज्ञानाम् । अभि । सवँविदानेऽइतिसम् [2]विदाने ॥ उषासा ।

सुष्टरीम । सुस्तरीमेतिसु स्तरीम । पृथिव्याम् । युक्तम् । कृण्वाना ॥४॥
ऊँऽइत्यूँ । विश्वरूपाऽइतिविश्व रूपाः । पक्षोभिरितिपक्ष÷ भिः । ऋष्वाः । सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु प्रायनाः ॥५॥
मित्रावरुणा । यज्ञानाम् । उषसेत्युषसा । सुहिरण्येऽइतिसु हिरण्ये ।

---

[3]सुष्टुरीम । [4]सुस्तुरीमेतिसु स्तुरीम । ध्युक्तम् ॥४॥
वः[5] । विश्वरूपाऽइतिविश्व रूपाः । [6]विपक्षभिरितिविपक्ष भिः । श्रयमाणाः । सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु प्रायनाः ॥५॥
यज्ञानाम् । [7]सम्विदानेऽइतिसम् विदाने । वाम् । योनौ ।

---

१. 'प्रायनाः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'विदाने' इति काशिकः पाठः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'सुष्टरीम' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. अपपाठः, स्वरदोषोऽपि । 'सुस्तरीमेतिसु स्तरीम' इति साधुः ।

५. कपाठे संहितावद् 'वः' गुरुर्न भवत्यतः 'वः' इत्येव साधुः ।

६. अपपाठः, 'वि । पक्षोभिरितिपक्ष÷ भिः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

७. कशैल्यनुसारमिह 'सवँविदानेऽइतिसम् विदाने' इत्येवं साधुर्ज्ञेयः ।

उषसेत्युषसा । वाम् । सुहिरण्येऽइतिसु 'हिरण्ये । सुशिल्पेऽइतिसु शिल्पे । ऋतस्य । योनौ । इह । सादयामि ॥६॥

प्रथमा । वाम् । सरथिनेतिस रथिना । सुवर्णेतिसु वर्णा । देवौ । पश्यन्तौ । भुवनानि । विश्वा ॥ अपिप्रयम् । चोदना । वाम् । मिमाना । होतारा । ज्योतिः । प्रदिशेतिप्र दिशा । दिशन्ता ॥७॥

आदित्यैः । नः । भारती । वष्टु । यज्ञम् । सरस्वती । सह । रुद्रैः । नः । आवीत् ॥ इडा । उपहूतेत्युप हूता । वसुभिरितिवसु भिः । सजोषाऽइतिस जोषाः । यज्ञम् । नः । देवीः । अमृतेषु । धत्त ॥८॥

त्वष्टा । वीरम् । देवकाममितिदेव कामम् । जजान । त्वष्टुः । अर्वा । जायते । आशुः । अश्वः ॥ त्वष्टा । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । जजान । बहोः । कर्त्तारम् । इह । यक्षि । होतरितिहोतः ॥९॥

सुशिल्पेऽइतिसु शिल्पे ॥६॥

पश्यन्तौ । विश्वा । अपिप्रयम् । प्रदिशेतिप्र दिशा ॥७॥

आदित्यैः । वष्टु । यज्ञम् । रुद्रैः । उपहूतेत्युप हूता । यज्ञम् ॥८॥

त्वष्टा । त्वष्टुः । अश्वः । त्वष्टा । विश्वम् । यक्षि ॥९॥

सादयामि ॥६॥

वाम् । सुवर्णेतिसु वर्णा । अपिप्रयम् । वाम् ॥७॥

यज्ञम् । वसुभिरितिवसु भिः । यज्ञम् ॥८॥

जायते । यक्षि ॥९॥

---

१. 'हिरण्ये' इति काशिकः पाठः ।

अश्वः । घृतेन । त्मन्या । समक्तऽइतिसम् अक्तः । उप । देवान् । ऋतुशऽइत्यृतु शः । पाथः । एतु ॥ वनस्पतिः । देवलोकमितिदेव लोकम् । प्रजानन्नितिप्र जानन् । अग्निना । हव्या । स्वदितानि । वक्षत् ॥१०॥

प्रजापतेरितिप्रजा पतेः । तपसा । वावृधानः । वावृधानऽइतिवावृधानः । सद्यः । जातः । दधिषे । यज्ञम् । अग्ने ॥ स्वाहाकृतेनेतिस्वाहा कृतेन । हविषा । पुरोगाऽइतिपुरः गाः । याहि । साध्या । हविः । अदन्तु । देवाः ॥११॥

यत् । अक्रन्दः । प्रथमम् । जायमानः । उद्यन्नित्युत् यन् । समुद्रात् । उत । वा । पुरीषात् ॥ श्येनस्य । पक्षा । हरिणस्य । बाहूऽइतिबाहू । उपस्तुत्यमित्युप स्तुत्यम् । महि । जातम् । ते । अर्वन् ॥१२॥

अश्वः । त्मन्या । समक्तऽइतिसम् अक्तः । ऋतुशऽइत्यृतु शः । वनस्पतिः । प्रजानन्नितिप्र जानन् । अग्निना । हव्या । वक्षत् ॥१०॥

प्रजापतेरितिप्रजा पतेः । सद्यः । यज्ञम् । अग्ने । साध्या ॥११॥

अक्रन्दः । उद्यन्नित्युत् यन् । समुद्रात् । पक्षा । उपस्तुत्यमित्युप स्तुत्यम् ॥१२॥

ऋतुशऽइत्यृतु शः ॥१०॥

वावृधानऽइतिवावृधानः । य्यज्ञम् । य्याहि ॥११॥

य्यत् । जाय्यमानः । उद्यन्नित्युत् [1]य्यन् ॥१२॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यन्' इत्येवं लघुयकारेण भाव्यम् ।

यमेन । दत्तम् । त्रितः । एनम् । आयुनक् । अयुनगित्त्ययुनक् । इन्द्रः । एनम् । प्रथमः । अधि । अतिष्ठत् ॥ गन्धर्वः । अस्य । रशनाम् । अगृभ्णात् । सूरात् । अश्वम् । वसवः । निः । अतष्ट ॥१३॥

असि । यमः । असि । आदित्यः । अर्वन् । असि । त्रितः । गुह्येन । व्रतेन ॥ असि । सोमेन । समया । विपृक्तऽइतिवि पृक्तः । आहुः । ते । त्रीणि । दिवि । बन्धनानि ॥१४॥

त्रीणि । ते । आहुः । दिवि । बन्धनानि । त्रीणि । अप्स्वित्त्यप् सु । त्रीणि । अन्तरित्त्यन्तः । समुद्रे ॥ उतेवेत्त्युत इव । मे । वरुणः । छन्त्सि । अर्वन् । यत्र । ते । आहुः । परमम् । जनित्रम् ॥१५॥

अयुनगित्त्ययुनक् । अतिष्ठत् । अगृभ्णात् । अश्वम् । अतष्ट ॥१३॥

आदित्यः । गुह्येन । विपृक्तऽइतिवि पृक्तः ॥१४॥

अप्स्वित्त्यप् सु । अन्तरित्त्यन्तः । समुद्रे । उतेवेत्त्युत इव । यत्र । जनित्रम् ॥१५॥

यमेन । आयुनक् । अयुनगित्त्ययुनक् ॥१३॥

यमः । गुह्येन । समया । विपृक्तऽइतिवि[1] पृक्तः ॥१४॥

[2]आहुः । यत्र ॥१५॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयम्, मन्त्रे सर्वानुदात्तत्वदर्शनात् निघाताभावनिमित्तस्य चाविद्यमानत्वात्, 'आहुः' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

इमा । ते । वाजिन् । अवमार्जनानीत्यव मार्जनानि । इमा । शफानाम् । सनितुः । निधानेतिनि धाना ॥ अत्र । ते । भद्राः । रशनाः । अपश्यम् । ऋतस्य । याः । अभिरक्षन्तीत्यभि रक्षन्ति । गोपाः ॥१६॥

आत्मानम् । ते । मनसा । आरात् । अजानाम् । अवः । दिवा । पतयन्तम् । पतङ्गम् ॥ शिरः । अपश्यम् । पथिभिरितिपथि भिः । सुगेभिरितिसु गेभिः । अरेणुभिरित्यरेणु भिः । जेहमानम् । पतत्री ॥१७॥

अत्र । ते । रूपम् । उत्तममित्युत् तमम् । अपश्यम् । जिगीषमाणम् । इषः । आ । पदे । गोः ॥ यदा । ते । मर्तः । अनु । भोगम् । आनट् । आत् । इत् । ग्रसिष्ठꣳ । ओषधीꣳ । अजीगरित्यजीगꣳ ॥१८॥

अवमाज्जैनानीत्यव माज्जैनानि । अत्र । भद्रा? । अपश्यम् । अभिरक्षन्तीत्यभि रक्षन्ति ॥१६॥

आत्मानम् । अपश्यम् । अरेणुभिरित्यरेणु भिः । पतत्री ॥१७॥

अत्र । उत्तममित्युत तमम् । अपश्यम् । प्रासिष्ठॐ । अजीगरित्य-जीगॐ ॥१८॥

स्या? ॥१६॥

[1]आ । [1]त्मानम् । पतस्रन्तम् । [2]जेह । मानम् । [3]पतत्रि ॥१७॥

स्यदा । [4]भागम् ॥१८॥

---

१. 'आत्मानम्' इत्येवमेकपदेऽप्यस्थाने विच्छेदरूपोऽपपाठः ।

२. 'जेहमानम्' इत्येवमेकपदेऽप्यस्थाने विच्छेदरूपोऽपपाठः ।

३. दीर्घेकारस्य स्थाने ह्रस्वेकारनिर्देशरूपोऽपपाठः ।

४. 'भोगम्' इत्यस्य स्थाने 'भागम्' इत्यपपाठो लेखकप्रमादजः ।

अनु । त्वा । रथः । अनु । मर्य्यः । अर्वन् । अनु । गावः । अनु । भगः । कनीनाम् ॥ अनु । व्रातासः । तव । सक्ख्यम् । ईयुः । अनु । देवाः । ममिरे । वीर्य्यम् । ते ॥१९॥

हिरण्यशृङ्गऽइतिहिरण्य शृङ्गः । अयः । अस्य । पादाः । मनोजवाऽइतिमनः जवाः । अवरः । इन्द्रः । आसीत् ॥ देवाः । इत् । अस्य । हविरद्यमितिहविः अद्यम् । आयन् । यः । अर्वन्तम् । प्रथमः । अद्ध्यतिष्ठदित्यधि अतिष्ठत् ॥२०॥

ईर्म्मान्तासऽइतीर्म्म अन्तासः । सिलिकमद्ध्यमासऽइतिसिलिक मद्ध्यमासः । सम् । शूरणासः । दिव्यासः । अत्याः ॥ हंसाऽइवेतिहंसाः इव । श्रेणिशऽइतिश्रेणि शः । यतन्ते । यत् । आक्षिषुः । दिव्यम् । अज्ज्मम् । [1]अश्वाः ॥२१॥

सख्यम् ॥१९॥

हिरण्यशृङ्गऽइतिहिरण्य शृङ्गः । हविरद्यमितिहविः अद्यम् । अध्यतिष्ठदित्यधि अतिष्ठत् ॥२०॥

सिलिकमध्यमासऽइतिसिलिक मध्यमासः । दिव्यासः । अत्याः । आक्षिषुः । दिव्यम् । अज्मम् । [1]अश्वाः ॥२१॥

मर्य्यः । ईयुः । वीर्य्यम् ॥१९॥

अयः । आयन् । यः ॥२०॥

यतन्ते । यत् । [2]अय्मम् । [1]अश्वाः ॥२१॥

---

१. अत्रापि दीर्घात् स्वरितात् परस्य विसर्गस्याङ्कने चिह्नभेदो ज्ञेयः, यथा 'यवाः' आदिषु (द्र० पृष्ठ ३२२) ।

२. यकारस्य जकारोच्चारणनिमित्ताभेदकारणजोऽपपाठः ।

तव॑ । शरी॑रम् । प॒त॒यि॒ष्णु । अ॒र्व॒न् । तव॑ । चि॒त्तम् । वात॑ऽइ॒वेति॒ वात॑ऽइ॒व । ध्रजी॑मान् ॥ तव॑ । शृङ्गा॑णि । विष्ठि॑ता । वि॒स्थि॒तेति॑ वि॒ऽस्थि॒ता । पु॒रु॒त्रेति॑ पुरु॒ऽत्रा । अर॑ण्येषु । जर्भु॑राणा । चर॑न्ति ॥२२॥

शस॑नम् । वा॒जी । अर्वा॑ । दे॒व॒द्रीचा॑ । मन॑सा । दीध्या॑नः ॥ अ॒जः । पु॒रः । नी॒य॒ते॒ । नाभिः॑ । अ॒स्य॒ । अनु॑ । प॒श्चात् । क॒वयः॑ । य॒न्ति॒ । रे॒भाः ॥२३॥

प॒र॒मम् । यत् । स॒धस्थ॒मिति॑ स॒धऽस्थ॑म् । अर्वा॑न् । अच्छ॑ । पि॒तर॑म् । मा॒तर॑म् । च॒ ॥ अ॒द्य । दे॒वान् । जुष्ट॑तम॒ऽइति॒ जुष्ट॑ऽतमः । हि । ग॒म्याः । अथ॑ । आ । शा॒स्ते॒ । दा॒शुषे॑ । वार्या॑णि ॥२४॥

समि॑द्ध॒ऽइति॒ सम्ऽइ॑द्धः । अ॒द्य । मनु॑षः । दु॒रो॒णे । दे॒वः । दे॒वान् । य॒ज॒सि॒ । जा॒त॒वे॒द॒ऽइति॑ जात॑ऽवेदः ॥ आ ।

प॒त॒यि॒ष्णु । वि॒ष्ठि॒ता । वि॒स्थि॒तेति॑ वि॒ऽस्थि॒ता । पु॒रु॒त्रेति॑ पुरु॒ऽत्रा । अर॑ण्येषु । जर्भु॑राणा ॥२२॥

दे॒व॒द्रीचा॑ । दीध्या॑नः । प॒श्चात् ॥२३॥

स॒धस्थ॒मिति॑ स॒धऽस्थ॑म् । अच्छ॑ । अ॒द्य । जुष्ट॑तम॒ऽइति॒ जुष्ट॑ऽतमः । ग॒म्याः । शा॒स्ते॒ ॥२४॥

समि॑द्ध॒ऽइति॒ सम्ऽइ॑द्धः । अ॒द्य । मि॒त्र॒म॒ह॒ऽइति॑ मित्र॑ऽमहः । चि॒कि॒त्वान् ।

प॒त॒यि॒ष्णु । वात॑ऽइ॒वेति॒ वात॑ऽइ॒व । वि॒स्थि॒तेति॒ वि॒[1] ऽस्थि॒ता ॥२२॥

नी॒य॒ते॒ । क॒वयः॑ । य॒न्ति॒ ॥२३॥

यत् । वार्या॑णि ॥२४॥

य॒ज॒सि॒ । जा॒त॒वे॒द॒ऽइति॑ जात॑ऽवेदः ॥२५॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं गुरुवकारेण भाव्यम् ।

च । वह । मित्रमहुऽइतिमित्र महः । चिकित्वान् । त्वम् । दूतः । कविः । असि । प्रचेताऽइतिप्र चेताः ॥२५॥

तनूनपादितितनू नपात् । पथः । ऋतस्य । यानान् । मध्वा । समञ्जन्नितिसम् अञ्जन् । स्वदय । सुजिह्वेतिसु जिह्व ॥ मन्मानि । धीभिः । उत । यज्ञम् । ऋन्धन् । देवत्रेतिदेव त्रा । च । कृणुहि । अध्वरम् । नः ॥२६॥

नराशंसस्य । महिमानम् । एषाम् । उप । स्तोषाम । यजतस्य । यज्ञैः ॥ ये । सुक्रतवऽइतिसु क्रतवः । शुचयः । धियन्धाऽइतिधियम् धाः । स्वदन्ति । देवाः । उभयानि । हव्या ॥२७॥

आजुह्वानऽइत्या जुह्वानः । ईड्यः । वन्द्यः । च । आ । याहि । अग्ने । वसुभिरितिवसु भिः । सजोषाऽइतिस जोषाः ॥ त्वम् । देवानाम् । असि । यह्व । होता । सः । एनान् । यक्षि । इषितः । यजीयान् ॥२८॥

प्रचेताऽइतिप्र चेताः ॥२५॥

मध्वा । सुजिह्वेतिसु जिह्व । मन्मानि । यज्ञम् । देवत्रेतिदेव त्रा । अध्वरम् ॥२६॥

यज्ञैः । सुक्रतवऽइतिसु क्रतवः । हव्या ॥२७॥

आजुह्वानऽइत्या जुह्वानः । ईड्यः । अग्ने । यह्व । यक्षि ॥२८॥

य्यानान् । स्वदय्य । य्यज्ञम् ॥२६॥

य्यजतस्य । य्यज्ञैः । य्ये । शुचय्यः । धिय्यन्धाऽइतिधिय्यम् धाः । उभय्यानि ॥२७॥

य्याहि । व्वसुभिरितिव्वसु भिः । य्यह्व । य्यक्षि । य्यजीय्यान् ॥२८॥

प्राचीनम् । बर्हिः । प्रदिशेतिप्र दिशा । पृथिव्याः । वस्तोः । अस्याः । वृज्यते । अग्रे । अह्नाम् ॥ वि । ऊँऽइत्यूँ । प्रथते । वितरमितिवि तरम् । वरीयः । देवेभ्यः । अदितये । स्योनम् ॥२९॥

व्यचस्वतीः । उर्विया । वि । श्रयन्ताम् । पतिभ्य-ऽइतिपति भ्यः । न । जनयः । शुम्भमानाः ॥ देवीः । द्वारः । बृहतीः । विश्वमिन्वाऽइतिविश्वम् इन्वाः । देवेभ्यः । भवत । सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु [1]प्रायनाः ॥३०॥

आ । सुष्वयन्ती । [2]सुस्वयन्तीऽइतिसुस्वयन्ती ।

प्रदिशेतिप्र दिशा । पृथिव्याः । वस्तोः । वृज्यते । अग्रे । अह्नाम् । ऊँऽइत्यूँ । देवेभ्यः ॥२९॥

पतिभ्युऽइतिपति भ्यः । विश्वमिन्वाऽइतिविश्वम् इन्वाः । देवेभ्यः । सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु प्रायनाः ॥३०॥

सुष्वयन्ती । उपकेऽइत्युपाके । उषासानक्ता । उषसानक्तेत्युषसानक्ता ।

वृज्यते । वितरमितिवि तरम् । वरीयः । अदितये ॥२९॥

उर्विया । श्रयन्ताम् । जनयः । विश्वमिन्वाऽइतिविश्वम् इन्वाः । सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु प्रायनाः ॥३०॥

सुष्वयन्ती । [2]सुस्वयन्तीऽइतिसु स्वयन्ती ।…

---

१. 'प्रायनाः' इति काशिकः पाठः ।

२. अत्र ककोशेऽन्येषु च केषुचित् कोशेषु दयानन्दभाष्येण सह मुद्रिते च पदपाठे 'सुस्वयन्तीऽइतिसु स्वयन्ती' इत्येवमवग्रहो दृश्यते । स अपपाठ एव स्यात् । यतः पदकाराः सन्दिग्धव्युत्पत्तिपदेष्ववग्रहं न कुर्वन्ति (द्र० कात्या० प्राति० ५।३८) । तथा चोक्तम्—"आदिमध्यान्तलुप्तानि समासान्यायभाञ्जि च । नावगृह्णन्ति कवयः पदान्यागमवन्ति च ॥" (का० प्रा० ५।४५ व्याख्या-

यजतेऽइतियजते । उपाकेऽइत्युपाके । उपासानक्ता । उषसानक्तेत्युषसानक्ता । सदताम् । नि । योनौ ॥ दिव्येऽइतिदिव्ये । योषणेऽइतियोषणे । बृहतीऽइतिबृहती । सुरुक्मेऽइतिसु रुक्मे । अधि । श्रियम् । शुक्रपिशमिति-शुक्र पिशम् । दधानेऽइतिदधाने ॥३१॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । सुवाचेतिसु वाचा । मिमाना । यज्ञम् । मनुषः । यजध्यै ॥ प्रचोदयन्तेतिप्र चोदयन्ता । विदथेषु । कारूऽइतिकारू ॥३२॥

आ । नः । यज्ञम् । भारती । तूयम् । एतु । इडा । मनुष्वत् । इह । चेतयन्ती ॥ तिस्रः । देवीः । बर्हिः । आ । इदम् । स्योनम् । सरस्वती । स्वपसऽइतिसु अपसः । सदन्तु ॥३३॥

दिव्येऽइतिदिव्ये । सुरुक्मेऽइतिसु रुक्मे । शुक्रपिशमितिशुक्र पिशम् ॥३१॥

दैव्या । यज्ञम् । यजध्यै । प्रचोदयन्तेतिप्र चोदयन्ता ॥३२॥

यज्ञम् । मनुष्वत् ॥३३॥

य्यजतेऽइतिय्यजते[1] । य्योनौ । य्योषणेऽइतिय्योषणे । श्रिय्यम् ॥३१॥

सुवाचेतिसु वाचा । मिमानाः[2] । य्यज्ञम् । य्यजध्यै । प्रचोदय्यन्तेतिप्र चोदय्यन्ता ॥३२॥

य्यज्ञम् । तूय्यम् । चेतय्यन्ती ॥३३॥

यामुद्धृतं प्राचीनं वचनम्) । मन्त्रोऽयमृग्वेदेऽपि १०।११०।६श्रूयते, तत्रापि पदमिदं नावगृह्यते । अस्य पदस्य विविधा व्युत्पत्तयस्तत्तद्भाष्यग्रन्थेषु द्रष्टव्याः ।

१. ककोशशील्यनुसारं 'य्यजते' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयम् स्यात् ।

यः । इमेऽइतीमे । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । जनित्रीऽइतिजनित्री । रूपैः । अपिंशत् । भुवनानि । विश्वा ॥ तम् । अद्य । होतः । इषितः । यजीयान् । देवम् । त्वष्टारम् । इह । यक्षि । विद्वान् ॥३४॥

उपावसृजेत्युप अवसृज । त्मन्या । समञ्जन्निति सम् अञ्जन् । देवानाम् । पाथः । ऋतुथेत्यृतु था । हवींषि ॥ वनस्पतिः । शमिता । देवः । अग्निः । स्वदन्तु । हव्यम् । मधुना । घृतेन ॥३५॥

सद्यः । जातः । वि । अमिमीत । यज्ञम् । अग्निः । देवानाम् । अभवत् । पुरोगाऽइतिपुरः गाः ॥ अस्य । होतुः । प्रदिशीतिप्र दिशि । ऋतस्य । वाचि । स्वाहाकृत-मितिस्वाहा कृतम् । हविः । अदन्तु । देवाः ॥३६॥

केतुम् । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्य्याः । अपेशसे ॥ सम् । उषद्भिरित्युषत् भिः । अजायथाः ॥३७॥

द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । जनित्रीऽइतिजनित्री । विश्वा । अद्य । त्वष्टारम् । यक्षि । विद्वान् ॥३४॥

उपावसृजेत्युप अवसृज । त्मन्या । ऋतुथेत्यृतु था । वनस्पतिः । अग्निः । हव्यम् ॥३५॥

सद्यः । यज्ञम् । अग्निः । प्रदिशीतिप्र दिशि ॥३६॥

कृण्वन् । उषद्भिरित्युषत् भिः ॥३७॥

इयः । यजीयान् । यक्षि ॥३४॥

ऋतुथेत्यृतु था ॥३५॥ यज्ञम् ॥३६॥

मर्य्याः । अजायथाः ॥३७॥

जीमूतस्येवेतिजीमूतस्य इव । भवति । प्रतीकम् । यत् । वर्म्मी । याति । समदामितिसम् मदाम् । उपस्थऽइत्युप स्थे ॥ अनाविद्धया । तन्वा । जय । त्वम् । सः । त्वा । वर्म्मणः । महिमा । पिपर्त्तु ॥३८॥

धन्वना । गाः । धन्वना । आजिम् । जयेम । धन्वना । तीव्राः । समदऽइतिसम् मदः । जयेम ॥ धनुः । शत्रोः । अपकाममित्यप कामम् । कृणोति । धन्वना । सर्वाः । प्रदिशऽइतिप्र दिशः । जयेम ॥३९॥

वक्ष्यन्तीवेतिवक्ष्यन्ती इव । इत् । आ । गनीगन्ति । कर्णम् । प्रियम् । सखायम् । परिषस्वजाना । परिसस्वजानेतिपरि [1]सस्वजाना ॥ योषेवेतियोषा इव । शिङ्क्ते । विततेतिवि तता । अधि । धन्वन् । ज्या । इयम् । समने । पारयन्ती ॥४०॥

उपस्थऽइत्युप स्थे । अनाविद्धया । तन्वा ॥३८॥

धन्वना । धन्वना । धन्वना । तीव्राः । शत्रोः । अपकाममित्यप कामम् । धन्वना । प्रदिशऽइतिप्र दिशः ॥३९॥

वक्ष्यन्तीवेतिवक्ष्यन्ती इव । धन्वन् ॥४०॥

य्यत् । य्याति । अनाविद्ध्या । जय्य ॥३८॥

जय्येम । जय्येम । जय्येम ॥३९॥

व्वक्ष्यन्तीवेतिव्वक्ष्यन्ती इव । प्रिय्यम् । सखाय्यम् । य्योषेवेतिय्योषा[2] इव । व्वितेतिव्वि तता । इय्यम् । पारय्यन्ती ॥४०॥

---

१. 'सस्वजाना' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारं 'य्योषा' इति साधुः ।

तेऽइतिते । आचरन्तीऽइत्याचरन्ती । समनेवेतिसमना इव । योषा । मातेवेतिमाता इव । पुत्रम् । बिभृताम् । उपस्थऽइत्युप स्थे ॥ अप । शत्रून् । विध्यताम् । संविदानेऽइतिसम् ¹विदाने । आर्त्नीऽइत्यार्त्नी । इमेऽइतीमे । विष्फुरन्ती । विस्फुरन्तीऽइतिवि स्फुरन्ती । अमित्रान् ॥४१॥

बह्वीनाम् । पिता । बहुः । अस्य । पुत्रः । चिश्चा । कृणोति । समना । अवगत्येत्यवगत्य ॥ इषुधिरितीषु धिः । सङ्काः । पृतनाः । च । सर्वाः । पृष्ठे । निनद्धऽइतिनि नद्धः । जयति । प्रसूतऽइतिप्र सूतः ॥४२॥

रथे । तिष्ठन् । नयति । वाजिनः । पुरः । यत्रयत्रेतियत्र यत्र । कामयते । सुषारथिः । सुसारथिरितिसु

आचरन्तीऽइत्या चरन्ती । पुत्रम् । उपस्थऽइत्युप स्थे । शत्रून् । विध्यताम् । आर्त्नीऽइत्यार्त्नी । विष्फुरन्ती । अमित्रान् ॥४१॥

बह्वीनाम् । पुत्रः । चिश्चा । अवगत्येत्यव गत्य । पृष्ठे । निनद्धऽइतिनि नद्धः । प्रसूतऽइतिप्र सूतः ॥४२॥

तिष्ठन् । यत्रयत्रेतियत्र यत्र । पश्चात् । यच्छन्ति । रश्मयः ॥४३॥

योषा । ²सम्विदानेऽइतिसम् विदाने । विस्फुरन्तीऽइतिवि[3] स्फुरन्ती ॥४१॥

चिश्च्या[4] । जयति ॥४२॥

नयति । यत्रयत्रेतियत्र[5] यत्र । कामयते । पनायत । यच्छन्ति ।

१. 'विदाने' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'संविदानेऽइतिसम् विदाने' इत्येव शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारं 'वि' इति साधुः ।

४. पाठान्तरं स्यात् । इह 'घृतश्चुता मधुश्चुता' इत्यस्य (पृष्ठ २८८) टिप्पणी द्रष्टव्या ।

५. अपपाठोऽयम्, कशैल्यनुसारं '०ऽयत्र यत्र' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

[1]सारथिः ॥ अभीशूनाम् । महिमानम् । पनायत । मनः । पश्चात् । अनु । यच्छन्ति । रश्मयः ॥४३॥

तीव्रान् । घोषान् । कृण्वते । वृषपाणयऽइतिवृष पाणयः । [2]अश्वाः । रथेभिः । सह । वाजयन्तः ॥ अवक्रामन्तऽइत्यव क्रामन्तः । प्रपदैरितिप्र पदैः । अमित्रान् । क्षिणन्ति । शत्रून् । अनपव्ययन्तऽइत्यनप व्ययन्तः ॥४४॥

रथवाहणम् । रथवाहनमितिरथ वाहनम् । हविः । अस्य । नाम । यत्र । आयुधम् । निहितमितिनि हितम् । अस्य । वर्म ॥ तत्र । रथम् । उप । शग्मम् । सदेम । विश्वाहा । वयम् । सुमनस्यमानाऽइतिसु [3]मनस्यमानाः ॥४५॥

स्वादुषंसदः । स्वादुसंसदऽइतिस्वादु संसदः ।

तीव्रान् । कृण्वते । [2]अश्वाः । अवक्रामन्तऽइत्यव क्रामन्तः । प्रपदैरितिप्र पदैः । अमित्रान् । शत्रून् । अनपव्ययन्तऽइत्यनप व्ययन्तः ॥४४॥

यत्र । तत्र । शग्मम् । विश्वाहा ॥४५॥

रश्मयः ॥४३॥

[4]वृषपाणयऽइतिवृष[5] पाणयः । [2]अश्वाः । वाजयन्तः । अनपव्ययन्तऽइत्यनप व्ययन्तः ॥४४॥

रथवाहनमितिरथ वाहनम् । यत्र । आयुधम् । वयम् ॥४५॥

---

१. 'सारथिः' इति काशिकः पाठः ।

२. द्र० एतत्पदविषयका टिप्पणी २६।२१ ॥

३. 'मनस्यमानाः' इति काशिकः पाठः ।

४. कर्कोशशैल्यनुसारमिह 'वृषपाणय०' इत्येव पाठेन भाव्यम् ।

पितरं÷ । ब्रुयोधाऽइतिवयःं धाः । कृच्छ्रेश्रितऽइतिकृच्छ्रे श्रितं÷ । शक्क्तीवन्तःं । शक्तिवन्तऽइतिशक्ति वन्तःं । गभीराः ॥ चित्रसेनाऽइतिचित्र सेनाःं । इषुबलाऽइतीषु बलाःं । अमृध्राःं । सतोवीराऽइतिसतः वीराःं । उरवं÷ । व्रातसाहाः । व्रातसहाऽइतिव्रात सहाः ॥४६॥

ब्राह्मणासःं । पितरःं । सोम्म्यासःं । शिवेऽइतिशिवे । नःं । द्यावापृथिवीऽइतिद्द्यावापृथिवी । अनेहसा ॥ पूषा । नःं । पातु । दुरितादितिदुःं इतात् । [1]ऋतावृधःं । [1]ऋतवृधऽइत्यृत वृधःं । रक्क्ष । माकिं÷ । नःं । अघशंसऽइत्यघ शंसःं । ईशत ॥४७॥

सुपर्ण्णमितिसु पर्ण्णम् । वस्ते । मृगः । अस्याःं । दन्तं÷ । गोभिं÷ । सन्नद्धेतिसम् नद्धा । पतति ।

कृच्छ्रेश्रितऽइतिकृच्छ्रे श्रितं÷ । शक्तीवन्तःं । शक्तिवन्तऽइतिशक्ति वन्तःं । चित्रसेनाऽइतिचित्र सेनाःं । अमृध्राःं ॥४६॥

ब्राह्मणासःं । सोम्यासःं । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । ऋतवृध- ऽइत्यृत वृधःं । रक्ष । अघशंसऽइत्यघ शंसःं ॥४७॥

वस्ते । सन्नद्धेतिसम् नद्धा । प्रसूतेतिप्र सूता । यत्र । तत्र ।

ब्रुयोधाऽइतिवयःं धाः । शक्तिवन्तऽइतिशक्ति वन्तःं । सतोवीरा- ऽइतिसतः वीराःं । व्रातसाहा[2]ऽइतिव्रात सहाः ॥४६॥

ऋतवृधऽइत्यृत वृधःं ॥४७॥

---

१. काशीमुद्रिते 'ऋतावृधं÷ । ऋतवृधऽइत्यृत वृधं÷' इत्येवं पाठः । मन्त्रे सर्वानुदात्तत्वदर्शनात् उत्तरस्य 'रक्ष' क्रियापदस्य पादादिस्वरदर्शना- च्चापपाठ एव स्यात् ।

२. अपपाठोऽयम्, 'व्रातसहा'इत्येवं साधुः ।

प्रसूतेतिप्र सूता ॥ यत्र । नरः । सम् । च । वि । च । द्रवन्ति । तत्र । अस्मभ्यम् । इषवः । शर्म्म । यंसन् ॥४८॥

ऋजीते । परि । वृङ्धि । नः । अश्मा । भवतु । नः । तनूः ॥ सोमः । अधि । ब्रवीतु । नः । अदितिः । शर्म्म । यच्छतु ॥४९॥

आ । जङ्घन्ति । सानु । एषाम् । जघनान् । उप । जिघ्नते ॥ अश्वाजनीत्यश्व अजनि । प्रचेतसऽइतिप्र चेतसः । अश्वान् । समत्स्वितिसमत् सु । चोदय ॥५०॥

अहिरिवेत्यहिः इव । भोगैः । परि । एति । बाहुम् । ज्यायाः । हेतिम् । परिबाधमानऽइतिपरि बाधमानः ॥ हस्तघ्नऽइतिहस्त घ्नः । विश्वा । वयुनानि । विद्वान् । पुमान् । पुमांसम् । परि । पातु । विश्वतः ॥५१॥

अस्मभ्यम् ॥४८॥

अश्मा । यच्छतु ॥४९॥

जिघ्नते । अश्वाजनीत्यश्व अजनि । प्रचेतसऽइतिप्र चेतसः । अश्वान् । समत्स्वितिसमत् सु ॥५०॥

अहिरिवेत्यहिः इव । हस्तघ्नऽइतिहस्त घ्नः । विश्वा । विद्वान् । विश्वतः ॥५१॥

यत्र । यंसन् ॥४८॥

यच्छतु ॥४९॥

[1]समत्स्वितिसमत् सु । चोदय ॥५०॥

ज्यायाः । वयुनानि ॥५१॥

---

१. द्र० पूर्वत्र ४५ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

वनस्पते । वीड्वङ्गऽइतिवीडु अङ्गः । हि । भूयाः । अस्मत्सखेत्यस्मत् सखा । प्रतरणऽइतिप्र तरणः । सुवीरऽइतिसु वीरः ॥ गोभिः । सन्नद्धऽइतिसम् नद्धः । असि । वीडयस्व । आस्थातेत्या स्थाता । ते । जयतु । जेत्वानि ॥५२॥

दिवः । पृथिव्याः । परि । ओजः । उद्भृतमित्युत् भृतम् । वनस्पतिभ्यऽइतिवनस्पति भ्यः । परि । आभृतमित्या भृतम् । सह ॥ अपाम् । ओज्मानम् । परि । गोभिः । आवृतमित्या वृतम् । इन्द्रस्य । वज्रम् । हविषा । रथम् । यज ॥५३॥

इन्द्रस्य । वज्रः । मरुताम् । अनीकम् । मित्रस्य । गर्भः । वरुणस्य । नाभिः ॥ सः । इमाम् । नः ।

वनस्पते । वीड्वङ्गऽइतिवीडु अङ्गः । अस्मत्सखेत्यस्मत् सखा । प्रतरणऽइतिप्र तरणः । सन्नद्धऽइतिसम् नद्धः । आस्थातेत्या स्थाता । जेत्वानि ॥५२॥

पृथिव्याः । उद्भृतमित्युत् भृतम् । वनस्पतिभ्यऽइतिवनस्पति भ्यः । आभृतमित्या भृतम् । ओज्मानम् । आवृतमित्या वृतम् । वज्रम् ॥५३॥

वज्रः । मित्रस्य । हव्यदातिमितिहव्य दातिम् । हव्या ॥५४॥

वीड्वङ्गऽइतिवीडु[1] अङ्गः । भूयाः । [2]अस्मत्सखेत्यस्मत् सखा । सुवीरऽइतिसु वीरः । वीडयस्व । जयतु ॥५२॥

वनस्पतिभ्यऽइतिवनस्पति भ्यः । [3]ओज्मानम् । आवृतमित्या वृतम् । यज ॥५३॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वी' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. द्र० पूर्वत्र ४५ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

३. यकारस्य जकारोच्चारणजोऽपपाठः ।

हृव्यदातिमितिहृव्य दातिम् । जुषाणः । देवं । गृथ । प्रति । हृव्या । गृभाय ॥५४॥

उप । श्वासय । पृथिवीम् । उत । द्याम् । पुरुत्रेतिपुरु त्रा । ते । मनुताम् । विष्ठितम् । विस्थितमितिवि स्थितम् । जगत् ॥ सः । दुन्दुभे । सजूरितिसजूः । इन्द्रेण । देवैः । दूरात् । दवीयः । अप । सेध । शत्रून् ॥५५॥

आ । क्रन्दय । बलम् । ओजः । नः । आ । धाः । निः । स्तनिहि । दुरितेतिदुः इता । बाधमानः ॥ अप । प्रोथ । दुन्दुभे । दुच्छुनाः । इतः । इन्द्रस्य । मुष्टिः । असि । वीडयस्व ॥५६॥

आ । अमूः । अज । प्रत्यावर्त्तयेतिप्रति आवर्त्तय । इमाः । केतुमदितिकेतु मत् । दुन्दुभिः । वावदीति ॥ सम् । अश्वपर्णाऽइत्यश्व पर्णाः । चरन्ति । नः । नरः । अस्माकम् । इन्द्र । रथिनः । जयन्तु ॥५७॥

पुरुत्रेतिपुरु त्रा । विष्ठितम् । विस्थितमितिवि स्थितम् । शत्रून् ॥५५॥

दुछुनाः । मुष्टिः ॥५६॥

प्रत्यावर्त्तयेतिप्रति आवर्त्तय । अश्वपर्णाऽइत्यश्व पर्णाः । अस्माकम् ॥५७

गृभाय ॥५४॥

श्वासय । विस्थितमितिवि[1] स्थितम् । दवीयः ॥५५॥

क्रन्दय । वीडयस्व ॥५६॥

प्रत्यावर्त्तयेतिप्रति आवर्त्तय । [2][जयन्तु] ॥५७॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोश इह पदलेखनाय स्थानं रिक्तं वर्तते ।

आग्नेयः । कृष्णग्रीवऽइतिकृष्ण ग्रीवः । सारस्वती । मेषी । बभ्रुः । सौम्म्यः । पौष्णः । श्यामः । शितिपृष्ठऽइतिशिति पृष्ठः । बार्हस्पत्त्यः । शिल्पः । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । ऐन्द्रः । अरुणः । मारुतः । कल्माषः । ऐन्द्राग्नः । सꣳहितऽइतिसम् हितः । अधोरामऽइत्त्यधः रामः । सावित्रः । वारुणः । कृष्णः । एकशितिपादित्त्येक शितिपात् । पेत्त्वः ॥५८॥

अग्नये । अनीकवतऽइत्त्यनीक वते । रोहिताञ्जिरितिरोहित अञ्जिः । अनड्वान् । अधोरामावित्त्यधः रामौ । सावित्त्रौ । पौष्णौ । रजतनाभीऽइतिरजत नाभी । वैश्वदेवावितिवैश्व देवौ । पिशङ्गौ । तूपरौ । मारुतः । कल्माषः ।

आग्नेयः । कृष्णग्रीवऽइतिकृष्ण ग्रीवः । बभ्रुः । सौम्यः । पौष्णः । शितिपृष्ठऽइतिशिति पृष्ठः । बार्हस्पत्यः । शिल्पः । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । कल्माषः । ऐन्द्राग्नः । अधोरामऽइत्यधः रामः । सावित्रः । कृष्णः । एकशितिपादित्येक शितिपात् । पेत्वः ॥५८॥

अग्नये । अनीकवतऽइत्यनीक वते । अनड्वान् । अधोरामावित्यधः रामौ । सावित्रौ । पौष्णौ । वैश्वदेवावितिवैश्व देवौ । कल्माषः । आग्नेयः ।

आग्नेयः । [1]सारस्वती । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः ॥५८॥

अग्नये । अनीकवतऽइत्यनीक वते । रोहिताञ्जिरितिरोहित [2]अञ्जिः ।

---

१. अपपाठोऽयं स्वरदोषात् । अन्यत्र (२४।१; २९।५९) च शुद्धस्यैव स्वरस्योपलम्भाच्च ।

२. अपपाठोऽयं स्वरदोषात् । यद्वा यथा ककोशे तैत्तिरीयवत् सकारेपरतः प्रथमस्य द्वितीयापत्तिः प्रायेण दृश्यते, तथैवात्र तैत्तिरीयपदस्वरनियमानुराधेनायं स्वरो ज्ञेयः ।

आग्नेयऽ । कृष्णऽ । अजऽ । सारस्वती । मेषी । बारुणऽ । पेत्वः ॥५९॥

अग्नये । गायत्राय । त्रिवृतऽइतित्रि वृते । राथन्तरायेतिराथम् तराय । अष्टाकपालऽइत्यष्टा कपालः । इन्द्राय । त्रैष्टुभाय । त्रैस्तुभायेतित्रैस्तुभाय । पञ्चदशायेतिपञ्च दशाय । बार्हताय । एकादशकपालऽइत्येकादश कपालः । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । जागतेभ्यः । सप्तदशेभ्यऽइतिसप्त दशेभ्यः । वैरूपेभ्यः । द्वादशकपालऽइतिद्वादश कपालः । मित्रावरुणाभ्याम् । आनुष्टुभाभ्याम् । आनुस्तुभाभ्यामित्यानु स्तुभाभ्याम् । एकविंशाभ्यामित्येक विंशाभ्याम् । वैराजाभ्याम् । पयस्या । बृहस्पतये । पाङ्क्ताय । त्रिणवाय । त्रिनवायेतित्रि नवाय । शाक्कराय ।

कृष्णऽ । पेत्वः ॥५९॥

अग्नये । गायत्राय । त्रिवृतऽइतित्रि वृते । अष्टाकपालऽइत्यष्टा कपालः । त्रैष्टुभाय । त्रैस्तुभायेतित्रैस्तुभाय । एकादशकपालऽइत्येकादश कपालः । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । जागतेभ्यः । सप्तदशेभ्यऽइतिसप्त दशेभ्यः । वैरूपेभ्यः । द्वादशकपालऽइतिद्वादश कपालः । मित्रावरुणाभ्याम् । आनुष्टुभाभ्याम् । आनुस्तुभाभ्यामित्यानु स्तुभाभ्याम् । एकविंशाभ्यामित्येक विंशाभ्याम् । वैराजाभ्याम् । बृहस्पतये । त्रिनवायेतित्रि नवाय । शाक्कराय । सवित्रे । औष्णिहाय । त्रयस्त्रिंशायेतित्रयः त्रिंशाय ।

वैश्वदेवावितिवैश्व देवौ । आग्नेयऽ । ५९॥

अग्नये । गायत्राय । त्रिवृतऽइतित्रि वृते । राथन्तरायेतिराथम् तराय । इन्द्राय । त्रैष्टुभाय । त्रैस्तुभायेतित्रैस्तुभाय । पञ्चदशायेतिपञ्च दशाय । बार्हताय । एकविंशाभ्यामित्येक विंशाभ्याम् । पयस्या । बृहस्पतये । पाङ्क्ताय । त्रिणवाय । त्रिनवायेतित्रि नवाय । शाक्कराय ।

चरुः । सवित्रे । औष्णिहाय । त्रयस्त्रिꣳशायेतित्रयः त्रिꣳशाय । रैवताय । द्वादशकपालऽइतिद्वादश कपालः । प्राजापत्त्यऽइतिप्राजा पत्त्यः । चरुः । अदित्त्यै । विष्णुपत्न्याऽइतिविष्णु पत्न्यै । चरुः । अग्नये । वैश्वानराय । द्वादशकपालऽइतिद्वादश कपालः । अनुमत्त्याऽइत्यनु मत्त्यै । अष्टाकपालऽइत्त्यष्टा कपालः ॥६०॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥

द्वादशकपालऽइतिद्वादश कपालः । प्राजापत्यऽइतिप्राजा पत्यः । अदित्यै । विष्णुपत्न्याऽइतिविष्णु पत्न्यै । अग्नये । वैश्वानराय । द्वादशकपालऽइतिद्वादश कपालः । अनुमत्याऽइत्यनु मत्यै । अष्टाकपालऽइत्यष्टा कपालः ॥६०॥

॥ इतिवाजसनेयसंहितापदे एकोनत्रिंशतिमो[1]ऽध्यायः ॥

औष्णिहाय । त्रयस्त्रिꣳशायेतित्रयः त्रिꣳशाय । रैवताय । विष्णुपत्न्याऽइतिविष्णु पत्न्यै । अग्नये । वैश्वानराय ॥६०॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदेन नवविंशतिमो[2]ऽध्यायः ॥

---

१. अयं मुम्बईमुद्रिते ककोशशैलीवत् विशिष्टः पाठः । प्राचीन-संस्कृत-भाषायां त्रिंशच्छब्दसमानार्थक इकारान्तः 'त्रिशति' शब्दोऽप्यासीत् (द्र० अस्माकीनं 'सं० व्याकरणशास्त्र का इतिहास, भाग १ पृष्ठ ४० द्वि० सं०) । उत्तराध्यायान्तपाठोऽप्यनुसन्धेयः ।

२. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ३९६ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

त्रिंशोऽध्यायः

विश्वा॑नि । दे॒व॒ । स॒वि॒त॒रि॑ति॑ । दु॒रि॒तानी॑ति॑ दुः॒ऽइ॒तानि॑ । परा॑ । सु॒व॒ ॥ यत् । भ॒द्रम् । तत् । नः॒ । आ । सु॒व॒ ॥१॥

वि॒भ॒क्तार॒मिति॑ वि॒ऽभ॒क्तार॑म् । ह॒वा॒म॒हे॒ । वसोः॑ । चि॒त्रस्य॑ । राध॑सः ॥ स॒वि॒तार॑म् । नृ॒चक्ष॑स॒मिति॑ नृ॒ऽचक्ष॑सम् ॥२॥

ब्रह्म॑णे । ब्रा॒ह्म॒णम् । क्ष॒त्राय॑ । रा॒ज॒न्य॒म् । म॒रुद्भ्य॒ऽइति॑ म॒रुत्ऽभ्यः॑ । वैश्य॑म् । तप॑से । शू॒द्रम् । तम॑से । तस्क॑रम् । ना॒र॒काय॑ । वी॒र॒हण॑म् । वी॒र॒ह॒न॒मिति॑ वी॒र॒ऽहन॑म् ।

विश्वा॑नि । भ॒द्रम् ॥१॥

वि॒भ॒क्तार॒मिति॑ वि॒ऽभ॒क्तार॑म् । चि॒त्रस्य॑ । नृ॒चक्ष॑स॒मिति॑ नृ॒ऽचक्ष॑सम् ॥२॥

ब्रह्म॑णे । ब्रा॒ह्म॒णम् । क्ष॒त्राय॑ । रा॒ज॒न्य॒म् । म॒रुद्भ्य॒ऽइति॑ म॒रुत्ऽभ्यः॑ । वैश्य॑म् । शू॒द्रम् । तस्क॑रम् । पा॒प्मने॑ । आ॒क्र॒याया॒ऽइत्या॑ऽक्र॒यायै॑ । पुँ॒श्च॒लूम् ।

---

[1]यत् ॥१॥

वि॒भ॒क्तार॒मिति॑ त्रि[2] भ॒क्तार॑म् ॥२॥

क्ष॒त्राय॑ । ना॒र॒काय॑ । वी॒र॒ह॒न॒मिति॑ वी॒र[3] हन॑म् । आ॒क्र॒याया॒ऽइत्या॑

---

१. इतः पूर्वयोर्मन्त्रयोः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य द्वयोः मन्त्रकण्डिकासंख्ययोर्भेदो जायते ।

२. ककोशशैल्यनुसारं 'वि' इत्यपेक्षते ।

३. ककोशशैल्यनुसार 'वीर॒' इत्यपेक्षते ।

पाप्मने । क्लीबम् । आक्क्रयायाऽइत्त्या क्रयायै । अयोगूम् । कामाय । पुँश्चलूम् । अतिक्कुष्टायेत्त्यति क्रुष्टाय । मागधम् ॥३॥

नृत्ताय । सूतम् । गीताय । शैलूषम् । धर्म्माय । सभाचरमितिसभा चरम् । नरिष्ष्ठायै । भीमलम् । नर्म्माय । रेभम् । हसाय । कारिम् । आनन्दायेत्त्या नन्दाय । स्त्रीषखम् । स्त्रीसखमितिस्त्री सखम् । प्रमदऽइतिप्र मदे । कुमारीपुत्त्रमितिकुमारी पुत्त्रम् । मेधायै । रथकारमितिरथ कारम् । धैर्य्याय । तक्क्षाणम् ॥४॥

तपसे । कौलालम् । मायायै । कर्म्मारम् । रूपाय । मणिकारमितिमणि कारम् । शुभे । वपम् । शरव्व्यायै । इषुकारमितीषु कारम् । हेत्यै । धनुष्कारम् । धनुष्कारमिति-धनुः कारम् । कर्म्मणे । ज्याकारमितिज्ज्या कारम् ।

अतिक्रुष्टायेत्यति क्रुष्टाय ॥३॥

नरिष्ठायै । आनन्दायेत्या नन्दाय । प्रमदऽइतिप्र मदे । कुमारीपुत्रमिति-कुमारी पुत्रम् । तक्षाणम् ॥४॥

शरव्यायै । हेत्यै । धनुष्कारम् । ज्याकारमितिज्या कारम् । दिष्टाय ।

क्रयायै । अयोगूम् । कामाय । [1]पुँश्चलूम् । अतिक्रुष्टायेत्यति क्रुष्टाय ॥३॥

नृत्ताय । गीताय । धर्म्माय । [2]नरीष्ठायै । नर्म्माय । हसाय । आनन्दायेत्या नन्दाय । मेधायै । धैर्य्याय ॥४॥

मायायै । रूपाय । शरव्यायै । दिष्टाय । मृगयुमितिमृग [3]युम् ।

---

१. काशीमुद्रिते पदपाठे वै० य० मु० मुद्रिते मूलपाठे चाय पाठः । ककोश उत्तरत्र ३०।१८ (मन्त्र ३०।२०) 'पुँश्चलम्' इत्येव पाठो दृश्यते ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'नरिष्ठायै' इति शुद्धः पाठः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युम्' इत्येवं पाठो द्रष्टव्यः ।

दिष्टाय । रज्जुसर्जमितिरज्जु सर्जम् । मृत्यवे । मृगयुमिति-मृग युम् । अन्तकाय । श्वनिनमितिश्व निनम् ॥५॥

नदीभ्यः । पौञ्जिष्ठम् । ऋक्षीकाभ्यः । नैषादम् । नैसादमितिनैसादम् । पुरुषव्याघ्रायेतिपुरुष व्याघ्राय । दुर्मदमितिदुः मदम् । गन्धर्वाप्सरोभ्यऽइतिगन्धर्वाप्सरः भ्यः । व्रात्यम् । प्रयुग्भ्यऽइतिप्रयुक् भ्यः । उन्मत्तमित्युत् मत्तम् । सर्पदेवजनेभ्यऽइतिसर्प [1]देवजनेभ्यः । अप्रतिपदमित्यप्रति पदम् । अयेभ्यः । कितवम् । ईर्ष्यतायै । अकितवम् । पिशाचेभ्यः । बिदलकारीमिति-बिदल कारीम् । यातुधानेभ्यऽइतियातु धानेभ्यः । कण्टकी-कारीमितिकण्टकी कारीम् ॥६॥

मृत्यवे । श्वनिनमितिश्व निनम् ॥५॥

नदीभ्यः । पौञ्जिष्ठम् । ऋक्षीकाभ्यः । पुरुषव्याघ्रायेतिपुरुष व्याघ्राय । गन्धर्वाप्सरोभ्यऽइतिगन्धर्वाप्सरः भ्यः । व्रात्यम् । प्रयुग्भ्यऽइतिप्रयुक् भ्यः । उन्मत्तमित्युत् मत्तम् । सर्पदेवजनेभ्यऽइतिसर्प देवजनेभ्यः । अप्रतिपदमित्यप्रति पदम् । अयेभ्यः । पिशाचेभ्यः । यातुधानेभ्यऽइतियातु धानेभ्यः ॥६॥

अन्तकाय ॥५॥

पुरुषव्याघ्रायेतिपुरुष व्याघ्राय । प्रयुग्भ्यऽइतिप्रयुक् भ्यः । अयेभ्यः । ईर्ष्यतायै । य्यातुधानेभ्यऽइतिय्यातु[2] धानेभ्यः ॥६॥

---

१. 'देवजनेभ्यः' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारं 'य्यातु' इत्यपेक्षते ।

सन्धयऽइतिसम् धये । जारम् । गेहाय । उपपतिमित्युप पतिम् । आर्त्याऽइत्या ऋत्यै । परिवित्तमितिपरि वित्तम् । निर्ऋत्याऽइतिनिः ऋत्यै । परिविविदानमितिपरि [1]विविदानम् । अराद्ध्यै । एदिधिषुःपतिमित्येदिधिषुः पतिम् । निष्कृत्यै । निःकृत्याऽइतिनिः कृत्यै । पेशस्कारीम् । पेशस्कारीमितिपेशः कारीम् । सञ्ज्ञानायेतिसम् ज्ञानाय । स्मरकारीमितिस्मर कारीम् । प्रकामोद्यायेतिप्रकाम उद्याय । उपसदमित्युप सदम् । वर्णाय । अनुरुधमित्यनु रुधम् । बलाय । उपदामित्युप दाम् ॥७॥

उत्सादेभ्यऽइत्युत सादेभ्यः । कुब्जम् । प्रमुदऽइतिप्र मुदे । वामनम् । द्वाभ्यऽइतिद्वाः भ्यः । स्रामम् ।

उपपतिमित्युप पतिम् । आर्त्याऽइत्या ऋत्यै । निर्ऋत्याऽइतिनिः ऋत्यै । अराध्यै । एदिधिषुःपतिमित्येदिधिषुः पतिम् । निष्कृत्यै । निःकृत्याऽइतिनिः कृत्यै । पेशस्कारीम् । स्मरकारीमितिस्मर कारीम् । प्रकामोद्यायेतिप्रकाम उद्याय । उपसदमित्युप सदम् । अनुरुधमित्यनु रुधम् । उपदामित्युप दाम् ॥७॥

उत्सादेभ्यऽइत्युत । सादेभ्यः । कुब्जम् । प्रमुदऽइतिप्र मुदे । द्वाभ्यऽइतिद्वाः भ्यः । स्वप्नाय । पवित्राय । प्रज्ञानायेतिप्र ज्ञानाय ।

सन्धयऽइतिसम् धयै । गेहायै । परिवित्तमितिपरि [2]वित्तम् । परिविविदानमितिपरि [3]विविदानम् । संज्ञानायेतिसम् ज्ञानायै । प्रकामोद्यायेतिप्रकाम उद्यायै । वर्णायै बलायै ॥७॥

---

१. 'विविदानम्' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वित्तम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'विविदानम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

स्वप्नाय । अन्धम् । अधर्म्माय । बधिरम् । पवित्त्राय । भिषजम् । प्रज्ज्ञानायेतिप्र ज्ज्ञानाय । नक्क्षत्त्रदर्शमिति- नक्क्षत्त्र दर्शम् । आशिक्क्षायाऽइत्त्या शिक्क्षायै । प्रश्श्निनम् । उपशिक्क्षायाऽइत्त्युप शिक्क्षायै । अभिप्प्रश्श्निन- मित्त्यभि प्रश्श्निनम् । मर्य्यादायै । प्रश्श्नविवाकमितिप्रश्श्न 'विवाकम् ॥८॥

अर्म्मेब्भ्यः । हस्तिपमितिहस्ति पम् । जवाय । अश्श्वपमित्त्यश्श्व पम् । पुष्ट्यै । गोपालमितिगो पालम् । वीर्य्याय । अविपालमित्त्यवि पालम् । तेजसे । अजपालमित्त्यज पालम् । इरायै । कीनाशम् । कीलालाय । सुराकारमितिसुरा कारम् । भद्राय । गृहपमितिगृह पम् । श्रेयसे । वित्तधमिति- वित्त धम् । आद्ध्यक्क्ष्यायेत्याधि अक्क्ष्याय । अनुक्क्षत्तार- मित्त्यनु क्क्षत्तारम् ॥९॥

नक्षत्रदर्शमितिनक्षत्र दर्शम् । आशिक्षायाऽइत्या शिक्षायै । प्रश्निनम् । उपशिक्षायाइत्युप शिक्षायै । अभिप्रश्निनमित्यभि प्रश्निनम् । प्रश्नविवाकमितिप्रश्न विवाकम् ॥८॥

अर्मेभ्यः । हस्तिपमितिहस्ति पम् । अश्वपमित्यश्व पम् । पुष्ट्यै । अविपालमित्यवि पालम् । अजपालमित्यज पालम् । भद्राय । आध्यक्ष्यायेत्याधि अक्ष्याय । अनुक्षत्तारमित्यनु क्षत्तारम् ॥९॥

स्वप्नाय । अधर्म्माय । पवित्राय । प्रज्ञानायेतिप्र ज्ञानाय । आशिक्षायाऽइत्या शिक्षायै । उपशिक्षायाऽइत्युप शिक्षायै । मर्य्यादायै । प्रश्नविवाकमितिप्रश्न विवाकम् ॥८॥

जवाय । वीर्य्याय । इरायै । कीलालाय । भद्राय । श्रेयसे । वित्तधमितिवित्त धम् । आध्यक्ष्यायेत्याधि अक्ष्याय ॥९॥

---

१. विवाकम्' इति काशिकः पाठः ।

भार्यै । दार्वाहारमितिदारु [1]आहारम् । प्रभायाऽइतिप्र भार्यै । अग्न्येधमित्यग्नि एधम् । ब्रध्नस्य । विष्टपाय । अभिषेक्क्तारम् । अभिसेक्क्तारमित्यभि सेक्क्तारम् । वर्षिष्ठाय । नाकाय । परिवेष्टारमितिपरि वेष्टारम् । देवलोकायेतिदेव लोकाय । पेशितारम् । मनुष्यलोकायेतिमनुष्य लोकाय । प्रकरितारमितिप्र [2]करितारम् । सर्वेभ्यः । लोकेभ्यः । उपसेक्क्तारमित्युप सेक्क्तारम् । अवऽऋत्याऽइत्यव ऋत्यै । वधाय । उपमन्थितारमित्युप [3]मन्थितारम् । मेधाय । वासःपल्पूलीमितिवासः [4]पल्पूलीम् । प्रकामायेतिप्र कामाय । रजयित्रीम् ॥१०॥

प्रभायाऽइतिप्र भार्यै । अग्न्येधमित्यग्नि एधम् । ब्रध्नस्य । विष्टपाय । अभिषेक्तारम् । अभिसेक्तारमित्यभि सेक्तारम् । वर्षिष्ठाय । परिवेष्टारमितिपरि वेष्टारम् । मनुष्यलोकायेतिमनुष्य लोकाय । प्रकरितारमितिप्र करितारम् । सर्वेभ्यः । लोकेभ्यः । उपसेक्तारमित्युप सेक्तारम् । अवऽऋत्याऽइत्यव ऋत्यै । उपमन्थितारमित्युप मन्थितारम् । वासःपल्पूलीमितिवासः पल्पूलीम् । प्रकामायेतिप्र कामाय । रजयित्रीम् ॥१०॥

भार्य्यै । प्रभाय्याऽइतिप्र भार्य्यै । विष्टपाय्य । वर्षिष्ठाय्य । नाकाय्य । परिवेष्टारमितिपरि वेष्टारम् । देवलोकाय्येतिदेव लोकाय्य । मनुष्यलोकाय्येतिमनुष्य लोकाय्य । वधाय्य । मेधाय्य । वासःपल्पूलीमितिवासः पल्पूलीम् । प्रकामाय्येतिप्र कामाय्य । रजयित्रीम् ॥१०॥

---

१. 'आहारम्' इति काशिकः पाठः ।

२. 'करितारम्' इति काशिकः पाठः ।

३. 'मन्थितारम्' इति काशिकः पाठः ।

४. 'पल्पूलीम्' इति काशिकः पाठः ।

ऋतये । स्तेनहृदयमितिस्तेन हृदयम् । वैरहत्त्यायेतिवैर हत्त्याय । पिशुनम् । विविक्क्त्याऽइतिवि विक्क्त्यै । क्षत्तारम् । औपद्रष्ट्र्यायेत्यौप द्रष्ट्र्याय । अनुक्क्षत्तारमित्यनु क्षत्तारम् । बलाय । अनुचरमित्यनु चरम् । भूम्म्ने । परिष्कन्दम् । परिस्कन्दमितिपरि स्कन्दम् । प्रियाय । प्रियवादिनमितिप्रिय वादिनम् । अरिष्ट्यै । अश्श्वसादमित्यश्श्व सादम् । स्वर्ग्गायेतिस्वः गाय । लोकाय । भागदुघमितिभाग दुघम् ॥११॥

मन्न्यवे । अयस्तापमित्ययः तापम् । क्रोधाय । निसरमितिनि सरम् । योगाय । योक्क्तारम् । शोकाय । अभिसर्त्तारमित्यभि सर्त्तारम् । क्षेमाय । विमोक्क्तारमितिवि मोक्क्तारम् । उत्क्कूलनिक्कूलेब्भ्यऽइत्युत्क्कूल [1]निक्कूलेब्भ्यः । त्रिष्ठिनम् । त्रिस्त्थिनमितित्रि स्थिनम् । वपुषे । मानस्कृतम् ।

वैरहत्यायेतिवैर हत्याय । विविक्त्याऽइतिवि विक्त्यै । क्षत्तारम् । औपद्रष्ट्र्यायेत्यौप द्रष्ट्र्याय । अनुक्षत्तारमित्यनु क्षत्तारम् । अनुचरमित्यनु चरम् । भूम्ने । परिष्कन्दम् । परिस्कन्दमितिपरि स्कन्दम् । प्रियवादिनमितिप्रिय वादिनम् । अरिष्ट्यै । अश्वसादमित्यश्व सादम् ॥११॥

मन्यवे । अयस्तापमित्ययः तापम् । योक्तारम् । अभिसर्त्तारमित्यभि सर्त्तारम् । विमोक्तारमितिवि मोक्तारम् । उत्कूलनिकूलेभ्यऽइत्युत्कूल निकूलेभ्यः । त्रिष्ठिनम् । त्रिस्थिनमितित्रि स्थिनम् । आञ्जनीकारीमित्याञ्जनी

ऋतये । स्तेनहृदयमितिस्तेन हृदयम् । वैरहत्यायेतिवैर हत्याय । विविक्त्याऽइतिवि विक्त्यै । औपद्रष्ट्र्यायेत्यौप द्रष्ट्र्याय । बलाय । प्रियाय । प्रियवादिनमितिप्रिय वादिनम् । स्वर्गायेतिस्वः गाय । लोकाय ॥११॥

अयस्तापमित्ययः तापम् । क्रोधाय । योगाय । योक्तारम् ।

---

१. 'निकूलेब्भ्यः' इति काशिकः पाठः ।

मानंकृतमितिमानं कृतम् । शीलाय । आञ्जनीकारीमित्यां-
ञ्जनी कारीम् । निर्ऋत्याऽइतिनिः ऋत्यै । कोशकारीमिति-
कोश कारीम् । यमाय । असूम् ॥१२॥

यमाय । यमसूमितियम सूम् । अथर्वभ्यऽइत्यथर्व भ्यः ।
अवतोकामित्यव तोकाम् । संवत्सराय । पर्यायिणीम् ।
पर्यायिनीमितिपरि आयिनीम् । परिवत्सरायेतिपरि [1]वत्स-
राय । अविजातामित्यवि जाताम् । इदावत्सराय । अती-
त्वरीमित्यति इत्वरीम् । इद्वत्सरायेतीत् [1]वत्सराय । अति-
ष्कद्वरीम् । अतिस्कद्वरीमित्यति स्कद्वरीम् । वत्सराय ।
विजर्जरामितिवि जर्जराम् । संवत्सराय । पलिक्नीम् ।

कारीम् । निर्ऋत्याऽइतिनिः ऋत्यै ॥१२॥

अथर्वभ्यऽइत्यथर्व भ्यः । अवतोकामित्यव तोकाम् । संवत्सराय ।
परिवत्सरायेतिपरि वत्सराय । अविजातामित्यवि जाताम् । इदावत्सराय ।
अतित्वरीमित्यति इत्वरीम् । इद्वत्सरायेतीत् वत्सराय । अतिष्कद्वरीम् ।
अतिस्कद्वरीमित्यति स्कद्वरीम् । वत्सराय । संवत्सराय । पलिक्नीम् । ऋभुभ्य-
ऽइत्यृभु भ्यः । अजिनसन्धमित्यजिन सन्धम् । साध्येभ्यः । चर्म्मम्न-

---

शोकाय । क्षेमाय । विमोक्तारमितिवि[2] मोक्तारम् । शीलाय । यमाय ॥१२॥

यमाय । यमसूमितियम[3] सूम् । [4]सम्वत्सराय । पर्यायिणीम् ।
पर्यायिनीमितिपरि आयिनीम् । परिवत्सरायेतिपरि वत्सराय । इदावत्सराय ।
इद्वत्सरायेतीत् वत्सराय । वत्सराय । विजर्जरामितिवि जर्जराम् । [4]सम्वत्सराय ।

---

१. 'वत्सराय' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारं 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यम' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. अनुस्वारपरसवर्णाभावरूपोऽयमपपाठः ।

ऋभुभ्य॒ऽइत्यृ॒भु ऽभ्यः॑ । अ॒जि॒न॒स॒न्धमित्य॑जिन॒ऽस॒न्धम् । सा॒ध्येभ्यः॑ । च॒र्म॒म्न॒मिति॑ चर्म॒ऽम्नम् ॥१३॥

सरो॑भ्य॒ऽइति॒ सरः॑ऽभ्यः । धै॒व॒रम् । उ॒प॒स्था॒व॒रा॑भ्य॒ऽइत्यु॑प॒ऽस्था॒व॒रा॑भ्यः । दाश॑म् । वै॒श॒न्ता॑भ्यः॑ । बैन्द॑म् । न॒ड्व॒ला॑भ्यः॑ । शौष्क॑लम् । पा॒राय॑ । मा॒र्गा॒रम् । अ॒वा॒राय॑ । कै॒वर्त॑म् । ती॒र्थेभ्यः॑ । आ॒न्दम् । विष॑मेभ्यः । वि॒स॒मे॑भ्य॒ऽइति॑वि॒ऽस॒मे॑भ्यः । मै॒ना॒लम् । स्वने॑भ्यः । पर्ण॑कम् । गुहा॑भ्यः । किरा॑तम् । सानु॑भ्य॒ऽइति॒ सानु॑ऽभ्यः । जम्भ॑कम् । पर्व॑तेभ्यः । कि॒म्पू॒रु॒षम् । कि॒म्पु॒रु॒षमिति॒ किम्ऽ [1]पु॒रु॒षम् ॥१४॥

बी॒भ॒त्सायै॑ । पौ॒ल्क॒सम् । वर्णा॑य । हि॒र॒ण्य॒का॒रमिति॑ हिर॑ण्यऽका॒रम् । तु॒लायै॑ । वा॒णि॒जम् । प॒श्चा॒दो॒षायेति॑ पश्चाऽदो॒षाय॑ । ग्ला॒विन॑म् । विश्वे॑भ्यः । भू॒तेभ्यः॑ । सि॒द्ध्म॒लम् । भूत्यै॑ । जा॒ग॒र॒णम् । अभू॑त्यै । स्व॒प॒नम् । आर्त्यै॒ऽइत्या

मिति॑चर्म॒ऽम्नम् ॥१३॥

सरो॑भ्य॒ऽइति॒सरः॑ऽभ्यः । उ॒प॒स्था॒व॒रा॑भ्य॒ऽइत्यु॑प॒ऽस्था॒व॒रा॑भ्यः । वै॒श॒न्ता॑भ्यः । न॒ड्व॒ला॑भ्यः । शौष्क॑लम् । ती॒र्थेभ्यः॑ । विष॑मेभ्यः । वि॒स॒मे॑भ्य॒ऽइति॑वि॒ऽस॒मे॑भ्यः । स्वने॑भ्यः । गुहा॑भ्यः । सानु॑भ्य॒ऽइति॒सानु॑ऽभ्यः । पर्व॑तेभ्यः ॥१४॥

बी॒भ॒त्सायै॑ । पौ॒ल्क॒सम् । हि॒र॒ण्य॒का॒रमिति॑हिर॑ण्यऽका॒रम् । प॒श्चा॒दो॒षायेति॑पश्चाऽदो॒षाय॑ । विश्वे॑भ्यः । भू॒तेभ्यः॑ । सि॒ध्म॒लम् । भूत्यै॑ । अभू॑त्यै ।

ऋ॒भुभ्य॒ऽइत्यृ॒भुऽभ्यः॑ ॥१३॥

पा॒राय॑ । अ॒वा॒राय॑ । वि॒स॒मे॑भ्य॒ऽइति॑वि॒ऽस॒मे॑भ्यः ॥१४॥

बी॒भ॒त्सायै॑ । वर्णा॑य । तु॒लायै॑ । प॒श्चा॒दो॒षायेति॑पश्चा [2]दो॒षाय॑ः ।

१. 'पुरुषम्' इति काण्विकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, अन्ते विसर्गो नेष्यते ।

ऋद्ध्यै । जनुवादिनमितिंजन वादिनम् । व्यृद्ध्याऽइतिवि ऋद्ध्यै । अपगल्भमित्यप गल्भम् । सꣳशरायेतिसम् शराय । प्रच्छिदमितिप्र छिदम् ॥१५॥

अक्षराजायेत्यक्ष राजाय । कितवम् । कृताय । आदिनवदर्शमित्यादिनव दर्शम् । त्रेतायै । कल्पिनम् । द्वापराय । अधिकल्पिनमित्यधि कल्पिनम् । आस्कन्दायेत्या स्कन्दाय । सभास्थाणुमितिसभा स्थाणुम् । मृत्यवे । गोव्यच्छमितिगो व्यच्छम् । अन्तकाय । गोघातमितिगो घातम् । क्षुधे । यः । गाम् । विकृन्तन्तमितिवि कृन्तन्तम् । भिक्षमाणꣳ । उपतिष्ठतीत्युप तिष्ठति । दुष्कृताय । दुःꣳकृतायेतिदुः कृताय । चरकाचार्यमितिचरक आचार्यम् । पाप्मने । सैलगम् ॥१६॥

भाष्याऽइत्या ऋत्यै । व्यृध्याऽइतिवि ऋध्यै । अपगल्भमित्यप गल्भम् । प्रछिदमितिप्र छिदम् ॥१५॥

अक्षराजायेत्यक्ष राजाय । आदिनवदर्शमित्यादिनव दर्शम् । कल्पिनम् । अधिकल्पिनमित्यधि कल्पिनम् । आस्कन्दायेत्या स्कन्दाय । सभास्थाणुमितिसभा स्थाणुम् । मृत्यवे । गोव्यछमितिगो व्यछम् । भिक्षमाणꣳ । उपतिष्ठतीत्युप तिष्ठति । दुष्कृताय । पाप्मने ॥१६॥

जनवादिनमितिजन [1]वादिनम् । व्यृद्ध्याऽइतिवि[2] ऋद्ध्यै । सꣳशरायेतिसम् शराय ॥१५॥

अक्षराजायेत्यक्ष राजाय । कृताय । त्रेतायै । द्वापराय । आस्कन्दायेत्या स्कन्दाय । गोव्यच्छमितिगो व्यच्छम् । अन्तकाय । यः । विकृन्तन्तमितिवि[2] कृन्तन्तम् । दुष्कृताय । दुःꣳकृतायेतिदुः कृताय । चरकाचार्यमितिचरक आचार्यम् ॥१६॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वा' इत्येकवकारेण भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इति द्विवकारेण भाव्यम् ।

प्रतिश्रुत्कायाऽइतिप्रति श्रुत्कायै । अर्त्तनम् । घोषाय । भषम् । अन्ताय । बहुवादिनमितिबहु वादिनम् । अनन्ताय । मूकम् । शब्दाय । आडम्बराघातमित्याडम्बर [1]आघातम् । महसे । वीणावादमितिवीणा वादम् । क्रोशाय । तूणवध्ममितितूणव ध्मम् । अवरस्पराय । अवरपरायेत्यवर पराय । शङ्खध्ममितिशङ्ख ध्मम् । वनाय । वनपमितिवन पम् । अन्यतोरण्यायेत्यन्यतः ऽ अरण्याय । दावपमितिदाव पम् ॥१७॥

नर्मायं । पुँश्चलूम् । हसाय । कारिम् । यादसे । शाबल्याम् । ग्रामण्यम् । ग्रामन्यमितिग्राम न्यम् । गणकम् । अभिक्रोशकमित्यभि क्रोशकम् । तान् । महसे । वीणावादमितिवीणा वादम् । पाणिघ्नमितिपाणि घ्नम् ।

प्रतिश्रुत्कायाऽइतिप्रति श्रुत्कायै । आडम्बराघातमित्याडम्बर आघातम् । तूणवध्ममितितूणव ध्मम् । अवरस्पराय । अवरपरायेत्यवर पराय । शङ्खध्ममितिशङ्ख ध्मम् । अन्यतोरण्यायेत्यन्यतः ऽ अरण्याय ॥१७॥

पुँश्चलूम् । शाबल्याम् । ग्रामण्यम् । ग्रामन्यमितिग्राम न्यम् । अभिक्रोशकमित्यभि क्रोशकम् । पाणिघ्नमितिपाणि घ्नम् । तूणवध्ममितितूणव

---

[2]प्रतिश्रुत्कायामितिप्रति श्रुत्कायै । घोषायै । अन्तायै । बहुवादिनमितिबहु वादिनम् । अनन्तायै । शब्दायै । वीणावादमितिवीणा वादम् । क्रोशायै । अवरस्परायै । अवरपरायेत्यवर परायै । वनायै । वनपमितिवन पम् । अन्यतोरण्यायेत्यन्यतः ऽ अरण्यायै ॥१७॥

नर्मायै । हसायै । यादसे । वीणावादमितिवीणा वादम् । तूणवध्म-

---

१. 'आघातम्' इति काशिकः पाठः ।

२. भ्रमपाठोऽयम्, 'प्रतिश्रुत्कायाऽइतिप्रति श्रुत्कायै' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

तूणवद्ध्ममितितूणव ध्मम् । तान् । नृत्ताय । आनन्दायेत्या नन्दाय । तलवम् ॥१८॥

अग्नये । पीवानम् । पृथिव्यै । पीठसर्प्पिणमितिपीठ सर्प्पिणम् । वायवे । चाण्डालम् । अन्तरिक्क्षाय । वꣳशन-र्त्तिनमितिवꣳश नर्त्तिनम् । दिवे । खलतिम् । सूर्य्याय । हर्य्यक्क्षमितिहरि अक्क्षम् । नक्क्षत्रेभ्यꣳ । किर्म्मिरम् । चन्द्रमसे । किलासम् । अह्ने । शुक्क्लम् । पिङ्गाक्क्षमितिपिङ्ग अक्क्षम् । रात्र्यै । कृष्णम् । पिङ्गाक्क्षमितिपिङ्ग अक्क्षम् ॥१९॥

अथ । एतान् । अष्टौ । विरूपानितिवि रूपान् । आ । लभते । अतिदीर्ग्घमित्त्यति दीर्ग्घम् । च । अतिह्रस्वमित्त्यति

ध्मम् । आनन्दायेत्या नन्दाय ॥१८॥

अग्नये । पृथिव्यै । अन्तरिक्षाय । हर्य्यक्षमितिहरि अक्षम् । नक्षत्रेभ्यꣳ । अह्ने । शुक्लम् । पिङ्गाक्षमितिपिङ्ग अक्षम् । रात्र्यै । कृष्णम् । पिङ्गाक्षमितिपिङ्ग अक्षम् ॥१९॥

अष्टौ । अतिदीर्घमित्यति दीर्घम् । अतिह्रस्वमित्यति ह्रस्वम् ।

मितितूण[1] वध्मम् । नृत्ताय । आनन्दायेत्या नन्दाय ॥१८॥

अग्नये । वायवे । अन्तरिक्षाय । वꣳशनर्त्तिनमितिवꣳश नर्त्तिनम् । सूर्य्याय । हर्य्यक्षमितिहरि अक्षम् ॥१९॥

विरूपानितिवि[2] रूपान् ।···

---

१. अपपाठोऽयमस्थानेऽवग्रहरूपः । 'तूणव ध्मम्' इत्येवमवग्रहेण भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येव द्विवकारेण भाव्यम् ।

ह्रस्वम् । अतिस्थूलमित्त्यति स्थूलम् । अतिकृशमित्त्यति कृशम् । अतिशुक्क्लमित्त्यति शुक्क्लम् । अतिकृष्णमित्त्यति कृष्णम् । अतिकुल्वमित्त्यति कुल्वम् । अतिलोमशमित्त्यति लोमशम्[1] ॥ अशूद्द्राः । अब्राह्मणाः । ते । प्राजापत्त्याऽइतिप्प्राजापत्त्याः ॥ मागधः । पुँश्चली । कितवः । क्लीबः ॥२०॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अतिस्थूलमित्यति स्थूलम् । अतिकृशमित्यति कृशम् । अतिशुक्लमित्यति शुक्लम् । अतिकृष्णमित्यति कृष्णम् । अतिकुल्वमित्यति कुल्वम् । अतिलोमशमित्यति लोमशम् । अशूद्राः । अब्राह्मणाः । प्राजापत्याऽइतिप्राजा पत्याः । पुँश्चली ॥२०॥

॥ इतिवाजसनेयसंहितापदे त्रिंशतिमो[2]ऽध्यायः ॥

...[3]शूद्राः ॥२०॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदेन त्रिंशतिमो[4]ऽध्यायः ॥

●

---

१. अस्यां कण्डिकायां निर्दिष्टानां विरूपाणामष्टानां पुरुषाणां विषये आयुर्वेदीय-चरक-संहिताया अष्टौनिन्दितीयेऽध्याये एवमुल्लेखो दृश्यते—

इह खलु शरीरमधिकृत्याष्टौ पुरुषा निन्दिता भवन्ति । तद्यथा—अतिदीर्घश्चातिह्रस्वश्चातिलोमा चालोमा चातिकृष्णश्चातिगौरश्चातिस्थूलश्चातिकृशश्चेति । सूत्रस्थान, अ० २१ ।

इतोऽग्रे एव निन्दितानामष्टानां पुरुषाणां शरीरमधिकृत्य ये दोषास्ते व्याख्याताः ।

२. द्र० पूर्वत्र ५२७ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

३. अपपाठोऽयम्, 'अशूद्राः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. द्र० पूर्वत्र ३९६ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

एकत्रिंशोऽध्यायः

सहस्रशीर्षेतिसहस्र शीर्षा । पुरुषः । सहस्राक्षइति-सहस्र अक्षः । सहस्रपादितिसहस्र पात् ॥ सः । भूमिम् । सर्वतः । स्पृत्वा । अति । अतिष्ठत् । दशाङ्गुलमितिदश [1]अङ्गुलम् ॥१॥

पुरुषः । एव । इदम् । सर्वम् । यत् । भूतम् । यत् । च । भाव्यम् ॥ उत । अमृतत्त्वस्येत्यमृत त्वस्य । ईशानः । यत् । अन्नेन । अतिरोहतीत्यति रोहति ॥२॥

एतावान् । अस्य । महिमा । अतः । ज्यायान् । च । पूरुषः । पुरुषइतिपुरुषः ॥ पादः । अस्य । विश्वा । भूतानि । त्रिपादितित्रि पात् । अस्य । अमृतम् । दिवि ॥३॥

त्रिपादितित्रि पात् । ऊर्द्धः । उत् । ऐत् । पुरुषः । पादः । अस्य । इह । अभवत् । पुनरितिपुनः ॥ ततः ।

सहस्राक्षऽइतिसहस्र अक्षः । स्पृत्वा । अतिष्ठत् ॥१॥
भाव्यम् । अमृतत्वस्येत्यमृत त्वस्य । अतिरोहतीत्यति रोहति ॥२॥
विश्वा । त्रिपादितित्रि पात् ॥३॥
त्रिपादितित्रि पात् । विष्वङ् । अक्रामत् ॥४॥

व्यत् । स्यत् । व्यत् ॥२॥
ज्यायान् ॥३॥

---

१. 'अङ्गुलम्' इति काशिकः पाठः ।

बिष्ष्वङ् । वि । अक्क्रामत् । साशनानशनेऽइतिंसाशनानशने । अभि ॥४॥

तर्त॑÷ । बिराडितिंवि राट् । अजायत । बिराजऽइतिंवि राजं÷ । अधि । पूरुषः । पुरुषऽइतिपुरुषः ॥ सः । जातः । अति । अरिच्च्यत । पश्श्चात् । भूमिम् । अथोऽइत्त्यथों । पुरः ॥५॥

तस्म्मात् । यज्ञात् । सर्ब्बहुतऽइतिंसर्ब्ब हुतं÷ । सम्भृतमितिसम् भृतम् । पृषदाज्ज्यमितिंपृषत् आज्ज्यम् ॥ पशून् । तान् । चक्क्रे । बायब्यान् । आरण्याः । ग्राम्म्याः । च । ये ॥६॥

ऋचं÷ । सामानि । जज्ञिरे ॥ छन्दांसि । जज्ञिरे । तस्म्मात् । यजुं÷ । तस्म्मात् । अजायत ॥७॥

तस्म्मात् । [1]अश्श्वां÷ । अजायन्त । ये । के । च ।

अरिच्यत । पश्चात् । अथोऽइत्यथों ॥५॥

तस्मात् । यज्ञात् । पृषदाज्यमितिंपृषत् आज्यम् । चक्रे । बायव्यान् । आरण्याः । ग्राम्याः ॥६॥

जज्ञिरे । जज्ञिरे । तस्मात् । तस्मात् ॥७॥

तस्मात् । [1]अश्वाः । उभयदतऽइत्युभय दतः । जज्ञिरे । तस्मात् ।

ब्रिराडितिंब्रि राट् । अजायत । ब्रिराजऽइतिंब्रि राजं÷ ॥५॥

य्यज्ञात् । ब्रायव्यान् । य्ये ॥६॥

य्यजुं÷ । अजायत ॥७॥

[1]अश्वां÷ । अजायन्त । य्ये । उभयादतः । उभयदतऽइत्युभय

---

१. अत्र ५१२ पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

उभयादंतः । उभयदंतऽइत्युभय दंतः ॥ गावः । ह । जज्ञिरे । तस्मात् । तस्मात् । जाताः । अजावयः ॥८॥

तम् । यज्ञम् । बर्हिषि । प्र । औक्षन् । पुरुषम् । जातम् । अग्रतः ॥ तेन । देवाः । अयजन्त । साध्याः । ऋषयः । च । ये ॥९॥

यत् । पुरुषम् । वि । [१]अदधुः । कतिधा । वि । अकल्पयन् ॥ मुखम् । किम् । अस्य । आसीत् । बाहूऽइति बाहू । ऊरूऽइत्यूरू । पादौ । उच्येतेऽइत्युच्येते ॥१०॥

तस्मात् ॥८॥

यज्ञम् । औक्षन् । अग्रतः । साध्याः ॥९॥

अकल्पयन् । ऊरूऽइत्यूरू । उच्येतेऽइत्युच्येते ॥१०॥

दंतः । अजावयः ॥८॥

यज्ञम् । अयजन्त । ऋषयः । ये ॥९॥

यत् । अकल्पयन् ॥१०॥

---

१. 'यत्पुरुषं व्यदधुः' इति संहितापाठः । तत्र यद्वृत्तान्नित्यम् (अष्टा० ८।१।६६) इति नियमेन 'अदधुः' क्रियापदमुदात्तम् । उदात्तक्रियापदेन सह गतेः समासो भवति—उदात्तगतिमता च तिङा (वा० २।२।१८) इति नियमेन 'वि' पदेन च तिङि चोदात्तवति (अष्टा० ८।१।७१) नियमेनानुदात्तेन भाव्यम् । तथा सति 'व्यदधुरितिवि अदधुः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् । इह तु पदविभागे स्वरशास्त्रस्य द्वयोनियमयोर्भङ्गो दृश्यते । ऋग्पदपाठे (१०।९०। ११) अपीत्थमेव पदविभागो दृश्यते । अत्र कारणं चिन्त्यम् । संभवतो 'व्यकल्पयन्' इत्यस्य पदपाठेन साम्यत्वायेह 'वि' इत्यस्य पृथक्पदत्वमुदात्तत्वं च निदर्शितं स्यात् । 'व्यकल्पयन्' इत्यत्र तु तिङोऽनुदात्तत्वाद् वेः पृथक्पदत्वमुदात्तत्वं तु युक्तमेव । अत्र १४२ पृष्ठस्था 'अभि । आसिञ्चन्' पदविषयिका टिप्पण्यप्यवलोकनीया ।

ब्राह्मणः । अस्य । मुखम् । आसीत् । बाहूऽइतिबाहू । राजन्यः । कृतः ॥ ऊरूऽइत्यूरू । तत् । अस्य । यत् । वैश्यः । पद्भ्यामितिपत्ऽभ्याम् । शूद्रः । अजायत ॥११॥

चन्द्रमाः । मनसः । जातः । चक्षोः । सूर्यः । अजायत ॥ श्रोत्रात् । वायुः । च । प्राणः । च । मुखात् । अग्निः । अजायत ॥१२॥

नाभ्याः । आसीत् । अन्तरिक्षम् । शीर्ष्णः । द्यौः । सम् । अवर्त्तत ॥ पद्भ्यामितिपत्ऽभ्याम् । भूमिः । दिशः । श्रोत्रात् । तथा । लोकान् । अकल्पयन् ॥१३॥

यत् । पुरुषेण । हविषा । देवाः । यज्ञम् । अतन्वत ॥ वसन्तः । अस्य । आसीत् । आज्यम् । ग्रीष्मः । इध्मः । शरत् । हविः ॥१४॥

ब्राह्मणः । राजन्यः । ऊरूऽइत्यूरू । वैश्यः । पद्भ्यामितिपत् भ्याम् । शूद्रः ॥११॥

चक्षोः । श्रोत्रात् । अग्निः ॥१२॥

नाभ्याः । अन्तरिक्षम् । शीर्ष्णः । पद्भ्यामितिपत् भ्याम् । श्रोत्रात् । अकल्पयन् ॥१३॥

यज्ञम् । अतन्वत । आज्यम् । ग्रीष्मः । इध्मः ॥१४॥

भ्यत् । अजायत ॥११॥

सूर्यः । अजायत । वायुः । अजायत ॥१२॥

अकल्पयन् ॥१३॥

श्यत । यज्ञम् ॥१४॥

सुप्त । अस्य । आसन् । परिधयऽइतिपरि धयः । त्रिः । सुप्त । सुमिधऽइतिसुम् इधः । कृताः ॥ देवाः । यत् । यज्ञम् । तन्वानाः । अबध्नन् । पुरुषम् । पशुम् ॥१५॥

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्म्माणि । प्रथमानि । आसन् ॥ ते । ह । नाकम् । महिमानः । सचन्त । यत्र । पूर्वे । साध्याः । सन्ति । देवाः ॥१६॥

अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । सम्भृतऽइतिसम् भृतः । पृथिव्यै । रसात् । च । विश्वकर्मणऽइतिविश्व कर्म्मणः । सम् । अवर्त्तत । अग्रे ॥ तस्य । त्वष्टा । विदधदितिवि दधत् । रूपम् । एति । तत् । मर्त्यस्य । देवत्वमितिदेव त्वम् । आजानमित्या जानम् । अग्रे ॥१७॥

सुप्त । सुप्त । युज्ञम् । तुन्वानाः । अबध्नन् ॥१५॥

युज्ञेन । युज्ञम् । यत्र । साध्याः ॥१६॥

अद्भ्यऽइत्युत् भ्यः । पृथिव्यै । विश्वकर्म्मणऽइतिविश्व कर्म्मणः । अग्रे । त्वष्टा । देवत्वमितिदेव त्वम् । आजानमित्या जानम् । अग्रे ॥१७॥

परिधयऽइतिपरि धयः । यत् । यज्ञम् ॥१५॥

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । यत्र ॥१६॥

विश्वकर्म्मणऽइतिविश्व कर्म्मणः । विदधदितिवि[1] दधत् ॥१७॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

वेद । अहम् । एतम् । पुरुषम् । महान्तम् । आदित्यवर्णमित्यादित्य वर्णम् । तमसः । परस्तात् ॥ तम् । एव । विदित्वा । अति । मृत्युम् । एति । न । अन्यः । पन्थाः । विद्यते । अयनाय ॥१८॥

प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । चरति । गर्भे । अन्तः । अजायमानः । बहुधा । वि । जायते ॥ तस्य । योनिम् । परि । पश्यन्ति । धीराः । तस्मिन् । ह । तस्थुः । भुवनानि । विश्वा ॥१९॥

यः । देवेभ्यः । आतपतीत्या तपति । यः । देवानाम् । पुरोहितऽइतिपुरः हितः ॥ पूर्वः । यः । देवेभ्यः । जातः । नमः । रुचाय । ब्राह्मये ॥२०॥

रुचम् । ब्राह्मम् । जनयन्तः । देवाः । अग्रे । तत् । अब्रुवन् ॥ यः । त्वा । एवम् । ब्राह्मणः । विद्यात् । तस्य । देवाः । असन् । वशे ॥२१॥

आदित्यवर्णमित्यादित्य वर्णम् । परस्तात् । विदित्वा । मृत्युम् । अन्यः । विद्यते ॥१८॥

प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । पश्यन्ति । तस्मिन् । तस्थुः । विश्वा ॥१९॥

देवेभ्यः । आतपतीत्या तपति । देवेभ्यः । ब्राह्मये ॥२०॥

ब्राह्मम् । अग्रे । अब्रुवन् । ब्राह्मणः । विद्यात् ॥२१॥

वेद[1] । आदित्यवर्णमित्यादित्य वर्णम् । [अ] यनाय ॥१८॥

अजायमानः । जायते । योनिम् ॥१९॥

यः । यः । यः । रुचाय । ब्राह्मये ॥२०॥

जनयन्तः । यः ॥२१॥

---

१. अन्यकोशेषु 'वेद' इत्येवं पठ्यते ।

श्रीः । च । ते । लक्ष्मीः । च । पत्न्यौ । अहो-
रात्रेऽइत्यहोरात्रे । पार्श्वेऽइतिपार्श्वे । नक्षत्राणि ।
रूपम् । अश्विनौ । व्यात्तमितिवि आत्तम् ॥ इष्णन् ।
इषाण । अमुम् । मे । इषाण । सर्वलोकमितिसर्व लोकम् ।
मे । इषाण ॥२२॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

लक्ष्मीः । पत्न्यौ । अहोरात्रेऽइत्यहोरात्रे । पार्श्वेऽइतिपार्श्वे । नक्षत्राणि ।
अश्विनौ । इष्णन् ॥२२॥

व्यात्तमितिवि[1] आत्तम् ॥२२॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते[2]पदेन एकत्रिंशोऽध्यायः ॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं गुरुवकारेण भाव्यम् ।
२. इत आरभ्य आग्रन्थान्तं पाठोऽयं दृश्यते ।

द्वात्रिंशोऽध्यायः

तत् । एव । अग्निः । तत् । आदित्यः । तत् । वायुः । तत् । ऊँऽइत्यूँ । चन्द्रमाः ॥ तत् । एव । शुक्रम् । तत् । ब्रह्म । ताः । आपः । सः । प्रजापतिरितिप्रजापतिः ॥१॥

सर्वे । निमेषाऽइतिनि मेषाः । जज्ञिरे । विद्युतऽइतिवि द्युतः । पुरुषात् । अधि ॥ न । एनम् । ऊर्द्धम् । न । तिर्य्यञ्चम् । न । मध्ये । परि । जग्रभत् ॥२॥

न । तस्य । प्रतिमेतिप्रति मा । अस्ति । यस्य । नाम । महत् । यशः ॥३॥

एषः । ह । देवः । प्रदिशऽइतिप्र दिशः । अनु । [1]सर्वाः । पूर्वः । ह । जातः । सः । ऊँऽइत्यूँ । गर्भे ।

अग्निः । आदित्यः । ऊँऽइत्यूँ । शुक्रम् । ब्रह्म । प्रजापतिरितिप्रजापतिः ॥१॥

जज्ञिरे । विद्युतऽइतिवि द्युतः । मध्ये । जग्रभत् ॥२॥

प्रतिमेतिप्रति मा । अस्ति ॥३॥

प्रदिशऽइतिप्र दिशः । [1]सर्वाः । ऊँऽइत्यूँ । अन्तारित्यन्तः ।

वायुः ॥१॥

विद्युतऽइतिवि द्युतः । तिर्य्यञ्चम् ॥२॥

यस्य । यशः ॥३॥ [1]सर्वाः ॥४॥

---

१. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ३२८ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

अन्तरिक्ष्युन्तः ॥ सः । एव । जातः । सः । जनिष्यमाणः । प्रत्यङ् । जनाः । तिष्ठति । सर्वतोमुखऽइतिसर्वतः मुखः ॥४॥

यस्मात् । जातम् । न । पुरा । किम् । चन । एव । यः । आबभूवेत्या बभूव । भुवनानि । विश्वा ॥५॥

येन । द्यौः । उग्रा । पृथिवी । च । दृढा । येन । स्वरितिस्वः । स्तभितम् । येन । नाकः ॥ यः । अन्तरिक्षे । रजसः । विमानऽइतिवि मानः ॥६॥

यम् । क्रन्दसीऽइतिक्रन्दसी । अवसा । तस्तभानेऽइतितस्तभाने । अभि । ऐक्षेताम् । मनसा । रेजमानेऽइतिरेजमाने ॥ यत्र । अधि । सूरः । उदितऽइत्युत् इतः । विभातीतिवि भाति ॥७॥

वेनः । तत् । पश्यत् । निहितमितिनि हितम् । गुहा । सत् । यत्र । विश्वम् । भवति । एकनीडमित्येक नीडम् ॥

जनिष्यमाणः । प्रत्यङ् । तिष्ठति ॥४॥

यस्मात् । आबभूवेत्या बभूव । विश्वा ॥५॥

उग्रा । अन्तरिक्षे ॥६॥

क्रन्दसीऽइतिक्रन्दसी । तस्तभानेऽइतितस्तभाने । ऐक्षेताम् । यत्र । उदितऽइत्युत् इतः ॥७॥

पश्यत् । यत्र । विश्वम् । एकनीडमित्येक नीडम् । तस्मिन् । ओत-

व्यस्मात् । व्यः ॥५॥

व्येन । व्येन । व्येन । व्यः । विमानऽइतिवि मानः ॥६॥

व्यम् । व्यत्र । विभातीतिवि भाति ॥७॥

व्यत्र । विभूरितिवि भूः ॥८॥

तस्मिन् । इदम् । सम् । च । वि । च । एति । सर्वम् । सः । ओतऽइत्या उतम् । प्रोतऽइतिप्र उतम् । च । विभूरितिवि भूः । प्रजास्वितिप्र जासु ॥८॥

प्र । तत् । वोचेत् । अमृतम् । नु । विद्वान् । गन्धर्वः । धाम । विभृतमितिवि भृतम् । गुहा । सत् ॥ त्रीणि । पदानि । निहितेतिनि हिता । गुहा । अस्य । यः । तानि । वेद । सः । पितुः । पिता । असत् ॥९॥

सः । नः । बन्धुः । जनिता । सः । विधातेतिवि धाता । धामानि । वेद । भुवनानि । विश्वा ॥ यत्र । देवाः । अमृतम् । आनशानाः । तृतीये । धामन् । अध्यैरयन्तेत्यधि ऐरयन्त ॥१०॥

परीत्येतिपरि इत्य । भूतानि । परीत्येतिपरि इत्य । लोकान् । परीत्येतिपरि इत्य । [1]सर्वाः । प्रदिशऽइतिप्र दिशः । दिशः । च ॥ उपस्थायेत्युप स्थाय । प्रथमजा-

ऽइत्या उतम् । प्रोतऽइतिप्र उतम् । प्रजास्वितिप्र जासु ॥८॥

विद्वान् ॥९॥

विश्वा । यत्र । अध्यैरयन्तेत्यधि ऐरयन्त ॥१०॥

परीत्येतिपरि इत्य । परीत्येतिपरि इत्य । परीत्येतिपरि इत्य । [1]सर्वाः । प्रदिशऽइतिप्र दिशः । उपस्थायेत्युप स्थाय । प्रथमजामितिप्रथम

विभृतमितिवि[2] भृतम् । यः ॥९॥

विधातेतिवि धाता । यत्र । तृतीये । अध्यैरयन्तेत्यधि ऐरयन्त ॥१०॥

[1]सर्वाः । उपस्थायेत्युप स्थाय ॥११॥

१. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ३२८ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

२. ककोशयैल्यनुसारमिह 'व्वि' इत्येव द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

मितिंप्रथम जाम् । ऋतस्य । आत्मना । आत्मानम् । अभि । सम् । विवेश ॥११॥

परि । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । सद्यः । इत्वा । परि । लोकान् । परि । दिशः । परि । स्वरितिस्वः ॥ ऋतस्य । तन्तुम् । विततमितिवि ततम् । विचृत्येतिवि चृत्य । तत् । अपश्यत् । तत् । अभवत् । तत् । आसीत् ॥१२॥

सदसः । पतिम् । अद्भुतम् । प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्म्यम् ॥ सनिम् । मेधाम् । अयासिषम् । स्वाहा ॥१३॥

याम् । मेधाम् । देवगणाऽइतिदेव गणाः । पितरः । च । उपासतऽइत्युप आसते ॥ तया । माम् । अद्य । मेधया । अग्ने । मेधाविनम् । कुरु । स्वाहा ॥१४॥

मेधाम् । मे । वरुणः । ददातु । मेधाम् ।

जाम् । आत्मना । आत्मानम् ॥११॥

द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । सद्यः । इत्वा । विचृत्येतिवि चृत्य । अपश्यत् ॥१२॥

अद्भुतम् । काम्यम् ॥१३॥

उपासतऽइत्युप आसते । अद्य । अग्ने ॥१४॥

विततमितिवि ततम् । विचृत्येतिवि चृत्य ॥१२॥

प्रियम् । अयासिषम् ॥१३॥

ध्याम् । तया । मेधया ॥१४॥

अग्निः । प्रजापतिरिति प्रजा पतिः ॥ मेधाम् । इन्द्रः । च । वायुः । च । मेधाम् । धाता । ददातु । मे । स्वाहा ॥१५

इदम् । मे । ब्रह्म । च । क्षत्रम् । च । उभेऽइत्युभे । श्रियम् । अश्नुताम् ॥ मयि । देवाः । दधतु । श्रियम् । उत्तमामित्युत् तमाम् । तस्यै । ते । स्वाहा ॥१६॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अग्निः । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः ॥१५॥
ब्रह्म । क्षत्रम् । उभेऽइत्युभे । अश्नुताम् । उत्तमामित्युत् तमाम् ॥१६॥

॥ इतिवाजसनेयसंहितापदे द्वात्रिंशतिमो[1]ऽध्यायः ॥

वायुः ॥१५॥
श्रियम् । मयि । श्रियम् ॥१६॥

॥इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते पदेन द्वात्रिंशतिमो[1]ऽध्यायः॥

---

१. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ५२७ पुष्ठस्था टिप्पणी १।

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

अस्य । अजरासः । दमाम् । अरित्राः । अर्चद्धूमास-
ऽइत्यर्चत् धूमासः । अग्नयः । पावकाः ॥ श्वितीचयः ।
श्वात्रासः । भुरण्यवः । वनर्षदः । वनसदऽइतिवन
सदः । वायवः । न । सोमाः ॥१॥

हरयः । धूमकेतवऽइतिधूम केतवः । वातजूताऽइतिवात
जूताः । उप । द्यवि ॥ यतन्ते । वृथक् । अग्नयः ॥२॥

यज । नः । मित्रावरुणा । यज । देवान् । ऋतम् ।
बृहत् ॥ अग्ने । यक्षि । स्वम् । दमम् ॥३॥

अरित्राः । अर्चद्धूमासऽइत्यर्चत् धूमासः । अग्नयः । श्वात्रासः ।
भुरण्यवः ॥१॥

अग्नयः ॥२॥

मित्रावरुणा । अग्ने । यक्षि ॥३॥

अग्नयः । श्वितीचयः । वनसदऽइतिवन[1] सदः । वायवः ॥१॥

हरयः । वातजूताऽइतिवात जूताः । यतम्[2] । ते[2] । वृथक् ।
अग्नयः ॥२॥

यज । यज । यक्षि ॥३॥

१. कर्कोशर्गल्यनुसारमिह 'वन' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।
२ अस्थाने विच्छेदरूपोऽपपाठोऽयम् । 'यतन्ते' इति पाठेन भाव्यम् ।

द्वेऽइतिद्वे । विरूपेऽइतिवि रूपे । चरतः । स्वर्थेऽइतिसु अर्थे । अन्यान्येत्यन्या अन्या । वत्सम् । उप । धापयेतेऽइतिधापयेते ॥ हरिः । अन्यस्याम् । भवति । स्वधावानितिस्वधा वान् । शुक्रः । अन्यस्याम् । ददृशे । सुवर्चाऽइतिसु वर्चाः ॥४॥

त्रीणि । शता । त्री । सहस्राणि । अग्निम् । त्रिंशत् । च । देवाः । नव । च । असपर्यन् ॥ औक्षन् । घृतैः । अस्तृणन् । बर्हिः । अस्मै । आत् । इत् । होतारम् । नि । असादयन्त ॥५॥

अग्निः । वृत्राणि । जङ्घनत् । द्रविणस्युः । विपन्यया ॥ समिद्धऽइतिसम् इद्धः । शुक्रः । आहुतऽइत्या हुतः ॥६

द्वेऽइतिद्वे । अन्यान्येत्यन्या अन्या । वत्सम् । अन्यस्याम् । शुक्रः । अन्यस्याम् ॥४॥

अग्निम् । औक्षन् । अस्तृणन् । अस्मै ॥५॥

अग्निः । वृत्राणि । विपन्यया । समिद्धऽइतिसम् इद्धः । शुक्रः । आहुतऽइत्या हुतः ॥६॥

---

[1]विरूपेऽइतिवि रूपे । [2]वत्स्सम् । धापयेतेऽइतिधापयेते । स्वधावानितिस्वधा वान् । सुवर्च्चाऽइतिसु वर्च्चाः ॥४॥

[3]असपर्य्यन् । असादयन्त ॥५॥

[4]वृत्राणि । विपन्यया ॥६॥

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्यैकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो द्रष्टव्यः ।

२. अपपाठोऽयम्, वकारस्य द्वित्वाभावात् । 'वत्सम्' इति साधुः ।

३. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिकासंख्ययोर्भेदो द्रष्टव्यः ।

४. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

विश्वेभिः । सोम्यम् । मधु । अग्ने । इन्द्रेण । वायुना ॥ पिब । मित्रस्य । धामभिरितिधाम भिः ॥७॥

आ । यत् । इषे । नृपतिमितिनृ पतिम् । तेजः । आनट् । शुचि । रेतः । निषिक्तम् । निसिक्तमितिनि सिक्तम् । द्यौः । अभीके ॥ अग्निः । शर्द्धम् । अनवद्यम् । युवानम् । स्वाध्युमितिसु आध्यम् । जनयत् । सूदयत् । च ॥८॥

अग्ने । शर्द्ध । महते । सौभगाय । तव । द्युम्नानि । उत्तमानीत्युत् तमानि । सन्तु ॥ सम् । जास्पत्यम् । जाःपत्यमितिजाः पत्यम् । सुयममितिसु यमम् । आ । कृणुष्व । शत्रूयताम् । शत्रुयतामितिशत्रु यताम् । अभि । तिष्ठ । महांसि ॥९॥

विश्वेभिः । सोम्यम् । अग्ने । मित्रस्य ॥७॥

निषिक्तम् । निसिक्तमितिनि सिक्तम् । अग्निः । अनवद्यम् स्वाध्युमितिसु आध्यम् ॥८॥

अग्ने । द्युम्नानि । उत्तमानीत्युत् तमानि । जास्पत्यम् । जाःपत्यमितिजाः पत्यम् । कृणुष्व । शत्रूयताम् । शत्रुयतामितिशत्रु यताम् । तिष्ठ ॥९॥

वायुना । पिब । आ[1] ॥७॥

य्यत् । य्युवानम् । जनय्यत् । सूदय्यत् ॥८॥

सौभगा.. । सुय्यममितिसु [2]य्यमम् । शत्रूय्यताम् । शत्रुय्यतामितिशत्रु [3]य्यताम् ॥९॥

---

१. 'पिब । आ' इत्येवं पदच्छेदोऽन्यकोशेषु न दृश्यते, स्वरानुरोधादपि न सम्भवति ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यमम्' इत्येव युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यताम्' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

त्वाम् । हि । मन्द्रतममितिमन्द्र तमम् । अर्कशोकैरित्यर्क शोकैः । वृमहे । महि । नः । श्रोषि । अग्ने ॥ इन्द्रम् । न । त्वा । शवसा । देवता । वायुम् । पृणन्ति । राधसा । नृतमाऽइतिनृ तमाः ॥१०॥

त्वेऽइतित्वे । अग्ने । स्वाहुतेतिसु आहुत । प्रियासः । सन्तु । सूरयः ॥ यन्तारः । ये । मघवानऽइतिमघ वानः । जनानाम् । ऊर्वान् । दयन्त । गोनाम् ॥११॥

श्रुधि । श्रुत्कर्णेतिश्रुत् कर्ण । वह्निभिरितिवह्नि भिः । देवैः । अग्ने । सयावभिरितिसयाव भिः ॥ आ । सीदन्तु । बर्हिषि । मित्रः । अर्यमा । प्रातर्यावाणः । प्रातर्यावानऽइतिप्रातः यावानः । अध्वरम् ॥१२॥

अर्कशोकैरित्यर्क शोकैः । अग्ने ॥१०॥

त्वेऽइतित्वे । अग्ने ॥११॥

श्रुत्कर्णेतिश्रुत् कर्ण । वह्निभिरितिवह्नि भिः । अग्ने । मित्रः । प्रातर्यावानऽइतिप्रातः यावानः । अध्वरम् ॥१२॥

वायुम् ॥१०॥

प्रियासः । सूरयः । यन्तारः । ये । मघवानऽइतिमघ वानः । दयन्त ॥११॥

वह्निभिरितिवह्नि भिः । सयावभिरितिसयाव भिः । अर्यमा । प्रातर्यावाणः । प्रातर्यावानऽइतिप्रातः [1]यावानः ॥१२॥

---

१ कर्कोपाध्यायनुसारमिह 'यावानः' इत्येव पाठेन भाव्यम् ।

विश्वेषाम् । अदितिः । यज्ञियानाम् । विश्वेषाम् । अतिथिः । मानुषाणाम् ॥ अग्निः । देवानाम् । अवः । आवृणानऽइत्याऽवृणानः । सुमृडीकऽइतिसु मृडीकः । भवतु । जातवेदाऽइतिजात वेदाः ॥१३॥

महः । अग्नेः । समिधानस्येतिसम् इधानस्य । शर्म्मणि । अनागाः । मित्रे । वरुणे । स्वस्तये ॥ श्रेष्ठे । स्याम । सवितुः । सवीमनि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥१४॥

आपः । चित् । पिप्युः । स्तर्यः । न । गावः । नक्षन् । ऋतम् । जरितारः । ते । इन्द्र ॥ याहि । वायुः । न । नियुतऽइतिनि युतः । नः । अच्छ । त्वम् । हि । धीभिः । दयसे । वि । वाजान् ॥१५॥

विश्वेषाम् । यज्ञियानाम् । विश्वेषाम् । अग्निः । आवृणानऽइत्या वृणानः ॥१३॥

अग्नेः । मित्रे । स्वस्तये । श्रेष्ठे । अद्य ॥१४॥

पिप्युः । नक्षन् । अच्छ ॥१५॥

यज्ञियानाम् । आवृणानऽइत्या वृणानः । जातवेदाऽइतिजात वेदाः ॥१३

स्वस्तये । वृणीमहे ॥१४॥

स्तर्यः । याहि । वायुः । नियुतऽइतिनि [4] युतः । दयसे ॥१५

---

१. 'वृणानः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'मृडीकः' इति काशिकः पाठः ।

३. 'इधानस्य' इति काशिकः पाठः ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युतः' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

गार्वः । उप॑ । अ॒व॒त॒ । अ॒व॒तम् । म॒हीऽइति॑म॒ही । य॒ज्ञस्य॑ । र॒प्सुदा॑ ॥ उ॒भा । कर्णा॑ । हि॒र॒ण्यया॑ ॥१६॥

यत् । अ॒द्य । सूरे॑ । उदि॑त॒ऽइत्युत्ऽइ॑ते । अना॑गाः । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा ॥ सु॒वाति॑ । स॒वि॒ता । भगः॑ ॥१७॥

आ । सु॒ते । सि॒ञ्च॒त॒ । श्रिय॑म् । रोद॑स्योः । अ॒भि॒श्रिय॒मित्य॑भि॒ऽश्रिय॑म् ॥ रसा॑ । द॒धी॒त॒ । वृ॒ष॒भम् ॥१८॥

आ॒ति॒ष्ठन्त॒मित्या॑ऽति॒ष्ठन्त॑म् । परि॑ । विश्वे॑ । अ॒भू॒ष॒न् । श्रियः॑ । वसा॑नः । च॒र॒ति॒ । स्वरो॑चि॒रिति॒स्वऽरो॑चिः ॥ म॒हत् । तत् । वृष्णः॑ । असु॑रस्य । नाम॑ । आ । वि॒श्वरू॑प॒ऽइति॑वि॒श्वऽरू॑पः । अ॒मृता॑नि । त॒स्थौ॒ ॥१९॥

प्र । वः॑ । म॒हे । मन्द॑मानाय । अन्ध॑सः । अर्च॑ ।

य॒ज्ञस्य॑ । र॒प्सुदा॑ । हि॒र॒ण्यया॑ ॥१६॥

अ॒द्य । उदि॑त॒ऽइत्युत्ऽइ॑ते । मि॒त्रः ॥१७॥

अ॒भि॒श्रिय॒मित्य॑भि॒ऽश्रिय॑म् ॥१८॥

आ॒ति॒ष्ठन्त॒मित्या॑ऽति॒ष्ठन्त॑म् । विश्वे॑ । वृष्णः॑ । वि॒श्वरू॑प॒ऽइति॑वि॒श्वऽरू॑पः । त॒स्थौ॒ ॥१९॥

य्य॒ज्ञस्य॑ । हि॒र॒ण्यय्या॑ ॥१६॥

य्यत् । अ॒र्य्य॒मा ॥१७॥

श्रिय्य॑म् । अ॒भि॒श्रिय्य॒मित्य॑भि॒ऽश्रिय्य॑म् । वृ॒ष॒भम् ॥१८॥

श्रिय्यः॑ । वृष्णः॑ । वि॒श्वरू॑प॒ऽइति॑वि॒श्वऽरू॑पः ॥१९॥

[1]व्वः॑ । मन्द॑मानाय्य । वि॒श्वान॑राय्य । वि॒श्व॒भुव॒ऽइति॑वि॒श्व॒ऽभुवे॑ ।

१. ककोशशील्यनुसारं 'वः॑' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

त्रिश्वानराय । त्रिश्वाभुवे । त्रिश्वभुवऽइतिविश्व भुवे ॥ इन्द्रस्य । यस्य । सुमखमितिसु मखम् । सह÷ । महि । श्रवे÷ । नुम्म्णम् । च । रोदसीऽइतिरोदसी । सपर्य्यत÷ ॥२०॥

बृहन् । इत् । इद्ध्मः । एषाम् । भूरि । शस्तम् । पृथुः । स्वरु÷ ॥२१॥

इन्द्र । आ । इहि । मत्सि । अन्धसः । विश्वेभिः । सोमपर्वभिरितिसोमपर्व भिः ॥ महान् । अभिष्टिः । ओजसा ॥२२॥

इन्द्र÷ । वृत्त्रम् । अवृणोत् । शर्द्धनीतिरितिशर्द्ध नीतिः । प्र । मायिनाम् । अमिनात् । वर्प्पणीतिः । वर्प्पनीतिरितिवर्प्प नीतिः ॥ अहन् । व्यंसमितिवि अंसम् । उशधक् । वनेषु । आविः । धेनाः । अकृणोत् । राम्म्याणाम् ॥२३॥

कुत÷ । त्वम् । इन्द्र । माहिनः । सन् । एक÷ ।

त्रिश्वानराय । त्रिश्वाभुवे । त्रिश्वभुवऽइतिविश्व भुवे । नुम्णम् ॥२०॥

इध्मः । शस्तम् ॥२१॥

मत्सि । त्रिश्वेभिः । अभिष्टिः ॥२२॥ वृत्रम् । राम्याणाम् ॥२३॥

व्यस्य । [1]नुम्नम् । सपर्य्यत÷ ॥२०॥

वृत्रम् । [2]माय्रनाम् । [3]वर्पनीतिरितिवर्प नीतिः । व्यंसमितिवि अंसम् ॥२३॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'नुम्णम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'मायिनाम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारं 'वर्प्पनीतिरितिवर्प्प नीतिः' इत्येवं शुद्धः पाठः ।

यासि । सत्पतुऽइतिसत् पते । किम् । ते । इत्था ॥ सम् । पृच्छसे । समराणऽइतिसम् [1]अराणः । शुभानैः । वोचेः । तत् । नः । हरिवुऽइतिहरि वः । यत् । ते । अस्मेऽइत्यस्मे ॥२४॥

आ । तत् । ते । इन्द्र । आयवः । पनन्त । अभि । ये । ऊर्वम् । गोमन्तमितिगो मन्तम् । तितृत्सान् ॥ सकृत्स्वमितिसकृत् स्वम् । ये । पुरुपुत्रामितिपुरु पुत्राम् । महीम् । सहस्रधारामितिसहस्र धाराम् । बृहतीम् । दुदुक्षन् । दुधुक्षन्नितिदुधुक्षन् ॥२५॥

इमाम् । ते । धियम् । प्र । भरे । महः । महीम् । अस्य । स्तोत्रे । धिषणा । यत् । ते । आनजे ॥ तम् । उत्सवऽइत्युत् सवे । च । प्रसवऽइतिप्र सवे । च । सासहिम् । ससहिमितिसस हिम् । इन्द्रम् । देवासः । शवसा । अमदन् । अनु ॥२६॥

सत्पतुऽइतिसत् पते । इत्था । पृच्छसे । अस्मेऽइत्यस्मे ॥२४॥

तितृत्सान् । सकृत्स्वमितिसकृत् स्वम् । पुरुपुत्रामितिपुरु पुत्राम् । दुदुक्षन् । दुधुक्षन्नितिदुधुक्षन् ॥२५॥

स्तोत्रे । उत्सवऽइत्युत् सवे । प्रसवऽइतिप्र सवे ॥२६॥

व्यासि । हरिवुऽइतिहरि वः । व्यत् ॥२४॥

आयवः । व्ये । [2]गोमतमितिगो मतम् । [3]तितृत्स्नात् । व्ये ॥२५॥

धियम् । व्यत् । [4]अमदम् ॥२६॥

---

१. 'अराणः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयं, लेखकप्रमादजः । 'गोमन्तमितिगो मन्तम्' इति साधुः ।

३. अपपाठोऽयं स्याल्लेखकप्रमादजः । 'तितृत्सान्' इति पाठेन भाव्यम् ।

४. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'अमदन्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

विभ्राडिति॑वि भ्राट् । बृहत् । पि॒बतु । सो॒म्म्यम् । मधु॑ । आयुः॑ । दध॑त् । यज्ञप॑ता॒विति॑यज्ञ पती । अवि॑ह्रुत॒मित्त्यवि॑ ह्रुतम् ॥ वात॑जूत॒ऽइति॒वात॑ जूतः । यः । अ॒भि॒रक्क्षतीत्त्य॑भि॒ रक्क्ष॑ति । त्मना॑ । प्र॒जाऽइति॑प्र॒ जाः । पु॒पोष॒ । पु॒रु॒धा । वि । रा॒ज॒ति ॥२७॥

येन॑ । पा॒व॒क॒ । चक्क्ष॑सा । भु॒र॒ण्ण्यन्त॑म् । जना॑न् । अनु॑ ॥ त्वम् । व॒रु॒ण॒ । पश्श्य॑सि ॥२८॥

दैव्यौ॑ । अ॒द्ध्वर्य्यू॒ऽइत्त्य॑द्ध्वर्य्यू । आ । ग॒त॒म् । रथे॑न । सूर्य॑त्त्व॒चेति॒सूर्य॑ त्वचा ॥ मद्ध्वा॑ । य॒ज्ञम् । सम् । अ॒ञ्जा॒थे॒ऽइत्त्य॑ञ्जाथे ॥२९॥

आ । नः॑ । इडा॑भिः । वि॒दथे॑ । सु॒श॒स्तीति॑सु श॒स्ति । वि॒श्वान॑रः । स॒वि॒ता । दे॒वः । ए॒तु ॥ अपि॑ । यथा॑ ।

विभ्राडिति॑वि भ्राट् । सो॒म्यम् । य॒ज्ञप॑ता॒विति॑य॒ज्ञ पतौ । अवि॑ह्रुत॒मित्यवि॑ ह्रुतम् । अ॒भि॒रक्षतीत्य॑भि॒ रक्ष॑ति । प्र॒जाऽइति॑प्र॒ जाः ॥२७॥

चक्ष॑सा । भु॒र॒ण्यन्त॑म् । पश्य॑सि ॥२८॥

दैव्यौ॑ । अ॒ध्व॒र्यू॒ऽइत्य॑ध्व॒र्यू । सूर्य॑त्व॒चेति॒सूर्य॑ त्वचा । मध्वा॑ । य॒ज्ञम् । अ॒ञ्जा॒थे॒ऽइत्य॑ञ्जाथे ॥२९॥

सु॒श॒स्तीति॑सु श॒स्ति । वि॒श्वान॑रः । भ॒स्तय । विश्व॑म् । अ॒भि॒पि॒त्व-

---

वि॒भ्राडिति॑वि॒ भ्राट् । आयुः॑ । य्यज्ञप॑ता॒विति॑य्यज्ञ[1] पतौ । वात॑जूत॒ऽइति॒वात॑ जूतः । य्यः ॥२७॥ [2]य्येन॑ ॥२८॥

अ॒ध्व॒र्य्यू॒ऽइत्य॑ध्व॒र्य्यू । सूर्य्य॑त्व॒चेति॒सूर्य्य॑ त्वचा । य्य॒ज्ञम् ॥२९॥

य्यथा॑ । य्यु॒वा॒नः ॥३०॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यज्ञ' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. इत पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वादित ऊर्ध्वं मन्त्राणां कण्डिकासंख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

युवानः । मत्सथ । नः । विश्वम् । जगत् । अभिपित्वऽइत्यभि पित्वे । मनीषा ॥३०॥

यत् । अद्य । कत् । च । वृत्रहन्निति वृत्र हन् । उदगाऽइत्युत् अगाः । अभि । सूर्य्य ॥ सर्वम् । तत् । इन्द्र । ते । वशे ॥३१॥

तरणिः । विश्वदर्शतऽइतिविश्व दर्शतः । ज्योतिष्कृत् । ज्योतिःकृदितिज्ज्योतिः कृत् । असि । सूर्य्य ॥ विश्वम् । आ । भासि । रोचनम् ॥३२॥

तत् । सूर्य्यस्य । देवत्वमितिदेव त्वम् । तत् । महित्वमितिमहि त्वम् । मध्या । कर्त्तोः । विततमितिवि ततम् । सम् । जभार ॥ यदा । इत् । अयुक्त । हरितः ।

ऽइत्यभि पित्वे ॥३०॥

अद्य । वृत्रहन्निति वृत्र हन् । उदगाऽइत्युत् अगाः ॥३१॥

विश्वदर्शतऽइतिविश्व दर्शतः । ज्योतिष्कृत । ज्योतिःकृदितिज्योतिः कृत् । विश्वम् ॥३२॥

देवत्वमितिदेव त्वम् । महित्वमितिमहि त्वम् । मध्या । अयुक्त ।

यत् । 'वृत्रहन्नितिवृत्र'[1] हन् । सूर्य्य ॥३१॥

विश्वदर्शतऽइतिविश्व दर्शतः । सूर्य्य ॥३२॥

सूर्य्यस्य । विततमितिवि[2] ततम् । यदा । अयुक्त ।

---

१. ककोशशैल्यनुसारमृकारपरो वकारो गुरुर्न भवति ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

सुधस्थादितिसुध स्थात् । आत् । रात्री । वास॑÷ । तनुते । सिमस्मै ॥३३॥

तत् । मित्रस्य॑ । वरु॑णस्य । अभिचक्षऽइत्य॑भि चक्ष्ये॑ । सूर्य्यं॑÷ । रूपम् । कृणुते । द्योः । उपस्थुऽइत्युप स्थे ॥ अनन्तम् । अन्यत् । रुशत् । अस्य । पाज॑÷ । कृष्णम् । अन्यत् । हुरित॑÷ । सम् । भरन्ति ॥३४॥

बट् । महान् । असि । सूर्य्य । बट् । आदित्य । महान् । असि ॥ महः । ते । सतः । महिमा । पनस्यते । अद्धा । देव । महान् । असि ॥३५॥

बट् । सूर्य्य । श्रवसा । महान् । असि । सत्रा । देव । महान् । असि ॥ मह्ना । देवानाम् । असुर्य्य॑÷ । पुरोहितुऽइतिपुरः हितः । विभ्वितिवि भु । ज्योति॑÷ । अदाभ्यम् ॥३६॥

सुधस्थादितिसुध स्थात् । रात्री । सिमस्मै ॥३३॥

मित्रस्य॑ । अभिचक्षऽइत्य॑भि चक्षे । उपस्थऽइत्युप स्थे । अन्यत् । कृष्णम् । अन्यत् ॥३४॥

आदित्य । अद्धा ॥३५॥

सत्रा । मह्ना । विभ्वितिवि भु । अदाभ्यम् ॥३६॥

---

[1]तनुते । [1]असि । [1]मस्मै ॥३३॥

सूर्य्यं॑÷ । [2]अनतम् ॥३४॥ सूर्य्य ॥३५॥

सूर्य्य । असुर्य्य॑÷ । विभ्वितिवि भु । [3]ज्योति॑÷ ॥३६॥

---

१. पदच्छेदोऽयुक्तः ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः ।

३. अपपाठोऽयं थकारजकारयोः समानोच्चारणनिमित्तजः (द्र० २६ पृष्ठस्था टि० १), 'ज्योति॑÷' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

श्रायन्तऽइवेतिश्रायन्तःऽइव । सूर्य्यम् । विश्वा । इत् । इन्द्रस्य । भक्षत ॥ वसूनि । जाते । जनमाने । ओजसा । प्रति । भागम् । न । दीधिम ॥३७॥

अद्य । देवाः । उदितेत्युत्ऽइता । सूर्य्यस्य । निः । अंहसः । पिपृत । निः । अवद्यात् ॥ तत् । नः । मित्रः । वरुणः । मामहन्ताम् । ममहन्तामितिममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥३८॥

आ । कृष्णेन । रजसा । वर्त्तमानः । निवेशयन्निति निवेशयन् । अमृतम् । मर्त्यम् । च ॥ हिरण्ययेन । सविता । रथेन । आ । देवः । याति । भुवनानि । पश्यन् ॥३९॥

प्र । वावृजे । ववृजऽइतिववृजे । सुप्रयाऽइतिसु प्रयाः । बर्हिः । एषाम् । आ । विश्पतीव । विश्पतीऽइवेतिविश्पती

श्रायन्तऽइवेतिश्रायन्तःऽ इव । विश्वा । भक्षत ॥३७॥

अद्य । उदितेत्युत्ऽ इता । अवद्यात् । मित्रः ॥३८॥

कृष्णेन । हिरण्ययेन । पश्यन् ॥३९॥

सुप्रयाऽइतिसु प्रयाः । विश्पतीव । विश्पतीऽइवेतिविश्पती इव ।

श्राय्रन्तऽइवेतिश्राय्रन्तःऽ इव । सूर्य्यम् । [1]भक्षते ॥३७॥

[2]अद्य: । सूर्य्यस्य । [2]पिपृत: ॥३८॥

निवेशय्रन्निति नि वेशय्रन् । हिरण्यय्रेन । य्याति ॥३९॥

ववृजऽइतिववृजे[3] । सुप्रय्राऽइतिसु प्रय्राः । विश्पतीऽइवेतिविश्पतीं[4]

---

१. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः ।

२. विसर्गनिर्देशरूपोऽयमपपाठो लेखकप्रमादजः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह '०ववृजे' इति युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह '०विश्पती' इति युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

इव । वीरिटे । इयातेऽइतीयाते ॥ विशाम् । अक्तोः । उषसः । पूर्वहूतावितिपूर्व हूतौ । वायुः । पूषा । स्वस्तये । नियुत्वान् ॥४०॥

इन्द्रवायूऽइतीन्द्रवायू । बृहस्पतिम् । मित्रा । अग्निम् । पूषणम् । भगम् ॥ आदित्यान् । मारुतम् । गणम् ॥४१॥

वरुणः । प्रावितेतिप्र [1]अविता । भुवत् । मित्रः । विश्वाभिः । ऊतिभिरित्यूति भिः ॥ करताम् । नः । सुराधसऽइतिसु राधसः ॥४२॥

अधि । नः । इन्द्र । एषाम् । विष्णोऽइतिविष्णो । सजात्यानामितिस जात्यानाम् ॥ इत । मरुतः । अश्विना ॥४३

अग्ने । इन्द्र । वरुण । मित्र । [2]देवाः । शर्द्धः । प्र । यन्त । मारुत । उत । विष्णोऽइतिविष्णो ॥ उभा ।

शक्तोः । स्वस्तये । नियुत्वान् ॥४०॥

बृहस्पतिम् । मित्रा । अग्निम् । आदित्यान् ॥४०॥

प्रावितेतिप्र अविता । मित्रः । विश्वाभिः । ऊतिभिरित्यूति भिः ॥४२

विष्णोऽइतिविष्णो । सजात्यानामितिस जात्यानाम् । अश्विना ॥४३॥

अग्ने । मित्र । [2]देवाः । विष्णोऽइतिविष्णो । नासत्या । रुद्रः ॥४४॥

इव । इयातेऽइतीयाते । वायुः । स्वस्तये । नियुत्वान् ॥४०॥

इन्द्रवायूऽइतीन्द्रवायू ॥४१॥

विष्णोऽइतिविष्णो ॥४३॥

[2]देवाः । यन्त । विष्णोऽइतिविष्णो ॥४४॥

---

१. 'अविता' इति काशिकः पाठः ।

२. अत्र ४२० पृष्ठस्था टिप्पणी १ द्रष्टव्या ।

नासत्या । रुद्रः । अध । ग्नाः । पूषा । भगः । सरस्वती । जुषन्त ॥४४॥

इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । मित्रावरुणा । अदितिम् । स्वरितिस्वः । पृथिवीम् । द्याम् । मरुतः । पर्वतान् । अपः ॥ हुवे । विष्णुम् । पूषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् । भगम् । नु । शꣳसम् । सवितारम् । ऊतये ॥४५॥

अस्मेऽइत्यस्मे । रुद्राः । मेहना । पर्वतासः । वृत्रहत्यऽइतिवृत्र हत्ये । भरहूताविति भर हूतौ । सजोषाऽइतिस जोषाः ॥ यः । शꣳसते । स्तुवते । धायि । पज्रः । इन्द्रज्ज्येष्ठाऽइतीन्द्र ज्येष्ठाः । अस्मान् । अवन्तु । देवाः ॥४६॥

अर्वाञ्चः । अद्य । भवत । यजत्राः । आ । वः । हार्दि । भयमानः । व्ययेयम् ॥ त्राध्वम् । नः । देवाः ।

इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । मित्रावरुणा । विष्णुम् । ब्रह्मणः ॥४५॥

अस्मेऽइत्यस्मे । रुद्राः । वृत्रहत्यऽइतिवृत्र हत्ये । पज्रः । इन्द्रज्येष्ठाऽइतीन्द्र ज्येष्ठाः । अस्मान् ॥४६॥

अद्य । यजत्राः । त्राध्वम् । त्राध्वम् । अवपदऽइत्यव पदः ।

ऊतये ॥४५॥

[1]वृत्रहत्यऽइतिवृत्र[1] हत्ये । यः । धायि ॥४६॥

यजत्राः । [2]वः । भयमानः । व्ययेयम् । यजत्राः ॥४७॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारम् ऋकारपरो वकारो न गुरुर्भवतीति कृत्वा उभयत्रैकवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वः' पदे संहितेव वकारो गुरुर्न भवतीति कृत्वा 'वः' इत्येव पाठः साधुः ।

निजुरऽइतिनि जुरं÷ । वृकस्य । त्राद्धम् । कुर्षात् । अवपदुऽइत्यव पदं÷ । यजत्राऽ ॥४७॥

विश्वे । देवाऽ । शृणुत । इमम् । हवम् । मे । ये । अन्तरिक्षे । ये । उप । द्यवि । स्थ ॥ ये । अग्निजिह्वाऽइत्यग्नि जिह्वा२ । उत । वा । यजत्राऽ ॥४८॥

देवेभ्य÷ । हि । प्रथमम् । यज्ञियेभ्यऽ । अमृतत्वमित्यमृत त्वम् । सुवसि । भागम् । उत्तममित्युत् तमम् ॥ आत् । इत् । दामानम् । सवितऽ । वि । ऊर्णुषे । अनूचीना । जीविता । मानुषेभ्यऽ ॥४९॥

प्र । वायुम् । अच्छ । बृहती । मनीषा । बृहद्रयिमितिबृहत् रयिम् । विश्ववारमितिविश्व वारम् । रथप्रामितिरथ प्राम् ॥ द्युतद्यामेतिद्युतत् यामा । नियुतऽइतिनि युतं÷ ।

यजत्राऽ ॥४७॥

विश्वे । अन्तरिक्षे । अग्निजिह्वाऽइत्यग्नि जिह्वा२ । यजत्राऽ ॥४८॥

देवेभ्य÷ । यज्ञियेभ्यऽ । अमृतत्वमित्यमृत त्वम् । उत्तममित्युत् तमम् । मानुषेभ्यऽ ॥४९॥

अच्छ । बृहद्रयिमितिबृहत् रयिम् । विश्ववारमितिविश्व वारम् । रथप्रामितिरथ प्राम् । द्युतद्यामेतिद्युतत् यामा । पत्यमानऽ । इयक्षसि । प्रयज्यो-

त्ये । त्ये । त्ये । व्यजत्राऽ ॥४८॥

व्यज्ञियेभ्यऽ ॥४९॥

वायुम् । बृहद्रयिमितिबृहत् रयिम् । विश्ववारमितिविश्व वारम् । द्युतद्यामेतिद्युतत् [1]यामा । नियुतऽइतिनि [2]युतं÷ । इयक्षसि । प्रयज्यो-

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य़ामा' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युतं÷' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

पर्च्यमानं॑ । कविः॑ । कविम् । इयक्क्षसि । प्रयज्ज्यो॒ऽइति॑प्र यज्ज्यो ॥५०॥

मित्रम् । हुवे । पूतदक्क्षमिति॑पूत दक्क्षम् । वरुणम् । च । रिशाद॑सम् ॥ धियम् । घृताचीम् । साध॑न्ता ॥५१॥

दस्रा॑ । युवाक॑वं॑ । सुता॒ । नास॑त्त्या । वृक्क्तब॑र्हिषऽइति॑वृक्क्त बर्हि॑षं ॥ आ । यातम् । रुद्द्रवर्त्तनीऽइति॑रुद्द्र वर्त्तनी ॥५२॥

विदत् । यदि॑ । सरमा॑ । रुग्णम् । अद्द्रेः॑ । महि॑ । पाथः॑ । पूर्व्यम् । सद्ध्र्यक् । क॒रिति॑कः॑ ॥ अग्ग्रम् । नयत् । सुपदीति॑सु पदि॑ । अक्क्षरा॑णाम् । अच्छ॑ । रव॑म् । प्रथमा । जानती । गात् ॥५३॥

ऽइति॑प्र यज्ज्यो ॥५०॥

मित्रम् । पूतद॑क्षामिति॑पूत दक्षम् ॥५१॥

नासत्या । वृक्तबर्हिषऽइति॑वृक्त बर्हिषं । रुद्रवर्त्तनीऽइति॑रुद्र वर्त्तनी ॥५२

रुग्णम् । अद्रेः॑ । सध्र्यक् । अग्रम् । अक्षराणाम् । अच्छ ॥५३॥

ऽइति॑प्र [1]व्यज्यो ॥५०॥

धियम् ॥५१॥

य्युवाकवं । [2]व्वृक्तबर्हिषऽइति॑व्वृक्त[2] बर्हिषं । य्यातम् । रुद्रवर्त्तनी-ऽइति॑रुद्र वर्त्तनी ॥५२॥

य्यदि॑ । [3]रुणम् । नय्यत् । [4]सुपदीमिति॑सु पदि॑ ॥५३॥

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यज्यो' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह ऋकारपरो वकारो गुरुर्न भवति । तेनोभयत्र 'वृक्त' इत्येव साधु पाठः ।

३. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'रुग्णम्' इत्येव साधुः पाठः ।

४. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'सुपदीति॑सु' इत्येव युक्तः पाठः ।

नहि । स्पर्शम् । अविदन् । अन्यम् । अस्मात् । वैश्वानरात् । पुरऽएतारमितिपुरःऽ एतारम् । अग्नेः ॥ आ । ईम् । एनम् । अवृधन् । अमृताः । अमर्त्यम् । वैश्वानरम् । क्षैत्रजित्यायेतिक्षैत्र जित्याय । देवाः ॥५४॥

उग्रा । विघनिनेतिवि घनिना । मृधः । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । हवामहे ॥ ता । नः । मृडातः । ईदृशे ॥५५॥

उप । अस्मै । गायत । नरः । पवमानाय । इन्दवे ॥ अभि । देवान् । इयक्षते ॥५६॥

ये । त्वा । अहिहत्यऽइत्यहि हत्ये । मघवन्नितिमघ वन् । अवर्द्धन् । ये । शाम्बरे । हरिवऽइतिहरि वः । ये । गविष्टावितिगो इष्टौ ॥ ये । त्वा । नूनम् । अनुमदन्तीत्यनु मदन्ति । विप्राः । पिब । इन्द्र । सोमम् । सगणऽइतिस गणः । मरुद्भिरितिमरुत् भिः ॥५७॥

अन्यम् । अस्मात् । वैश्वानरात् । अग्ने? । वैश्वानरम् । क्षैत्रजित्यायेतिक्षैत्र जित्याय ॥५४॥

उग्रा । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी ॥५५॥

अस्मै । इयक्षते ॥५६॥

अहिहत्यऽइत्यहि हत्ये । गविष्टावितिगो इष्टौ । अनुमदन्तीत्यनु मदन्ति । विप्राः । मरुद्भिरितिमरुत् भिः ॥५७॥

क्षैत्रजित्यायेतिक्षैत्र जित्याय ॥५४॥

विघनिनेतिवि[1] घनिना ॥५५॥

गायत । पवमानाय । इयक्षते ॥५६॥

ये । मघवन्नितिमघ वन् । ये । हरिवऽइतिहरि वः । ये । ये ॥५७॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

जनिष्ठाः । उग्रः । सहसे । तुराय । मन्द्रः । ओजिष्ठः । बहुलाभिमान इति बहुल अभिमानः । अवर्द्धन् । इन्द्रम् । मरुतः । चित् । अत्र । माता । यत् । वीरम् । दधनत् । धनिष्ठा ॥५८॥

आ । तु । नः । इन्द्र । वृत्रहन्निति वृत्र हन् । अस्माकम् । अर्द्धम् । आ । गहि ॥ महान् । महीभिः । ऊतिभिरित्यूति भिः ॥५९॥

त्वम् । इन्द्र । प्रतूर्त्तिष्वितिप्र तूर्त्तिषु । अभि । [1]विश्वाः । असि । स्पृधः ॥ अशस्तिहेत्यशस्ति हा । जनिता । विश्वतूरितिविश्व तूः । असि । त्वम् । तूर्य्य । तरुष्यतः ॥६०॥

जनिष्ठाः । उग्रः । ओजिष्ठः । मन्त्रं । धनिष्ठा ॥५८॥

वृत्रहन्निति वृत्र हन् । अस्माकम् । ऊतिभिरित्यूति भिः ॥५९।

प्रतूर्त्तिष्वितिप्र तूर्त्तिषु । [1]विश्वाः । अशस्तिहेत्यशस्ति हा । विश्वतूरितिविश्व तूः । तरुष्यतः ॥६०॥

तुराय । यत् ॥५८॥

[2]वृत्रहन्निति वृत्र[2] हन् ॥५९॥

[1]विश्वाः । तूर्य्य ॥६०॥

---

१ द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ३२८ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

२. ककोपगैल्यनुसारमृकारपरो वकारो गुरुर्न भवति, तेन 'वृत्र' इत्येवमेकवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

अनु । ते । शुष्मम् । तुरयन्तम् । ईयतुः । क्षोणीऽइतिक्षोणी । शिशुम् । न । मातरा ॥ [1]विश्वाः । ते । स्पृधः । श्नथयन्त । मन्यवे । वृत्रम् । यत् । इन्द्र । तूर्वसि ॥६१॥

अदब्धेभिः । सवितरितिसवितः । पायुभिरितिपायु भिः । त्वम् । शिवेभिः । अद्य । परि । पाहि । नः । गयम् ॥ हिरण्यजिह्वऽइतिहिरण्य जिह्वः । सुविताय । नव्यसे ॥६२॥

प्र । वीरयेतिवीर या । शुचयः । दद्रिरे । वाम् । अध्वर्युभिरित्यध्वर्यु भिः । मधुमन्तऽइतिमधु मन्तः ।

शुष्मम् । क्षोणीऽइतिक्षोणी । [1]विश्वाः । मन्यवे । वृत्रम् ॥६१॥

अद्य । हिरण्यजिह्वऽइतिहिरण्य जिह्वः । नव्यसे ॥६२॥

दद्रिरे । अध्वर्युभिरित्यध्वर्यु भिः । अर्क ॥६३॥

---

[2]शुष्मिन् । तुरयन्तम् । ईयतुः । [1]विश्वाः । श्नथयन्त । वृत्रम् । यत् ॥६१॥

[3]पायुभिरितिपायु भिः । गयम् । सुविताय ॥६२॥

वीरयेतिवीर[4] या । शुचयः । [5]वाम् । अध्वर्युभिरित्यध्वर्यु भिः । वायोऽइतिवायो । नियुतऽइतिनि [6]युतः । याहि । मदाय ॥६३॥

---

१. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ३२८ पृष्ठस्था टि० १ ।

२. अयपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'शुष्मम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य सप्तानां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

४. ककोशशैल्यनुसारं 'वीर या' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

५. ककोशसंहितेव 'वाम्' पदे वकारो गुरुर्न भवति ।

६. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युतः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

सुतासं÷ ॥ वह । वायोऽइतिवायो । नियुतऽइतिनि सुत÷ ।
याहि । अच्छ । पिब । सुतस्य । अन्धसः । मदाय ॥६३॥

काव्ययोः । आजानेष्वित्याऽजानेषु । क्रत्वा ।
दक्षस्य । दुरोणे ॥ रिशादसा । सधस्थऽइतिसधऽस्थे । आ ६४

तिरश्चीन÷ । विततऽइतिवि ततः । रश्मिः । एषाम् ।
अधः । स्वित् । आसीइत् । उपरि । स्वित् । आसीइत् ॥
रेतोधाऽइतिरेतःधाः । आसन् । महिमान÷ । आसन् ।
स्वधा । अवस्तात् । प्रयतिरितिप्र यतिः । परस्तात् ॥६५॥

आ । रोदसीऽइतिरोदसी । अपृणत् । आ । स्व÷ ।
महत् । जातम् । यत् । एनम् । अपस÷ । अधारयन् ॥

काव्ययोः । आजानेष्वित्या जानेषु । क्रत्वा । दक्षस्य । सधस्थऽइतिसध स्थे ॥६४॥

तिरश्चीन÷ । रश्मिः । अवस्तात् । प्रयतिरितिप्र यतिः । परस्तात् ॥६५

---

[1]काव्ययोः । [2]आजनेष्वित्या जानेषु ॥६४॥

[3]विततऽइतिवि[4] ततः । आसीत्[5] । आसीत्[5] । प्रयतिरितिप्र [6]यतिः ॥६५॥

यत् । अधारयन् । अध्वराय । नीयते । [7]अन्य÷ ।

---

१. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्याष्टानां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'आजानेष्वित्या जानेषु' इति साधुः ।

३. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य नवानां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

५. अपपाठोऽयं प्लुतचिह्नरहितः । ऋग्वेदेऽपि प्लुतत्वं दृश्यते ।

६. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यतिः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

७. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'अस्य÷' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

सः । अध्वराय । परि । नीयते । कविः । अत्यः । न ।
वाजसातयऽइतिवाज सातये । चनोहितऽइतिचनः हितः ॥६६

उक्थेभिः । वृत्रहन्तमेतिवृत्रहन् तमा । या ।
मन्दाना । चित् । आ । गिरा ॥ आङ्गूषैः । आविवासत-
ऽइत्या विवासतः ॥६७॥

उप । नः । सूनवः । गिरः । शृण्वन्तु । अमृतस्य ।
ये ॥ सुमृडीकाऽइतिसु [1]मृडीकाः । भवन्तु । नः ॥६८॥

ब्रह्माणि । मे । मतयः । शम् । सुतासः ।
शुष्मः । इयर्त्ति । प्रभृतऽइतिप्र भृतः । मे । अद्रिः ॥
आ । शासते । प्रति । हर्य्यन्ति । उक्था । इमा । हरीऽइति-
हरी । वहतः । ता । नः । अच्छ ॥६९॥

अध्वराय । अत्यः ॥६६॥

उक्थेभिः । वृत्रहन्तमेतिवृत्रहन् तमा । आविवास्नऽइत्या
विवासतः ॥६७॥

शृण्वन्तु ॥६८॥

ब्रह्माणि । शुष्मः । प्रभृतऽइतिप्र भृतः । अद्रिः । उक्था ।
अच्छ ॥६९॥

वाजसातयऽइतिवाज सातये ॥६६॥

[2]वृत्रहन्तमेतिवृत्रहन् तमा । य्या । आविवासतऽइत्या विवासतः ॥६७॥

य्ये ॥६८॥

मतयः । इयर्त्ति । हर्य्यन्ति ॥६९॥

---

१. 'मृडीकाः' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमृकारपरो वकारो गुरुर्न भवति, तेनेह 'वृत्र' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

अनुत्तम् । आ । ते । मघवन्नितिमघ वन् । नकिः । नु । न । त्वावानितित्वा वान् । अस्ति । देवता । विदानः ॥ न । जायमानः । नशते । न । जातः । यानि । करिष्या । कृणुहि । प्रवृद्धेतिप्र वृद्ध ॥७०॥

तत् । इत् । आस । भुवनेषु । ज्येष्ठम् । यतः । जज्ञे । उग्रः । त्वेषनृम्ण इतित्वेष नृम्णः ॥ सद्यः । जज्ञानः । नि । रिणाति । शत्रून् । अनु । यम् । विश्वे । मदन्ति । ऊमाः ॥७१॥

इमाः । ऊँऽइत्यूँ । त्वा । पुरूवसो । पुरुवसोऽइतिपुरु वसो । गिरः । वर्द्धन्तु । याः । मम ॥ पावकवर्णाऽइतिपावक वर्णाः । शुचयः । विपश्चितऽइतिविपः चितः । अभि । स्तोमैः । अनूषत ॥७२॥

त्वावानितित्वा वान् । अस्ति । करिष्या । प्रवृद्धेतिप्र वृद्ध ॥७०॥

ज्येष्ठम् । जज्ञे । उग्रः । त्वेषनृम्णऽइतित्वेष नृम्णः । सद्यः । जज्ञानः । शत्रून् । विश्वे ॥७१॥

ऊँऽइत्यूँ । विपश्चितऽइतिविपः चितः ॥७२॥

मघवन्नितिमघ वन् । त्वावानितित्वा वान् । जायमानः । यानि । प्रवृद्धेतिप्र वृद्ध ॥७०॥

यतः । यम् ॥७१॥

पुरुवसोऽइतिपुरु वसो । याः । पावकवर्णाऽइतिपावक वर्णाः । शुचयः । विपश्चितऽइतिविपः चितः ॥७२॥

मर्त्य । अयम् । विश्वं ÷ । आर्य्ये ÷ । दास ÷ । शेवधिपाऽइतिशेवधि पाः । अरिः ॥ तिरः । चित् । अर्य्ये । रुशमे । पवीरवि । तुभ्य । इत् । सः । अज्यते । रयिः ॥७३॥

अयम् । सहस्रम् । ऋषिभिरित्यृषि भिः । सहस्कृतः । सहः ÷ कृतऽइतिसहः ÷ कृतः । समुद्रऽइवेतिसमुद्रः इव । पप्रथे ॥ सत्यः । सः । अस्य । महिमा । गृणे । शवः ÷ । यज्ञेषु । विप्रराज्यऽइतिविप्र राज्ये ॥७४॥

आ । नः । यज्ञम् । दिविस्पृशमितिदिवि स्पृशम् । वायोऽइतिवायो । याहि । सुमन्मभिरितिसुमन्म भिः ॥ अन्तरित्यन्तः । पवित्रे । उपरि । श्रीणानः । अयम् । शुक्रः । अयामि । ते ॥७५॥

विश्वं ÷ । तुभ्य । अज्यते ॥७३॥

ऋषिभिरित्यृषि भिः । समुद्रऽइवेतिसमुद्र? इव । पप्रथे । सत्य? । यज्ञेषु । विप्रराज्यऽइतिविप्र राज्ये ॥७४॥

यज्ञम् । दिविस्पृशमितिदिवि स्पृशम् । अन्तरित्यन्त? । पवित्रे । शुक्र? ॥७५॥

मर्त्य । अयम् । आर्य्ये ÷ । अर्य्ये । [1]तुभ्येत् । रयि? ॥७३॥

अयम् । ऋषिभिरित्यृषि भिः । यज्ञेषु । विप्रराज्यऽइतिविप्र राज्ये ॥७४॥

[2]यज्ञम् । वायोऽइतिवायो[3] । याहि । अयम् । अयामि ॥७५॥

---

१. पदच्छेदाभावरूपोऽपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, नह्येकपदे द्व्युदात्तत्वमिह सम्भवति ।

२. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यते । अत इत आरम्य दशानां कण्डिकासंख्यायां भेदो ज्ञेयः ।

३. ककोसर्वेल्यनुसारमिह '०वायो' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

इन्द्रवायूऽइतीन्द्रवायू । सुसन्दृशेतिसु सन्दृशा । सुहवेतिसु हवा । इह । हवामहे । यथा ॥ नः । सर्वः । इत् । जनः । अनमीवः । सङ्गमऽइतिसम् गमे । सुमनाऽइतिसु मनाः । असत् ॥७६॥

ऋधक् । इत्था । सः । मर्त्यः । शशमे । देवतातयऽइतिदेव तातये ॥ यः । नूनम् । मित्त्रावरुणौ । अभिष्टये । आचक्रऽइत्या चक्रे । हव्यदातयऽइतिहव्य दातये ॥७७॥

आ । यातम् । उप । भूषतम् । मध्वः । पिबतम् । अश्विना ॥ दुग्धम् । पयः । वृषणा । जेन्यावसूऽइतिजेन्या वसू । मा । नः । मर्धिष्टम् । आ । गतम् ॥७८॥

प्र । एतु । ब्रह्मणः । पतिः । प्र । देवी । एतु । सूनृता ॥ अच्छ । वीरम् । नर्य्यम् । पङ्क्तिराधसमितिपङ्क्ति राधसम् । देवाः । यज्ञम् । नयन्तु । नः ॥७९॥

इत्था । मित्रावरुणौ । अभिष्टये । आचक्रऽइत्या चक्रे । हव्यदातयऽइतिहव्य दातये ॥७७॥

मध्वः । अश्विना । दुग्धम् । जेन्यावसूऽइतिजेन्या वसू । मर्धिष्टम् ॥७८॥

ब्रह्मणः । अच्छ । यज्ञम् ॥७९॥

इन्द्रवायूऽइतीन्द्रवायू । य्यथा ॥७६॥

देवतातय्यऽइतिदेव तातय्ये । य्यः । [1]अभीष्टय्ये । हव्यदातय्यऽइतिहव्य दातय्ये ॥७७॥

य्यातम् । पय्यः । वृषणा । जेन्यावसूऽइतिजेन्या [2]वसू ॥७८॥

नर्य्यम् । य्यज्ञम् । नय्यन्तु ॥७९॥

---

१. ककोशे 'अभीष्टय्ये' इत्यपपाठः, उत्तरत्र (८१) शुद्धः पठ्यते ।

२. अपपाठोऽयम्, 'वसू' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

चन्द्रमाः । अप्स्वन्तरित्यप्सु । अन्तः । आ । सुपर्णऽइतिसु पर्णः । धावते । दिवि ॥ रयिम् । पिशङ्गम् । बहुलम् । पुरुस्पृहमितिपुरु स्पृहम् । हरिः । एति । कनिक्रदत् ॥८०॥

देवन्देवमितिदेवम् देवम् । वः । अवसे । देवन्देवमितिदेवम् देवम् । अभिष्टये ॥ देवन्देवमितिदेवम् देवम् । हुवेम । वाजसातयऽइतिवाज सातये । गृणन्तः । देव्या । धिया ॥८१॥

दिवि । पृष्टः । अरोचत । अग्निः । वैश्वानरः । बृहन् ॥ क्ष्मया । वृधानः । ओजसा । चनोहितऽइतिचनः हितः । ज्योतिषा । बाधते । तमः ॥८२॥

इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । अपात् । इयम् । पूर्वा । आ । अगात् । पद्वतीभ्यऽइतिपत् वतीभ्यः ॥ हित्वी । शिरः ।

अप्स्वन्तरित्यप्सु । पुरुस्पृहमितिपुरु स्पृहम् । कनिक्रदत् ॥८०॥

अभिष्टये । देव्या ॥८१॥

पृष्टः । अग्निः । वैश्वानरः ॥८२॥

इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । पद्वतीभ्यऽइतिपत् वतीभ्यः । हित्वी । जिह्वया ।

रश्मि[म्] ॥८०॥

अभिष्टये । वाजसातयऽइतिवाज सातये । धिया ॥८१॥

क्ष्मया । वृधानः । [1]ज्योतिषा ॥८२॥

इयम् । पद्वतीभ्यऽइतिपत् वतीभ्यः । जिह्वया ।

---

१. द्रष्टव्यात्र पूर्वत्र ८६ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

जि॒ह्वया॑ । वा॒वद॑त् । चर॑त् । त्रिꣳश॑त् । [1]प॒दा । [1]नि॒ । अ॒क्र॒मी॒त् ॥८३॥

दे॒वास॑: । हि । स्म । मन॑वे । सम॑न्यव॒ऽइति॒स म॑न्यवः । विश्वे॑ । सा॒कम् । सरा॑तय॒ऽइति॒स रा॑तयः ॥ ते । न॒: । अ॒द्य । ते । अ॒प॒रम् । तु॒चे । तु । न॒: । भव॑न्तु । व॒रि॒वो॒विद॒ऽइति॑ वरिवः॒ विद॑: ॥८४॥

अप॑ । अ॒ध॒म॒त् । अ॒भिश॑स्ती॒रित्य॒भि शस्ती॑: । अ॒श॒स्ति॒हेत्य॑शस्ति॒ हा । अथ॑ । इन्द्र॑: । द्यु॒म्नी । आ । अ॒भ॒व॒त् ॥ दे॒वा॒: । ते । इ॒न्द्र॒ । स॒ख्याय॑ । ये॒मि॒रे॒ । बृह॑द्भानो॒ऽइति॒ बृह॑त् भानो । मरु॑द्ग॒णेति॒ मरु॑त् गण ॥८५॥

अ॒क्र॒मी॒त् ॥८३॥

सम॑न्यव॒ऽइति॒स म॑न्यवः । विश्वे॑ । अ॒द्य ॥८४॥

अ॒भिश॑स्ती॒रित्य॒भि शस्ती॑: । अ॒श॒स्ति॒हेत्य॑शस्ति॒ हा । द्यु॒म्नी । स॒ख्याय॑ । बृ॒ह॑द्भानो॒ऽइति॒ बृह॑त् भानो । मरु॒द्ग॒णेति॒ मरु॑त् गण ॥८५॥

---

[1]प॒दानि॑ ॥८३॥

सरा॑तय॒ऽइति॒स रा॑तयः । व॒रि॒वो॒विद॒ऽइति॑ वरिवः॒ विद॑: ॥८४॥

[2]अथ॑ । स॒ख्याय॑ । ये॒मि॒रे॒ ॥८५॥

---

१. ऋग्वेदे ६।५६।६ अप्ययं पदच्छेद उपलभ्यते । ककोशे अजमेरमुद्रिते काशीमुद्रिते च 'प॒दानि॑ । अ॒क्र॒मी॒त्' इत्येवं पदविभागो दृश्यते । उव्वट-भाष्यानुसारमप्ययमेव पदच्छेदस्तस्य सम्मत इति प्रतीयते । स्वरानुरोधात् संहितापाठस्योभयथाऽपि पदच्छेदः सम्भवति ।

२. अन्यत्रापि क्वचित् 'अथ॑' इत्यस्य स्थानेऽयं पाठ उपलभ्यते ।

प्र । वः । इन्द्राय । बृहते । मरुतः । ब्रह्म । अर्चत ॥ वृत्रम् । हनति । वृत्रहेतिवृत्र हा । शतक्रतुरितिशत क्रतुः । वज्रेण । शतपर्वणेतिशत पर्वणा ॥८६॥

अस्य । इत् । इन्द्रः । वावृधे । ववृधऽइतिववृधे । वृष्ण्यम् । शवः । मदे । सुतस्य । विष्णवि ॥ अद्य । तम् । अस्य । महिमानम् । आयवः । अनु । स्तुवन्ति । पूर्वथेतिपूर्व था ॥८७॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अर्च । वृत्रम् । वृत्रहेतिवृत्र हा । शतक्रतुरितिशत क्रतुः । वज्रेण ॥८६॥

वृष्ण्यम् । विष्णवि । अद्य ॥८७॥

वः । इन्द्राय । वृत्रम् । वृत्रहेतिवृत्र हा ॥८६॥

ववृधऽइतिववृधे[1] । वृष्ण्यम् । आयवः ॥८७॥

इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते [2]पदपद्धति
त्रयस्त्रिंशतिमो[3]ऽध्यायः ॥

---

१. क्रमोशशैल्यनुसारमिह 'ववृधे' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. पदमिदमन्यत्र न पठ्यते ।

३. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ५२७ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

यत्। जाग्रतः। दूरम्। उदैतीत्युत्ऽऐति। दैवम्। तत्। ऊँऽइत्यूँ। सुप्तस्य। तथा। एव। एति॥ दूरङ्गममिति दूरम्ऽगमम्। ज्योतिषाम्। ज्योतिः÷। एकम्। तत्। मे। मनः÷। शिवसङ्कल्पमिति शिवऽसङ्कल्पम्। अस्तु॥१॥

येन। कर्माणि। अपसः÷। मनीषिणः÷। यज्ञे। कृण्वन्ति। विदथेषु। धीराः॥ यत्। अपूर्वम्। यक्षम्। अन्तः। प्रजानामिति प्रऽजानाम्॥२॥

यत्। प्रज्ञानमिति प्रऽज्ञानम्। उत। चेतः÷। धृतिः÷। च। यत्। ज्योतिः÷। अन्तः। अमृतम्। प्रजास्विति प्रऽजासु॥ यस्मात्। न। ऋते। किम्। चन। कर्म। क्रियते॥३॥

जाग्रतः। उदैतीत्युत्ऽऐति। ऊँऽइत्यूँ। सुप्तस्य। शिवसङ्कल्पमिति शिवऽसङ्कल्पम्। अस्तु॥१॥

यज्ञे। कृण्वन्ति। यक्षम्। अन्तरित्यन्तः। प्रजानामिति प्रऽजानाम्॥२॥

प्रज्ञानमिति प्रऽज्ञानम्। प्रजास्विति प्रऽजासु। यस्मात्॥३॥

यत्॥१॥

येन। यज्ञे। यत्। यक्षम्॥२॥

यत्। यत्। यस्मात्। क्रियते॥३॥

येन । इदम् । भूतम् । भुवनम् । भविष्यत् । परिगृहीतमितिपरि गृहीतम् । अमृतेन । सर्वम् ॥ येन । यज्ञः । तायते । सप्तहोतेतिसप्त होता ॥४॥

यस्मिन् । ऋचः । साम । यजूंषि । यस्मिन् । प्रतिष्ठिता । प्रतिस्थितेतिप्रति स्थिता । रथनाभाविवेतिरथनाभौ इव । अराः ॥ यस्मिन् । चित्तम् । सर्वम् । ओतमित्या उतम् । प्रजानामितिप्र जानाम् ॥५॥

सुषारथिः । सुमारथिरितिसु [1]मारथिः । अश्वानिवेत्यश्वान् इव । यत् । मनुष्यान् । नेनीयते । अभीशुभिरित्यभीशु भिः । वाजिनऽइवेतिवाजिनः इव ॥ हृत्प्रतिष्ठम् । हृत्प्रतिस्थमितिहृत् प्रतिस्थम् । यत् । अजिरम् । जविष्ठम् ॥६॥

पितुम् । नु । स्तोषम् । महः । धर्म्माणम् । तविषीम् ॥

भविस्यत् । यज्ञः । सप्तहोतेतिसप्त होता ॥४॥

यास्मिन् । यास्मिन् । प्रतिष्ठिता । प्रतिस्थितेतिप्रति स्थिता । यास्मिन् । ओतमित्या उतम् । प्रजानामितिप्र जानाम् ॥५॥

अश्वानिवेत्यश्वान् इव । मनुष्यान् । अभीशुभिरित्यभीशु भिः । हृत्प्रतिष्ठम् । हृत्प्रतिस्थमितिहृत् प्रतिस्थम् । जविष्ठम् ॥६॥

य्येन । य्येन । य्यज्ञः । ताय्यते ॥४॥

य्यास्मिन् । य्यजूंषि । य्यास्मिन् । य्यास्मिन् ॥५॥

य्यत् । नेनीय्यते । व्वाजिनऽइवेतिव्वाजिनः इव । य्यत् ॥६॥

---

१. 'सारथिः' इति काशिकः पाठः ।

यस्य । त्रितः । वि । ओजसा । वृत्रम् । विपर्वमितिवि पर्वम् । अर्दयत् ॥७॥

अनु । इत् । अनुमतऽइत्यनु मते । त्वम् । मन्यासै । शम् । च । नः । कृधि ॥ क्रत्वे । दक्षाय । नः । हिनु । प्र । नः । आयूंषि । तारिषः ॥८॥

अनु । नः । अद्य । अनुमतिरित्यनु मतिः । यज्ञम् । देवेषु । मन्यताम् ॥ अग्निः । च । हव्यवाहनऽइतिहव्य वाहनः । भवतम् । दाशुषे । मयः ॥९॥

सिनीवालि । पृथुष्टुके । पृथुस्तुकऽइतिपृथु स्तुके । या । देवानाम् । असि । स्वसा ॥ जुषस्व । हव्यम् । आहुतमित्या हुतम् । प्रजामितिप्र जाम् । देवि । दिदिड्ढि । नः ॥१०॥

वृत्रम् ॥७॥

अनुमतऽइत्यनु मते । मन्यासै । क्रत्वे । दक्षाय ॥८॥

अद्य । अनुमतिरित्यनु मतिः । यज्ञम् । मन्यताम् । अग्निः । हव्यवाहनऽइतिहव्य वाहनः ॥९॥

पृथुष्टुके । पृथुस्तुकऽइतिपृथु स्तुके । हव्यम् । आहुतमित्या हुतम् । प्रजामितिप्र जाम् ॥१०॥

यस्य । वृत्रम् । विपर्वमितिवि[1] पर्वम् । अर्दयत् ॥७॥

दक्षाय । आयूंषि ॥८॥

यज्ञम् । हव्यवाहनऽइतिहव्य वाहनः । मयः ॥९॥

या । [2]प्रजापतिमितिप्रजाम् ॥१०॥

---

१. कशोगशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'प्रजामितिप्र जाम्' इति शुद्धः पाठः ।

पञ्च । नद्यः । सरस्वतीम् । अपि । यन्ति । सस्रोतसऽइतिसस्रोतसः ॥ सरस्वती । तु । पञ्चधा । [1]सोऽइतिसो । देशे । अभवत् । सरित् ॥११॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । अङ्गिराः । ऋषिः । देवः । देवानाम् । अभवः । शिवः । सखा ॥ तव । व्रते । कवयः । विद्मनापसऽइतिविद्मना अपसः । अजायन्त । मरुतः । भ्राजदृष्टयऽइतिभ्राजत् ऋष्टयः ॥१२॥

त्वम् । नः । अग्ने । तव । देव । पायुभिरितिपायुभिः । मघोनः । रक्ष । तन्वः । च । वन्द्य ॥ त्राता । तोकस्य । तनये । गवाम् । असि । अनिमेषमित्यनिमेषम् । रक्षमाणः । तव । व्रते ॥१३॥

नद्यः ॥११॥

अग्ने । विद्मनापसऽइतिविद्मना अपसः । भ्राजदृष्टयऽइतिभ्राजत् ऋष्टयः ॥१२॥

अग्ने । रक्ष । तन्वः । अनिमेषमित्यनिमेषम् । रक्षमाणः ॥१३॥

यन्ति ॥११॥

कवयः । विद्मनापसऽइतिविद्मना अपसः । अजायन्त । भ्राजदृष्टयऽइतिभ्राजत् ऋष्टयः ॥१२॥

पायुभिरितिपायुभिः । तनये ॥१३॥

---

१. 'सा । ऊँ इत्यूँ । देशे' इति स्वामिदयानन्दकृते भाष्ये । महीधरोऽपि 'सा उ' इत्येवं पदच्छेदं कृतवान् । स्वामिदयानन्देन ५।५ भाष्ये 'यो' पदस्य महीधरकृतस्य 'या उ' पदच्छेदस्य प्रत्याख्यानं विहितम् (द्र० पूर्वत्र ६१ पृष्ठस्था टि० १) । इह तेन तथैव पदच्छेदः कृतः । लेखकप्रमादजो वाऽन्यथः पाठो भवेत् ।

उत्तानायाम् । अव । भर । चिकित्वान् । सद्यः । प्रवीतेतिप्र वीता । वृषणम् । जजान ॥ अरुषस्तूपऽइत्यरुष स्तूपः । रुशत् । अस्य । पाजः । इडायाः । पुत्रः । वयुने । अजनिष्ट ॥१४॥

इडायाः । त्वा । पदे । वयम् । नाभा । पृथिव्याः । अधि ॥ जातवेदऽइतिजात वेदः । नि । धीमहि । अग्ने । हव्याय । वोढवे ॥१५॥

प्र । मन्महे । शवसानाय । शूषम् । आङ्गूषम् । गिर्वणसे । अङ्गिरस्वत् ॥ सुवृक्तिभिरितिसुवृक्ति भिः । [1]स्तुवते । ऋग्मियाय । अर्चाम । अर्कम् । नरे । विश्रुतायेतिवि श्रुताय ॥१६॥

चिकित्वान् । सद्यः । प्रवीतेतिप्र वीता । अरुषस्तूपऽइत्यरुष स्तूपः । पुत्रः । अजनिष्ट ॥१४॥

पृथिव्याः । अग्ने । हव्याय ॥१५॥

मन्महे । सुवृक्तिभिरितिसुवृक्ति भिः । ऋग्मियाय । विश्रुतायेतिवि श्रुताय ॥१६॥

उत्तानायाम् । प्रवीतेतिप्र वीता । वृषणम् । इडायाः । वयुने ॥१४॥

इडायाः । वयम् । जातवेदऽइतिजात वेदः । हव्याय ॥१५॥

शवसानाय । ऋग्मियाय । विश्रुतायेतिवि श्रुताय ॥१६॥

---

१. उव्वटः 'स्तुवते स्तुवन्तीति, विभक्तिव्यत्ययः सामर्थ्यात्' इत्येवं व्याख्यन् क्रियापदमिमं मनुते । क्रियापदत्वे 'तिङ्ङतिङः' (अष्टा० ८।१।२८) नियमेन सर्वनिघातेन भाव्यम् । महीधरस्वामिदयानन्दौ चतुर्थ्यन्तं साधु मन्वाते । पूर्वत्र ३३।४६ (मन्त्रपाठ ५०) पदपाठे 'यः शंसते स्तुवते' इति श्रूयते । तत्र 'स्तुवते' क्रियापदमिति सर्व एव व्याख्यातार आहुः । क्रियापदेऽन्तोदात्तत्वं नोपपद्यते । तस्मात्तत्रापि "यः शंसते तस्मै स्तुवते" इत्येवमर्थयोजना कर्तव्या ।

प्र । वुः । मुहे । महि । नमः । भुरुद्धम् । आङ्गूष्यम् । शुवसानाय । साम ॥ येन । नुः । पूर्वे । पितरः । पुदुज्ञाऽइतिपदु ज्ञाः । अर्चन्तः । अङ्गिरसः । गाः । अविन्दन् ॥१७॥

इच्छन्ति । त्वा । सोम्म्यासः । सखायः । सुन्वन्ति । सोमम् । दधति । प्रयांᳪसि ॥ तितिक्क्षन्ते । अभिशस्तिमित्त्यभि शस्तिम् । जनानाम् । इन्द्र । त्वत् । आ । कः । चन । हि । प्रकेतऽइतिप्र केतः ॥१८॥

न । ते । दूरे । पुरमा । चित् । रजांᳪसि । आ । तु । प्र । याहि । हुरिवुऽइतिहरि वः । हरिभ्यामितिहरि भ्याम् ॥ स्थिराय । वृष्णे । सवना । कृता । इमा । युक्ताः । ग्रावाणः । समिधानऽइतिसम् [1]इधाने । अग्नौ ॥१९॥

भरुध्वम् । आङ्गूष्यम् । पुदुज्ञाऽइतिपदु ज्ञाः ॥१७॥

इछन्ति । सोम्यासः । सुन्वन्ति । तितिक्षन्ते । अभिशस्तिमित्यभि शस्तिम् । प्रकेतऽइतिप्र केतः ॥१८॥

हरिभ्यामितिहरि भ्याम् । वृष्णे । युक्ताः । अग्नौ ॥१९॥

वः । शुवसानाय । य्येन । पुदग्न्या[2]ऽइतिपदु ज्ञाः ॥१७॥

[3]इछम् । [3]ति । सखायः । प्रयांᳪसि । [4]नितिक्षन्ते ॥१८॥

य्याहि । हुरिवुऽइतिहरि वः । स्थिराय । वृष्णे । य्युक्ताः ॥१९॥

---

१. 'इन्धाने' इति काशिकः पाठः ।

२. उच्चारणदोषजोऽयमपपाठः । तात्कालिकं ज्ञकारस्य लौकिकमुच्चारणं द्योतयति ।

३. अपपदच्छेदरूपोऽपपाठः । 'इच्छन्ति' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

४. लेखकप्रमादजोऽयमपपाठः । 'तितिक्षन्ते' इति साधुः ।

अषाढम् । युत्स्विति युत्ऽसु । पृतनासु । पप्रिम् । स्वर्षाम् । स्वर्षामिति स्वःऽसाम् । अप्साम् । वृजनस्य । गोपाम् ॥ भरेषुजामिति भरेषुऽजाम् । सुक्षितिमिति सुऽक्षितिम् । सुश्रवसमिति सुऽश्रवसम् । जयन्तम् । त्वाम् । अनु । मदेम । सोम ॥२०॥

सोमः । धेनुम् । सोमः । अर्वन्तम् । आशुम् । सोमः । वीरम् । कर्मण्यम् । ददाति ॥ सादन्यम् । सदन्यमिति सदनऽयम् । विदथ्यम् । सभेयम् । पितृश्रवणमिति पितृऽश्रवणम् । यः । ददाशत् । अस्मै ॥२१॥

त्वम् । इमाः । ओषधीः । सोम । [1]विश्वाः । त्वम् । अपः । अजनयः । त्वम् । गाः ॥ त्वम् । आ । ततन्थ । उरु । अन्तरिक्षम् । त्वम् । ज्योतिषा । वि । तमः । ववर्थ ॥२२॥

युत्स्विति युत्ऽसु । पप्रिम् । अप्साम् । सुक्षितिमिति सुऽक्षितिम् । सुश्रवसमिति सुऽश्रवसम् ॥२०॥

कर्मण्यम् । सादन्यम् । सदन्यमिति सदनऽयम् । विदथ्यम् । पितृश्रवणमिति पितृऽश्रवणम् । अस्मै ॥२१॥

[1]विश्वाः । अन्तरिक्षम् ॥२२॥

---

[2]युत्स्विति युत्ऽसु । वृजनस्य । जयन्तम् ॥२०॥

सभेयम् । यः ॥२१॥

[1]विश्वाः । अजनयः ॥२२॥

---

१. द्रष्टव्या २२८ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

२. द्र० पूर्वत्र ४५ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

देवेन॑ । नः । मन॑सा । देव । सोम । रायः । भागम् । सहसावन्नितिसहसा वन् । अभि । युद्ध्य ॥ मा । त्वा । आ । तनत् । ईशिषे । वीर्य्यस्य । उभयेभ्यः । प्र । चिकित्स । गविष्टाविति गो इष्टौ ॥२३॥

अष्टौ । वि । अख्यत् । ककुभः । पृथिव्याः । त्री । धन्व । योजना । सप्त । सिन्धून् ॥ हिरण्याक्ष इतिहिरण्य अक्षः । सविता । देवः । आ । अगात् । दधत् । रत्ना । दाशुषे । वार्य्याणि ॥२४॥

हिरण्यपाणिरितिहिरण्य पाणिः । सविता । विचर्षणिरितिवि चर्षणिः । उभेऽइत्युभे । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावा-पृथिवी । अन्तः । ईयते ॥ अप । अमीवाम् । बाधते । वेति । सूर्य्यम् । अभि । कृष्णेन । रजसा । द्याम् । ऋणोति ॥२५॥

युध्य । उभयेभ्यः । चिकित्स । गविष्टाविति गो इष्टौ ॥२३॥

अष्टौ । अख्यत् । पृथिव्याः । धन्व । सप्त । हिरण्याक्षऽइतिहिरण्य अक्षः । रत्ना ॥२४॥

हिरण्यपाणिरितिहिरण्य पाणिः । उभेऽइत्युभे । द्यावापृथिवीऽइति-द्यावापृथिवी । कृष्णेन ॥२५॥

रायः । सहसावन्निति सहसा वन् । युध्य । वीर्य्यस्य । उभयेभ्यः । [1]चिकित्स ॥२३॥

योजना । वार्य्याणि ॥२४॥

विचर्षणिरितिवि[2] चर्षणिः । ईयते । सूर्य्यम् ॥२५॥

---

१. द्रष्टव्या ४५ पृष्ठस्था टि० २ ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येव पाठेन भाव्यम् ।

हिर॑ण्यहस्तुऽइतिहिर॑ण्य हस्तः । असु॑रः । सुनीथ-ऽइतिसु नीथः । सुमृडीकऽइतिसु [1]मृडीकः । स्ववानितिस्व वा॑न् । यातु । अर्वाङ् ॥ अपसेध॒न्नित्य॑प सेध॑न् । रक्षस॑ः । यातुधानानितियातु धाना॑न् । अस्था॑त् । देवः । प्रतिदोष-मितिप्रति दोषम् । गृणानः ॥२६॥

ये । ते । पन्था॑ः । सवितरितिसवितः । पूर्व्यास॑ः । अरेणव॑ः । सुकृताऽइतिसु कृताः । अन्तरि॑क्षे ॥ तेभि॑ः । नः । अद्य । पथिभिरितिपथि भि॑ः । सुगेभिरितिसु गेभि॑ः । रक्ष॑ । च । नः । अधि॑ । च । ब्रूहि । देव ॥२७॥

उभा । पिबतम् । अश्विना । उभा । नः । शर्म्म॑ । यच्छतम् । अविद्रियाभि॑ः । ऊतिभिरित्यूति भि॑ः ॥२८॥

अप्नस्वतीम् । अश्विना । वाच॑म् । अस्मेऽइत्यस्मे ।

हिर॑ण्यहस्तऽइतिहिर॑ण्य हस्तः । अपसे॒धन्नित्य॑प सेध॑न् । रक्षस॑ः । अस्था॑त् । प्रतिदोषमितिप्रति दोषम् ॥२६॥

अन्तरि॑क्षे । अद्य । रक्ष॑ ॥२७॥

अश्विना । यच्छतम् । अविद्रियाभि॑ः । ऊतिभिरित्यूति भि॑ः ॥२८॥

अप्नस्वतीम् । अश्विना । असमेऽइत्यसमे । अद्व्ये ॥२९॥

स्ववानितिस्व वा॑न् । य्यातु । य्यातुधानानितिय्यातु[2] धाना॑न् ॥२६॥

य्ये ॥२७॥

य्यच्छतम् । अविद्रियाभि॑ः ॥२८॥

---

१. 'मृडीकः' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यातु' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

कृतम् । नुरः । दुस्रा । वृषणा । मनीषाम् ॥ अद्यूत्ये । अवसे । नि । ह्वये । वाम् । वृधे । च । नः । भवतम् । वाजसाताविति वाज साती ॥२९॥

द्युभिरिति द्यु भिः । अक्तुभिरित्यक्तु भिः । परि । पातम् । अस्मान् । अरिष्टेभिः । अश्विना । सौभगेभिः ॥३०॥

आ । रात्रि । पार्थिवम् । रजः । पितुः । अप्रायि । धामभिरिति धाम भिः ॥ दिवः । सदांसि । बृहती । वि । तिष्ठसे । आ । त्वेषम् । वर्तते । तमः ॥३१॥

उषः । तत् । चित्रम् । आ । भर । अस्मभ्यम् । वाजिनीवतीति वाजिनी वति ॥ येन । तोकम् । च । तनयम् । च । धामहे ॥३२॥

द्युभिरिति द्यु भिः । अक्तुभिरित्यक्तु भिः । अस्मान् । अरिष्टेभिः । अश्विना ॥३०॥

रात्रि । अप्रायि । तिष्ठसे ॥३१॥

चित्रम् । अस्मभ्यम् ॥३२॥

वृषणा । ह्वये । [1]वाम् । वृधे । वाजसाताविति वाज साती ॥२९॥

[2]अप्रायि ॥३१॥

वाजिनीवतीति वाजिनी वति । येन । तनयम् ॥३२॥

---

१. संहितावत् ककोशेऽस्य वकारो गुरुर्न भवति ।

२. इतः पूर्वस्याः मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । तेनेत आरभ्यैकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

प्रातः । अग्निम् । प्रातः । इन्द्रम् । हुवामहे । प्रातः । मित्रावरुणा । प्रातः । अश्विना ॥ प्रातः । भगम् । पूषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् । प्रातरितिप्रातः । सोमम् । उत । रुद्रम् । हुवेम ॥३३॥

प्रातर्जितमितिप्रातः जितम् । भगम् । उग्रम् । हुवेम । वयम् । पुत्रम् । अदितेः । यः । विधर्तेतिवि धर्त्ता ॥ आध्रः । चित् । यम् । मन्यमानः । तुरः । चित् । राजा । चित् । यम् । भगम् । भक्षि । इति । आह ॥३४॥

भग । प्रणेतः । प्रनेतरितिप्र नेतः । भग । सत्यराध-ऽइतिसत्य राधः । भग । इमाम् । धियम् । उत् । अव । ददत् । नः ॥ भग । प्र । नः । जनय । गोभिः । [1]अश्वैः । भग । प्र । नृभिरितिनृ भिः । नृवन्तऽइतिनृ वन्तः । स्याम ॥३५॥

अग्निम् । मित्रावरुणा । अश्विना । ब्रह्मणः । प्रातरितिप्रातः । रुद्रम् ॥३३

प्रातर्जितमितिप्रातः जितम् । उग्रम् । पुत्रम् । आध्रः । मन्यमानः । भक्षि ॥३४॥

प्रनेतरितिप्र नेतः । सत्यराधऽइतिसत्य राधः । [1]अश्वैः ॥३५॥

वयम् । यः । विधर्तेतिवि धर्त्ता । यम् । [2]मन्य । [2]मानः । यम् ॥३४॥

धियम् । जनय । [1]अश्वैः । नृवन्तऽइतिनृ वन्तः ॥३५॥

---

१. द्र० पृष्ठ ३२२ टि० २; पृष्ठ ३५६ टि० १; पृष्ठ ४७९ टि० १ ।
२. अपपदच्छेदरूपोऽयमपपाठः । 'मन्यमानः' इति साधुः ।

उत । इदानीम् । भगवन्तऽइतिभग वन्तः । स्याम । उत । प्रपित्वऽइतिप्र पित्वे । उत । मध्ये । अह्नाम् ॥ उत । उदितेत्युत् इता । मघवन्निर्तिमघ वन् । सूर्य्यस्य । वयम् । देवानाम् । सुमताविर्तिसु मतौ । स्याम ॥३६॥

भगः । एव । भगवानितिभग वान् । अस्तु । देवाः । तेन । वयम् । भगवन्तऽइतिभग वन्तः । स्याम ॥ तम् । त्वा । भग । सर्वः । इत् । जोहवीति । सः । नः । भग । पुरऽएतेर्तिपुरः एता । भव । इह ॥३७॥

सम् । अध्वराय । उषसः । नमन्त । दधिक्रावेवेर्ति-दधिक्रावा इव । शुचये । पदाय ॥ अर्वाचीनम् । वसुविद-मिर्तिवसु विदम् । भगम् । नः । रथमिवेतिरथम् इव । [1]अश्वाः । वाजिनः । आ । वहन्तु ॥३८॥

प्रपित्वऽइतिप्र पित्वे । मध्ये । अह्नाम् । उदितेत्युत् इता ॥३६॥

अस्तु ॥३७॥

अध्वराय । दधिक्रावेवेर्तिदधिक्रावा इव । [1]अश्वाः ॥३८॥

भगवन्तऽइतिभग वन्तः । मघवन्निर्तिमघ वन् । सूर्य्यस्य । वयम् ॥३६॥

भगवानितिभग वान् । वयम् । भगवन्तऽइतिभग वन्तः ॥३७॥

अध्वराय । शुचये । पदाय । वसुविदमिर्तिवसु [2]विदम् । [1]अश्वाः ॥३८॥

---

१. द्र० ५१२, ५२०, ५४२ पृष्ठस्थाः टिप्पण्यः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'विदम्' इत्येव साधुः पाठः ।

अश्वावतीः । अश्वावतीरित्यश्व वतीः । गोमतीरितिगो मतीः । नः । उषासः । उषसऽइत्युषसः । वीरवतीरितिवीर वतीः । सदम् । उच्छन्तु । भद्राः ॥ घृतम् । दुहानाः । विश्वतः । प्रपीताऽइतिप्र पीताः ॥३९॥

पूषन् । तव । व्रते । वयम् । न । रिष्येम । कदा । चन ॥ स्तोतारः । ते । इह । स्मसि ॥४०॥

पथस्पथः । पथःपथऽइतिपथः पथः । परिपतिमिति परि पतिम् । वचस्या । कामेन । कृतः । अभि । आनट् । अर्कम् ॥ सः । नः । रासत् । शुरुधः । चन्द्राग्राऽइति चन्द्र अग्राः । धियंधियमितिधियम् धियम् । सीषधाति । सीषधातीतिसीमधाति । प्र । पूषा ॥४१॥

त्रीणि । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोपाः । अदाभ्यः ॥ अतः । धर्माणि । धारयन् ॥४२॥

अश्वावतीः । अश्ववतीरित्यश्व वतीः । उषसऽइत्युषसः । उछन्तु । भद्राः । विश्वतः । प्रपीताऽइतिप्र पीताः ॥३९॥ रिष्येम ॥४०॥
पथस्पथः । चन्द्राग्राऽइतिचन्द्र अग्राः ॥४१॥
चक्रमे । विष्णुः । अदाभ्यः ॥४२॥

अश्ववतीरित्यश्व वतीः । वीरवतीरितिवीर[1] वतीः । [2]उत् । [2]छन्तु ॥३९॥
वयम् ॥४०॥
[3]अर्कम् । धियम्[4] । धियमितिधियम्[4] धियम् ॥४१॥
धारयन् ॥४२॥

---

१. कर्कोगशैल्यनुसारमिह 'वीर' इत्येव पाठेन भाव्यम् ।
२. अपपाठः, 'उत्सन्तु' इति शोधितोऽप्यपपाठ एव । 'उछन्तु' इति साधुः
३. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'अर्कम्' इति भाव्यम् ।
४. अपरदच्छेदरूपः स्वरदोषात्मकश्चापपाठः ।

तत् । विप्रासंः । विपुन्यवंः । जागृवाथंसुऽइतिजागृ वाथंसंः । सम् । इन्धते ॥ विष्णोंः । यत् । पुरमम् । पुदम् ॥४३॥

घृतवंतीऽइतिघृत वंती । भुवंनानाम् । अभिश्रियेत्यभि श्रियां । उर्वीऽइत्युर्वी । पृत्थ्वीऽइतिपृत्थ्वी । मधुदुघेऽइतिमधु दुघें । सुपेशसेतिसु पेशंसा ॥ द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । वरुंणस्य । धर्म्मंणा । विष्कंभितेऽइतिवि स्कंभिते । अजरेऽइत्यजरें । भूरिरेतसेतिभूरि रेतसा ॥४४॥

ये । नः । सपत्नाऽइतिस पत्नांः । अपं । ते । भवन्तु । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्निं भ्याम् । अवं । बाधामहे । तान् ॥ वसंवः । रुद्राः । आदित्याः । उपरिस्पृशमित्युपरि स्पृशम् । मा । उग्रम् । चेत्तारम् । अधिराजमित्यधि राजम् । अक्रन् ॥४५॥

विप्रासः । विपन्यवंः । विष्णोः ॥४३॥

अभिश्रियेत्यभि श्रियां । उर्वीऽइत्युर्वी । पृथ्वीऽइतिपृथ्वी । द्यावा-पृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । विष्कंभिते । विस्कंभितेऽइतिवि स्कंभिते । अजरे-ऽइत्यजरें ॥४४॥

सपत्नाऽइतिस पत्नाः । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि भ्याम् । रुद्राः । आदित्याः । उपरिस्पृशमित्युपरि स्पृशम् । उग्रम् । अधिराजमित्यधि राजम् । अक्रन् । ४५॥

जागृवाꣳसऽइतिजागृ वाꣳसः । यत् ॥४३॥

घृतवंतीऽइतिघृत वंती । अभिश्रियेत्यभि श्रियां । विस्कंभितेऽइतिवि[1] स्कंभिते ॥४४॥

ये ॥४५॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येव गुरुणा वकारेण भाव्यम् ।

आ । नासत्त्या । त्रिभिरितित्रि भिः । एकादशैः । इह । देवेभिः । यातम् । मधुपेयमितिमधु पेयम् । अश्विना ॥ प्र । आयुः । तारिष्टम् । निः । रपांᳪसि । मृक्ष्पतम् । सेधतम् । द्वेषः । भवतम् । सचाभुवेतिसचा भुवा ॥४६॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्य्यस्य । मान्यस्य । कारोः ॥ आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयाम् । विद्द्याम । इषम् । वृजनम् । जीरदानुमितिजीर दानुम् ॥४७॥

सहस्तोमाऽइतिसह स्तोमाः । सहच्छन्दसऽइतिसह छन्दसः । आवृतऽइत्त्या वृतः । सहप्रमाऽइतिसह प्रमाः । ऋषयः । सप्त । दैव्याः ॥ पूर्वेषाम् । पन्थाम् । अनुदृश्येत्त्यनु दृश्श्य । धीराः । अन्वालेभिरऽइत्त्यनु आलेभिरे । रत्थ्यः । न । रश्मीन् ॥४८॥

नासत्या । त्रिभिरितित्रि भिः । अश्विना । तारिष्टम् । मृक्षतम् ॥४६॥
मान्यस्य । यासीष्ट । तन्वे । विद्याम ॥४७॥
सहस्तोमाऽइतिसह स्तोमाः । सहछन्दसऽइतिसह छन्दसः । आवृतऽइत्या वृतः । सहप्रमाऽइतिसह प्रमाः । सप्त । [1]दैव्याः । अनुदृश्येत्यनु दृश्य । अन्वालेभिरऽइत्यनु आलेभिरे । रथ्यः । रश्मीन् ॥४८॥

य्यातम् । मधुपेय्यमितिमधु पेय्यम् । आयुः ॥४६॥
[2]वः । इय्यम् । मान्दार्य्यस्य । य्यासीष्ट । व्याम् । वृजनम् ॥४७॥
आवृतऽइत्या [3]वृतः । ऋषय्यः । [1]दैव्याः ॥४८॥

---

१. दीर्घात् स्वरितात् परस्य विसर्गस्य 'यवाः, यवाः' इत्यादिवद् (पृष्ठ ३२२) उभयथा पाठो द्रष्टव्यः । पूर्वत्र २३, २६ पदपाठेऽपीत्थमेव ज्ञेयम् ।

२. कपाठे संहितेवास्य वकारस्य गुरुत्वं न भवति ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वृतः' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

आयुष्यम् । वर्चस्यम् । रायः । पोषम् । औद्भिदम् ॥ इदम् । हिरण्यम् । वर्चस्वत् । जैत्राय । आ । विशतात् । ऊँऽइत्यूँ । माम् ॥४९॥

न । तत् । रक्षांसि । न । पिशाचाः । तरन्ति । देवानाम् । ओजः । प्रथमजमितिप्रथम जम् । हि । एतत् ॥ यः । बिभर्त्ति । दाक्षायणम् । हिरण्यम् । सः । देवेषु । कृणुते । दीर्घम् । आयुः । सः । मनुष्येषु । कृणुते । दीर्घम् । आयुः ॥५०॥

यत् । आ । अबध्नन् । दाक्षायणाः । हिरण्यम् । शतानीकायेतिशत अनीकाय । सुमनस्यमानाऽइतिसु 'मनस्यमानाः ॥ तत् । मे । आ । बध्नामि । शतशारदायेतिशत शारदाय । आयुष्मान् । जरदष्टिरितिजरत् अष्टिः । यथा असम् ॥५१॥

आयुष्यम् । औद्भिदम् । हिरण्यम् । जैत्राय । ऊँऽइत्यूँ ॥४९॥

रक्षांसि । प्रथमजमितिप्रथम जम् । दाक्षायणम् । हिरण्यम् । मनुष्येषु ॥५०॥

अबध्नन् । दाक्षायणाः । हिरण्यम् । बध्नामि । आयुष्मान् । जरदष्टिरितिजरत् अष्टिः ॥५१॥

आयुष्यम् । रायः । [2]अद्भिदम् । जैत्राय ॥४९॥

यः । दाक्षायणम् । अयुः । आयुः ॥५०॥

यत् । दाक्षायणाः । शतानीकायेतिशत अनीकाय । शतशारदायेतिशत शारदाय । आयुष्मान् । यथा ॥५१॥

---

१. 'मनस्यमानाः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'औद्भिदम्' इति साधुः ।

उत । नः । अहिः । बुध्न्यः । शृणोतु । अजः । एकपादित्येक पात् । पृथिवी । समुद्रः ॥ विश्वे । देवाः । ऋतावृधः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । हुवानाः । स्तुताः । मन्त्राः । कविशस्ताऽइतिकवि शस्ताः । अवन्तु ॥५२॥

इमाः । गिरः । आदित्येभ्यः । [1]घृतस्नूरितिघृत स्नूः । सनात् । राजभ्यऽइतिराज भ्यः । जुह्वा । जुहोमि ॥ शृणोतु । मित्रः । अर्यमा । भगः । नः । तुविजातऽइतितुवि जातः । वरुणः । दक्षः । अंशः ॥५३

सप्त । ऋषयः । प्रतिहिताऽइतिप्रति हिताः । शरीरे । सप्त । रक्षन्ति । सदम् । अप्रमादमित्यप्र मादम् ॥ सप्त । आपः । स्वपतः । लोकम् । ईयुः । तत्र । जागृतः । अस्वप्नजावित्यस्वप्न जौ । सत्रसदावितिसत्र सदौ । च । देवौ ॥५४॥

बुध्न्यः । एकपादित्येक पात् । समुद्रः । विश्वे । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । कविशस्ताऽइतिकवि शस्ताः ॥५२॥

आदित्येभ्यः । घृतस्नूरितिघृत स्नूः । राजभ्यऽइतिराज भ्यः । जुह्वा । मित्रः । दक्षः ॥५३॥

सप्त । प्रतिहिताऽइतिप्रति हिताः । सप्त । रक्षन्ति । अप्रमादमित्यप्र मादम् । सप्त । तत्र । अस्वप्नजावित्यस्वप्न जौ । सत्रसदावितिसत्र सदौ ॥५४॥

ऋतवृधऽइत्यृत वृधः ॥५२॥

अर्यमा ॥५३॥

ऋषयः । ईयुः ॥५४॥

---

१. ऋग्वेदे १।१६।२ (घृतस्नुवः), ३।६।६ (घृतस्नुवा) इत्यन्तोदात्तोऽपि 'घृतस्नू' शब्द उपलभ्यते । काशीमुद्रिते योऽपपाठः सोऽपीममेव स्वरं पुष्णाति ।

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवयन्तऽइतिदेव यन्तः । त्वा । ईमहे ॥ उप । प्र । यन्तु । मरुतः । सुदानवऽइतिसु दानवः । इन्द्र । प्राशूः । भव । सचा ॥५५॥

प्र । नूनम् । ब्रह्मणः । पतिः । मन्त्रम् । वदति । उक्थ्यम् ॥ यस्मिन् । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । देवाः । ओकांसि । चक्रिरे ॥५६॥

ब्रह्मणः । पते । त्वम् । अस्य । यन्ता । सूक्तस्येतिसु उक्तस्य । बोधि । तनयम् । च । जिन्व ॥ विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराऽइतिसु वीराः ॥५७॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे चतुस्त्रिशोऽध्यायः ॥

तिष्ठ । ब्रह्मणः ॥५५॥
ब्रह्मणः । उक्थ्यम् । यस्मिन् । मित्रः । चक्रिरे ॥५६॥
ब्रह्मणः । सूक्तस्येतिसु उक्तस्य । जिन्व । विश्वम् । भद्रम् ॥५७॥

देवयन्तऽइतिदेव [1]य्यन्तः । य्यन्तु । [2]प्राशुः ॥५५॥
य्यस्मिन् । अर्य्यमा ॥५६॥
य्यन्ता । तनय्यम् । य्यत् । व्वदेन[3] । सुवीराऽइतिसु [4]व्वीराः ॥५७॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते पदेन चतुस्त्रिशो[5]ऽध्यायः ॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यन्तः' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।
२. अपपाठः पाठान्तरं वा स्यात् ।
३. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'व्वदेम' इति शुद्धः पाठः ।
४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्वीराः' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।
५. इह पूर्ववत् 'चतुस्त्रिशत्तमोऽध्यायः' इति न पठ्यते ।

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

अपे । इतः । यन्तु । पणयः । असुम्नाः । देवपीयवऽइतिदेव पीयवः ॥ अस्य । लोकः । सुतावतः । सुतवतऽइतिसुत वतः ॥ द्युभिरितिद्यु भिः । अहोभिरित्यहः भिः । अक्तुभिरित्यक्तु भिः । व्यक्तमितिवि अक्तम् । यमः । ददातु । अवसानमित्यव सानम् । अस्मै ॥१॥

सविता । ते । शरीरेभ्यः । पृथिव्याम् । लोकम् । इच्छतु ॥ तस्मै । युज्यन्ताम् । उस्रियाः ॥२॥

वायुः । पुनातु । सविता । पुनातु । अग्नेः । भ्राजसा । सूर्य्यस्य । वर्चसा ॥ वि । मुच्यन्ताम् । उस्रियाः ॥३

असुम्नाः । द्युभिरितिद्यु भिः । अहोभिरित्यहः भिः । अक्तुभिरित्यक्तु भिः । व्यक्तमितिवि अक्तम् । अवसानमित्यव सानम् । अस्मै ॥१॥

शरीरेभ्यः । पृथिव्याम् । इच्छतु । तस्मै । युज्यन्ताम् ॥२॥

अग्नेः । मुच्यन्ताम् ॥३॥

यन्तु । पणयः । देवपीयवऽइतिदेव पीयवः । सुतवतऽइतिसुत वतः । व्यक्तमितिवि अक्तम् । यमः ॥१॥

युज्यन्ताम् । उस्रियाः ॥२॥

वायुः । सूर्य्यस्य । उस्रियाः ॥३॥

सविता । ते । शरीराणि । मातुः । उपस्थऽइत्युप स्थे । आ । वपतु ॥ तस्मै । पृथिवि । शम् । भव ॥४॥

प्रजापतावितिप्रजा पतौ । त्वा । देवतायाम् । उपोदकऽइत्युप उदके । लोके । नि । दधामि । असौ ॥ अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥५॥

परम् । मृत्योऽइतिमृत्यो । अनु । परा । इहि । पन्थाम् । यः । ते । अन्यः । इतरः । देवयानादितिदेव यानात् ॥ चक्षुष्मते । शृण्वते । ते । ब्रवीमि । मा । नः । प्रजामितिप्र जाम् । रीरिषः । रिरिषऽइतिरिरिषः । मा । उत । वीरान् ॥६॥

शम् । वातः । शम् । हि । ते । घृणिः । शम् । ते । भवन्तु । इष्टकाः ॥ शम् । ते । भवन्तु । अग्नयः । पार्थिवासः । मा । त्वा । अभि । शूशुचन् ॥७॥

उपस्थऽइत्युप स्थे । तस्मै ॥४॥

प्रजापतावितिप्रजा पतौ । उपोदकऽइत्युप उदके ॥५॥

मृत्योऽइतिमृत्यो । अन्यः । चक्षुष्मते । शृण्वते । प्रजामितिप्र जाम् ॥६॥

इष्टकाः । अग्नयः । पार्थिवासः ॥७॥

---

[1]सविता ॥४॥

देवतायाम् ॥५॥

न्यः । देवयानादितिदेव [2]य्यानात् ॥६॥

अग्नयः ॥७॥

१. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्यैकस्या कण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

२ ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यानात्' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

कल्पन्ताम् । ते । दिशः । तुभ्यम् । आपः । शिवतमा इति शिवऽतमाः । तुभ्यम् । भवन्तु । सिन्धवः ॥ अन्तरिक्षम् । शिवम् । तुभ्यम् । कल्पन्ताम् । ते । दिशः । [1]सर्वाः ॥८॥

अश्मन्वतीत्यश्मन्ऽवती । रीयते । सम् । रभध्वम् । उत् । तिष्ठत । प्र । तरत । सखायः ॥ अत्र । [2]जहीमः । अशिवाः । ये । असन् । शिवान् । वयम् । उत् । तरेम । अभि । वाजान् ॥९॥

अप । अघम् । अप । किल्बिषम् । अप । कृत्याम् । अपोऽइत्यपो । रपः । अपामार्ग । अपमार्गेत्यपऽमार्ग ।

कल्पन्ताम् । तुभ्यम् । तुभ्यम् । अन्तरिक्षम् । तुभ्यम् । कल्पन्ताम् । [1]सर्वाः ॥८॥

अश्मन्वतीत्यश्मन्ऽवती । रभध्वम् । तिष्ठत । अत्र ॥९॥

किल्बिषम् । कृत्याम् । अपोऽइत्यपो । अपमार्गेत्यपऽमार्ग । अस्मात् ।

[1]सर्वाः ॥८॥

अश्मन्वतीत्यश्मन्ऽवती । रीयते । [3]तिष्ठत । सखायः । [2]जहीमः । ये । वयम् ॥९॥

---

१. द्रष्टव्या पूर्वत्र ३२८ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

२. कवर्ज प्रायेण सर्वेष्वेव मुद्रितेषु लिखितेषु च कोशेषु 'जहीमः' इत्यन्तोदात्तमेव पदं पठ्यते, ककोशे तु 'जहीमः' इत्येवं सर्वानुदात्तमुपलभ्यते । संहितायाम् 'अत्राजहीमोऽशिवा ये' इत्येव पाठः श्रूयते, तत्र सन्धिच्छेदे यद्यपि उभयथापि पदस्वरः सम्भवति, तथापि पदात् पर इति कृत्वा 'जहीमः' पदं सर्वानुदात्तमेव सम्भवति, नान्तोदात्तम् । ऋगादिषु सत्यपि पाठभेदे क्रियापदं सर्वानुदात्तमेव श्रूयते ।

३. अयं पाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'तिष्ठत' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

त्वम् । अस्मत् । अप । दुःष्वप्न्यम् । दुःस्वप्न्यमितिदुःस्वप्न्यम् । सुव ॥१०॥

अनड्वाहम् । अन्वारभामहऽइत्यनु आरभामहे । सौरभेयम् । स्वस्तये ॥ सः । नः । इन्द्रऽइवेतीन्द्रः इव । देवेभ्यः । वह्निः । सन्तारणऽइतिसम् तारणः । भव ॥११

इमम् । जीवेभ्यः । परिधिमितिपरि धिम् । दधामि । मा । एषाम् । नु । गात् । अपरः । अर्थम् । एतम् ॥ शतम् । जीवन्तु । शरदः । पुरूचीः । अन्तः । मृत्युम् । दधताम् । पर्वतेन ॥१२॥

आयुष्मान् । अग्ने । हविषा । वृधानः । घृतप्रतीकऽइतिघृत प्रतीकः । घृतयोनिरितिघृत योनिः । एधि ॥

दुःष्वप्न्यम् । दुःस्वप्न्यमितिदुःस्वप्न्यम् ॥१०॥

अनड्वाहम् । अन्वारभामहऽइत्यनु आरभामहे । स्वस्तये । देवेभ्यः । वह्निः ॥११॥

जीवेभ्यः । अर्थम् । मृत्युम् ॥१२।

आयुष्मान् । अग्ने । घृतप्रतीकऽइतिघृत प्रतीकः । पीत्वा । गव्यम् ।

[1]अनड्वाहम् । सौरभेयम् । स्वस्तये ॥११॥ [2]इमम् ॥१२॥

[3]आयुष्मान् । वृधानः । घृत योनिरितिघृत [4]योनिः ॥१३॥

१. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिकासंख्ययोर्भेदो जायते ।

२. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

३. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य चतसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

४. कर्कोक्तेरत्यनुसारमिह 'योनिः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

घृतम् । पीत्वा । मधु । चारु । गव्यम् । पितेवेतिपिता इव । पुत्रम् । अभि । रक्षतात् । इमान् । स्वाहा ॥१३॥

परि । इमे । गाम् । अनेषत । परि । अग्निम् । अहृषत ॥ देवेषु । अक्रत । श्रवः । कः । इमान् । आ । दधर्षति ॥१४॥

क्रव्यादमितिक्रव्य अदम् । अग्निम् । प्र । हिनोमि । दूरम् । यमराज्ञ्यमितियम राज्यम् । गच्छतु । रिप्रवाहऽइतिरिप्र वाहः ॥ इह । एव । अयम् । इतरः । जातवेदाऽइतिजात वेदाः ॥१५॥

वह । वपाम् । जातवेदऽइतिजात वेदः । पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः । यत्र । एनान् । वेत्थ । निहितानितिनि हितान् । पराके ॥ मेदसः । कुल्याः । उप । तान् ।

पुत्रम् । रक्षताम् ॥१३॥

अग्निम् । अक्रत ॥१४॥

क्रव्यादमितिक्रव्य अदम् । अग्निम् । यमराज्यमितियम राज्यम् । गच्छतु । रिप्रवाहऽइतिरिप्र वाहः[1] ॥१५॥

पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः । यत्र । वेत्थ । कुल्याः । सत्याः ।

क्रव्यादमितिक्रव्य [2]अदंत् । य्यमराज्यमेतिय्यम[3] राज्यम् । रिप्रवाह-ऽइतिरिप्र वाहः । अग्नम् । जातवेदाऽइतिजात वेदाः ॥१५॥

जातवेदऽइतिजात वेदः । य्यत्र । [4]वेत्थ ॥१६॥

१. इतोऽग्रे बम्बईमुद्रिते कपाठवत् लुप्ताना पूनिरुपलभ्यते ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'अदम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यम' इत्येव पाठेन भाव्यम् ।

४. अपपाठोऽयम्, 'वेत्थ' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

स्रवन्तु । सन्त्याः । एषाम् । आशिषऽइत्या शिषः । सम् । नमन्ताम् । स्वाहा ॥१६॥

स्योना । पृथिवि । नः । भव । अनृक्षरा । निवेशनीतिनि वेशनी ॥ यच्छ । नः । शर्म्म । सप्रथाऽइतिस प्रथाः ॥१७॥

अस्मात् । त्वम् । अधि । जातः । असि । त्वत् । अयम् । जायताम् । पुनरितिपुनः ॥ असौ । स्वर्गायेतिस्वः गाय । लोकाय । स्वाहा ॥१८॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥

आशिषऽइत्या शिषः ॥१६॥

अनृक्षरा । यच्छ । सप्रथाऽइतिस प्रथाः ॥१७॥

अस्मात् ॥१८॥

निवेशनीतिनि वेशनी । यच्छ ॥१७॥

अयम् । जायताम् । स्वर्गायेतिस्वः गाय । लोकाय ॥१८॥

इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते पदेन पञ्चत्रिंशतिमो[1]ऽध्यायः

---

१. द्र० ५४० पृष्ठस्था टि० २ ।

षट्त्रिंशोऽध्यायः

ऋचम् । वाचम् । प्र । पद्ये । मनः । यजुः । साम । प्राणम् । चक्षुः । श्रोत्रम् । वाक् । ओजः । सह । ओजः । मयि । प्राणापानौ ॥१॥

यत् । मे । छिद्रम् । चक्षुषः । हृदयस्य । मनसः । वा । अतितृण्णमित्यतिऽतृण्णम् । बृहस्पतिः । मे । तत् । दधातु ॥ शम् । नः । भवतु । भुवनस्य । यः । पतिः ॥ ऊतिभिरित्यूतिऽभिः ॥२॥

कया । त्वम् । नः । ऊत्या । अभि । प्र । मन्दसे । वृषन् ॥ कया । स्तोतृभ्यऽइतिस्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥३॥

पद्ये । चक्षुः । श्रोत्रम् ॥१॥

छिद्रम् । चक्षुषः । अतितृण्णमित्यतिऽतृण्णम् । बृहस्पतिः । ऊतिभिरित्यूतिऽभिः ॥२॥

ऊत्या । स्तोतृभ्यऽइतिस्तोतृऽभ्यः ॥३॥

यजुः । मयि ॥१॥

यत । हृदयस्य । [1]व्रा । यः । [2]ऊतिभिरित्यूतिऽभिः ॥२॥

[3]कया । वृषन । कया ॥३॥

---

१. ककोऽत्र संहितावदस्मिन् पदे वकारो गुरुर्न भवति । तेनेह गुरुपाठोऽपपाठः, 'व्रा' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. पदमिदं पञ्चकण्डिकाया इहैव पठ्यते । ३-४-५-६ कण्डिकानां पूर्वं गतत्वात् न तत्पदानि पठ्यन्ते ।

३. इतः पूर्वासां चतसृणां कण्डिकापदानामपाठात् (द्र० पूर्वा टि० २) इत आरभ्य चतसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

इन्द्रः । विश्वस्य । राजति ॥ शम् । नः । अस्तु । द्विपदऽइतिद्वि पदे । चतुष्पदे । चतुःपदऽइतिचतुः पदे ॥४

मित्रः । वरुणः । भवतु । अर्य्यमा ॥ इन्द्रः । बृहस्पतिः । विष्णुः । उरुक्रमऽइत्युरु क्रमः ॥५॥

वातः । पवताम् । तपतु । सूर्य्यः ॥ कनिक्रदत् । देवः । पर्जन्यः । अभि । वर्षतु ॥६॥

अहानि । भवन्तु । नः । रात्रीः । प्रति । धीयताम् ॥ इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । भवताम् । अवोभिरित्यवः भिः । इन्द्रावरुणा । रातहव्येतिरात हव्या ॥ इन्द्रापूषणा । वाजसाताविति वाज साता । इन्द्रासोमा । सुविताय । शंयोः ॥७॥

देवीः । अभिष्टये । आपः । भवन्तु । पीतये ॥ शंयोः । अभि । स्रवन्तु । नः ॥८॥

विश्वस्य । अस्तु । द्विपदऽइतिद्वि पदे । चतुष्पदे ॥४॥

मित्रः । बृहस्पतिः । विष्णुः । उरुक्रमऽइत्युरु क्रमः ॥५॥

कनिक्रदत् । पर्जन्यः ॥६॥

रात्रीः । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । अवोभिरित्यवः भिः । रातहव्येतिरात हव्या ॥७॥

अभिष्टये ॥८॥

अर्य्यमा ॥५॥

सूर्य्यः ॥६॥

धीयताम् । वाजसाताविति वाज[1] साता । सुविताय । शंयोः ॥७॥

अभिष्टये । पीतये । शंयोः ॥८॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारं '०वाज साता' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

द्यौः । शान्तिः । अन्तरिक्क्षम् । पृथिवी । आपः । ओषधयः ॥ वनस्पतयः । विश्वे । देवाः । ब्रह्म । सर्वम् । एव । सा । मा । एधि ॥९॥

दृते । दृꣳह । मा । मित्रस्य । मा । चक्क्षुषा । सर्वाणि । भूतानि । सम् । ईक्क्षन्ताम् ॥ अहम् । ईक्क्षे । ईक्क्षामहे ॥ ज्योक् । ते । सन्दृशीतिसम् दृशि । जीव्यासम् ॥१०॥

नमः । ते । अस्तु । विद्युतऽइतिवि द्युते । स्तनयित्नवे ॥ भगवन्नितिभग वन् । अस्तु । यतः । स्वरितिस्वः ॥ समीहसऽइतिसम् ईहसे ॥११॥

अन्तरिक्षम् । वनस्पतयः । विश्वे । ब्रह्म ॥९॥

मित्रस्य । चक्षुषा । ईक्षन्ताम् । ईक्षे । ईक्षामहे । जीव्यासम् ॥१०॥

अस्तु । विद्युतऽइतिवि द्युते । स्तनयित्नवे । अस्तु ॥११॥

[1]ओषधयः । वनस्पतयः ॥९॥

[2]विद्युते[3] । स्तनयित्नवे । भगवन्नितिभग वन् । यतः ॥११॥

१. इतः पूर्वासां चतसृणां कण्डिकानां पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्याष्टानां कण्डिकासंख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

२. इतः पूर्वस्या एकोनविंशत्या मन्त्रकण्डिकाया केषाञ्चिदपुनरुक्तानां पदानां पदपाठस्य दशमकण्डिकान्त एव पाठात्, विंशत्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वात् तत्पदानामिहापाठाच्च इत उत्तरं दशकण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

३. अवग्रहरहितोऽपपाठः । 'विद्युतऽइतिवि द्युते' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

यतोयतऽइतियतः । यतः । समीहसऽइतिसम् ईहसे । ततः । नः । अभयम् । कुरु ॥ शम् । नः । कुरु । प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः । अभयम् । नः । पशुभ्य-ऽइतिपशु भ्यः ॥१२॥

तत् । चक्षुः । देवहितमितिदेव हितम् । पुरस्तात् । शुक्रम् । उत् । चरत् ॥ पश्येम । शरदः । शतम् । जीवेम । शृणुयाम । प्र । ब्रवाम । अदीनाः । स्याम । भूयः । च । शतात् ॥१३॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥

प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः । पशुभ्यऽइतिपशु भ्यः ॥१२॥
चक्षुः । पुरस्तात् । शुक्रम् । पश्येम ॥१३॥

॥ इति वाजसनेयसंहितापदे षट्त्रिंशत्तिमोऽध्यायः ॥

---

[1]यतोयतऽइतियतः[2] यतः । अभयम् । अभयम् ॥१२॥
[3]शृणुयाम । भूयः ॥१३॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते पदेन षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥

---

१. इह ५२७ पृष्ठस्था टि० १; ५४० पृष्ठस्था टि० २; ५५२ पृष्ठस्था टि० १ द्रष्टव्याः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह '०यतः यतः' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

३. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वात् नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अतोऽत्र एकादशकण्डिकासंख्याना भेदः समजनि ।

सप्तत्रिंशोऽध्यायः

नारिः । असि ॥ [1]देवीऽइतिदेवी । द्यावापृथिवी-इतिद्यावापृथिवी । मखस्य । वाम् । अद्य । शिरः । राध्यासम् । देवयजनऽइतिदेव यजने । पृथिव्याः ॥ मखाय । त्वा । मखस्य । त्वा । शीर्ष्णे ॥१॥

देव्यः । ब्रह्मयवः । भूतस्य । प्रथमजाऽइतिप्रथम जाः । वः ॥२॥

इयति । अग्रे । आसीत् । ते ॥ [2]इन्द्रस्य । ओजः । स्थ ॥ [3]अश्वस्य । त्वा । वृष्णः । शक्ना । धूपयामि ॥ [4]ऋजवे । साधवे । सुक्षित्याऽइतिसु क्षित्यै ॥३॥

द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अद्य । राध्यासम् । पृथिव्याः ॥१॥
देव्यः । ब्रह्मयवः । प्रथमजाऽइतिप्रथम जाः ॥२॥
अग्रे । अश्वस्य । वृष्णः । शक्ना । सुक्षित्याऽइतिसु क्षित्यै ॥३॥

---

[1]देवीऽइतिदेवी । वाम् । देवयजनऽइतिदेव यजने । मखाय ॥१॥
वः ॥२॥ इयति । वृष्णः । धूपयामि ॥३॥

---

१. प्रथमस्याः मन्त्रकण्डिकाया इह द्वे एवापुनरुक्ते पदे पठ्येते । तदनन्तरं द्वितीयस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । इत आरभ्य तृतीयस्या मन्त्रकण्डिकायाः पदानि पदपाठस्य प्रथमकण्डिकायामेव पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिकासंख्ययोर्भेदो जायते ।

२. षष्ठमन्त्रकण्डिकायाः पदानि ।

३. नवममन्त्रकण्डिकायाः पदानि ।

४. दशममन्त्रकण्डिकायाः पदानि ।

[1]स॒मायं । म॒खायं । सूर्य्यँस्य । तपसे ॥ पृ॒थि॒व्याः । स॒ꣳस्पृश॒ऽइतिस॒म् स्पृशः । पा॒हि॒ ॥ अ॒ग्निः । अ॒सि॒ । शो॒चिः । तपः ॥४॥

अनाधृष्टा । पु॒रस्तात् । अ॒ग्नेः । आधिपत्य॒ऽइत्याधि पत्ये । आयुः । मे॒ । दाः । पु॒त्रव॒तीतिपु॒त्र वती । द॒क्षि॒ण॒तः । इन्द्रस्य । प्र॒जामितिप्र जाम् ॥ सु॒षदा । सु॒सदेतिसु सदा । प॒श्चात् । दे॒वस्य । स॒वि॒तुः । चक्षुः । आश्रु॑ति॒रित्या श्रुतिम् । उ॒त्त॒र॒तः । धा॒तुः । रा॒यः । पोषम् ॥ विधृ॑ति॒रि॒ति॒वि धृतिम् । उ॒परिष्टात् । बृ॒ह॒स्पतेः । ओजः । वि॒श्वाभ्यः । मा॒ । ना॒ष्ट्राभ्यः । पा॒हि॒ । मनोः । अश्वा । अ॒सि॒ ॥५॥

स्वाहा । म॒रुद्भि॒रि॒ति॒म॒रुत् भिः । परि । श्री॒यस्व॒ । दि॒वः । स॒ꣳस्पृश॒ऽइतिस॒म् स्पृशः । पा॒हि॒ । मधु ॥६॥

पृ॒थि॒व्याः ॥४॥

अनाधृष्टा । पु॒रस्तात् । अ॒ग्नेः । आधिपत्य॒ऽइत्याधि पत्ये । पु॒त्रव॒तीतिपु॒त्र वती । द॒क्षि॒ण॒तः । प्र॒जामितिप्र जाम् । प॒श्चात् । चक्षुः । आश्रु॑ति॒रित्या श्रुतिम् । उ॒परिष्टात् । बृ॒ह॒स्पतेम् । वि॒श्वाभ्यम् । ना॒ष्ट्राभ्यः । अश्वा ॥५॥

म॒रुद्भि॒रि॒ति॒म॒रुत् भिः ॥६॥

---

[2]व्यमाय । सूर्य्यँस्य ॥४॥

आयुः । पु॒त्रव॒तीतिपु॒त्र वती । रा॒यः । विधृ॑ति॒रि॒ति॒वि[3] धृतिम् ॥५॥

श्री॒यस्व ॥६॥

---

१. एकादशमन्त्रकण्डिकायाः पदानि ।

२. इत आरभ्य मन्त्रपदपाठयोः सप्तानां कण्डिकासंख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्रि' इत्येवं पाठेन भाव्यम ।

गर्भः । देवानाम् । पिता । मतीनाम् । पतिः । प्रजानामितिप्र जानाम् ॥ सम् । देवः । देवेन । सवित्रा । गत । सूर्येण । रोचते ॥७॥

अग्निः । अग्निना । देवेन । अरोचिष्ट ॥ स्व हां । तपसा । दैव्येन । अरूरुचत ॥७॥

धर्त्ता । दिवः । वि । भाति । तपसः । पृथिव्याम् । धर्त्ता । देवः । देवानाम् । अमर्त्यः । तपोजाऽइतितपः जाः । वाचम् । अस्मेऽइत्यस्मे । नि । यच्छ । देवायुवम् । देवयुवमितिदेव युवम् ॥९॥

अपश्यम् । गोपाम् । अनिपद्यमानमित्यनि पद्यमानम् । आ । च । परा । च । पथिभिरितिपथि भिः । चरन्तम् ॥ सः । सध्रीचीः । सः । विषूचीः । वसानः । आ । वरिवर्त्ति । भुवनेषु । अन्तरित्यन्तः ॥१०॥

विश्वासाम् । भुवाम् । पते । विश्वस्य । मनसः ।

प्रजानामितिप्र जानाम् । सवित्रा ॥७॥

अग्निः । अग्निना । अरोचिष्ट । दैव्येन ॥८॥

पृथिव्याम् । अस्मेऽइत्यस्मे । यच्छ ॥९॥

अपश्यम् । अनिपद्यमानमित्यनि पद्यमानम् । सध्रीचीः । अन्तरित्यन्तः ॥१०॥

विश्वासाम् । विश्वस्य । देवश्रुदितिदेव श्रुत् । अग्ने । माध्वीभ्याम् ।

सूर्येण ॥७॥

व्यच्छ । देवायुवम् । देवयुवमितिदेव [1]व्युवम् ॥९॥

---

१. ककोदशैल्यनुसारमिह 'युवम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

वृचमृᳯ । सर्वस्य ॥ देवश्श्रुदितिदेव श्रुत । त्वम् । देव । घर्म्म । देवः । देवान् । पाहि । अत्र । प्र । अवीᳯ । अनु । वाम् । देववीतयऽइतिदेव वीतये ॥ मधु । माद्ध्वीब्भ्याम् । मधु । माधूचीब्भ्याम् ॥ [1]ऊर्द्ध्वः । अद्धुरम् । धेहि ॥११॥

पिता । नᳯ । असि । पिता । नᳯ । बोधि ॥ त्वष्टृमन्तऽइतित्त्वष्टृ मन्तᳯ । त्वा । सपेम । पुत्रान् । पशून् । मयि । धेहि । प्रजामितिप्प्र जाम् । अस्म्मासु । धेहि । अरिष्टा । अहम् । सहपत्त्येतिसह पत्त्या । भूयासम् ॥१२॥

अहुरित्यहः । केतुना । जुषताम् । सुज्ज्योतिरितिसु ज्योतिः । ज्योतिषा । स्वाहा । रात्रिः ॥१३॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥

माधूचीभ्याम् । अध्वरम् ॥११॥

त्वष्टृमन्तऽइतित्वष्टृ मन्तᳯ । पुत्रान् । प्रजामितिप्र जाम् । अस्मासु । अरिष्टा । सहपत्न्येतिसह पत्न्या ॥१२॥

अहुरित्यहः । सुज्योतिरितिसु ज्योतिः । रात्रिः ॥१३॥

॥ इति वाजसनेयसंहितापदे सप्तत्रिंशत्तमो[2]ऽध्यायः ॥

देववीतयऽइतिदेव वीतये ॥११॥

[3]पिता । भूयासम् ॥१२॥

[4]सुयोतिरितिसु यज्योतिः । [4]ज्योतिषा ॥१३॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते पदेन सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥

---

१. एकोनविंशत्या मन्त्रकण्डिकायाः पदानि ।

२. द्रष्टव्याऽत्र ६०७ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

३. इत आरभ्याष्टानां कण्डिकासंख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

४. यकारजकारयोः समानोच्चारणजोऽपपाठः ।

अष्टात्रिंशोऽध्यायः

[1]सरस्वति । असौ ॥ [2]इन्द्राण्यै । उष्णीषः ॥ पूषा । असि । घर्म्माय । दीष्व ॥१॥

अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । पिन्वस्व । सरस्वत्यै । इन्द्राय ॥ स्वाहा । इन्द्रवदितीन्द्र वत् ॥२॥

यः । ते । स्तनः । शशयः । यः । मयोभूरितिमयः भूः । यः । रत्नधाऽइतिरत्न धाः । वसुविदितिवसु वित ।

इन्द्राण्यै । उष्णीषः । दीष्व ॥१॥

अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । पिन्वस्व । सरस्वत्यै ॥२॥

रत्नधाऽइतिरत्न धाः । सुदत्रऽइतिसु दत्रः । विश्वा । पुष्यसि ।

घर्माय ॥१॥

[3]इन्द्राय । इन्द्रवदितीन्द्र वत् ॥२॥

यः । शशयः । यः । मयोभूरितिमयः भूः । वसुविदिति- वसु [4]वित् । यः । येन । वार्याणि ॥३॥

१. द्वितीयस्या मन्त्रकण्डिकाया इमे पदे ।

२. तृतीयस्या मन्त्रकण्डिकायाः पदानि ।

३. इतः पूर्वासां कण्डिकानां मध्ये प्रथमस्याः पूर्वं गतत्वात् नेह तत्पदानि पठितानि । द्वितीयस्या मन्त्रकण्डिकाया द्वयोरपुनरुक्तयोः पदयोः तृतीयस्याः मन्त्रकण्डिकायाः पदैः सहैव निर्देशः कृतः । अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिका-संख्यायोर्भेदो द्रष्टव्यः ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वित्' इत्येकवकारता पाठेन भाव्यम् ।

ये॒ । सुदत्र॒ऽइति॑सु॒ दत्रे॑÷ ॥ येन॑ । विश्वा॑ । पुष्य॑सि । वार्य्या॑णि । सर॑स्वति । तम् । इ॒ह । धात॑वे । अ॒कुरि॒त्य॑कः ॥३

गा॒य॒त्रम् । छन्दः॑÷ । अ॒सि॒ । त्रैष्टु॑भम् । त्रैस्तु॑भ॒मिति॒त्रै- स्तु॑भम् । द्यावा॑पृथि॒वीभ्या॑म् । त्वा॒ । परि॑ । गृ॒ह्णा॒मि॒ । अ॒न्तरि॑क्षेण । उप॑ । य॒च्छा॒मि॒ ॥ इन्द्र॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । मधु॑नः । सा॒र॒घस्य॑ । घ॒र्म्मम् । पा॒त॒ । वस॑वः । यज॑त । वाट् ॥ स्वाहा॑ । सूर्य्य॑स्य । र॒श्मये॑ । वृ॒ष्टि॒वन॑य॒ऽइति॑वृ॒ष्टि॒ वन॑ये ॥४॥

स॒मु॒द्राय॑ । त्वा॒ । वाता॑य । स्वाहा॑ । स॒रि॒राय॑ ॥ अ॒ना॒- धृ॒ष्याय॑ । अ॒प्र॒ति॒धृ॒ष्याये॒त्य॑प्रति धृ॒ष्याय॑ ॥ अ॒व॒स्यवे॑ । अ॒शि॒मि॒दाये॒त्य॑शिमि॒ दाय॑ ॥ [1]स॒वि॒त्रे । ऋ॒भु॒म॒त॒ऽइत्यृ॑भु॒

अ॒कुरि॒त्य॑कः ॥३॥

गा॒य॒त्रम् । त्रैष्टु॑भम् । त्रैस्तु॑भ॒मिति॒त्रैस्तु॑भम् । द्यावा॑पृथि॒वीभ्या॑म् । गृ॒ह्णा॒मि॒ । अ॒न्तरि॑क्षेण । य॒च्छा॒मि॒ । अ॒श्वि॒ना॒ । र॒श्मये॑ । वृ॒ष्टि॒वन॑य॒ऽइति॑वृ॒ष्टि॒ वन॑ये ॥४॥

स॒मु॒द्राय॑ । अ॒ना॒धृ॒ष्याय॑ । अ॒प्र॒ति॒धृ॒ष्याये॒त्य॑प्रति धृ॒ष्याय॑ । अ॒शि॒मि॒दाये॒- त्य॑शिमि॒ दाय॑ । स॒वि॒त्रे । ऋ॒भु॒म॒त॒ऽइत्यृ॑भु॒ मते॑ । बृ॒ह॒स्पत॑ये । वि॒श्वदे॑व्यावते ।

गा॒य॒त्रम् । य्य॒च्छा॒मि॒ । य्यज॑त । सूर्य्य॑स्य । र॒श्मयै॑ । वृ॒ष्टि॒वन॑य॒ऽइति॑- वृ॒ष्टि॒ वन॑ये ॥४॥

स॒मु॒द्राय॑ । वाता॑य । स॒रि॒राय॑ । अ॒ना॒धृ॒ष्याय॑ । [1][अ॒प्र॒ति॒धृ॒ष्याये॒त्य॑प्रति धृ॒ष्याय॑] । [2][अ॒]शि॒मि॒दाये॒त्य॑शिमि॒ दाय॑ । [3]स॒वि॒त्रे । ऋ॒भु॒म॒त॒ऽइत्यृ॑भु॒

१. लेखक प्रमादान्नष्टं पदम् ।

२. लेखकप्रमादान्नष्टो वर्णः ।

३. इत आरभ्य पठितानि पदान्यष्टम्या मन्त्रकण्डिकायाः सन्ति । एतेषां पूर्वमन्त्रकण्डिकापदानामन्त एव पाठाद् इत आरभ्य तिसृणां कण्डिका- संख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

मतें । विभुमत ऽइतिविभु मतें । वाजवत ऽइतिवाज वते । बृहस्पतये । विश्वदैव्यावते । विश्वदैव्यवत ऽइतिविश्वदैव्य वते ॥५॥

समाय । अङ्गिरस्वते । पितृमत ऽइतिपितृ मतें । स्वाहा ॥ घर्माय । घर्म्म॑ । पित्रे ॥६॥

[1]विश्वाः । आशाः । दक्षिणसदितिदक्षिण सत् । विश्वान् । देवान् । अयाट् । इह ॥ स्वाहाकृतस्येतिस्वाहा कृतस्य । घर्म्मस्य । मधोः । पिबतम् । अश्विना ॥७॥

दिवि । धाः । इमम् । यज्ञम् । इमम् । यज्ञम् । दिवि । धाः ॥ स्वाहा । अग्नये । यज्ञियाय । शम् । यजुर्भ्य ऽइतियजुः भ्यः ॥८॥

विश्वदैव्यवत ऽइतिविश्वदैव्य वते ॥५॥

समाय । पित्रे ॥६॥

[1]विश्वाः । दक्षिणसदितिदक्षिण सत् । विश्वान् । अश्विना ॥७॥

यज्ञम् । यज्ञम् । अग्नये । यज्ञियाय ॥८॥

---

[2]मते । विभुमत ऽइतिविभु मतें । वाजवत ऽइतिवाज वते । बृहस्पतये । विश्वदैव्यवत [3]विश्वदैव्य वते ॥५॥

समाय ॥६॥

[1]विश्वाः । अयाट् ॥७॥

यज्ञम् । यज्ञम् । अग्नये । यज्ञियाय । यजुर्भ्य ऽइतियजुः भ्यः ॥८

---

१. इह ३२८ पृष्ठस्था टिप्पणी १ द्रष्टव्या ।

२. लेखकप्रमादाद् अस्वरनिर्देशः, 'मतें' इति युक्तः स्वरो द्रष्टव्यः ।

३. लेखकप्रमादादपपाठः, 'विश्वदैव्यवत ऽइतिविश्वदैव्य वते' इत्येवं युक्तः पाठो द्रष्टव्यः ।

अश्विना । घर्म्मम् । पातम् । हार्द्वानम् । अहं÷ । दिवाभिं÷ । ऊतिभिरित्यूति भिं÷ ॥ तन्त्रायिणे । नमं÷ । द्यावापृथिवीभ्याम् ॥९॥

अपाताम् । अश्विना । घर्म्मम् । अनु । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अमꣳसाताम् ॥ इह । एव । रातयं÷ । सन्तु ॥१०॥

इषे । पिन्वस्व । ऊर्ज्जे । ब्रह्मणे । क्षत्त्राय । द्यावापृथिवीभ्याम् ॥ धर्म्मं । असि । सुधर्म्मेतिसु धर्म्मं । अमेनि । अस्म्मेऽइत्त्यस्म्मे । नृम्म्णानि । धारय । ब्रह्म । क्षत्त्रम् । विशम् ॥११॥

पूष्णे । शरसे । ग्रावभ्यऽइतिग्राव भ्यः । प्रतिरवेभ्यऽइतिप्रति रवेभ्यं÷ ॥ पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यं÷ । ऊर्द्ध्वबर्हिभ्यऽइत्यूर्द्ध्वबर्हिः भ्यः । घर्म्मपावभ्यऽइतिघर्म्मपाव भ्यः । द्यावापृथिवीभ्याम् । विश्वेभ्यः । देवेभ्यं÷ ॥१२॥

अश्विना । ऊतिभिरित्यूति भिः । द्यावापृथिवीभ्याम् ॥९॥
अश्विना । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी ॥१०॥
पिन्वस्व । ब्रह्मणे । क्षत्राय । द्यावापृथिवीभ्याम् । अस्मेऽइत्यस्मे । नृम्णानि । ब्रह्म । क्षत्रम् ॥११॥
पूष्णे । ग्रावभ्यऽइतिग्राव भ्यः । प्रतिरवेभ्यऽइतिप्रति रवेभ्यं÷ । पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यं÷ । ऊर्द्ध्वबर्हिभ्यऽइत्यूर्द्ध्वबर्हिः भ्यः । घर्म्मपावभ्यऽइतिघर्म्मपाव भ्यः । द्यावापृथिवीभ्याम् । विश्वेभ्यः । देवेभ्यं÷ ॥१२॥

तन्त्रायिणे ॥९॥
रातयं÷ ॥१०॥
क्षत्राय । धारय ॥११॥

रुद्राय । रुद्रहूतयऽइतिरुद्र हूतये ॥ मधु । हुतम् । इन्द्रतमऽइतीन्द्र तमे ॥ अग्नौ । अश्याम । ते । देव । घर्म्म ॥१३॥

अभि । इमम् । महिमा । दिवम् । विप्रः । बभूव । सप्रथाऽइतिस प्रथाः ॥ उत । श्रवसा । पृथिवीम् । रोचस्व ॥१४॥

या । ते । घर्म्म । दिव्या । शुक् । या । गायत्र्याम् । हविर्द्धानऽइतिहविः धाने ॥ सा । ते । आ । प्यायताम् । निः । स्त्यायताम् । तस्यै । ते । स्वाहा ॥ अन्तरिक्षे । त्रिष्टुभि । त्रिस्तुभीतित्रि स्तुभि । आग्नीध्रे ॥ पृथिव्याम् । जगत्याम् । सदस्या ॥१५॥

क्षत्रस्य । त्वा । परस्पाय । परःपायेतिपरः पाय । ब्रह्मणः । तन्वम् । पाहि ॥ विशः । त्वा । धर्म्मणा । वयम् । अनु । क्रामाम । सुविताय । नव्यसे ॥१६॥

रुद्राय । रुद्रहूतयऽइतिरुद्र हूतये । अग्नौ । अश्याम ॥१३॥

विप्रः । सप्रथाऽइतिस प्रथाः ॥१४॥

दिव्या । गायत्र्याम् । अन्तरिक्षे । त्रिष्टुभि । त्रिस्तुभीतित्रि स्तुभि । आग्नीध्रे । पृथिव्याम् । जगत्याम् ॥१५॥

क्षत्रस्य । परस्पाय । ब्रह्मणः । तन्वम् । नव्यसे ॥१६॥

रुद्राय । रुद्रहूतयऽइतिरुद्र हूतये ॥१३॥

ट्या । ट्या । गायत्र्याम् । प्यायताम् । स्त्यायताम् ॥१५॥

परस्पाय । परःपायेतिपरः पाय । वयम् । सुविताय ॥१६॥

चतु॑ःस्रक्क्तिरि॒ति॒चतु॑ः स्रक्क्तिः । नाभि॑ः । ऋ॒तस्य॑ । स॒प्रथा॒ऽइति॑स॒ प्रथाः । सः । नः । वि॒श्वायु॒रिति॑वि॒श्व आयुः । स॒र्वायु॒रिति॑स॒र्व आयुः ॥ अप॑ । द्वेषः॑ । अप॑ । ह्वरः॑ । अ॒न्यव्र॑त॒स्येत्य॒न्य व्र॑तस्य । स॒श्चि॒म ॥१७॥

घर्म॑ । ए॒तत् । ते॒ । पुरी॑षम् । तेन॑ ॥१८॥

अचि॑क्रदत् । वृषा॑ । हरिः॑ । म॒हान् । मि॒त्रः । न । द॒र्श॒तः ॥ सम् । सूर्ये॑ण । दि॒द्यु॒त॒त् । उ॒द॒धिरित्यु॑द॒ धिः । नि॒धिरिति॑नि॒ धिः ॥१९॥

याव॑ती॒ऽइति॒याव॑ती । द्यावा॑पृथि॒वी॒ऽइति॒द्यावा॑पृथि॒वी । याव॑त् । च॒ । स॒प्त । सिन्ध॑वः । वि॒त॒स्थि॒र॒ऽइति॑वि [1]त॒स्थि॒रे ॥ ताव॑न्तम् । इ॒न्द्र॒ । ते॒ । ग्रह॑म् । उ॒र्जा । गृ॒ह्णा॒मि॒ । अक्षि॑तम् । मयि॑ । गृ॒ह्णा॒मि॒ । अक्षि॑तम् ॥२०

चतु॑ःस्रक्ति॒रि॒ति॒चतु॑ः स्रक्तिः । स॒प्र॒था॒ऽइति॑स॒ प्रथाः । वि॒श्वायु॒रिति॑वि॒श्व आयुः । अ॒न्यव्र॑त॒स्येत्य॒न्य व्रतस्य । स॒श्चि॒म ॥१७॥

अचि॑क्रदत् । मि॒त्रः । दि॒द्यु॒त॒त् । उ॒द॒धिरित्यु॑द॒ धिः ॥१९॥

द्यावा॑पृथि॒वी॒ऽइति॒द्यावा॑पृथि॒वी । स॒प्त । वि॒त॒स्थि॒र॒ऽइति॑वि त॒स्थि॒रे । गृ॒ह्णा॒मि॒ । अक्षि॑तम् । गृ॒ह्णा॒मि॒ । अक्षि॑तम् ॥२०॥

वि॒श्वायु॒रिति॑वि॒श्व आयुः । स॒र्वायु॒रिति॑स॒र्व आयुः । अ॒न्यव्र॑त॒स्येत्य॒न्य व्र॒तस्य॑ ॥१७॥ वृषा॑ । सूर्ये॑ण ॥१९॥

[2]याव॑ती॒ऽइति॒याव॑ती । याव॑त् । वि॒त॒स्थि॒र॒ऽइति॑वि[3] त॒स्थि॒रे । मयि॑ ॥२०॥

---

१. 'तस्थिरे' इति काशिकः पाठः ।

२. इतः पूर्वासां तिसृणां मन्त्रकण्डिकानां पूर्वं गतत्वान्नेह तासां पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य षण्णा कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

मयि । त्यत् । इन्द्रियम् । बृहत् । मयि । दक्षः । मयि । क्रतुः ॥ घर्म्मः । त्रिशुगिति त्रि शुक् । वि । राजति । विराजेति वि राजा । ज्योतिषा । सह । ब्रह्मणा । तेजसा । सह ॥२१॥

पयसः । रेतः । आभृतमित्या भृतम् । तस्य । दोहम् । अशीमहि । उत्तरामुत्तरामित्युत्तराम् उत्तराम् । समाम् ॥ त्विषः । संवृगिति सम् वृक् । क्रत्वे । दक्षस्य । ते । सुषुम्णस्य । सुषुम्नस्येति सु सुम्नस्य । ते । सुषुम्ण । सुषुम्नेति सु सुम्न । अग्निहुतऽइत्यग्नि हुतः ॥ इन्द्रपीतस्येतीन्द्र पीतस्य । प्रजापतिभक्षितस्येति प्रजापति भक्षितस्य । मधुमतऽइति मधु मतः । उपहूतऽइत्युप हूतः । उपहूतस्येत्युप हूतस्य । भक्षयामि ॥२२॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥

दक्षः । त्रिशुगिति त्रि शुक् । ब्रह्मणा ॥२१॥

आभृतमित्या भृतम् । उत्तरामुत्तरामित्युत्तराम् उत्तराम् । क्रत्वे । दक्षस्य । सुषुम्णस्य । सुसुम्नस्येति सु सुम्नस्य । सुषुम्ण । सुसुम्नेति सु सुम्न । अग्निहुतऽइत्यग्नि हुतः । प्रजापतिभक्षितस्येति प्रजापति भक्षितस्य । उपहूतऽइत्युप हूतः । उपहूतस्येत्युप हूतस्य । भक्षयामि ॥२२॥

॥ इति वाजसनेयसंहितापदे अष्टत्रिंशतितमो[1]ऽध्यायः ॥

मयि । इन्द्रियम् । मयि । मयि । विराजेति वि राजा । [2]ज्योतिषा ॥२१॥

पयसः । संवृगिति सम् वृक् । भक्षयामि ॥२२॥

इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते पदेन षष्टात्रिंशतिमो[1]ऽध्यायः

---

१. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ५२७ पृष्ठस्था टि० १ ।

२. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ५६३ पृष्ठस्था टिप्पणी ३ ।

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः

स्वाहा । प्राणेभ्यः । साधिपतिकेभ्यऽइतिसाधि पतिकेभ्यः ॥ पृथिव्यै । अग्नये । अन्तरिक्षाय । वायवे ॥ दिवे । सूर्याय ॥१॥

दिग्भ्यऽइतिदिक् भ्यः । चन्द्राय । नक्षत्रेभ्यः । अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । वरुणाय ॥ नाभ्यै । पूताय ॥२॥

वाचे । प्राणाय ॥ चक्षुषे । श्रोत्राय ॥३॥

मनसः । कामम् । आकूतिमित्या कूतिम् । वाचः । सत्यम् । अशीय ॥ पशूनाम् । रूपम् । अन्नस्य । रसः । यशः । श्रीः । श्रयताम् । मयि । स्वाहा ॥४॥

प्राणेभ्यः । साधिपतिकेभ्यऽइतिसाधि पतिकेभ्यः । पृथिव्यै । अग्नये । अन्तरिक्षाय ॥१॥

दिग्भ्यऽइतिदिक् भ्यः । नक्षत्रेभ्यः । अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । नाभ्यै ॥२॥

चक्षुषे । श्रोत्राय ॥३॥

आकूतिमित्या कूतिम् । सत्यम् ॥४॥

अग्नये । अन्तरिक्षाय । वायवे । सूर्याय ॥१॥

चन्द्राय । वरुणाय । पूताय ॥२॥

प्राणाय । श्रोत्राय ॥३॥

अशीय । यशः । श्रयताम् । मयि ॥४॥

प्रजापतिरितिप्रजा पतिꣳ । सम्भ्रियमाणऽइतिसम् भ्रियमाणꣳ । सम्राडितिसम् राट् । सम्भृतऽइतिसम् भृतꣳ । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । सꣳसन्नऽइतिसम् सन्नः । घर्म्मः । प्रवृक्तऽइतिप्र वृक्तꣳ । तेजः । उद्यतऽइत्युत् यतꣳ । आश्विनः । पयसि । आनीयमानऽइत्या नीयमाने । पौष्णः । विष्यन्दमाने । विस्यन्दमानऽइतिवि स्यन्दमाने । मारुतः । क्लथन् ॥ मैत्रः । शरसि । सन्ताय्यमानऽइतिसम् ताय्यमाने । वायव्यः । ह्रियमाणꣳ । आग्नेयः । हूयमानꣳ । वाक् । हुतः ॥५॥

सविता । प्रथमे । अहन् । अग्निः । द्वितीये । वायुः । तृतीये । आदित्यः । चतुर्थे । चन्द्रमाꣳ । पञ्चमे । ऋतुः । षष्ठे । मरुतः । सप्तमे । बृहस्पतिः । अष्टमे ॥ मित्रः । नवमे । वरुणꣳ । दशमे । इन्द्रः । एकादशे । विश्वे । देवाः । द्वादशे ॥६॥

प्रजापतिरितिप्रजा पतिꣳ । सम्राडितिसम् राट् । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । प्रवृक्तऽइतिप्र वृक्तꣳ । उद्यतऽइत्युत यतꣳ । आश्विनः । आनीयमान-ऽइत्या नीयमाने । पौष्णः । विष्यन्दमाने । मैत्रः । वायव्यः । आग्नेयः ॥५॥

अग्निः । आदित्यः । षष्ठे । सप्तमे । बृहस्पतिः । अष्टमे । मित्रः । विश्वे ॥६॥

सम्भ्रियमाणऽइतिसम् भ्रियमाणꣳ । [1]सम्राडितिसम् राट् । वैश्वदेव-ऽइतिवैश्व देवः । प्रवृक्तऽइतिप्र वृक्तꣳ । उद्यनऽइत्युत् [2]यतꣳ । पयसि । आनीयमानऽइत्या नीयमाने । विस्यन्दमानऽइतिवि स्यन्दमाने । सन्ताय्यमान-ऽइतिसम् ताय्यमाने । वायव्यः । ह्रियमाणꣳ । आग्नेयः । हूयमानꣳ ॥५॥

द्वितीये । वायुः । तृतीये ॥६॥

---

१. द्रष्टव्याऽत्र ३७ पृष्ठस्था टि० १ ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यतꣳ' इत्येव पाठो युक्तो द्रष्टव्यः ।

उग्रश्चे । च । भीमश्चे । ध्वान्तऽइतिध्व[1] आन्तः । धुनिः ॥ सासह्वान् । ससह्वानितिससह्वान् । अभियुग्वे-त्यभि युग्वा । च । विक्क्षिपऽइतिवि क्षिपः । स्वाहा ॥७॥

अग्निम् । हृदयेन । अशनिम् । हृदयाग्रेणेतिहृदय अग्रेण । पशुपतिमितिपशु पतिम् । कृत्स्नहृदयेनेतिकृत्स्न हृदयेन । भवम् । यक्क्ना ॥ शर्वम् । मतस्नाभ्याम् । ईशानम् । मन्युना । महादेवमितिमहा देवम् । अन्तःपर्श-व्येनेत्यन्तः [2]पर्शव्येन । उग्रम् । देवम् । वसिष्ठुना । वसिष्ठहनुरितिवसिष्ठ हनुः । शिङ्गीनि । कोश्याभ्याम् ॥८

उग्र? । सासह्वान् । ससह्वानितिससह्वान् । अभियुग्वेत्यभि युग्वा । विक्षिपऽइतिवि क्षिपः ॥७॥

अग्निम् । हृदयाग्रेणेतिहृदय अग्रेण । कृत्स्नहृदयेनेतिकृत्स्न हृदयेन । यक्ना । मतस्नाभ्याम् । मन्युना । अन्तःपर्शव्येनेत्यन्तः पर्शव्येन । उग्रम् । वनिष्ठुना । वसिष्ठहनुरितिवसिष्ठहनुः । कोश्याभ्याम् ॥८॥

अभियुग्वेत्यभि [3]युग्वा । विक्षिपऽइतिवि[4] क्षिपः ॥७॥

हृदयेन । हृदयाग्रेणेतिहृदय अग्रेण । कृत्स्नहृदयेनेतिकृत्स्न हृदयेन । यक्ना । वसिष्ठहनुरितिवसिष्ठ हनुः ॥८॥

---

१. बम्बईमुद्रिते '०ध्व आन्तः' इत्येवं पठ्यते । उव्वटमहीधरस्वामिदयानन्दा न पदपाठानुसारं पदमिमं व्याचख्युः । मन्त्रोऽयं काण्वसंहितायां (३६।८।१) मैत्रा० संहितायां (४।१।१७) चोपलभ्यते । उभयत्र 'ध्वान्तः' पदमाद्युदात्तमुपलभ्यते । तै० आरण्यके (४।२४, ५) अप्यस्य मन्त्रस्य कश्चित् पाठ उपलभ्यते, तत्र 'ध्वान्तः' पदमन्तोदात्तं पठ्यते । अन्धकारवाची ध्वान्त-पदं सर्वत्रैव प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त एव ।

२. 'पर्शव्येन' इति काशिकः पाठः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युग्वा' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येव पाठेन भाव्यम् ।

उग्रम् । लोहितेन । मित्रम् । सौव्रत्येन । रुद्रम् । दौर्व्रत्येनेतिदौः व्रत्येन । इन्द्रम् । प्रक्रीडेनेतिप्र क्रीडेन । मरुतः । बलेन । साध्यान् । प्रमुदेतिप्र मुदा ॥ भवस्य । कण्ठ्यम् । रुद्रस्य । अन्तःपार्श्व्यमित्यन्तः पार्श्व्यम् । महादेवस्येतिमहा देवस्य । यकृत् । शर्वस्य । वनिष्ठुः । पशुपतेरितिपशु पतेः । पुरीतत् । पुरितदितिपुरि तत् ॥९॥

लोमभ्यऽइतिलोम भ्यः । त्वचे । लोहिताय । मेदोभ्यऽइतिमेदः भ्यः ॥ मांसेभ्यः । स्नावभ्यऽइतिस्नाव भ्यः । अस्थभ्यऽइत्यस्थ भ्यः । मज्जभ्यऽइतिमज्ज भ्यः ॥ रेतसे । पायवे ॥१०॥

आयासायेत्या यासाय । प्रायामाय । प्रयासायेतिप्र यासाय । सुंयासायेतिसम् यासाय । वियासायेतिवि यासाय ।

उग्रम् । मित्रम् । सौव्रत्येन । रुद्रम् । दौर्व्रत्येनेतिदौः व्रत्येन । प्रक्रीडेनेतिप्र क्रीडेन । साध्यान् । प्रमुदेतिप्र मुदा । रुद्रस्य । अन्तःपार्श्व्यमित्यन्तः पार्श्व्यम् । वनिष्ठुः ॥९॥

लोमभ्यऽइतिलोम भ्यः । मेदोभ्यऽइतिमेदः भ्यः । मांसेभ्यः । स्नावभ्यऽइतिस्नाव भ्यः । अस्थभ्यऽइत्यस्थ भ्यः । मज्जभ्यऽइतिमज्ज भ्यः ॥१०॥

आयासायेत्या यासाय । प्रयासायेतिप्र यासाय । उद्यासायेत्युत्

दौर्व्रत्येनेतिदौः व्रत्येन । यकृत् ॥९॥

लोहिताय । पायवे ॥१०॥

आयासायेत्या [1]यासाय । प्रायासाय । प्रयासायेतिप्र [1]यासाय । संयासायेतिसम् [1]यासाय । वियासायेतिवि [1]यासाय । उद्यासायेत्युत्

---

१. ककोमशैल्यनुसारमिह 'यासाय' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

उद्ग्रासायेत्युत् ग्रासाय ॥ शुचे । शोचते । शोचमानाय । शोकाय ॥११॥

तपसे । तप्यते । तप्यमानाय । तप्ताय । घर्म्माय ॥ निष्कृत्यै । निःकृत्याऽइतिनिः कृत्यै । प्रायश्चित्त्यै । भेषजाय ॥१२॥

यमाय । अन्तकाय । मृत्यवे ॥ ब्रह्मणे । ब्रह्महत्यायाऽइतिब्रह्म हत्यायै । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । द्यावापृथिवीभ्याम् ॥१३॥

॥ इति वाजसनेयिसहितापदे एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

ग्रासाय ॥११॥

तप्यते । तप्यमानाय । तप्ताय । निष्कृत्यै । निःकृत्याऽइतिनिः कृत्यै । प्रायश्चित्त्यै ॥१२॥

मृत्यवे । ब्रह्मणे । ब्रह्महत्यायाऽइतिब्रह्म हत्यायै । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । द्यावापृथिवीभ्याम् ॥१३॥

॥ इति वाजसनेयसहितापदे नवत्रिंशो[1]ऽध्यायः ॥

---

[2]ग्र्यासाय । शोचमानाय । शोकाय ॥११॥

तप्यमानाय । तप्ताय । घर्म्माय । प्रायश्चित्यै । भेषजाय ॥१२॥

यमाय । अन्तकाय । ब्रह्महत्यायाऽइतिब्रह्म हत्यायै ॥१३॥

इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते पदेन
[3]एकोन्नचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

---

१. द्र० कपाठे 'नवविंशतिमोऽध्यायः' (पृष्ठ ५२७) ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'ग्रासाय' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयम् 'एकोन' इत्येवं शुद्धः पाठः स्यात् 'एकान्न' इत्येवं वा ।

चत्वारिंशोऽध्यायः

ई॒शा । वा॒स्य॒म् । इ॒दम् । सर्व॑म् । यत् । किम् । च॒ । जग॑त्त्याम् । जग॑त् ॥ तेन॑ । त्य॒क्क्तेन॑ । भु॒ञ्जी॒था॒ᳬ । मा । गृ॒धः॒ᳬ । कस्य॑ । स्वि॒त् । धन॑म् ॥१॥

कु॒र्वन् । ए॒व । इ॒ह । कर्म्मा॑णि । जि॒जी॒वि॒षे॒त् । श॒तम् । समा॒ᳬ ॥ ए॒वम् । त्वयि॑ । न । अ॒न्यथा॑ । इ॒तः । अ॒स्ति॒ । न । कर्म्म॑ । लि॒प्प्य॒ते॒ । नरे॑ ॥२॥

[1]अ॒सु॒र्य्याः॑ । नाम॑ । ते । लो॒काः । अ॒न्धेन॑ । तम॑सा । आवृ॑ता॒ऽइत्त्या वृ॑ताः ॥ तान् । ते । प्रेत्त्येति॒प्प्र इ॑त्त्य । अपि॑ । ग॒च्छ॒न्ति॒ । ये । के । च॒ । आ॒त्म॒ह॒न॒ऽइत्त्या॑त्म ह॒नः । जनाः॑ ॥३॥

जग॑त्याम् । त्य॒क्तेन॑ ॥१॥

अ॒न्यथा॑ । अ॒स्ति॒ । लि॒प्य॒ते॒ ॥२॥

[1]अ॒सु॒र्य्याः॑ । आवृ॑ता॒ऽइत्या वृ॑ताः । प्रेत्येति॒प्र इ॑त्य । ग॒छ॒न्ति॒ । आ॒त्म॒ह॒न॒ऽइत्या॑त्म ह॒नः ॥३॥

य्यत् ॥१॥ त्वयि॑ ॥२॥

[1]अ॒सु॒र्य्याः । आवृ॑ता॒ऽइत्या वृ॑ताः । य्ये ॥३॥

---

१. इह स्वरितात् परस्य विसर्गस्य 'यत्रा विश्वा' आदिपदवत् द्विधा संकेतो द्रष्टव्यः । सर्वत्र कपाठः स्थूलाक्षरमुद्रितेन पाठेन सहान्वेति, बम्बई-मुद्रितं च विपर्येति । इह त्वनयोर्वैपरीत्यमुपलक्ष्यते ।

अनेजत् । एकम् । मनसः । जवीयः । न । एनत् । देवाः । आप्नुवन् । पूर्वम् । अर्शत् ॥ तत् । धावतः । अन्यान् । अति । एति । तिष्ठत् । तस्मिन् । अपः । मातरिश्वा । दधाति ॥४॥

तत् । एजति । न । एजति । दूरे । ऊँऽइत्यूँ । अन्तिके ॥ अन्तः । अस्य । सर्वस्य । ऊँऽइत्यूँ । सर्वस्य । अस्य । बाह्यतः ॥५॥

यः । तु । सर्वाणि । भूतानि । आत्मन् । एव । अनुपश्यतीत्यनु पश्यति ॥ सर्वभूतेष्वितिसर्व भूतेषु । च । आत्मानम् । ततः । न । वि । चिकित्सति ॥६॥

यस्मिन् । सर्वाणि । भूतानि । आत्मा । एव । अभूत् । विजानतऽइतिवि [1]जानतः ॥ तत्र । कः । मोहः । कः । शोकः । एकत्त्वमित्येक त्वम् । अनुपश्यतऽइत्यनु पश्यतः ७

आप्नुवन् । अन्यान् । तिष्ठत् । तस्मिन् । मातरिश्वा ॥४॥

ऊँऽइत्यूँ । ऊँऽइत्यूँ ॥५॥

आत्मन् । अनुपश्यतीत्यनु पश्यति । सर्वभूतेष्वितिसर्व भूतेषु । आत्मानम् । चिकित्सति ॥६॥

यस्मिन् । आत्मा । तत्र । एकत्वमित्येक त्वम् । अनुपश्यतऽइत्य[2] पश्यतः ॥७॥

जवीयः । [2]तिष्ठतः ॥४॥

बाह्यतः ॥५॥ यः ॥६॥

यस्मिन् । विजानतऽइतिवि[3] जानतः ॥७॥

---

१. 'जानतः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठः पाठान्तरं वेति विचारार्हम् ।

३. ककोलशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

सः । परि । अगात् । शुक्रम् । अकायम् । अव्रणम् । अस्नाविरम् । शुद्धम् । अपापविद्धमित्यपाप विद्धम् ॥ कविः । मनीषी । परिभूरितिपरि भूः । स्वयम्भूरितिस्वयम् भूः । याथातत्थ्यतऽइतियाथा [1]तत्थ्यतः । अर्थान् । वि । अदधात् । शाश्वतीभ्यः । समाभ्यः ॥८॥

अन्धम् । तमः । प्र । विशन्ति । ये । असम्भूतिमित्यसम् भूतिम् । उपासतऽइत्युप आसते ॥ ततः । भूयऽइवेतिभूयः इव । ते । तमः । ये । ऊँऽइत्यूँ । सम्भूत्यामितिसम् भूत्याम् । रताः ॥९॥

अन्यत् । एव । आहुः । सम्भवादितिसम् भवात् । अन्यत् । आहुः । असम्भवादित्यसम् भवात् ॥ इति ।

शुक्रम् । अव्रणम् । अस्नाविरम् । शुद्धम् । अपापविद्धमित्यपाप विद्धम् । याथातथ्यतऽइतियाथा तथ्यतः । शाश्वतीभ्यः । समाभ्यः ॥८॥

असम्भूतिमित्यसम् भूतिम् । उपासतऽइत्युप आसते । ऊँऽइत्यूँ । सम्भूत्यामितिसम् भूत्याम् ॥९॥

अन्यत् । अन्यत् । असम्भवादित्यसम् भवात् । शुक्रम् । विचर्चक्षिर-

---

अकायम् । [2]अव्रणम् । अपापविद्धमित्यपाप विद्धम् । स्वयम्भूरिति-स्वयम् भूः । य्याथातथ्यतऽइतिय्याथा[3] तथ्यतः ॥८॥

ये । भूयऽइवेतिभूयः इव । ये ॥९॥

---

१. 'तथ्यतः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'अव्रणम्' इत्येवं वकारवता पाठेन भाव्यम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्याथा' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

शुश्रुम । धीराणाम् । ये । नः । तत् । विचचक्षिरऽइतिवि [1]चचक्षिरे ॥१०॥

सम्भूतिमितिसम् भूतिम् । च । विनाशमितिवि नाशम् । च । यः । तत् । वेद । उभयम् । सह ॥ विनाशेनेतिवि नाशेन । मृत्युम् । तीर्त्वा । सम्भूत्येतिसम् भूत्या । अमृतम् । अश्नुते ॥११॥

अविद्याम् । विद्यायाम् ॥ विद्यायाᳬ । अविद्यायाᳬ ॥ विद्याम् । अविद्याम् ॥ अविद्यया । विद्यया ॥१२॥

वायुः । अनिलम् । अमृतम् । अथ । इदम् । भस्मान्तमितिभस्म अन्तम् । शरीरम् ॥ ओम् । क्रतोऽइतिक्रतो । स्मर । क्लिबे । कृतम् ॥१३॥

ऽइतिवि चचक्षिरे ॥१०॥

मृत्युम् । सम्भूत्येतिसम् भूत्या । अश्नुते ॥११॥

अविद्याम् । विद्यायाम् । विद्यायाᳬ । अविद्यायाᳬ । विद्याम् । अविद्याम् । अविद्यया । विद्यया ॥१२॥

भस्मान्तमितिभस्म अन्तम् । क्रतोऽइतिक्रतो ॥१३॥

ये । विचचक्षिरऽइतिवि[2] चचक्षिरे ॥१०॥

विनाशमितिवि नाशम् । यः । उभयम् । विनाशेनेतिवि नाशेन ॥११॥

विद्यायाम् । विद्यायाᳬ । अविद्यायाᳬ । अविद्यया । विद्यया ॥१२॥

[3]वायुः ॥१३॥

---

१. 'चचक्षिरे' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशवल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. इतः पूर्वासा निम्रणां मन्त्र कण्डिकाना केषांचिदेवापुनरुक्तानां पदानां पदपाठस्य द्वादशकण्डिकायामेव पाठात् इह द्वयोः कण्डिकासंख्ययोर्भेदो द्रष्टव्यः ।

हिरण्मयेन । पात्रेण । सत्यस्य । अपिहितमित्यपि हितम् । मुखम् ॥ यः । असौ । आदित्ये । पुरुषः । सः । असौ । अहम् ॥१४॥

ओ३म् । खम् । ब्रह्म[1] ॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

हिरण्मयेन । पात्रेण । सत्यस्य । अपिहितमित्यपि हितम् । आदित्ये ॥१४

ॐ । खम् । ब्रह्म ॥

॥ इति वाजसनेयसहितापदे चत्वारिंशतिमो[2]ऽध्यायः ॥

---

[3]हिरण्मयेन । यः ॥१४॥

ओं । खम्ब्रह्म[4] ॥

[5]इतिश्री वाजसनेयि संहितायां शाकल्यकृते पदेन चत्वारिंशोऽध्यायः ॥४०॥

---

१. मन्त्र-संहितायां पदानीमानि सप्तदशकण्डिकायामेव पठ्यन्ते, पदपाठे तु ततो बहिः । कारणमत्र मृग्यम् ।

२. द्रष्टव्या ५२७ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

३. इतः पूर्वस्याः मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इह तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

४. पदापार्थक्यम् अपस्वरसंकेतश्चात्र दृश्यते । 'खम् । ब्रह्म' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

५. इहैवास्यां पङ्क्तावपि स्वराङ्कनं दृश्यते । इदं च स्वराङ्कनं प्रायेणाशुद्धमेव ।

प्रथमं परिशिष्टम्

पाठ-भेद-निदर्शनम्

माध्यन्दिनसंहितायाः पदपाठे क्वचिद् विशिष्टाः पाठा उपलभ्यन्ते। तेषां विषये (एकं विहाय) यथास्थान टिप्पण्यां विचारः कृतः[1]। तादृशां विशिष्टानां पाठानां झटिति परिज्ञानायेह क्रमशो निर्देश क्रियते—

पृष्ठम्	मन्त्रः	मुख्यपाठः[2]	विशिष्टः पाठः	स्थान-संकेतः
१०	३०	वेष्प?	वेष्य?[3]	क
१३	२	ऊर्णम्रदसमित्यूर्णं म्रदसम्	ऊर्णम्रदसमित्यूर्णम् म्रदसम्	क
२२	२५	प्रतिष्ठायां	प्रतिष्ठायै	दया०, उ०
२३	२५	प्रतिस्थायाऽइतिप्रति स्थायां	प्रतिस्थायाऽइतिप्रति स्थायै	,, ,,
२५	३०	अवृषायिषत	वृषायिषत	क
४७	७	द्यावापृथिवीऽइति- द्यावापृथिवी	द्यावापृथिवीऽइति- द्यावापृथिवी	क
४८	१०	आङ्गिरसी	आङ्गिरसि	दया०
६१	६	योऽइतियो	या। उ (द्वे पदे)	मही०

१. काशिकपाठे यस्मिन् यस्मिन् पदेऽवग्रहादुत्तरभागे नियतः स्वर-विशेषः स सर्वोऽपि यथास्थानमधस्तात् टिप्पण्यां निर्दिष्ट इति ते पुनर्नेह लिख्यन्ते। काशिकपाठभेदस्तत एव द्रष्टव्यः।

२. विविधपाठतुलनासौकर्याय मुख्यपाठस्याप्यत्र प्रायेण व्यञ्जनद्विर्वचनरहित एव पाठो निर्देक्ष्यते।

३. अस्माकं मते ककोशेऽपि च 'वेष्य?' इत्येव पाठः, तत्र पकारयकारयोर्बहुत्र समानरूपेणोल्लेखात्।

पृष्ठम्	मन्त्रः	मुख्यपाठः	विशिष्टः पाठः	स्थान-संकेतः
६७	२३	वल्गहनमितिवलग हनम्	ब्ल्गहनमितिबलग हनम्[1]	द्या०
६७	२३	वलगम्	बलगम्[2]	द्या०
६८	२५	वल्गहनऽइतिवलग हनः	ब्ल्गहनऽइतिबलग हनः[3]	,,
६८	२५	वल्गहनावितिवलग हनौ	ब्ल्गहनावितिबलग हनौ[3]	,,
८९	३	उपरिप्रुतेत्युपरि प्रुता	उपरिप्लुतेत्युपरि प्लुता	ग० ट०
११२	१९	पन्थाम्	पथाम्	क० ज०
१३४	१८	पितरा । मातरा	पितरामातरा	नागेशः[4]
१४१	३६	दुस्तरऽइतिदुस्तरः	दुस्तरऽइतिदुः तरः	द्या०
१४४	४	सहौजसऽइतिसह ओजसः	सहौजसऽइतिसह ओजसः	,,
१५०	१९	आपाम	अपाम	टि० द्र०
१५५	३	युक्त्वाय	युक्ताय	क० टि० द्र०
१७६	६८	दारूणि	दारुणि	द्या०
१७८	७५	सस्मसा	भस्मसा	,,
१८१	४	वामदेव्यमितिवाम देव्यम्	वामदेव्युमितिवाम देव्यम्	क०
१९४	४३	प्रवणेभिरितिप्र वणेभिः	प्रवणेभिरितिप्रवणेभिः	क०[5]
२३७	८	त्रिवलमितित्रि वलम्	त्रिवलमितित्रि वलम्	क० द्या०

१. अयं पदपाठे पाठः, भाष्ये तु गाहनेरुत्तरपदं निरुक्तम् ।

२. भाष्ये गच्छतेरुत्तरपदं निरुक्तम् ।

३. प्रथमपृष्ठस्था टिप्पणी ३ द्रष्टव्या ।

४. महाभाष्यप्रदीपोद्योते ६।३।३३ ।।

५. ऋगथर्वपदपाठयोरपि नावगृह्यते ।

पृष्ठम्	मन्त्रः	मुख्यपाठः	विशिष्टः पाठः	स्थान-संकेतः
२७८	३८	वीध्र्यायेतिवि ईध्र्याय	वीध्र्यायेतिवि ईध्र्याय	ट०
२८८	३	घृतश्चुतऽइतिघृत श्चुतं ÷	घृतश्च्युतऽइतिघृत श्च्युतं ÷ [1]	क० दया०
२८८	३	मधुश्चुतऽइतिमधु श्चुतं ÷	मधुश्च्युतऽइतिमधु श्च्युतं ÷ [1]	,, ,,
३१४	७८	स्वतवानितिस्व तवान्	स्वतवानितिस्वतं वान्	क०
३५४	४७	ये	य?	क०
३५५	५०	प्र । चिकितुः	प्रचिकितः	उ० मही० दया०
३६६	८२	सब्वम्	सब्वम् [2]	
३९२	७०	चम्वीवेतिचम्वी इव	चम्वीवेतिचम्वि [3] इव अ० ,,	,,
३९३	७२	वर्ति?	वर्ती?	क०
४०३	३०	ऊर्णम्म्रदाऽइत्यूर्णं म्रदाः	ऊर्णम्म्रदाऽइत्यूर्णम् म्रदाः [4]	क०
४०६	३९	मधुश्चुतऽइतिमधु श्चुतं ÷	मधुश्च्युतऽइतिमधु श्च्युत ÷ [5]	क०
४१९	१६	सादयात्	सादयत्	क०
४५६	१	बर्स्वैं ÷ । तेगाम्	बर्स्वैं ÷ । तेगान्	ट०
		बर्स्वैं ÷ । तेगान् (ट)	बर्स्वैः । तेगान्	तैत्ति०
		तेगाम्	ते । गाम्	दया०
४५८	२	निवेष्यमितिनि वेष्यम्	निवेष्यमितिनि वेस्यम् [6]	मुद्रितेषु
४६५	१९	यजत्राः	यजंत्राः	ज

१. बम्बईमुद्रिते उव्वटमहीधरभाष्ययुतेऽप्ययमेव पाठः ।

२. बम्बईमुद्रित उव्वटमहीधरभाष्ययुतेऽपि 'सब्वं' सर्वानुदात्तमुपलभ्यते

३. ऋक्पदपाठे १०।६१।१५ ॥

४. द्र० पृ० १३, मं० ४ पाठान्तरम् ।

५. द्र० पृ० २२८, मं० ३ पाठान्तरम् ।

६. पाठभेदविचार एतत्परिशिष्टान्ते द्रष्टव्यः ।

पृष्ठम्	मन्त्रः	मुख्यपाठः	विशिष्टः पाठः	स्थान-संकेतः
४८२	२	च । रिषत्	चरिषत्	क०
५००	१९	त्रिबन्धुरऽइतित्रि बन्धुर?	त्रिबन्धुरऽइतित्रि बन्धुरः	क०, अन्यत्रापि
५१५	३१	सुस्त्रयन्ती-ऽइतिसुस्वयन्ती	सुस्त्रयन्तीऽइति सु स्वयन्ती	क० दया० अन्यत्रापि
५१९	४२	चिश्चा	चिश्च्या[1]	क०
५२९	३	पुँश्चलम्	पुँश्चलम्	क० दया०
५७८	८३	पदा । नि	पदानि	क० अ० उ०
५८३	११	सोऽइतिसो	सा । ऊँऽइत्यूँ[2]	म० दया०
५९४	४८	दैव्यां-÷-	दैव्यांꣳ	ट०
५९६	५२	घृतस्नूरितिघृत स्नूꣳ	घृतस्नूरितिघृत स्नू?[3]	म०
६२१	७	ध्वान्तऽइतिधु आन्तꣳ	ध्वान्तऽइतिधू आन्तꣳ	ट०
६२३	३	असुर्य्या-÷-	असुर्य्याꣳ	ट०

वेष्पः–निवेष्पम्–निवेष्पाय–पदानां साधुत्वासाधुत्वविवेचनम्

मा० सं० १।३० मन्त्रे वेष्पः स्थाने वेष्यः पदम्; मा० सं० २५।२ मन्त्रे निवेष्पम् स्थाने निवेष्यम् पदम्; मा० सं० १६।४४ मन्त्रे च निवेष्प्याय स्थाने निवेष्य्याय पदं क्वचिन्मुद्रितेषु ग्रन्थेषूपलभ्यते (काण्वपाठेऽपि क्रमशः १।१०।२; २७।२।१; १७।७।३ मन्त्रेष्विवत्थमेव मुद्रणं क्वचिद् दृश्यते)। अत्र सर्वत्रापि पकारस्थाने यकारवर्णापत्तिरुपलभ्यते। तत्र मा० सं० १।३० मन्त्रे निस्सन्दिग्धो वेष्पः पकारवान् पाठ इत्यस्माकीनैराचार्यैः पदवाक्यप्रमाणज्ञैः पण्डितब्रह्मदत्तजिज्ञासुभिः स्वकीये यजुर्वेदभाष्यविवरणे १८७ संख्याकान् संहिताया हस्तलेखान्, ४१ मितान् पदपाठस्य हस्तलेखान् दृष्ट्वा ४१ संख्यामितानां वेदपाठिनां प्रत्यक्षं पाठमनुनिशम्य स्थिरीकृतः (द्र० भाग १ पृष्ठ

१. द्र० २८८ पृष्ठस्था टि० १।

२. द्र० ६१ पृष्ठस्था टि० १।

३. 'घृतस्नू' शब्द ऋग्वेदे (१।१६।२; ३।६।६) अप्यन्तोदात्त एवोपलभ्यते। द्रष्टव्यात्र ५९६ पृष्ठस्था टिप्पणी।

१३४—१४७ द्वि० सं०) । अत्र वेष्यः पाठस्य या भ्रान्तिः सा वैबरसम्पादित-संहिता-ब्राह्मण-श्रौतसूत्रेषु वेष्यः इति पाठमुद्रणमूलेत्यपि तत्रैव व्यक्तीकृतम् ।

इत्थमेव मा० सं० १६।४४ मन्त्रे निवेष्प्याय इत्येवं पकारवान् पाठः संहिताग्रन्थेषु उवटमहीधरयोश्च भाष्ययोरुपलभ्यते (दयानन्दसरस्वतीकृते भाष्ये निवेष्याय पाठो मुद्रणप्रमादजः) । पण्डितविश्वबन्धुशास्त्रिणा स्वकीये वैदिकपदानुक्रमकोशे (पृष्ठ १८३२) अस्य पदस्य **निवेष्याय** इत्येवं पाठः स्वीकृतः, काण्वसंहितायां (१७।७।३) तैत्तिरीयसहितायां चाप्ययमेव पाठ उररीकृतः, परन्तु काण्वतैत्तिरीयसंहितयोरपि निवेष्प्याय इत्येवासंदिग्धः पाठ उपलभ्यते । मा० सं० २५।२ मन्त्रेऽपि निवेष्पम् इत्येव वैदिकानां पाठः (का० सं० २७।२।१ मन्त्रेऽपि निवेष्पम् इत्येव पाठः) । यत्तु मुम्बईमुद्रित उवटमहीधरभाष्ये मन्त्रे व्याख्याने च **निवेष्यम्** इत्येवं पाठ उपलभ्यते, स वैबरसम्पादितग्रन्थानुकरणमूलकः (अत्रापि स्वा० द० भाष्ये निवेष्यम् पाठो मुद्रणप्रमादज एव) । पण्डितविश्वबन्धुशास्त्रिणाऽपि मा० सं० २५।२; का० सं० २७।२।१ मन्त्रे यत् 'निवेष्यम्' पद स्वीकृतं, तदपि वैबरसम्पादितग्रन्थानुकरणमूलकमेव । यत्तु मुम्बईमुद्रिते सभाष्ये शतपथे (१।३।१।१७) **विष्णोर्वेष्योऽसि** मुद्रितः पाठो दृश्यते, सोऽपि वैबरसम्पादितशतपथानुकरणमूलक एव (अत्र भाग १, पृष्ठ ६५ टिप्पण्यवलोकनीया, अत्र वैदिकानां **वेष्पः** इति पकारवान् एव पाठो निर्दिष्टः) । एवमेव मुम्बईमुद्रिते शतपथे ५।३।४।११ कण्डिकायां **अथ निवेष्यं गृह्णाति** इति पाठो दृश्यते, सोऽपि वैबरसम्पादितशतपथानुकरणरूप एव । अत्र हि **निवेष्य**-पदेन 'आवर्तोदकम्' गृह्यत इति तदीयेन सायणभाष्येण कात्यायनश्रौतसूत्रव्याख्यानेन च प्रतीयते । मा० सं० १६।४४ मन्त्रपठितस्य **निवेष्प्याय** पदस्य व्याख्याने पकारवत् निवेष्पपदमावर्तकस्य भ्रमस्य (भंवर) वाचकमिति स्पष्टमाहतुरुवटमहीधरौ । तेनात्रापि शतपथे **निवेष्प्यं** इत्येव **शुद्धः** पाठो ज्ञेयः । यत्तु विद्याधरमिश्रः स्वीये कात्यायनश्रौतव्याख्याने **विष्णोर्वेष्पः** (२।७।२) इति निर्देशे वैबरमुद्रितमपपाठं परिमृज्य शुद्धं पाठं निर्दिशन्नपि उत्तरत्र (का० श्रौ० १५।४।२२ सूत्रे) **निवेष्याः** इत्येवं पठितवान् तच्चिन्त्यम् । काश्यां चौखम्बामुद्रिते कर्कभाष्ये (का० श्रौ० १५।४।३० सूत्रे) **निवेष्येन** इत्येवं पठ्यते, स प्रत्यक्षं वैबरमुद्रितग्रन्थानुकरणमूलकोऽपपाठः, नह्यत्र तृतीयान्तपदस्य कश्चिदर्थः सम्भवति । प्रकरणानुसारं **निवेष्प्याः** **निवेष्याः** इत्येवं वा द्वितीयान्तं पदमेव साधु । अपि च 'निवेष्येन' पाठे णत्वमपि प्राप्नोति, तस्य वारणमपि दुःशकमेव । यत्तु मैत्रायणीयानामाम्नाये (३।१५।२) **निवेष्येण** इति श्रूयते, सोऽपि स्वरानुरोधादपपाठ एव प्रतीयते ।

अथ स्वर-मीमांसा—'वेष्प' इति पकारवान् शब्दः प्रत्ययस्वरेण, 'निवेष्प' इति च कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः सम्पद्यते । **वेष्य** इत्येवं यकारवति पाठे यत्-प्रत्यये **यतोऽनावः**(अ० ६।१।२१३)इति नियमेन 'वेष्य' शब्द आद्युदात्तः स्यात्, यद्वा **तित्स्वरितम्** (अ० ६।१।१८५) इत्युत्सर्ग-नियमेन अन्तस्वरितः स्यात् ('मेध्य' शब्दे संहिताभेदेन उभौ स्वरौ दृश्येते), निवेष्यशब्देऽपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वमन्तस्वरितत्वं वा स्यात्, अन्तोदात्तौ तु **वेष्यनिवेष्य** शब्दौ न कथंचिदपि संभवतः । यत्तु शौनकसंहितायां (६।१२।४=६।७।४ अजमेर सं०) निवेष्यः इतिपदस्यान्तोदात्तस्वरः पण्डित-विश्वबन्धुशास्त्रिणा पदानुक्रमकोशे (पृ० १८३२) प्रदर्शितः, सोऽपि राथ-ह्विटनीसंस्करणमूलक एव । वस्तुतस्त्वथर्वकोशेषु निवेष्यः इत्येवमन्तस्वरित-त्वस्य बाहुल्येनोपलम्भाद् अन्तस्वरितपाठ एव तत्र युक्तः । अत एवास्माभिः अजमेरमुद्रिताया अथर्वसंहितायाः षष्ठावृत्तौ निवेष्यः इत्येव पाठो विहितः ।

माध्यन्दिनपाठस्य निश्चयेऽन्तःसाक्ष्यम्—माध्यन्दिनसंहितायाः पद-पाठस्य यस्मिन् पाठे संयुक्तानां वर्णानां द्वित्वं भवति, तस्मिन् पाठे षकारपकार-योगे षकारात्परः पकारो द्विर्लिख्यते, षकारयकारयोगे च यकारात् पूर्वः षकारो द्विर्लिख्यते । सत्येवं ष्प-ष्ययोर्द्विर्वचनप्रक्रियाभेदे पकारयकारभ्रान्तिस्तूदेत्येव न । एवं च द्विर्वचनयुक्तेषु कोशेषु सर्वत्र पकारस्यैव द्विर्लेखदर्शनात् त्रिष्वपि स्थलेष्वसन्दिग्धः पकारवानेव पाठः ।

एतेन काण्वमाध्यन्दिनसंहितयोः तद्ब्राह्मणे श्रौतसूत्रे च **वेष्पः निवेष्पं निवेष्पाय** इत्येव वैदिकानामविगीताः पाठा इत्युपपादितम् (अस्माभि-रुपलब्धेष्वपि हस्तलेखेषु प्रायेण पकारवानेव पाठः, यत्तु क्वचित् यकारवान् पाठो दृश्यते स पकार-यकारयोर्लिपिसादृश्यमूलक एव) । ये तु खलु वेबरमुद्रा-पितान् ग्रन्थान् चक्षुर्निमील्यानुसरन्ति त एवात्र अवैदिकान् भ्रष्टान् पाठान् पठन्त्युदाहरन्ति च ।

एतेन ये भारतीया विपश्चितः पाश्चात्यविद्वद्भिः सम्पादितान् ग्रन्थान् सर्वथा दोषविरहितान् मत्वा तेषां परं प्रामाण्यमाश्रयन्ति ते पदे पदे स्खलन्ति । ऋग्वेदस्य मैक्समूलरसम्पादितसंस्करणमाश्रित्य तन्मन्त्रगणनाय प्रवृत्ताः सर्वेऽपि विद्वांसो भ्रान्ताः, इत्यस्माभिर् **ऋग्वेदस्य मन्त्रसंख्या** नाम्नि निबन्धे बहोः कालात् पूर्वं व्यक्तीकृतम् ।

वस्तुतस्तु वैदिकपाठविचारे संप्रदायविदो वैदिका एव प्रमाणम्, इत्यल-मतिपल्लवितेन ।

द्वितीयं परिशिष्टम्

यमानां स्वरूपम्, संख्याः, लेखन-प्रकारश्च

वैदिकेषु पलिक्क्नी चक्ख्नतुः जाग्मः, जग्ध्नुः इत्यादिषु अनुनासिके पञ्चमे वर्णे परतः सवर्गीयादुत्तरस्य मध्यस्थस्य नासिक्यत्वेनोच्चारितस्य वर्णस्य यमत्वं प्रसिद्धम्। तथा चोक्तं कौशिकशिक्षायाम्—

पलिक्क्नी चक्ख्नतुर्जग्मिर्जग्घ्नुरित्यत्र यद् वपुः।
नासिक्येनोक्तं कादीनां त इमे यमाः।
तेषामुकारः संस्थानवर्गीयत्वलक्षकः॥[1] इति।

औदव्रजिराचार्योऽप्याह—अनन्त्यान्त्यसंयोगे मध्ये यमः पूर्वगुणः इति (ऋक्तन्त्रव्याकरण प्रपा० १)।

नारदीयशिक्षायां (२।२।८) यमलक्षणम्—

अनन्त्यश्च भवेत् पूर्वोऽन्त्यश्च परतो यदि।
तत्र मध्ये यमस्तिष्ठेत् सवर्णः पूर्ववर्णयोः॥ इति।

एवमेवान्यासु शिक्षासु यमस्वरूपत्वमुपलभ्यते। ऋक्प्रातिशाख्ये (६।२९)ऽप्युक्तम्—

स्पर्शा यमाननुनासिकाः स्वान् परेषु स्पर्शेष्वनुनासिकेषु॥ इति।

व्याख्यातं चोवटेन—अननुनासिकाः स्पर्शाः स्वान् यमानापद्यन्तेऽनुनासिकेषु स्पर्शेषु परेषु इति।

तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये (२१।१२)ऽपि—स्पर्शादनुत्तमादुत्तमपरादानुपूर्व्यान् नासिक्याः॥ इति।

---

१. उद्धृतं वर्णोच्चारणशिक्षायाम् अजमेरमुद्रितायां सप्तमप्रकरणे। तत्र 'चक्ख्नतुः जग्घ्नुः' अपपाठौ। एवमेव 'त इमेऽयमाः' इत्येवम् 'अयमाः' छेदोऽपि वैदिकमतविरुद्धो ज्ञेयः।

शुक्लयजु प्रातिशाख्येऽपि—कुँ खुँ गुँ घुँ इति यमाः (८।२४) इत्येवं यमा निर्दिष्टाः।

यमसंज्ञका वर्णा अनुनासिका इत्यापिशलिः पाणिनिश्चापि स्वकीय-लोकवेदसाधारण्योः शिक्षयोः प्रतिजानते। तथाहि—अनुस्वारयमा नासिक्याः[1] ॥ इति।

तत्र कति यमा इत्यत्र विवदन्ते व्याख्यातारः। चत्वारो यमा इत्येके संगिरन्ते, विंशतिर्यमा इत्यपरे। तथाहि—चत्वारो यमाः कुँ खुँ गुँ घुँ इति याज्ञवल्क्यशिक्षायाम् (२१२, काशीमुद्रिते शिक्षासंग्रहे) उच्यते।

उवटस्तु शुक्लयजु प्रातिशाख्यस्य कुँ खुँ गुँ घुँ इति यमाः सूत्रस्य व्याख्याने सूत्रोक्तान् कुँ खुँ गुँ घुँ इत्येतानुपलक्षणं मन्यमानः यमसंज्ञका वर्णा विंशतिसंख्याका भवन्ति इत्येवं विंशतिसंख्याकान् यमान् आह।

याज्ञवल्क्यशिक्षायां चतुष्ट्वमुल्लिख्यापि यथोत्तरश्लोके तन्निदर्शनान्युक्तानि तथा विंशतिरेव यमास्तन्मतेऽपीति ज्ञायते। तथाहि तन्निदर्शकः श्लोकः—

रुक्क्मेति प्रथमो ज्ञेयः सक्त्थ्ना इत्यपरो भवेत्।
विद्द्मा ते तु तृतीयश्च जम्भे दद्ध्मश्चतुर्थकः ॥[2] इति।

अस्मिन् श्लोके स्पष्टमेव सक्त्थ्ना पदे चतुर्थवर्गस्य द्वितीयो वर्णस्थकारः, विद्द्मा पदे चतुर्थवर्गस्य तृतीयो वर्णः, दद्ध्मः पदे तस्यैव वर्गस्य चतुर्थो वर्णो यमत्वेनोदाहृतः। एतेन ज्ञायते यत् पूर्वत्रोक्ते चत्वारो यमाः पाठे चतुष्ट्वसंख्या प्रथमवर्गस्थानामेव चतुर्णां वर्णानां द्योतिका नास्ति, अपितु प्रतिवर्गं प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थवर्णानां सस्थानत्वेन पिण्डीकृत्योक्ताः। तेन वर्गभेदेन विंशतिः सन्तोऽपि यमाः सस्थानत्वेन पिण्डीकृत्य चतुर्धा एव।

अत एव याज्ञवल्क्यशिक्षाया व्याख्यात्राऽमरनाथशास्त्रिणाऽप्युक्तम्—चत्वार इति। उकारः सादृश्यार्थः इति।

---

१. आपिशलशिक्षा १।१४ ॥ पाणिनीयशिक्षा १।१६ ॥ द्र० अस्मत्सम्पादितानि शिक्षासूत्राणि (द्वि० संस्क०)।

२. मुद्रितपाठे पूर्वयोरुदाहरणयोर्मुद्रणे द्वित्वाभावरूपा या अशुद्धिः तां परिमृज्यात्र पाठो निर्दिष्टः।

अयमेवार्थः पूर्वोद्धृतकौशिकशिक्षासूत्रेषु तेषामुकारः सस्थानवर्गीयलक्षकः इत्येवं स्पष्टमुक्तः ।

एतेन चत्वार एव यमा इति मतं प्रत्युक्तं वेदितव्यम् ।

अथेदानीं विचार्यते द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमवर्गस्थानां यमानां निर्देशः लिप्यां कथं कर्तव्य इति । कुतः संदेह इति चेत् ? माध्यन्दिनसंहिताया आधुनिकेषु मुद्रितग्रन्थेषु क्वचिल्लिखितग्रन्थेषु च 'पत्नी' इत्येवमादिषु केषुचित् पदेषु 'पत्क्नी' इत्येवं पाठदर्शनात् । आश्चर्यकरं त्वेतद् यत्तेष्वेव ग्रन्थेषु आत्मा विद्द्मः दद्ध्मः गृभ्णामि इत्यादिषु न प्रथमवर्गीयाः क ग घ वर्णा निर्दिश्यन्ते । एतेन ज्ञायते पत्न्यावहोरात्रे (३१।२२) मन्त्रे पत्क्नावहोरात्रे लेखनमाहोपुरुषिकामात्रम् । अमरनाथशास्त्रिणा याज्ञवल्क्यशिक्षाव्याख्यायाष्टिप्पण्यां (पृष्ठ १५५ टि० ३) 'ननु तकारस्य द्विर्भावे द्वितीयतकारस्यैव (शु० य० प्रा० ४।१६१) यमत्वे ककारलेखनमसंगतमिति चेत् इत्येवमाशङ्क्य न, नासामूलेन करणेन यमोच्चारणे प्रवृत्तो यत्नः जिह्वामूलीयसदृशीं श्रुतिमुत्पादयेत् इति तथैव संभवाभिप्रायेण लिखनात् इत्येवं ककारलेखनस्य समुत्पत्तिर्दर्शिता, सा गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः इत्याभणकमनुसरति । अपि च वर्गीयप्रथमस्य यमस्य जिह्वामूलीयसदृशो ध्वनिरभिप्रेता, तर्हि वर्गीयतृतीयचतुर्थयोर्यमयोः कीदृशी ध्वनिरुत्पादनीयेति न तेन महानुभावेन स्पष्टीकृतम् । एतेन 'पत्क्नी' इत्येवं ककारलेखनं तादृशोच्चारणं च शास्त्रविरुद्धमिति स्पष्टम् ।

तृतीयं परिशिष्टम्

५ ౮ चिह्नयोः स्वरूपं तदुच्चारणञ्च

वैदिकासु कासुचित संहितासु ५ इत्येवं ౮ इत्येवं वैकप्रकारकं चिह्न-मुपलभ्यते। माध्यन्दिनसंहितायां तु ५ ౮ इत्युभौ चिह्नौ स्थितिभेदेन व्यवस्थितावुपलभ्येते। ५ ౮ इत्येतौ कस्य वर्णस्य द्विविधव्यवस्थितोच्चारणस्य चिह्नाविति विचार्यते।

इमौ चिह्नौ सदा तत्रैवोपलभ्येते यत्र रशषसहेषु परतोऽनुस्वारस्य परसवर्णं न भवति। माध्यन्दिनसंहितायाम् अनुस्वारस्य रशषसहवर्णान् विहाय सर्वत्रैव नित्यं परसवर्णत्वं भवति। रशषसहानां सवर्णी सानुस्वारं वर्णान्तरं नास्ति इति वैयाकरणा वैदिकाश्च मन्यते। तेन रशषसहेषु परतोऽनुस्वारस्य परसवर्णत्वं न भवति, अनुस्वारः स्वेनैव रूपेणावतिष्ठते। माध्यन्दिना यथा यवयोर्गुरुलघुलघुतरभेदेन त्रिविधं विशिष्टमुच्चारणं विदधते, तथैवानुस्वारस्यापि ह्रस्वदीर्घभेदेन द्विविधं विशिष्टमुच्चारणं कुर्वते।

पुरा कालेऽनुस्वारस्य यवयोरिव त्रिविधमुच्चारणमभूदिति प्रातिशाख्यपरिशिष्टभूतात् प्रतिज्ञापरिशिष्टाज्ज्ञायते। तथाहि तत्सूत्रम्—

तस्य त्रैविध्यमाख्यातं ह्रस्वदीर्घगुरुभेदैः।
दीर्घात् परो ह्रस्वो ह्रस्वात् परो दीर्घो गुरौ परे गुरुः॥ ३।२॥

एषु प्राचीनाचार्यैरुक्तस्तृतीयो भेद इदानीं लुप्तः। तथा चोक्तमस्य सूत्रस्य व्याख्यानेऽनन्तभट्टेन—

वस्तुतस्तु गुरुदीर्घयोर्भेदो नास्ति तथाप्युपाधिभेदाद् भेदो मन्तव्यः। अस्ति चात्रोपाधिः—संज्ञाभेदो लिपिभेदश्च। तृतीयस्त्विदानीं प्रायशः परिभ्रष्टः, तथापि प्राचीनसंप्रदायानुरोधाज्ज्ञायते।

नायं वर्णविशेषः—यथा चास्माभिः पूर्वमुपपादितं तथा ५ ౮ इत्येताभ्यां चिह्नाभ्यां निर्दिष्टं नानुस्वाराद् वर्णान्तरं किञ्चित्। अत एव

प्रातिशाख्ये वर्णप्रकरणेऽस्य निर्देशो नोपलभ्यते । यदि चास्य वर्णान्तरत्वं स्वीक्रियेत तर्हि प्रातिशाख्येन विरोध उत्पद्यते । प्रातिशाख्ये अं इत्युस्वारः (८।२१) सूत्रेण अनुस्वारस्य सद्भावः सूचितः। माध्यन्दिनसंहितायाम् अनुस्वारस्य नित्यं परसवर्णत्व भवतीत्युक्तं पुरस्तात्, अत एव क्वचिदपि वैदिकपाठे[1]ऽनुस्वारो नोपलभ्यते। सति चानुस्वाराभावे यथा प्रातिशाख्यप्रवक्त्रा माध्यन्दिनपाठेऽदृश्यमाणानां वर्णान्तराणां तस्मिन् ळ्हळजिह्वामूलीयोपध्मानीयनासिक्या[2] न सन्ति माध्यन्दिनानाम्, लृकारो दीर्घः, प्लुतश्चोक्तवर्जम् (८।३५) इति सूत्रेण प्रतिषेध उक्तस्तथाऽनुस्वारस्यापि प्रतिषेधो व्यधास्यत् । न च तेनानुस्वारस्य प्रतिषेधो विहितः। तेन ज्ञायतेऽस्त्यनुस्वारस्य माध्यन्दिनसंहितायां सद्भावः । स च रशषसहपर एव सम्भवति यत्रानुस्वारस्य परसवर्णत्वं न प्राप्नोति। एतेन ज्ञायते यन्माध्यन्दिनसंहितायां ६ ౮ इत्येवं भूतौ यौ द्वौ लिपिचिह्नावुपलभ्येते तावनुस्वारस्यैव द्विविधोच्चारणाय कल्पितौ, न वर्णान्तरस्य कस्यचिद् द्विविधस्य। एतेनान्यसंहितास्वपि यत्र ९ ౮ इत्येवं वैकविधमेव चिह्नमुपलभ्यते तदप्यनुस्वारस्यैव ज्ञेयः।

यत्तु प्रतिज्ञासूत्रे—अथानुस्वारस्य ౮ इत्यादेशः शषसहरेफेषु इत्यत्रादेशरूपेण निर्देशः, कृतः सोऽपि लिपिचिह्नरूपादेशपर एव व्याख्यातव्यः, न तु वर्णान्तरादेशरूपः। अन्यथा पूर्वमुक्तः प्रातिशाख्यविरोध आपद्येत ।

अनुस्वारस्य लिपिचिह्नभेदे कारणम्—यदि ९ ౮ चिह्नाभ्यां निर्दिष्टोऽनुस्वार एव तर्हि वर्णान्तरवल्लिपिभेदः कुत इति चेद्, उच्यते—माध्यन्दिनसंहितायाम् अनुस्वारस्य द्विविधोच्चारणस्य (प्राचीनमते त्रिविधस्य) विहितत्वात् द्विविधोच्चारणभेदनिदर्शनाय लिप्यां द्विविधं चिह्नमावश्यकम्, तच्च द्विविधं चिह्नं यथानुस्वारचिह्नं वर्णोपरि निर्दिश्यते तथोपरि सुकरतया न संभवति, अतस्तस्य द्विविधं चिह्नं वर्णानन्तरं ९ ౮ रूपेण निर्दिश्यते ।

६ ౮ निर्दिष्टयोरुच्चारणप्रकारः—साम्प्रतिका वैदिका आभ्यां चिह्नाभ्यां निर्दिष्टस्यानुस्वारस्य ग्वङ् गुङ् इत्येवमुच्चारणं विदधति। एतादृश-

---

१. माध्यन्दिनसंहिताया येषु मुद्रितग्रन्थेषु अनुस्वार उपलभ्यते ते सर्वे वैबरमुद्रितग्रन्थानुसारमेव मुद्रिताः सन्ति। न तादृशो वैदिकानां पाठः, अतस्तान् दृष्ट्वा न भ्रमितव्यम् ।

२. नासिक्यः=अनुनासिकस्वरः। सत्यपि नासिक्यस्य निषेधे 'संस्कृत' इत्येवामादिषु क्वचिद् नासिक्यः स्वरः कथं दृश्यते इति विचारार्हम् ।

मुच्चारणं प्रत्यक्षमेव दोषग्रस्तम्, नह्यर्धमात्रिकस्य वर्णस्य सार्धद्विमात्रिकं ग्वङ्, द्विमात्रिकं गुङ् इत्येवं वोच्चारणरणं साधु शक्यते वक्तुम् ।

याज्ञवल्क्यशिक्षाव्याख्यात्राऽमरनाथशास्त्रिणा ग्वङ् इत्येवमुच्चारणस्य स्पष्टमशास्त्रीयत्वमुक्तम्—ये च 'गणपतिग्वङ्हवामहे' इत्येवमुच्चारयन्ति ते ऽनधीतविद्या प्रातिशाख्याद्यनभिज्ञाश्च । पृष्ठ १०६ ।

ह्रस्वदीर्घसंज्ञयोरभिप्रायः—न च दीर्घात् परस्य ह्रस्वसंज्ञायाः ह्रस्वात् परस्य च दीर्घसंज्ञाया विधानात् मात्रिकद्विमात्रिकालिकेन भवितव्यम् । नह्यत्र ह्रस्वदीर्घशब्दौ अचां ह्रस्वदीर्घसंज्ञावत् द्विमात्रैकमात्राकालविधायकौ, अपितु द्विविधस्यानुस्वारस्योच्चारणे प्रयत्नस्य गुरुलघुभावस्यैव द्योतकौ ।[1]

एतेन ९ ७ चिह्नाभ्यां संकेतितस्य द्विविधस्यानुस्वारस्य गुरुलघुप्रयत्नाभ्यामेवोच्चारणं कर्तव्यम्, न तु ग्वङ् गुङ् इत्येवं रूपेण इति सम्यक् व्यवस्थापितम् ।

१. अमरनाथशास्त्रिणाऽपि पूर्वोद्धृतप्रतिज्ञापरिशिष्टसूत्रस्य आदेश शब्द एवं व्याख्यातः—तत्रादेशश्च द्विमात्रिकाद्युपलक्षितवर्णविशेषोच्चारणस्वरूप एव ।

तुरीयं परिशिष्टम्

यकारषकारयोर्जकारखकारोच्चारणयोर्विवेचनम्

साम्प्रतिका माध्यन्दिना यथालक्षण गुरुसंज्ञकस्य[1] यकारस्य जकारोच्चारण षकारस्य टवर्गसंयोगं ककारादिसंयोगं च विहाय खकारोच्चारणं कुर्वन्ति। तद्विषये विचार्यते—किमनयोर्जकारखकारोच्चारण शास्त्रसम्मतमुताशास्त्रीयम्। तत्र तावत् यथाक्रममनयोर्जकारखकारोच्चारणविधायकानि वचनानि प्रस्तूयन्ते संक्षेपेण—

जकारोच्चारणविधायकानि वचनानि—याज्ञवल्क्यशिक्षायामेवं विधीयन्ते—

पादादौ च पदादौ च संयोगावग्रहेषु च।
जशब्द इति विज्ञेयो योऽन्यः स य इति स्मृतः ॥१५०॥

प्रातिशाख्य-प्रतिज्ञा-परिशिष्टेऽपि—

'अथान्तस्थानामाद्यस्य पदादिस्थस्यान्यहलसंयुक्तस्य, संयुक्तस्यापि रेफोष्मान्त्याभ्यामृकारेण चाविशेषेणादिमध्यावसानेषूच्चारणे जकारोच्चारणम्'। २।१ ॥

एवमेव माध्यन्दिनशिक्षाया लघुमाध्यन्दिन शिक्षायां च विहितम्।

तत्र जकारोच्चारणं किम्मूलकमिति तावद् प्रस्तूयते—माध्यन्दिनाः यकारवकारयोस्त्रैविध्यं प्रतिजानते गुरुलघुलघुतरभेदेन। तदुक्तं याज्ञवल्क्यशिक्षायाम्—

वकारस्त्रिविधः प्रोक्तो गुरुर्लघुर्लघूतरः।
आदौ गुरुर्लघुर्मध्ये पदान्ते च लघूतरः॥
यवर्णस्त्रिविधः प्रोक्तो गुरुर्लघुर्लघूतरः।
......................................॥ १५५-१६१ ॥

---

१ क्व यकारो गुरुसंज्ञो भवतीत्यस्य निदर्शनं याज्ञवल्क्यशिक्षायां विस्तरेणोक्तम्। तदनुसृत्यास्माभिः सोदाहरणनिर्देशो 'यकारवकारयोर्विशिष्टा लेखनपद्धतिः' इत्यस्मिन् प्रकरणे पूर्वत्र (पृष्ठ ३५-३६) यथाशास्त्रं विहितस्तत्र द्रष्टव्यः।

अत्र स्मृतयोर्गुरुसंज्ञकयोरुच्चारणं केन प्रयत्नेन भवतीति तावद् विवेचनीयम् । अन्तस्थानां वर्णानां शिक्षाकारैः ईषत्स्पृष्टः प्रयत्न ऐकमत्येन प्रतिपाद्यते । तेन यदा ईषत्स्पृष्टप्रयत्नजौ यकारवकारौ ईषत्स्पृष्टप्रयत्नात् किञ्चिदधिकेन प्रयत्नेनोच्चार्येते तदेमौ गुरू भवतः । एतच्च पदान्तयोर्यकार-वकारयो विषायके व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य (अ० ८।३।१८) इति पाणिनीये सूत्रे प्रयत्नशब्दनिर्देशेन विज्ञातुं शक्यते । अयमेवार्थः सुस्पृष्टं न विजानीयात् (१६१) इति याज्ञवल्क्यशिक्षावचनेनोच्यते । अत्र सुस्पृष्ट-मित्यस्य न स्पृष्टप्रयत्नेनोच्चारणे विवक्षा । तेन यथा पदान्तीयौ यकारवकारा-वीषत्प्रयत्नौ सन्तावपि लघुप्रयत्नेनोच्चार्येते, तथैव गुरुसंज्ञकौ यकारवकारावपि ईषत्प्रयत्नावेव गुरुप्रयत्नेनोच्चारणीयौ इत्याचार्याणामभिप्रायो ज्ञेयः । यथा पदान्तीयौ लघुतरौ यकारवकारौ लघुप्रयत्नेनाविस्पष्टरूपेणोच्चार्येते, तथैव गुरू यकारवकारौ गुरुप्रयत्नेन सुस्पष्टमुच्चारणीयौ । तेन गुरू यकारवकारौ सुस्पष्टौ, लघू यकारवकारौ स्पष्टौ लघुतरौ यकारवकारावीषत्स्पष्टावुच्चारणीयाविति भावो विस्पष्ट एव ।

एतेन विवेचनेनेदं सुव्यक्तं भवति यथा लघुतरौ यकारवकारौ ईष-त्स्पृष्टलघुतरप्रयत्नेनोच्चार्यमाणौ न वर्णान्तररूपेण विक्रियेते, तथैव ईषत्स्पृष्ट-गुरुप्रयत्नजावपि नोच्चारणे वर्णान्तरं भेजेते इति । अत एव गुरुवकारो सर्व-कोशेषु व्व इत्येवं लिख्यते, वकाररूपेणैव चोच्चार्यतेऽद्ययावत् । तथैव गुरु-यकारस्यापि प्राचीनकाले य्य इत्येव प्रचार आसीत् (द्र० अस्मदीयो १४७१ वैक्रमाब्दे लिखितः 'क' कोशः) । इयमेव च यकारद्वित्वलेखनपद्धतिरुत्तरकाले य इत्येव लेखने मध्येबिन्दुनिर्देशने च परिवर्तिता ।

उत्तरकाले यदा शास्त्रतात्पर्यानभिज्ञैरीषत्स्पृष्टप्रयत्नजस्य यकारस्य स्पृष्टप्रयत्नेनोच्चारणमारब्धं, तदाऽयं यकारः समानस्थानीये स्पृष्टप्रयत्नजे जकारे परिवर्तितः । यद्वाऽयं दोषो देशविशेषजेन करणदोषेण वैदिकपाठेऽप्युत्पन्नः । यथा वाङ्गा स्वकरणदोषेणान्तस्थं वकारं बहोः कालात् बकाररूपेणैवोच्चरन्ति । तेषां बवयोः समोच्चारणदोषेण लेखनेऽपि दोषोऽयमुपलभ्यते । वाङ्गा महान्तो वैयाकरणा अप्यनेन दोषेण ग्रस्ता अन्तस्थवकारवता धातुना व्युत्पद्यमानान् शब्दान् बकारवता धातुना निष्पादयन्ति[1] । वाङ्गेषु यकारस्य जकारोच्चारणे-ऽप्ययमेव हेतुः ।

१. अत एव पुरुषोत्तमदेवो भाषावृत्तेरादौ जबगडदश् सूत्रे 'बश्' प्रत्याहार निदर्श 'पुनर्बश्' इत्युक्तवान् । पुनः पदप्रयोगोऽत्र अन्तस्थपवर्गीययोः समानोच्चारणनिमित्तज एव ।

वाजसनेयिसंहितायाः प्रवक्तुरपि मिथिलादेशे स्थितिरितिहासग्रन्थैर्विज्ञायते। मैथिलेष्वपि बाङ्गानामिव बकारवकारयोर्जकारयकारयोः समानोच्चारणदोष उपलभ्यते।

ईषत्स्पृष्टस्य स्पृष्टप्रयत्नेनोच्चारणं शिक्षाशास्त्रे परिगणितेषूच्चारणदोषेषु पीडनं ध्मातः निर्हतम् इत्यादिनामभिरभिधीयते। अनेनैव दोषेण यदाऽन्तस्थो यकारो दुष्टः सन् स्पृष्टप्रयत्नेनोच्चार्यते, तदा सस्थानीये स्पृष्टप्रयत्नजे जकारे विपरिणमते। यदा च स्पृष्टप्रयत्नजो जकारो लेशेन (शिथिलेन) अर्धकेन वा दोषेण ग्रस्तो भवति, तदा स समानस्थानीये ईषत्स्पृष्टप्रयत्नजे यकारे विपरिणमते। अत एवापभ्रंशासु पालिप्राकृतादिभाषासु यमुनाया जमुनारूपे, जानाति इत्यस्य याणादि इत्येवं यकारजकारयोः परस्परं व्यापत्तिरुपलभ्यते।

यद्येवं तर्हि जकारोच्चारणनिदर्शकवचनानां कोऽभिप्राय इति चेत्? उच्यते—न तेषां चवर्गीयजकारोच्चारणे तात्पर्यम्, अपितु तत्सदृशसुस्पष्टोच्चारण एव तात्पर्यं व्याख्येयम्। अत एव प्रतिज्ञा-परिशिष्टव्याख्यात्रा स्पष्टमुक्तम्—'अत एव सम्प्रदायविद एवंविधे यकारे स्पृष्टप्रयत्नज्ञापनाय मध्ये बिन्दुं प्रक्षिपन्ति। स्पृष्टप्रयत्न स्थानैक्याच्चवर्गतृतीयसदृश यकारं पठन्ति'। २।२॥

अत्र सदृशशब्दप्रयोगात् सुस्पष्टं भवति, यत्स जकारपाठ न शास्त्रानुमत मन्यते। अन्यथा स चवर्गतृतीयं जकारं पठन्ति इत्येवावक्ष्यत् सुस्पष्टतायै। एतेन याज्ञवल्कीयशिक्षाया 'जशब्दः' इत्यस्यापि 'जसदृशः' शब्द इत्येवाभिप्रायो व्याख्येयः। अयमेवाभिप्राय उत्तरे १६१ तमे श्लोके सुस्पृष्टशब्दस्यापि ज्ञेयः। व्याख्यातं चामरनाथशास्त्रिणा—सुस्पृष्टम्=कालविलम्बेन गुरुभूतम्। (पृष्ठ १११)

इदं चात्रावधेयम्—अनन्तव्याख्याने 'स्पृष्टप्रयत्नज्ञापनाय' इति यदुक्तं तन्न साधु। यतो हि लघुयकारो यथा लघुतरप्रयत्नेनोच्चार्यमाणो न स्वमीषत्स्पृष्टप्रयत्नं विजहाति, तथा गुरुयकारोऽपि न गुरुप्रयत्नेनोच्चार्यमाणः स्वमीषत्स्पृष्टप्रयत्नं विहाय स्पृष्टप्रयत्नं भजितुं समर्थः। एतेन याज्ञवल्क्यशिक्षाया सुस्पृष्टं तं विजानीयात् इत्यत्र सुस्पष्टस्थाने सुस्पृष्टपाठः प्रामादिक इति विज्ञायते। स्पृष्टप्रयत्नविवक्षायां—स्पृष्टं च तं विजानीयात् इत्येव वचन साधीयान् स्यात्। तदा सुस्पृष्टस्य सुस्पष्टमित्येवाभिप्रायो मन्तव्यः। अमरनाथशास्त्रिव्याख्याने कालविलम्बेन गुरुभूतम् इत्यत्र कालविलम्बेनेति वचन

प्रामादिकम् । नह्यत्र यकारवकारोच्चारणयोर्गुरुलघुलघुतरशब्दैः कालभेदो विवक्षितोऽपि तु प्रयत्नभेदः, एतच्च व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य (अ० ८।३।१८) इति पाणिनीये सूत्रे प्रयत्नपदनिक्षेपेण ज्ञायते, इत्युपपादितमस्माभिः प्राक् ।

षकारस्य खकारोच्चारणम् —याज्ञवल्क्यशिक्षाया षकास्य खकारोच्चारणविधायकं वचनं नोपलभ्यते । तथापि प्रतिज्ञापरिशिष्टे माध्यन्दिन-लघुमाध्यन्दिनशिक्षयोः खकारोच्चारणविधिः श्रूयते । तथाहि :—

अथो मूर्धन्योष्मणोऽसंयुक्तस्य टुमृते संयुक्तस्य च खकारोच्चारणम् । २।७ ॥[१]

अत्र लघुमाध्यन्दिनशिक्षायामयं विशेष उपलभ्यते—षकारस्य खकारः स्याट्टुकयोगे तु नो भवेत् ।

अत्र कयोगे खकारोच्चारणनिषेधस्य ककारस्यादौ संयोगे तात्पर्यम्, न कान्तसंयोगे । तेन 'क्ष' इत्येवं सयोगे षकार एवोच्चार्यते, शुष्क्याय इत्यत्र च खकारः ।

अत्रापि न षकारस्य खकारोच्चारणे तात्पर्यमपि तु खकारसदृश-कण्ठमूर्धान्तरालस्थानेन (मूर्ध्न उपरितनभागेन) खकारवत् सुस्पष्टरूपेणोच्चारणे तात्पर्यम् । अत एवानन्तभट्टोऽप्यस्य सूत्रस्य व्याख्यान आह—'षटौ मूर्धनीति सूत्रात् षकारो मूर्धन्यः स्थानकरणपरित्यागेनार्धस्पृष्ट-षकारस्थाने कवर्गीय प्रतिरूपकं खकारोच्चारणं कर्तव्यम् ।

अत्र प्रतिरूपकशब्दः स्पष्टमेव द्योतयति यन्न षकारस्य खकारोच्चारणे तात्पर्यम्, अन्यथा कवर्गीयखकारोच्चारणं कर्तव्यम् इत्येवावक्ष्यत् । अनन्तस्य षकारस्यार्धस्पृष्टप्रयत्नलेखनं शिक्षान्तरानुरोधेन स्यात् ।

वकारस्य बकारोच्चारणम्—केचन वैदिका गुरुवकारस्य बकारोच्चारणं विदधति । तादृशोच्चारणस्य क्वचिदप्यविधानाद् बकारोच्चारणं दोष एव ज्ञेयः ।

एतेन शास्त्रतात्पर्यपर्यालोचनेन स्पष्टं प्रतीयते—यद् यकारस्य जकारोच्चारणं षकारस्य खकारोच्चारणं च न केवलं शिक्षाशास्त्रविरुद्धमपि तु माध्यन्दिनसम्मतयोर्याज्ञवल्क्यशिक्षाप्रतिज्ञापरिशिष्टयोरपि तत्तात्पर्याज्ञान-मूलकमेव ।

●

१. मुद्रिते ग्रन्थे सूत्रसंख्या १२ निर्दिश्यते, स मुद्रणप्रमादो ज्ञेयः, पूर्वत्र ६ संख्या दर्शनात् ।

पञ्चमं परिशिष्टम्

संशोधनं परिवर्तनं परिवर्धनं च

'वैदिकपदपाठानां तुलनात्मकमध्ययनम्' इत्यत्र प्राग्भागे—पृष्ठ २४ पं० ५ इत्यतोऽग्रे परिवर्धनीयम्—

यद्यपि माध्यन्दिन-यजुःपदपाठे द्वन्द्वसमासेऽवग्रहो न दृश्यते, तथापि क्वचिदवग्रह उपलभ्यते । यथा—

ऋक्सामाभ्यामित्यृक् सामाभ्याम् । ४।१ ॥

एवमेव ऋक्सामयोरित्यृक् सामयोः (४।९); ऋक्सामानीत्यृक् सामानि (१८।४१) इत्यत्रापि च ।

बृहद्रथन्तरेऽइतिबृहत् रथन्तरे । १२।४; १८।२३ ॥

इत्थं यत्र क्वचिद् द्वन्द्वेऽपि समासेऽवग्रहो दृश्यते, तत्कारणं मृग्यम् ।

पृष्ठ ४३ पं० १६ '……प्रायेण वर्तते' इत्यत्र इयं टिप्पणी परिवर्धनीया—

एतादृशः स्वरसञ्चारः प्रायेण आदिमेषु दशस्वेवाध्यायेषु दृश्यते । यतस्तावान् ग्रन्थः (सं० १) मुम्बईनगरस्थे निर्णयसागरयन्त्रालये मुद्रितोऽभूत् । उत्तरभागः काश्यां प्रयागे च मुद्रितोऽतस्तत्र काशीपाठानुसारमेव स्वरसञ्चारो दृश्यते ।

पृष्ठ ४५ पं० २ इत्यतोऽग्रे परिवर्धनीयम्—

ऋकारपरो यकारोऽप्यस्मिन् पाठे सर्वत्र 'यृ' इत्येवं लघुरेवोपलभ्यते ।

पृष्ठ ४८ पं० २४ इत्यतोऽग्रे परिवर्धनीयम्—

२६।४२ पदपाठे तस्य संहितापाठे चोपलभ्यमानं 'चिश्चा' पदमपि ककोशे 'चिश्च्या' इत्येव सयकारो दृश्यते ।

विशेषः—अस्मिन् शोधनपत्रे पदादौ क्वचित् मुद्रितयोः व य इत्येतयोः ब य इत्येवं शोधनं न प्रदर्शितम्, सर्वजनानां विदितत्वात् ।

पृष्ठ	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
२५	५	स्रथभाग०	स्रथाभाग०
२८	४	दुद्दे	दुग्धे
२८	५	असंदत	असंदन्
३१	८	तन्वा ÷	तन्वा ÷
३३	४	सꣳहितेतीं०	सꣳहितेति०
३५	९	ब्रह्मण ÷	ब्रह्मण६
३७	१०	सम्म्राडितिसम् राट्	सम्म्राडितिसम् राट्
३७	१२	गार्हपत्य०	गार्हपत्य०
३८	६	मेधा६	मेधा?
३९	६	ओर्षसः	ओर्षस६
३९	११	सब्ध्या	सब्ध्या
४०	४	चेरुः	चेरु?
४०	७	रिष६	रिष?
४०	११	ददामि	ददामि
४३	२	उर्वारुकमि०	उर्वारुकमि०
४७	२	व्रातात्	व्रातात्
४८	५	इत्यूर्ण्ण	इत्यूर्ण्णी
४८	६	मयि	मयि
४८	७	असि?	असि
४८	८	सुसस्या	सुसस्या
४९		मृडीकाम्	मृडीकाम्
४९	४	मनोयुजा	मनोयुजा
४९	७	धात्रा?	धात्रा?
५०	३	मन्दिषीमहि	मन्दिषीमहि
५१	८	सुज्ज्मयां । उ०	सुज्ज्मयां । अदितिं६ । उ०
५२	२	सर्गभेभ्य	सर्गभ्यः
५२	७	त्वा	त्वा
५३	११	प्रहृत्य ÷	प्रहृत्य ÷
५४	१	रत्नधामितिरत्न धाम	रत्नधामितिरत्न धाम
५४	५	प्रजा	प्रजा
५४	६	प्राणन्त	प्राणन्तु

पृष्ठ	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
५४	९	सुग्मे	सुग्मे
५४	१२	पुषेयम्	पुषेयम्
५५	१०	ग्राम्	गाम्
५६	२	ब्रुरुणस्य	ब्रुरुणस्य
६५	५	दुरुर्वेऽइर्ति	दुरुर्वेऽइर्ति
६५	१२	त्वा	त्वा
६८	८	ग्राम्	ग्राम्
६८	११	स्थ	स्थ
६९	५	मारुत	मारुत
७०	२	बृद्धय	बृद्धय
७१	२	प्रतक्वेर्ति०	प्रतक्वेर्ति
७२	२	०सम इत्	सुम् इव
७२	२	सोम	सोम
७२	८	ब्रिद्वान्	ब्रिद्वान्
७२	९	ते	ते
७४	६	अन्न्यान् । उर्प	अन्न्यान् । न । अन्न्यान् । उर्प
७५	३	एतस्य	एतस्य
७५	४	त्वा	त्वा
७६	६	दिवीवेर्ति०	दिवीवेर्ति०
७७	११	ते	ते
७८	३	पशून्	पशून्
७८	७	धा	धा
८०	१३	गच्छताम्	गच्छताम्
८१	२	कुष्मर्ण ÷	कुष्मर्ण ÷
८२	५	अहोरात्रे०	अहोरात्रे०
८२	१२	राजन्	राजन्
८३	९	अमू	अमू
८४	११	हुविष्य ÷	हुविष्य ÷
८९	१	[illegible]	त्वा
८९	७	इतिद्यावा पृथिवी	इतिद्यावापृथिवी
९१	७	देवा	देवा

पृष्ठ	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
९२	६	मृष्ट्ट्ठ	मृष्टः
९२	११	आसंन्	आसन
१०६	३	व्रिवस्वन्	व्रिवस्वन्
११०	२	मघवन्निति०	मघवन्निति०
११८	२	नृ?	नः
११८	४	आ	आ
११९	६	हविषा	हविषा
१२५	३	अगन्	अगन्
१२९	१	नाम ब्रचसा	नाम । ब्रचसा
१२९	६	ध्य?	स?
१२९	१४	युज्यमानः	युज्यमानः
१३०	२१	रूहेयुम्	रुहेयम्
१३०	२२	पृष्ठ ४४	पृष्ठ ४५
१३२	४	पूर्णम्	पूर्णम्
१३३	२	व्राजिनः	व्राजिन ÷
१३४	१	गन्ताम्	गन्ताम्
१३६	६	बभूव	बभूव
१४५	४	तपोजा	तपोजा
१५९	११	अध्वानम्	अध्वानम्
१६९	११	द्विषः	द्विष?
१७४	३	देवः	देव?
१७५	७	कृता	कृता
१८०	९	देवा?	देवा?
१८०	१२	चतु ÷ पदऽइति	चतु ÷ पदऽइति
१८१	१	०प्र सानम्	०प्र सानम्
१८१	६	नाम	नाम
१८२	२	आ	आ
१८४	९, १७	अग्नै (अग्नै)	अग्ने (अग्ने)
१८५	४	उषायांः	उखायांः
१८५	८	सर्वाः	सर्वां ÷
१९२	९	नः	नापेक्षते

पृष्ठ	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
१९३	१	ज्ञानम्	ज्ञान॑म्
१९३	८	न॒	न
२०२	११	पु॒ण्ण	पु॒र्णौ
२०५	९	या	या?
२०७	५	या	या?
२०९	१३	यु॒ञ्जिजयम्	यु॒ञ्जिजय॑म्
२१२	११	सोम	सोम॑
२१४	टि० २	०पि मुडागमः	०पि डटो मडागमः
२१५	९	च	च॒
२१६	८	०मिति॑ यातु॒	०मिति॑यातु॒
२१६	१०	अमी०	अ॒मी०
२१८	३	न॒?	न॒ꣳ
२२०	९	या?	या
२२४	७	स्तुभा	स्तुभा॑
२२५	१३	ज्याति॑षा	ज्योति॑षा
२२७	६	रजस्म॑ꣳ	रज॑सꣳ
२२८	१	मा॒	मा
२४४	९	वसव?	वस॑वꣳ
२५३	६	श्रु॒धꣳ	श्रु॒ध?
२५४	५	सु॒रँक्त्	सु॒रँवत्
२५९	५	सु॒सह॑ऽइति॑	सु॒सहु॒ऽइति॑
२५९	१८	य्येन॒	य्येन॑
२६२	६	सत्प्प॑ति॒०	सत्प॑ति॒०
२६२	११	अ॒प्प्र॑युच्छ॒०	अप्प्र॑युच्छ॒०
२६२	१४	म॒ध्य॑म्	मध्य॑म्
२६४	७	शो॒चिꣳ	शो॒चि?
२६६	६	काशि॒नी	काशिनी
२६६	८	गि॒रि॒श॒न्तेति॑०	गि॒रि॒श॒न्तेति॑०
२६८	६	इ॒षव॑ ÷	इ॒षत्र॑ꣳ
२६८	१०	इ॒षव॑ ÷	इ॒षत्र॑ꣳ
२७२	३	त्रि॒कृ॒ता॒नामिति॑०	त्रि॒कृ॒ता॒नामिति॑०

पृष्ठ	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
२७६	५	अपगल्भायेत्यप गल्भाय	अपगल्भायेत्यप गल्भाय
२८०	५	निवेष्प्युयेति०	निवेष्प्युयेति०
२९५	७	ब्रेद	ब्रेद
३०१	६	देवा?	देवा॑
३०४	८	०रिरया भजन्ती	रिश्या भजन्ती
३०६	३	इतिस्र	इतिप्र
३०६	८	केतुम्	केतुम्
३०८	११	ज्योति ÷	ज्योति ÷
३०८	१३	रोदसीऽइति	रोदसीऽइति
३२४	७, १४, १९	अधिसवनऽइति	अधिसवनेऽइति
३२५	५, १३	बृहद्रथन्तर०	बृहद्रथन्तरे०
३२९	१०	न॑	न॑
३३१	९	अवस्यू ?	अवस्यू ?
३३६	११	अधि	अधि
३३७	५	इन्द्रम	इन्द्र
३५५	६	सिष्ठा॑	आसिष्ठा॑
३६३	१९	२२८	३२८
३७०	६	०दितीन्द्रिय	०दितीन्द्रिय
३७३	१	पृष्टी?	पृष्ठी?
३७३	१३	पृष्टी?	पृष्ठी?
३८२	१	इन्द्रम्	इन्द्रम्
३८७	१३	यिम्	रयिम्
३९६	२	बृत्रहेति०	बृत्रहेति०
४००	६	इतियहश्री	इतियहश्री

रामलाल कपूर ट्रस्ट द्वारा

प्रकाशित वा प्रसारित प्रामाणिक ग्रन्थ

वेद विषयक ग्रन्थ

१. **ऋग्वेदभाष्य**—(संस्कृत, हिन्दी; ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका सहित)—प्रति भाग सहस्राधिक टिप्पणियां, १०-११ प्रकार के परिशिष्ट व सूचियां। प्रथम भाग ६०.००; द्वितीय भाग ४०.००; तृतीय भाग ५०.००।

२. **यजुर्वेदभाष्य-विवरण**—ऋषि दयानन्दकृत भाष्य पर पं० ब्रह्मदत्त जिज्ञासु कृत विवरण। प्रथम भाग १५०.००, द्वितीय भाग ७५.००।

३. **तैत्तिरीय-संहिता**—मूलमात्र, मन्त्रसूची सहित। १००.००

४. **तैत्तिरीयसंहिता-पदपाठ**—दाक्षिणात्यपाठानुसारी। बृहद् आकार में। पृष्ठ संख्या ६७०। १५०.००

५. **अथर्ववेदभाष्य**—श्री पं० विश्वनाथ जी वेदोपाध्याय कृत। १-३ काण्ड ५०.००, ४-५ काण्ड ५०.००, ६ काण्ड ५०.००, ७-८ काण्ड ५०.००, ९-१० काण्ड ५०.००, ११-१३ काण्ड ५०.००, १४-१७ काण्ड ५०.००, १८-१९ काण्ड ५०.००, बीसवां काण्ड ५०.००।

६. **ऋग्वेदादिभाष्य-भूमिका**—पं० युधिष्ठिर मीमांसक द्वारा सम्पादित एवं शतशः टिप्पणियों से युक्त। मूल्य ५०.००

७. **ऋग्वेदादिभाष्य-भूमिका-परिशिष्ट**—भूमिका पर किये गये आक्षेपों के ग्रन्थकार द्वारा दिये गये उत्तर। ५.००

८. **भूमिका-भास्कर**—स्वामी विद्यानन्द सरस्वती, दो भागों में पूर्ण, प्रथम भाग १५०.००, दूसरा भाग १५०.००।

९. **माध्यन्दिन (यजुर्वेद) पदपाठ**— १००.००

१०. **गोपथ-ब्राह्मण (मूल)**—सम्पादक श्री डा० विजयपाल जी विद्यावारिधि। अब तक प्रकाशित सभी संस्करणों में अधिक शुद्ध और सुन्दर संस्करण। ८०.००

११. **वैदिक-सिद्धान्त-मीमांसा**—(प्रथम भाग) पं० युधिष्ठिर मीमांसक लिखित वेदविषयक १९ विशिष्ट निबन्धों का अपूर्व संग्रह। ७५.००

१२. **वैदिक-सिद्धान्त-मीमांसा**—(द्वितीय भाग) पं० युधिष्ठिर मीमांसक द्वारा लिखित वेदाङ्गादि विषयक निबन्धों का अपूर्व संग्रह। १००.००

१३. कात्यायनीय ऋक्सर्वानुक्रमणी—(ऋग्वेदीया)—षड्गुरुशिष्य विरचित संस्कृत टीका सहित। इसमें ऋग्वेद के प्रतिमन्त्र ऋषि देवता और छन्दों का संकलन है। इस संस्करण में टीका का पूरा पाठ प्रथम बार छापा गया है। विस्तृत भूमिका और अनेक परिशिष्टों से युक्त। १५०.००

१४. ऋग्वेदानुक्रमणी—वेङ्कट माधवकृत। इस ग्रन्थ में स्वर छन्द आदि आठ वैदिक विषयों पर गम्भीर विचार किया है। प्रत्येक वेदार्थ के जिज्ञासु के लिये यह ग्रन्थ परम उपयोगी है। व्याख्याकार—श्री डा० विजयपाल जी विद्यावारिधि। ५०.००

१५. वैदिक-साहित्य-सौदामिनी—स्व० श्री पं० वागीश्वर वेदालङ्कार कृत काव्यप्रकाश, साहित्यदर्पण आदि के समान वैदिक साहित्य पर शास्त्रीय विवेचनात्मक ग्रन्थ। ७०.००

१६. ऋग्वेद की ऋक्संख्या—लेखक–पं० युधिष्ठिर मीमांसक। ५.००

१७. वेद-श्रुति-आम्नाय-संज्ञा-मीमांसा—(संस्कृत-हिन्दी) इसमें सप्रमाण दर्शाया गया है कि मन्त्रों की ही वेदसंज्ञा है। युधिष्ठिर मीमांसक। ३.००

१८. वैदिक-छन्दोमीमांसा—लेखक–पं० युधिष्ठिर मीमांसक। ५०.००

१९. वैदिक-स्वर-मीमांसा—वेद में प्रयुक्त उदात्तादि स्वरों का विस्तृत विवेचन किया गया है। लेखक—पं० युधिष्ठिर मीमांसक। ५०.००

२०. वैदिक वाङ्मय में प्रयुक्त विविध स्वराङ्कन प्रकार—लेखक—पं० युधिष्ठिर मीमांसक। १०.००

२१. वेदों का महत्त्व तथा उनके प्रचार के उपाय, वेदार्थ की विविध प्रक्रियाओं की ऐतिहासिक मीमांसा—(संस्कृत-हिन्दी)–यु० मी० १५.००

२२. देवापि और शन्तनु के आख्यान का वास्तविक स्वरूप—लेखक—श्री पं० ब्रह्मदत्त जी जिज्ञासु। ८.००

२३. वेद और निरुक्त—श्री पं० ब्रह्मदत्त जी जिज्ञासु। ३.००

२४. निरुक्तकार और वेद में इतिहास—पं० ब्रह्मदत्त जिज्ञासु। ३.००

२५. त्वाष्ट्री सरण्यू की वैदिक कथा का वास्तविक स्वरूप—लेखक—पं० धर्मदेव जी निरुक्ताचार्य। ३.००

२६. कतिपय वैदिक-शब्दों के अर्थों की मीमांसा—पं० ईश्वरचन्द्र जी विद्यासागर। ५.००

पुस्तक प्राप्ति स्थान—

रामलाल कपूर ट्रस्ट बहालगढ़, (सोनीपत-हरियाणा)

रामलाल कपूर एण्ड सन्स २५९६, नई सड़क, दिल्ली